

Historische Kring IJsselstein 41/42 (juni/sept. 1987) - 60 (mrt. 1992)

<https://hdl.handle.net/1874/10060>

Steenbakkerijen te IJsselstein

door *F.H. Landzaat (Schalkwijk)*
en *L. Murk (IJsselstein)*

Inleiding

Zo'n vijftig jaar geleden was het een vertrouwd beeld: bij iedere grote of kleine plaats aan een rivier of vaart kon je steenbakkerijen aantreffen. Vele ouderen zullen zich dat wel herinneren. Het waren in oppervlakte grote bedrijven. Omdat de stenen in de buitenlucht in zg 'drooghage' moesten drogen waren er uitgebreide terreinen nodig. Veel van deze bedrijven zijn thans stilgelegd, afgebroken en vervangen door vaak nieuwe woonwijken.

Het oude ambacht leeft dan nog wel eens voort in de straatnamen. Soms zijn er zelfs oude restanten bewaard gebleven tussen die nieuwe huizenrijen, zoals bazenwoningen en/of een rijtje arbeiderswoningen. Bouwkundig is dit goed mogelijk gebleken. Het verdient zeker de voorkeur boven totale afbraak. Te IJsselstein treffen we deze situatie ook aan. De steenfabriek is afgebroken en een nieuwe woonwijk komt langzaam tot leven. Alleen straatnamen als: Tasveld, Droogveld, Overwaard, Vlamoven en Ringoven duiden nog op een voormalige steenfabriek. Hoewel een fabrieksarchief niet aanwezig is en het zelfs de vraag is of dit ooit heeft bestaan, zijn er, na veel speurwerk, genoeg interessante gegevens gevonden waarmee dit artikel tot stand is kunnen komen.

De vroegere steenovens

Er is een tijd geweest dat er wel bij ieder riviertje of vaart steenbakkerijen te vinden waren. Vestiging aan een vaarwater was nodig voor de aanvoer per boot van klei, waaruit de stenen gebakken werden en van brandstof (aanvankelijk turf, later cokes, olie en aardgas) alsook voor de afvoer van verkochte stenen. Bekijkt men oude plattegronden uit de 17de en 18de eeuw dan treft men de zg 'steenplaatsen' aan bij: Utrecht, Woerden, Alphen, Vianen, Culemborg, Arnhem en andere voorname plaatsen uit die tijd. Pas in de 19de eeuw is men zich gaan vestigen aan de grote rivieren, zoals de Waal. De zg 'Waalsteen' is daar een gevolg van. Deze steen is veel gevraagd en gebruikt. In die tijd waren de steenbakkerijen rond Vianen voorzien met namen als: 'De Steenoven van Rietveld' en 'Middelwaard'. Aan de Utrechtse kant van de Lek: 'Het Hoenderwerk', 'De Kikvors' en 'Het Heiwerk'. Deze vroegere steenbakkerijen waren veelal eigendom van kapittels en grootgrondbezitters.

Behalve steenbakkerijen waren er ook bedrijven die dakpannen en vloertegels vervaardigden. Deze trof men aan langs de Vecht, de Vaartse Rijn en de Oude Rijn. Ook langs de Hollandse IJssel kon men al vòdr 1800 steen- en pannenbakkerijen

aantreffen en wel in het Zuidhollandse gedeelte.¹

In de provincie Utrecht zijn geen bakkerijen langs de Hollandse IJssel gevestigd vòòr 1800. De oorzaak moet gezocht worden in de bevaarbaarheid van de rivier. Door de betere bevaarbaarheid, na de bouw van de waaiersluis te Gouda in 1860, verschenen er ook vestigingen in het Utrechtse gedeelte. Voordien betrokken de IJsselsteinse bouwers steen en dakpannen van de bakkerijen gelegen aan de Vaartse Rijn.

De eerste vestigingen te IJsselstein

In het Utrechtse kregen de steenfabrieken 'een zeer belangrijk debiet'.² In 1860 wordt melding gemaakt van 5 steenbakkerijen, gelegen te Jutfaas. Van IJsselstein wordt vermeld: een touwslagerij, 7 hoepmakerijen, een klompenmakerij, een leerlooierij, een bierbrouwerij en sloopstimmerwerf. Van een steenbakkerij is dan nog geen sprake.³

In 1869 wordt er in IJsselstein een afdeling opgericht van de 'Vereeniging voor fabriek- en handwerknijverheid in Nederland'. Binnen een jaar telt men al 26 leden. Er was bedrijvigheid in IJsselstein: het aantal hoepmakerijen was gegroeid tot 10 en er was een leerlooierij bijgekomen. Welke invloed de oprichting van de afdeling van de 'Vereeniging' heeft gehad, is niet bekend. Voor ons is dit echter een belangrijke datum, omdat ook een 'steenfabriek' lid wordt, die onder leiding staat van C.L.W. Thormann.

De steenbakkerij was in die tijd een bloeiende branche. Alleen langs de Gelderse rivieren zijn er op dat moment 107 steenfabrieken. Men werkte van eind april tot half september aan 4 vormtafels. Elke fabriek produceerde gemiddeld 3.200.000 stenen per jaar. Aan de in 1858 vermelde vijf steenfabrieken te Jutphaas, waarvan één ook dakpannen produceerde, werkten 92 mannen, 43 vrouwen, 33 meisjes en 48 jongens.⁴ In IJsselstein toont de eerste steenfabriek verhoudingsgewijs dezelfde aantallen. Hieruit valt op te maken dat men begonnen is met een gewone veldoven. Pas veel later komt de 'Vlamoven', waarover straks meer.

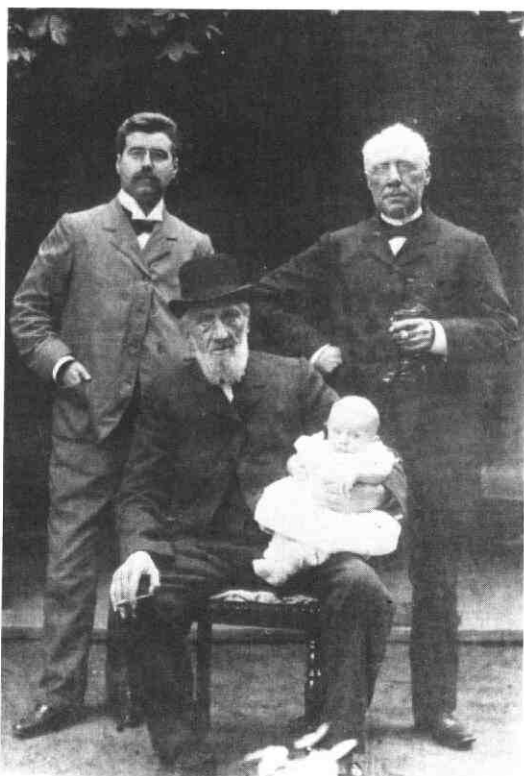
De steenfabriek 'Overwaard'.

Op 31 december 1867 verschenen voor notaris J.H. van Schermbeek te Utrecht twee heren, genaamd Otto A.G. Walland en Carel L.W. Thorman, beiden zonder beroep.

Zij gingen een vennootschap aan voor het fabriceren van- en het handel drijven in baksteen. De steenfabriek zal heten: De Overwaard. De heren hadden al een stuk grond gekocht van Hendrik Groenveld en een tweede stuk van Jan van Wijk. Beide stukken worden als bouwland omschreven, kadastraal onder de nummers A381 en 386. Bij herverdeling wordt later de A. in het kadaster vervangen door D. De steenoven wordt dan D491 en de steenplaats D496. Behalve de steenoven bouwden de heren ook een rijtje van twaalf arbeiderswoningen. De 49 personeelsleden bestonden uit 18 mannen, 10 vrouwen, 15 jongens en 6 meisjes.

De vermeldingen over de lonen van het personeel zijn niet duidelijk: mannen verdienen fl. 1,30, vrouwen fl. 1,10 en de jongelui fl. 0,65. Was dit per dag? Het wordt niet vermeld. Elders, bv. bij de Weduwe van Veeren te Zuilen aan de Vecht, verdienden de mannen fl. 5,00, de vrouwen fl. 2,50 en de jongelui fl. 0,90. Hoewel het hier ook niet vermeld wordt gaat het kennelijk over weeklonen. Om nog meer verwarring te scheppen: in 1871 vermeldt men dat te Zuilen het loon wordt berekend 'per duizend', maar dit is dan een bericht van een pannbakkerij. Duidelijker is de berichtgeving bij de firma F.A. Bonté te Wijk bij Duurstede (en Werkhoven). Daar hanteerde men het uurloon en wel van 9 cent tot 12 cent per uur. Dit was later in IJsselstein ook het geval.

De voorbereidingen van De Overwaard hebben ruim een jaar geduurd. Op 9 juli 1869 verschijnt in het Utrèchtsche Provinciale en Stedelijke Dagblad een advertentie van de firma Walland en Thormann. De produktie is dan in volle gang. Gelukkig had de firma zich toegelegd op het fabriceren van het Waalsteenformaat want in 1871 wordt reeds vermeld dat de afzet van IJsselsteenformaat in Nederland niet is als in de vorige jaren. De oorzaak was: de ongunstige zomer die op het vervaardigen van stenen een nadelige invloed had.

Van links naar rechts: Aart van de Koppel (burgemeester en steenfabrikant), zijn schoonvader Arie Mijnlief en Arie Mijnlief uit Werkendam. Op schoot Catharina Helena. Foto: familiearchief G. M. Mijnlief te Bloemendaal.

Tien jaren lang blijft Thormann stenen bakken. Dan stopt hij er mee; Walland is al veel eerder verdwenen. Het is niet bekend om welke reden en Thormann verkoopt De Overwaard aan Arie Mijnlief Ariezoon.

Arie Mijnlief Ariezoon is een telg uit een oud steenbakkersgeslacht, afkomstig uit Andel gelegen aan de Afgedamde Maas in Noord-Brabant. Aan deze Arie wordt De Overwaard verkocht; met 12 arbeiderswoningen, staande in de polder IJsselveld tussen de rivier de Hollandse IJssel en de Geinse weg. Belend ten oosten de heer Groenveld en ten westen de heer Keijzer. Zoals gezegd stamde Arie Mijnlief uit een bekende steenbakkersfamilie: in 1734 hebben bv. F. en A. Mijnlief al steenbakkerijen in de omgeving van Ouderkerk aan de IJssel. Bij Gouda treffen

we later Willem Ján aan (aannemer en fabrikant); te Nieuwerkerk aan de IJssel: Fob. Mijnlief A. Zoon; te Vianen: Johannes Mijnlief; te Barboutswaarder: Cornelis Mijnlief, enz., enz.⁵

De tweede steenfabriek

Het is niet bekend of het succes van Thormann daartoe aanleiding was, wel is het een feit dat pal naast zijn fabriek een nieuwe steenbakkerij gevestigd werd door Gerard Johan Keijzer.⁶ Op 29 mei kocht Keijzer van Johannes B. Groenveld eveneens een perceel, groot 2 Ha, 37 aren en 50 centiareen, gelegen in de gemeente IJsselstein, op het IJsselveld en belend ten oosten het eigendom van de heer Thormann, kadastraal bekend onder sectie D382-383. Hierop wordt dan eveneens een steenoven gebouwd die de naam kreeg 'De Machinale Utrechtse Steenbakkerij'. Terwijl bij de buurman (Thormann) nog met de hand gevormd wordt, gaat Keijzer geheel over tot de machinale fabricage door middel van een stoommachine.

In 1881 werkte bij Mijnlief 11 mannen, 4 vrouwen, 6 jongens en 4 meisjes. Keijzer had met zijn 4PK stoomgedreven vormmachine 20 mannen, 3 vrouwen en 3 jongens in dienst. De mechanisatie ging (gelukkig) ten koste van de jonge vrouwelijke personeelsleden.

Op 30 januari verkoopt Keijzer zijn steenfabriek, met ovens, machines, loodsen, bergplaatsen, schuren, woningen en verdere opstallen, benevens tasvelden, tuin, open gronden en moesgronden aan Aart van de Koppel Adriaanszoon, burgemeester van Almkerk te Noord-Brabant voor de prijs van fl. 32.300,00. Van genoemde steenfabriek Keijzer worden nog enkele terug gevonden bakstenen bewaard, die voorzien zijn van het fabrieksstempel. (zie foto)

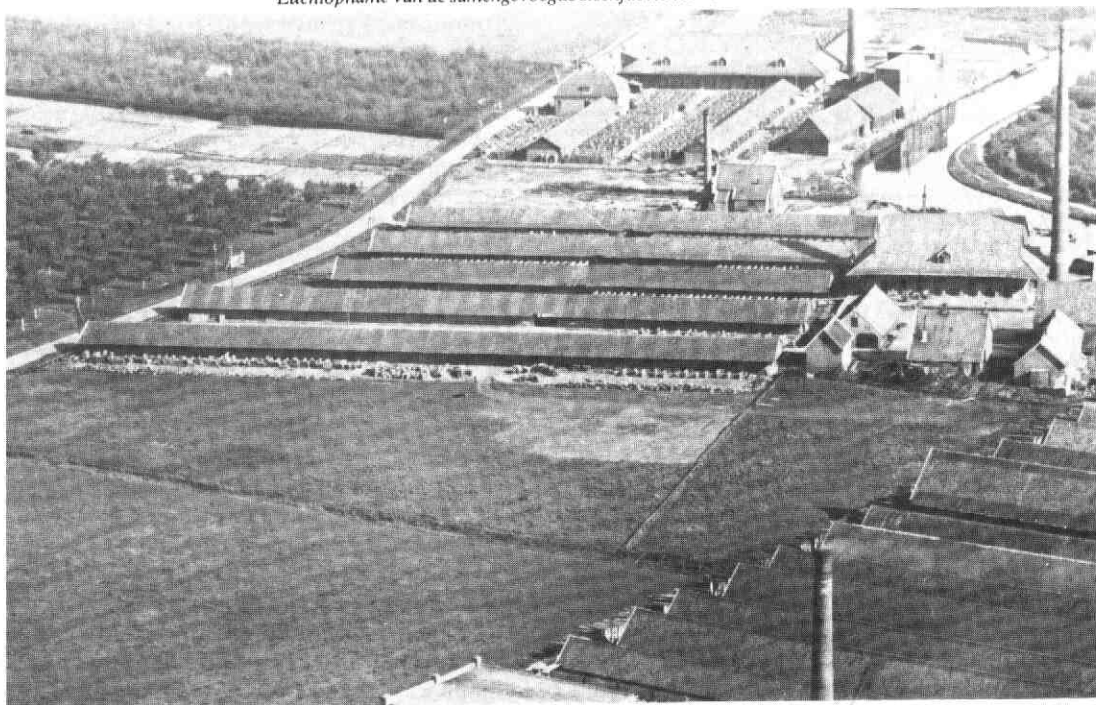
De fusie van twee steenbakkerijen.

De al eerder genoemde burgemeester Aart van de Koppel kocht 'De Machinale Utrechtse Steenfabriek' van G.J. Keijzer met een goede bedoeling. Hij was getrouwd met een dochter van Arie Mijnlief: Catharina Helena genaamd. De beide families kenden elkaar want Almkerk en Andel liggen vlak bij elkaar. Zij kregen twee zonen: Adriaan en

IJsselsteen van de Keyzer.

Luchtopname van de samengevoegde steenfabrieken rond 1937.

Arie, beide geboren te Almkerk. Het is duidelijk waarom Aart van de Koppel de steenfabriek kocht voor zoveel geld. Blijkens de koopakte waren er meer liefhebbers voor De Machinale Steenfabriek, zoals Johannes Brunt Janszoon, een steenfabrikant te Rietveld bij Woerden, en Louis A. van de Berg, steenfabriek te Willeskop. Maar zij visten beiden naast het net!

Bovengenoemde akte geeft een aardig beeld van het materiaal en de gereedschappen die toen in gebruik waren. Hieruit blijkt dat het voor die tijd een vooruitstrevende steenfabriek geweest moet zijn.

Genoemd wordt:

zes kipkarren	fl. 210,00
twee reserve assen met wielen	fl. 15,00
een vletkeet	fl. 10,00
vijftig waalvormbakken	fl. 37,50
negenenveertig drievormbakken	fl. 49,00
acht hittenvormwagens	fl. 160,00
acht schuierwagens	fl. 28,00
acht bakwagens	fl. 32,00
veertien steenwagens	fl. 71,00
drie ijzeren kruiwagens	fl. 4,50
veertig ijzeren platen	fl. 30,00
vijftig houten kruidelen (bruggen en spillen)	fl. 15,00
honderd en zeven haagloodskleden	fl. 80,25
tweehonderd en zestig latten	fl. 60,00
drie turfmanden	fl. 4,50
twee houten ladders	fl. 6,00
een turftrap	fl. 1,00
een ijzeren ladder	fl. 4,00
twee lantaarns	fl. 3,00
drie morteltonnen	fl. 0,75
stookgereedschap	fl. 12,00
kolen-platte-kar en hooischoppen	fl. 15,00
vier kolenbakken	fl. 8,00
smeer	fl. 10,00
reserve machinedelen	fl. 75,00
gietmodellen	fl. 10,00
tonborden, schrijflank	fl. 0,50
grote scheepsgong	fl. 5,00
tien kruigangen	fl. 20,00
slijpsteen met onderstel	fl. 2,00
bankschroef	fl. 4,00
hittenkarretje	fl. 15,00
beton zeef	fl. 1,50
azijnhouten hamer	fl. 1,00

kelderwind	fl. 1,00
baggerbeugel	fl. 1,00
oliekannen	fl. 1,00

De gebrs. H. van de Koppel te IJsselstein

Wordt Adriaan van de Koppel, de oudste zoon van Aart, in 1986 al, met A. Mijnlieff genoemd, op 21 november 1905 wordt er een Vennootschap onder firma opgericht genaamd 'De Gebrs. van de Koppel'.⁷ Later wordt de firma-naam veranderd in 'N. V. Maatschappij tot Exploitatie van Steenfabrieken voorheen Gebrs. van de Koppel te IJsselstein p/a Wolterbeekweg 19 te Oosterbeek'. De laatste jaren schreef men 'Maatschappij tot Exploitatie van Onroerende Goederen'.⁸

Laten wij teruggaan naar de twee gebroeders van de Koppel welke in het begin van deze eeuw een zeer belangrijke stap zetten naar verbetering op het gebied van steenfabrikage. Zij doen afstand van het ouderwetse systeem en vervangen hun veldoven door een 'Kamerringoven met *Overslaande Vlam*'. Ook wel 'Vlamoven' genoemd. Hier is veel aan vooraf gegaan. In ieder geval was het de toendertijd bekende prof. J. A. van der Kloes die als reactie hierop schreef, 'dit denkbeeld heeft den hoogste trap van volmaking bereikt in den kamerringoven van Adriaan van de Koppel te IJsselstein'.⁹

Soorten ovens

Hierboven is gesproken over Veldoven, Kamerringoven en Vlamoven. Om de ontwikkelingen in de steenbakkerijen te kunnen volgen, dient men inzicht te hebben in de soorten ovens die gebruikt zijn. Daarom is het nodig er hier iets over te zeggen.

1. DE VELDOVEN

Dit is een z.g. 'periodieke oven'. Dit soort wordt geheel gevuld en daarna opgestookt tot baktemperatuur. Dan volgt de afkoeling en daarna het leeghalen. De produktie is dus gelijk aan de ovenkapaciteit en komt dus periodiek - na het gehele stookproces - beschikbaar. Er is geen continue produktie.

2. DE WAALOVEN OF DE VERBETERDE VELDOVEN

Als eerste verbetering ontstond al gauw de Waaloven of de Verbeterde Veldoven. Deze bestond uit drie permanente, dikke isolerende stenen wanden. De vierde wand bleef open voor het in- en uitkruien van de ongebakken groene resp. de gebakken steen. Het stoken gebeurde hier dmv monden: dit zijn roosters, die in de zware muren waren ingebouwd en waarop het vuur werd onderhouden. De oven omvatte in totaal 1 miljoen stenen.

3. DE RINGOVEN

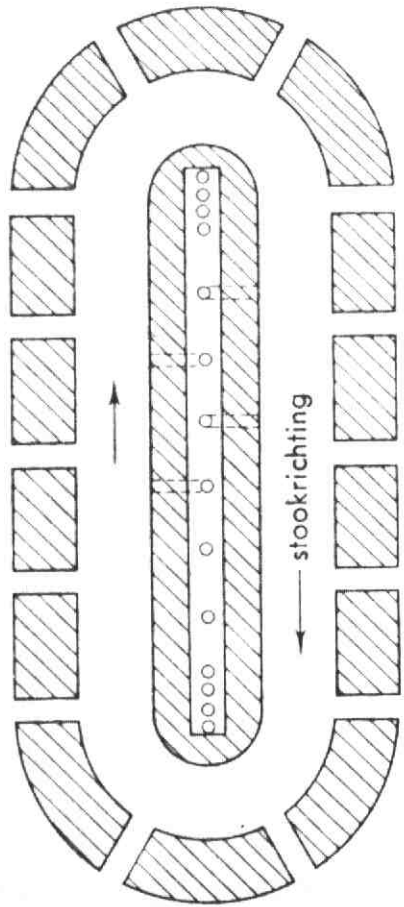
Ook bij de Waaloven bleef het warmteverlies groot, de controle op het vuur moeilijk. Met de Ringoven is een grote sprong voorwaarts gemaakt. Het prototype bestond uit een cirkelvormig brandkanaal met een schoorsteen in het midden. De latere ringovens kregen de vorm van twee aan de uiteinden met elkaar verbonden evenwijdige kanalen. Het doorlopende brandkanaal heeft een gewelf, dat zowel in de lengte als in de breedte voorzien is van rijen gerangschikte, met deksels afgesloten, stookschachten. De oven is, op een werkzone na waarin de aanvoer en afvoer van het produkt plaatsvinden, steeds geheel gevuld. Een variant hierop is nog de zg. 'Zig-Zagoven'. Hoewel de kamers beter toegankelijk zijn, blijft de inrichting en werkwijze volkomen gelijk aan de Ringoven.

4. DE KAMERRINGOVEN

De resultaten met de metselstenen waren t.o.v. de veldovens goed te noemen; het percentage straatsteen in deze ovens was echter gering. Het was Adriaan van de Koppel welke te IJsselstein in 1915 de 'Vlamoven' (Kamerringoven met overslaande vlam) tot bekendheid bracht. Het bleek al gauw dat deze oven geschikt was om goede straatstenen te bakken. Het percentage was zeer hoog. Tal van fabrikanten gingen er toe over om hun waalovens door vlamovens te vervangen. In 1918 waren er al 19 vlamovens gebouwd. Het bouwen van vlamovens is trouwens doorgegaan tot in de jaren '60.

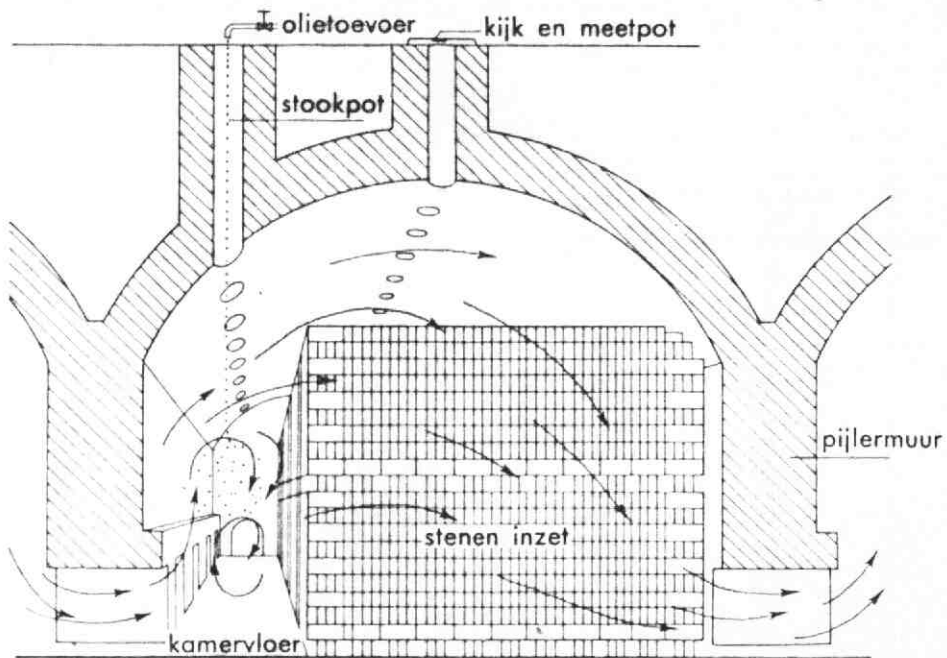
Vlamovens in Nederland.

De snelle groei werd bevorderd door het

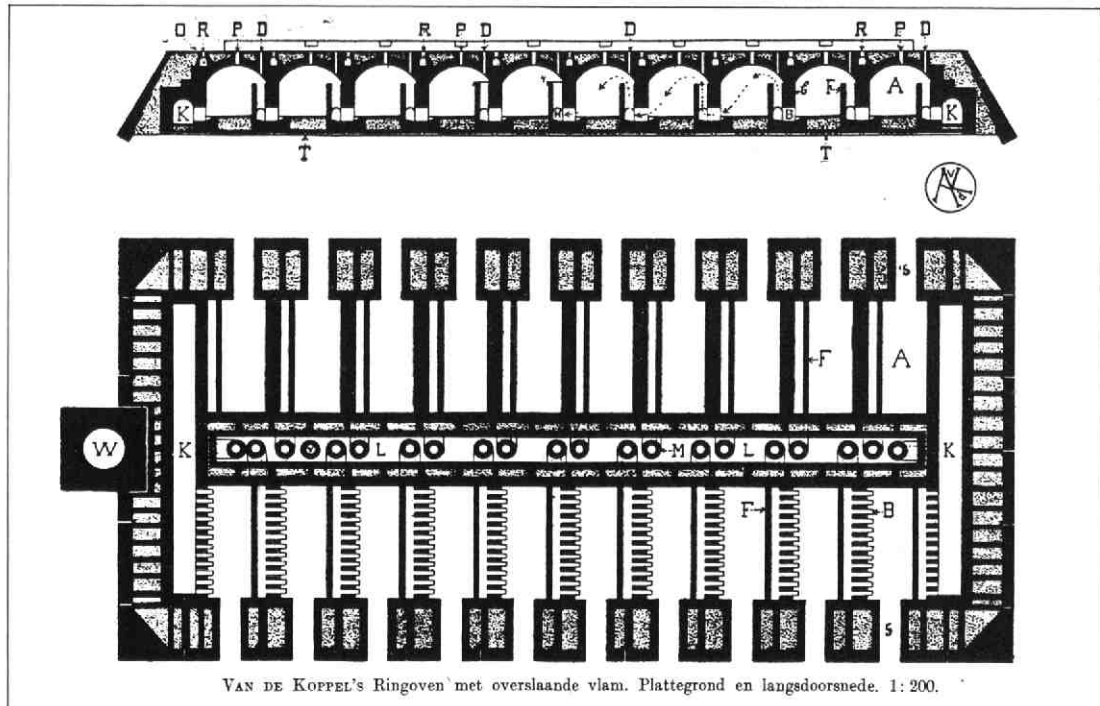
Schematische plattegrond en dwarsdoorsnede van een ringoven.

brandstofprobleem gedurende de Eerste Wereldoorlog. In een landelijke kolenstrijd konden de vlamovensteenfabrikanten, mede door hun hechte organisatie (zij waren op 29 november 1917 verenigd in een verkoopkantoor 'N.V. De Vlamovenstraatklinker'.) onder leiding van dhr. A. v. d. Koppel, zich handhaven en het pleit in hun voordeel beslechten. Het wantrouwen inzake de vlamoven was geheel overwonnen en de productie van straatstenen zou op den duur zich geheel concentreren in de vlamovens. Na de

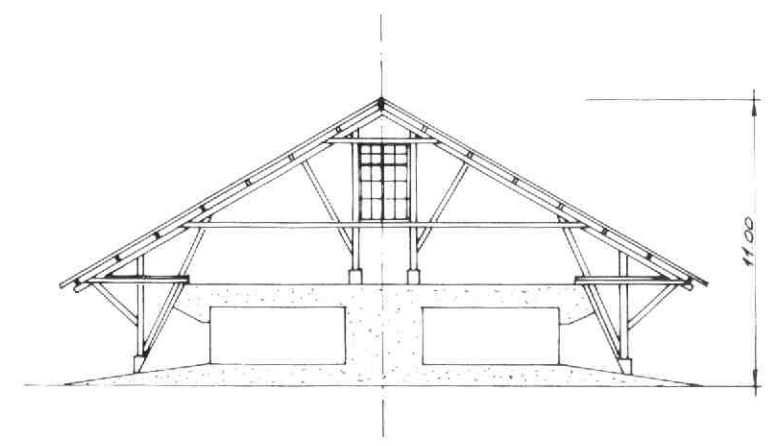
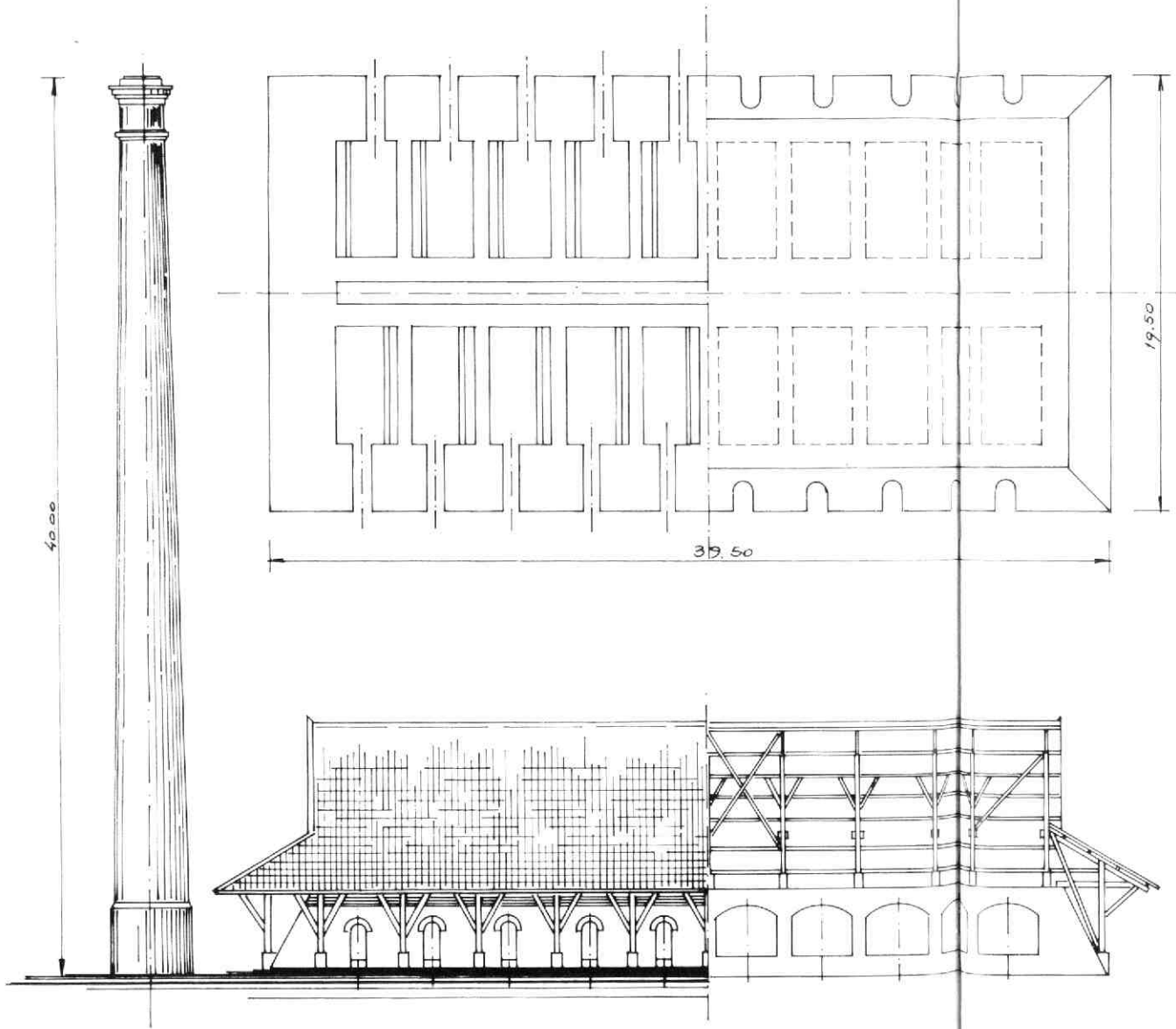
Schematische tekening van een kamer in een vlamoven.

Uit: J. A. van de Kloes, *Onze Bouwmaterialen (Kunststeen)*.
 Uitgegeven bij L. J. Veen's Uitg. Mij VN Amsterdam, 1923 (3e deel).

VAN DE KOPPEL'S Ringoven met overslaande vlam. Plattegrond en langsdoorsnede. 1:200.

VERBOUWING OP/DE STEENFABRIEK
V/D HEEREN GEBR. V/D KOPPEL - IJSELSTEIN.

onstuurige groei trad gedurende de Ie wereldoorlog een periode van stabilisatie in. Hierbij vielen de zwakken af. Het aantal vlamovens zou in de jaren dertig zelfs stijgen tot boven de 100, waarvan 80% langs de Grote Rivieren.¹⁰

A. van de Koppel en J.J. Wentink

J.J. Wentink experimenteerde op eigen fabriek met de vlamoven. Reeds in 1910 publiceerde hij in het blad 'Klei' een artikel: 'Waarom het ringovenbedrijf bij ons niet voldoet'.¹¹ Kennelijk is dit artikel gemaakt om zijn eigen vinding te promoten, hoewel hij de vlamoven niet als beter beschrijft. Die conclusie werd aan de goede verstaander overgelaten.

De vlamoven doet zijn intrede pas in 1915 bij de Gebrs. van de Koppel in IJsselstein. Deze werd door of met samenwerking gebouwd door J.J. Wentink, blijkens een brief van zijn zoon dd. 28 februari 1979 waarin hij schrijft: De steenfabriek 'Nieuw Rave' (gelegen aan de Jutphaseweg te Utrecht.) had veldovens, maar mijn vader J.J. Wentink bouwde daarop een kleine oven, dus geen ringoven.' Hij vervolgt: 'Mijn vader bouwde als ingenieur van de Gebrs. van de Koppel in IJsselstein eerst een *ringoven* en daarna een *kamerringoven*, ook wel genoemd een *vlamoven*.'

In 1917/18 waren er al 19 van dergelijke ovens voor straatklinkers in bedrijf. De Utrechtse Kamer van Koophandel vermeldt in dossier no. 1585;

N.V. De Vlamovenstraatklinker opgericht 16 augustus 1918 (staatscourant nr. 191)

Prof J. A. van de Kloes geeft als oprichtingsdatum 22 november 1917 op. Het dossier van de Kamer van Koophandel te Utrecht vermeldt nog de volgende gegevens;

Bestuursleden zijn: Adriaan van de Koppel (directeur) woonachtig Kerkstr. 2 te IJsselstein. De commissarissen zijn: Pieter Bos, Robert J. Jansen en een Smits Ariezoon. Procuratiehouder is Klaas Nanning. Bij nader onderzoek bleek dat inderdaad de notaris Pieter Lens te Utrecht de akte heeft opgesteld en laten passeren op 22 november 1917. Later verhuisd het hoofdkantoor van IJsselstein naar Zeist.

Een nieuw produkt

De veldovens leverden in hoofdzaak metselstenen en straat-klinkers. Zoals gezegd streefde men naar snellere productie en besparing van energie. Men dacht dit bereikt te hebben met de ringoven. Een volgende verbetering was de Overslaande Vlamoven. Een andere soort verbetering werd gezocht in het bakmateriaal zelf. Dit leverde de *vlamovic* op. Deze wordt verkregen door het zg droogpersen van klei tot vormelingen, die ongeveer twee en half maal de kubieke inhoud hebben van een normale straatklinker.

Men zocht dus zowel naar een betere produktiemethode als naar een ander formaat straatklinker. Vanaf 1918 is geëxperimenteerd met het persen van vormelingen. Daartoe is op het terrein van – hoe kan het anders – de Gebrs. van de Koppel te IJsselstein een proeffabriek gebouwd. De proefnemingen hebben jaren geduurd. Het heeft veel moeite gekost het droogpersen onder de knie te krijgen en het juiste formaat te vinden.¹²

Werkwijze vlamovic

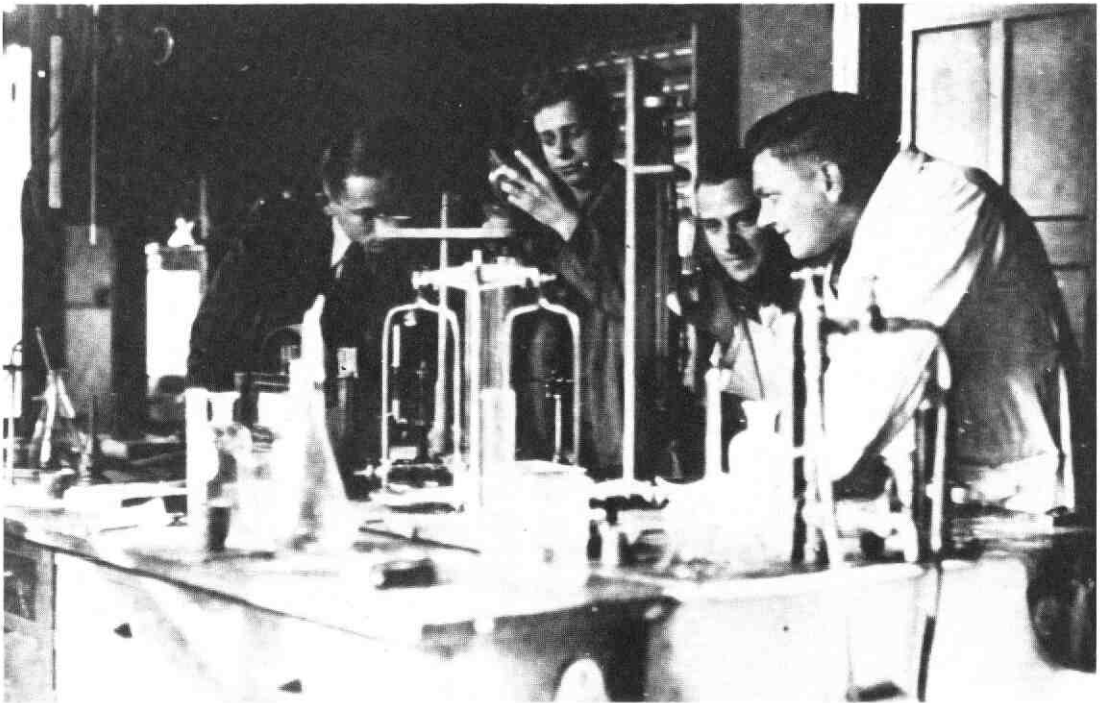
Er werd voornamelijk een vorm gebruikt van 20 cm hoogte, die met droge kleipoeder gevuld werd; en deze massa werd samengeperst tot ongeveer 11 cm. Er werd geëxperimenteerd met verschillende formaten: 10 × 10 × 20 cm en 19,5 × 19,5 × 6,5 cm.¹³ Spoedig bleek dat de laatste vaster in de weg lag. Men vond het logisch een straatklinker te maken die even breed als hoog was. De *vlamovic* kreeg uiteindelijk het formaat 20,5 × 9,7 × 8,5 cm. Toen alle problemen overwonnen waren, was men in het eindstadium van de twintiger jaren. Er werd een fabrieksterrein met bijbehorende gronden aangekocht onder de gemeente Wageningen, waarop een nieuwe fabriek gebouwd werd voor de *vlamovic*. Eind januari 1930 kon de fabriek in gebruik genomen worden. Op de werkwijze werden buitenlandse patenten verkregen. Niet lang daarna trad er een enorme prijsdaling op van de straatklinkers. Men zat volop in de crisis. In 1934 werd de fabriek voorlopig stil gelegd.

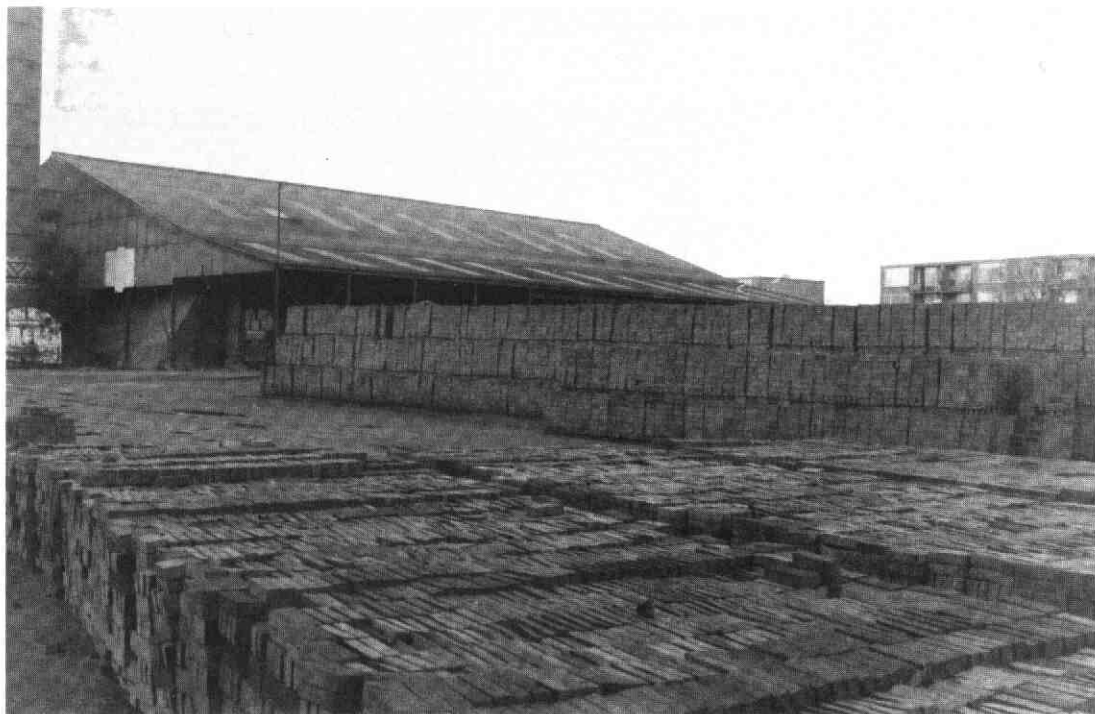
Ondanks alles ging in 1937 de heer Heynis

*Een plaatje uit 1922. Vlnr: Bep Verburg (13), Tinus Meyvogel, Nic. Veen en Hannes Steenis.
De mannen staan bij een zg. 'hittekar'.*

Het laboratorium van de steenfabriek in de jaren '30.

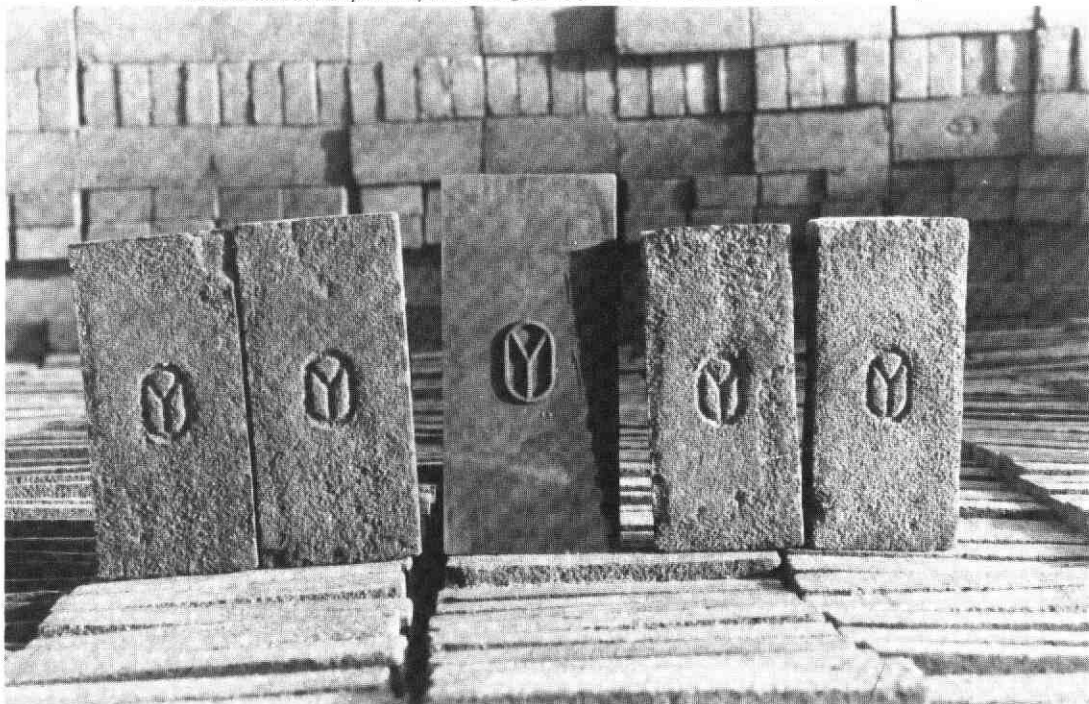

Het Tasveld met op de achtergrond het ovengebouw.

Merkbeeld van de IJsselsteinse Waalsteen.

In het midden de stempelmatrjjs, hier valt goed te zien hoe ver de steen in het bakproces krimpt.

*Situatie van 1985. De ovens en arbeiderswoningen worden gesloopt.
Foto: W.H.C. van Bommel.*

te Oosterbeek er toch toe over om op zijn fabriek 'Rosande' een installatie te bouwen voor de fabricage van de *vlamovic*, volgens het nieuwe systeem met de zg 'Drehtischpresse'. De fabrikanten van de *vlamovic* waren aangesloten bij de N.V. Vlamovenstraatklinker en in 1937 telde men 50 leden. Zo komen we in de lijst natuurlijk tegen: de N.V. My tot Exploitatie van Steenfabrieken v/h Gebrs. van de Koppel te Zeist met de fabriek 'De Overwaard' te IJsselstein en de N.V. Vlamovicfabriek 'Manewaard' te Opheusden. (Gem. Wageningen.)

De Overwaard na 1945

In 1948 werkte er op de fabriek de Overwaard 37 mannen. In de daarop volgende jaren verminderde dit aantal, maar kwam nooit lager dan 30. Buiten baas Bart van Kooten, waren er 3 uitkruiers, 3 inkruiers, 3 stokers, 2 zanders, 1 afstrijker, 4 afslaanders, 6 opstekers, 8 grondwerkers en 8 diversen. Aan het einde van het jaar 1948 stonden er 7 mannen op de lijst van wachtgeld uitkering. Zij kregen allen ontslag. In 1950 kwam het aantal op 32. De produktie is daarentegen gestegen en zelfs boven het vooroorlogse peil gebracht. Het blijft een komen en gaan van werknemers. In 1951 is er zelfs een tekort van werknemers. Gevraagd werd om 'een plankjes legger' en '2 opzetters'. Dit gebrek werd aangevuld door 2

jongens van 14 en 17 jaar. De jongens hadden slechts als onderwijs L.O. of B.L.O. genoten. In 1957 is het aantal gestegen tot 37 werknemers. De produktie verloopt vlot. Intern zijn er soms problemen. Zo moest Baas van Kooten iemand zijn ontslag aanzeggen. Collega's namen dit niet en dreigden uit vrije wil ontslag te nemen.

Uit veel blijkt dat de directie nog op vooroorlogse wijze bedrijf voert. Er komt verbetering in de arbeidsomstandigheden door de komst van een nieuwe traktor welke geschikt is voor terreinvervoer. De 12 arbeiderswoningen worden gerenoveerd. Van 2 wordt 1 gemaakt waardoor de woonsituatie aanzienlijk verbeterde. In februari 1958 is de 'campagne' nog niet begonnen en de vooruitzichten waren slecht. Er is nog volop voorraad en nauwelijks afzet. In de volgende jaren verbeterde dat.

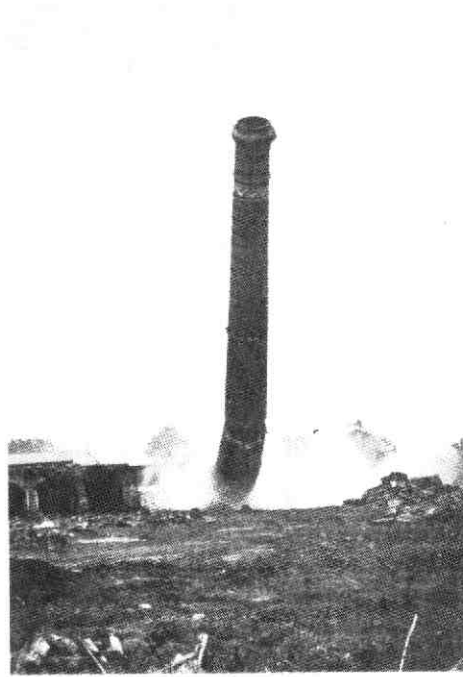
Produktieverbetering

Als eerste ging men over van olie naar aardgas als brandstof. Produceerde men in 1956 nog ruim 6 miljoen stenen, in 1958 daalde dit tot 4 miljoen. De direktie stond in die tijd bekend als zeer konservatief. Desondanks gaat men mechaniseren hetgeen in mei 1960 is voltooid. De stenen komen dan van de lopende band.

Door de mechanisering is het tekort aan personeel opgevangen. Er wordt een nieuw persgebouw geplaatst hetgeen een

EEN DROGE KLAP

en met donderend

naaf de

schoorsteen naar beneden

SLOOP STEENFABRIEK BIJNA VOLTOOID; STUKJE IJSSELSTEINSE HISTORIE VERDWIJNT

Schoorsteen Overwaard met droge klap onderuit

(Van een onzer verslaggevers)

IJSSELSTEIN - Met een droge klap ging gistermiddag om twee uur de schoorsteen van de voormalige steenfabriek De Overwaard aan de Utrechtseweg in IJsselstein onderuit. Enkele kilo's springstof bleken genoeg om het ongeveer vijftig meter hoge gevaarte te slechten.

Na de explosie leek het er even op alsof de schoorsteen weigerde te vallen, maar toen gebeurde het toch. Precies op de plaats die de deskundigen van sloper Van Vliet tevoren hadden uitgedacht.

De sloop van de in augustus 1982 gesloten steenfabriek betekent de ontmanteling van een belangrijk stuk historie van de Baroniestad. In 1867

HET KARWEI is geslecht, nieuwsgierigen kijken naar de brok stikken.

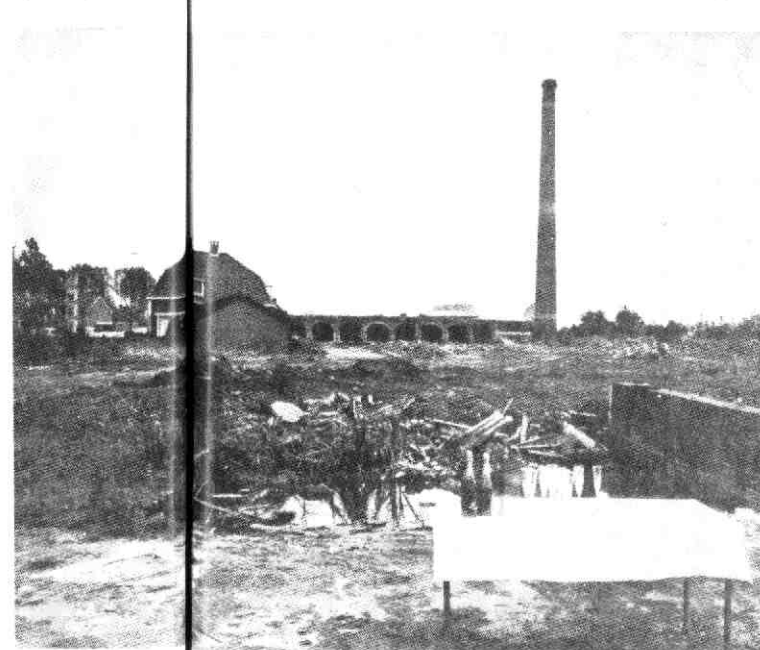
slichtte C. Thormann daar zijn steenfabriek. Later werd de uit 1877 daterende fabriek van J. de Keyser erbij getrokken. In

die dagen werden de ovens nog op turf gestookt. De laatste jaren kwam het aardgas in zwang.

Zo'n kwart eeuw geleden draaide de steenfabriek aan de Hollandse IJssel nog op volle toeren. Jaarlijks kwamen er acht tot negen miljoen stenen uit de ovens. Als gevolg van de vermindering vraag naar stenen, de stijging van de aardgasprijs en de afname van de klevvoorraden in de omgeving werd De Overwaard drie jaar geleden gesloten. (Bron: *Over IJsselstein gesproken*, een uitgave van de Historische Kring IJsselstein).

Vanaf maart volgend jaar vrijzelen op het fabrieksterrein in totaal 141 vierde sectorhuizen, 57 rijwielhuizen en 44 twee onder een kap huizen. Bouwer is het Zeister Bouwbedrijf.

Sloper Boomgaard uit 's Graveland verwijsert op dit moment alle resten van schoorsteen en ovens. Het zal de oude IJsselsteiners deugd doen, dat de vuurvaste stenen uit de ovens van De Overwaard opnieuw worden gebruikt. Zo leeft een stukje IJsselsteinse historie voort.

EEN PAAR MINUTEN vóór de explosie lading tot ontploffing zat brengen. De champagne staat koud.

investering van f 150.000,- betekende. De directie hoopte hiermee het oude productiepeil van 6 miljoen stenen per jaar te bereiken met ongeveer 22 werknemers. In 1964 werd deze norm met een productie van 7 miljoen stenen ruimschoots gehaald.

Het vormen in de fabriek geschiedt dan volautomatisch met een kunstmatige verwarming van 90% binnen en 10% in de buitenlucht. Het bakken gebeurt nog steeds in de bestaande vlamoven. Rond 1870 waren gemiddeld 158 manweken nodig om met de hand 1 miljoen stenen te vormen. Bij de huidige automatische vormsystemen zijn voor zo'n productie nog 19 tot 34 manweken nodig hetgeen een lagere kostprijs betekende.

Bedrijfsvoering op de Overwaard

Het bedrijf gaat in 1965 verder onder de nieuwe naam 'MES' (Maatschappij tot Exploitatie van Steenfabrieken). De ovencapaciteit is dan verhoogd van 15000 naar 18000 stenen.

De meeste klei werd gehaald op de Lekoevers onder Hagestein en per vrachtauto naar de fabriek gereden. Vele IJsselsteiners zullen zich nog de 'kleibult' herinneren welke op het terrein van de fabriek daardoor ontstond.

Vanaf de kleibult werd de klei met een dragline in een kipkar geladen. Deze werd vervolgens met een, door een elektromotor aangedreven, lier over smalspoor naar de mengstraat gereden. De mengstraat bestond uit achtereenvolgens een kastenbeschikker, kolleremolen en menger. In de menger werd de klei op de juiste kneedbaarheidsgraad gebracht door het inblazen van stoom en besproeiing met water. Het persen gebeurde met een volautomatische Verheije-pers.

De droging vond plaats in een kunstmatige, met stoom verwarmde drooginrichting. Deze ruimte bestond uit 35 kamers met een capaciteit van 3000 stenen. Na het drogen volgde de oven welke een temperatuur had van 110 graden celcius. Hierna werden de stenen geplaatst op het 'Tasveld' in 6 sorteringen.

De schoorsteen na de 'val', let op de enorme doorsnede.

Personeel

Het personeelsbestand is in de jaren '60 behoorlijk verjongd; meer dan de helft is jonger dan 40 jaar. Halverwege de zestiger jaren kwamen 2 gastarbeiders in dienst welke zo goed voldeden dat zij in vaste dienst kwamen. Het personeel in de produktieafdelingen werden in tijdloon uitbetaald. In 1966 werden 2 nieuwe dienstwoningen gebouwd.

Het einde

In 1966 vertrekt baas Bart van Kooten en als opvolger komt baas Ben Bruggeman in dienst. Onder zijn leiding is het aantal werknemers van 11 naar 24 gestegen. In 1968 zit men om goede werkkrachten te springen. Een oplossing wordt gevonden door 3 man tijdelijk uit Doorwerth heen en weer te laten pendelen. In 1971 is de produktie gestegen naar 16 miljoen stenen.

Men blijft met een personeelstekort kampen. Ondanks de stijgende produktie blijft het ziekteverzuim hoog. Nog in 1982 zijn er gemiddeld 4 zieken. In de periode 1975-1982 schommelt het personeelsbestand tussen 16 en 24. In 1982 zijn er 25 werknemers, waaronder 1 vrouw, onder leiding van de laatste fabrieksbaas Cees van Kooten. Na het aanvankelijke tekort aan personeel in de jaren '60 gaat het na 1970 in een neerwaartse spiraal met de Nederlandse

Baksteenindustrie. In 1972 waren er nog 150 steenfabrieken (in 1858 ruim 400!) welke met z'n allen teveel stenen produceerden. Vele fabrieken werden gesloten en in het jaarverslag van de Nederlandse Bakindustrie van 1982 staan nog 68 georganiseerde baksteenfabrikanten vermeld. Hierbij is ook nog de 'MES IJsselstein bv'. Maar op 17 september van dat jaar valt het doek voor de IJsselsteinse steenfabriek. De produktie wordt stopgezet en het bedrijf ontruimd. Aan 115 jaar steenfabrikage is een einde gekomen.

Nawoord

Dit artikel had niet tot stand kunnen komen zonder de hulp van de heren A.P.F.M. Kemme te Apeldoorn en F. Ouwerkerk te Nieuwegein.

Noten

- 1 O.W. Hoogendijk en C.C.J. Lans. 'Steenbakkerijen' Historische Encyclopedie Krimpenerwaard (H.E.K.) jaargang 4. nr. 3-5 en jaargang 5.
- 2 Tijdschrift ter bevordering van Nijverheid. Uitgegeven door de Ned. Maatschappij ter bevordering van Nijverheid 1969 (3e reeks deel X).
- 3 'Staat der Nederlandsche fabrieken volgens de verslagen der Gemeenten' Haarlem 1859.
- 4 Prov. Verslagen van Utrecht.
- 5 G. Doorman. 'Het Nederlandsch Octrooiwezen en de techniek der 19e eeuw.' (Nijhoff 1947) aoot; op blz. 127 (nr. 81) 16.4.1822 Staatscourant 8.7. Wed. Arie Mijnlief, Fob Mijnlief en I. Mijnlief, Nw. kerk a. d. IJssel inzake Mopsteenen van klei getrokken uit de IJssel. Octrooi voor 10 jaar.
- 6 Archief Notaris Mathijs Bleker standplaats IJsselstein 30.1.1896.
- 7 Dossier 221 Kamer v. Koophandel te Utrecht.
- 8 Dossier 64563 Kamer v. Koophandel te Utrecht.
- 9 J.A. v.d. Kloes Onze Bouwmaterialen Kunststeen. 3e druk blz. 112 Deel II. uitgegeven bij L.J. Veen te Amsterdam 1923.
- 10 G.B. Jansen te Zevenaar. Baksteenfabricage in Nederland 1850-1920. Uitgave de Walburg pers Zutphen 1987.
- 11 'Klei' orgaan der vereniging van Ned. Baksteenfabrikanten 1910. blz. 180 onder de titel 'Waarom het ringovenbedrijf bij ons niet voldoet.' door J.J. Wentink Utrecht.
- 12 'Klinker-wegen... veilige wegen! blz. 95 ez. Uitgave N.V. de Vlamovenstraatklinker' Zeist 1937.
- 13 Idem. 12.

.....Rijst uit den Slaap, den dag genaakt.

*Instructie waarnaar de Klapwakers binnen de Stad
IJsselstein zullen hebben te reguleren.*

1.

De Klapwakers zullen allen nachten ten minste met hun beide, alle de Straten dezer Stad om het half uur moeten rond gaan, roepende welk uur het is in de nacht, te weeten de eene alle de Straten aan de Oostzijde, en de andere alle de Straten aan de Westzijde van het Stadhuis, houdende alle half uur hun bijeenkomst in het Klapwakershuisje.

2.

Zoo dra de Klok tien uren slaat, zullen zij beiden afgaan van het Klapwakershuisje en zal die geenen die aan de Westzijde van het Stadhuis omgaat beginnen te roepen en gaan door de Kloosterstraat, Benschopperstraat, agter de Wal om, door het Wet, de Visbrug over, de haven naar de Koornmolen, langs de achtergevel van de Roomsche Kerk tot aan den Doelen, dan terug weder agter de Wal om tot aan de Stal van de Huizinge de Klok. Dan wederom terug door de Benschopperstraat, door het Haverstraatje, boven de Wal langs door de Fliersteeg. Het Hof over langs de Wal tot aan den Toorn.

Diegene welke aan de Oostzijde van het Stadhuis omgaat zal beginnen te roepen op de hoek van de Kloosterstraat en regt doorgaande tot aan de Kerkstraat, dezelve ingaan tot bij de Wal, vervolgens weder terug den hoek om voorbij het Latijnsche School tot de IJsselpoort, de Voorstraat door tot aan het Weijstraat, de Vischbrug over, de Havestraat langs, tot aan de Poort. Vervolgens de Wal tot aan den Doelen en vandaar door het Weijstraat tot het Klapperhuisje en zo vervolgens ieder half uur.

3.

Alle weken zullen de Klapwakers van wijken veranderen, zo dat de geene die de ene week de Oostzijde omgaat de volgende week de Westzijde zal moeten omgaan.

4.

De Klapwakers zullen des Winters beginnen te roepen van primo October tot half Maart toe van des avonds ten tien uren, in de maanden van 15 November af, December en Januarië tot 15 Februarië, tot des morgens vijf uren en de andere maanden October, half November, half Februarië en half Maart tot des morgens ten vier uren en dat zomers van half Maart tot primo October van tien uren des avonds tot des morgens ten drie uren, uitgezonderd in de maanden Junie en Julie, wanneer dezelve zullen mogen volstaan, met om te gaan tot en met de Klokken twee uren toe.

5.

De Klapwakers zullen het eerste uur in den Avond gehouden zijn te roepen; Bewaard u Vuur en Kaarssen wel, de Klok heeft tien, tien heeft de Klok, en het laatste uur des morgens; Rijst uit den Slaap, den dag genaakt. Looft altijd God, houd zijn gebod, drie of vier heeft de Klok. Dog behalven in de maanden Junie, Julie, December en Januarië.

6.

De Klapwakers zullen verplicht zijn alle Straatschenderijen, moetwilligheden, geruchtmakingen en losbandigheden,

Kopie van een plattegrond 1832, RAU top. atlas no. 565.

geduurende derzelver waaktijd gepleegt wordende, te weeren, met eerst de daders te vermanen zulks na te laten en na hunne huizen te gaan en daar ontrent geen gehoor krijgende met hun wapenen te beletten.

7.

En teneinde de Klapwakers hetzelfde met te meer nadruk zoude kunnen te keer gaan, zullen zij met behoorlijk geweer worden voorzien, te weten ieder met een hartsvanger en een halve Piek.

8.

Wanneer een Klapwaker onraad van dieven of moetwilligen ontdekt, zal hij zijn Klap verkeerd moeten slaan, en met zijn halve Piek op de Straten gerugt maken, teneinde de andere Klapwaker hem hoore. Welke terstond op dat gerugt zijn makker zal moeten ter hulpe komen. De beide Klapwakers dan bij elkanderen gekomen zijnde zal een van hun dadelijk daarvan aan de Burgemeesteren moeten kennis geven ten einde terstond order te stellen, dat zodanig een dief, of moetwillige zelfs kunnen vasthouden, zullen zij verplicht zijn zulks te doen, en met denzelven direct moeten gaan naar het huis van den Burgemeesteren om in dezen verder te werden gehandelt na behooren.

9.

De Klapwakers zullen ook verplicht zijn alle Straatschenderijen, en de moetwilligers zoo ver zij die kennen te openbaren en aan te brengen en desnoods op hunnen Eed moeten verklaren of zij die kennen of te niet.

10.

Zo wanneer de Klapwakers eenige Brand mogten ontdekken zullen zij verplicht zijn aan het huis daar de Brand is en de naaststaande huizen ten wederzijde ten eersten kennis te geven gelijk ook aan de Heren Burgemeesteren, mitsgaders Brandmeesteren, en dan verder aanstonds door den Stad Brand te gaan roepen, en continuëlijk met de Klap te klappen, en gerugt te maken, terwijl zij ook ten eersten de Stadsboden en Koster moeten gaan opwekken om de Klokken te trekken en in het voorbijgaan de geaffecteerders der

Brandspuiten met bonzen op de Deuren als anderzinds moeten opkloppen en een iegelijk zeggen waar de Brand is.

11.

De Klapwakers zullen nadat zij van de Klokken twaalfuuren des nachts zijn omgeweest het overige gedeelte van de nagt beginnende met een uur, het uur van de nacht roepende moeten naslaan om daar door te kennen te geven wat uur zij geroepen hebben.

12.

De Klapwakers zullen wijders niet alleen als zij des nachts omgaan maar ook ten allen tijde als het de nood vereischt en zij door de Heren Burgemeesteren worden gerequireerd de Justitie moeten ten diensten staan, en verplicht zijn het gene hun bevolen word, getrouwelijk uit te voeren.

13.

Zij zullen telkens drie Maanden hun Waak of Klappgeld bij de Inwoonders dezer Stad ophalen ingevolge geponneerd Rooster bij Resolutie van de Raad dezer gemeente van 21 Meij 1818 met die verstande dat alleen door de Bewoonders der Huizen het Klappgeld zal moeten worden voldaan, en dat, van de ledig staande Huizen alleen door de Eigenaren, ingevolge Resolutie van den Raad gedateerd als boven.

Aldus deze geempliceerd op den 21 Meij 1818.
Burgemeesteren en Raden van IJsselstein.

Noot van de redaktie.

Deze instructie treffen we aan in het Oud Archief IJsselstein onder nr. 2384.

De instructie is van 1818.

Ter illustratie is een plattegrond van de stad uit 1831 afgedrukt.

Aan de hand van deze plattegrond kunnen we de route van de klapwakers letterlijk volgen.

In een andere, ongedateerde, instructie (waarschijnlijk van vóór 1795) treffen we 15 artikelen waarvan de laatste 3 afwijken van bovenstaande instructie.

13.
Zij zullen verder de waekrokken die hun door Heeren Borgemeesteren van Stadswcegen worden bezorgd, om daer meede te waken, nooit anders moogen gebruiken, als wanneer zij effectivelijk in functie zijn, mitsgaeders in de vier Jaarlijsche omgangen welke zij doen tot het ophaelen van het geene ieder ingeseeten huis verplicht is te geeven.

14.
De Klapluiden zullen altijd zelfs moeten waeken zonder ooit iemand in hun plaets te mogen substitueeren, als bij ziekte, of te anderen noodzakelijkheid, en dan niet als met toestemmingen der Heeren Borgemeesteren,

zullende de persoon die den Dienst komt waerneemen door gemelde Heeren moeten worden goedgekeurd, en ingevalle deeze substitutie langer als eene of twee nachten vereischt wierd, zal die geene welke gesubstitueerd word door het volle collegie van Drossaerd, Schout en Borgemeesteren moeten worden geaprobeerd.

15.
De Klapwakers zullen bij den aanvang van hun Dienst moeten doen de Eed van getrouwheid mitsgaeders om deeze structie in allen deelen te zullen achtervolgen en naekomen.

...Een vertroostelijk antwoorde verwachtende

Het schoutambt IJsselstein in de jaren 1568-1590

door
A.M. Fafianie

Inleiding

De veelbeschreven gebeurtenissen tussen 1568 en 1590, bekend als de beginjaren van de Tachtigjarige Oorlog, spreken nog steeds een groot deel van de huidige Nederlanders aan. Dit zijn de jaren van strijd van ons landje tegen het machtige Spanje, waarin begrippen als 'watergeuzen', 'Wilhelmus', 'Ducdalf', 'Kenau' en 'haring en wittebrood' tot in onze tijd hun betekenis laten gelden. Afgezien van de roemrijke periodes is dit vooral de tijd geweest van een uiterst wrede oorlogvoering, waarin steden als Naarden, Zutphen en Oudewater vrijwel tot de laatste man, vrouw en kind werden uitgeroeid, een situatie die doet denken aan de gruweldaden van de nazi's in de Tweede Wereldoorlog.

Over de situatie van het schoutambt IJsselstein in deze jaren is vrijwel niets geschreven,¹ hoewel er in ruime mate bronnenmateriaal in het oudarchief van de gemeente voorhanden is. IJsselstein speelde geen actief – militaire rol in deze oorlog en is het lot van bovenstaande steden bespaard gebleven; stad en land dienden, behalve als financiële melkkoe, voornamelijk tot inkwartiering van troepen van zowel Spaanse als Staatse gezindte. De baronie was in deze tijd een vrije heerlijkheid van de Oranjes, met een aparte status binnen het gewest Holland.

Voor de baronie in haar geheel is dit een rampzalige tijd geweest. Men had indirect te

lijden van de oorlog door hoge uitgaven voor de verdediging van de stad IJsselstein, door inundaties en dijkdoorbraken, door inlegeringen van troepen en door opname van vluchtelingen uit het omringende platteland; bovendien maakte een pestepidemie vele slachtoffers.

In het navolgende artikel zal eerst de bestuurlijke organisatie behandeld worden, waarna dit tijdvak in vijf perioden verdeeld zal worden, elk met haar eigen problemen.

Het is hier niet de bedoeling een volledig geschiedverhaal te schrijven. Elk aspect zou nog nader uitgezocht kunnen worden.

Organisatie

Op 20 december 1567 werd door de beruchte Raad van Beroerten in Brussel het besluit genomen om Willem van Oranje voor zijn aandeel in de troebelen van de voorgaande jaren te berechten en om zijn goederen te confisqueren. Een maand later werden zijn goederen inderdaad bij verstek verbeurd verklaard, want Oranje was reeds in mei 1567 de onrustige Nederlanden ontvlucht naar zijn stamslot Dillenburg. Onder deze goederen bevond zich ook de baronie IJsselstein, waarvan Oranje eerst als voogd van zijn vrouw Anna van Buren en na haar dood in 1558 als voogd van zijn minderjarige zoon Philips Willem nominaal de baron was.

Hierna kwamen de gebeurtenissen in een

stroomversnelling. Philips Willem werd op 14 februari naar Spanje ontvoerd en terwijl Oranje als leider van het verzet tegen Alva's troepen werd beschouwd, werden op 5 juni zijn vrienden Egmont en Hoorne onthoofd. In militair opzicht was nu de oorlog uitgebroken die pas in 1648 definitief tot een einde zou worden gebracht.

Viel het opperbeheer over de zg. 'Burense goederen,' waaronder ook IJsselstein, tot 1568 toe aan de Raad en Rekenkamer van de Nassau's in Breda, na de confisquatie in dat jaar benoemde Philips II de Zuidnederlandse edelmannen Charles van Berlaymont en Philippe van Oignies tot voogden van Oranje's ontvoerde zoon, die hiermede het opperbeheer in handen kregen. Het feitelijke beheer viel onder Jan Hovelmans, administrateur van Oranje's goederen en een van de rechters in appèl van de vonnissen die in de baronie werden gewezen. Deze vormde de schakel tussen de magistraat van IJsselstein en de (tijdelijke) opperbeheerders.

Na de Pacificatie van Gent, in 1577, kreeg Oranje zijn goederen terug, voor zover die in de niet bezette Nederlanden lagen. Samen met zijn dochter Maria beheerde hij deze goederen, als voogd van zijn zoon Philips Willem, die nog steeds de feitelijke erfgenaam was. Het spreekt vanzelf dat de baronie in deze woelige tijden vrijwel aan haar lot werd overgelaten en dat van een geoliede beheer geen sprake kon zijn. Zo is Oranje na zijn huwelijk met Anna van Buren nooit meer in de baronie geweest.

Na de moord op Oranje kwam het beheer aan Maria van Nassau, welke zij delegerde aan haar raden gevestigd in Delft, na 1603 in Buren. Pas in 1609 zou Philips Willem bij zijn terugkeer in wat nu de Republiek heette zijn erfdeel in ontvangst nemen.²

Voor de magistraat, burgers en bewoners van het schoutambt waren deze verwickelingen op het bestuurlijke plan hoogst frustrerend. Men had niet alleen te maken met verre beheerders, maar ook als heerlijkheid binnen Holland, met de besluiten van de Staten-Generaal en de Raad van State, met legeraanvoerders, met de respectievelijke stadhouders en landvoogden. Bovendien betekende de

overgang naar het protestantisme na 1577 en de daarmee gepaard gaande confisquatie van de geestelijke goederen een belangrijke verandering in een samenleving waarin de kerk een niet te onderschatte rol speelde.

Het IJsselstein van deze tijd was zowel qua oppervlak als inwonertal klein te noemen. Binnen de vier slecht onderhouden muren stonden wellicht zo'n kleine 250 huizen die deels uit hout, deels uit steen zullen zijn opgetrokken.³

Het inwonertal is moeilijk te becijferen; rekening houdend met een gezinsgrootte van 6 à 7 personen zal dit rond de 1500 zijn geweest. Mogelijk zijn in deze moeilijke jaren enige gezinnen naar elders vertrokken, zoals dat in de gehele Nederlanden het geval was. De rest van het schoutambt bestond uit vijf polders, nl. Broek, Hoge Biezen, Over- en Neder-Oudland en IJselveld. Dit werd het 'gemeneland' genoemd. Bewoning concentreerde zich vooral in de boerderijen langs de Achterslootse dijk en de IJsseldijk, met verspreide bewoning langs de Hoge- en Lage dijk. Wellicht telde het totale inwonertal rond de 3000 personen.⁴

Het schoutambt was in die tijd goed georganiseerd. Juridische, financiële en administratieve taken werden behandeld door het magistraatscollege, bestaande uit de drost of kastelein (kasteelbeheerder), de schout, de stads- en de gemenelands- of raadburgemeester. De rentmeester hoorde niet tot dit college, maar woonde de vergaderingen bij. Bovendien was er vanouds de vroedschapsraad, die bij gelegenheid verantwoordelijk was over de magistratuur. Deze raad bestond uit de goeude burgers van het schoutambt.

Naast dit college waren er nog tientallen functionarissen belast met de diverse stedelijke instellingen, zoals de zes schepenen, het polderbestuur, het college van opperkerkmeesters, het college van opperschutmeesters, van gasthuismeesters en dergelijke. Daarnaast waren er nog betaalde baantjes als stadsmroeper, waagmeester, bode, secretaris enz. Iedere instantie verantwoordde haar inkomsten en uitgaven in een eigen rekening die in principe door de rondreizende inspecteurs van de Raad en Rekenkamer te Breda afgehoord

moesten worden en waarvoor de drost, als vertegenwoordiger van de baron, verantwoordelijk was.

Drosten in deze jaren waren Charles de Cassiopyn en Gerard de Pinssen van der Aa. Schout was Nicolaas van Helmond. De twee burgemeesters werden ieder jaar benoemd; de namen Van Brevelt, Van Everdingen en Van Lodesteyn en Van Meerlant komen geregeld voor en behoorden tot de welgestelde families. Ook de schepenen werden meestal uit dezelfde rijke families gerecruiteerd. Alle financiële transacties vonden voor schout en schepenen plaats.

Het gemeneland was in handen van zowel particulieren als van pachters van voornamelijk geestelijke instellingen. De rijke Utrechtse kapittels bezaten het meeste land en ook de kerk, het kapittel en het klooster van IJsselstein hadden verspreide goederen liggen. De polders ressorteerden bovendien onder het college van de Lekdijk Bovendams en – Benedendams (IJsselveld), waarvan de ingelanden hoofdelijk werden omgeslagen.

In de oorlogsjaren werd deze structuur niet verbroken; met kleine wijzigingen zou deze organisatie zelfs tot aan het einde van de Republiek voortduren, waarna in de 19de eeuw een modern gemeentebestuur zou worden geformeerd.

1568-1572: financiële en andere problemen

Voor de kleine gemeenschap die het schoutambt van IJsselstein in die dagen uitmaakte moesten de gebeurtenissen van het jaar 1568, hiervoor deels verhaald, een schok teweeg gebracht hebben. Nooit was het gebeurd dat de wettige heer van IJsselstein naar een vreemd land was ontvoerd en dat zijn vader, die de IJsselsteiners 16 jaar daarvoor met zijn jonge bruid hadden gehuldigd, het land moest ontvluchten als vijand van dezelfde heer waar zijn zoon naar was genoemd. Bovendien moest men genoegen nemen met twee verre voogden van Philips Willem, die zelf met de grootste tegenzin dit ambt moesten aanvaarden, en werd het duidelijker dat de oorlog steeds dichterbij kwam.

In deze eerste jaren moet ook de

vluchtelingenstroom op gang zijn gekomen van mensen die uit politieke of godsdienstige redenen hun have en goed moesten verlaten. Een bewijs hiervoor is te vinden in de stadsrekening van 1568-1569, waarin sprake is van geconfisqueerde goederen van vluchtelingen ten behoeve van de hertog van Alva, die in die tijd zeer dringend om geld verlegen zat.⁵

Dit laatste feit zou nog heel wat voeten in de aarde hebben. Zo staat er in dezelfde rekening te lezen dat de magistraat een brief van Alva had ontvangen waarin stond *'dat men alle die renten staende op die stad ende landen van IJsselstein bij name ende toename soude overschrijven'*, waarop die van IJsselstein direct naar hun collega's in Benschop en Polsbroek zijn getogen om raad en vooral steun te krijgen.

Waarschijnlijk is deze brief in het voorjaar van 1569 ontvangen, want hier is sprake van de voorbereiding van de inning van de zogenaamde 100ste penning. In januari van dat jaar had koning Philips de plannen van Alva goedgekeurd om een nieuwe belasting in de Nederlanden te heffen. De 100ste penning was bedoeld als een eenmalige jaarlijkse heffing van 15% over de investeringen van kapitaalkrachtigen die huizen bezaten en van 22% over de inkomsten van hen die andere kapitalen bezaten. In maart stemden de Staten toe in deze belasting en ontvanger-generaal voor de voormalige Burensse goederen werd mr. Jacob Bol in Den Haag. Deze belasting werd braaf afgedragen en zou meer dan 3½ miljoen gulden opbrengen. Daar zat echter geen duit IJsselsteins geld bij!

Hoe kon IJsselstein deze belasting omzeilen? Enkele stukken geven ons een inzicht in de gebeurtenissen.⁶

In oktober, november en december 1569 zijn enkele afgevaardigden naar Brussel gegaan om exemptie, vrijstelling, van de 100ste penning gedaan te krijgen van de hertog van Alva. Daarvoor is een officiële rekwest opgesteld, dat helaas verloren is gegaan, maar geen effect heeft gesorteerd. In het nieuwe jaar veranderde de opzet van de IJsselsteiners. In januari werd mr. Jacob Bol aangeschreven door de drost van IJsselstein, Charles de Cassiopyn, die zijn tussenkomst

verlangde en vermeldde dat wegens de doorbraak van de Lekdijk geen geld geleverd kon worden. De inundatie was zo erg dat men met man en macht gezocht heeft naar de paal die de IJsselpoort afslot, welke was weggedreven. Heel IJsselstein moet dus onder water hebben gestaan.⁷ Bol gaf hem de raad (weer) een rekwes t naar Alva te sturen, met vermelding van de waterschade, en om toch maar vooral de kohieren op te stellen waarin de belasting, per morgen omgeslagen, opgeschreven moest staan. Natuurlijk bracht dit geen uitkomst.

Ondertussen was men er in IJsselstein achtergekomen dat het anders gespeeld moest worden. Sleutelwoorden daarbij waren invloed en samenwerking. Invloed werd, verrassend genoeg, gezocht bij de heer van Barlaymont in Brussel, met wie men tussen januari en maart in contact moet zijn geweest. Samenwerking werd aangegaan met Benschop en Polsbroek, Leerdam en Schoonrewoerd, Acquoy, Jaarsveld en het Overeinde van Spijk (bij Gorkum). In een brief aan Bol werd gemeld dat Barlaymont het voor elkaar had gekregen om voor de bovenstaande heerlijkheden uitstel van betaling te krijgen totdat Philips II anders zou beschikken. Het argument was hier dat deze gebiedjes vanaf onheugelijke tijden autonoom zijn geweest en nooit belasting aan de grafelijkheid van Holland hebben betaald.

Uitstel betekende uiteraard geen afstel en tot de herfst van 1570 bleef men met elkaar contact houden om de verschillende uitgaven ten behoeve van het verkrijgen van het uitstel te verrekenen. Samenwerking bleef geboden want Alva had naast zijn 100ste penning ook een belasting van 10% op elke handelstransactie in roerende goederen en een belasting van 5% op de verkoop van roerende goederen ingesteld, respectievelijk de 10de en 20ste penning. Deze maatregelen zijn nooit door de Staten goedgekeurd, tot grote woede van Alva die het geld hard nodig had voor de soldij van zijn troepen. In plaats daarvan besloten de Staten om een bede te vragen, lopende over twee jaar (1569-1571). Vrijwel nergens zou deze geïnd worden en ook IJsselstein ontliet deze zware belastingen.

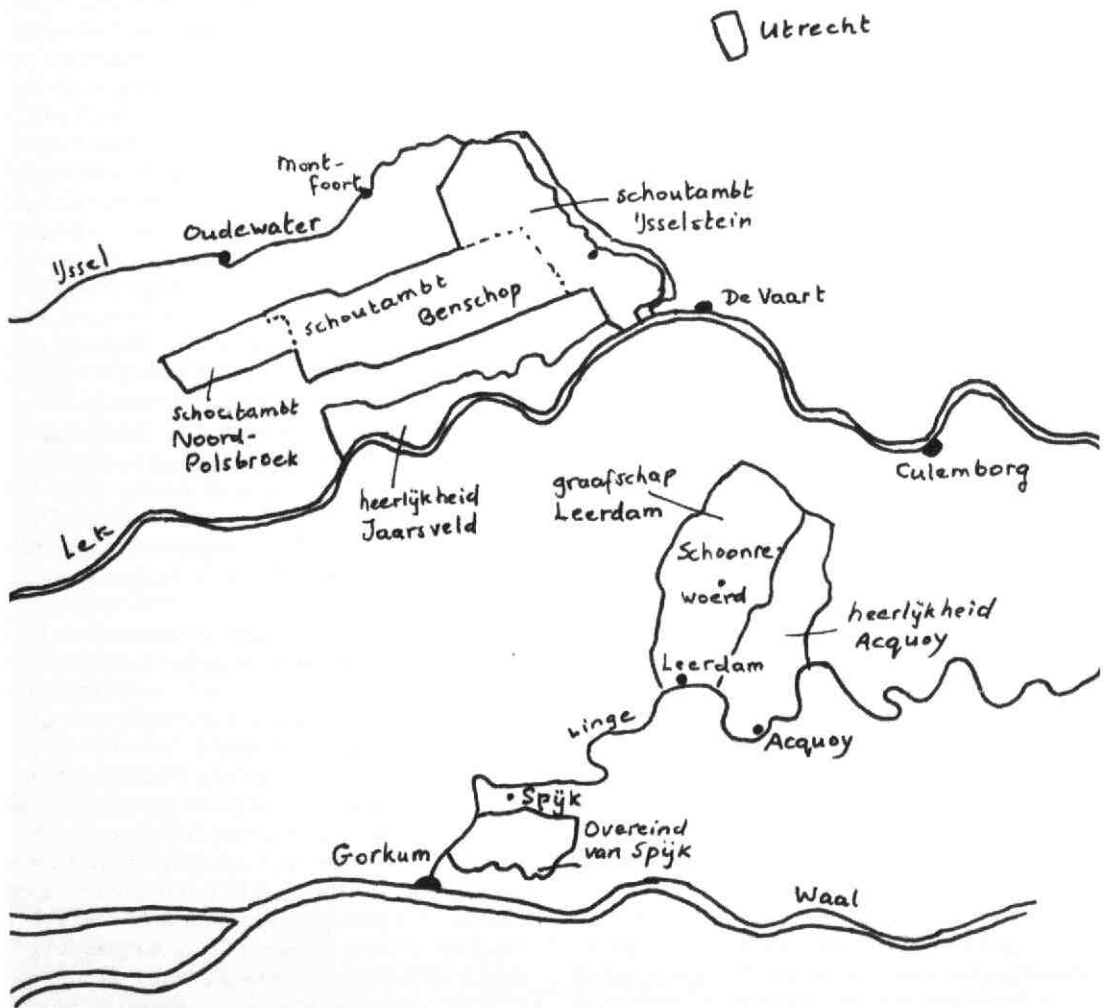
Zodoende werd wederom Barlaymont in

de arm genomen die vanuit Brussel een rekwes t aan de Staten van Holland zond om ook nu de bovenstaande heerlijkheden in hun oude rechten te handhaven en uitstel van betaling te eisen. Bovendien dreigde hij om deze zaak in handen van de Grote Raad van Mechelen te geven, het centrale gerechtshof van alle Nederlanden. Eind 1570 was ook deze zaak geregeld, zodat het argument van autonomie ook hier doorslaggevend is geweest, samen met de niet geringe invloed van Barlaymont.

De contacten met Barlaymont liepen via de raad Jan Hovelmans die alles in het werk stelde om Oranje's bezittingen vrij te houden van belastingen. Hovelmans is ook de man geweest die de baronie, Leerdam en Jaarsveld voorstelde om een bedrag in te zamelen voor een passend geschenk. Vanaf begin 1571 zien we dan ook dat er druk overleg wordt gevoerd tussen de magistraten van deze plaatsen.

De man die persoonlijke contacten met Hovelmans onderhield en geen vreemde was aan het hof in Brussel, was Adriaan van Camons, de Franstalige drost van Jaarsveld en zwager van De Cassiopyn. De bedoeling was om van de 468 gulden die gecollecteerd waren 400 gulden te besteden aan twee mooie hengsten voor Barlaymont. Hovelmans zou 60 gulden krijgen voor bewezen diensten en 8 gulden waren voor zijn klerk Peter Moyensz. Hoewel het geld in september reeds ingezameld was, zou het tot januari 1572 duren voordat het ter plaatse was. Hovelmans bedankte toen voor zijn deel van het geld, maar vertelde ook dat hij had rondgekeken naar tapijten die voor Barlaymont gekocht zouden worden. Deze bleken duurder te zijn dan de 400 gulden, zodat hij aanraadde om iets anders te verzinnen. Het plan van de twee hengsten was dus opgegeven! Wat er toen gekocht is, is helaas onbekend gebleven.

Ondertussen waren er in Leerdam plakaten opgehangen die duidelijk maakten dat de 10de en 20ste penning tóch geheven zouden worden. Op dezelfde dag werden deze plakaten ook in IJsselstein afgekondigd. Enkele maanden later arriveerde er zelfs een commissaris van het Hof van Holland die persoonlijk de

IJsselsteins bondgenoten tegen Alva's penningen.

collecteurs van deze penningen ter plaatse moest benoemen.

Weer werd Hovelmans in de arm genomen, die in oktober beloofd had dat hij iedereen aan zou pakken die moeilijkheden zou kunnen maken. De plakaten werden aan hem opgestuurd en de zaak werd met Barlaymont doorgesproken.

Over de afloop van deze gesprekken is niets bekend; de laatste informatie dateert uit maart 1572, toen wederom een plakkaat werd afgekondigd, deze keer door de deurwaarder van het Hof van Holland zelf. Ook deze werd naar Hovelmans opgestuurd

met het verzoek hierover met Barlaymont te onderhandelen. Waarschijnlijk is de zaak nog op zijn pootjes terechtgekomen; van uiteindelijke betaling zijn in ieder geval geen stukken overgeleverd.

Deze jaren is IJsselstein goed doorgekomen. Afgezien van enkele problemen door vluchtelingen en inundaties,⁸ wist men zich gesterkt door mede-lotgenoten als Jaarsveld en Leerdam en door invloedrijke personen als Barlaymont en Hovelmans. In de komende jaren zouden de problemen evenwel steeds groter worden.

1573-1576: over pest en soldaten.

Werd het jaar 1572 voor de IJsselsteiners voordelig afgesloten, in de rest van Holland en in Zeeland zou dit een gruwelijk jaar blijken. Dit was ook het jaar van de watergeuzen, onder wie er geen enkele IJsselsteiner te vinden was, behalve dan Neeltje, de concubine van geuzenkapitein Jan van Ransdorp.⁹

In deze jaren werd de verdediging van de stad een dringend probleem; zestig jaar lang had men geen oorlogstoestand gekend en de verdedigingswerken verkeerden dientengevolge in een slechte staat. Het is bekend dat er gaten in de stadsmuur zaten en dat de torens soms zo slecht waren, dat zelfs de armste inwoners er niet mochten wonen. Sommige werden als openbaar urinoir benut. Ook de Benschopper- en IJsselpoort waren zeer vervallen en zouden veel geld gaan kosten om op te lappen.

In 1573 werd met enkele afgevaardigden van Barlaymont overeengekomen om wekelijks 200 gulden op te brengen voor de verdediging van de stad,¹⁰ wat in die tijd een geweldig bedrag betekende; zo bedroeg bijvoorbeeld het jaarsalaris van de gerechtsbode 3 gulden en verdiende een arbeider op een dag 10 stuivers.

Naast deze financiële last kwam er het jaar daarop nog een ander probleem bij. Uit een verzoekschrift van Franciscus de Witte, vice-pastor van IJsselstein, aan de magistraat om vergoeding voor zijn diensten ten tijde van de pest bewezen, weten wij dat deze vreselijke ziekte in IJsselstein een hoge tol heeft geëist. De Witte vermeldt dat er soms meer dan 25 doden per dag vielen, in totaal rond de 500 doden. Dit betekent dat de epidemie misschien een maand lang heeft gewoed, in De Witte's woorden '*...welcke peste also swaerlick was datter gehele hujsen uiijt zijn gestorven, man, wijf, kijnderen...*'¹¹ Vijfhonderd doden! Dat betekent een derde van de hele bevolking, zodat de stad in deze jaren hoogstens 1000 inwoners moet hebben geteld.

In datzelfde jaar 1574 worden de eerste Spaansgezinde troepen op last van stadhouder Fernando de Lannoy in het schoutambt gelegerd. De eerste inkwartiering vond plaats tussen 10 mei en 10

juli, met als excuus dat de vijanden van Philips II het land van IJsselstein dagelijks overvielen en dat de bevolking daartegen beschermd moest worden. Hoewel het schoutambt in dat jaar aanzienlijk verarmd moet zijn geweest, draaide men toch op voor de kosten van het leger. Herhaaldelijk werd door Lannoy aangedrongen om het leger van levensmiddelen en kruit te voorzien en om de soldaten geld te lenen dat, zogenaamd, terug zou worden betaald.¹²

Het jaar 1574 verliep voor de Spanjaarden rampzalig en door nederlagen op vele fronten, financiële nood en de hardnekkigheid van de Hollandse tegenstanders begon zelfs Philips II te wanhopen. Bovendien werden zijn soldaten steeds miltzieker. Dit alles leidde tot vredesonderhandelingen in Breda, die door de onverenigbaarheid van de eisen gedoemd waren te mislukken (juli 1575).

Het is derhalve waarschijnlijk dat Lannoy's troepen in IJsselstein moeilijk in de hand konden worden gehouden en door gebrek aan soldij de stad en het platteland afstroopten. Van gedisciplineerde troepen was in die tijd nog geen sprake, de meeste soldaten waren huurlingen en als zij niet of te weinig betaald kregen gingen zij eenvoudigweg op rooftocht. Dit probleem gold evenzeer voor de Staatse troepen, waarmee IJsselstein ook te maken zou krijgen.

Na het échec van Breda werd door de Spanjaarden een nieuw offensief gelanceerd op het opstandige Holland. Deze keer lag IJsselstein vlak bij de vuurlinie en zouden steden als Oudewater, Buren, Schoonhoven en Lopik een hoge tol moeten betalen. Bevelhebber over de troepen was, verrassend genoeg, de zoon van Barlaymont. Gilles de Barlaymont was een echte houwdegen die al de nodige krijgservaring had opgedaan. In 1573 was hij aanwezig bij het beleg van Haarlem, het jaar daarop bij de slag van Mook. Als stadhouder van o.a. Holland en maître-de-camp van het Spaanse leger is hij West-Friesland binnengevallen, heeft Buren belegerd en ingenomen, evenals Gouda, Schoonhoven en Oudewater, dat hij plat liet branden en uitmoorden. Hij is in 1579 voor het beleg van Maastricht

gesneuveld.¹³

Tot oktober 1575 is er geen melding over troepenlegering in IJsselstein, hoewel de stad in augustus de opdracht kreeg timmerlieden naar Oudewater te sturen, dat op dat moment belegerd werd. Dit betekent dat de stad stevig in handen van Barlaymont was, die vanuit Utrecht was opgerukt. Op 22 oktober werd een deel van zijn troepen ingekwartierd met de concessie dat de burgers samen met de soldaten wacht mochten lopen in de stad en in het kasteel. Ook werd toegestaan om de soldaten om de twee weken bij telkens andere burgers in te kwartieren, zodat niet steeds dezelfde mensen zwaar werden belast. De bevelhebber kreeg de opdracht goed toezicht op het krijgsvolk te houden en de magistraat moest met hem contact houden. Dit impliceert dat in het voorgaande jaar de inkwartiering chaotisch heeft plaatsgevonden, waarna er klachten uit IJsselstein zijn gekomen. In hoeverre men zich aan Barlaymont's bevelen heeft gehouden is niet bekend.

In juni 1576 schreef Barlaymont dat er voorlopig nog geen geld beschikbaar was voor de stad, die immers alles uit eigen zak moest betalen, en dat het leger '*voir dese ende lestemael*' nog tien dagen in de stad moest blijven. Barlaymont nam het echter niet zo nauw, zodat in augustus van dat jaar wederom troepen gelegerd werden die vanuit de Meernhoef naar de stad trokken. In dat zelfde jaar moeten zij ook weer zijn vertrokken, tot grote opluchting van de bevolking. Dit waren de laatste Spaanse troepen die het IJsselsteinse zouden lastigvallen. In deze tijd moet de Lopikerwaard wederom geïndeerd zijn geweest.

In oktober werd de, kortstondige, Pacificatie van Gent getekend, een vredesverdrag tussen de zuidelijke en noordelijke gewesten met als doel de Spaanse troepen te verdrijven en de Staten-Generaalvolmacht te geven de problemen op te lossen zoals dat onder Karel V geschiedde. Daarbij kwam dat er godsdienstvrijheid voor zowel katholieken als protestanten zou blijven bestaan. In het verlengde hiervan past een aanschrijving vanuit Leerdam, de

vroeger bondgenoot bij de exemptie van Alva's penningen, aan IJsselstein met de vraag hoe de stad zich heeft gedragen na het vertrek van de Spanjaarden ten opzichte van de katholieke godsdienst en ten opzichte van de feitelijke heer, Willem van Oranje.¹⁴ Een antwoord hierop is helaas niet overgeleverd. In ieder geval zouden de gebeurtenissen van het jaar daarop aantonen dat er een aanzienlijke protestantse groep was ontstaan en dat de dag van Barlaymont en Oignies als voogden van Philips Willem, althans voor wat betreft IJsselstein, geteld waren.

1577-1580: begin van een nieuwe tijd.

1577 zou het jaar worden waarin grote veranderingen in het bestuur van de Nederlanden optraden. Oranje werd benoemd tot o.a. stadhouder van Holland en kreeg zijn geconfisqueerde bezittingen deels terug. Landvoogd Don Juan werd door de Staten afgezworen en Matthias van Oostenrijk ingehaald; Oranje zou zijn luitenant worden. De Pacificatie van Gent, een doorn in het oog van Philips II, werkte in het voordeel van de opstandige gewesten en versterkte de Staten-Generaal in haar bevoegdheden. Het hernieuwde calvinistische élan leidde tot een nieuwe golf van beeldenstormen, waarin ook IJsselstein zijn deel kreeg.

Net zoals alle andere steden was het katholieke geloof ook in IJsselstein de basis van de samenleving. Er was een collegiale kerk, een klooster, een lazarus-broederschap en een Maria-gilde; veel land was in handen van geestelijke instellingen. Bijna iedere dag stond in het teken van een heilige en feesten als Pasen, Pinksteren en Kerstmis werden plechtig gevierd.

Al in de jaren 1530 werd IJsselstein opgeschrikt door activiteiten van Wederdopers, in de ogen van de gelovigen een vreemd en gevaarlijk soort ketterij. Deze mensen zijn echter niet zo wreed vervolgd als bijvoorbeeld in Amsterdam.¹⁵

Wanneer het calvinisme voet aan de grond kreeg is onbekend. Het lijkt echter geen twijfel dat het verloop van de oorlog en de rol die Oranje daarin speelde het getal van de calvinisten belangrijk heeft vermeerderd. De algemene onvrede over de incompetentie van

pastoors, monniken en bisschoppen heeft daartoe ook een steentje bijgedragen.

Hoe dit ook zij, in oktober 1577 sloeg de vlam in de pan. De schrijver van het oudste actenboek van de Kerkeraad leidde de gebeurtenissen als volgt in: *'Nadat nu langen tijd de borgers der stede Yselsteyn, gelijk oock alle andere plaetsen deser Nederlanden, door de oefeningen des valschen godstiensts, der afgoderije namelijk ende oefeninge der superstitie des pausdoms, hadden berooft geweest van het suyvere woort Godts... soo heeft het die barmhertige Godt en Vader onses Heeren Jesu Christi eyndelijck geliefte sijne oogen der genade te slaen op de gemeente voorn., haer te verlossen uit de dicke duysternisse, en het licht sijner heylsamer kennis te openbaren.'*¹⁶

Dezelfde schrijver verhaalt dat op 26 oktober enkele voorname burgers bij elkaar zijn gekomen die de protestantse godsdienst in IJsselstein wilden verspreiden door er een kerk voor in te richten, zoals dat in de omliggende plaatsen al was geschied. Besloten werd om met behulp van enige musketiers in dienst van de stad Haarlem de kloosterkerk zonder geweld in te nemen. De volgende dag, een zondag, is dit inderdaad gebeurd en werd de eerste calvinistische preek gehouden door een predikant uit Gorkum.

Het plan was om ook de St. Nicolaaskerk in te nemen. Dit zou op 1 november (Allerheiligen) moeten gebeuren, maar enkele functionarissen van Oranje schreven dat zij daarmee moesten wachten. Op vrijdag 6 december zijn de protestanten de kerk binnengegaan, hebben de katholieke dienst verhinderd, de beelden afgeworpen en de altaren ontwijd. Vanaf die tijd is de kerk in protestantse handen gebleven.

Het lijkt geen twijfel dat hier sprake is geweest van een weloverwogen actie, voorbereid met medeweten van Oranje en enkele hoge IJsselsteinse burgers. Bovendien moet ruggespraak met het protestantse deel van de bevolking zijn gehouden en moet er geregeld contact met Haarlem en Gorkum zijn geweest. In dezelfde tijd werden ook de kerken van Benschop en Polsbroek doelwit van de hervormers.

Direct hierop is men begonnen met het confisqueren van de bezittingen van de diverse katholieke instellingen, de zg. 'geestelijke goederen.' Voor het klooster Mariënberg gold zelfs dat al op de 25e oktober een administrateur en rentmeester voor de goederen was aangesteld, welke akte door schout en schepenen was ondertekend.¹⁷

Evenals de monniken zijn waarschijnlijk ook de kanunniken van de St. Nicolaaskerk de stad ontvlucht; men verneemt althans niets meer van hen. In 1579 werden vervolgens alle kostbaarheden uit het klooster en uit de kerken van de baronie verkocht en omgesmolten ten dienste van de verdediging van Breda.¹⁸ De goederen van het Maria-gilde kwamen aan het St. Ewouts gasthuis en die van de kerk bleven onder het beheer van de kerkmeesters.

Terwijl er zich in de Nederlanden een scheuring begon af te tekenen tussen de Zuidelijke en de Noordelijke gewesten, uitlopend in de Unie van Utrecht en de Unie van Atrecht (1579) en militaire activiteiten voorlopig werden opgeschort, was er in IJsselstein tijd voor een adempauze.

In deze tijd achtte Oranje het noodzakelijk om voor de baronie een nieuwe belasting op wijn en bier in te voeren, dranken die in die tijd door gebrek aan zuiver water het drinkwater vervingen. Als motief voor deze maatregel werd gegeven dat er geld nodig was voor de versterking en het onderhoud van de stad en – vreemd genoeg – om de schulden af te betalen waaronder de stad gebukt ging. De belasting werd per ton bier of per aam wijn geheven, met onderscheid tussen bieren die binnen en bieren die buiten de baronie werden gebrouwen. De wijnbelasting kon oplopen tot 4 gulden per aam en degene die zijn belasting niet betaalde of hun biertonnen niet lieten iken op het stadhuis mochten geen nering meer bedrijven en hun voorraad werd verbeurd verklaard.¹⁹

Op deze maatregel is direct al verzet gekomen, zoals bewezen wordt door een rekening van gemaakte kosten, veroorzaakt door de pogingen om het invoeren van de belasting tegen te gaan uit 1580.²⁰ Het is niet zeker of deze pogingen succes hebben gehad;

Afbeelding van een musketier (Jacob de Gheyn 1608).

Afbeelding van een lansierpiekenier (Jacob de Gheyn 1608).

in ieder geval werd een vrijwel gelijklopende verordening in 1586 door Maria van Nassau afgekondigd.²¹

Een andere, belangrijker zaak werd eveneens in 1579 aan het rollen gebracht. Dit betrof de zg. contributie aan de Generaliteit (regeringsmacht van de Staten-Generaal), een jaarlijkse financiële ruggesteun om de oorlogskosten tegemoet te komen. De bedoeling was om de zojuist gesloten Unie van Utrecht als een eenheid te presenteren onder meer door de invoering van een centraal belastingstelsel.

Allereerst werden door de Staten van Holland activiteiten ondernomen om de baronie en het graafschap Leerdam in de lasten van het gewest te doen delen.²² In feite werd hier hetzelfde geëist als Alva probeerde; het wekt ook geen verwondering dat deze, vrijwel autonome, heerlijkheden zich verzetten op grond van dezelfde argumenten als onder Alva gebezigd. Deze kwestie zou uiteindelijk tot de jaren 1730 voortslepen en is een voorbeeld van het merkwaardige conglomeraat dat de

Republiek der Verenigde Nederlanden zou vormen.

1581-1585: hervatting van de oorlog en alweer soldaten.

In 1580 werd Oranje door Philips II in de ban gedaan en vogelvrij verklaard voor iedere fanaticus die hem wilde vermoorden. Het jaar daarop werd Philips door de Staten-Generaal afgezworen als heer van de Nederlanden en werd de stap gezet tot de uiteindelijke soevereiniteit van de Staten. De komende tien jaar zou de oorlog steeds dichterbij de kerngebieden Holland, Zeeland en Utrecht komen, waardoor het strategisch gelegen IJsselstein met nieuwe legeringen bezwaard zou worden.

Al in 1579-'80 waren er soldaten in Polsbroek gelegerd, waardoor de magistraat geërgerd aan IJsselstein schreef dat er geen enkele financiële hulp van hun kant was gekomen. Ook in 1581 kwamen er soldaten vanuit Vlist naar Polsbroek; deze keer werd de hele baronie overspoeld.²³

In april van dat jaar is er sprake van

soldaten in het gehele schoutambt, in Montfoort, Vianen, Culemborg en Schoonhoven. De soldaten in IJsselstein waren van het vaandel van de Engelse kapitein Cotton, die bij het beleg van Steenwijk actief waren geweest. Daarbij waren enkele gewonden die op kosten van de stad in het gasthuis werden verpleegd. Dit vaandel zou voor de helft in IJsselstein en voor de andere helft in Montfoort worden geleverd, maar IJsselstein heeft aanvankelijk geweigerd om dat te doen. Pas na aanschrijvingen van de Staten-Generaal en van Oranje persoonlijk heeft men toegegeven, mogelijk omdat het gemeneland zwaar te lijden had van de troepen.

Op 1 mei werd in IJsselstein een stuk uitgevaardigd waarin enkel voorwaarden stonden waaraan de soldaten zich moesten houden. Wijs geworden door eerdere ervaringen werd bepaald dat de soldaten alleen met een handgeweer over de straat en buiten de poorten mochten gaan, dat zij geen wacht mochten lopen, geen leningen met de burgers mochten aangaan, geen overlast mochten bezorgen en geen misdragingen, en ook dat zij om 9 uur 's avonds naar hun logies moesten terugkeren.

Toen in mei het derde deel van de compagnie van kapitein Williams eveneens in IJsselstein werd geleverd, zo'n 150 man sterk, werd bepaald dat iedere soldaat 40 stuivers per week kreeg om zijn logiesgeld te betalen. Dit bedrag werd naar draagkracht omgeslagen per hoofd van de inwoners van de baronie. Al met al zijn de kosten ook deze keer bijzonder hoog geweest. Zo hebben de kamelaars en heemraden van de polder Broek een advocaat in Utrecht in de arm genomen om van de kosten bevrijd te worden.²⁴ Midden mei trokken de soldaten weg; Oranje had gelijk gehad toen hij schreef dat het deze keer *'maer voor eenen cleynen tyt zoude hebben te doen geweest'*.

Na het vertrek van de soldaten kwamen er regelde aansporingen van de Staten-Generaal om de jaarlijkse contributie te betalen van maar liefst 3000 gulden. Ook de Utrechtse kapittels, die in 1580 in protestantse handen waren overgegaan, werden gesommeerd hun contributie te betalen over de tienden die zij in het

schoutambt hadden liggen. In 1583 werd overeengekomen dat de achtste penning van de jaarlijkse inkomsten uit die tienden betaald zou worden (12½%). Het eerste jaar dat dit gecollecteerd werd (1585) brachten de drie kapittels ruim 278 gulden op. Het overige geld moest door het schoutambt zelf worden betaald, door middel van verpachtingen van de wijn- en bieraccijns en door een omslag op elke morgen in de baronie.²⁵

Dat het leven in die tijd bepaald niet makkelijk was blijkt niet alleen uit de vele ramspoeden hier beschreven, maar ook door klachten over een slechte rechtsgang en uit het feit dat verhuringen en verpachtingen niet plaatsvonden zoals dat hoorde en dat de bevolking steeds meer verarmde. Bovendien moet niet vergeten worden dat de abrupte overgang naar het protestantisme bij velen verwarrend heeft gewerkt en dat de angst voor het eigen zieleheil, zo duidelijk aanwezig in de middeleeuwen, het leven sterk kon bepalen. Het is derhalve aan te nemen dat de katholieke kerk ook in IJsselstein ondergronds ging werken en dat rondreizende priesters sacramenten toedienden.

Intussen ging de oorlog door en hoewel er nu geen troepen meer in de baronie waren geleverd, werd men toch aangespoord om de Staatse legers daadwerkelijk te steunen. Zo verzochten de Staten-Generaal in 1583 om twee handwerkers en een paard naar Antwerpen te sturen om die te gebruiken bij het ontzet van Eindhoven. De kosten hiervoor werden vergoed en kunnen zelfs royaal worden genoemd; elke vakman kreeg 8 gulden per maand en voor het paard werd twee weken lang elke dag 15 stuivers betaald.²⁶

In januari 1584 verzocht de Landraat van de oostzijde van de Maas om aan Philips van Hohenlohe, de latere echtgenoot van Maria van Nassau, twee wagens te leveren, elk met minstens drie bespannen paarden, ten behoeve van het leger voor Zutphen. Pas op de 23e februari zou IJsselstein slechts één wagen sturen, bespannen met drie paarden, waarvoor de stad 363 gulden moest betalen. Aangezien de stad zich benadeeld voelde ten opzichte van andere vrije heerlijkheden (die

niets hoefden te leveren) stuurde zij een protest naar Maria van Nassau waarin ook vermeldt stond dat de wagenmeester, een zekere Peter Pannekouck, nog steeds geen toestemming had gekregen om naar huis te gaan. Pas in september gaf Hohenlohe persoonlijk toestemming. De rekening werd pas in 1585 officieel opgesteld; of zij ook voldaan is blijft onbekend.²⁷

Ondertussen was Oranje in Delft door Balthazar Gerards vermoord en, voor wat betreft het beheer over de Burense goederen, opgevolgd door zijn dochter Maria van Nassau.

1586-1590: speelbal van de politiek?

Aan het politiek-militaire front stond in deze jaren veel te gebeuren. Na de afzwering van Philips II waren de Staten-Generaal nog steeds op zoek naar een geschikte soeverein. Oranje dacht deze gevonden te hebben in de veelbelovende hertog van Anjou, maar zijn ondergang zou Oranje zelf er niet populairder op maken. Beiden stierven in 1584. Een jaar later werd met een ongekend enthousiasme de Engelse graaf van Leicester als soeverein binnengehaald, die echter op zijn beurt onpopulair raakte door zijn voorkeur voor radicale Calvinisten en zijn vervreemding van het belangrijke gewest Holland.

Deze vijf jaren werden op het militaire vlak gekenmerkt door een felle Spaanse opmars onder de competente hertog van Parma en een even fel verzet van prins Maurits, de zoon van Oranje, die onder Leicester als kapitein-generaal werd aangesteld. De opmars van Parma zou pas in 1592 tot stand komen, nadat de gebieden van de Unie van Utrecht danig in het nauw hadden gezeten.

IJsselstein kreeg in de jaren wederom te maken met troepenlegeringen en -doortochten die deze keer bijna anderhalf jaar zouden duren. De protesten hiertegen waren zo hevig dat men ze bijna smeekbrieven kan noemen.

Op de 29e april 1586 kreeg men voor het eerst met Leicester te maken. Evenals in 1584 moest IJsselstein, deze keer samen met Polsbroek, een wagen met drie paarden leveren voor het vervoer van ammunitie voor

het leger.²⁸ Een week later schreef Leicester dat IJsselstein de ruiters van de Engelse kapitein Clappen (= Clapham?) voor eigen kosten moest accommoderen. Onmiddellijk schreef de magistraat een protestbrief naar Maria van Nassau met vermelding van de zware kosten die de hele baronie daardoor zou moeten lijden. Maria moest deze zaak met Hohenlohe en Leicester overleggen. Waarschijnlijk heeft dit protest geen succes gehad; tussen mei en november wordt herhaaldelijk geklaagd dat men van de vele doortochten en inlegeringen zwaar te lijden heeft en dat men voor ettelijke duizenden guldens voedsel e.d. heeft moeten kopen.²⁹

Vóór 1 november kreeg men te maken met de onaangekondigde halve compagnie ruiters van veldmaarschalk Pelham. Deze Pelham is te identificeren met sir William Pelham (1530-1587), een niet al te frisse Ier die in 1586, zwaar in de schuld, in de Nederlanden aankwam. Op de zesde augustus van dat jaar was hij betrokken in een drinkgelag op Hohenlohe's hoofdkwartier in Geertruidenberg, waar hij zo'n ruzie kreeg met een andere officier dat deze bijna vermoord werd. Nog in 1586 zou hij zwaar gewond raken door een schot in de maag bij Doesburg. Hij is in november 1587 gestorven in Vlissingen.³⁰

In de haast werd de kloosterkerk ontruimd en tot stalling van Pelham's paarden ingericht, hoewel dat zeker niet voldoende was. Meteen zijn verzoeken aan Maria van Nassau en aan de Raad van State gericht om een oplossing voor dit probleem te vinden. Aangezien antwoord lang op zich liet wachten, probeerde men in IJsselstein het beste ervan te maken. Probleem was dat de soldaten minstens 36 stuivers per dag gingen eisen voor het onderhoud van hun paarden en voor hun eigen levensbehoeften, zodat Maria weer werd aangeschreven om de soldaten ertoe te dwingen deze kosten met hun eigen soldij te betalen. We zijn in de gelukkige omstandigheid dat er een lijst is overgeleverd van de personen die deze halve compagnie uitmaakten. De Engelse namen zijn geschreven zoals men dat hoorde; Engels zou pas in de 18e eeuw door enkelen verstaan worden! Zo zijn er namen als Geemis Braetscheu, misschien Gaemis Bradshaw, en

Maria van Nassau (1556-1616).

Philips van Hohenlohe (1550-1606).

Ritzar Marchal, oftewel Richard Marshall. In totaal waren er 23 mannen en 7 jongens die voor de paarden zorgden. Naast de veldmaarschalk was er een vaandragers, een korporaal, twee karabiniers en 18 lansiers.

De andere helft van deze compagnie was in Montfoort gelegerd zodat het totale aantal ongeveer 50 personen bedraagt. Begin december zou deze compagnie afmarcheren naar Kamperveen, dicht bij het front.

Direct na het vertrek werd een rekest naar de Raad van State gestuurd waarin de problemen breed werden uitgemeten (opgenomen als bijlage 1). Een teleurstellend antwoord uit Den Haag vermeldde dat de IJsselsteiners zich moesten behelpen met een plakkaat waarin stond dat soldaten zich niet mochten misdragen. Pas in geval van een overval, lees: plundertocht, zou de hoge overheid ingrijpen.

In februari 1587 beval de kersverse kapitein-generaal van Holland, Maurits van Nassau, dat kapitein Francois Miereck (Francis Meyrick?) met zijn compagnie van

66 man direct naar IJsselstein en Montfoort moest gaan om daar garnizoen te houden. IJsselstein moest veertig mannen onderbrengen, Montfoort 26. Dit betekende dus een herhaling van wat drie maanden eerder was gebeurd, zodat er meteen een brief naar Maurits geschreven werd met de melding dat de stad veel te klein was, en vooral te arm, om deze mannen onder te brengen. Op 21 februari schreef Maurits aan Meurick dat hij geen moeilijkheden moest maken en liever meteen naar een andere plaats moest vertrekken: deze klaagbrief heeft dus eindelijk succes gesorteerd.

Een belangrijke informatiebron is een verzoekschrift van begin maart 1587 gericht aan de Raad van State, waarin staat vermeld dat IJsselstein in juli 1586 de halve compagnie ruiters van generaal Noritz heeft opgenomen, in totaal meer dan 50 mannen, zonder hun paardejongens en vrouwen meegerekend. Deze vrouwen waren meestal prostituées die in deze tijd in elk leger te vinden waren. Deze Noritz moet sir John

Norris zijn geweest (1547-1597), de wapenbroeder van Hohenlohe die in september van dat jaar kolonel-generaal van de infanterie zou worden. Hij was familie van de man die bijna door Pelham was vermoord.³¹ Het blijkt dat deze soldaten haver uit de omliggende dorpen kregen, waarvoor ze per dag drie schellingen moesten betalen, oplopende tot 600 gulden, welke betaling nooit gebeurd is. Nog in maart lagen er vijf vendels in het land van IJsselstein, waardoor de meeste bewoners van het platteland gevlucht zijn, er geen huur of pacht werd betaald en de oogst totaal is mislukt. Verzocht werd om de maandelijke contributie aan de Generaliteit op te schorten, maar het antwoord uit Den Haag was onverbiddelijk en de stad werd gesommeerd 1000 gulden op tafel te leggen. Het argument was dat de haver voor eigen rekening was gekocht en dat de vijf vendels op het punt stonden te vertrekken. Niet tevreden met dit antwoord, werd eenzelfde verzoek gericht aan Maurits, deze keer met de vraag of er 1500 gulden mocht worden ingehouden op de contributie. In plaats van een gunstig antwoord kwam er op 13 maart bericht van Maurits dat IJsselstein 50 musketiers van Hohenlohe moest opnemen, een nieuwe tegenslag.

Philips, graaf van Hohenlohe-Langenburg (ten oosten van Heilbronn) was een trouw aanhanger van Oranje, maar jaagde door zijn moeilijke karakter velen tegen zich in het harnas. Hij is een man *'die veel bedierf door gebrek aan beleid, zijn drift en zijn heilloze neiging tot dronkenschap.'*³² In 1584 was hij benoemd tot luitenant-generaal in Holland en Zeeland en onder Leicester weigerde hij het algemeen opperbevel over het Staatse leger. Zijn verhouding tot Leicester was zeer slecht te noemen, maar de Oranjes vonden hem een trouw soldaat, in zijn methodes misschien van de oude stempel. Hij zou in februari 1595 met Maria van Nassau trouwen in Buren. Hoe lang zijn compagnie bleef is precies bekend uit een aantekening in de stadsrekening; op 27 maart *'vertogen die musquetiers'*, zodat zij twee weken moeten zijn gebleven.³³

In juli daaropvolgend verscheen opeens de bevelhebber van de graaf van Essex in

IJsselstein met het verzoek of de stad de helft van zijn compagnie zou willen innemen. Toen hem gevraagd werd zijn bevel daartoe te laten zien, weigerde hij dit. Het bleek dat deze compagnie in Naarden geweigerd was en dat er alleen toestemming was om daar te blijven. Derhalve werd deze gebeurtenis aan Maurits doorgegeven, met het verzoek om geen toestemming te verlenen met het oog op de grote, reeds doorstane ellende.

Waarschijnlijk is de halve compagnie toch enige weken gebleven, want het verzoek aan Maurits is op de 4e augustus gedateerd. Een antwoord is niet bekend.

De laatste inkwartiering vond begin september plaats en betrof de halve compagnie van een zeker kapitein Blunt. Zoals gewoonlijk kwam hier meteen een reactie op (opgenomen als bijlage 2), in smekende bewoordingen gesteld eindigend met *'hijrrup een vertroostelijck antwoorde verwachtende.'*

Ook nu is het niet duidelijk hoe lang men in de stad gelegerd bleef; in ieder geval komen er over de jaren 1588-1590 geen berichten meer voor die duiden op inkwartieringen.

In deze jaren zijn de diverse rekeningen overspoeld met meldingen van arme en zieke soldaten die in het gasthuis werden opgenomen of die geld gegeven werden om naar hun compagnie te trekken. In totaal gaat het hier om tientallen soldaten, soms met hun *'echtgenotes'* vergezeld. Wilde een soldaat reisgeld krijgen, dan moest hij een certificaat laten zien dat hij gewond geraakt was in de strijd of dat zijn compagnie hem nodig had. Deze mannen zijn bepaald geen lieverdjes geweest; zo is er een melding dat een soldaat zo fel in zijn hand gebeten was door een ander dat hij op kosten van de stad verpleegd moest worden, alsook meldingen dat er zwaar gedronken werd en dat het ijzerwerk van stad en platteland geroofd werd en in Montfoort werd verkocht.

In de jaren nadat de troepen vertrokken waren blijkt dat het schoutambt financieel aan de grond zat. Zo kon men de vele lijfrenteniers niet meer betalen en werd de contributie steeds opgeschort. Toen Maria van Nassau met haar raden en haar familie in augustus en september 1588 op bezoek kwam, moest men in Utrecht 400 gulden

lenen. Om een schappelijke rente te bedingen werd een tussenpersoon in de arm genomen die een nieuwe hoed kreeg aangeboden. In de jaren 1588-'89 is er steeds meer sprake van 'lopers ofte malcontenten' die het platteland onveilig maakten; of er hier sprake is van gedeserteerde soldaten of groepen zwervers is niet duidelijk.³⁴

De vijf polders trokken tezamen enkele duizenden guldens uit om de diverse compagnieën die de baronie bezochten af te kopen; er is zelfs een bericht dat men helemaal naar Leiden trok om de soldaten te beletten naar IJsselstein op te trekken. In een aantal gevallen heeft dit succes gehad.

Vooraf vanaf 1585 staan de stadsrekeningen bol van uitgaven ten behoeve van de verdediging van de stad. Deze posten moeten zware lastposten zijn

geweest, te meer ook omdat er vele arbeiders moesten worden ingehuurd en stenen duur waren. In de jaren 1589-'90 werden de plaatsen van de baronie opgedragen samen met die van Lopik en Lopikerkapel bij het Gein wacht te lopen. Het Gein was vanouds de plaats waar mogelijke invallers de Lopikerwaard konden binnenvallen.

Dat er in deze moeilijke tijden soms nog een reden was om feest te vieren blijkt uit een post in de stadsrekening van 1590, waarin staat vermeld dat er vier tonnen pek zijn gekocht om een vreugdevuur mee aan te leggen 'ten tijde die tijdninghe was gecommen dat de stad Breda van zijne excellentie was genomen'. Dit wapenfeit staat bekend als het turfschip van Breda, de bekende list van Maurits waarmee hij Breda heroverde.

Bijlage 1

Aan zijne excellentie en aan de heren van de Raad van State.

Geven in alle eerbied te kennen de gezamenlijke onderdanen van onze vrouwe van Oranje, de schouten, magistraat, gerechten en kamelaars van de stad en het land van IJsselstein, Achtersloot, IJsseldijk, Benschop en Polsbroek op de noordzijde, dat zij wegens de oorlog dagelijks meer en meer in het verderf worden gestort, niet alleen door het doortrekken van ruiters en voetvolk die een of twee nachten blijven, maar ook door de grote geldbedragen, molestaties en beschadigingen die zij deze zomer en in het bijzonder in de herfst tot aan deze tweede december '86 hebben moeten verduren, alsook door de vele inkwartieringen, doortochten en sommen geld, waardoor de mensen die buiten de muren wonen genoodzaakt waren hun boerderijen achter te laten en die soms twee, drie of vier ruitersafdelingen of voetvolk tegelijk moesten onderhouden, zowel in de Achtersloot als in Benschop en Polsbroek. Ook hebben die soldaten in een half jaar tijd van verzoekers dezès ongeveer 800 gulden gekregen, boven al het onderhoud dat in de duizenden guldens loopt, omdat die soldaten zich daar vaak 10 à 12 dagen ophouden, hoewel zij in 2 à 3 dagen terug kunnen reizen. Zij tonen daarbij de kwade opzet om de arme bewoners te ruïneren, niettegenstaande het feit dat zij hun het plakkaat van zijne excellentie hebben voorgehouden. Sommige soldaten zijn zelfs drie nachten aaneen gebleven, waardoor een groot deel van de bewoners weggelopen is. Als daarin niet meteen zal worden voorzien, dan komt het zover dat alle anderen binnenkort ook weg zullen moeten lopen, zulks niet alleen tot groot verlies en schade voor de indieners van dit verzoek, maar ook tot uitputting van de algemene middelen, waardoor zij de beloofde contributies zullen moeten staken. Zij verzoeken derhalve in alle eerbied om een behoorlijke voorziening dat dat niet meer gebeurt.

(Beslissing:) De verzoekers zullen zich behelpen met de inhoud van het plakkaat. In geval van overvallen zal zijne excellentie des verzocht assistentie verlenen. Gedaan in Den Haag op 6 december 1586.

Aan zijne excellentie.

Schout, burgemeesters en regenten van de stad IJsselstein delen mede en geven met verschuldigde nederigheid te kennen, omwille van haar armoedige gemeenteleden en inwoners, dat kapitein Blunt hen een zekere vergunning heeft getoont waarin uwe excellentie beveelt dat hij zijn halve compagnie ruiters alhier in garnizoen mag leggen. Wij (burgers van IJsselstein) voelen ons in deze ten hoogste bezwaard wegens de grote armoede en financiële nood van onze gemeente, te meer omdat ons in vorige jaren door verscheidene inkwartieringen en doortochten van ruiters en voetvolk, alsook door andere zaken, schadeposten zijn toegevallen, in het bijzonder omdat wij vrezen dat de bewoners van het land van IJsselstein wederom door grote aantallen krijgsvolk overvallen zal worden. Vorig jaar was dat ook het geval; toen zijn zij in zulke grote getale met hun huisraad binnen ons stadje gekomen dat alle hoeken en gaatjes (bij wijze van spreken) zó vol waren, dat zelfs het kerkhof en andere soortgelijke plekken met hooistapels en dergelijke dingen hutje aan mutje stonden. Het is ons derhalve volledig onmogelijk de ruiters van uwe excellentie onder te brengen en hen een verblijfplaats en stalling te geven, zoals uwe excellentie zelf te weten kan komen indien U onze vrouwe van Oranje eens aan wilt schrijven. Aangezien er dan ook genoeg andere steden zijn waar deze cavaleristen beter geaccommodeerd kunnen worden, en die zo'n last minder zwaar zal vallen door een betere financiële situatie, verzoeken wij zeer nederig of uwe excellentie, in aanzien van onze armoedige situatie en beperkte ruimte, zich genadig op wilt stellen en ons voor deze keer van die last van ruiters wilt ontheffen en de vergunning wilt herzien. Waar wij, verzoekers dezès, verder nog uwe excellentie tot nut van de algemene zaak in gepaste onderdanigheid van dienst kunnen zijn, zullen wij naar onze beperkte vermogens altijd met goede wil instemmen. Wij verwachten hierop een troostend antwoord.

(omstreeks september 1587)

Literatuur en noten

a. Afkortingen.

- v.d. Aa A.J. van der Aa, Biographisch woordenboek der Nederlanden (Haarlem 1853)
- Drossaers S.W.A. Drossaers, Het archief van den Nassauschen Domeinraad, 1e en 2e deel (Den Haag 1948 en 1955)
- Fruin R. Fruin Th. Azn., De middeleeuwse rechtsbronnen der kleine steden van het Nedersticht van Utrecht (Den Haag 1903)
- Grapperhaus F.H.M. Grapperhaus, Alva en de tiende penning (Zutphen 1982)
- Groeneveld S. Groeneveld, H.L. Ph. Leeuwenberg e.a., De kogel door de kerk? (Zutphen 1983²)
- Kerkh. arch. H.R. de Breuk, Twee stukken betreffende de geschiedenis der kerkhervorming te IJsselstein. In: Kerkhistorisch Archief, 2e dl. (Amsterdam 1859)
- Meij J.C.A. de Meij, De watergeuzen en de Nederlanden (Amsterdam/Londen 1972)
- OAIJ R. Fruin Th. Azn., Inventaris van het archief van de gemeente IJsselstein. In: Verslag etc. van de toestand van oude gemeente- en waterschapsarchieven in de prov. Utrecht (Utrecht 1983)

- Parker G. Parker, Van Beeldenstorm tot Bestand (Haarlem 1978)
- Stadsrek. A.M. Fafianie, Stadsrekeningen 1568-1590 (ongepubl. transcriptie, 1986)
- Den Uyl W.F.J. den Uyl, De Lopikerwaard, dl. 1 Utrecht 1963)

b. Noten

1. Den Uyl onder de kop 'Benschop'; Fruin, enkele ordonnanties van Willem van Oranje; OAIJ, inleidend verslag met hoofdlijnen.
2. Drossaers, inleidingen.
3. OAIJ, inv. nr. 186, lijst van de huizen en inwoners van IJsselstein.
4. Den Uyl onder kop 'IJsselstein'.
5. Stadsrek. 69.29 Algemene historische gegevens uit Parker, hier vooral hfss. 2-5 en uit Groeneveld hfss. 6-8.
6. OAIJ, inv. nr. 65.
7. Stadsrek. 70.66.
8. De Allerheiligenvloed van 1 november 1570 moet ook zijn sporen hebben nagelaten.
9. De Meij, p. 145.
10. OAIJ, inv. nr. 109.
11. OAIJ, inv. nr. 319.
12. Over de legeringen van 1574-1575: OAIJ inv. nr. 73.
13. Van der Aa, onder 'Barlaymont'.
14. OAIJ, inv. nr. 172.
15. Kerkh. arch., p. 109-110.
16. Kerkh. arch., p. 110-112.
17. OAIJ, inv. nr. 598.
18. OAIJ, inv. nr. 596.
19. OAIJ, inv. nr. 12.
20. OAIJ, inv. nr. 121.
21. OAIJ, inv. nr. 15.
22. OAIJ, inv. nr. 66.
23. OAIJ, inv. nr. 59.
24. OAIJ, inv. nr. 499, morgengeld van de polder Broek.
25. OAIJ, inv. nr. 327, gemenelandsrekening 1585 e.v.
26. OAIJ, inv. nr. 61.
27. OAIJ, inv. nrs. 62 en 332.
28. OAIJ, inv. nr. 63.
29. Over de legeringen van 1586-'87: OAIJ, inv. nr. 60.
30. British Biography onder 'Pelham'.
31. British Biography onder 'Norris'.
32. V.d. Aa, onder 'Hohenlohe'.
33. Stadsrek. 87.97.
34. OAIJ, inv. nr. 327, gemenelandsrekeningen 1588-1589.
35. Stadsrek. 90.84.

Een ontdekking

*Verslag van Gedeputeerde Staten aan
de Provinciale Staten van Utrecht,
over den toestand der provincie in 1908,
uitgebracht in de zomervergadering van 1909*

*Verslag over het dienstjaar 1908 van de
Provinciale Commissie van toezicht op de
bewaring en instand houding van voorwerpen,
van waarde uit het oogpunt van geschiedenis
en kunst.*

Den 3^{en} Juni deelde de President-Kerkvoogd der Nederd. Hervormde Gemeente te IJselstein, de heer J. M. van der Roest, den voorzitter mede, dat bij de herstelling in 1860 van de graftombe der Heeren van IJselstein in de Nederd. Hervormde kerk aldaar, de daarbij behorende grafkelder niet gevonden was, maar dat thans de ingang naar eene groote goed gemetselde grafruimte aan den dag gekomen was, ongeveer ter plaatse, waar de tombe vroeger gestaan had. Wij achten het van belang een nader onderzoek omtrent dezen grafkelder in te stellen, ook omdat het monument het stoffelijk overblijfsel van indirecte voorouders van H. M. de Koningin dekte. En wij zeggen daarom hierbij een woord van dank aan het kerkbestuur voor de beleefdheid, om ons met de gedane ontdekking in kennis te stellen.

Daar de heer Mr. S. Muller Fz. verhinderd was, werd alleen door de heeren Mgr. G. W. van Heukelum en W. Croockewit W. Az., den 19^{en} Juni een onderzoek in loco ingesteld. De grafkelder is gelegen in het noorder transept

der kerk, en werd ontdekt door de verzakking van een kerkbank. Een steenen trap van west naar oost voert naar den ingang van den kelder, die blijkbaar geene deur heeft gehad. De kelder heeft een steenen vloer en strekt zich uit van west naar oost; hij is lang 3,60 M., breed 2,25 M., in het midden hoog 1,50 M. De kelder is gedekt door een gestrekt tongewelf; de zij-opstanden zijn hoog 1,10 M. Reeds dadelijk bleek echter uit den steen en bouwtrant, dat men hier geen middeleeuwschen grafkelder voor zich had.

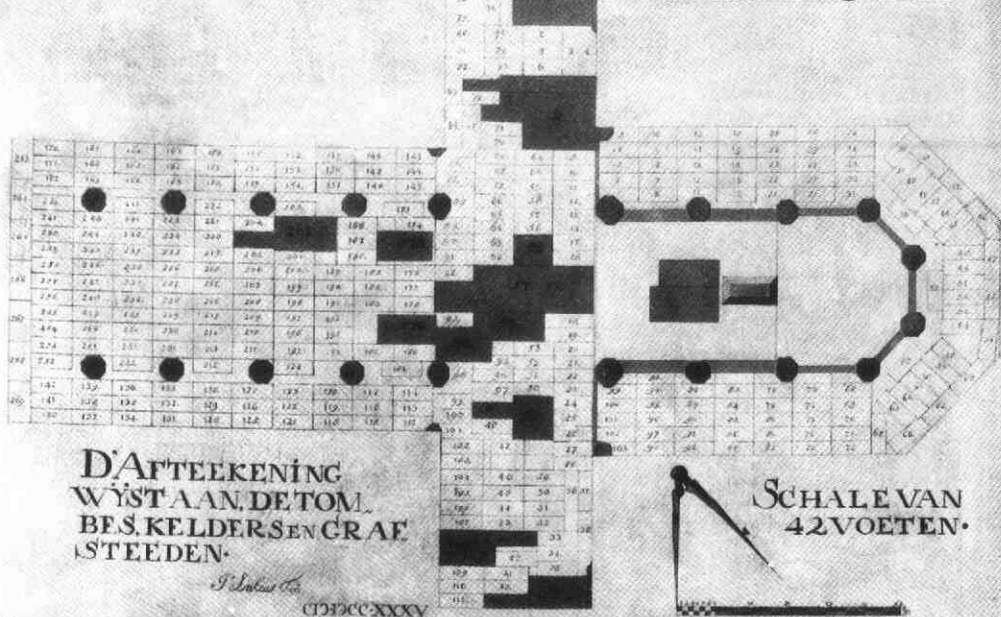
In den kelder stond \pm 5 cm. water, waarschijnlijk afkomstig van schrob water, dat zich daar verzameld had en dat, voor men er in geroerd had, helder was. De kisten lagen bijna geheel onder water, terwijl een paar doodshoofden aan de oppervlakte dreven.

Na vergelijking met den plattegrond van de graven en het grafboek (Noorderkerk, Deel 1) bleek, dat men hier stond voor het graf N^oS, dat behoorde aan de familie Pijnssen van der Aa.

De familie Pijnssen van der Aa bewoonde eertijds een aanzienlijk huis Achter St. Pieter te Utrecht; later verkreeg door huwelijk de heer Pijnssen van der Aa, heer van Deyl, ook het huis op het St. Janskerkhof hoek Drift.

In de kelder zijn bijgezet:

PLAN VANDE STNICOLAAS KERK INDE STAD EN BARONNYE VAN YSSELSTEYN.

Plattegrond van de graven der kerk naar een schilderij van J. Lukeas uit 1735.
Het bewuste graf bevond zich in het noorderkruis (-red.).

- 5 December 1673 Vrouwe Maria
Magdalena van Reede tot
Renswoude, Douairière
O. Pijnssen van der Aa,
bij nacht.
- 11 December 1674 Jonkheer Jan Pijnssen
van der Aa, bij Nacht.
- 2 April 1681 Vrouwe Maria Pijnssen
van der Aa, vrouw van
den heere van
Hardenbroek, bij Avond.
- 4 Maart 1682 Vrouwe Halbuch van
Hardenbroek, bij avond.
- 8 Februari 1687 Jonkheer Willem
Pijnssen van der Aa, bij
nacht.
- 27 Mei 1702 een kind van den heere
van Deyl.
- 22 Januari 1720 Jonkheer
Pijnssen van der Aa.
- 5 Maart 1731 Heer van Bronkhorst,
Kapitein.

Het was dus klaarblijkelijk niet de kelder van het grafmonument van de heeren van IJsselstein. Trouwens in het oudste grafboek van 1660 stond vermeld, 'dat daarin (namelijk in het monument) gevonden werden eenige doodsbeenderen'. Deze in de tombe zelve, waarop de beelden lagen, gevonden beenderen waren dus zeer waarschijnlijk de eenige overblijfselen van de lijken, waarvoor dit praalgraf was opgericht. Aangezien de thans ontdekte grafkelder dus geene archeologische beteekenis had, hadde daaromtrent geene verdere bemoeiingen van onze commissie plaats.

De Commissie voornoemd,
S. Muller Fz.
G. W. van Heukelum.
W. Croockewit W. Az.

Bijlage XI, blz. 1 en verder.

Notaris M. den Bieler

te IJsselstein zal aldaar
ten huize van den heer
H. VAN ROOIJEN
aan de Beenschopper-
straat no. 283, op Dinsdag
20 Maart 1906. 's mor-
gens 10 uur,

publiek verkoopen,

ten verzoeke van den Heer **VAN ROOIJEN** genoemd:

Zesjarig ruinpvaard, goudvos;

vijfjarige moorkop merrie; vijfjarige
bruine merrie; altdands bruine merrie;

10 gezonde kalfkoeien;

6 vaarspinken; een nieuw noten-
houten omnibus voor 4 personen met
koetsierszitting o. d. kap, een brik
met zomer- en winterkap, bekleed
met blauw laken, wagonnet bekleed
met marokijn leer, 2 tilburys
waarvan één met kap, Utrechtsch
wagentje, kaasbrik, Holl sjees, arreslede
(model Holl. sjees), 2 boerewagens
waarvan één met smal en breed stel
wielen, 2 driewielige karren elk met
gierbak, een tweespan compleet

paardentuig, bijna nieuw, 4 eenspan-
pletten zadeltuigen bijna nieuw, 2
arretuigen, diverse tuigen, zadel,
trensens, halsters, zwepen, beste
paarddekens, wagenwip, tuigenkast,
voerkisten, stommeknecht, dekzeilen,
kortmachine, haverpletter, ook boonen-
en maïsbreker, worielmachine.

melk- en bouwgereedschappen,

waaronder 2 melkstellen, melktonnen,
emmers, pekelbak, kaasplanken, schra-
gen, bascule met gewichten, unster
of lunskalve hok, zeuningen, gierpomp,
kruiwagens, MEUBILAIRE GOE-
DEREN, antieke borden, kopjes,
schoteltjes, kan, potjes, poppetjes, enz;
2 kookfornuizen, rood koperen emmer
en kan, enz.

Voorts: kuikenloop, schaaftank,
spoorbiels, droge takkenbossen, plan-
ken, eiken palen, lood, landhekken,
ijzeren hek, koe- en paardemest,
20000 kg: pulk HOOI, mangels,
gele wortelen, een groote partij steenen
enz. enz.

Te zien Maandag **19 Maart 1906**
van 9—12 en 2—4 uur.

Koopen van f 10.— en minder en
de kosten contant; overige koopen
op dag tot 1 September 1906.

Historische Kring IJsselstein

De Stichting Historische Kring IJsselstein is tot stand
gekomen in 1975 en stelt zich het volgende ten doel:

De belangstelling wekken voor de geschiedenis in het
algemeen, voor de geschiedenis van IJsselstein en van de
Lopikerwaard in het bijzonder.

Bestuur:

Voorzitter: L. Murk, IJsselstraat 24, IJsselstein.
Secretariaat: C. J. H. van Dijk-Westerhout, Omloop
West 42, 3402 XP IJsselstein, tel: 03408-83699.
Penningmeester: W. G. M. van Schaik, M.
Hobbemalaan 11, IJsselstein.

Lid: mevr. G. C. A. Pompe-Scholman.

Bank: Amrobank IJsselstein, reknr.: 21.84.00.217,
gironr. van de bank: 2900.

Redactie:

A. M. Fafjanie, Duivenkamp 487, 3607 BH, Maarssen
en B. Rietveld, Meerrenburgerhorn 7, 3401 CC
IJsselstein.

Donateurs ontvangen het periodiek (3 of 4 nummers per
jaar) en worden op de hoogte gehouden van de
activiteiten.

Nieuwe donateurs kunnen zich opgeven bij dhr.
W. G. M. van Schaik, M. Hobbemalaan 11, 3401 NA
IJsselstein, tel: 03408-81873. Voor inwoners van
IJsselstein bedraagt de contributie minimaal f 20,— per
kalenderjaar, zij die buiten IJsselstein wonen worden
verzocht f 6,— extra over te maken i. v. m. de
verzendingkosten. Losse nummers kunnen voor zover
voorrudig, à f 7,50 bij het secretariaat worden nabesteld.
Voor dubbelnummers is de prijs f 10,00.
Verzamelbanden met 20 nummers naar keuze zijn f 80,—

‘Ter ere Gods en onze Lieve Vrouw van Eiteren, een leprozengilde.’

door
Karin Westerink

De Eiterse legende

‘dan zal de priester hem onrein verklaren; het is melaatsheid.’ (Leviticus 13:8)¹

Bij een bezoek aan de neogotische basiliek van de H. Nicolaas te IJsselstein vindt men rechts van de hoofdingang een Mariakapel. Hier is in een schrijn het 22 cm hoge, notehouten beeldje van Onze Lieve Vrouw (OLV) van Eiteren opgesteld.² Maria zit op een gekussende hoekige zetel en heeft haar voeten op een verhoging. Op haar hoofd een neogotisch, zilveren kroontje met stenen.³ In de rechterhand een scepter. Het Kind op haar schoot maakt met zijn rechterhand een zegenend gebaar en laat met zijn andere hand een boek, symbool der wijsheid, op zijn knie rusten.⁴ Maria wordt hier voorgesteld als *Sedes Sapientiae*, zetel van wijsheid: Jezus, als eeuwige Wijsheid, zit op haar schoot als zijn troon.⁵

In deze kapel geven drie grote glas-in-lood ramen scènes weer uit haar verleden.⁶ Zo is bijvoorbeeld de stichting van de kerk te Eiteren uitgebeeld, de oorspronkelijke verblijfplaats van het beeldje ten noorden van IJsselstein,⁷ de middeleeuwse ‘ommedracht’ met de vele gilden, en het verhaal dat het beeldje door een vrouw in de voering van haar jurk werd genaaid nadat het door beeldenstormers in de IJssel was gegooid en door slootgravers teruggevonden.⁸

Deze scènes lijken voornamelijk gebaseerd te zijn op een gecopieerd manuscript van J. Govers, pastoor van IJsselstein in de periode 1770-1805.⁹ In dit manuscript is de aloude legende vastgelegd van de O.L.V. van Eiteren: *‘...op een acker lands grensende aan het middeldijkje agter aan den boomgaart behoorende aan de kerk van S: Nicolaus in IJsselstein, is dit zoo alom vermaarde ‘Lieve Vrouwebeeldje’ in oude tijden van (= door) de slootgravers eerst gevonden, die daar mede naar IJsselstein zijn gegaan, en hebben het in handen gegeven van den Heer Pastoor van IJsselstein, denwelk het selve in S: Nicolaus kerk gestelt heeft. Edog ziet dit beeldje is sonder toedoen van iemand ter wereld, tot twee of drie keeren daar van daan geraakt en telkens wederom ter plaatse voornoemt, nu het Etersche (Eiteren) genoemd, gevonden. Zulks ziende de pastoor is na Utrecht bij de geestelijke overheid gegaan om te beraadslagen, wat in dese gelegenheid men doen soude, en is geantwoord, en geraadsaam gevonden, dat men het beeldje daar ter plaatse, alwaar het eens en meermaals gevonden was, laten blijven, hetwelke tekenen genoeg waren, dat God en de waardige Godsmoeder Maria die plaatse verkosen hadden. Over sulks wierd bij de gemelde geestelijkheid geordoneert, dat men daar ter selve plaatse een cappel van onse L=Vrouwe moest opregten en bij het selve het*

voornoemde beeldje stellen en vereeren. Dit is aldus geschiet, en terstond was er van alle kanten groote toeloop van volk.'

IJsselstein werd en is hierdoor nog steeds, een van de vele bedevaartplaatsen met een wonderdadig Mariabeeld.¹⁰

Lang voor de bouw van de IJsselsteinse kerk had Eiteren een eigen parochiekerk, gewijd aan OLV ten Hemelopneming.¹¹ Bisschop Otto van der Lippe had al in 1217 toestemming gegeven tot een afsplitsing van het kerspel Gein van de kerspelkerk te Eiteren en Vreeswijk, de parochie Eiteren bestond dus geruime tijd voor het jaar 1217.¹² De Eiterse pastoor werd aangesteld door het kapittel van St. Marie te Utrecht. Pas toen de bouw van de Nicolaaskerk voltooid was, in 1309 of 1310, het precieze jaar is onduidelijk, gingen de parochiale rechten over naar IJsselstein.¹³ De plechtigheden in de kapel werden later verzorgd door een vicaris, eveneens aangesteld door het kapittel van St. Marie.

Waarom het notehouten Mariabeeldje in Eiteren opdook, is onduidelijk. Het lijkt in ieder geval zeker, dat het ver uit de buurt was vervaardigd. Vermoedelijk in de Maasstreek, daar werden in die tijd immers beeldhouwwerken geproduceerd, dit in tegenstelling tot onze streken. Misschien is het daar gemaakt naar een type, dat vooral in de tweede helft van de twaalfde eeuw in Zuid-Frankrijk gangbaar was.¹⁴ Hoe het ook zij, dit Mariabeeldje werd het middelpunt van vrome devotie met als gevolg een jaarlijkse processie, horden bedevaartgangers en een illustere broeder- en zusterschap ter harer ere.¹⁵

OLV van Eiteren is in de verschillende, met name locale, publicaties al vaker genoemd. Echter, er zijn tot nu toe slechts twee publicaties verschenen die verder gaan. J.A.F. Kronenburg (Redemptorist), wijdde een hoofdstuk aan haar in zijn achtdeilig werk *Maria's Heerlijkheid in Nederland*, Amsterdam 1904-1914 en pastoor L.J. van der Heijden liet een boekje verschijnen getiteld *Het miraculeuze beeldje van OLV van Eiteren en de parochie van de H. Nicolaas te IJsselstein*, Denekamp, 1936. Dat in beide werken de H. Maagd een centrale rol speelt, spreekt voor zich. In dit artikel is voor een

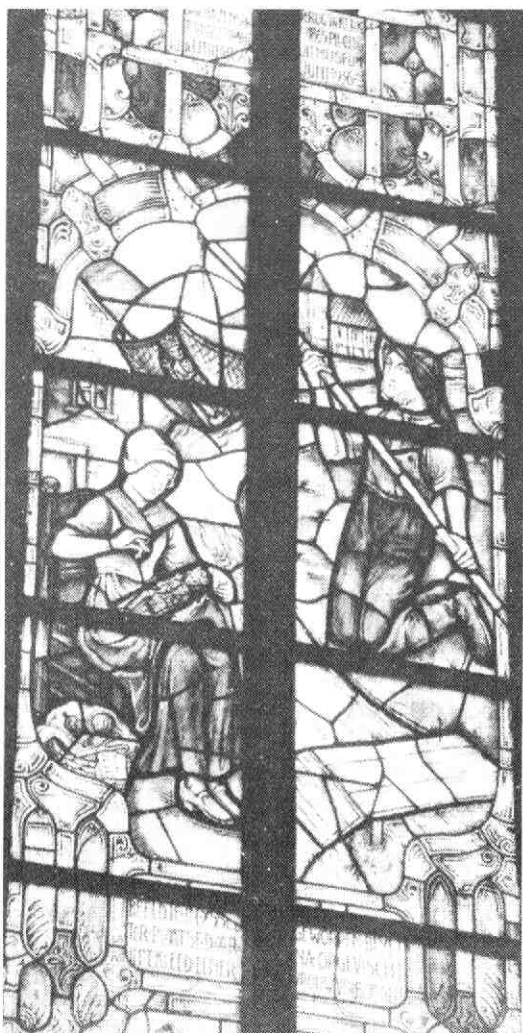
Het notehouten romaanse beeldje van Onze Lieve Vrouwe van Eiteren, dat zich thans in de H. Nicolaaskerk te IJsselstein bevindt. (foto: SKKN).

andere aanpak gekozen. De broeder- en zusterschap van OLV van Eiteren speelt de hoofdrol en haar functie wordt bekeken aan de hand van het tot nu toe nauwelijks bestudeerde archiefmateriaal.

De leden en het bestuur van de O.L.V. broeder- en zusterschap

'afgezonderd zal hij wonen, buiten de legerplaats zal zijn verblijf zijn'
(Leviticus 13:46).

Eiteren was een tekenend voorbeeld van de ongebreideld groeiende Maria-verering. Gewijd aan OLV Hemelvaart, bezat de kerk een Maria-altaar, waaraan Agnes, de weduwe van ridder Werenboldus de Vlaming, in 1293 een vicarie had gesticht.¹⁶ Door haar schenking kon een afzonderlijke geestelijke, een vicaris, aangesteld worden die de bediening van dit ene altaar verzorgde. Centraal in de kapel stond het miraculeuze Mariabeeldje. Welke wonderen het in de middeleeuwen heeft verricht is niet bekend,

Detail van een glas-in-lood raam in de Mariakapel van de H. Nicolaaskerk te IJsselstein. Rechtsachter de Eiterse kapel, op de voorgrond een slootgraver die het beeldje gekroond en al opvist uit de IJssel nadat het er door beeldenstormers in gegooid was. Links wordt het beeldje in de voering van een jurk genaaid, uit angst voor de protestanten. (foto: SKKN).

er is immers geen 'mirakelboek' overgeleverd zoals dat van OLV van Amersfoort waarin de wonderen nauwkeurig zijn vastgelegd. Dat er wonderen zijn waargenomen kan zonder meer worden verondersteld. In 1656 wordt het nog 'imaginem miraculis' (het wonderbaarlijke beeldje) genoemd door Jacobus de la Torre, de apostolisch vicaris van de Hollandse Zending.¹⁷ Of leprozen met name genezing zochten bij dit

Mariabeeld, zoals wel eens werd gesuggereerd, is dan ook onduidelijk.¹⁸ Ook was er een OLV Broederschap in het leven geroepen, die door paus Bonifacius IX in 1399 werd goedgekeurd;¹⁹ en waarin nog geen sprake is van leprozen.

Een broederschap gewijd aan Maria was in de middeleeuwen een vanzelfsprekendheid. Kronenburg komt tot het aantal van 120 verspreid over niet minder dan 86 plaatsen.²⁰ Haar oprichting te Eiteren was wat dat betreft dus niets bijzonders. Wel bijzonder daarentegen waren de leden. De leden waren volgens de bul van Bonifacius enkele IJsselsteiners die brandend van godsdienstijver een broederschap wilden oprichten ter ere van OLV van Eiteren en de H. Nicolaas. In de statuten, die jaren na haar oprichting, in 1447, werden goedgekeurd door de burgemeesters, de schepenen en de raad van IJsselstein, en welke goedkeuring plaats vond in aanwezigheid van de vroedschap, lezen we echter: *'... dat die arme sieken melaetschen menschen die in hollant ende dair buyten sijn in veel meer landen geseten ende woinachtich sijn uut rechter goeder ynnigher begherten ende devocien een bruederscap ende susterscap gheoirdineert (opgericht) ende ghemaect hebben inder eeren gods ende onser liever vrouwen tot eytheren buyten ysselsteyn glegen...'*²¹ De leden van wat hier de OLV broeder én zusterschap heet, waren dus leprozen.

Deze groep leprozen vormde geen homogeen geheel, er waren wel degelijk verschillen. Enerzijds waren daar de 'ghemeynen susteren ende bruederen', dus de 'gewone' broeders en zusters die de kapel onderhielden en de wekelijkse godsdienstige plichten vervulden. Anderzijds de 'brueders ende susters die mitter clappe gaen', dus de bedelende, rondtrekkende leprozen die eenmaal per jaar voor de processie naar Eiteren kwamen.²² Om 'gewoon' lid te kunnen worden, moesten zij volgens de statuten uit 1447 een bepaald entreegeld betalen van een 'lelyden cromstart' en een nalatenschap beloven van een pond was. De statuten uit 1500 voegden daar nog aan toe: *'Ende zoe wat gesonde luyden sieck werden... in Hollant in Zelant ende inden landen (van Voorne) en die hem (zich) aldair behelpen*

*ende versorgen willen die richter... gebeden genieten willen ende gebroyken die sullen verbonden wesen ende gehouden wesen... hairen inganck (entreegeld) ende dootschuld de nalatenschap van een pond was) binnen jaers te betalen'. Uit het midden van de leden, waarschijnlijk de 'gewone' leden, werd op de dag van de processie het bestuur gekozen, dat in 1447 bestond uit vier dekens en in 1500 uit zeven dekens, vier voor het graafschap Holland en Zeeland en drie *buten onser lande van Selant ende Voorne*'.*

Uit het ledenregister blijkt echter duidelijk dat er ook gezonde leden lid zijn geworden, en, meer nog, dat de maatschappelijke en sociale achtergrond van de leden niet af lijkt te wijken van andere broederschappen: niet alleen waren er zowel leken als geestelijken in vertegenwoordigd, ook mannen en vrouwen uit alle lagen van de bevolking waren lid. Zo begint dit register, dat omstreeks 1435 kan zijn begonnen, met drie klinkende namen van niet leprozen: '*Vrou Jacob van hollant (Jacoba van Beieren) / heer franc van borselen / graeff van oestervant (Oosterbant) / heer willem van egmont*'.²³ Een vreemd trio voor een leprozengilde. Waarom zij lid werden kan slechts worden vermoed. De zeventienjarige Jacoba, gravin van Holland, Zeeland en Henegouwen, had in 1418 toestemming gegeven de stad IJsselstein aan te vallen, die op de hand van Willem van Egmond was. Het haar gezinde Utrecht mocht niet alleen de verdedigingswerken slechten, zij beval zelfs '*hare beminde vrienden der goede stad Utrecht, om haar ter eere en ten gelieve en uit haren naam alles af te breken en neer te werpen, wat men na Allerheiligendag (1 november) binnen IJsselstein nog in stand mocht vinden, uitgenommen (behalve) kerk, klooster, gasthuis, kapel en huizen van papen en geestelijke lieden*'.²⁴ Zestien jaar later, op 12 april 1433, deed Jacoba onder grote politieke druk officieel afstand van haar drie gewesten. Haar geheime huwelijk met de Zeeuwse edelman Frank van Borselen, gesloten in de zomer van 1432, kon nu worden gelegaliseerd: zij mocht vanaf dat moment trouwen met wie ze maar wilde, als het maar geen vijand van Philips de Goede was.²⁵ Jacoba, nog slechts hertogin van

Beieren en Holland en gravin van Oosterbant, trok zich terug op het slot Teilingen, samen met haar man, die vanaf de kerkelijke inzegening van het huwelijk in 1434 eveneens de titel 'graaf van Oosterbant' mocht dragen.²⁶ Vlak voor haar dood op 9 oktober 1436 – zij stierf aan tuberculose – hebben beide echtelieden nog een bedevaart gemaakt naar OLV van Eiteren. Samen met de oude vijand Willem van Egmond hebben zij zich, mogelijk ter verzoening, ingeschreven bij het leprozengilde. Uit haar testament blijkt echter dat ze nog steeds niet gerust was voor de eventuele gevolgen na haar dood van de vernietigende aanval op IJsselstein: '*...ende off hair zyele hier omme in node off belast wesen mochte, omdie dan te vorderen ende te beth te helpen tot verlatenisse van der pijnen, die sij hier om lijden soude mogen...*' daarom wijst zij de kerk, het klooster en het gasthuis in IJsselstein een bepaalde hoeveelheid geld toe onder voorwaarde dat '*in elc van desen goidshuysen jairlix der vorseiden zyelen gedencken mit eenre redelicker memorien...*'.²⁷

Naast dit illustere trio werden ook nog andere gezonde leden lid van deze wereldlijke instelling. Opvallend is bijvoorbeeld het lidmaatschap van geestelijken verbonden aan de IJsselsteinse kerk. Ingeschreven staan onder meer: *Gerit Wouter canonick tijsselstein ende deken, heer Jan van de Lijnden canonick tot IJsselstein, heer Gerijt van Dam canonick tijsselstein, meestaer Aelbert, deken toe IJsselstein, heer Cornelijs die cappelaen toe IJsselsteijn, heer Gerit Wouterssoon deken tijsselstein, meester Ghijsbert Evertssoon canonick binnen IJsselstein*.²⁸ Maar ook geestelijken van andere instellingen werden lidmaat. We komen onder meer de namen tegen van *heer Robrecht priester uut Schotlant, meester Samuel canonick te Wijck, heer Herman pastoer van Naerden, heer Gijsbert pastoer van Vlerdinghen (Vlaardinghen), Meijster Willemszoon capelaen van Hendrick inden Amboeck (Hendrik-Ido-Ambacht), heer Jan Janssoon pastoir te Cappel (Lopikerkapel?) en Claes die monick van harlem mit Peter sijn huusvrouw*. Ook kosters staan ingeschreven. Genoteerd werden *Gielis Gijsbertssoon coster van Eijteren, Gerijt Heinrichssoon*

coster tijsselstein, Jacob Robertszoon coster van Eijteren, Jan van Bunschoten coster tijsselstein en Govert Heinrickzoon coster van Benschop.

Ook de IJsselsteinse stedelijke overheid was in het gilde vertegenwoordigd. We lezen de namen van *Wouter van Baer drossaert tijsselsteijn, Theus Gijseren burgemeister en Hermen Roeloffszoon schout tijsselstein* en vele jonkers en jonkvrouwen staan in het register.

Verder moet aandacht gevestigd worden op de in 1570 ingeschreven *Menus van Veensven*. Achter zijn naam vinden we de toevoeging '*die doot schult*'. In de middeleeuwse stedelijke rechtspraak werden bedevaarten als een heilzame strafmaatregel gehanteerd. Zo konden bijvoorbeeld een zware belediging, een ernstige verwonding, doodslag of het overtreden van gildebepalingen beboet worden met een bedevaart. Het gaan naar een heilige plaats en het daar bidden en biechten zou immers niet alleen het geestelijk heil van de boetende pelgrim bevorderen, maar ook het slachtoffer tot heil zijn. De afstand naar het bedevaartsoord werd natuurlijk wel beïnvloed door de ernst van het delikt. Riga, Nowgorod, Constantinopel, Cyprus, het Heilige Land, Goa, Sinai, Messina, Granada, Trondheim, Rome, Santiago, voor sommige delikten kon het bedevaartsoord niet ver genoeg zijn. Minder exotisch waren de opgelegde bedevaarten naar Den Bosch, OLV te 's Gravenzande, OLV te Amersfoort en het H. Bloed te Bergen (N.H.). Ook de gang naar OLV van Eiteren werd als straf opgelegd. In de periode 1370-1500 is in de zogenaamde zoenboeken van Leiden zes keer een opgelegde bedevaart naar Eiteren genoteerd, waarvan er twee in combinatie met Geertruidenberg afgelegd moesten worden. In de zoenboeken van Gouda is deze drie keer genoteerd, waarvan er een in combinatie met een bedevaart naar een andere, onbekende, stad. Ook het Hof van Holland wees in diezelfde periode OLV van Eiteren als heilzaam (eind)doel aan.³⁰ *Menus van Veensven*, schuldig aan doodslag en in 1570 lid geworden van het leprozengilde, heeft dus naar alle waarschijnlijkheid een verplicht bezoek gebracht aan Eiteren en

ontliep zo de lijfstraffen die hem anders te wachten stonden.³¹

Maar verreweg het merendeel van de ingeschrevenen waren 'gewone mensen', bedevaartgangers die overal vandaan – dat wil zeggen binnen de straal van Alkmaar, Groningen, Arnhem, Munster, Emmerich, Kleef, Maastricht, Brussel, Antwerpen, Gent, Mechelen, Middelburg, Rotterdam en Amsterdam – naar de kapel te Eiteren kwamen. Soms reisden zij in groepen vanuit een bepaalde stad of streek, zoals deze zeven mensen in 1560 uit Den Briel: *Neeltken Robben, Peter Ariaenszoon de bastaert, Kuyn Gherbrantszoon, Tuentken Cornelis, Willem van die Leck, Lysbeth Hughen en Lysbeth Peterszoon*. Soms kwamen zij in familieverband, bijv. '*Bartelmeus Ghijsbertssoon. syn vader, sijn moeder. Heinrick sijn broeder. sijn (hun) drie huusvrouwen mit haren kynderen*', een familie die zich lang voor 1507 had ingeschreven. Soms kwamen zij in gezinsverband zoals in 1508 '*Jonghe Jan ende sijn huusvrouwe ende mit all hoir kijnderen*', of in 1543 '*Cornelis die man ende haes sijn wijff ende mit sijn kynderen*'. Ook bezochten moeders met hun kinderen de kapel zoals Mariken Remmert met haar kinderen Ott, Griet en Fije in 1526. Doch de meerderheid lijkt alleen of met echtgeno(o)t(e) gekomen te zijn. Van de mannen werden wel eens de beroepen genoteerd zodat we met dit ledenregister tevens een staalkaart van 16e eeuwse ambachten voorgeschoteld krijgen. Een aantal namen met de beroepen: *Gerijt Heinricx-zoon die cramer, Peter die olyslager, Claes die hoemaecker (hoedenmaker), Dirck den orgelblaser (orgeltrapper), Anthonis die naijer (kleermaker), Aernt die Mulder (molenaar), Aernt Aerntsoon die houtzagher, Peter Janssoon die glaesmaker (glasblazer, glazenier) van Schoonhoven, Symoen die steenbacker, comen (koopman) Ian van der Goess, Joris den kuper (kuiper) van Berghen, Lenert die lapper (schoenmaker) van Mockershil, Cornelis die Cousmaker (kousen, schoen en laarzenmaker) van der Goes, Quirijn die decker (rietdekker) van Sinte Martensdijck, Zeger Roefofssoon die backer van Gorcum, Jan Janszoon kleeberbesemmaker (kleerborstelmaker) van*

Amsterdam, Jan die visscher, die potter (pottenbakker) van Sint Ariaen, Jan die brouwer, Heijnrick Heijnrickzoon die metselaer, Andries die bontwerker, Jan die volre (volder), Jan Corneliszoon die mandemaker, Gijse die ganseman, Cornies (die) treserijer (tresaurier), Heinrick Janszoon die smit, Claes tripmaecker (timmerman die de voetplankjes maakt voor turftrappers), Lyngen Tonis kappeteyn van Brouwershaven, Cornelis die waker (nachtwaker), Thonis die raemaker (wagenmaker), Ariaen die kock van Dronghelen en Jan die colenaer (kolenbrander).

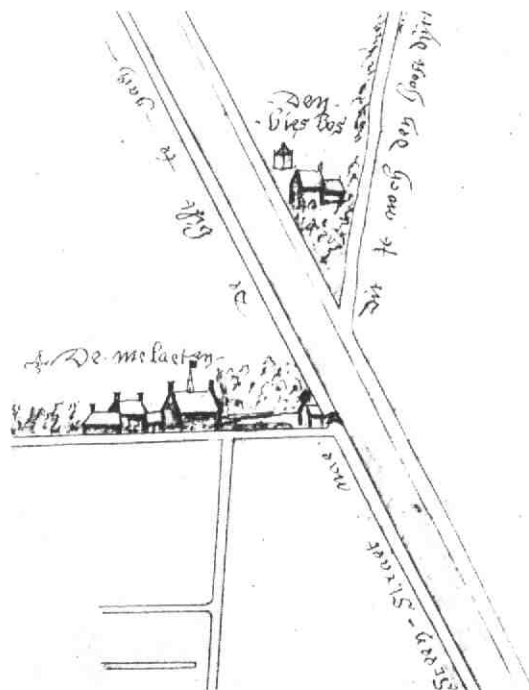
Rest nog een groot aantal namen waarvan de beroepen blijkbaar niet het eerst opvallende kenmerk was. Wat te denken van *droncken Pouwel ende sijn wijff*, *Lijoen mit proper Grietgen sijn huusvrouwe*, *Jacob die cloen mitten tanden*, *Andries scud in die maech*, *Cornelis die bastert*, *Coppen die blijnde*, *Mariken Brandewijnken*, *Alijt Andries die wilden wijff*, *Neeltgen Ghijs die wilden huusvrou tijsselstein*, *David het verloren kijnt*, *het verken van Hoorn*, *Claesken van Neerden het meisken van grote bossom*, *Willem met die lammehant*, *Jan pis in kan*, *Cornelis die geck van Delft ende Marickghen sijn huusvrou*, *Jan zeert die kat*, *schelen Frans van Wormer*, *Lenert met die dicke hant*, *Olijf Aernstsoon uut Benscop*, *die bonte beff*, *die doot vande maechden*, *Jan die Vlaminck magher man*, *Thonis die brasser*, *dat hoen van Schoonhoven*, *Jan comt sitten van Sint Anna Lant*, *Scheel beest van Almar*, *swarten Berent*, *Aert die buser (dronkaard) van Utert Utrecht* *die haen van Neerden*, *Arien mit den hals van Crunninghen* (Groningen), *die bonten bal van Sevenhuysen*, *mallen Meynert van Leyen* en *lange Ariaen*. Slechts eenmaal vinden we in het ledenregister een expliciete verwijzing naar lepra. In 1526 heeft zich ingeschreven: *Cornelis die Lazarus*.

In die eer Gods ende Onse Lieve Vrouwe tot Eytheren

'dan zal de priester hem zeven dagen opsluiten...'

(Leviticus 13:21)

Eens per jaar, op 'Sint Jansdag inden

Ingekleurde pentekening van het Melatenhuis buiten Utrecht door D. v. d. Werf in 1876 naar J. Rz. van der Berch in 1607. (foto: Gem. Archiefdienst Utrecht)

somer' (24 juni), werd OLV van Eiteren rondgedragen door IJsselstein. Plechtig uit de kapel geheven en omhuld door wierooknevelen werd ze gevolgd door geestelijken, gilden – elk met eigen vaandel en processiekaars – en vele bedevaartgangers.³² Natuurlijk nam het OLV gilde deel aan deze processie. In haar al eerder aangehaalde statuten uit 1447 werd ook aandacht besteed aan deze 'ommedracht': 'soe sullen zij (de leden van het leprozengilde) alle jairen als men ons lieve vrouwe tot eytheren draget een schone kersse (kaars) draghen in die eer gods ende onser lieve vrouwe tot eytheren... ende dair sullen die broeders ende susters inder processien nae volgen also sij dat voir dese tijt manierlijken ghedaen hebben (net als voorheen)...'. In de 'Ordannantie vande keerssen te dragen als men Ons Lieff Vrou tot Eytheren dracht' (draagt) werd de rangorde binnen gilden in de processiestoet nauwkeurig vastgelegd.³³ Na het beeldje allereerst de kaarsen van de schutters en daarna pas die van de

bouwlieden, smeden, korenkopers, schippers, snijders, schoenmakers, wolwevers en linnenwevers. Helemaal aan het eind sloot 'der lazarus keerss' de rij.

Tijdens deze 'ommedracht' mochten de bedelende leden elkaar in ieder geval niet molesteren, aldus de statuten: '*Voirt soe wie vecht van hoiren brueders ende susters die mitter clappe gaen ende die een den anderen bloet roerden (driftig maken) off quetsten (verwonden) off wonden (verminken) off blauwe leden (ledematen) sloege die sall gheven (voldoen) alsulke keuren (straffen) ende brueken (boetes) als die vier dekens die dan inder tijt sijn hem overseggen (opleggen)*'.³⁴ Deelname aan de processie was verplicht: '*voirt soe wie dat niet en coemt vanden ghilde bruders off susters als men onse lieve vrouwe tot eytheren voirgenoomt draget, die sal gegeven enen lelyden cromstart*'.

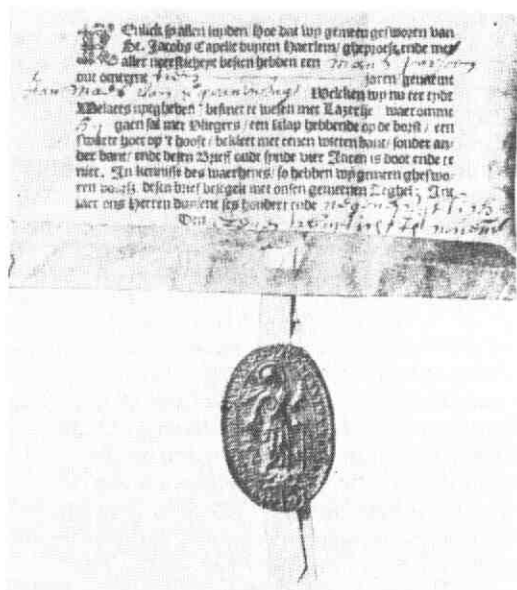
Op de dag van deze jaarlijkse processie werden niet alleen twee nieuwe dekens gekozen, ook werd er door hen een disciplinaire zitting gehouden. Uitdrukkelijk is in de statuten vermeld dat dan 'nyemont (sall) spreken dan die gehene die rechts te doen heeft up een kuere (boete) van een pont was alsoe dick als dat gheschiede'. De dekens hadden op deze zitting die gildebreders en -zusters gedagvaard die de reglementen niet hadden nageleefd. Zij werden beboet met 'een rijnsche gulden'. Diegenen die niet op kwamen dagen lieten de dekens juridisch vervolgen en alsnog een rijnsche gulden betalen. En voor elke keer dat een bedelend lid onbetamelijk, onfatsoenlijk of kwalijk had gesproken over de dekens of hun statuten, werd hem een boete van een pond was opgelegd om een kaars mee te branden.³⁵

De ghemeijnen susteren ende bruederen
'Dan is hij een melaatse, hij is onrein'
(Leviticus 13:44)

Naast de jaarlijkse 'ommedracht' hadden de gewone gildeleden ook nog andere godsdienstige plichten. In de genoemde bul uit 1398 was vastgelegd dat zij ter verhoging van de goddelijke eredienst elke zaterdag in de kapel een gezonden mis ter ere van de Maagd Maria moeten laten opdragen. Om nu de kapel een drukbezochte gelegenheid te laten worden verleende Bonifacius aan allen

die oprecht berouw toonden en gebiecht hadden een aflaat van twee jaren en twee 'quadragenen' (80 dagen) telkens wanneer zij op zaterdag de gezongen mis bijwoonden en de behulpzame hand boden bij het in stand houden van de kapel.³⁶ In de statuten uit 1447 lezen we dat zij op eigen kosten wekelijks vijf missen lieten lezen in de kapel voor allen die hen ooit hadden begunstigd en voor alle overleden broeders en zusters.³⁷ Daarnaast moesten zij gedurende het jaar vijf vigilieën met gezongen missen verzorgen '*ter ere Gods, zijne gebenedijde moeder en Sint Lazarus ende ter lavenisse der sieken (leprozen) uit Holland en Zeeland*'. Deze missen moesten betaald worden uit de inkomsten en de nalatenschappen van de broeders en de zusters. Ook de zogenaamde 'sielmissen' moesten op eigen kosten worden verzorgd. De kanunnik of priester en de koster die hiervoor ingehuurd werden zouden volgens de statuten uit 1500 voor elke mis een 'Utrechtse grote' betaald moeten krijgen.³⁸

Waar woonden die 'gewone' gildeleden? In de statuten uit 1500 wordt voor zover leesbaar gesproken over '*des broederschap vanden melaten ende leprosen menschen liggende inden capelle van Eytheren by Ysselsteyn*'.³⁸ Zij konden echter onmogelijk in de kapel zijn gehuisvest. Kijken we naar de Haarlemse leprozerie die uit een huis en een kapel bestond en toch in 1413 werd aangeduid als '*Sint Jacobs Capel daer die lazarusen luden in woonden*'. Daarnaast is nog bekend dat de leprozerie te Leiden *St. Anthoniskapel* werd genoemd, die te 's-Gravenhage *St. Corneliskapel* en te Amsterdam *St. Joriskapel*. Het was dus in het geheel niet ongebruikelijk de leprozerie als kapel aan te duiden, deze was immers vaak eerder gebouwd dan de instelling.³⁹ De gewone leden woonden, werkten, aten en slieden dus in een belendende leprozerie. De Eitense instelling nam vanwege de bewoners een bijzondere positie in onder de leprozerieën. Buiten bijna elke middeleeuwse stad bevond zich wel een leprooshuis, waar de uitgestotene zich kon vestigen. In het graafschap Holland en Zeeland, toendertijd een politieke eenheid, huisden buiten de poorten van tenminste 22

Vuyl-brief van Jan Maes uit 's-Gravenhage (1659)
(Oud-archief van het Leprooshuis te 's-Gravenhage)

steden leprozen, hetzij in afzonderlijke huisjes, hetzij in een leprozerie.⁴⁰ Het Eitersse huis was echter in tegenstelling tot alle andere instituten niet gericht op de lokale uitgestotenen. De gehuisveste leden kwamen volgens de statuten uit 1500 uit Holland, Zeeland en het land van Voorne. Als enige was zij dus een supra-regionale instelling.⁴¹

De brueders ende susters die mitter clappe gaen

'De klederen van de melaatse, die door de plaag getroffen is, zullen gescheurd zijn, zijn hoofdhaar zal hij los laten hangen en de bovenlip bedekken en roepen: Onrein, onrein!'

(Leviticus 13:45).

Leprozen werden, wanneer hun ziekte eenmaal officieel geconstateerd was, uit de gemeenschap gestoten. In het *Buurspraeck-Boeck* van het nabijgelegen Utrecht bijvoorbeeld is in 1437 een volgende ordonnantie opgenomen: *'Die rade vander stat waernen (bekrachtigen) ende laten weten allen denghenen, die metter laserien (lepra) besmet syn, sy gaen opter straten of si legghen in den husen, of in cameran, dat si binnen achte daghen naestcomende uut onser stat*

*ende stat vriheit trecken ende daer buten bliven, ende nyet weder yn onser stat ofte stat vriheden en comen... Ende yemant, die se hierenboven huisede (huisvest) of verstake (verstopt) of inbrochten (in de stad terugbrengen), die sel verbueren een jaer die stat (die zal een jaar de toegang tot de stad ontzegd worden)'*⁴²

Naast een dergelijke maatregel die voor iedereen gold, nam het stadsbestuur ook maatregelen tegen de afzonderlijke leprozen. In het Utrechtse *Buurspraeck-Boeck* lezen we in 1453: *'Want Aerntgen vander Beeck voertyts by onsen rade gheproeft (onderzocht) ende ghevonden is inden ghebreken van malaterien (lepra), daeromme verbiet men hoer die stat ende statvriheit, op een jaar inden roden toerne (de gevangenis) te legghen ende water ende broet te eten'*.⁴³ Het was dus absoluut niet de bedoeling dat een leproos terugkeerde naar zijn eigen woonplaats. Laat staan dat leprozen uit andere steden de stad binnenkwamen. Toch kon hieraan niet strikt de hand gehouden worden. Zo werden op 6 april 1535 Willem uuyt Benschop en Joris van Gorinchem, beide poortwachters van de Wittevrouwenpoort te Utrecht ontslagen en vervangen door anderen, omdat zij *'achthien melaetsche luyden'* in de stad hadden toegelaten.⁴⁴ Uit deze verordening wordt wel duidelijk dat er toch leprozen binnen de stadsmuren konden komen, ondanks alle mooie officiële bepalingen daartegen: *'... Ende heeft die voirscreven schout die voirscreven poirtiers van de wittevrouwenpoorte voer hem ende den gerechte doen komen, hemluyden vragende, wairom dat zy opten witten donredach lestleden achthien melaetsche luyden teffens in lieten gaen, boven tverbot hy hemluyden hadde gedaen, dair die voirnomoede poirtiers op antwoerden, bekenkende dat hemluyden by Jan van Cluftten, scoutendienaar, uuyten name van de schout gedaen was, ende dat zy die voirscreven achthien melaetsche luyden op ten voirscreven witten donredach bynnen der stadt gelaten hadde, mer zoe zy sulcx altijd van ouder gewoenten gedaen hadden, hadden zyt desen tyt oick gedaen, niet wetende, dat zy daer qualick aen gedaen hadden...'*

De uitgestoten leproos mocht zich in een

leprozerie vestigen, dat wil zeggen, als deze aan bepaalde voorwaarden kon voldoen. De voornaamste voorwaarde was dat hij een uitzet mee kon nemen van huisraad en kleding. In 1533 werd daarom het volgende overeengekomen tussen een leproze man, Reyer Dircszoon van Maersen en zijn gezonde vrouw Marie Meeusdochter van Groeningen: *'Overcomen by scout, borgemeesteren ende gerechte der stadt van Utrecht, doer aenbrengen van Ghysbert van Wede ende Jan Regelinck, gescicte scepenen tusschen Reyer Dircssoon van Maersen, een melaetse ten eenre, ende Marie Meeus dochter van Groeningen, zyn wyff, ten anderen syden, soe sy versocht hebben van van (sic) malcanderen gesceyden te worden by den gerechte overmits (vanwege) zijn melaetsheyte. Alsoe dat daeromme partyen voirscreven in nabescreven gesceyden sellen wesen ende bliven van bedde ende goede. Te weten, dat Reyer voirscreven, soe hy, God betert, melaets is, hebben sel een bedde met een paer slaepplaken, soe goed ende quaet alst in den boedel is, een oircussen (hoofdkussen), een deken ende hoeffpolu (hoofdpeluw). Item noch vier off vyftal ell grau lakens tot een mantel. Item enen tinnen pispot, een tinnen spleepgen. Item noch vier gulden aen gelde te betalen bynnen jaers. Item noch een paar witter hosen (kousen). Des soe sel Marie weder een paer lavender hosen, die hy by hem leggen heeft. Ende indient God met hoer ten besten versiet, soe sel zy dat melaten huys te bet goet doen. Ende wes goets dair meer in den boedel is, sel Marie voirscreven hebben ende behouden. Ende dairmede selle zy aen beyden seyden van bedde ende goede gesceiden wesen ende bliven, soedat deen den anderen, zy, noch hoer erffgenamen geen vervollich meer doen, noch hoer erffgenamen geen vervollich meer doen, noch doen doen (sic) noch genyeten en sellen. Alle dinck sonder argelist'*.⁴⁵

Naast deze materiële bepalingen werd nog vaak de voorwaarde gesteld dat de aspirant-bewoner, poorter van de stad moest zijn of in ieder geval een aantal jaren in de stad moest hebben gewoond voordat de ziekte geconstateerd was.⁴⁶

Echter, was de leproos onvermogen, geen poorter of was er in zijn woonplaats

geen leprozerie, dan moest hij zijn verdere leven slijten als akker- of veldzieke. Hij woonde dan in een hutje buiten de bewoonde wereld op een akker of op een veldje, helemaal alleen of tezamen met andere leprozen. Zo kreeg in 1404 een Middelburgse arme leproos drie scellingen van de stad om een huisje buiten de muren te kunnen bouwen.⁴⁷ Deze uitgestoten akkerzieken woonden echter wel aan een drukke verkeers- of waterweg. Door de verplichte afzondering en vaak erg gehandicapt door de ziekte, konden de leprozen hun beroep niet of nauwelijks meer uitoefenen en waren zij genoodzaakt om voornamelijk bedelend aan de kost te komen. Dat leprozen soms nog wel eens enig handwerk aan de man konden brengen moge onder meer blijken uit een rekening, gedateerd 1560 van heer Johannis a Bruhesen, kanunnik te Utrecht: *'Item, gecoft van de lazarus een spinnewebs bezem met een schovet (strobundel), tezamen 4 stuvers'*.⁴⁸ Dergelijke leprozen buiten leprozerieën waren georganiseerd in een gilde. Die uit het graafschap Holland, Zeeland en het land van Voorne in de OLV Broeder- en Zusterschap te Eiteren. Het ging het gilde er vooral om het bedelrecht van de leprozen te verdedigen, een recht dat een privilege werd naarmate er in de loop van de 15e en 16e eeuw steeds meer verboden werden uitgevaardigd tegen het bedelen. Uitdrukkelijk werd in hun statuten bepaald dat *'...voirtaen gheen ghesonde menschen onder hen gaen en sullen mitter clappe dan een sieck man mit sijn wijff ende een sieck wijff mit hoiren man. Ende wair saeck dat enich vandan siecken menschen ghesonde luyden (onder)houden woude yeghen den ghemeynen ghilde wille ofte danck sonder recht off sonder reden die sal verbeuren enen rijnsche gulden...*' In diezelfde statuten werd dan ook een volgende klemmende oproep gedaan: *'soe begeren wij vrientlick ende bidden allen edelen heren ridderen joncheren ende knechten bailliuwen scouten ende richters geestelic ende wairlick dat sij desen sieken melaetschen mensschen bijstandich genadisch ende behulpelick willen wesen tot hoiren rechten tot wat steden ende dorpen sij rechts begheren sullen up hoiren bruederen ende susteren (op?) enige punten der voirgenomder*

oirdinancien (genadich?) ghedaen hebben ende mede mildeliken willen beraden ende goedertieren wesen omme hoiren aelmissen des hem God verleent heeft dar sij des voirgenoomde oirdinancie mede staende mogen houden...'.⁴⁹

De rondtrekkende, bedelende leprozen moesten zich in hun traditionele kostuum hullen, zodat zij voor iedereen duidelijk te herkennen waren: een hoed bekleed met een witte band van twee vingers breed, een wijde mantel, vlieger genaamd, handschoenen (zij mochten immers niets meer met hun blote handen aanraken vanwege de angst voor besmetting) en een klepper, 'clappe', waarmee zij hun komst duidelijk moesten aankondigen. In 1531 bepaalde Karel V nog eens uitdrukkelijk dat leprozen mogen bedelen mits ze hun leprozenkostuum dragen.⁵⁰ In de notulen uit 1571 van de Utrechtse broederschapsvergadering van het 'Melatenhuys' werd bepaald dat 'Op wat tijde onze siecken gaan buyten of in de stad zullen zij verloff bidden den huysmeester ofte moeder, aanhebbende een vlieger en een hoed op het hoofd, welck vlieger en hoeden zullen hangen op zekere plaatsen tot behoeff des huyses'.⁵¹

Leprozen hebben zich niet altijd aan dit kleedgebod gehouden. Zo wordt in het Utrechtse Buurspraeck-Boeck uit 1537 melding gemaakt van de vangst van drie leprozen, Jan Willemssoon van de Veer, Jan Reyerssoon van Utrecht en Matyssoon van Colen, die hun stigmatiserende garderobe hadden verwisseld voor een normale en zich zo heimelijk binnen de stadspoorten hadden kunnen begeven. Ze werden voor eeuwig uit de stad verbannen.⁵²

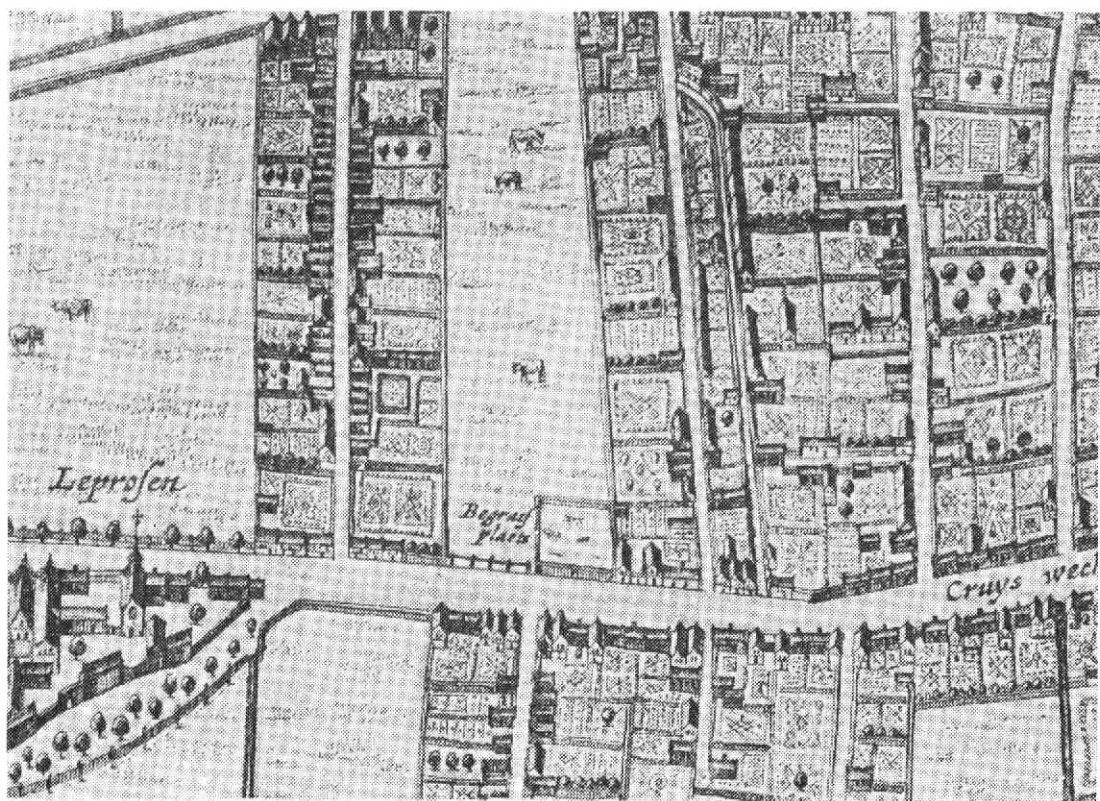
Onderzoekscentra voor leprozen

'Wanneer de plaag der melaatsheid zich bij enig mens voordoet, dan zal hij tot de priester gebracht worden'
(Leviticus 13:9)

Voordat de leprozen lid werden van het Eiterse gilde hadden zij al een hele procedure achter de rug. Er werd namelijk allereerst een nauwkeurig onderzoek ingesteld of iemand daadwerkelijk met lepra besmet was, omdat de uiteindelijke uitstoting een zeer verstrekende maatregel was. Het Utrechtse

Buurspraeck-Boeck in 1449: *'Die raet laet enen ygheliken weten, waer enich man off wyff, die van sinen witaftighen (wettige) bueren beclaecht worde, dat hi ghebreck hebben soude van (lijden aan) melaterien of uutsetten (lepra) ende hem bydes raets dienaern een paer hantschoen ghesaint (gestuurd) worde, dat die terstont uuter stat trecken tot sulker stede, daer men se besuecke (onderzoekt) ende oec niet weder binnen en comen, sy en syn daer gehprueft (onderzocht) ende oec dat mit goeden betone (met een deugdelijk bewijsstuk) bewysen. Ende waert, dat hier yemant inne bruekich gheworden worde (in gebreke bleef), het waer, dat die niet uut en toghe, als hem die hantschoen ghecomen waren, off dat sy onghepreuft weder in quamen, die sel men die stat verbieden ewelic, op syn lyff'.⁵³* Dus na aangegeven te zijn door de bueren, reikten dienaren van de Utrechtse Raad een paar handschoenen uit aan de potentiële leproos. Hij mocht immers vanwege het vermeende besmettingsgevaar niets meer met zijn blote handen aanraken, totdat hij officieel gezond bleek te zijn. Het overhandigen van de handschoenen was tevens het teken dat hij naar Haarlem moest gaan, waar het enige officiële onderzoekscentrum voor leprozen uit Holland en Zeeland was gevestigd. Graaf Willem VI, de vader van het Eiterse gildelid Jacoba van Beieren, had in 1413 het Haarlemse Leprooshuis als een zogenaamde hoofdleprozerie aangewezen.⁵⁴ Allen die zich op lepra moesten laten onderzoeken, konden een tot twee nachten doorbrengen in de verschillende leprozerieën die op hun route naar Haarlem lagen. Zo werden in 1535 in de Utrechtse leprozerie naast de vijftien vaste bedden, zeven tot acht bedden gereserveerd 'voor de gaende ende comende vreemde zieken dagelic'.⁵⁵

Eindelijk in Haarlem aangekomen, werden ze om zeven uur 's ochtends in de leprozerie onderzocht, door een team bestaande uit de pastoor van de instelling en enkele leproze bewoners. Deze bewoners werden omstreeks 1530 vervangen door de medisch wat beter onderlegde chirurgijn en dokter.⁵⁶ Allereerst werd de gevoelloosheid van de huid gecontroleerd: *'men doe den pacient rechie staen met ghesloten ooghen*

Detail van een 18e-eeuwse plattegrond van de stad Haarlem. Linksonder het Leprooshuis waar het onderzoek plaatsvond.

ende men zullen zoetelic steken met eender naelden in zijn hyele ofte in de plante van zijnen voete (voetzool). Als gij ziet ende eist (is dit het geval) dan dat hij zijne vingher niet en weet te stellene up de plaetse van den steke, het es een teekin van der lazarien, want het vleesch es woorden (geworden) onghevoelic...' Daarna werden enige hoofd- en wenkbrouwharen uitgetrokken; kwamen stukjes huid mee, dan wees dit op lepra. Vervolgens onderwierp men de stem aan een onderzoek: '...zo zal men den pacient doen zijnghe ende eist dat hij heesch of roustich (schor) zijnght, het es een teekin, al oft hij uut en uese zonghe of es zijnen voys (stemgeluid) roustich of cakelende (snaterend) zonder heescheit, voorengaende in zijn spreken, het es een teekin ende quaet voor hem...' Daarna werd het lichaam op schilfers en uitslag gecontroleerd. Ook werden bloed en urine onderzocht. Zo werd bijvoorbeeld zijn afgetapte bloed bekeken:

'...es hij laserich het bloet zal hebben een eerderachtich coleur ende zal wesen ghegraent (korrelachtig) ende ter stondt dijcke versendert ende alst ment wascht, zo zal mer in vinden vleeschachteghe stickens al oft zij van aderen ofte zenewen waren ende ooc somtijt eerdachteghe graenkins ende als men dat ghewasschen bloot int twater duer een doucxkin steect ende perst int wrijnen, zo zal men vinden in den grondt greynen ghelijc den zande, dan zuldien ook lazarich wijsen al en warer ooc maer eenighe van den voorscreven teekenen...' Tenslotte werd bekeken of de spieren tussen duim en wijsvinger verschrompeld waren.⁵⁷

Na de diagnosestelling konden drie soorten certificaten uitgereikt worden: 'scone brieven' voor diegenen die gezond bleken, 'vorste brieven' voor twijfelgevallen en 'vuyl brieven' voor leprozen. Deze laatste certificaten waren met name van belang voor hen die niet in de leprozerieën opgenomen

konden worden en bedelend aan de kost moesten komen. De tekst van de 'vuyl brief' van Jan Maes uit Den Haag luidt bijvoorbeeld: *'Kenlick sy allen luyden hoe dat wy gemeen gesworen van St. Jacobs Capelle buyten Haerlem gheproeft ende met aller neersticheyt besien hebben een mans persoon out omtrent tien jaren genaemt Jan Maes van Sgravenhage welcken wy nu ter tydt melaets uytgheven (verklaren) besmet te wesen met lazarije waaromme hij gaen sal met vliegers een klap hebbende op de borst een swarte hoet op 't hooft bekleet met eenen witten bant sonder ander bant ende desen brieffout synde vier Jaren is doot ende te niet* (na vier jaar is dit certificaat verlopen). *In kennisse des waarheys so hebben wy gemeen ghesworen voorscreven desen brief besegelt met onsen gemeenen zegel: Int jaer ons heeren duysent seshondert ende negenenvijfich den zevenentwintichsten novembris*'.⁵⁸ Op het zegel staat een leproos in wapperende mantel afgebeeld met pelgrimsstaf en waterfles.

Een dergelijke bedellegitimatie werd zeer aantrekkelijk toen de bedelverboden in de loop van de 15e en 16e eeuw steeds frequenter en stringenter werden afgekondigd. Op 12 mei 1526 vaardigde het Haarlemse stadsbestuur dan ook een publicatie uit waarin stond dat *'veele gebreeken eninconvenienten komen en gebeuren van schalken boeven en andere quade menschen die hen laten schouwen proeven en oordeelen voor leproosen*', terwijl zij nota bene helemaal geen brief bij zich hadden waarin stond waar zij woonden, wat hun geboorteplaats was etc. Daarom besloten de bestuurders van de Haarlemse leprozerie, aldus de publicatie, met *'informatie en communicatie daer op met den dekenen van Holland en Zeeland derselver leproosen*', niemand meer tot het onderzoek toe te laten die ondeugdelijke papieren had.⁵⁹

De monopoliepositie van Haarlem werd diverse keren bedreigd via de officiële kanalen. In de *'Memorie betreffende het houden van de schouw*', geschreven door een anonieme Haarlemse onderzoeker in de jaren zeventig van de 16e eeuw is vastgelegd hoe diverse instanties, waaronder het leprooshuis van Amsterdam en Leiden, het

onderzoeksrecht van Haarlem hebben betwist. Ook het gilde te IJsselstein had zich in deze strijd geworpen. Allen probeerden het onderzoeksrecht te verkrijgen door te wijzen op de foutieve en dubieuze diagnoses die zouden zijn gesteld. De onderliggende motieven waren waarschijnlijk niet zo zeer bezorgdheid om de diagnoses alswel de niet onaanzienlijke inkomsten die voortvloeiden uit het onderzoek. In de statuten van de Haarlemse leprozerie uit 1417 werd uitdrukkelijk bepaald dat diegenen die zich kwamen laten onderzoeken een kwart van een engelse nobel moesten betalen. De ene helft kwam toe aan de instelling, de andere aan het onderzoeksteam. Over het IJsselsteinse gilde meldt de Haarlemse onderzoeker: *'noch zeeckere jaeren daer nae ist geboert dat die dekens vande leproesen die haer ghilt jaerlicx houden feestelick tot Yselsteyn omtrent sinct jansmisse inde soemer... een request overgegeven hebben anden Raidt van hollant narrerene ende te kennen gevende veel clachten jegens onse schou met grooten adheresse van groote meesters ende medecijs vanden haech ende van elders tot dien eijnde dat zij behoorden te hebben die scou mit veel articulen want zij machtich waren ende gheen gelde spaerden om tot haer meeninge te commen alsoe dat onse regenten verdachvaert werden ende onse regenten hebben mij gesonnen om ons te verantwoerden ende hebben zoe veel gedaen jegens onse adversanten mit disputatie ende scriften dat mijnen heeren vanden Raedt mijnen gelijk gelaudeert hebben ende die dekens met woorden ende anders scerpelicken gestraft alsoe dat zij heijmelijck alwechsluypende uuyten haech gelopen zijn*'.⁶⁰ Of de dekens daadwerkelijk Den Haag zijn uitgesloten weten we niet, maar zeker is dat ze het onderzoek niet officieel in handen kregen. Pas in 1797 werd Haarlem op uitdrukkelijk verzoek van het stadsbestuur zelf, ontheven van haar onderzoekstaak door het 'Comite Provinciaal van Holland.'

Bleef de monopoliepositie officieel onaantastbaar, in de praktijk werd ook op andere plaatsen en met name in Eiteren onderzocht op lepra. In 17e en 18e eeuwse bronnen worden Haarlem en Eiteren wat dat betreft dan ook op een lijn gezet.⁶¹ In Eiteren

zijn dus in de loop van de 16e eeuw leprozen onderzocht, dat is zeker. Voor het overige hebben we geen enkel houvast en tasten we in het duister. Wie deden het onderzoek? Een aantal 'gewone' gildeleden uit de leprozerie, of dekens van het gilde of beide? Welke onderzoeksmethode werd gehanteerd? Wanneer vond het onderzoek plaats? Dagelijks zoals in Haarlem of eenmaal per jaar op de processiedag na de disciplinaire zitting? Werden er ook 'vuyl brieven' uitgereikt? Het archiefmateriaal zwijgt.

De gevolgen van de Reformatie voor Eiteren

'het wild vlees is onrein, het is melaatsheid'
(Leviticus 13:15)

In IJsselstein werden al vroeg, in de jaren dertig van de 16e eeuw, opstandige geluiden gehoord tegen de Rooms Katholieke kerk, men predikte voor de nieuwe leer. Eind 1577 was het dan zover, de H. Nicolaaskerk werd bestemd voor de Protestantse eredienst, een korte tijd later had deze zelfs een eigen predikant. De goederen van de kerk bleven echter wel onder toezicht van het kerkbestuur en onder het oppertoezicht van de stad zoals dat voor die tijd gebruikelijk was. Pas in 1579 werd hieraan een gevoelige slag toegediend door prins Willem van Oranje. Hij legde beslag op al het goud- en zilverwerk van het klooster en de parochiale kerk. Dit niet zozeer uit vrome drift alswel om het versterken van de Bredaase vestingwerken te kunnen financieren.

Wat gebeurde er ondertussen met de Eiterse kapel, het Mariabeeldje en de broederschap, alle toch wel Roomse erfenissen? Laten we eerst eens kijken wat de overgeleverde traditie hierover zegt, dus naar het al eerder aangehaald gekopieerde manuscript van pastoor Govers: *'... want als naderhand de beroerten opquamen hier te land, en d'andere gesinde nu de overhand hadden zijn ze met een furie op dit kerkhof aangevallen, hebben de capel bestormt het beeltje daar uyt gerukt en in den IJssel gesmeten, hebben voorders de capel afgebroken, en tot den grond toe verdestrueert, en de materialen desselfs hier en daar aan particuliere huysen gebruykt. Zijnde dit beeldje in de IJssel geworpen is het niet van*

zijn stee weg gedreven. Maar bleeft op een en deselve plaats in het water, is van de vissers tot 1, 2 à 3 keeren opgevist, en van deselve telkens in 't water gesmeten zijnde ende staeg op de eygenste plaats in het water, so dat de visschers kynderen het beeldje aan een catholyke persoon gaven. Dan men wist nauwelijks een plaats te vinden alwaar men het versekeren en bewaren mogt, also het selve gesogt wierd en vervolgt, ook waren der sekere boetens opgesteld voor die het selve hebben mogten. Hierom heeft een voorname catholyke vrouw in IJsselstein dit beeldje, op dat het te beter bewaart sou wesen, en te minder agterdenken daar op vallen, genaayt in het voeijer van haar rok en heeft het aldus wel drie jaren verborgen gehouden ter tijd toen dat die eerste furie nu wat in stilstand geraakt was, en doe heeft sij het in haar huys op een besondere plaats daartoe geordonneert gestelt en devotelijk geeert, gelijk dan ook als de catholijken hier kennis van hadden daar ter plaatse met groote ijver het beweldje wierd besogt.' Het lijkt echter anders, geleidelijker gegaan te zijn.

Het ledenregister is tot en met 1598 bijgehouden, tot in ieder geval dat jaar hebben zich nieuwe leden kunnen inschrijven.⁶² De bedevaartgangers zijn echter nog veel langer blijven komen. In 1622 bijvoorbeeld verzocht de protestantse classis van Gorcum nog de *'bedevaerden tot Eyteren by Ysselsteyn... te weeren.'*⁶³

Ook de kapel had de wisseling overleefd. Werd voor de Reformatie de vicarie vergeven door het kapittel van St. Marie te Utrecht, na die tijd hadden beurtelings de heren van IJsselstein en het kapittel van de Nicolaaskerk de collatie in handen.

De goederen van het gilde werden pas in 1583 in beslag genomen door prins Willem van Oranje en bij het bezit gevoegd van het St. Ewoutsgasthuis te IJsselstein.⁶⁴ In dat jaar werden de gildegoederen onder beheer geplaatst van een rentmeester. Deze rentmeester, Herman van den Steene, was beheerder van alle geestelijke goederen die Willem naar zich toe had getrokken. Hij moest verantwoording afleggen aan de Domeinraad, net zoals – naar hij zelf schrijft – vroeger de procurator rekening moest afleggen *'voor den deecken ende voorde Borgemeesters ende schepenen van*

Isselsteijn'. De procurator was een officieel aangesteld beamte van een leprozerie. In 1592 werd dan ook opgetekend: *'ontfangen van Herman van der Steene als eermaels ontfanger geweest zijnde van den daelijxsthen innecommen van 't Vrouwenghilde binnen Isselsteijn deze voerscreven somme van achtiën gulden twelff stuyvers drie d(eu)ts dije hij hiervore bij slote des zijnen leste rekeninge schuldich gebleven is.'*

De leprozerie bezat volgens de rekening van Van den Steene diverse goederen. Het totale goederenbezit mag bescheiden worden genoemd (zie de tabel). Natuurlijk geeft de tabel slechts de stand van zaken weer zoals die in deze tijd was; uitspraken over het 15e eeuwse bezit zijn wegens gebrek aan bronnen

niet te doen.

Het huis werd mogelijk tezamen met de kapel in 1684 afgebroken, de lepra was geen urgent probleem meer en de leprozen die nog rondliepen leden op zijn hoogst aan schurft of een andere ongemakkelijke huidziekte. Eiteren had zijn functie vervuld. En Onze Lieve Vrouwe? Na veel omzwervingen en nog veel meer wonderen is ze jaarlijks – omstreeks 24 juni – het middelpunt van een omgang in IJsselstein. Vorig jaar werd zelfs een traditionele 'ommedracht' gehouden, waarbij het beeldje door IJsselstein werd gedragen in een bonte processiestoet met vliegende vaandels, 'historische' figuren in middeleeuwse kledij en met de zogenaamde lazaruskaars.⁶⁶

Jaarlijkse inkomsten uit het goederenbezit van het Eiterse melatengilde⁶⁵

5 jan.	14 schellingen erfpacht uit 2 morgen land op het IJsselveld
5 jan.	7 schellingen erfpacht uit 1 morgen land op het IJsselveld
14 jan.	4 schellingen erfpacht uit een huis in de Voorstraat
22 febr.	4 pond 16 schellingen erfpacht uit 4 morgen land in Benschop
22 febr.	18 schellingen erfrente uit een kamp land op de Hoge Biezen
22 febr.	4 schellingen uit 1 morgen land te betalen voor het gasthuis
22 febr.	14 schellingen erfpacht uit een huis aan het kerkhof
22 febr.	14 schellingen erfpacht uit een huis in de Voorstraat
22 febr.	25 schellingen vrij geld uit een huis in de Benschopperstraat
22 febr.	10 schellingen losrente van de nazaten van Dirck Joosten Kippersluijs
22 febr.	14 schellingen erfpacht uit een huis in de Weidstraat
31 mei	25 schellingen erfrente uit een huis aan de oude Visbrug
24 juni	15 schellingen erfpacht uit een huis in de Havenstraat bij de Wal
24 juni	22 schellingen erfpacht uit een huis in de Achterstraat
25 juli	20 schellingen erfrente uit een huis aan de oude Visbrug
17 sept.	6 schellingen erfrente uit een huis in de Voorstraat
1 nov.	20 schellingen van de kerkmeesters van IJsselstein
1 nov.	4 pond 4 schellingen van de burgemeesters van IJsselstein
11 nov.	18 pond 18 schellingen uit 6 morgen eigen land in Benschop ZZ.
(onbekend)	14 schellingen van het IJsselsteinse kapittel

Noot van de redactie

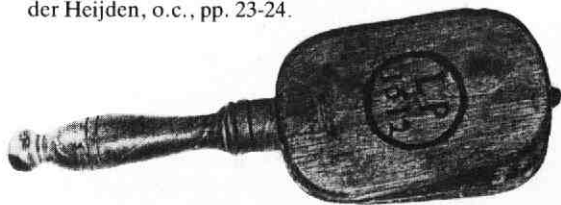
Het bovenstaande artikel is eerder verschenen in het septemnummer van de historische kring 'Tussen Rijn en Lek' en is met het oog op het belang voor de IJsselsteinse geschiedenis, met vriendelijke toestemming van en in samenwerking met de schrijfster in iets gewijzigde vorm overgenomen.

Noten

1. Gebruik is gemaakt van de N.B.G. uitgave 1951, Amsterdam 1976.
2. Deze schrijn werd in de jaren zeventig van de vorige eeuw geschonken. Zie Van der Heijden, L.J., *Geschiedenis van het Miraculeuze beeldje van O.L. Vrouwe van Eiteren en van de parochie van den H. Nicolaas te IJsselstein*, Denekamp, 1936, pp. 20-21.
3. Van der Heijden maakt melding van een zilveren kroontje geschonken door een 'arme vrouw naar aanleiding van een belofte'. Twee gouden kroontjes werden in 1879 gedoneerd door pastoor Henricus Wienholts uit Groessen, uit dankbaarheid voor zijn genezing aan een oogziekte. Zie van der Heijden, o.c., p. 21.
4. Het Kind draagt tegenwoordig geen kroontje, hoewel Van der Heijden, o.c. p. 14, dit wel gekroond afbeeldt.
5. Voor nader informatie omtrent de Sedes Sapientiae-voorstellingen, zie Timmers, J.J.M., *Symboliek en iconographie der Christelijke kunst*, Haarlem 1981-4, nrs. 321-323 en voor enige voorbeelden, Timmers, J.J.M., *De kunst van het Maasland*, Assen, 1971-1981, vol. 1, 1971, pp. 297-302, afb. 423-432.
6. Deze ramen zijn gesigeneerd: Kunstw. pl. Cuyper Roermond An. Di. 1937 (kunstwerkplaats Cuyper Roermond Anno Domini 1937) en zijn dus een jaar na de terugkeer van het beeldje vervaardigd.
7. Eiteren is nu geheel opgenomen in de bebouwde kom van IJsselstein en wordt zelfs niet meer als gehucht in de Lijst van Nederlandse gemeenten genoemd. Op een kaart van de gemeente IJsselstein uit 1866, in de uitgave van Hugo Suringar te Leeuwarden, is Eiteren nog wel afgebeeld. Zie J. Kuyper, *Gemeentatlas van Nederland, Zeeland en Utrecht*, Leeuwarden, z.j.
8. Voor een gedetailleerde beschrijving van deze ramen, zie Kerkegids IJsselstein, extra uitgave van de Historische Kring IJsselstein, 18 (1981) pp. 27-29, met twee detailfoto's.
9. Govers' manuscript uit 1772 is overgeschreven en aangevuld door J.W. van Leuffen, die, naar hij zelf schrijft, in 1874 werd aangesteld als pastoor te IJsselstein. Maar ook Govers' origineel bestond uit overgenomen gegevens. Het manuscript opent met: 'Versamelingen van eenige zeer oude schriften die so aan dese als aan de andere seyde van dit boek door Joannes Govers thans pastoor van dese gemeente in den jaaren ons Heeren 1772 sijn bijeengebracht en bijgeschreven, dewijl deselve niet meer leesbaar waren om dat se des sdeels zeer oud, en ten anderen schenen niet te wel bewaart geweest te zijn'. Volgens Van der Heijden heeft Govers zijn gegevens overgeschreven van Adrianus ter Lauw, pastoor van 1673 tot 1696, doch in het manuscript van Van Leuffen wordt deze naam niet genoemd. Zie Van der Heijden, o.c., p. 7. Het manuscript bevindt zich in het archief van de H. Nicolaas 321.11.
10. Plaatsen in Nederland waar heden ten dage ook nog bedevaarten ter ere van Maria worden gehouden, net als IJsselstein, en die stelen op een middeleeuwse traditie, zijn onder meer Amersfoort, Delft, Elshout, Handel, Heiloo, Meerveldhoven, Oirschot, Ommel, Oostrum, Renkum, Schalkhaar, Tienray en Zegge. Zie Pius Almanak. Jaarboek Katholiek Nederland, 99 (1986) pp. 629-640.
11. Aa, A.J. van der, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, 13 vols, Gorinchem, 1839-51, vol. 4 p. 121.
12. In een oorkonde uit 1217: 'Decrevimus... notum facere, quemadmodum nos quibusdam parrochianis de Eyteren et quibusdam parrochianis de Vreesewik dedimus licentiam edificandi sibi ecclesiam...' zie Hofman, J.H., 'Het Kerspel Vreeswijk' in *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht XXIII* (1896) p. 205. Eveneens Prukken, J. 'Het Gein, de Geintol en de Toltoeren' in *Maandblad Oud Utrecht* 25 (1952) pp. 1-4.
13. 'Hic ecclesia parochialis ex Eyterenm., juxta muros, translate Divo Nicolao episcopo confessori dicata Ao 1310...' zie Lommel s.j., A. van, 'Relatio seu descriptio status religionis Catholicae in Hollandia etc. quam Romae collegit et exhibuit Alexandro septimo et cardinalibus congregationis de propaganda fide, Jacobus de la Torre. Kal. Septembris Anno 1656: in Archief X (1982) p. 195-196.
14. Met dank aan de heer P. te Poel die me hierop wees.
15. Opgemerkt moet wel worden dat het huidige beeldje danig 'gerestaureerd' is. Nieuw zijn de armen van zowel de Maria als het Kind, het kleed van het Kind, de scepter en het boek. De restauratie werd in 1936 voor de terugkomst van het beeldje naar IJsselstein verricht door de firma Brom te Utrecht. Voor de ongerestaureerde staat, zie Van Schaik, J.A.S., 'Ter inleiding' in *Het Gildeboek, IV* (1922) p. 155, afb. 1. Onder deze afbeelding het opschrift 'Eerste aanwinst van het Aartsbisschoppelijk Museum thans in de kapel van het St. Andriestegicht te Utrecht'. Vergelijk voor de restauratieresultaten de foto's van voor en na de restauratie.

- tie bij Van der Heijden, o.c., p. 5 en p. 14. Zie eveneens Inventarislijst Stichting Kerkelijk Kunstbezit, parochie H. Nicolaas te IJsselstein, okt. 1983, red. P. te Poel, p. 7.
16. Oorkondenboek Sticht Utrecht V, 1e stuk, no. 2602.
 17. Van Lommel, o.c.: p. 196.
 18. Volgens Ketting, G.N.A., Bijdrage tot de geschiedenis van de lepra in Nederland, 's-Gravenhage, 1922, p. 140, zouden zich al vanaf de twaalfde eeuw leprozen in Eiteren hebben gevestigd omdat ze bij het Mariabeeldje genezing zochten. Hier zijn echter naar mijn weten geen bewijzen voor.
 19. Zie afschrift van het origineel Arch. Vatic. Reg. Later. 69 fol 114 door R. Post, dat zich momenteel in het kerkarchief te IJsselstein bevindt. Voor een vertaling zie Van der Heijden, o.c.: p. 37.
 20. Voor achtergrondinformatie en literatuurverwijzingen zie Kronenburg, J.A.F., Maria's Heerlijkheid in Nederland, 8 vols., Amsterdam 1904-1914, vol. 4, 1904, pp. 440-443.
 21. Stadsarchief IJsselstein 611. Voor een bijna correcte transcriptie van deze ordonnantie zie De Geer, J.J., Bijdrage tot de geschiedenis en oudheden der provincie Utrecht, Utrecht, 1860, pp. 370-372. Het zij opgemerkt dat niet alleen de geestelijkheid de broederschap in haar bestaan bevestigde, maar ook de stedelijke overheid. Beide overheden probeerden de broederschapen en de gilden, die als paddestoelen uit de grond rezen, onder controle te krijgen. Het meest geëigende middel daartoe was erkenning door en supervisie van de eigen overheid. Zie hiervoor Dijck, G.C.M., De Bossche Optimaten: geschiedenis van de illustere lieve Vrouwenbroederschap te 's-Hertogenbosch 1318-1973, Tilburg, 1973, p. 18.
 22. Deze tweedeling wordt in de statuten uit 1447 en 1500 impliciet gemaakt, zie Stadsarchief IJsselstein 611 en 612. Deze laatste zeer schimmelige ordonnantie vertoont voor zover er nog enige woorden te onderscheiden zijn, grote overeenkomst met die uit 1447.
 23. Stadsarchief IJsselstein 614 (register van de leden van het O.L.V. gilde in de periode 1507-1598). Voor in het register is een lijst met leden uit voorgaande perioden opgenomen, beginnende met Jacoba van Beieren. Zie Fruin, R. Th.A.zn., Verslag omtrent oude gemeente- en waterschapsarchieven in de provincie Utrecht over 1892, Utrecht, 1893, p. 97 nr. 613.
 24. Van der Aa, o.c., vol 6, pp. 98-99, Van der Heijden, o.c., p. 39, Kerkegids, o.c., p. 6.
 25. Een geheim of clandestien huwelijk was in de middeleeuwen niet ongebruikelijk en kwam in alle lagen van de bevolking voor. Het betekende dat bruid en bruidegom zich wel openlijk bereid verklaarden met elkaar te trouwen, maar dit niet deden in bijzijn van de pastoor. Ook werd dit huwelijk niet drie maal in de kerk afgeroepen. Voor Jacoba was een geheim huwelijk eerder regel dan uitzondering: haar tweede huwelijk, met Jan van Brabant en aanvankelijk ook haar derde, met Humphrey van Gloucester, was op die manier tot stand gekomen. Waarschijnlijk sloot ze met haar vierde man, Frank van Borselen, een geheim huwelijk omdat Philips de Goede wel eens zou kunnen weigeren zijn toestemming te geven voor een huwelijk.
 26. Voor nadere informatie omtrent haar aftreden en haar huwelijk met Frank van Borselen zie Jansen, H.P.H., Jacoba van Beieren, Den Haag, 1867, pp. 92-101 en van dezelfde auteur: 'Holland-Zeeland 1433-1482' in Algemene Geschiedenis der Nederlanden, 15 vols., Bussum, 1977-1983 vol. 4, 1980, pp. 271-291.
 27. 'Rekening der testamentoren van wijlen der edelre vorstinnen, vrouw Jacobs van Beyeren, van Holland, gravynne van Oistervant' in Codex diplomaticus Neerlandicus, vol. I, Utrecht, 1852, p. 206.
 28. Ook de naam van 'Broeder Marten prior tot IJsselstein', verbonden aan het klooster Onze-Lieve-Vrouwenberg te IJsselstein is genoteerd.
 29. Ook zijn de namen genoteerd van 'die stedehouder van Haerlem' en 'Cornelis Claeszoon schout van Benschop.'
 30. Van Herwaarden, J., Opgelegde bedevaarten, een studie over de praktijk van opleggen van bedevaarten (met name in de stedelijke rechtspraak) in de Nederlanden gedurende de late middeleeuwen (ca 1300-ca 1550), Amsterdam, 1978, pp. 693 en 727-729. Jammer genoeg besteedt Van Herwaarden in zijn tekst geen aandacht aan Eiteren en laat hij in de tabellen de exacte datering en bronvermelding achterwege. In het ledenregister zijn naast de naam van Menus van Veensven geen verwijzingen te vinden die duiden op een opgelegde bedevaart.
 31. Van Herwaarden concludeert dat in de loop van de 15e eeuw steeds minder bedevaarten werden opgelegd. De straf van Menus van Veensven lijkt dus in die tijd al minder gebruikelijk.
 32. Het is onduidelijk wanneer met de processie werd gestart. Misschien vloeide deze wel voort uit het grote aantal bedevaartgangers dat naar het miraculeuze beeldje kwam. Aanvankelijk zal het beeldje slechts in het gevolg van geestelijken en bedevaartgangers zijn rondgedragen, maar in de loop van de eerste helft van de 15e eeuw zal ook de burgerij in het organisatieverband van gilden deel zijn gaan nemen aan de processie.
 33. De Geer, J.J., o.c. p. 372.
 34. Dat het molesteren tijdens een processie niet typerend was voor leden van een leprozengilde maar voor processiegangers in het algemeen moge blijken uit een gelijksoortige bepaling, opgelegd door het Amersfoortse stadsbestuur aan de bedevaartgangers naar O.L.V. van Amersfoort. Zie Kempe-

- rink, R.M., 'Mirakel en bedevaart' in De Amersfoortse kerken, kloosters, kapellen en synagoge en hun geschiedenis tot omstreeks 1850, Amersfortia-reeks deel 1, Amersfoort, 1984, p. 47.
35. Stadsarchief IJsselstein 611 en 612.
 36. Afschrift R. Post. o.c., p. 1.
 37. Stadsarchief IJsselstein 611.
 38. idem 612.
 39. Westerink, K., Het Leprooshuis bij Haarlem: een onderzoek naar de stichting en de bewoners van de Haarlemse leprozerie, 1350-1550, doct. scriptie RUU, 1985, pp 47-48.
 40. Ketting, o.c., pp. 129-186.
 41. Volgens Jacobus de la Torre in 1656: 'eratque in Eyteren et hodie est leprosarium provinciale', zie Van Lommel, o.c., p. 196.
 42. Dodt van Flensburg, J.J., Archief voor kerkelijke en wereldse geschiedenissen inzonderheid van Utrecht, vol. 5, Utrecht, 1846, p. 93. Opgemerkt moet worden dat de voorbeelden met name uit het archief van de stad Utrecht komen, omdat hier in tegenstelling tot de stad IJsselstein, meer bronnen bewaard zijn gebleven.
 43. Idem p. 102.
 44. idem vol. 7, 1848, p. 162.
 45. idem p. 152.
 46. Zowel in Haarlem als Amersfoort moest men om opgenomen te worden drie jaar in de stad hebben gewoond voor lepra geconstateerd was, in Amersfoort konden ook Amersfoortse burgers opgenomen worden. Gem. arch. (G.A.) Haarlem HS 153 fol 3-5; G.A. Amersfoort 35, 8-11-1559.
 47. Kesteloo, H.M., 'De Leprozen in Middelburg' in Archief 11 (1907) pp. 137-161.
 48. als 42, vol. 4, 1844, p. 60.
 49. de Geer, o.c., pp. 371-372.
 50. vande Water, J., Groot Placcaatboek vervattende alle de placaten, ordonnantien en edicten der Ed. Mo. Heeren Staten 's Lands van Utrecht... tot 1728, 3 vols., Utrecht, 1729, vol. 1, p. 470.
 51. G.A. Utrecht 447.
 52. als 44, pp. 173-174.
 53. als 42, pp. 100-101.
 54. Zie voor de officiële bepaling Gem. Arch. Haarlem HS 153 fol. 7 en voor de historische context noot 39. pp. 47-49.
 55. als 42, vol. 2, p. 174.
 56. als 39, pp. 49-51.
 57. als 39, p. 49. Hoewel het lepra-onderzoek eeuwenlang in Haarlem heeft plaatsgevonden, zijn er in het archief van de instelling geen gegevens te vinden die inzicht geven in de gehanteerde onderzoeksmethoden. Wel bewaard gebleven zijn de onderzoekshandleidingen van de hoofdleprozerieën te Gent en Brugge. Op grond hiervan is het Haarlems lepra-onderzoek gereconstrueerd. Zie voor de Gentse en Brugse onderzoeksmethoden Griet Marechal 'Lepra-onderzoek in Vlaanderen (XIVde-XIVde eeuw)' in Annalen van de Belgische Vereniging voor hospitaal geschiedenis XIV (1976) pp. 29-59. Eveneens relevant is de beschrijving van het lepra-onderzoek omstreeks 1350 door Jan Yperman, de Cyrurgie (ed. E.C. van Leersum) Leiden, z.j., pp. 175-181.
 58. Ketting, o.c., p. 89.
 59. G.A. Haarlem HS 153 fol 13-14.
 60. idem archief Leprooshuis 40. Voor de datering van dit stuk en de historische context als noot 39 pp. 55-59, p. 73. noot 28.
 61. Jacobus de la Torre in 1656: 'eratque in Eyteren et hodie est leprosarium provinciale; ita ut leprosi Hollandiae omnes aut hic aut Harlemi debeant visitari, antequam admittantur' (en in Eiteren was en is er ook nu nog een provinciaal leprozenhuis, zodat alle Hollandse leprozen, voordat zij worden toegelaten, of hier of te Haarlem onderzocht moeten worden) Lommel, o.c. p. 196. In 1714 werd nog door H.F. van Heussen opgetekend: 'In Eytheren pridem erat, atque etiamnum extat Leprosarium Provinciale, vel Harlemi, ut admittantur, visitari necesse habent.' (In Eiteren was er vanouds, en is ook nu nog, een provinciaal leprozenhuis; (de meelaatsen) vinden het noodzakelijk dat zij of hier of in Haarlem worden onderzocht voordat zij worden toegelaten), zie T.S.F.H.L.H. (H.F. van Heussen), Batavia Sacra sive Res Gestae apostolicorum virorum qui Fidem Bataviae primi intulerunt, in duas partes divisa, Brussel, 1714, p. 155. Dit werk werd kort daarna in het Nederlands vertaald en met aantekeningen voorzien door H.F.R. (Hugo van Rijn), Batavia Sacra of kerkelijke historie en oudheden van Batavia, 3 vols., Antwerpen, 1715-1716.
 62. Stadsarchief IJsselstein 614.
 63. Kronenburg, o.c., vol VI, p. 159.
 64. Stadsarchief IJsselstein 391.
 65. Aanvulling door A.M. Fafanie.
 66. Deze 'ommedracht vond plaats ter herdenking van het feit dat het beeldje – na een afwezigheid van zeventig jaar uit IJsselstein – vijftig jaar geleden in de basiliek werd geplaatst. Hoewel al bij de bouw van de H. Nicolaaskerk in 1887 rekening werd gehouden met de terugkeer van het beeldje – pastoor Van Leuffen liet alvast een Mariakapel inrichten – kwam deze pas op 24 juni 1936 in het bezit van de parochie. Voor informatie omtrent de terugkeer en de daarmee gepaard gaande perikelen zie Van der Heijden, o.c., pp. 23-24.

Het beleg van Utrecht voor IJsselstein in 1511

*Uit het Middelnederlands overgezet door
A.M. Fafianie.*

Het verhaal dat hierna volgt is eerder onder de titel *'Berijmd verhaal van het beleg van IJsselstein door Gelder en Utrecht in 1511'* in de Bijdragen van het historische genootschap te Utrecht van 1881 verschenen. Het origineel, een gedicht van 591 regels, hadden de auteurs, J.H. Gallée en S. Muller Fz. (de bekende Rijksarchivaris van Utrecht) getranscribeerd, van een kleine inleiding voorzien en afgesloten met enige, thans verouderde, opmerkingen over de taal waarin het geschreven is.

Het berijmd verhaal is in een nogal verhaspeld Middelnederlands (over)geschreven. Juist omwille van de leesbaarheid heb ik dit rijm omgezet in een proza-stuk, geschreven in modern Nederlands, dat slechts rijmt waar dat het verhaal ten goede komt. Daarbij heb ik me precies aan de volgorde en de woordkeuze van de dichter gehouden. Een bezwaar hierbij is natuurlijk dat juist de aardigheidjes van sommige rijmen verloren gaat, alsook het soms charmante taalgebruik van het Middelnederlands. Stoplappen omwille van het rijm heb ik zoveel mogelijk weggelaten (bijvoorbeeld: *Dit gesceyde in 't apenbaer, do men screef XVc ende xi jaer*).

Het berijmd verhaal is een typisch voorbeeld van de werkwijze van een laat-Middeleeuwse volksdichter. Hij gaat anecdotisch te werk, is belerend, wat naïef, gaat oorzaken en dieperliggende verbanden uit de weg en toont zich zeer partijdig, in dit geval voor de IJsselsteinse zaak. Dat alles neemt niet weg dat de dichter een hoogst

amusant gedicht heeft geschreven dat ons zelfs een kijkje gunt in wat men de psychologische oorlogsvoering van die tijd kan noemen. Men moet zich voor ogen houden dat zo'n stuk bedoeld was om tegelijkertijd én amusant én belerend te zijn. De mensen die het lazen, of hoorden voorlezen, moesten geboeid blijven en zich met het standpunt van de dichter kunnen vereenzelvigen. Daarvoor was het noodzakelijk dat de personen en de situaties in het gedicht herkenbaar waren. In dat opzicht is het duidelijk voor een Utrechts publiek geschreven en werd men geconfronteerd met de eigen blunders.

De bovengenoemde heren hebben de schrijver niet kunnen identificeren (zijn initialen waren F.N.W.). Volgens hen kan slechts dit gezegd worden: hij was een Utrechenaar die zeker niet uit de geestelijke stand kwam, gezien zijn schimpscheuten; mogelijk was hij een spion voor het Utrechtse burgerleger geweest omdat hij met dat leger was meegetrokken en het smadelijke beleg van nabij heeft meegemaakt. Uit zijn gedicht spreekt een minachting voor de Utrechtse of Hoekse zaak en een grote bewondering voor de IJsselsteinse of Kabeljauwse zaak, in het bijzonder voor de persoon van Floris van Egmond. Zou men kunnen veronderstellen dat hij uit IJsselstein afkomstig was? In ieder geval zou dat verklaren waarom juist hij als spion voor de Utrechtenaren was ingehuurd, aangezien hij dan IJsselstein goed moet hebben gekend.

Ook de Geldersen en hun aanvoerder

Karel van Gelre worden door hem te kijk gezet. Karel wordt hier als het tegenbeeld van de held, Floris, opgevoerd. Het is kostelijk om in het laatste stuk het beeld voor ogen te krijgen waarin de Geldersen, na een flink pak rammel van Floris' mannen te hebben gehad, gehavend voor Utrecht staan en niet naar binnen mogen. De dichter heeft veel van dit soort beeldende momenten in zijn gedicht opgenomen. Het gedicht moet in of kort na 1511 geschreven zijn, toen iedereen nog onder de indruk van de gebeurtenissen was.

Het moge duidelijk zijn dat dit verhaal slechts één kijk op de gebeurtenissen laat zien. Er is vooral meer gebeurd, waar de schrijver waarschijnlijk niets van afwist. Een kennis van de voorgeschiedenis, de geschiedenis en de nasleep van dit conflict is onontbeerlijk voor een juist perspectief of raamwerk waarin het feit geplaatst kan worden. Hier volgt dus het verhaal om het verhaal; een verantwoord geschiedwerkje over dit oorlogje moet immers nog steeds geschreven worden.

Het beleg van Utrecht voor IJsselstein.

Rijs, Bourgondië, door de getrouwe Egmond, en buig, Utrecht, voordat het U zal berouwen, omdat Floris van Egmond¹ U overal waar U strijdt versmaadt, zoals men hier beschreven vindt. Zij die het verhaal niet kennen, mogen het hier lezen. Zij die kleine zaken op willen blazen en hun vrienden daarom haten heeft men al dikwijls zien verachten, maar een wijs man begint daar niet aan.

In het kort deel ik U mee dat Karel van Gelre² omwille van twee personen uit de lage adel³ zeer brutaal Oldenzaal met nog andere steden met geweld heeft ingenomen,⁴ zonder iets van zijn veroveringszucht voordien te laten merken. Toch had Oldenzaal voor hem de Bourgondiërs weerstaan, maar het kwaad doet zich voor als iets goeds. Hoed U, Utrecht, dat U niet hetzelfde lot treft.

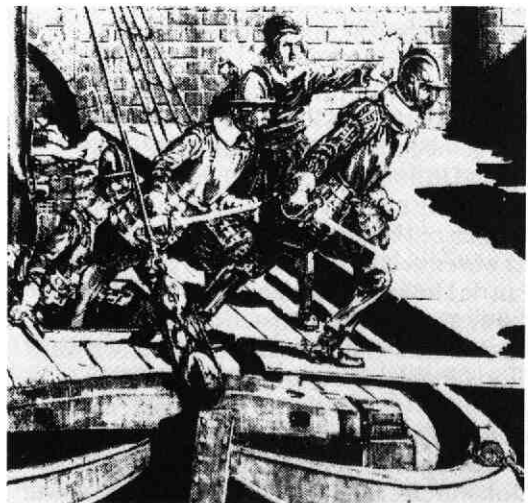
Dit heeft de bisschop van Utrecht vernomen en hij is met een vriend van hem, heer Floris van Egmond-van IJsselstein, zijn onderzaten te hulp geschoten, omdat de oversten van Utrecht hem in de steek lieten en hem in geen enkel opzicht wilden

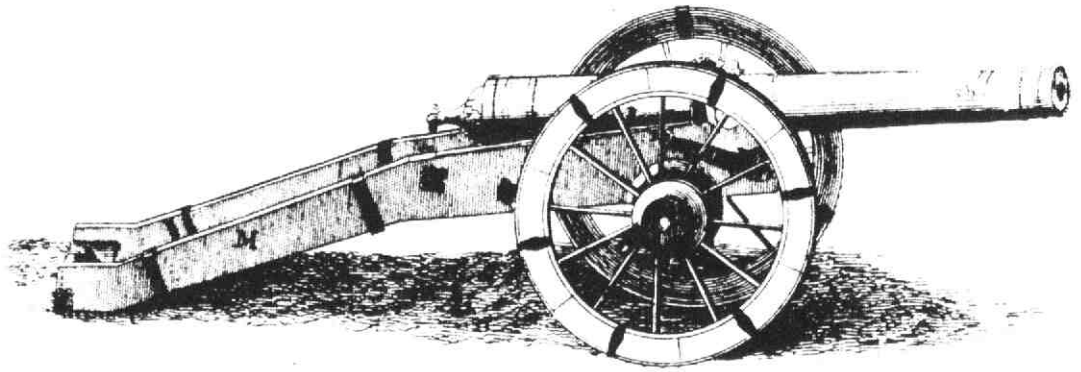
gehoorzamen. Zo dachten zij na hoe zij zich zouden wreken en hoe zij IJsselstein als tegendaad zouden innemen. De Utrechtenaren gingen verradelijk te werk en camouflerden enkele schuiten van binnen met vlechtwerk en van buiten met turf om in IJsselstein de Geldersen voor turf te verkopen. Maar aangezien de schuiten lek waren gingen ze te voet. Dit is gebeurd op St. Benedictus in de zomer (11 juli) in het jaar 1510, zoals Jan Geurtsen, die als schipper was ingehuurd, heeft verteld. Nog dikwijls heeft deze onderneming hen berouwd.

Floris van Egmond is dit te weten gekomen en aangezien hij dat niet zo maar in de pan heeft willen smoren (want hij wilde dat nog verder laten koken), vatte hij het plan op om Utrecht te laten branden. Tot grote schande van Utrecht heeft hij met slechts enkele soldaten de voorsteden in de as gelegd.⁵ Waren zij geen versufte dwazen geweest, dan hadden ze dat legertje weg kunnen blazen. Dit is in het jaar 1511 gebeurd.

De oversten van Utrecht wisten wel waarom dat was gebeurd en begonnen met elkaar te ruziën omdat het verraad met de schuiten hun lelijk was opgebroken. Gezamenlijk besloten zij dat ze de zaak zouden ontkennen en dat ze hun gemeente zouden verklaren dat er verraad in het spel was geweest. Zo vergaderden zij met de oude

Historische prent van het turfschip van Breda.

kanon

en de nieuwe raad en vroegen zich af wat nu te doen, nu de zaak verradelijk verraden was. Zo zingt elk vogeltje als het gebekt is.

De heer van Montfoort, een oude haas, stookte het vuur een beetje op want het zat hem zelf behoorlijk dwars dat hij, rechtens, Purmerend verloren had. Hij zei dat men het verraad in IJsselstein moest wreken en dat hij zelf hulp in die zaak zou verlenen. Daarvoor dankten de oversten hem hartelijk en zeiden: 'Lieve heer, dat nemen wij aan, want nu we eenmaal voor een feit staan moeten we de knoop doorhakken en wie A zegt moet ook B zeggen. Helpt U ons dit door te zetten of anders zullen wij in deze schande blijven. Wanneer onze wil geschiedt zullen wij des te sterker staan.' Dit alles gebeurde heimelijk en in stilte, maar hoe zij dit ten uitvoer hebben gebracht zult U hieronder beschreven vinden.

Allereerst, om dit werk te beginnen, hebben zij de banklok laten luiden om met hun gemeente binnen en buiten de stad beraad te houden. Daar hebben zij omstandig uitgelegd dat zij vele brieven hebben ontvangen die voorgelezen werden. Er waren erbij van vrouwe Margaretha⁶ en van de Hollandse steden waaruit bleek dat die niets van de zaak wisten of niets tegen die van Utrecht wilden ondernemen. Noch werd Floris er op welke manier dan ook in genoemd. Ook waren er 3 of 4 brieven waarin stond dat in Holland was opgeroepen om Floris' leger geen victualiën te verkopen. Ook waren er nog 10 of 11 brieven – maar wie

een ander voor wil liegen, bedriegt zichzelf het meest. Daarop riep menige kwaaië pier om wraak, en dat alles omwille van Floortje Dunbier.⁷ Zij zeiden: 'Wij kunnen wel zo veel van hem drinken dat hem dat zijn leven lang goed zal heugen.' Je kon er menige stoutmoedige zot horen zeggen: 'Schele Gijs⁸ is bezeten.' Een ander maakte van hem een houten Sint Joris en een derde zei: 'Wat spreken we nu over jonker Floris? Hij is een gordijnenridder.' Zo spuwde een ieder daar zijn gal, het meest nog deden de hoge heren dat: de een wou zijn baard niet meer scheren, de ander wilde geen wijn meer drinken, een derde deed of hij gek was, compleet met hinken, en zei: 'Ik zal mijn hemd niet meer verschonen voordat ik een ijzeren ploeg over IJsselstein heen zie gaan. De straten omploegen, dat wil ik wel.' Op hun woord geloofden zij alle dat het feit in drie dagen beslecht zou zijn, maar zij zagen niet in dat zij aan het snoeven waren. Dat kon men wel aan hun geleuter horen toen zij eendrachtig het besluit namen om Floortje Dunbier te verdrijven; maar die heeft dat zo vaak gebrouwen dat het die van Utrecht nog zwaar is opgebroken.

In de tweede plaats, wilde men IJsselstein belegeren, dan moesten zij aan voldoende goud en zilver komen van mensen die dat het meest bezaten. Daarop gingen zij de stadsgoederen belasten, zoals de Hinderdam,⁹ de waag, de maat en de molens en nog veel meer waar zij dagelijks geld uit beurden. Zonder dat ik lieg vertel ik U dat de

Blijde

godshuizen alle vele duizenden moesten opbrengen, de kloosters, de Begijnen en Lollarden;¹⁰ alle moesten met hun geld de oorlog bekostigen. Burgers die meer bezaten dan zij konden verteren werden voor wat betreft hun geld niet ontzien; alle moesten van de hoge heren betalen wat zij buiten hun levensbehoeften konden ontberen. Ik weet dat zij met het grootste deel van dit geld ruiters en voetvolk hebben aangenomen. 2500 Voetknechten werden ingehuurd en 400 paarden werden gekocht.

In de derde plaats beschikten zij snel over kanonnen zoals de Zwarte Griet en haar dochter de Rode Hond, tezamen met nog vier andere grote stukken geschut¹¹ waarmee zij naar IJsselstein zouden gaan. Zij staken de stadsbanier uit. Ook hadden zij 21 hele en halve slangen,¹² 4 tuimelaars of grote mortieren, vuurpijlen die konden worden aangestoken en brandkogels van 20 pond die met geen water te blussen waren, alsook veel haakbussen, die – zo staat er geschreven – later voor een groot deel in IJsselstein zouden achterblijven. Ook hadden zij nog de beschikking over twee katapulten of katten die zij hadden laten maken om de IJsselsteinse muur mee te raken, maar in IJsselstein was er ook een kanon en een katapult of kater, die die katten mooi kon bespringen en hun hoogmoedigheid zodanig kon schenden dat zij die katten niet eens zouden durven opstellen. Ook hadden zij – en daar moest ik smakelijk om lachen – een oude, verroeste ijzeren ploeg bij zich. Ik

vroeg wat ze daarmee wilden gaan doen, waarop een stoutmoedige kerel mij antwoordde: 'Daar gaan we de straten mee omploegen.' Toen kreeg ik zo'n aandrang om te lachen dat, had ik dat luidop gedaan, men mij zelfs in IJsselstein had kunnen horen. Maar ik verbeet me, al viel het me moeilijk, want het was er bepaald geen tijd om te lachen.

Ten vierde hebben zij hun gekozen heer, de bisschop van Utrecht,¹³ niet willen aanhoren omdat hij hen genadig opriep de vrede te bewaren. Het is hun nog slecht gekomen dat zij niet naar hem wilden luisteren; integendeel zelfs, zij hebben Karel van Gelre laten halen en hebben hem allemaal welkom geheten. Zij vielen op hun knieën en ellebogen en zeiden: 'Help ons, heer hertog. Wij willen ons in het vervolg op U verlaten en willen U huldigen als onze beschermheer.' Vanaf die stonde hebben zij gezamenlijk op de munt van Utrecht en van Gelre één afbeelding geslagen. Omdat men dat wel kan zien behoeft men er niet om te vragen.

Zij hebben Karel vele duizenden manschappen toevertrouwd omdat hij hun hoofdman zou worden en hun naar het kraaiennest zou leiden. Ook brachten zij hun voetvolk in orde opdat zij maar snel dat nest naar beneden zouden halen. Omdat zij zo goed voorzien waren konden ze geld genoeg voor hem vrijmaken; voor elke man die zij nodig hadden waren er wel tien te vinden. Dus, zeiden zij, genadige heer, weest U niet

Beleg van een stad in 1535 (houtsnede)

flauw en accepteer ons aanbod.

Nu U over hun voorbereidselen heeft gelezen krijgt U te lezen hoe zij te werk zijn gegaan.

Tijdens de eerste hoogmoedige daad van het Utrechtse leger heeft men slechts weinig eer kunnen behalen. Op maandag na Pasen (21 april 1511) kwamen zij naar IJsselstein toe om hun paaseieren op te vragen – om er een goede buit te behalen waarmee ze de wijn zouden betalen die zij met een grote lepel hadden opgeschept. Maar die van IJsselstein luidden de klok en gingen hen op de Hoge Waard tegemoet waar zij er flink op los hebben geschoten en zich dapper te weer hebben gesteld, zodat sommige Utrechtenaren van hun paarden stapten en te voet verder gingen. Dit kwam omdat de

paaseieren behoorlijk hard waren gekookt en er vele aan gestorven zijn (dat deden zij niet graag). Zij hebben een leeg hostievat naar Utrecht meegebracht. Voor de IJsselsteiners was dit de eerste overwinning. De donderdag daarna, daags na St. Joris (24 april), wilden de Utrechtenaren Floris bang maken en ter bekrachtiging stuurden zij hun voetvolk met een grote krijgsmacht voor IJsselstein. Eerst legerden zij zich in Eiteren en vervolgens verschansten zij zich in de richting van het kasteel. Niemand zag ooit van zijn leven zulke loopgraven, zo diep en breed zijn die schansen gegraven; zij hadden zo diep geboord dat het wel kelders in de stad leken. Deze werden aangelegd ter bescherming tegen het geschut van de stad waardoor zij op paaseieren waren onthaald. Hierop volgde

werd het hele land van IJsselstein geplunderd, vernield en in brand gestoken, en de huizen die niet wilden branden sloopten zij, waarna de buit naar Utrecht werd gebracht. Aldus werd het omringende land lelijk geschonden. Immers, het werk laat de hand van de meester zien.

Hierna, op de vooravond van de eerste mei, ontstond er grote beroering in Utrecht over het feit dat de ruiters en het voetvolk het nest nog niet ingenomen hadden. Zowel man als vrouw werden bij elkaar geroepen en die zeiden tegen elkaar: 'Wij gaan dat (nest) zelf wel te lijf.' Toen werd zonder dralen de klok geluid opdat iedere man tussen de 20 en de 70 zich achter de stadsbanier zou opstellen. Zij allen moesten gaan strijden om het kraaiennest te verstoren. Hierna zult U lezen

wat zij geregeld hebben.

De heer van Montfoort, een ervaren, dappere heer, was hun kapitein-generaal. Naast hem stond Zoudenbalch¹⁴ als een haantje en Geurt van Voorn droeg de stadsbanier omdat hij toen de burgemeester was. De andere heren kan ik niet allemaal opnoemen. Daar stond elk gilde in vol gemoed, goed uitgerust en wel voorzien. Sommigen waren dapper, sommigen laf, anderen waren kreupel, lam en mank, zoals het volk in het algemeen is. De vaandels wapperden, het harnas blonk, de doedelzakspelers bliezen en de trommelaars roffelden, het was bijna een hemelse melodie. Zij stonden eendrachtig, zonder enige partijzucht en een ieder was nog kwader dan de ander; nijdig en voor de oorlog gereed. Hun aller leus was: 'Verstoort de kraaien!', en de oorlog leek al gewonnen voordat zij te IJsselstein kwamen. Die stad te overwinnen leek voor die 5.000 man wel een peuleschil. Waren ze stuk voor stuk ervaren geweest, dan had zelfs een heel koninkrijk voor hun kunnen beven. Zo zijn ze voor IJsselstein gekomen en hebben ze zich op de oude plek ingelegerd, sloegen hun kamp op in een laagte geheten 'de kuil' en hielden zich stil, want 29 jaar eerder waren zij genoodzaakt geweest 's nachts op schandelijke wijze de aftocht te blazen.¹⁵

Tijdens die uittocht bleven er in Utrecht niet veel burgers over. De overgeblevenen bedachten een plan om de stad te verdedigen en lieten priesters en kanunniken aan de stadsmuur de wacht houden. Tevens werden er bij hen vrouwen aangesteld om samen met die geestelijken te waken, of 10 pond te verbeuren bij in gebreke blijven. Met die vrouwen lachtten zij soms, of treurden, of wisselden speels wat kusjes uit. Soms speelden ze spelletjes als 'drie-in-'t-kuiltje' of 'mommeke mom (blindemannetje), mijn man is weg, kom, liefje, kom.' Daar liepen zij soms wacht in een hoek van de muur, daar tilde men de kleren omhoog, daar deed men de broeken naar beneden, enzovoorts. Ik kan niet alles aangeven en uitlegen, maar bedenkt U zelf maar wat zich daar heeft afgespeeld. Ach, waren de burgers maar thuisgebleven, dan had men die spelletjes niet bedreven en hadden ze maar hun kosten

bespaard en hun dartele vrouwtjes voor die priesters bewaard!

Toen de burgers in de kuil waren gelegerd zijn zij 's avonds hoogmoedig geworden en zijn zij naar de Hoge Waard gegaan om het geschutsstuk te zien. Toen die van IJsselstein daar achter kwamen zijn ze er ook naar toe gegaan en hebben een paar Utrechtenaren naar hun stad ontvoerd. De anderen moesten de kraaibeten uit de weg gaan, of de IJsselsteinse paaseieren eten die hen op gevaarlijke wijze naar het hoofd vlogen. Het was hun eerste voordeel dat ze naar de legerplaatsen zijn teruggekeerd en in de grote verwarring die volgde zijn er die avond velen heimelijk naar huis gelopen, zozeer waren zij voor de kraaiensnavels beducht. Dat mag U best prijzen, al moet U het niet zeggen. Hoewel de burgers op verstandige en juiste wijze verschanst waren, waren ze toch angstig om alleen de nacht door te brengen. Daarop kwam er 600 man voetvolk die de burgers moesten bewaken, al werd dat slecht gedaan.

Op Heilige Kruisdag (3 mei), rond 10 uur wilden die van Utrecht IJsselstein aanpakken omdat zij bemerkten dat hun vijanden naar hun geschut slopen. Toen die van IJsselstein dat voornemen bemerkten begonnen zij hun vijanden zo hevig te beschieten dat de Utrechtenaren vele doden achterlieten, zodat zij geen uitval konden doen en in hun legerplaats bleven.

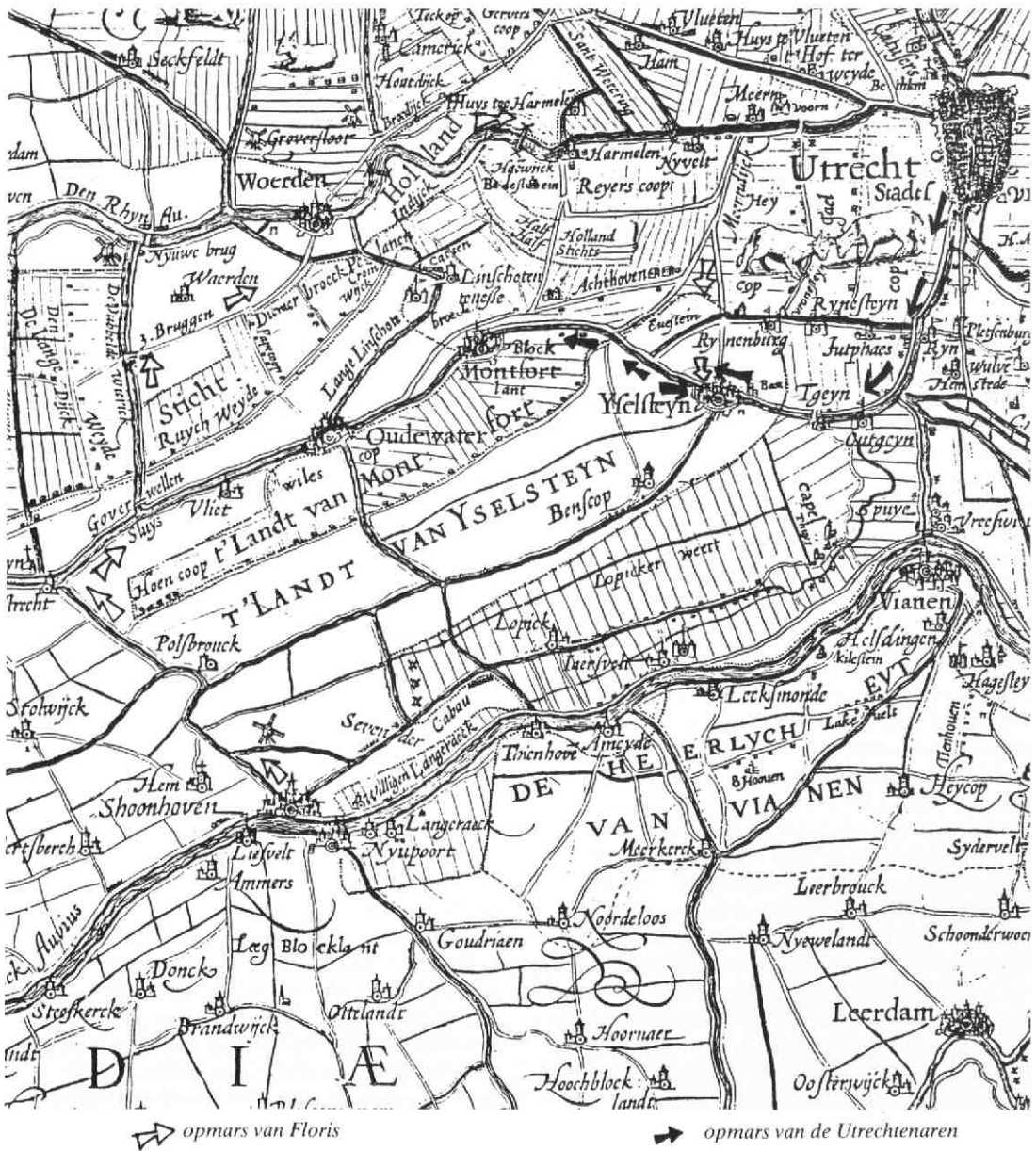
De IJsselsteiners waren vol goede moed en wilden hun vijanden niet sparen. Zij gunden het andere leger geen rust en wilden hun geschut onder een beschermend vlechtwerk plaatsen, wat zij met veel lawaai deden. Het geschut werd opgesteld en men schoot er zo vreselijk mee dat iedereen daardoor gedood kon worden. Daarop schoten de Utrechtenaren twee granaten af op het slot alsook veel vuurwerk. Op maandag (5 mei) schoten zij nog heviger en raakten een toren van het kasteel, die naar beneden kwam. Voor de middag hadden zij meer dan 200 granaten afgeschoten, als ik mij dat goed herinner. 's Woensdags (7 mei) schoten de IJsselsteiners hun kater af op de afdakking van de Utrechtenaren, zodat dat naar beneden kwam en er drie bedolven werden. De dag daarop kwamen die van Utrecht bij

uit hun verwarring omdat Karel van Gelre, hun leger-overste, hen te hulp kwam, zoals hij eerder had toegezegd.

Karel beloofde de kat de bel aan te binden en toen voelden zij zich zo sterk dat niemand hen meer kon deren. Men heette hem van harte welkom, en dit greep sommige oversten zo aan dat zij moesten huilen van blijdschap. Je kon er niets anders dan lachen en nog eens lachen horen. Hierdoor gesterkt schoot men de hele dag door op vreselijke wijze: 323 schoten, met grote granaten en ijzeren kogels werden op het kasteel gericht zodat de ronde toren met kracht naar beneden kwam. Ook beschoten zij op de borstwering die tussen de twee torens liep, maar van binnen stond een wal van 40 voet breed en 25 voet hoog die bleef staan waar hij stond. Zo was al hun geschiet voor niets geweest en alle schoten tevergeefs. 's Nachts maakten de IJsselsteiners een borstwering van doornstruiken met kleimateriaal daaroverheen en nog een dubbel staketsel, die nog steviger was dan de oude. Toen de Utrechtse soldaten dat zagen maakten zij kruistekens en zegeningen en zeiden: 'De duivel moet daar binnen zijn, want we hebben voor niks geschoten. Het is nu nog sterker verdedigd dan tevoren.' En omdat de kruitvoorraad bijna op was was er niemand meer die kon of wilde schieten, want hadden zij doorgeschoten dan hadden ze zelfs de Domtoren moeten verkopen.

Karel van Gelre zat dat danig dwars en zei: 'Laten we nu maar schieten.' De burgers antwoordden hem: 'Heer, begrijp ons goed, het kruit is verontreinigd. We hebben er wel genoeg van, maar het is onbruikbaar.' Maar zij logen dat het gedrukt stond. En om deze leugen te verdedigen en zij zonder eerverlies konden aanblijven, verzonnen zij het volgende. Zij verklaarden dat Hendrik van Duven in zijn huis moest worden opgesloten¹⁶ omdat hij vals kruit had gekocht, maar deze Hendrik wist niet dat het kruit dat hem was opgedragen te kopen allang voor IJsselstein verschoten was. Toch deed men dit, omwille van die belachelijke leugen, en men snoerde hem luidkeels de mond.

Omdat ze het met schieten niet konden winnen probeerden ze het op een andere

manier. Zij treurden niet lang en begonnen wegens het kruutgebek 15 dagen lang de stad met vuurpijlen te bestoken teneinde die plat te branden. Maar zij waren daarin niet bedreven zodat wat zij ook schoten geen uitwerking had en niet het minste in brand raakte, tot hun grote schande. Er werd scherpzinnig opgemerkt dat dat geschiet niets uitrichtte omdat alle huizen met leem waren

beplesierd. Slechts het koor van de kerk was met planken bedekt en juist daarop gingen zij hun vuurpijlen richten, net alsof zij God niet kenden. Men kon de vuurpijlen in de planken zien steken. Laat niemand hun voorbeeld volgen! Aldus verging het hun in die 15 dagen, hoewel het niet uitpakte zoals ze dat wilden.

Op de 12e mei schoten zij de Zwarte Griet

af, waardoor vele ingegravenen in het verdriet werden gestort aangezien zij in hun verschansing door de kracht van het geschut de dood vonden. Zij die toen weg konden komen mochten van geluk spreken. Op die dag is in IJsselstein de eerste dode gevallen. Tijdens het beleg zouden er maar 6 sterven en die het anders meent, die liegt maar wat.

Op de 14e dag stierven er veel vuurschieters die door hun vuurpijlen in hun keel werden getroffen, en twee van hen werden binnen IJsselstein gebracht, namelijk jonker Gijer en Peter Wiltshut.

Op de 15e dag werden de kraaien wakker, die niet meer dan 300 man sterk waren, en bemerkten dat er niemand meer was omdat alle Utrechtse burgers op de vlucht waren geslagen. Hoewel de burgers met een grote menigte gekomen waren, zijn alle aan de haal geslagen. Er werd veel geschoten zodat menigeen zijn ziel uitspuugde. Waren zij van hulp verstoken gebleven dan zouden zij daar allemaal zijn achtergebleven aangezien zij al hun moed thuis hadden gelaten. Maar het soldatenleger schoot hen te hulp en ontzette, of liever, redde hen. Hierop zijn de kraaien weer naar IJsselstein teruggekeerd met de buit die God voor hen had bestemd. Zij hadden overkleding, wapenkleding, aan het spit gebraden vlees, hagebussen, goed buskruit, potten, ketels, een koffer met gelf en zilverwerk weten te bemachtigen. Eén Benschopper was zo hebzuchtig dat hij achter bleef. Van de IJsselsteiners werd er verder niemand verwond of gevangen genomen, dit tot de grote spijt van de Utrechtenaren.

De 21e mei probeerden die van Utrecht om de grachten van IJsselstein te bereiken omdat zij geen water meer hadden. Acht dagen lang groeven zij in de richting van de grachten aangezien zij uit hun schansen waren verdreven. Toch konden zij voor nauwelijks een stuiver aan water binnenhalen omdat er binnen IJsselstein goed werd opgelet en al hun arbeid vergeefs kan worden beschouwd.

Op de 24e mei probeerden zij weer iets anders. Zij huurden een jongen in en deze werd met een list naar IJsselstein gezonden om erachter te komen hoe de situatie daar was, maar de inwoners hebben hem met geweld gegijzeld voor hij verslag kon uitbrengen zodat zij niets te weten kwamen.

Toen de Utrechtenaren zich realiseerden dat ze slechts van een overwinning konden dromen, zijn ze de weg gegaan zoals ze gekomen waren en zijn vervolgens met Karel van Gelre gaan onderhandelen, die ze de opdracht in handen gaven. Toen zij onraad bespeurden haalden ze hem over terug te keren naar IJsselstein. Omdat Karel niet wist hoe hij IJsselstein moest overwinnen nam hij zijn toevlucht tot een andere politiek, namelijk dreigen en hoog van de toren blazen. Zo riep hij naar de IJsselsteiners: 'Kook maar lekker, wij komen met jullie meeëten.' Anderen riepen: 'Bomberdebom' en sommigen riepen: 'Floortje Dunbier, brilverkoper, die heeft 500 Waaltjes geloofme-maartjes.¹⁷ Komen die naar ons toe dan zijn ze dood en werpen we ze bij jullie over de muur. Als jullie ze opeten dan heb je toch nog wat te kauwen. Hij komt jullie toch eigenlijk wel ontzetten, of niet soms?' Anderen zeiden: 'Jawel, maar dit jaar niet meer.' Zo ongeveer spraken zij, maar die van IJsselstein verstonden dat anders en die opmerkingen verdroot hen geenszins. Zij deden niets anders dan 'Kok, kok' roepen, alsof zij genoeg te eten hadden. Immers, als men met kracht niet kan winnen, dan is het verloren moeite om te dreigen.

Vroeg in de ochtend van de laatste mei begon Karel van Gelre ervoor te zorgen dat zijn leger in slagorde werd opgesteld om heer Floris met zijn Walen te verdelgen. Maar omdat zij die dag niemand zagen gingen zij tegen de avond naar hun legerplaats terug. 's Avonds rond tien hoorden zij 9 granaten inslaan. Boven Woerden, in de buurt van Harmelen, zagen zij brand. Toen de IJsselsteiners vernamen dat hun bijstand onderweg was kwam er een eind aan een periode van een maand in onzekerheid. Het grootste deel van de stad was immers omschanst waardoor er niemand de stad in- of uit kon gaan, hoewel zij eigenlijk weinig angst hadden.

De dag erop werd er in het Utrechtse leger geklaagd dat heer Floris van IJsselstein nu toch werkelijk op kwam dagen om de stad te ontzetten. Karel wilde hem dat beletten en vaardigde krachtige orders uit om heer Floris met zijn leger te bevechten. Ook liet hij in Utrecht om hulp schrijven ten einde heer

Floris op de terugtocht te drijven. Maar iedereen in Utrecht riep zeer bevreesd: 'Ik wil niet mee want ik ben er al geweest,' zodat er kat noch muis op kwam dagen en iedereen veilig thuis bleef zitten. Wie is het die zich hooghartig prijst maar dat men zijn werken niet bewijst? Zoals die van Utrecht hebben gedaan, zo is het ook hem vergaan!

Op de voornoemde dag kwam heer Floris van IJsselstein, die edele, dappere man, rond het middaguur en zonder veel te spreken samen met zijn broeders van de Orde van het Gulden Vlies¹⁸ aangereden. Zij kwamen met 1500 paarden, met 16 landsheren en 20 heren droegen vergulden sporen. Het was een genoegen dat krijgsgewoel te aanschouwen, zo mooi en prachtig, zo dapper en snel kwamen zij aan. Tevens waren er 3000 voetknechten met hem meegekomen om het Egmondse bloed te helpen en die niets te bang waren om te vechten. Toen Karel deze troepenmacht in de verte aan zag komen nam hij de vlucht en zette hij het op een lopen. Als hij niet in Montfoort werd opgenomen dan had zijn neef, heer Floris, hem wel gevangen genomen. Men ziet vaak dat iemand die goed boert en sterk is als eerste weg is. Zoals Karel van Gelre heeft gedaan, deshalve zijn alle dingen ten beste gegaan.

IJsselstein is blijven staan, hoewel die uit Utrecht de straten wilden omploegen, zodat nu nog steeds de kraaien over de straten lopen. Met hun vlucht besloten de soldaten het beleg. Daarom: looft de Heer.

Nog steeds was het Utrechtse vuur niet uitgegaan, hoewel Floortje's bier het bijna had geblust. Daarom verneemt U nog hoe zij er bij het kraaiennest voor stonden.

Nu zij wisten dat zij dwaas bezig waren voerden zij hun knechten naar Jutfaas om IJsselstein nog elke dag te kunnen brandschatten, zodat zij hun koren niet konden binnenhalen. Zo wilden zij de IJsselsteiners van honger doen smachten, maar heer Floris is dit ter ore gekomen en hij draaide daar zijn hand niet voor om. Op zeven slapers nacht (27 juli¹⁹) heeft hij daar enkele soldaten gebracht want hij dacht ze op hun nest te vangen aangezien men tijdens de dageraad het beste slaapt. Dat wist hij goed, want hij was een geleerd man. Snel zette hij zijn soldaten aan het werk om die 1500

slapers te wekken. Men zal zich over 20 jaar hier nog vrolijk om kunnen maken want er werden er 400 gevangen genomen. Zij lieten 3 metalen granaatbuizen achter alsook 4 vaandels die in paniek achter werden gelaten. Omdat zij zo graag Floris' dunne bier wilden drinken kwamen er nu velen naar Utrecht hinken, met verbonden kinnebakken en bloedige koppen, met beblaaarde voeten en gewonde nekken. Je kon er niets anders dan gejammer en gevloek horen en ze maakten de Utrechtse heren uit voor alles wat mogelijk is. Omdat al hun geweren waren achtergebleven begonnen ze nog meer te schreeuwen. Zouden ze toen binnen Utrecht zijn gekomen dan hadden ze op de voorrang van de plunderaars een vreugdedans hebben gemaakt. Maar de Utrechtenaren werden zeer bang en sloten de poorten voor hun neuzen dicht. Dit heeft bij hen zo veel kwaad bloed gezet dat zij die van Utrecht nog meer schande hebben gebracht dan zij tevoren de vijanden hadden willen toebrengen. Deze situatie vonden die van Utrecht zo kwalijk dat zij het anders hebben aangepakt. Zij lieten hun hoogmoed varen omdat ze geen dun bier meer wilden drinken. Daarom wilden ze met heer Floris vrede sluiten, wat ook is geschied.²⁰ God zij derhalve geprezen.

Rondeel

Verzoend hebben zich beide zijden,

God geve dat dat lang voortduren mag.

God komt dank toe en lof in alle tijden.

Verzoend is er in alle tijden.

Verzoend hebben zich beide zijden

IJsselstein mag zich zeer verblijden

Omdat U Utrecht treuren zag.

Verzoend hebben zich beide zijden,

God geve dat dat lang duren mag.

F.N.W.

Noten

1. Floris van Egmond, geboren in 1469. Heer van IJsselstein 1523-1539. In 1511 was zijn vader Frederik nog heer van IJsselstein.
2. Karel van Gelre, heer van Egmond, geboren in 1467. Hertog van Gelre van 1492-1538. Hij was een achterneef van heer Frederik.
3. Dit refereert aan de onthoofding van enkele Gelderse edelen door Kampen.
4. Oldenzaal werd begin 1510 door Karel van Gelre ingenomen.
5. Dit gebeurde op 28 januari 1511.
6. Landvoogdes Margaretha van Oostenrijk (1507-1530).
7. Bijnaam van Floris van Egmond.
8. Bijnaam van Frederik van Egmond.
9. Afdamming van de Vecht tussen Nigtevecht en Weesp.
10. Behoorden tot de orde der Alexianen; zij verpleegden pestlijders en geesteszieken.
11. In het gedicht staat 'kartouwen': zware kanonnen met een korte vuurmond.
12. Een slang is een lang kanon van een klein kaliber. Een halve slang duidt op de geringere zwaarte van de kogel.
13. Frederik IV van Baden (1496-1517).
14. Of Evert Zoudenbalch, burgemeester in de twee voorgaande jaren, of Gerrit Zoudenbalch, Dom-

kanunnik en beheerder van de financiën van de Staten van Utrecht.

15. Dit refereert aan het beleg van 1482, toen vanuit het klooster de stad werd bestookt.
16. Hendrik van Duven woonde in 'de bonte mantel' in de Choorstraat.
17. In het gedicht staat 'permoifoykens', van de uitdrukking 'par ma foi', dat zoiets betekent als 'op m'n woord' of 'geloof me'.
18. Een militaire ridderorde, in 1430 door de Bourgondische hertog Filips de Goede ingesteld.
19. Genoemd naar de legendarische 'zeven slapers van Efese' die door toedoen van God 200 jaar lang sliepen.
20. De vrede werd gesloten op 26 augustus 1511.

Literatuur

M. Carasso-Kok, *Repertorium van verhalende historische bronnen uit de Middeleeuwen* ('s-Gravenhage 1981), nr. 117.

J. Romein, *Geschiedenis van de Noord-Nederlandsche geschiedschrijving in de Middeleeuwen* (Haarlem 1932), pp. 235-236 (nr. 94).

Historische Kring IJsselstein

De Stichting Historische Kring IJsselstein is tot stand gekomen in 1975 en stelt zich het volgende ten doel:

De belangstelling wekken voor de geschiedenis in het algemeen, voor de geschiedenis van IJsselstein en van de Lopikerwaard in het bijzonder.

Bestuur:

Voorzitter: L. Murk, IJsselstraat 24, IJsselstein.
Secretariaat: C.J.H. van Dijk-Westerhout, Omloop West 42, 3402 XP IJsselstein, tel: 03408-83699.
Penningmeester: W.G.M. van Schaik, M. Hobbemalaan 11, IJsselstein.

Lid: mevr. G.C.A. Pompe-Scholman.
Bank: Amrobank IJsselstein, reknr.: 21.84.00.217,
gironr. van de bank: 2900.

Redactie:

A.M. Fa fianie, Duivenkamp 487, 3607 BH, Maarssen
en B. Rietveld, Meerenergerhorn 7, 3401 CC
IJsselstein.

Donateurs ontvangen het periodiek (3 of 4 nummers per jaar) en worden op de hoogte gehouden van de activiteiten.

Nieuwe donateurs kunnen zich opgeven bij dhr. W.G.M. van Schaik, M. Hobbemalaan 11, 3401 NA IJsselstein, tel: 03408-81873. Voor inwoners van IJsselstein bedraagt de contributie minimaal f 20,- per kalenderjaar, zij die buiten IJsselstein wonen worden verzocht f 6,- extra over te maken i.v.m. de verzendkosten. Losse nummers kunnen voor zover voorradig, à f 7,50 bij het secretariaat worden nabesteld. Voor dubbelnummers is de prijs f 10,00. Verzamelbanden met 20 nummers naar keuze zijn f 80,-

‘Den moolenaar zal de gemeeynte goed meel maken’

*Restauratie van 's Heren Korenmolen
te IJsselstein,
door G.H. Keunen.*

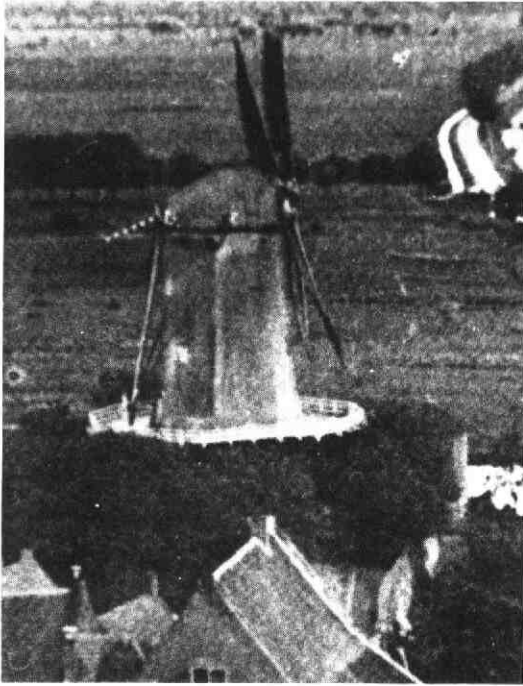
Voorgeschiedenis restauratie

De molen te IJsselstein komt in de dossiers van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RDMZ), voor zover viel na te gaan, voor het eerst voor in 1956. Op 27 juni van dat jaar werd een brief ontvangen van P. Versluis, Walkade 65 te IJsselstein waarin deze meedeelde in een zeer oude uit 1636 daterende molen te wonen waarover hij iets te vragen had. Het was volgens hem een mooi oud gebouw dat altijd veel toeristen trok maar het begon nu te lekken en vertoonde scheuren zodat het plan was hem tot zekere hoogte af te breken. Versluis gaf zelf al toe, dat de schoonheid er dan natuurlijk af was. Hij wilde eerst nog Monumentenzorg hiervan in kennis stellen voor het geval die nog belangstelling had. Hij vond het zelf wel jammer om tot afbreken over te gaan. Mocht men nog even willen komen kijken dan graag even bericht, zodat hij thuis kon zijn. In die tijd had de RDMZ nog geen eigen afdeling voor molenzaken en daarom werd het schrijven van Versluis bij brief van 16 juli 1956 door de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg in handen gesteld van de ‘Vereniging De Hollandsche Molen’ te Amsterdam met verzoek daarover te dienen van bericht en raad.

Op 7 augustus 1957 werd hierop antwoord ontvangen. Men deelde mee dat het bekend

was dat het hier om een molenrestant ging en dat men met een bezoek aan het object had gewacht totdat dat gunstig bij een ander bezoek zou kunnen worden ingelast. Op vrijdag 2 augustus had dat plaatsgevonden en in de brief werd nu verslag gedaan van de te IJsselstein aangetroffen toestand. Opgemerkt werd nog dat herstel van de molen voor het silhouet van IJsselstein attractief zou zijn. De kosten daaraan verbonden maakten het volgens de vereniging echter onmogelijk om nu (1957) stappen in deze richting te ondernemen.

Besloten werd met de opmerking dat serieuze gevallen met minder kostbare voorzieningen al moeilijkheden opleverden bij pogingen om tot behoud te komen en dat het daarom niet reëel voorkwam om aan dit geval nog meer aandacht te besteden. De Rijkscommissie berichtte daarna op 20 augustus 1957 Versluis dat herstel van de molen veel zou kosten en dat naar de mening van de ‘Vereniging De Hollandsche Molen’ de molen nimmermeer als windkorenmolen in gebruik zou komen. Om die reden was de commissie van mening dat het haar niet mogelijk was om aan herstel van de molen mee te werken. Meegedeeld werd nog dat de molen (molenromp) niet vermeld stond op de ‘Voorlopige Monumentenlijst’ en dat daarom voor het geheel of gedeeltelijk slopen geen

De molen in 1905 en 1980; beide vanaf de RK kerk genomen.

toestemming van de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen vereist was.

Dan is het ongeveer tien jaar stil rond de molen, althans volgens het archief. Eerst weer op 6 februari 1967 komt er bij de RDMZ een brief binnen en wel van B en W van IJsselstein waarin melding wordt gemaakt van de saneringsplannen van de binnenstad. Ook de kwaliteit van de molen (woning) is gezien en onbewoonbaar-verklaring is niet onmogelijk. Graag verneemt men in hoeverre voor de molen nog belangstelling bestaat en welke maatregelen in deze getroffen kunnen worden. Waarop in februari bericht wordt dat die belangstelling er wel degelijk is en dat de molen is opgenomen op de ontwerprijst van beschermde monumenten die in behandeling is. Deze brief is wel aanwezig maar of hij ooit verzonden is wordt niet geheel duidelijk. De gemeente herinnert op 12 juli 1967 nog eens aan haar brief van 6 februari waarna op 31 augustus een antwoord van het Rijk naar IJsselstein uitgaat. Een brief die zo'n twintig jaar later van doorslaggevend belang zou blijken voor het herstel van de IJsselsteinse korenmolen. Gesteld werd dat het object als

monument moest worden aangemerkt. Door het instandhouden van de molenromp zou de mogelijkheid van een eventuele toekomstige completering blijven bestaan. Als zodanig was de molen ook in het stedenbouwkundige plan opgenomen; hij domineert de omgeving. Een plan tot verbetering van de woning werd denkbaar geacht. Tot nader overleg hierover was de toenmalige hoofd directeur van de RDMZ, Mr. Jan Korf, bereid. Dan is het weer zo'n tien jaar stil. Maar dat er een verandering in de lucht zit blijkt op 27 mei 1977 uit een telefoontje van een particulier die de molen misschien wel zou willen kopen. Hij zou binnenkort publiekelijk worden verkocht. Ook de gemeente is hiervan zichtbaar op de hoogte en op verzoek van haar taxateur wordt op 18 juli de molenromp in aanwezigheid o.a. van een van de erven Versluis door de afdeling molens van de RDMZ onderzocht.

De bouwkundige toestand bleek niet best. Geadviseerd werd niettemin de mogelijkheden tot herstel te onderzoeken. Ook werd meegedeeld dat het niet onmogelijk moest worden geacht dat een

Een pittoresk plaatje uit het begin van deze eeuw.

gerestaureerde molen weer in bedrijf zou kunnen komen.

Nadien, maar vóór 2 november 1977 gaat de molenromp echter in eigendom over naar de gebroeders Van Maarseveen waarna in de tweede helft van 1978 door de RDMZ de technische plannen voor de restauratie van molen, schuur en theekoepel werden gemaakt. Toen in de zomer van 1978 de molen werd opgemeten en opgenomen in verband met het maken van het restauratieplan stond hij nog maar vrij kort leeg. In het herstelplan waren tevens opgenomen de bijstaande koepel, de tegen de molen gebouwde schuur en de woning in de molen. Op 21 augustus 1979 werd bij de RDMZ een subsidie-aanvraag ontvangen met een kostenraming ten bedrage van in totaal f 1.250.000,- waarop 20 november 1980 bericht werd dat er vooralsnog geen mogelijkheden waren voor herstel.

De herstelplannen verdwenen hiermee voor onbepaalde tijd in de ijskast. In de daaropvolgende periode manifesteerden zich enkele belangstellenden die wel wat zagen in de bijzondere woonvorm welke de molen

toch bood. Opmerkelijk was het optimisme waarmee men dacht het herstel desnoods zelf wel te klaren, niet voldoende beseffende in welke slechte staat het geheel verkeerde. Hierna werd het geruime tijd stil behoudens dat vandalisme steeds meer schade aan het complex toebracht.

Hoewel geprobeerd was de molen dicht te spijkeren wist men zich telkens weer toegang te verschaffen, wat er uiteindelijk toe leidde dat ramen en deur op de begane grond werden dichtgemetseld. Sindsdien waren de mogelijkheden om in te breken beperkt, vooral ook nadat de aangebouwde schuur en het vroegere varkenshok waren gesloopt en men niet meer over het dak de 1e verdieping kon bereiken. Het is eigenlijk een klein wonder dat er in die periode nooit ongelukken zijn gebeurd en de molen door vuurtje stoken nooit is uitgebrand. Sporen hiervan waren wel aangetroffen! Balklagen en zolders waren met name vanaf stellingsniveau heel gevaarlijk om te betreden.

Door vernielingen was de oude schuur dermate gevaarlijk geworden dat hij uit

veiligheidsoverwegingen moest worden gesloopt. Het interieur van de molenwoning was inmiddels grotendeels vernield en de koepel in een ruïne veranderd. Tot slot deed ook de natuur nog een aanval op de molen. Als gevolg van de storm in het weekeinde van 26/27 november 1983 woei een groot deel van het dak van de molen en was het treffen van maatregelen vanwege blijvend gevaar noodzakelijk. Een jaar later verschijnt in het vakblad voor de maalderij 'De Molenaar' nummer 39 van 26 september 1984, de volgende advertentie:

VRIJWILLIGE OPENBARE
VERKOPING
van de
MOLEN TE IJSSELSTEIN

Notaris Mr. F.P.A.C. Adriaans te IJsselstein in collegiale samenwerking met notaris H.J.C.M. Stokkermans te Utrecht zal in café-restaurant 'Ridder St. Joris', Weidstraat 2 te IJsselstein op DONDERDAG 11 OKTOBER 1984 om 14.00 uur, in één zitting bij opbod en afslag, ten verzoeken van de eigenaar, publiek verkopen:

DE MOLEN ZONDER KAPEN WIEKEN
met aanbehoren en grond
aan de Walkade 73 te IJsselstein

Kadastraal bekend gemeente IJsselstein,
sectie F nummer
840, groot 4 are en 40 centiare.

De molen staat op de Monumentenlijst.
Vaste lasten f 92,77 per jaar.

Betaling der koopenningen uiterlijk 22
november 1984.

Aanvaarding onmiddellijk na betaling der
kooppenningen.

Gegadigden dienen op de veiling desgewenst
een verklaring van hun bankrelatie te
overleggen betreffende hun financiële
gegoedheid.

Inlichtingen: kantoor notaris
Mr. F.P.A.C. Adriaans,
Utrechtsestraat 9 te IJsselstein,
tel. (03408) 81212.

Al heel snel echter, in De Molenaar van 10 oktober 1984, werd deze gevolgd door een geheel andere advertentie en dan blijkt vrij kort daarna de molen overgegaan te zijn in gemeentehanden (25 oktober 1984).

VRIJWILLIGE OPENBARE
VERKOPING

van de molen te IJsselstein.

De voor 11 oktober 1984 aangekondigde veiling van de molen door notaris Mr. F.P.A.C. Adriaans in collegiale samenwerking met notaris H.J.C.M. Stokkermans te Utrecht gaat op verzoek van de eigenaar *niet* door.

Al die tijd was de belangstelling bij de gemeente voor de molen blijven bestaan. In de contacten met de gemeente was al gewezen op de ontwikkelingen in het korenmolensbedrijf van de laatste jaren en de mogelijkheid die er moest zijn om de IJsselsteinse molen weer in bedrijf te brengen. Zo was in 1974 molen De Vrijheid in Schiedam als korenmolen weer op lonende basis in bedrijf genomen voor een grote groep ambachtelijk werkende bakkers. Dit vond hier en daar navolging in den lande met als gevolg dat in 1976 de 'Stichting Ambtelijk Korenmolenaars Gilde' werd opgericht. In 1986 vierde deze haar 10-jarig bestaan. Het bleek dat in die periode van 10 jaar het aantal regelmatig voor meelproductie ingezette molens was toegenomen van minder dan 10 in 1976 tot 60 in 1986 waarvan er nu 30 dagelijks in bedrijf zijn. Daarbij daalde de gemiddelde leeftijd van de molenaars van 55 tot 40 jaar.

Het molenaarsvak is door deze ontwikkeling waarschijnlijk behouden. Juist voor de restauratie in IJsselstein begon was begin 1986 de molen 'De Rode Leeuw' te Gouda weer in bedrijf gekomen na een zeer grote restauratie en bijna 60 jaar stilstand. De molen te IJsselstein zou hier mooi op kunnen aansluiten. De toekomst, het onderhoud van en de zorg voor de molen zouden hierdoor zijn verzekerd terwijl de restauratie nog meer verantwoord zou worden. Daarbij zou het toch al fraaie stadsbeeld van IJsselstein door

De molen na de ontakeling in 1918.

de dagelijks draaiende molen zeer verlevendigd worden en de molen als extra toeristische trekker functioneren. Een en ander leidde uiteindelijk tot de oprichting van de stichting 's Heren Korenmolen te IJsselstein' die de exploitatie van de molen zou gaan verzorgen en uiteindelijk ook eigenaar werd en opdrachtgever voor de restauratie. De restauratie kwam ineens zeer nabij nadat het Ministerie van WVC bij brief van 20 september 1985 alsnog een subsidie toezegde van 70% van de op f 1.120.000,- vastgestelde kosten, zijnde een bijdrage van f 784.000.

Stenen korenmolens

De bouw in 1732 van een nieuwe grote windkorenmolen te IJsselstein was in het licht van de molenhistorie niet bijzonder, in zekere zin zelfs voor de hand liggend.

De oudste korenmolens, zowel op het

platteland als bij de steden, waren standerdmolens, d.w.z. nagenoeg geheel houten molenkonstrukties die in hun geheel op de wind moesten worden gezet (gekruid). Het molenhuis, de kast, waarin het gehele maalbedrijf plaats vond draaide om een verticale spil, de standaard, die met schoren overeind werd gehouden. De schoren waren met twee zware kruisbalken gekoppeld om het wegspringen te voorkomen.

De gehele molen rustte op vier zware gemetselde blokken, de poeren of ook wel teerlingen genoemd. De standerdmolens waren qua opslagruimte en maalkapaciteit toch wat beperkt in vergelijking met de latere bovenkruiers. Daarbij kwam dat de eerste of tweede generatie van dit type op den duur ook ouderdomsgebreken ging vertonen. Het is dan ook niet verwonderlijk dat oude, min of meer afgeleefde of door brand of storm vernielde, standerdmolens in de 17^e en 18^e eeuw werden vervangen door nieuwe, grotere molens van een ander type met name achtkante en stenen stellingmolens. In IJsselstein viel de keuze op een stenen molen, in het naburige Montfoort werd de standerdmolen in 1753 (?) opgevolgd door een achtkante, nog steeds bestaande, molen. De achtkante romp, evenals de kap gedekt met riet, staat hier op een gemetselde stenen onderbouw. Waarschijnlijk werden de stenen molens gebouwd omdat men deze duurzamer vond; zo was er geen onderhoud aan de rietbedekking en waren ze iets minder brandgevaarlijk. De achtkante molens waren, hoewel daar niet direct cijfermateriaal over is, waarschijnlijk ook iets goedkoper in bouwkosten en vereisten in geval van slechte ondergrond in theorie in ieder geval een minder zware fundering. Ervaring met stenen molens had men toen nog niet veel. Wij daarentegen kunnen twee en halve eeuw later zien hoe het stenen molens in de loop der tijd is vergaan.

De persoonlijke mening van schrijver dezes is dat uiteindelijk de achtkante met riet gedekte molens, hoe merkwaardig dit ook moge klinken, het beste tegen de tand des tijds bestand zijn gebleken. De achtkante molen bleef in feite nagenoeg onaangetast wanneer de rietbedekking in orde werd gehouden en daarmee lekkage werd

*De voormalige 'Darthuizermolen' te Leersum.
Openstanderdmolen.*

Torenmolen te Zeddam.

voorkomen. Zelfs houtworm had er een kleine greep op, althans op het zware hout. Bovendien was de achtkante molen veel lichter in gewicht met minder neiging tot verzakken en als dat al het geval was dan kon de toch iets flexibeler houtconstructie een geringe vervorming nog wel opnemen. Kwam er daarentegen brand dan was dit type in het algemeen geheel verloren. Maar in zo'n geval bleef er van een stenen molen ook niet veel meer over dan een leeggebrande stenen romp met de nodige beschadigingen. De stenen rompen blijken toch in het algemeen in de loop der tijd veel vorstschade te hebben opgelopen.

Aan de regenkant werd de molen in het najaar nat en als de vorst erop volgde dan bevroor het water in de muur waardoor hele schillen metselwerk geleidelijk er af werden gedrukt. Het binnendringen van vocht werd vaak nog versneld door scheurvorming in de romp vanwege spanningen in het metselwerk als gevolg van verzakkingen en/of ongelijke zettingen. Natte muren hadden weer tot gevolg dat pleisterlagen of lagen witkalk aan

de binnenkant (gedeeltelijk) los kwamen en vooral ook dat in de muur ingemetselde balkkoppen verrotten. Om de vocht dichtheid van stenen molens te vergroten werd al op een speciale manier gemetseld, nl. uitwaterend. Dit betekende dat de metselaar iedere laag stenen iets naar buiten aflopend legde, meestal enkele centimeters. Ook werd vaak na verloop van tijd de halve molenromp aan de regenkant, van het noordoosten door het zuiden tot het zuidoosten, gepleisterd. Hiermee was dan ook meteen het aangetaste muurwerk uit het zicht verdwenen. Werd dit niet eerst grondig hersteld of bleef er werking in de romp aanwezig, dan was dit maar een tijdelijke oplossing. Op den duur was zelfs het middel erger dan de kwaal, want het water dat toch in de muur kwam kon nu niet makkelijk verdampen, met snellere vorstschade als gevolg.

Al deze problemen hebben zich in de loop der tijd bij de molen te IJsselstein gemanifesteerd, waarover straks meer. De stenen korenmolens, in deze vorm althans, waren in het begin van de 18^e eeuw eigenlijk

een nieuwtje op molengebied. Wel bestonden er al sinds de 14^e/15^e eeuw een klein aantal stenen korenmolens in de vorm van de torenmolens, maar deze waren niet hiermee vergelijkbaar. Deze torenmolens waren meestal gesitueerd nabij een kasteel en waren buitengewoon zwaar van muurwerk (1-1½m dik). (De achtergronden hiervan zijn nog niet geheel duidelijk.)

De laatste die, voor zover bekend, van dit type is gebouwd, is de nog bestaande molen te Lienden (1644) maar dat was geen stellingmolen. Interessant is om te vernemen dat voor de bouw van de molen te Lienden men eerst een soort studiereis had ondernomen naar de stenen molens te Hazerswoude en Gouda om zich te oriënteren. Een bewijs dat stenen (koren)molens in die tijd bepaald een zeldzaamheid waren. Voor zover thans bekend is de eerste vertegenwoordiger van de hoge ronde stenen stellingmolens geweest 'De Oranjeboom' te Rotterdam. Hij moet in of kort vóór 1665 zijn gebouwd aan de westkant van de stad op het bolwerk nabij de Nieuwe Hoofd Poort. Gegeven de grote hoogte die deze molen kreeg kan men hier toch nauwelijks van een 'probeerseltje' spreken. Hij moet in ieder geval – afgaande op een tekening – minimaal vier verdiepingen onder de stelling gehad hebben, twee meer dan de 'Windotter'. In de daaropvolgende jaren zijn hier en daar in het westen van ons land nog wel enkele van zulke molens verzeen, maar een grote vlucht nam dit type pas in de eerste helft van de 18^e eeuw. Keren we terug naar de provincie Utrecht, dan zien we dat vóór 1732 er voorzover bekend niet meer dan 4 stenen molens waren. In Wijk bij Duurstede stonden twee stenen stellingmolens, de thans nog aanwezige en de molen die lang geleden is verdwenen en beter bekend is als 'de molen van Ruysdael'.

De nog bestaande korenmolen 'Rijn en Lek' is als runmolen gebouwd in 1659 of 1660 op de bestaande Leuterpoort van de standsomwalling. Dit moest uiteraard wel een stellingmolen worden. Niet ver daar vandaan stond een stenen stellingmolen die wel de trekken had van een torenmolen, en waarvan verder niet zoveel bekend is. Hij moet al voor ± 1830 zijn verdwenen. Het is deze molen

geweest die op het bekende schilderij van Jacob Ruysdael is afgebeeld. Op de stadwal van Utrecht, nabij het Ledig Erf, stond ook al vroeg een hoge stenen stellingmolen. Deze was echter niet geheel als zodanig gebouwd. Er stond hier reeds lang een hoge middeleeuwse verdedigingstoren, de Bijlhouwerstoren waarop in of kort na 1694 een stenenmolen werd gebouwd om gerst te pellen.

Gegeven de grote hoogte werd dit uiteraard een stellingmolen. Hij werd gesloopt in 1873. Wat dichterbij IJsselstein stond ook nog een stenen korenmolen, nl. te Vreeswijk.

Blijkens een vroegere gevelsteen werd hij in 1666 gebouwd. Ook dit was een wat afwijkende molen. Uit overlevering is bekend dat hij zeer dikke muren had met openingen die blijkbaar vroeger als schietgaten hebben gediend. Op oude prenten van de oorlogshandelingen in 1672 staat de gehavende molen als binnenkruier en zonder stelling getekend. Is hij soms later pas voorzien van een buitenkruierwerk (staart) en tot lage stellingmolen vermaakt?

De molen te IJsselstein is in zoverre bijzonder dat hij in de provincie Utrecht de eerste van dit type moet zijn geweest, direct gevolgd door molen 'De Windhond' te Soest (1737). Niet lang daarna werden op de wallen van de stad Utrecht en net daarbuiten ook enkele van deze molens gebouwd, zij het dat ze hoger waren.

Als eerste verrees in 1745 molen 'De Meiboom', in hetzelfde jaar gevolgd door molen 'Rijn en Zon'. In 1746 werd even buiten de stad een soortgelijke molen 'De Kat' gebouwd, in 1754 gevolgd door molen 'De Gans', eveneens buiten de stad. Van deze laatste is het bouwbestek bewaard gebleven. Ook de naburige steden Oudewater en Woerden hadden een stenen molen. Die in Woerden dateert uit 1755, is enkele jaren geleden geheel gerestaureerd en wordt geregeld in werking gesteld. De molen van Oudewater is in 1925 reeds gesloopt. Waren de stenen stellingmolens aanvankelijk typische stadskorenmolens, in de vorige eeuw begon de verspreiding van dit type ook plaats te vinden naar en bij de dorpen op het Utrechtse platteland. Eind vorige eeuw werd deze ontwikkeling gevolgd door de herbouw

*Utrecht; molen 'De Meiboom' omstreeks 1890.
Op de achtergrond de 'Rijn en Zon'.*

van tweedehands achtkante molens die elders overkompleet waren. Een voorbeeld hiervan is de enkele jaren geleden verdwenen romp van de molen De 'Herder' te Willeskop bij Oudewater, oorspronkelijk een Zaanse oliemolen en begin van deze eeuw te Willeskop herbouwd als korenmolen.

Historisch-technische bijzonderheden

Zowel de HKIJ als enkele regionale kranten en tijdschriften hebben het nodige over de molen gepubliceerd. Zaken als vroegere eigenaars en de naamgeving van de molen zijn daarin uitvoerig behandeld. Voor dit laatste kan voorts verwezen worden naar enkele artikelen in het vakblad voor de maaldery 'de Molenaar' (1987 en 1988). Wanneer de eerste windkorenmolen in IJsselstein verrees is nog niet bekend maar het zou niet verbazen als dat al begin 15^e of zelfs nog eind 14^e eeuw is geweest. Zoals op veel andere plaatsen zal ook hier de 'heer' wel een dikke vinger in de pap hebben gehad. Veel korenmolens werden in de Middeleeuwen gesticht door de toenmalige machthebbers en door hen middels verpachting geëxploiteerd.

De ingezetenen waren daardoor verplicht om hun graan te laten malen op de (dwang)molen van hun heer. In ieder geval was dit het geval in het tweede kwart van de

15^e eeuw (ca. 1425-1451). In een ordonnantie, van waarschijnlijk 1424, wordt gesproken over 'die steyger uuter wijntmolen aen die haven'. Al vroeg was er te IJsselstein een zg. 'rosmolen'. Bij deze molen leverde een paard de beweegkracht. Door de beperkte capaciteit van zo'n molen werd deze vaak alleen gebruikt als invalhulp bij windstilte. Eind 16^e en begin 17^e eeuw wordt deze rosmolen genoemd in diverse stukken betreffende geschillen over het malen.

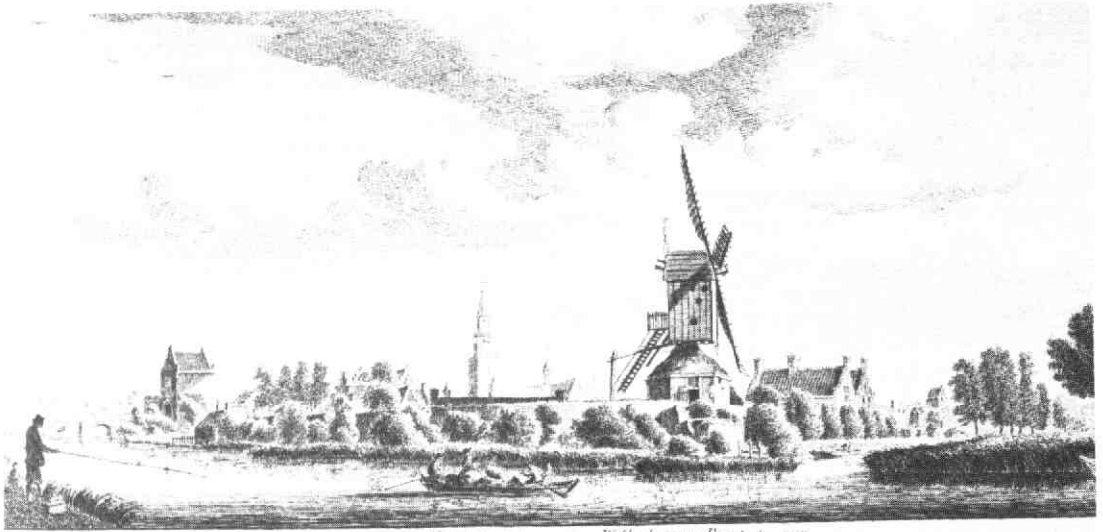
Op oude prenten van IJsselstein is te zien dat tot in het begin van de 18^e eeuw op de plaats van de huidige molen een korenmolen van het type 'standermolen' op de wal stond. In die tijd was dit een veel voorkomend type. Ook in Montfoort stond toen, als voorganger van de huidige, een standermolen. Vaak kan men deze molens vinden aan de zuid-west of zuidkant van de stad om zo de gunstigste positie te hebben ten opzichte van de meest voorkomende windrichting uit deze hoek. De zuidwesthoek van een kleine stad was hiervoor het geschikste punt. Ook de molens van omliggende plaatsen als: Montfoort, Oudewater, Vianen en Woerden stonden of staan op deze plaats.

Oude prenten, notariële akten en bouwsporen vertellen ons meer over de omliggende bebouwing van 'de Windotter'. Aanvankelijk zal alleen de molen op de hoek van de stadswal hebben gestaan. Standerdmolens waren te laag om, gezien de windvang, bijgebouwen van betekenis te verdragen. Waarschijnlijk was er wat opslagruimte onder de molen gekreeërd door de open konstruktie van de standerdmolenschoren te ommuren. Men sprak dan van een 'gesloten standermolen'.

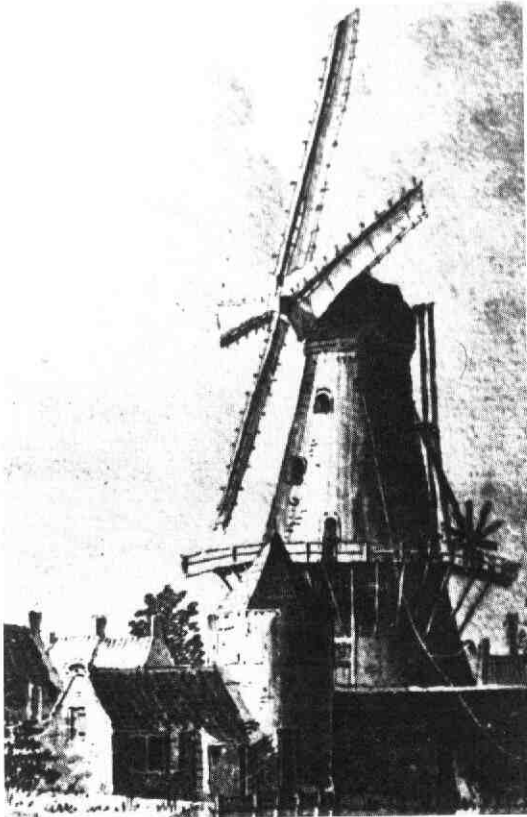
Zoals we op de tekening kunnen zien was de standermolen te Montfoort ook van het gesloten type.

De koepel op de hoek van de wal was er ten tijde van de standermolen nog niet. Het hoektorentje van de stadsommuring heeft blijkbaar lang zijn oude gedaante behouden want op afbeeldingen van rond 1750 is de oorspronkelijke vorm nog te zien.

Als de molen in 1812 door de 'Domeinen' aan molenaar Dirk Brouwer wordt verkocht is er sprake van een bijbehorend pakhuysje.

*De Sted. MONTFORT met de Willeskopper Poort te zien.
Ets van de Montfoortse molen. (naar J. de Beyer, 1744)*

Gezicht op de molen enkele jaren na de bouw. (tekening van J. van Liender, ca 1750).

Dirk Brouwer heeft het koepeltje laten bouwen en blijkbaar daartoe het bovenste deel van de hoektoren laten slopen. De latere schuur aan de oostkant moet ook in de eerste helft van de vorige eeuw zijn gebouwd. Op de eerste kadastrale kaart van ca. 1820-1830 is hij nog niet aanwezig maar in een verkoopakte van 1855 is wel sprake van een pakhuis.

Later, in 1881, is in deze schuur een stoommachine geplaatst die bij windstille de maalstenen in de molen kon aandrijven. Op 13 december 1881 werd door B en W van IJsselstein hiertoe aan Barend van Woerden, de molenaar, vergunning verleend. De beschrijving, behorende bij zijn request van 21 november 1881 geeft wat verdere bijzonderheden.

Zo weten we dat de machine van 12 pk zal worden geplaatst aan de zuidzijde van de bestaande 'Koorn- Schors- en Moutmolen'. Blijkbaar was de molen niet alleen in gebruik voor bakkers maar ook voor het vermalen van eikenschors, waaruit looizuur werd bereid voor het looien van leer. De functie van moutmolen betekende dat grof gemalen graan werd geproduceerd dat als grondstof dienst deed voor de bereiding van alcoholische dranken. De machine had als hoogste stoomspanning 4,13 atmosfeer en bezat een schoorsteen van 7,5 meter hoog

Molenaar Jan Barend van Woerden met zijn gezin in 1894 voor de Windotter.

Van links naar rechts: zoon Barend Jacob; echtgenote Maria, dochter Wilhelmina en knecht Gerrit Emmink.

vanaf de begane grond. Machine en ketel waren vervaardigd door de firma Roberg en Co te Lincoln (Engeland). Hoewel er geen schriftelijke informatie gevonden is over deze hulpaandrijving is er wel een voorstelling van te maken. De stoommachine moet een horizontale as hebben aangedreven welke vanuit de schuur de molen in ging. Deze horizontale as bracht een verticale as in beweging welke tot aan de balklaag van de luizolder ging en waarop ter hoogte van het spoorwiel een aandrijfzandsteen moet zijn geweest. Dit zandsteen greep in de tanden van het spoorwiel. Door nu het spoorwiel met stoomkracht aan te drijven kon in principe met alle koppels stenen worden gemalen. Het geringe vermogen van de machine (12 pk) zal echter slechts voldoende zijn geweest om met één koppel stenen tegelijk te malen. Van deze hulpaandrijving waren nog enkele sporen te vinden, zoals aanwijsbare lagerpunten van de lange verticale aandrijf-as en groeven in de balklaag onder de luizolder.

Over de woning in de molen is niet veel met zekerheid te zeggen.

Hoge korenmolens zoals te vinden in de grotere steden (Utrecht), werden vaak vanaf de bouw bewoond door de molenaar. Door de hoogte van de molen (voor een goede windvang) was hier meer ruimte beschikbaar dan voor de bedrijfsvoering noodzakelijk was. Minder hoge korenmolens waren niet altijd bewoond zodat in enkele gevallen de woonruimte ná de bouw moet zijn gemaakt. Dit is te zien aan de wijze waarop de raamopeningen in de muur zijn aangebracht. Wanneer grote ramen bij de bouw werden aangebracht geschiedde dit in een keurig metselverband. Bij latere aanbrenging van de ramen ging dit uiteraard dwars door het metselverband heen. Bij de molen te IJsselstein lijken de grote ramen beneden de stelling bij de bouw te zijn aangebracht hetgeen bij vergelijkbare, van oorsprong onbewoonde, korenmolens niet gebruikelijk was. Dit kan een aanwijzing zijn dat al vanaf 1732 van bewoning sprake is of dat hier rekening mee gehouden is. Tot op heden zijn hiervoor echter geen 'harde' bewijzen gevonden.

Onder het voormalige keukentje was een kleine kelder gemaakt met een vloer van grote plavuizen. Op de eerste verdieping waren met houten wanden enkele kamers afgeschoten en een koker uitgespaard ter plaatse van het luigat. Dit om de zakken graan en meel te kunnen transporteren. De balklaag was hier voorzien van profileringen (versieringen) hetgeen ook kan wijzen op vroege bewoning. Merkwaardig was de dubbele opgang van de begane grond naar boven. Er was een soort trappenhuis voor het bedrijf waarbij men niet in het woongedeelte kon komen en een aparte trap om van het woongedeelte van de begane grond naar de slaapvertrekken op de eerste zolder te komen. Dit principe is bij de recente restauratie van de molen van Gouda, ter voorkoming van overlast in het woongedeelte, weer overgenomen.

Technische planvoorbereiding

In 1978 waren in het restauratieplan inbegrepen het algeheel bedrijfsvaardig herstel van de molen, de restauratie van de oude woonruimte in de molen en het restaureren van koepel en schuur. De bouwkundige toestand van de schuur was toen al zodanig dat herstel neer zou komen op algehele herbouw. Verder was voorzien in het aanbrennen van een geheel nieuwe fundering onder de molen. Dit laatste vloeiende voort uit het feit, dat de molen niet alleen in verticale zin was gezakt maar ook in zijdelingse richting beneden de stelling uit elkaar was gescheurd. Uit de aanwezige min of meer verticale scheuren was dit goed af te leiden.

Restauratie van de stenen romp zou alleen verantwoord zijn als het uit elkaar scheuren niet nogmaals kon plaatsvinden. De enige mogelijkheid om dit te voorkomen bestond uit het aanbrennen van een gewapend betonnen ringbalk onder de molenromp. Deze zou de romp bij elkaar houden en tevens een gelijkmatige overdracht van de belasting naar het aarden bastion bewerkstelligen. Met iets meer kosten zou deze betonnen ringbalk ook nog van een paalfundering kunnen worden voorzien zodat het gehele gewicht verdeeld kon worden tussen en palen en ondergrond. Met dit als uitgangspunt werd nadien aan het plan nog een grote kelder

onder de molen toegevoegd teneinde meer ruimte te hebben. De eerste zolder behoorde immers bij het woongedeelte. Zowel uit kostenoverwegingen als wel vanwege de gebruiksmogelijkheden is uiteindelijk van dit totaalplan afgeweken. De schuur kon uit oogpunt van huidige bedrijfsvoering eigenlijk wel gemist worden en maakte het totale plaatje van de molen, koepel en wal zeker niet mooier. Bovendien was hij pas van omstreeks midden vorige eeuw. Besloten werd daarop de schuur niet te herbouwen. De betonnen ringbalk onder de molenromp zou kunnen vervallen als het ondergrondse deel, de uitgemetselde stenen voet die erg slecht was, geheel zou worden hersteld en uitgevoerd als gewapend metselwerk. Palen waren dan ook niet meer nodig want de tijd had immers bewezen dat het bastion voldoende vast was om de molen te kunnen dragen. De wapening in het metselwerk zou het opnieuw uit elkaar scheuren van de romp nu voorkomen. Dit betekende echter, dat de geplande kelderruimte niet kon doorgaan. Al met al werd besloten het principe van bewoning van de molen te laten varen en de hierdoor vrijkomende ruimte bij het bedrijfs gedeelte te betrekken. Alleen de vroegere woonkamer zou worden gehandhaafd als kantoor annex-verkoopruimte.

Historisch onderzoek

Bij restauraties probeert men uiteraard het object zo verantwoord mogelijk te herstellen. Kennis van het verleden is daarbij van groot belang, zeker bij een restauratie als van deze inkomplete molen. Alles moest worden gerekonstrueerd want van het gehele molenmechanisme was sinds 1918 niets meer over. In zo'n geval gaat men op zoek naar oude foto's, ansichten, tekeningen en oude mensen die er nog van kunnen verhalen. Wat de molen te IJsselstein betreft zat dit niet mee. Dat was al gemerkt toen schrijver dezes in 1968 als jeugdig molenliefhebber in de provincie Utrecht op zoek was naar gegevens en afbeeldingen van verdwenen molens. De laatste echte windmolenaar van IJsselstein, Jan Barend van Woerden (molenaar van 1891 tot 1913) bleek in 1918 al een oud man te zijn en ondanks navraag bij nazaten bleek er over deze molen nauwelijks meer informatie te

vergaren en familiefoto's met daarop de molen waren niet te achterhalen.

In IJsselstein vorderde het speuren ook maar weinig. Alleen zijn enkele notariële akten betreffende de verkoop gevonden waaruit wat meer informatie werd gekregen. Naspeuringen naar de nalatenschap van de vroegere IJsselsteinse kunstschilder en fotograaf H. Niessen leverde ook niet meer op dan de wetenschap dat een kist vol glasnegatieven na de oorlog was opgeruimd (!). Toen kon nog niet vermoed worden dat later zo'n directe betrokkenheid bij het herstel van de molen zou plaatsvinden. Voor het herstel van het uitwendige kon over niet meer worden beschikt dan een beperkt aantal oude prentbriefkaarten. Slechts een enkele was van dichtbij gemaakt, verscheidene anderen van grote afstand onder andere vanaf de kerktoeren. Ook waren er nog enkele 18^e en 19^e eeuwse prenten in het rijksarchief te Utrecht maar die gaven ook geen antwoord op vragen over details. De ligging van de molen was bovendien vanwege gracht, bolwerk en omliggende bebouwing zodanig dat het niet makkelijk was om de molen anders dan vanuit dezelfde punten te fotograferen. Rond de molen stonden bovendien geknotte bomen die tot stellingshoogte reikten waardoor de molen beneden dit niveau nauwelijks in beeld was te krijgen. Niettemin is geprobeerd er het beste van te maken. Daar in 1732 voor de bouw van een molen als deze tóch een gedetailleerd bestek gebruikt moest zijn is hiernaar gezocht, via inventarissen van verscheidene archieven die hiervoor in aanmerking kwamen. Het bestek is echter nog steeds niet boven water gekomen. Nu was dit wel niet onmisbaar maar het zou toch goed geweest zijn als dit voor de rekonstructie had kunnen worden gebruikt. Voor de restauratie van molen en koepel is een geheel nieuw bestek gemaakt en aldoende is zoveel mogelijk geprobeerd om qua details en bijzonderheden historisch verantwoord te werken.

De restauratie

Op basis van het nieuwe bestek en bijbehorende tekeningen werd een aantal bouwbedrijven verzocht om in te schrijven en een prijsopgaaf te doen. Het gehele werk was daartoe gesplitst in een bouwkundig deel en

een molentechnisch deel. Dit laatste omvatte alleen het specialistische molentechnische werk zoals kap, staart, wiekenkruis en de gaande werken in de molenromp (assen, tandwielen, maalstenen etc.). Van de aangezochte bedrijven was voor het bouwkundig deel de laagste inschrijver de firma Van der Sluys en Van Dijk bv te Hardinxveld-Giessendam voor f 688.000,- excl. BTW en voor het molengedeelte Schakel en Schrale bv te Zwolle voor f 432.900,- excl. BTW.

In het najaar van 1986 werd met het werk een begin gemaakt. Bedoeling was dat de molenmaker in de werkplaats te Zwolle alle benodigde onderdelen gereed zou maken waarna montage en afbouw in IJsselstein zou plaats vinden.

De romp

Het werk aan de molenromp moest dan wel gereed zijn. Eén van de eerste werkzaamheden was het in de steigers zetten van de romp teneinde het muurwerk onder handen te nemen. Alle slechte, losse en holklinkende delen moesten worden uitgehakt en opnieuw ingemetseld (inboeten), daarbij uiteraard zo precies werkend dat de romp zijn ronding behield, de lagen stenen uitwaterend lagen en ook vertikaal gezien de lijn behouden bleef. De wanden van de woonruimte op de begane grond en de vloer daar werden weggebroken waarna de fundering van de voorganger aangetroffen werd. Dit was niet geheel onverwacht, omdat reeds eerder bij molens de poeren van een voorgaande standerdmolen werden gevonden. Soms gebruikte men ze als deel van de fundering, vaak ook zal men de moeite wel niet hebben willen doen om deze grote blokken metselwerk uit de grond te graven. Ze zaten daar immers niet in de weg.

Het vermoeden dat ze hier nog aanwezig waren was afgeleid van de zettingsverschillen die in de molen waargenomen werden. De in het midden van de molen gelegen kamerwand was bijvoorbeeld nauwelijks gezakt in tegenstelling tot de molenromp zelf. Hierdoor was de balklaag van de 1e verdieping die over genoemde wand lag nogal bol komen te staan. Enigszins overdreven

Overzicht van de fundatieblokken van de voorganger van de Windotter.

gesteld betekende dit dat de molen als het ware op deze muur was gaan hangen. Onder die muur moest dus iets aanwezig zijn, dat niet meegaf, waarschijnlijk de poeren van de voorganger. Inderdaad bleek dit het geval.

Een gelijke vondst werd recentelijk ook gedaan onder de molen te Montfoort.

Na het uitgraven van de molenvoet die niet veel dieper ging dan ongeveer driekwart meter bleek deze in slechte staat, dat wil zeggen het metselwerk lag grotendeels los. Met gedeelten van ca. 1 m breed en, waar nodig, ander steen, is de muur rondom ondergronds geheel vernieuwd in gewapend metselwerk. Dat wil zeggen dat matten van speciaal wapeningsstaal in het metselwerk zijn opgenomen. Ook rust de molen nu rondom overal op de grond. De oorzaak van het uit elkaar scheuren moet vooral geweten worden aan het feit, dat men de vier poeren mede had gebruikt om de nieuwe molen op te funderen. De overige muurgedeelten stonden direkt op de grond en ongelijke zettingen waren hiervan het gevolg. Aan de zuidwestkant vertoonde de buitenmuur een sterke 'buikvorming'. Bij het slopen bleek dat men hier de slechte muur had 'gerepareerd'

door er een laag halfsteens metselwerk tegenaan te zetten. De molenwand was hier ook enigszins naar buiten gebogen en om de lijn van de romp te bewaren en toch de muur op sterkte te houden is de wand hier aan de binnenzijde op de begane grond dikker gemaakt.

Van de raamopening in het voormalige keukentje werd aanvankelijk gedacht dat deze oorspronkelijk een deuropening met deur en bovenlicht is geweest. Op een afbeelding uit ± 1750 is nog net een raam te zien dat aanvankelijk werd gehouden voor een bovenlicht boven een deur. Later bleek tijdens het 'uitpellen' dat het toch ook vanouds een raam is geweest. Zo zijn thans op de begane grond weer drie gelijke ramen aanwezig.

De beide raamkozijnen aan de noordoostkant waren weliswaar in de loop ter tijd veranderd maar nog wel oorspronkelijk. In oude panden werden ramen en kozijnen vroeger ook wel eens gemoderniseerd, dat wil zeggen aangepast aan wat later gangbaar was. Het kozijn moest dan uiteraard ook worden aangepast. De afgezaagde pennen van het oorspronkelijke kalf, evenals de duimgaten

van de benedenluikjes waren nog te zien. Op grond van deze sporen zijn de ramen op de begane grond weer zo geworden als ze ooit bij de bouw moeten zijn geweest. Ze tonen nu ook sterke gelijkenis met de ramen van molen De Meiboom te Utrecht, zoals te zien op een tekening uit 1745. De reconstructie van de toegangspoort heeft ook de nodige aandacht gekost. Het was duidelijk dat de laatstelijk aanwezige vrij smalle deur niet oorspronkelijk kon zijn. Korenmolens waren als regel toegankelijk met paard en wagen om graan en meel te laden en te lossen. Hiertoe is normaliter een ruime poort met dubbele deuren en daarboven een zogenaamde spinnewebraam aanwezig.

Vermoed werd dat de deur na het buiten bedrijf stellen van de molen was versmald. Bij het slopen van het omliggende muurwerk werden de oude aanzetten van de vroegere poort gevonden en bleek dat deze inderdaad veel breder was geweest en later aan beide kanten deels was dichtgemetseld. Het later ingebrachte muurwerk was evenwel ouder dan verwacht. Het is niet onmogelijk dat de poort uit voorzorg al is verkleind nadat de scheurvorming in de romp zich begon te openbaren. Sporen van een latei en een gemetselde boog waren evenwel met geen mogelijkheid te vinden. Hoe vreemd ook, een spinnewebraam is hier waarschijnlijk nooit aanwezig geweest. Derhalve is bij gebrek aan gegevens een inrijpoort gemaakt zoals hij geweest kan zijn. Gemakshalve is een van de deuren voorzien van een klein 'loopdeurtje'. Op de begane grond is de vroegere woonkamer weer teruggebracht om te dienen als kantoor/verkoopruimte. De waarschijnlijk oudste van de beide trappen op de begane grond is gehandhaafd en iets verder naar achteren opgesteld. De balklaag onder de eerste zolder is grotendeels vernieuwd en ook verzaard, omdat hierop de voorraadsilo rust met mogelijk ca. 25 ton graan. Op de eerste zolder bevonden zich drie ramen met op het noordoosten en zuidoosten nog de oorspronkelijke kozijnen. Ook deze ramen waren in de loop der tijd veranderd, dat wil zeggen 'gemoderniseerd'. Aan de binnenzijde hadden de kozijnen nog een spanning, misschien van vroegere binnenluiken? Sporen van vroegere duimen

Raampartij met de ingemetselde hardstenen neuten.

waren er niet, zodat buitenluiken er nooit geweest konden zijn.

Hoe deze ramen nu oorspronkelijk zijn geweest kon niet meer met zekerheid worden vastgesteld. Gekozen is nu voor een raam dat scharnierend is opgehangen en waarbij de ruitverdeling aansluit bij de ramen op de begane grond. Op stellingshoogte zijn altijd drie deuropeningen geweest, wat bij korenmolens vrij gebruikelijk is. Deze bieden de molenaar te allen tijde een korte en snelle weg naar buiten, ongeacht de windrichting waaruit wordt gemalen. Hij is dus als het nodig is met een paar stappen bij de vang als er ingegrepen moet worden, bijvoorbeeld bij plotselinge weersverslechtering. Opkomende buien met veel wind zouden als niet vroegtijdig zeil werd geminderd de molen immers op hol kunnen doen slaan met schade en gevaar.

De deuren zijn bij deze molen naar verhouding wat kort en breed. Op basis van wat op een oude ansicht was te zien zijn zij zo goed mogelijk gerekonstrueerd. Afgaande op

de oorspronkelijke plaats van de duimen (bij de restauratie deels verplaatst) zijn er vroeger mogelijk kleinere ramen geweest, maar waarschijnlijk één ruitje per deur. Terwille van de lichttoetreding is weer voor de laatst aanwezige raamvorm gekozen. De balklaag onder de steenzolder was zeer slecht. Enkele balkkoppen in de muur aan de regenkant waren geheel afgerot en de balken waren met stutten opgevangen. Hier zijn enkele balken aangebracht die groter van afmetingen zijn geworden. Hier liggen immers hier de draaiende maalstenen met een aanzienlijk gewicht wat een stijve vloerconstructie eist. De bestaande balken werden hiervoor niet zwaar genoeg geacht. In de muur op de steenzolder waren nog de dichtgemetselde gaten te zien van de vroegere draagbalk van de spil. Op deze plaats is ook weer de nieuwe draagbalk gelegd, nu op zijn plat om meer stijfheid te hebben tegen zijdelings slingeren. Op de steenzolder zijn drie raamopeningen. De twee op het noorden en oosten waren draairamen in een kozijn met buiten een luik. Deze luiken zullen aanwezig zijn geweest om de zolder te kunnen verduisteren als de stenen moesten worden gescherpt.

De ramen zijn gemaakt zoals ze vroeger waarschijnlijk geweest zijn. De raamopening aan de regenkant was oorspronkelijk afgesloten met een luik in een steensponning aan de buitenkant. Men zag dit vroeger meer, onder andere bij de in 1912/13 gesloopte molen 'De Meiboom' te Utrecht. De zogenaamde moerbalken onder de luizolder zijn grotendeels gehandhaafd. Slechts één is er geheel vernieuwd. De balklaag onder deze zolder bestaat uit twee maal twee evenwijdig lopende balken die kruislings over elkaar gaan. Deze hoofdbalken (moeder- of moerbalken/binten) worden aangevuld met lichtere zogenaamde 'kinderbintjes'. Deze vloerconstructie moet als een wat ouder type worden gezien. Op de luizolder was eveneens een raamopening met draailuik als zojuist beschreven zij het met iets kleinere afmetingen. De constructie van de balklaag onder de kapzolder was vergelijkbaar met die onder de luizolder.

We komen nu op de kapzolder alwaar de stenen romp eindigt met de rolvloer en kuip, een houtconstructie die direkt de kap draagt

en deze op de romp gecentreerd moet houden. Het bovenste metselwerk van de romp bleek zo slecht dat het tot even onder de kapzolder moest worden gesloopt. Bij het slopen werd ontdekt dat onder de ankers van de rolvloer zich nog een 2e rij ankers bevond die evenwel geen dienst deden. De verklaring hiervoor kan tweërlei zijn. Mogelijk is bij de bouw een fout gemaakt en zijn de ankers eerder ingemetseld dan bedoeld was waardoor de romp ca. 0,5 meter lager zou zijn geworden dan thans. De wickelengte zou dan ca. 25,0 meter geworden zijn, een meter kleiner dan nu het geval is. Een andere mogelijkheid is dat men op het laatste moment alsnog besloten heeft om de molen ca. 0,5 meter hoger te metselen dan bedoeld was. In dat geval moest een nieuwe serie ankers worden aangebracht. Feit is wel dat de kapzolder voor een molen als deze wat hoog is, hoger dan bij vergelijkbare molens als te Dordrecht (1713) en Leiden (1743).

Bij het herstel van de romp was veel van het pleisterwerk reeds verdwenen. Het overblijvende goede metselwerk was toen nog slechts deels en, gelukkig maar, licht gepleisterd. Dit was zonder al te veel schade te verwijderen waardoor de romp aan de buitenzijde geheel als 'schoon metselwerk' eruit kwam. Zo moet de molen in 1732 er ook hebben uitgezien. Aan de binnenzijde is nog een groot aantal dunnere scheuren geïnjecteerd om de muur weer dicht en sterk te krijgen en is de pleister- en kalklaag verwijderd. Na herstel van de binnenwand is hij zodanig afgewerkt dat de wat grove structuur van het metselwerk zichtbaar bleef, wat een levendig en sfeervol aanzien geeft. Voor de restauratie had de molen twee stookplaatsen met tegen de binnenkant van de romp rookkanalen tot op de kapzolder. Deze moeten na 1732 alsnog zijn aangebracht. Een aanwijzing hiertoe was dat een van de balken van de 1e zolder door het rookkanaal van de woonkamer ging! Het is nauwelijks denkbaar dat zoiets bij de bouw al is gemaakt. Beide rookkanalen zijn nu geheel verwijderd en ter plaatse is de binnenkant van de molenromp uitgehakt en met schone steen weer ingemetseld om het doortrekken van roetwater voorgoed te voorkomen.

Rolring op de kruivloer, voor plaatsing van de kap.

De stelling

De oude prenten van de molen (\pm 1750) laten een gewone stelling zien, namelijk met schuine schoren eronder naar de romp toe.

Toen de grote schuur in de eerste helft van de vorige eeuw tegen de molen werd gebouwd moest een aantal schoren vervallen. Sommige hardstenen neuten waar de ondereinden van de schoren op rusten konden ter plaatse van de schuur nog in de molenmuur worden aangetroffen. Op de plaats van de schuur werd de stelling sindsdien gedragen door een onderslagbalk rustende op staanders, zoals op de oude prentbriefkaarten ook is te zien. Het aantal stellingliggers kon worden teruggevonden en met de gegevens die die oude afbeeldingen boden, is de huidige stelling gereconstrueerd. Een veld ervan, ter plaatse van de inrijpoort, is breder dan de overige.

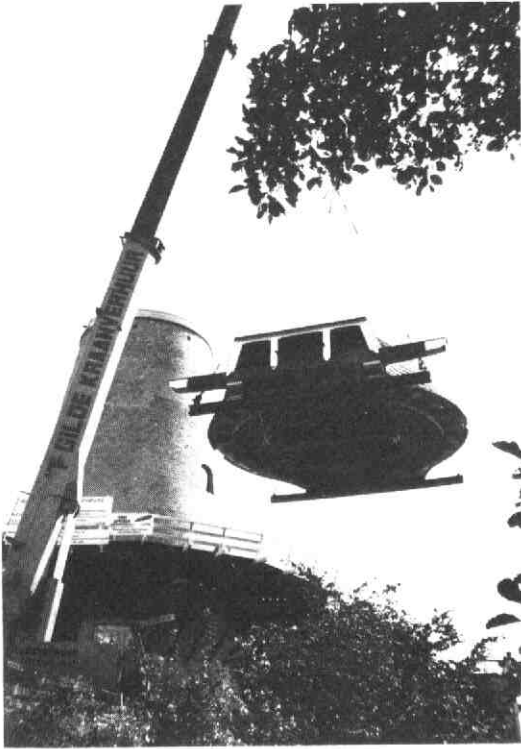
Dit leek al te zien op de oude opname die vanaf de RK-kerktoren omstreeks 1905 was gemaakt.

Kap en staart

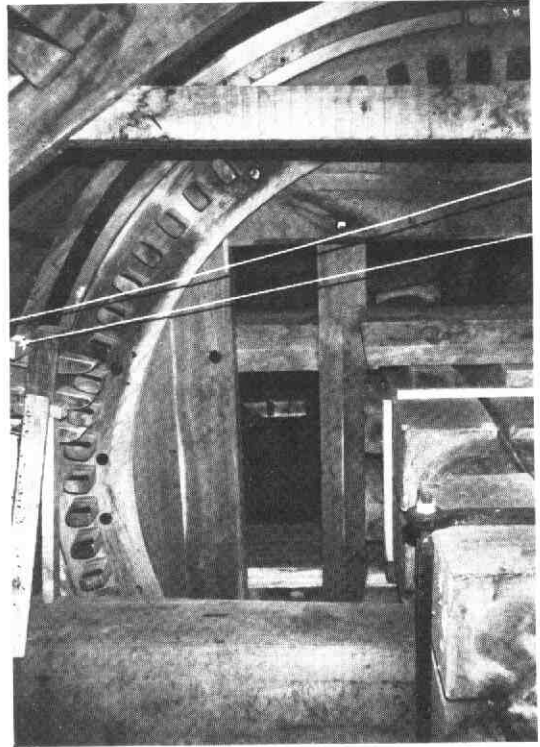
Hiervan was niets meer aanwezig, maar de beschikbare afbeeldingen gaven toch wat houvast. Zo was te zien dat de molen een middelbalk heeft gehad in plaats van een lange spruit. In deze contreien is dat toch uitzonderlijk. Merkwaardigerwijs had de vroegere korenmolen te Vreeswijk er ook een.

Ook was te zien dat de kap was gepot-dekseld, dat wil zeggen bekleed met bijna rechtopstaande, iets over elkaar gelapte brede planken. Middelbalk en gepot-dekselde kap waren dan ook in het plan opgenomen. Gedurende de restauratie werden echter tijdens het archiefonderzoek ten behoeve van de vroegere molennaam, bouwrekeningen gevonden. Hierin was onder andere een post vermeld waaruit bleek, dat bij de bouw de molenkap was bekleed met schalieën, een soort houten leien.

Hoewel ook dit in deze streken weinig gangbaar was kwam men het hier en daar in het westen wel tegen. Gebruikelijker was dit

plaatsing van de kap.

Interieur van de molenkap met het bovenwiel.

in het oosten, Twente en de Achterhoek bijvoorbeeld. Gekozen is dan ook nog tijdens het werk voor een kap met schalieën. De hoofdvormen van de kap zoals voor- en achterfront en het model zijn gereconstrueerd middels berekeningen aan de hand van uitvergrootte oude foto's. Een enigszins origineel gebleven kap uit een vergelijkbare periode was die van de nog bestaande korenmolen te Dordrecht. Ook deze kap is destijds gemaakt met een middelbalk. Het in de kap gelegen deel is daar nog steeds aanwezig. Het geeft aan dat de middelbalk aanvankelijk ook in Zuid-Holland niet ongebruikelijk was. De kap kan naar alle windrichtingen worden gedraaid, doordat hij rust op een heel groot rollager, de rolring. Deze rolring bestaat uit een aantal aan elkaar gekoppelde houten wagentjes met rollen. Tijdens de restauratie nog is besloten om geen houten maar gietijzeren rollen toe te passen. Deze zijn sterker en daardoor zeker duurzamer. Om de onderkant van de kap, de overring, zuiver rond en stijf te houden is deze

voorzien van een rondgaande, aan elkaar gelaste stalen vloerplaat. Deze voorkomt tevens dat de ijzeren rollen op den duur in de houten overring gaan 'vreten'. Een soortgelijke plaat ligt om dezelfde reden ook op de rolvloer.

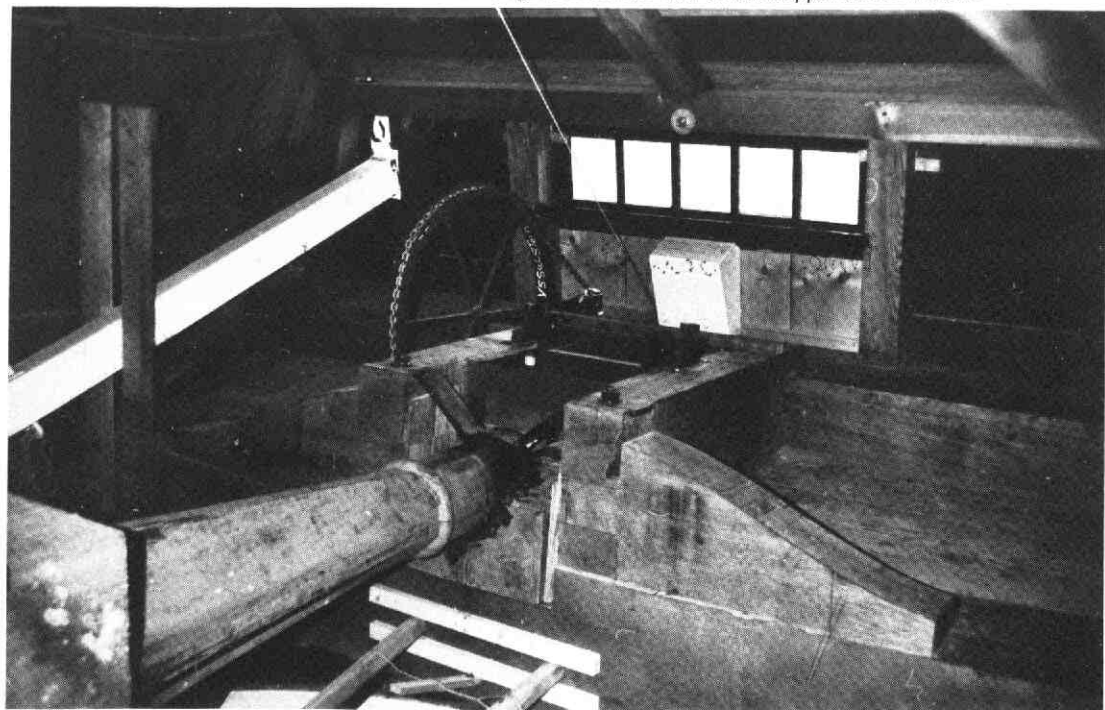
Kleuren

Tijdens het werk diende te worden uitgezocht in welke kleuren de molen moest worden geschilderd. Kleurenfoto's waren er in 1918 nog niet en betrouwbare ooggetuigen zijn er niet meer. In het algemeen echter werden bij molens de hoofdkleuren zwart, rood, groen en okergeel aangetroffen. Op de oorspronkelijke raamkozijnen werd als oudste kleur okergeel gevonden. De ramen zelf waren niet meer authentiek maar wel tot voor kort groen. Ramen, deuren en ook luiken waren overigens vaak groen. De kuip bovenop de romp was slecht en zeer sterk verweerd. Niettemin werd hier en daar een spootje okergeel aangetroffen. Op basis van oude prentbriefkaarten en foto's uit begin van

Bovenwiel met bovenschiffloop.

Achtereind van de bovenas met bedieningsmechanisme voor de remkleppen aan de wicken.

deze eeuw kon wel een kleurenschema in de tinten licht en donker worden bepaald, waarbij donker dan duidde op zwart (geteerd) of groen. Als regel was bij een industriemolen veel beschilderd en bleef het teren beperkt tot de stelling, een houten kapbedekking en vaak de roeden (wiekbalken). Ook is nog gekeken op oude afbeeldingen van al dan niet verdwenen molens uit de wat wijdere omtrek om te zien of daar zekere parallellen te vinden waren met IJsselstein. Een beetje was dat inderdaad het geval, bijvoorbeeld donker staartwerk met een deels witte staartbalk. Dit alles tezamen ligt aan de basis van de kleuren waarin de molen thans is geschilderd.

Gaande werken

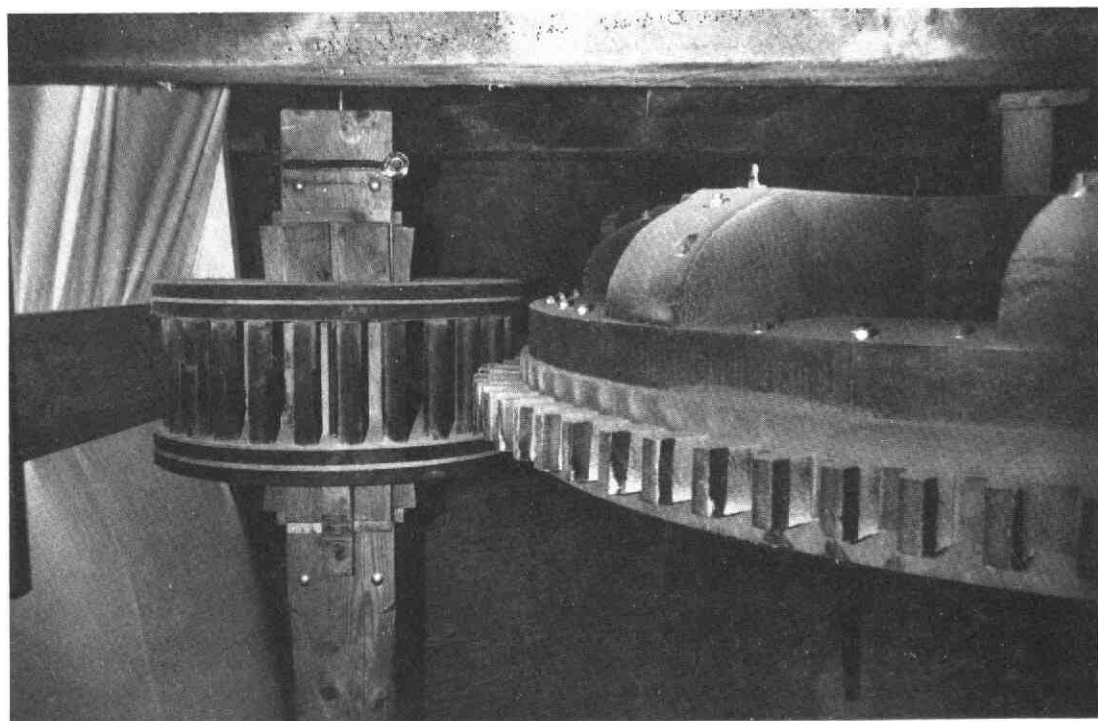
De gaande werken (het molenmechanisme) zijn voor deze molen geheel nieuw gemaakt. In de molenromp waren nog enkele sporen die enig houvast gaven. Zoals al vermeld was de plaats van de draagbalk nog te zien. Ook waren de plaatsen van de vroegere ijzerbalken (lagerbalken) van de maalstenen te zien. Aan de hand hiervan was de vroegere opstelling van de drie koppels maalstenen vrij nauwkeurig te bepalen. Voor het ontwerp van de tandwielen waren de volgende overwegingen van belang: allereerst de gewenste overbrengingsverhouding voor een molen van de die grootte, dat wil zeggen hoe snel de maalstenen draaien ten opzichte van het wickenkruis. Voor een molen als deze ligt dit in de buurt van 6-7,5 steenomwentelingen per wickenkruisomwenteling.

Verder waren ongeveer bepalend de vroegere plaats van opstelling en de ruimtelijke mogelijkheden van de romp en de kap. Hierdoor werd immers ook bepaald hoe groot specifieke wielen moesten of konden wezen. Uiteindelijk is na wat passen en meten gekozen voor de huidige oplossing en is de molen uitgerust met drie koppels maalstenen, te weten 2 koppels 17der kunststenen en 1 koppel 16der blauwe stenen. Een 17der steen is een maataanduiding en wil zeggen dat de omtrek van zo'n steen 17 voet is. Dit komt ongeveer neer op een middellijn van ca. 1,50 meter. De 16der steen heeft een diameter van ca. 1,40 meter. Kunststenen worden vanaf de eeuwwisseling gemaakt. Daarvoor gebruikte

men nagenoeg uitsluitend natuursteen, het wat blauw uitzijnde basaltlava dat van vulkanische oorsprong is. Het is een stollingsgesteente met een poreus oppervlak als gevolg van uitgetreden gassen. De voormalige gasbelletjes geven de steen een beetje het aanzicht van 'gatenkaas' terwijl de randen van de gaatjes extra snijvermogen aan de steen geven. Molenstenen kwamen in het algemeen uit het gebied van de Eifel in Duitsland.

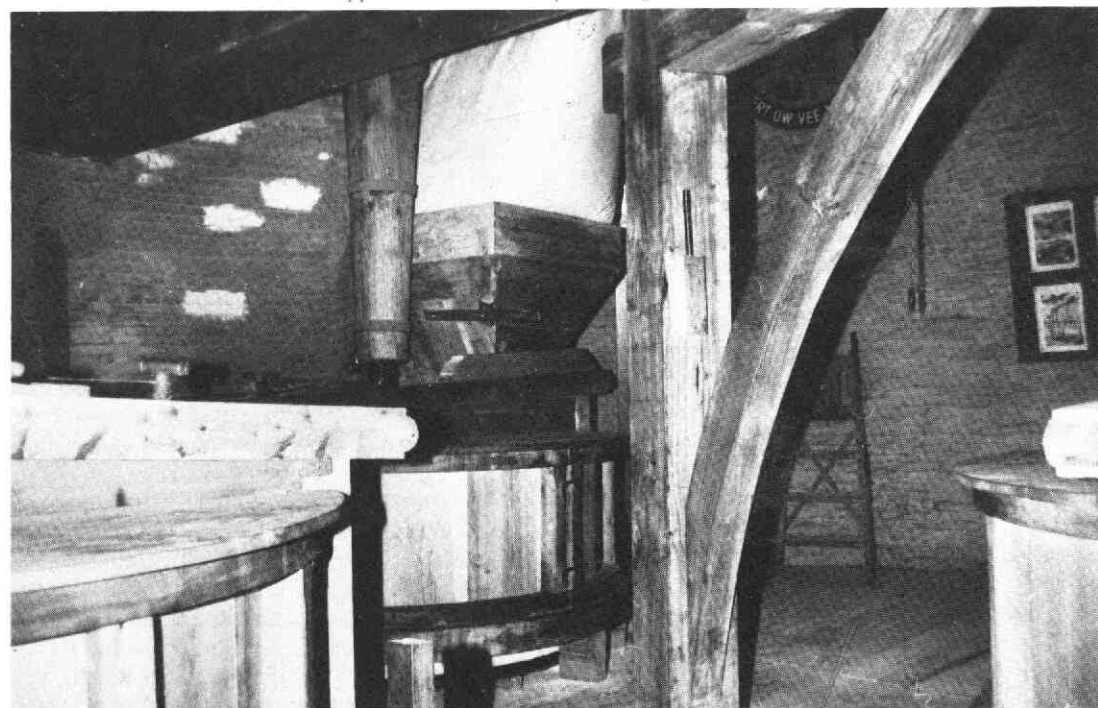
Goede gebruikte blauwe stenen zijn hier en daar met wat geluk soms nog op te sporen, al wordt het steeds minder. Het lukte echter niet om langs deze weg voor IJsselstein een bevredigende oplossing te vinden en om die reden is gekozen voor geheel nieuwe door een steengroeve te leveren exemplaren. Het is waarschijnlijk voor het eerst sinds vele jaren dat er in Nederland voor een molen nieuwe blauwe stenen zijn aangeschaft. Zowel de kunststenen als de blauwe stenen zijn gericht op de produktie van tarwemeel en geleverd door de firma Van Hees in Geldern (BRD) bij Venlo. Naar het schijnt wordt daar, ook in kleine mechanische maalderijen nog veel met stenen gemalen, in tegenstelling met ons land. De maaleigenschappen, de karakteristieken van de stenen, zijn in overleg met de molenaar ontworpen door de bekende molendeskundige I.J. de Kramer te Leidschendam. Nagenoeg alle molens hebben vandaag de dag een wickenkruis met stalen roeden (wiekbalken) en een gietijzeren wickenas, de bovenas.

De invoering van ijzer en gietijzer in de molenbouw begon omstreeks het midden van de vorige eeuw. Met name de houten wicken en as werden al spoedig overal vervangen door veel sterkere en duurzamer ijzeren exemplaren. Toen de molen in 1918 werd onttakeld had hij wel een ijzeren as maar nog houten roeden. In 1987 is een geheel nieuwe as gegoten door de gieterij Hardinxveld B.V. te Hardinxveld-Giessendam. Als mal is gebruikt de mal welke destijds (1976) is gemaakt voor molen 'De Gooijer' te Amsterdam. De as is al bij het gieten in de lengterichting voorzien van een gat. Dit is nodig om een bedieningsstang te kunnen aanbrengen ten behoeve van de remkleppen aan de wicken. Het wickenkruis bestaat uit

Steenzolder met rechts het spoorwiel met steenschijfloop. Links een zgn. 'broek'.

Steenzolder; drie koppels maalstenen met op de voorgrond de steenkraan.

twee gelaste stalen kokerbalken, de roeden, die met houten wiggen in de askop zijn vastgeslagen en nog extra met zogenaamde keerklossen zijn geborgd. De wieken hebben een hekwerk waarop de zeilen worden gespannen en zijn tevens voorzien van zogenaamde fokken. Deze fokken vormen een verbeterd wieksysteem dat rond de Tweede Wereldoorlog is ontwikkeld door Ir. P. Fauël, een groot molenliefhebber en zeiler. Hij vergeleek het wiekenkruis van een molen met de tuigage van een type zeilboot dat als regel een fokzeiltje heeft en konstrueerde een houten 'fok' ter vervanging van de uitneembare windborden bij een oudhollands wiekenkruis. De zogenaamde fokwiek is een bijzonder effectieve verbetering gebleken die de trekkracht van het wiekenkruis belangrijk vergroot. Het is bovendien een tamelijk eenvoudige constructie die, mits in de juiste kleuren geschilderd, nauwelijks opvalt en op enige afstand bijna niet van de oudhollandse wiekvorm is te onderscheiden. De windtunnelproeven die Ir. Fauël met verschillende fokmodellen heeft gedaan zijn voor IJsselstein nauwkeurig bestudeerd. Op basis daarvan is besloten de fok voor IJsselstein uit te voeren met drie krommingen en met name de opstand te vergroten ten opzichte van wat gangbaar is. De ervaring heeft nu al geleerd dat de molen heel makkelijk maalt wat behalve aan de wiekvorm ook ligt aan de verbeterde lagering van de wiekenas. Eeuwenlang hebben molenassen gedraaid op lagerstenen waarbij met varkensreuzel werd gesmeerd. De lagertechniek heeft echter niet stil gestaan en toevallig werd daar gedurende de restauratie van De Windotter de aandacht door getrokken. Het resultaat hiervan is dat de as van de molen bij de hals nu gelagerd is op een blokje modern glijlagermateriaal waardoor hij aanmerkelijk lichter draait. Een primeur voor de molen te IJsselstein dus. De fokwieken van de molen zijn voorzien van tamelijk grote remkleppen die niet alleen instelbaar zijn om automatisch te werken maar ook elk moment met de hand bedienbaar zijn. De molenaar kan dit middels een ketting doen vanaf de stelling bij de staart. Wordt de molensnelheid te groot dan gaan de kleppen open en kan de snelheid niet

groter worden. Verder heeft ieder fokeind nog een wegneembaar deel om bij te veel wind de windvang te verkleinen. Als regel is dit een los bord dat uitgenomen wordt en opgeborgen. In ons geval is het scharnierend uitgevoerd, zodat het eenvoudig kan worden weggeklapt. Door het bord haaks op de draairichting open te zetten moet bovendien nog een extra remmend effect worden bereikt.

Om het terugdraaien van het wiekenkruis bij wind van achteren tegen te gaan (bij stilstand overigens) is de molen voorzien van een pal op het bovenwiel. Verder is nog een zogenaamde 'kneppel' aangebracht. Teneinde het maalproces zo gelijkmatig mogelijk te laten verlopen is een reguleteur opgesteld die twee koppels stenen kan bedienen. Zijn taak is om de onderlinge afstand tussen de maalstenen af te stellen in relatie tot de snelheid van de molen, een hulpje van de molenaar eigenlijk.

De molenaar is al tijdens de restauratie bij de inrichting betrokken om een en ander zo goed mogelijk aan zijn gebruikswensen aan te passen. Met name vanwege de eisen die vandaag de dag aan een windmaalbedrijf moeten worden gesteld was dit van groot belang. Met een minimum aan mankracht moet immers een maximale produktie worden bereikt om financieel gezond te draaien. Daarbij komt dat het te malen graan tegenwoordig niet meer met paard en wagen en in zakken wordt aangeleverd maar losgestort en in bulk. Dit moet snel gelost, en in de molen opgeslagen worden, soms nog graan van verschillende soorten. Daarom is er een grote opslagsilo op de eerste verdieping aanwezig, die verdeeld is in een aantal compartimenten.

Het graan wordt beneden los gestort en via een blaaspijp naar de grote silo op de eerste zolder getransporteerd. Uit deze silo kan het graan afgetapt worden in de zgn. 'doseerschroef' die onder de silo doorloopt en het graan naar de Jacobs ladder transporteert. Dit is een transportsysteem dat vanaf de grond recht omhoog gaat naar de maalzolder en bestaat uit een rondgaande band met daarop kleine bakjes. Het geheel draait in gesloten houten kokers. Deze scheppen beneden het graan en storten het boven uit;

hetzelfde principe als een emmerladder bij een baggermolen. Vanuit de elevator loopt het graan via een pijp naar de graanmenger waar het bevochtigd wordt tot een rv van 16%. Dit is nodig om tijdens het maalproces de zemel van de korrels beter los te krijgen. Na circa 24 uur 'inweken' gaat het graan weer via de elevator naar de 'stijgschroef' die het tot op de luizolder omhoog voert. Hiervandaan loopt het in de zogenaamde 'broek' die als een soort kleine opslagsilo boven ieder koppel stenen hangt. De beide koppels kunststenen zijn geschikt om volkorenmeel te malen en kunnen bij goede wind zo'n 400-450 kg per uur per, per koppel produceren. Er is al zelfs met 2 koppels tegelijk gemalen waarbij de produktie op 1000 kg per uur lag. Het meel wordt opgevangen in zakken en hierna gestort in een mengketel op de 1e zolder van waaruit op de begane grond kan worden afgetapt. Dit volkorenmeel is goed geschikt voor volkorenbrood en o.a. pannenkoeken, cake en kruidkoeken.

Het koppel blauwe stenen is weer geschikt voor builmeel dat via de zeefmachine op de 1e zolder kan worden afgetapt. De produktie van deze steen ligt bij goede wind nog iets hoger dan bij kunststenen; namelijk 500 kg per uur. Het gezeefde meel, de zuivere witte bloem is zeer geschikt voor cake, pannenkoeken, koek etc. Het restprodukt, de zemelen en griesen gaan weg als veevoer.

Op de 1e zolder staat een 'pletter' waarmee tarwe kan worden geplet bij een produktie van 100 kg per uur. Deze geplette tarwe wordt door bakkers soms gebruikt als 'brooddekoratie'.

Beneden is een 'vertikale maalstoel' opgesteld. Deze wordt elektrisch aangedreven en kan 150 kg gebroken tarwe per uur produceren. Dit produkt wordt vaak weer in de meelmenger met volkorenmeel gemengd tot het bekende 'volkoren grof'.

Samengevat levert het maalbedrijf de volgende produkten:

- van de tarwe wordt gemaakt: volkorenmeel, gebroken en geplette tarwe en witte bloem.
- van rogge wordt gemaakt: gebroken rogge en witte bloem boekweitmeel, te krijgen als

wit meel (gezeefd).

- maismeel
- gerstemeel; deze kan ook als gebroken worden geleverd.
- erwtenmeel.

Om ook in perioden van onvoldoende wind te kunnen produceren is er een elektrische hulpaandrijving aanwezig op een van de beide koppels kunststenen. Hierover kan nog vermeld worden dat deze is voorzien van een soort vrijloop koppeling waardoor met weinig moeite kan worden overgeschakeld van windkracht naar elektrische kracht. De elektromotor is opgesteld op de luizolder.

Nabeschouwing

Al in een vroeg restauratiestadium werd tot een taakverdeling besloten ten aanzien van de begeleiding van de werkzaamheden. Het bouwkundig gedeelte van het werk is begeleid door de Dienst Gemeentewerken IJsselstein en het molenbouwtechnische deel door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Het hele werk werd gekenmerkt door de goede sfeer en het goede overleg tussen de begeleidende instanties en de aannemers als uitvoerende partij. Oriëntatiebezoeken werden gebracht aan andere molens in het land en in Zwolle waar de molenmakers een groot deel van het werk aan o.a. de kap en de tandwielen 'voorfabriceerden'. Vóór de verwerking is het zware hout gekeurd op de zagerij te Oldenzaal. Voorts is een bezoek gebracht aan de fabrikant van de stalen roeden (wiekbalken) te Oudeschans (Gr). Tegelijk met de molen is de koepel gerestaureerd. Bij de herstelwerkzaamheden werd in de muur van de oude hoektoren een schietgat aangetroffen, evenals een put. Hoewel het steeds de bedoeling is geweest om de bomen bij de molen te bewaren bleken deze tijdens de restauratie in een zo slechte toestand dat rooien de enige oplossing was.

Het opknappen van het omliggende terrein bleek ingrijpender dan aanvankelijk was gedacht. Vond voorheen het transport van graan en meel plaats met paard en wagen, thans gebeurt dit met zware vrachtwagens die verscheidene tonnen graan in 'bulk' komen brengen. Gevreesd werd dat de belasting van de molenoprit en de ervoor gelegen brug

zodanig zou zijn dat schade niet uit kon blijven. Ook de oude stadsmuur liep dan gevaar. Om deze reden werd gekozen voor een in de grond gelegen en op palen gefundeerde, zware betonnen vloerplaat die zowel oprit als brug moet ontlasten. De nieuwe oprit kwam tijdens de restauratie al goed van pas toen de zware kapconstructie per vrachtwagen naar de molen 'verreden' moest worden. Tot slot van het restauratieproject is de stadsmuur ter plaatse van de molen weer in een behoorlijke staat gebracht.

Nawoord

Zeventig jaar zijn voorbij gegaan na de ontakeling in 1918 en het officiële weer in

gebruik nemen op zaterdag 16 april 1988. De mooie oude binnenstad van IJsselstein is extra verfraaid door het herstel van de molen. Van verre is de draaiende molen in het silhouet van de stad te zien. Na bijna 2 eeuwen in bedrijf te zijn geweest, gevolgd door ontakeling en verval en na gedoemd te zijn geweest voor de sloop is de molen toch gerestaureerd en zelfs als modern bedrijf gaan malen. Een bijzonder gelukkige ontwikkeling!

Met recht kan gezegd worden dat een droom werkelijkheid is geworden. Het is het resultaat van de inspanningen en het enthousiasme van velen. De restauratie van de molen te IJsselstein heeft bewezen dat meer mogelijk is wanneer er minder voor onmogelijk wordt gehouden.

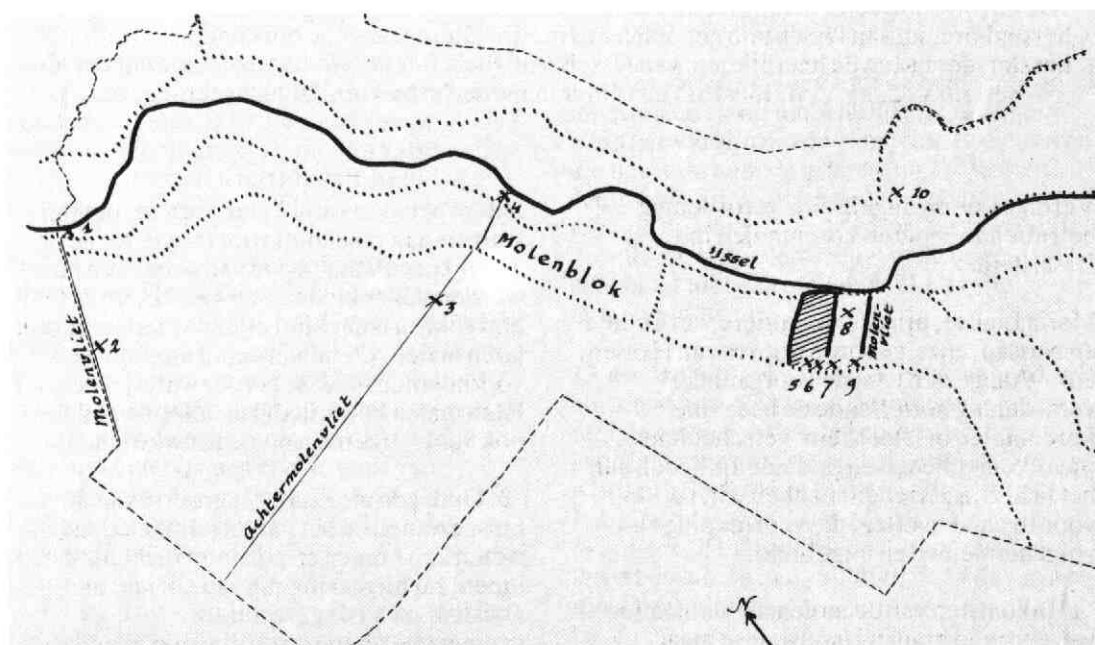
Lijst van bouw- en molentechnische termen

Anker	ijzeren houvast waarmee uiteinden van balken in muren worden bevestigd.	Keerklos	trekklos.
Duim	rechthoekig omgebogen stift waarvan de ene zijde als spijker aangepunt is; hier omheen kunnen hengsels van een luik of deur worden aangebracht.	Kinderbintje	kinderbalk: bij samengestelde balklagen (bijvoorbeeld balkzolderingen) de kleine balk die op geringe afstand rechthoekig in de moerbalk wordt gelaten.
Fokwiek	houten lat of plank voor de wiek; het uiteinde heet fokeind.	Kokerbalk	holle, kokervormige stalen balk.
Kalf	dwarshout of onderdeel van een houtconstructie.	Kneppel	knuppel: staaf gegoten ruw metaal.
Kapzolder	bovenste zolder in een windmolen.	Kuip	houten band aan de omtrek van de cirkelvormige kruivloer.

Kruien	de molen naar de wind zetten.	Rolring	houten ring met gaten waarin de rollen passen (deze liggen op de omtrek van de kruivloer).
Latei	draagbalk die dient tot horizontale overspanning boven een deur-, venster-, of schoorsteenopening.	Schoren	twee aan twee schuins naar elkaar toelopende balken van de achterstijlen aan de molenkap om de molen te verkruien (molenstaart).
Leger- of lagerbalk	balk in het gedeelte van een werktuig waarop een ander gedeelte rust (legering of lagering).	Stellingsligger	liggende balk van de molenstelling (houten verhoging).
Lui	windas in een molen om makken op te hijsen of neer te laten; aanwezig op de luizolder.	Staander	verticaal gesteld hout of ijzer dienend tot ondersteuning.
Moerbalk	moederbalk; zware dwarsbalk in een balklaag.	Spruit	uitstekende balk onder de molenkap.
Neut	uit een muur vooruitstekend deel van hout of steen waarop een balk kan rusten.	Steensponning	gleuf aan de buiten- en muurzijde van de deurstijlen, aangebracht om daartegen de stenen te metselen.
Onderslagbalk	elk der twee balken waartussen een onderlaag dwars over een balklaag (onderslag of houten fundering) is bevestigd.	Steenzolder	zolder waarin zich de molenstenen bevinden.
Overring	bij onderkruiers de ring boven de rollen waarop de molen over de ringmuur draait.	Uitpellen	ontdoen van een pleisterlaag.
Poer	onderdeel van een fundering, bestaande uit een blok van metselwerk of beton.	Vang	rem.
Rol	cilinder van hardhout met assen naar het midden van de kruivloer.	Veld	ruimte tussen een paar opstaande en andere delen ondersteunende stukken (stijlen).
Rollager	deel van een werktuig waarop het askussen is geplaatst waarin de as op rollen loopt. (De molenkap is op roller gelagerd.)	Voet	lengtemaat van ca. 30 cm.

NB: Als bron voor deze lijst is genomen G. Geerts en M. Meestermans, *Van Dale, groot woordenboek der Nederlandse taal* (Utrecht/Antwerpen 1984¹¹).

Molenkaart van het schoutambt IJsselstein

Bestaande uit verdwenen molens:

1. Molen op de Vliet bij Knollenmanshoek. Poldermolen.
2. Hoekse molen. Poldermolen.
3. Achtermolen. Poldermolen.
4. Voormolen. Poldermolen.
5. Gruttersmolen. Rosmolen. (Gedurende de 18^e eeuw waren er twee van zulke molens).
6. 's Heren windmolen. Korenmolen (later: De Wintotter).
7. Vermoedelijke plaats van de Convents molen. Wind- en korenmolen van het klooster Mariënberg.
8. Vermoedelijke plaats van de Conventsrosmolen. Graarmolen van het klooster Mariënberg.
9. Hoge Biezenmolen. Poldermolen.
10. Molen van de Rijpikkerwaard. Poldermolen.

Verordening op 's Heren Korenmolen in IJsselstein uit 1741.

Bewerkt door A.M. Fafianie

De navolgende verordening is in 1860 door J.J. de Geer van Oudegein van het origineel in het oud-archief van IJsselstein gepubliceerd in zijn 'Onuitgegevene oorkonden betreffende het slot, de stad en de heerlijkheid van IJsselstein' (in: *Codex diplomaticus Neerlandicus*, 2e serie, IV, 2, nr. 2, p. 156-161) en is hier in moderne bewoordingen weergegeven.

Vernieuwde en uitgebreide verordening betreffende 's heren korenmolen in IJsselstein.

Maria Louise, prinses-douairière van Oranje en Nassau, enz., geboren prinses van Hessen, enz.¹ Aangezien er in de voorgaande verordening betreffende de heerlijke korenmolen in IJsselstein² verscheidene onvolkomenheden en onduidelijkheden aan het licht zijn getreden, hebben wij, na voorafgaand overleg, die verordening als volgt hernieuwd en uitgebreid.

1. Inkomsten van de molenaar als maalloon van een mud granen IJsselsteinse maat, vijftientig mud in een last³:

- Tarwe of gerst dat op de broodsteen wordt gemalen, 10 stuivers.
- Tarwe dat op de builsteen⁴ gemalen wordt, 11 stuivers.
- Rogge dat op de broodsteen gemalen wordt, 8 stuivers.
- Varkensvoer, 7 stuivers.
- Brouwkoren, hetzij mout of hartkoren, 5 stuivers.
- Aan alles dat meer weegt dan twee pond worden 3 schepels stuifmeel ingehouden.

2. Degenen die in het schoutambt IJsselstein wonen zullen als volgt de molenaar betalen:

iedere persoon van 12 jaar of ouder betaalt 6 stuivers aan maalloon voor tarwe, rogge of ander koren waar brood van gebakken kan worden; ieder kind tussen 4 en 12 jaar betaalt half geld en ieder kind onder 4 jaar mag gratis laten malen. Desalniettemin moeten de voornoemde bewoners voor wat zij meer laten malen het volledig maalloon betalen, ook voor varkensvoer en brouwkoren.

3. Opdat de molenaar de grootte van de huisgezinnen en het aantal familieleden te weten kan komen en zijn loon rechtens kan innen, zal hij met ingang van elk jaar met assistentie van de gerechts- of gemenlandsbode op zijn kosten bij ieder gezin om een behoorlijke aangifte mogen en moeten verzoeken, die naar waarheid plaats zal vinden op straffe van een boete van 3 gulden iedere keer dat iemand een persoon zal verzwijgen of niet naar waarheid het aantal personen zal aangeven. De bode zal vervolgens in aanwezigheid van de molenaar de personen en respectievelijke families opschrijven, met als onderscheid diegenen die geheel of ten halve zijn aangeslagen. Wanneer die aangifte gedaan is, mag de molenaar elk half jaar zijn gerechte inkomsten als bij zorgvuldige gerechtelijke uitspraak mogen innen.

4. Indien iemand binnen een jaar in het schoutambt komt te wonen en daar niet langer dan een half jaar blijft en weer vertrekt, dan zal hij slechts voor dat halve jaar hoeven te betalen. Hij die na de gedane optekening in het schoutambt komt te wonen zal een behoorlijke aangifte bij de molenaar moeten doen, op een boete van drie gulden. Op dezelfde wijze moet aangifte worden gedaan van personen die na de gedane optekening binnen het eerste half jaar komen te overlijden en of door hen die vertrekken, op straffe dat wanneer die aangifte niet vóór het begin van het tweede half jaar gedaan zal zijn, zij het volle jaar moeten betalen.

5. Gezinnen op het platteland die zelf niet bakken maar hun brood bij de bakkers halen zullen niet onder de bepalingen van de verdeling vallen, maar zij die een valse aangifte doen zullen telkenmale 6 gulden als boete verbeuren.

6. Niemand in de stad of binnen het schoutambt IJsselstein zal daarbuiten mogen laten malen of meel kopen of invoeren op een boete van 100 gulden, te betalen zowel door hem die het meel in zijn bezit heeft als door hem die het invoert, hetzij schipper, voerman of bode, met uitzondering van niemand. Daarbij komt ook de verbeurtenis van wagens, karren, paarden en vaartuigen waarmee het gefraudeerde meel wordt ingevoerd.

7. Ook zal niemand voor zichzelf of voor een ander brood van buiten mogen invoeren, behalve reizigers die een stuk of sneetjes brood als proviand voor hun reis meenemen, op een boete van 25 gulden.

8. Voor wat betreft boekweitmeel en grutten moet een ieder zich houden aan het octrooi dat aan de geoctroyeerde grutters is verleend.

9. Beschuit mag worden ingevoerd mits dat aan de pachter of inzamelaar⁵ van het maalsel wordt gebracht en er belasting over wordt betaald.

10. Voordat hij het koren maalt dat hem wordt gebracht is de molenaar verplicht in

aanwezigheid van de eigenaar of van diegene die het naar de molen brengt te wegen. Wanneer het gemaald is moet hij het volle gewicht rekenen als het koren ongemalen heeft gewogen, met inhouding van het stuifmeel zoals hiervoor bepaald.

11. De molenaar mag het koren dat naar de molen wordt gebracht nawegen in aanwezigheid van de eigenaar of van twee geloofwaardige getuigen en wanneer in de zakken meer aanwezig is dan aangebracht was, dan komt het overschot tot nut van de molenaar. Desalniettemin blijft de belasting van kracht op het maalsel in zijn geheel en komt aan de pachter of inzamelaar toe.

12. De molenaar moet voor de gemeente goed meel malen en hij moet altijd bij gunstige wind gereed zijn om de gemeente te dienen en die het eerst naar de molen komt te helpen, echter met dit voorbehoud, dat wanneer iemand bij slappe wind een last tarwe of ander koren naar de molen brengt in de tussentijd een ander met een of twee zakken geholpen moet worden.

13. Bij langdurige windstilte of bij gebreken aan de windmolen moet de molenaar malen met de rosmolen van de geoctroyeerde grutters, wier gruttersmolen gereed moet worden gebracht om granen te breken, hetgeen de grutters moeten toestaan. Wanneer zij hun paarden daarvoor willen laten gebruiken dan zullen zij de helft van het maalloon genieten.

14. De molenaar mag aan geen enkele inwoner van de stad of van het schoutambt toestemming geven om elders te malen, noch om brood of meel buiten de stad en het schoutambt te kopen, op een boete van 50 Karolusgulden.⁶ Een dergelijke toestemming is van nul en generlei waarde en deshalve wordt niemand van de boeten vrijgesteld die middels deze verordening bepaald zijn.

15. Ook zal de molenaar niet met enige inwoner van de stad of van het schoutambt mogen onderhandelen over het maalloon, maar hij moet het geheel ontvangen, tenzij dat loon door een speciale beslissing anders

wordt bepaald, op een boete van telkenmale 25 gulden.

16. Indien toch iemand van buiten naar de molen komt, dan mag hij niet worden opgebracht of tot een boete worden gedwongen, maar zal de molenaar zijn maalloon mogen schikken naar believen.

17. De molenaar is verplicht al wat voorschreven is precies na te leven en mag zich niet met duistere praktijken of middelen, direct of indirect ten nadele van de gemeente, inlaten, op een straffe van scheidsrechterlijke correctie, ja zelfs met behulp van een lijfstraf wanneer de zaak dat vereist.

18. De boeten hier vermeld komen voor de helft aan de beambte van stadswege en voor de andere helft aan de molenaar. De boeten die de molenaar zelf moet betalen komen alleen aan de beambte.

En opdat niemand van deze bepaling ontwetend blijft, zal deze in de stad en in het schoutambt IJsselstein worden gepubliceerd en opgehangen overal waar men dat gewoonlijk pleegt te doen.

Gedaan te Leeuwarden, de 24ste november 1741.

(was getekend) M.L. Prinses van Oranje.

Noten

1. Douairière = een adellijke weduwe met wedu-goed onder haar beheer. Maria Louise landgravin van Hessen-Kassel was de weduwe van Johan Willem Friso en douairière van de baronie IJsselstein tussen 1732-1765.
2. Deze verordening is een aanvulling op het *Ordonnantie en Reglement waarop voortaan sal worden verpacht 's heeren windmolen tot Ysselsteijn*, in 20 artikelen, uit 1718. Het betrof hier de onmiddellijke voorganger van de in 1732 gebouwde molen. (Origineel in oud-archief IJsselstein).
3. 1 mud = 4 schepels, 1 last = 100 schepels. De IJsselsteinse maat is niet bekend, de Utrechtse maat was bijvoorbeeld 1 schepel = 30,1 liter (een last = 3010 liter).
4. Builsteen: hierop wordt tarwe ontdaan van zemelen (builen is ziften).
5. De IJsselsteinse impost (verbruiksbelasting) werd ieder jaar verpacht aan een zgn. collecteur. Deze posten staan in de stadsrekeningen vermeld.
6. De Karolusgulden was een munt uit de tijd van Karel V. In deze tijd werd alleen de benaming gebruikt om een rekeneenheid van 20 stuivers aan te geven.

Historische Kring IJsselstein

De Stichting Historische Kring IJsselstein is tot stand gekomen in 1975 en stelt zich het volgende ten doel:

De belangstelling wekken voor de geschiedenis in het algemeen, voor de geschiedenis van IJsselstein en van de Lopikerwaard in het bijzonder.

Bestuur:

Voorzitter: L. Murk, IJsselstraat 24, IJsselstein.
Secretariaat: C.J.H. van Dijk-Westerhout, Omloop West 42, 3402 XP IJsselstein, tel: 03408-83699.
Penningmeester: W.G.M. van Schaik, M. Hobbemalaan 11, IJsselstein.
Lid: mevr. G.C.A. Pompe-Scholman.
Bank: Amrobank IJsselstein, reknr.: 21.84.00.217, gironr. van de bank: 2900.

Redactie:

Drs. A.M. Fafanie, Duivenkamp 487, 3607 BH, Maarssen en B. Rietveld, Meerenburgerhorn 7, 3401 CC IJsselstein.

Donateurs ontvangen het periodiek (3 of 4 nummers per jaar) en worden op de hoogte gehouden van de activiteiten.

Nieuwe donateurs kunnen zich opgeven bij dhr. W.G.M. van Schaik, M. Hobbemalaan 11, 3401 NA IJsselstein, tel: 03408-81873. Voor inwoners van IJsselstein bedraagt de contributie minimaal f 20,- per kalenderjaar, zij die buiten IJsselstein wonen worden verzocht f 6,- extra over te maken i.v.m. de verzendkosten. Losse nummers kunnen voor zover voorradig, à f 7,50 bij het secretariaat worden besteld. Voor dubbelnummers is de prijs f 10,-. Verzamelbanden met 20 nummers naar keuze zijn f 80,-.

Een kaart van IJsselstein uit 1812

door
A. M. Fafianie

Onlangs werd er bij herinventarisatie van een deel van het archief der Staten van Utrecht in het Rijksarchief aldaar een gave kaart van het stadsgedeelte van IJsselstein aangetroffen.¹ De kaart is de moeite waard om bekeken en beschreven te worden en is naar mijn weten nooit door anderen ingezien of beschreven, wat te wijten zal zijn aan het feit dat zij niet in de inventaris is genoemd en een bijlage is geweest bij een brief van de gemeenteraad van IJsselstein.

Bij dit artikel is de kaart verkleind, maar in de oorspronkelijke kleuren afgedrukt. Geprobeerd zal worden om het ontstaan van de kaart te achterhalen, deze te beschrijven en enkele details er uit te lichten en te vergelijken met de andere toestand.

Waarom een kaart?

De zogeheten fluwelen revolutie van 1795 bracht ook in de Baronie van IJsselstein de nodige veranderingen. Na in maart 1795 eerst bij de provincie Holland te zijn ingedeeld, volgde in juli 1810 de inlijving bij het Frankrijk van Napoleon als onderdeel van het Departement van de Zuiderzee. Hoofd van het departement van de Belgische prefect de graaf van Celles, die zetelde in Amsterdam. IJsselstein ressorteerde onder het derde arrondissement waarvan Utrecht de hoofdstad was en waar de onderprefect zetelde.

Vanaf die tijd werden alle publieke zaken

aangaande IJsselstein door de onderprefect en zijn staf geregeld. Deze regeling duurde tot 28 maart 1814 toen na de bevrijding de – sinds begin 1811 – voormalige Baronie bij de provincie Utrecht kwam in de vorm van de gemeente IJsselstein, Benschop en Polsbroek, de huidige situatie.

Midden in deze zware jaren, op 30 juli 1812, kreeg de Municipale Raad van IJsselstein (het gekozen gemeentebestuur) een brief van de onderprefect, die niet bewaard is gebleven, aangaande aan te brengen veranderingen in de stad. Uit het antwoord op deze aanschrijving blijkt waar het precies om ging. Deze brief was in slecht Frans opgesteld (de officiële ambtelijke taal uit die tijd), maar is ook in het Nederlands bewaard gebleven. Bijlage van de Franstalige brief was de kaart. De brief luidt als volgt:

OAIJ. Inv. Fruin 1811-1813, nr. 1. 1812 oktober 2.

Buitengewone vergadering van de Municipaale Raad der stad IJsselstein op vrijdag 2 oktober 1812.

Present de heeren H. Hoofst Graafland, maire, P.R. van Affelen, J.B. Snellen, N.H. Strick van Linschoten, J. Heijsters, H. van der Roest, T.A. Bos, W. Verweij, S. Kortland, G. Hogenhuizen en J. Scholten van Aschat, raaden.

Deze vergadering behoorlijk belegd conform eene missive van den heer Sous-Prefect in dato 30 julij 1812, en volgens de wet gecomponeerd, ten einde te delibereeren over het formeeren van een plan of plattegrond der stad, zo als dezelve thans is, en voor welke verbetering hetzelve zoude vatbaar zijn, is goedgevonden, dat in de eerste plaats aan den heer Prefect zoude behooren te worden aangeboden een ter tafel geproduceerd plan der stad, en tevens daar bij gevoegd, dat daar uit zal blijken, dat deeze stad na gelang van desselfs groote vrij wel is verdeeld en de straaten behoorlijk doorsneed en gericht zijn, zodat deeze plaats steeds wegens desselfs gezonde lugt is bekend geweest, en vele luiden dezelve uit dien hoofde hebben gezocht, en dat schoon het, zoals zulks door den heer Sous-Prefect teregt is geremarqueerd, een waarheid is, dat er zeer weinig plaatsen zijn, waarin geene veranderingen of verbeteringen zoude te wenschen zijn, zo meent de Raad egter, dat dezelve in deeze stad meer tot veraangenaming als tot wensentlijk nut zoude strekken, immers niet zoude kunnen opweegen tegens de enorme kosten, die daar uit zoude spruiten, en dus geenszints overeenkomen met de zo nodige zuinigheid, welke de staat der financiën van deeze gemeente billijk vereischt, en het is uit dien hoofde, dat de Raad van oordeel is, dat het maken van plans daaromtrent overtollig zoude zijn, en geen zwaarigheid maakt te verklaren, dat in deeze stad geene veranderingen te wenschen zijn.

Aldus gedaan ten dage, maand en jaare als boven.

(was ondertekend:) *J. Scholten van Aschat, J. B. Snellen, P. R. van Affelen, N. H. Strick van Linschoten, Js. Heijsters, Herms. van der Roest Gzoon, Teunes Arie Bos, S. Kortland, G. van Hoogenhuijsen, Wim Verweij.*

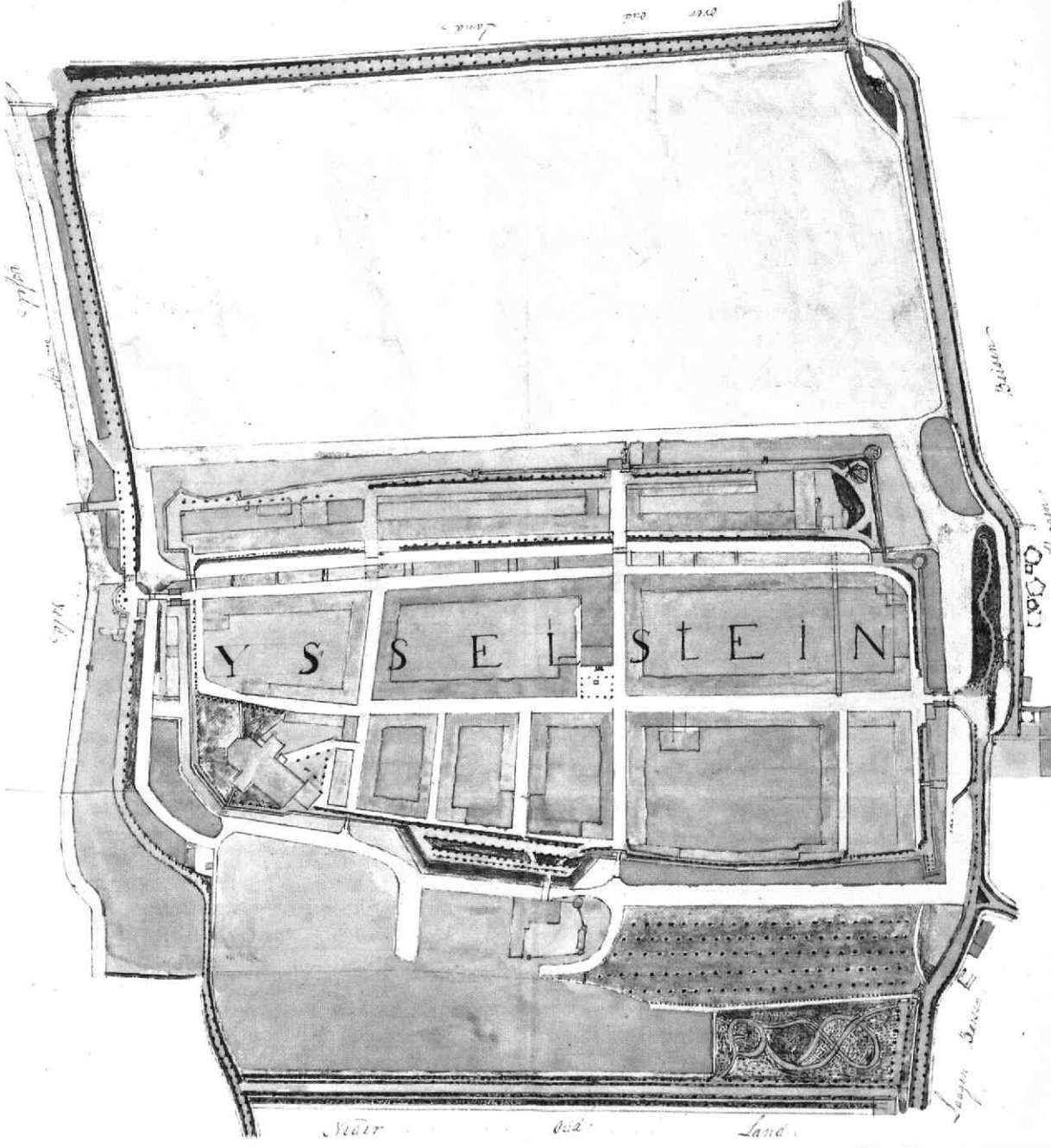
Recapitulerend: vóór 30 juli 1812 is er een wet gepasseerd die inhield dat de steden (van het Departement van de Zuiderzee?) aangepast en veranderd moesten worden met behulp van de respectievelijke gemeentebesturen. Conform deze wet heeft de onderprefect ook de gemeenteraad van IJsselstein aangeschreven. Op zijn beurt heeft de raad

een plattegrond laten maken waaruit moest blijken dat er niets veranderd kon of moest worden, aangezien elke verandering slechts ter verfraaiing zou dienen en niet tot nut. Een belangrijk argument hierin was gelegen in het feit dat elke verandering te duur zou zijn. Uit diverse stukken blijkt dat de gemeente in de Franse tijd behoorlijk in de schulden stak,² zodat dit argument zeker gerechtvaardigd was.

Opvallend is dat de raad benadrukte dat de stad van oudsher ('de tout temps') befaamd was om haar gezonde lucht en daarom ook een zekere aantrekkingskracht bezat. Moeten wij daaruit afleiden dat IJsselstein een 17e of 18e eeuwse kuuroord was? Het lijkt mij eerder dat de Baronie in het algemeen en de stad in het bijzonder in die tijden befaamder was om het gunstige belastings- en juridische klimaat dan om de gezonde lucht.³ Juist in die tijd gingen zich diverse renteniers in de stad vestigen en hun geld in grond beleggen. Het argument zal hier dus gebruikt zijn om de stad in een wel heel positief daglicht te stellen. Hierop inhakend is het van belang om de ondertekenaars van de brief nader te bekijken. Maire (burgemeester) sinds 17 juli 1811 was mr. Hendrik Hooft Graafland, die zou aanblijven tot januari 1813.⁴ Hij bezat aanzienlijke percelen grond in de binnenstad van IJsselstein en moet een vermogend man zijn geweest. Dit gold evenzeer voor twee van de tien ondergetekende raden, in het bijzonder voor Nicolaas Hendrik Strick van Linschoten en Hermannus van der Roest Gerritszoon. De eerste was eigenaar en bewoner van het kasteel met toebehorende percelen, de tweede was een niet onbemiddelde fabrikteur in hoepels, molenaar en bij tijd en wijle schepen van IJsselstein.⁵ Veranderingen in de infrastructuur van IJsselstein zou voor beiden rampzalig kunnen uitpakken; te denken valt aan demping van de stadsgrachten, verbreding en uitbreiding van de wegen, slechting van stadspoorten en -muur en afbraak van het kasteel. Het tegengaan van de plannen zou in dit geval lijfsbehoud wezen.⁶

De bijgevoegde kaart was van de hand van landmeter Gerrit van Eijken die de stad volgens eigen schrijven in augustus 1812 op last van de burgemeester had opgemeten.

1. Das ist Meyne de. Linn. de. die. Wollene
 an die. Linn. de. Wollene. Linn. de.
 Kinn. de. Linn. de. Wollene. Linn. de.
 den. Linn. de. Wollene. Linn. de. Wollene.
 die. Linn. de. Wollene. Linn. de. Wollene.
 in. Linn. de. Wollene. Linn. de. Wollene.
 die. Linn. de. Wollene. Linn. de. Wollene.

Wald

Wald

Wald

Wald

Wald

Wald Wald Wald

Deze laatste had dus direct na het krijgen van de brief van de onderprefect werk laten maken van de kaart. Tussen augustus en oktober moet dan de kaart ingetekend en ingekleurd zijn geweest, een knap staaltje werk in zo'n kort tijdsbestek.

De stad in 1812

De originele papieren kaart meet 51 x 40 cm en heeft een schaal van 1:1670 (1 cm op de kaart komt overeen met 16,7 meter). Het geheel is met pen en penseel ingetekend en gekleurd; donkerblauw zijn de tuinen en singels, blauw is water, rood is bebouwing, hardgeel zijn zandpaden, wegen en wandelpaden, lichtgeel zijn straten en groen is weiland. In de loop der tijd is het groen verkleurd in donkerblauw.

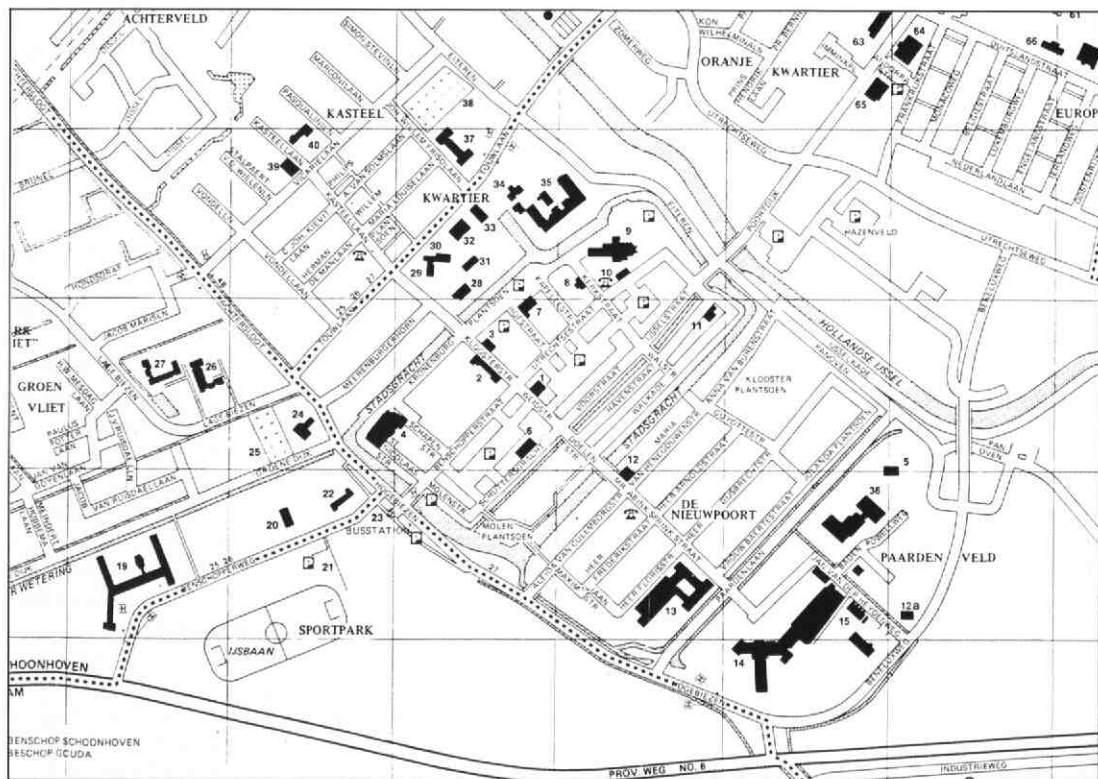
Het afgebeelde gebied bestrijkt het land tussen de Touwlaan en de Paardenlaan en tussen de Biezendijk/Achtersloot en de IJssel. Tegenwoordig is dit gebied in zijn geheel volgebouwd, maar in deze tijd concentreerde de bebouwing zich binnen de Middeleeuwse stadsmuren, met enige uitzonderingen als het kasteel, de Doelentoren, huizen langs de IJssel bij de Panoven en bij de Benschopse sluis. Het stadsgebied was nog compleet ommuurd. IJssel- en Benschopperpoort beheersten als in vorige eeuwen de twee enige onverharde toegangswegen naar de stad, die overigens bijzonder smal waren. De muur en de muurtorentjes waren in deze tijd sterk vervallen, ronddelen en torens waren bijna alle gesloopt. Pas na 1850 zouden de oude verdedigingswerken worden afgebroken, slechts enige restanten bleven toen over, waaronder de Doelentoren die zijn bestaan nog enige decennia wist te rekken.

IJsselstein telde in 1812 acht bruggen, drie over de stadsgracht, vier over de Haven en één over de IJssel. De Benschopse brug vormde een onderdeel van de in 1612 vernieuwde Benschopperpoort. Het geheel was in baksteen gebouwd, met een ronde uitsparing waar twee rijtuigen elkaar konden passeren. Bij binnenkomst in de stad werd hier het poortgeld geheven, waarvoor een speciaal tarief gold met betrekking tot de aard van het passerende voertuig. Via deze brug was er een verbinding met de Lopikerwaard

via Benschop (Benschopse steeg en Kamperzandpad, nu Benschopperweg), met het Gein en Utrecht via Biezendijk en Paardenlaan, en met Montfoort via de Achtersloot. In de 17de eeuw waren er juist aan weerszijden van de brug twee poortjes geconstrueerd die slechts een bepaalde wielenbreedte van karossen en rijtuigen toeliet, dit in verband met een overzichtelijke situatie ten behoeve van de plaatselijke imposten (belastingen). Vóór 1812 zijn deze opgeruimd.⁷

De smalle brug over de stadsgracht bij de IJsselpoort vormde ook een onderdeel van de stadspoort. Deze brug was eveneens in baksteen opgetrokken. In de late Middeleeuwen was vóór de brug een sterk bastion gelegen, waar in 1812 niets meer van over was; slechts de ronde vorm is op de plattegrond nog te herkennen. Evenals bij de Benschopse brug waren hier in de 17de eeuw twee poortjes aanwezig, gelegen ter weerszijden van de weg naar Jutphaas en Utrecht. Deze weg begon bij een brug over de IJssel die thans verdwenen is, maar in 1812 nog aanwezig was, de zogeheten IJssel- of Asbrug, waarschijnlijk genoemd naar het 'asveld', aan de overzijde van de IJssel waar het stadsvuil verbrand werd. Deze draaibrug stamde uit de late Middeleeuwen en was gelegen tussen de huidige IJsselbrug uit 1907 en de voormalige noodbrug tegenover het Hazenveld. In 1857 werd de brug afgebroken en op 55 meter afstand vervangen door een nieuwe draaibrug.⁸ De derde brug over de stadsgracht was de houten loopbrug van het Hof (nu Kronenburgplantsoen) naar het kasteel, die in aanleg uit de Middeleeuwen moet stammen.

Over de Haven waren vier bruggen gelegen. De eerste was de stenen Haven- of Molenbrug vlak achter de stadswal, gelegen over de zeer smalle waterverbinding stadsgracht-Haven. De tweede was de Visbrug, al in de Middeleeuwen zo genoemd omdat daar de vis werd afgeslagen en verhandeld die in de IJssel en de grachten gevangen werd. Zo is de stadsgracht eeuwenlang als viswater verpacht geweest. De derde brug was de stenen Wittepaardsbrug, een moeilijk te verklaren naam. De laatste brug was de houten (later

Huidige situatie (1984).

stenen) loopbrug die het 'Domineesbrugje' werd genoemd omdat de predikantswoning daar stond en de dominee over deze brug moest als hij ter kerke ging. In 1812 was Frederik Lodewijk Abresch al zo'n tien jaar dominee van de NH Kerk, samen met Frederik van den Ham, tweede predikant. De eerste drie bruggen over de Haven zijn aangelegd in de tijd dat het gebied tussen de Haven en de oostelijke stadsgracht in de 14e door de stad in gebruik is genomen. Oorspronkelijk was de Haven de oostelijke stadsgracht die veel breder moet zijn geweest (zo'n 35 meter, nu ongeveer 3 meter). Nadat dit gedeelte was omweld is er in de zuidwesthoek een houten windmolen gebouwd, de verre voorganger van de in 1732 gebouwde Windotter.

De stadsgrachten liepen oorspronkelijk tot aan de stadsmuren naar zijn vanaf de 16de eeuw voor de helft aangeplempt. In 1812 had deze 'landwinning' zijn grootste omvang al lang bereikt en waren deze percelen in

gebruik als opslagplaatsen of moestuinen. Vooral het stuk gracht tussen IJsselpoort en NH Kerk is bijna in zijn geheel dichtgestort en in percelen onderverdeeld. In 1832 was dit in gebruik als woning en opslagplaats van een hoepmaker.⁹ Het eigenaardige 'eiland' ten westen van de korenmolen heeft als begraafplaats van de Joodse gemeente in IJsselstein gediend en is waarschijnlijk speciaal voor dit doel aangelegd. In 1812 zou dat nog als zodanig hebben kunnen functioneren. Het vermoeden bestaat dat deze stukken land zijn gewonnen door uitbaggering van de grachten en de IJssel.

Het stratenplan van de binnenstad verschilt nauwelijks van de tegenwoordige indeling. Het geheel heeft in de loop van de 14de eeuw zijn beslag gekregen. De haaks op elkaar staande straten verdelen de stad in negen ongelijke blokken die voornamelijk aan de rand zijn bebouwd. De open gebieden binnen deze blokken waren in gebruik als tuinen, opslagplaatsen, moestuinen en schuren. Een

uitzondering vormen de gesloten huizenrij van de Voorstraat en het Wed, met de karakteristieke zogenaamde watersteegjes of trappen afdalend naar de Haven, en het blok waar de oude Nicolaaskerk in staat met het omliggende kerkhof en het kleine omzoomde emplacement.

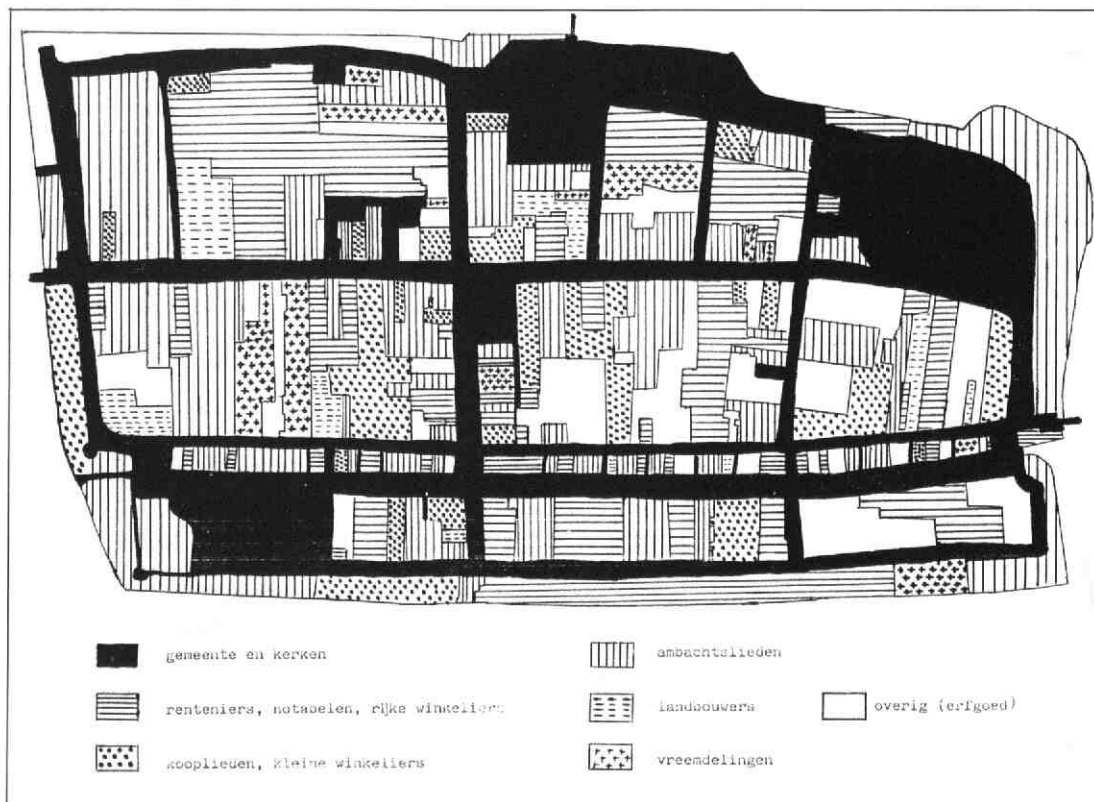
Binnen dit kleine stadsgebied van ongeveer 12 hectare woonden in 1812 ongeveer 1.300 mensen, uitgaande van een totale gemeentebevolking van 2.520 personen.¹⁰ Op een kadasterkaart van 1819¹¹ staan ongeveer 315 bewoonbare huizen ingetekend, dus afgezien van openbare gebouwen, zodat er gemiddeld ruim vier personen een huis bewoonden. Dit veronderstelt een gemiddeld kindertal dat even groot is als nu, ruim twee kinderen per gezin. Niet alle huizen worden door gezinnen bewoond zodat dit getal niet absoluut mag worden genomen. Zou dit getal misschien te verklaren zijn door het hoge aantal renteniers, weduwen en weduwnaars van middelbare leeftijd?

Merkwaardig is dat stadsuitbreiding vóór de 20ste eeuw nauwelijks had plaatsgevonden, terwijl toch het gebied van de Nieuwpoort – vrijwel even groot als de stad zelf – al sinds de 14de eeuw beschikbaar was. Wellicht hebben de vele oorlogen aan de compactheid van de stad bijgedragen, alsmede een vrij constant of licht dalend bevolkingsaantal tot het midden van deze eeuw. Afgezien van het klooster Mariënberg dat daar tussen 1394 en 1482 moet hebben gestaan met kloostertuin en molens,¹² is daar geen bebouwing geweest, met uitzondering van de Hogebeizenmolen in de zuidwesthoek. Deze molen is al zeer oud en diende om het IJsselwater, dat via de Molenvliet en een heul onder de Panoven stroomde, in de Hogebeizenwetering over te hevelen. In 1884 werd deze vervangen door een stoomgemaal.¹³

Het IJsselstein van 1812 moet een pittoresk beeld zijn geweest voor de reiziger. De gehele stad was over de lengte van de vervallen stadsmuren op de wal beplant met soms eeuwenoude notebomen die tot 35 meter hoog konden worden en walnoten en prima hout leverden. Ook langs de Haven stond een rij van zo'n 34 bomen, die precies op de kaart staan aangegeven. De diverse wegen die de

stad omsloten waren eveneens door bomengalerijen omzoomd, zoals de Touwlaan door de fameuze iepen, de Achtersloot, de Biezendijk, de Paardenlaan door prachtige linden en de IJsseldijk. Het Hof voor het kasteel was ingericht als publieke wandelplaats want wandelen was in die dagen een geliefde bezigheid, waarbij het flaneren vaak voorop stond. Tussen de Touwlaan en de Achtersloot was er een aanzienlijke tuin in de moderne Engelse landschapstijl aangelegd, waarover straks meer. Een derde tuin bevond zich tussen de stadsgracht en de Benschopse sluis. Ook de stadswal diende als wandelplek. Zelfs de Plaats voor het stadhuis was door bomen omgeven, waar in het midden de stadspomp stond. Prenten uit het eind der 18de eeuw laten dan ook de stad zien als gelegen in een woud van oude bomen dat samen met de vele trap-, hals- en klokgeveltjes, de indrukwekkende toren van de kerk, het grote kasteel en de molen op de wal een zeer toepasselijk romantisch plaatje opleverde. Dat plaatje zou overigens in de loop van die eeuw aanzienlijk worden gewijzigd. Het is niet eenvoudig te achterhalen wie in 1812 de huiseigenaren waren. Wel zijn er de eerste kadastrale gegevens beschikbaar die vanaf 1832 werden bijgehouden en die met enig voorbehoud met 'terugwerkende kracht' kunnen worden geprojecteerd. In grove lijnen kan dan worden aangegeven hoe de bezitsverhoudingen in de stad lagen. In het kader van dit artikel is daar geen uitputtend onderzoek naar gedaan. De gegevens staan in het bijgaand kaartje ingetekend.

Straten, stegen, grachten, bruggen, verdedigingswerken en openbare gebouwen (ook scholen) waren in het bezit van de gemeente en werden door haar onderhouden. Dat was een kostbare zaak, want vrijwel al het gemeentegoed stamde uit de late Middeleeuwen en was uit stenen en meestal ondeugdelijk metselwerk vervaardigd. De slechte toestand van de verdedigingswerken is reeds aangegeven, maar gebouwen als de Waag, het Ewoud's gasthuis en het Stadhuis waren evenzeer in slechte staat. Er waren in IJsselstein drie Godshuizen, de Hervormde kerk uit 1310, de Katholieke kerk bij de korenmolen uit 1780 en de Joodse synagoge in

Perceel eigenaren IJsselstein 1832, naar klassen.

de Weidstraat uit 1766. De respectievelijke predikanten woonden in de nabijheid van deze kerken en ook de kerkhoven van de twee Christelijke kerken lagen ernaast. Pas in late tijd zouden de kerkhoven buiten de stad worden aangelegd. Ook behoorden enige huizen aan de kerken, eveneens in de nabijheid gelegen.

De rijkste ingezetenen – renteniers, notabelen, rijke kooplieden – bezaten huizen door de gehele stad, maar zij woonden voornamelijk aan de Benschopperstraat NZ en tussen de Havenstraat en de stadswal (het 'Van der Roest-hoekje'). Hier stonden de grote herenhuizen met aanzienlijke tuinen daarachter. In het algemeen kan worden gezegd hoe kleiner de huizen, hoe armer de bevolking. De kleinste huisjes stonden tussen het Wed (nu de Schuttersgracht)/Voorstraat en de Havenstraat, langs het openbare riool dat de Haven was. Deze huisjes waren voornamelijk bezit van renteniers en kleine

ambachtslieden. Ook woonden er dagloners. Kooplieden en kleine winkeliers woonden in de nabijheid van de centrale Plaats en ook wel langs de Voorstraat. Verscheidene pakhuizen waren in hun bezit. De kop van de Benschopperstraat was het domein van de ambachtslieden. Daar waren er bijzonder veel van, zoals smeden, herbergiers, timmerlieden, koperslagers, bakkers, bierbrouwers en kuipers. Deze konden overal in de stad worden aangetroffen. Op de aangeplempte stukken gracht hadden deze mensen hun voorraden staan; steeds meer werd deze grond in beslag genomen door de opkomende hoepmakerijen. Opvallend is dat er veel weduwen- en erfgoed verspreid lag door de stad, vaak aanzienlijke huizen en lappen tuingrond.

Samenvattend mag worden gesteld dat het IJsselstein van 1812 een bijzonder aantrekkelijke plaats moet zijn geweest, zeker voor particulieren. Er was een zekere

concentratie van wat men de verschillende standen kan noemen, waarbij de 'armenwijk' langs de Haven het meest opvalt. Het grote aantal van kleine ambachtslieden moet de stad het aanzien hebben gegeven van een nijvere plaats. Het is zeker aan te nemen dat IJsselstein in deze tijd de centrale plek was voor de dorpen uit de omgeving (en vooral uit de Lopikerwaard), waarvan de inwoners per paard en wagen, te voet met de hand- of hondenkar en over water met vrachtschuiten alles van hun gading konden vinden. Regelmatige markten, kermissen e.d. die gehouden werden zorgden voor een evenwichtig contact tussen producent en consument.

Het kasteel en omgeving

Het gebied tussen de huidige Touwlaan en de stadsgracht, waarbinnen zich het kasteelcomplex bevindt, staat juist nog op de plattegrond ingetekend.

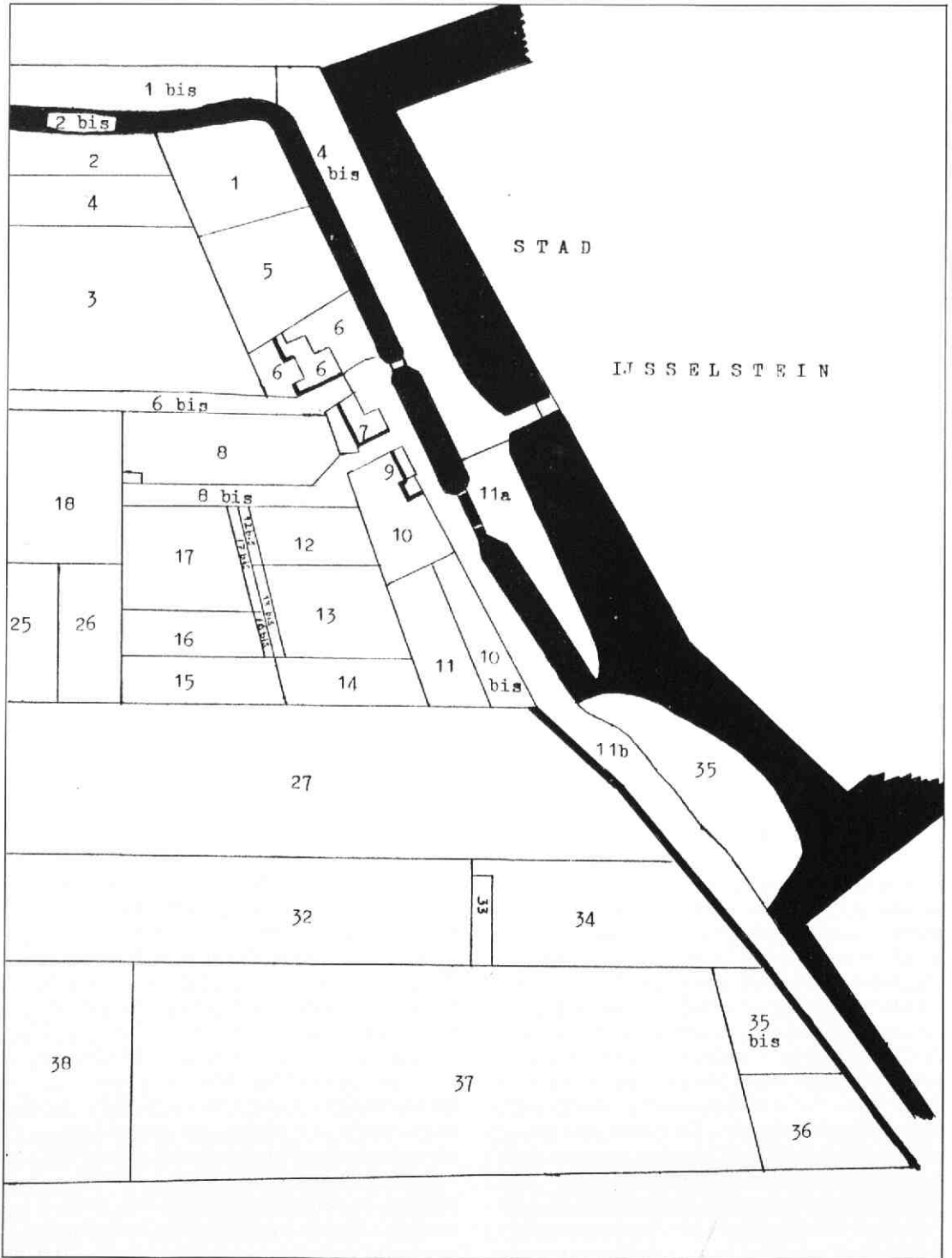
Beginnend bij de Touwlaan: wanneer deze is aangelegd is niet precies bekend, maar valt wel te benaderen. Op de bekende kaart van Hattinga van de Lopikerwaard uit 1771 staat deze nog niet aangegeven, op de plattegrond ogenschijnlijk wel. Tussen 1771 en 1812 bezitten wij geen kaarten, dus moeten historische gegevens uitkomst brengen. De naam impliceert dat hier een touwbaan moet hebben gelegen, evenals de kaarsrechte weg van meer dan 410 meter lengte. Begin 1778 waren de rijke IJsselsteinse burgers Goris 't Hoen, Pieter van der Meulen en Dirk van den Bosch een succesvolle hennep- en vlasfabriek begonnen en vanaf de zomer van dat jaar probeerden zij een touwspinnerij op te zetten, waarvoor een touwbaan nodig was. Op 3 november van dat jaar werd het voorstel ingediend bij de magistraat, zodat met de aanleg in 1779 of 1780 begonnen kan zijn.¹⁴ In 1812 was de baan volgens de plattegrond omzoomd door twee dubbele rijen iepen, zo'n 155 in getal, die in deze tijd al ruim dertig jaar oud zouden kunnen zijn. De baan was zoals veel andere touwbanen bestraat en liep van de Achtersloot tot de Eiterse weg. Aan de Achterslootse kant stond de touwslagerij.

Toch hebben we hier niet te maken met de eigenlijke Touwlaan. Een vergelijking met de kadastrale situatie in 1832 (zie het kaartje)

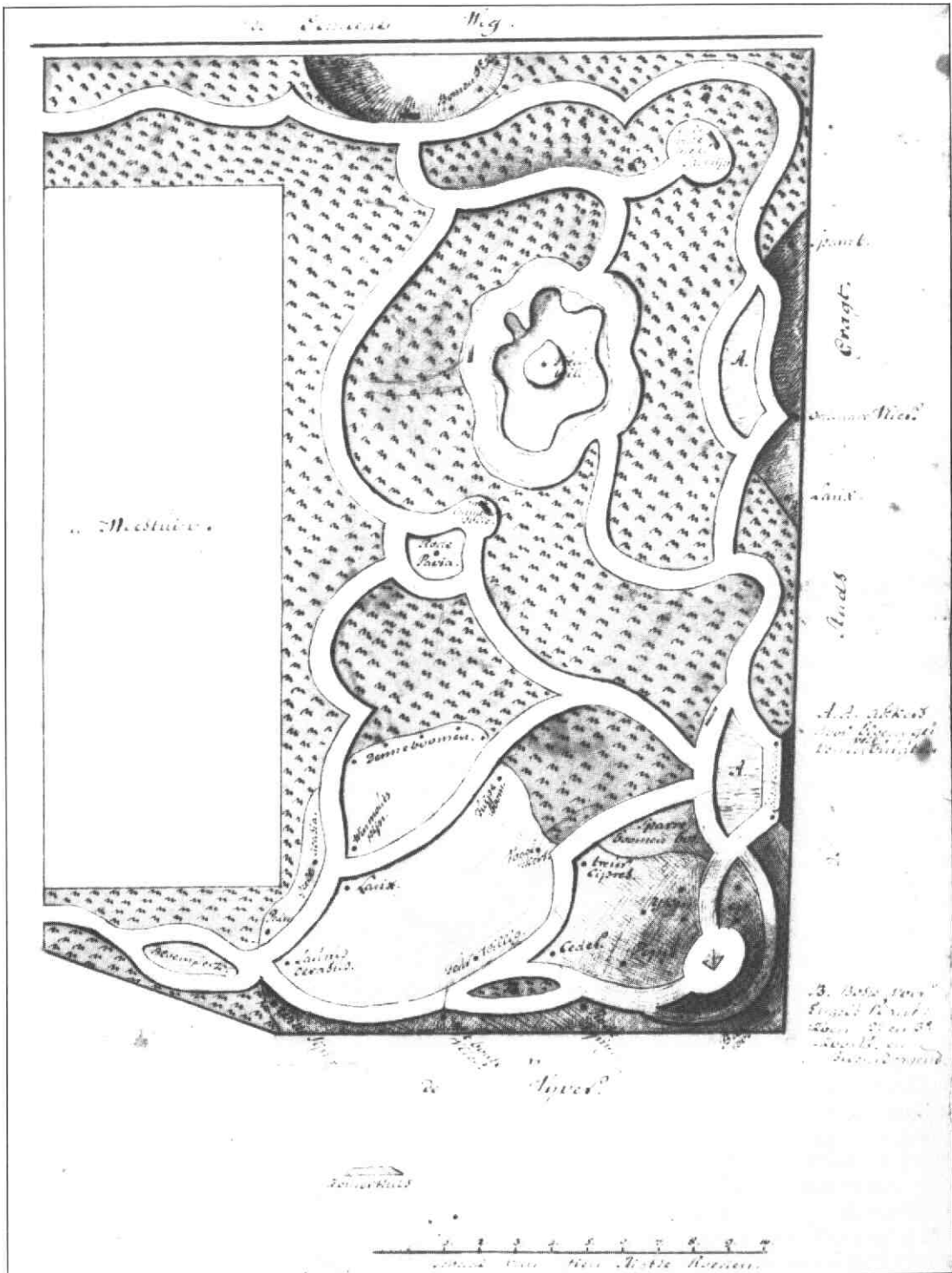
leert dat direct naast de touwbaan inmiddels een publieke laan was aangelegd, die gemeentebezit was.

Dit nu was de latere Touwlaan. De oorspronkelijke touwbaan was in 1832 bezit van de erven van mr. H. Hooft Graafland, de vroegere burgemeester. Tussen 1812 en 1832 zijn er twee touwslagerijen op de baan bijgekomen, met een totaal dus van drie. Die aan de Achtersloot behoorde aan de voornoemde ervan, de twee anderen (een halverwege, de ander aan de Eiterse weg) behoorden aan de kasteelheer, N.H. Strick van Linschoten.

Een volgend, opvallend punt betreft de tuin tussen de touwbaan en de Achtersloot. Op de plattegrond is te zien dat deze tuin werd begrensd door een sloot en door een omzoomd zandpand evenwijdig aan de Achtersloot. Een kronkelend pad loopt er dwars doorheen en het geheel lijkt met struiken beplant. De tuin was gelegen juist ten noorden van wat nu de Meerenburgerhorn heet en wordt doorgesneden door de Touwlaan. Op de kadasterkaart van 1832 is de tuin niet meer aanwezig en wordt het perceel gebruikt als bos (waarschijnlijk griend) en bouwland, terwijl een deel plaats heeft moeten maken voor de Touwlaan. Ook dit perceel was eigendom van Strick van Linschoten. Dit laatste feit kan een aanwijzing zijn voor een situatie die verder in het verleden ligt. De tuin heeft namelijk een aantal kenmerken die overeenkomen met een ontwerp-tuinplan uit ca. 1770, die zich in het familiearchief De Beaufort bevindt.¹⁵ De man achter dit tuinontwerp was toenmalige drost van IJsselstein, Joachim Ferdinand de Beaufort, die in de Franse tijd nog enige jaren baljuw zou worden. De drost woonde vanouds op het kasteel en bezat de stukken land rondom. Het ontwerp was voor een aanzienlijke tuin in de moderne Engelse landschapstijl, met kronkelweggetjes, een onregelmatige vijver, kunstmatige heuveltjes, een tuinhuis en enkele opvallende bomen. Het geheel was vooral asymmetrisch van opzet, dit als precieze tegenstelling tot de voorgaande periode. De tuin moest worden aangelegd tussen de 'gemeene weg', de stadsgracht en de 'vijver'. In de tuin zou ook een aanzienlijke

Situatie omgeving sluis, naar kadaster 1832.

Ontwerp kasteeltuin ca. 1700.

moestuin worden aanlegde, en net er buiten zou een zomerhuis worden gebouwd.

Als ze de weg kunnen identificeren met de Eiterse weg, de gracht met het gedeelte tegenover de Hervormde kerk, en de vijver met het restant van de slotgracht, dan moest de tuin het stuk land hebben ingenomen dat op de kadastrale kaart ook als tuin staat aangegeven met een schuur in het midden. Inderdaad komen de afmetingen overeen met de schaal die op het tuinontwerp wordt gehanteerd. In 1832 was dit eigendom van de weduwe van Lodewijk de Haas, dus niet van de kasteelheer Strick van Linschoten. Het is aannemelijk dat De Beaufort van dit land heeft moeten afzien en de tuin elders, namelijk op de plek bij de touwbaan, op kleinere schaal heeft laten aanleggen. De gelijkenis met het 18e eeuwse ontwerp is namelijk treffend te noemen. Na het overlijden van de baljuw in 1807 heeft de volgende kasteelheer de tuin overgenomen en er vrijwel niets aan veranderd. Tussen 1813 en 1832 heeft de tuin dan een andere bestemming gekregen, omdat de Touwlaan er door heen werd gelegd. Voor de kasteelheer bleef er evenwel nog genoeg tuin over.

Het kasteelcomplex heeft een eigen, lange geschiedenis. Zoals het kasteel er in 1812 bij stond was er echter geen enkel gedeelte meer over dat rechtstreeks uit de eerste bouwfase dateerde (misschien rond 1250). Elke eeuw vanaf de bouw gaf belangrijke veranderingen te zien die niet meer te achterhalen zijn. Vele malen is het kasteel verwoest, of in ieder geval 'aangeschoten' geweest, maar altijd heeft herbouw plaatsgevonden en bleef de verdedingsfunctie tot en met de 16e eeuw belangrijk. Vanaf die tijd is de woonfunctie primair gesteld en werd dit aan de smaak van de bewoner – de drosten – aangepast. Vooral onder de De Beauforts werd de woonfunctie belangrijk.

De slotgracht rond het complex was in 1812 nog maar een restant van wat zij zo'n vijftig jaar eerder was. Nog in de 18de eeuw liep de gracht geheel om het kasteel, overspannen door een loopbrug van het kasteel naar de vierkante kasteeltuin. Deze tuin was op haar beurt door een gracht omgeven die zo'n 15 meter breed was. In 1812 was ongeveer de helft van de gracht gedempt en was het kasteel

direct met de kasteeltuin verbonden.

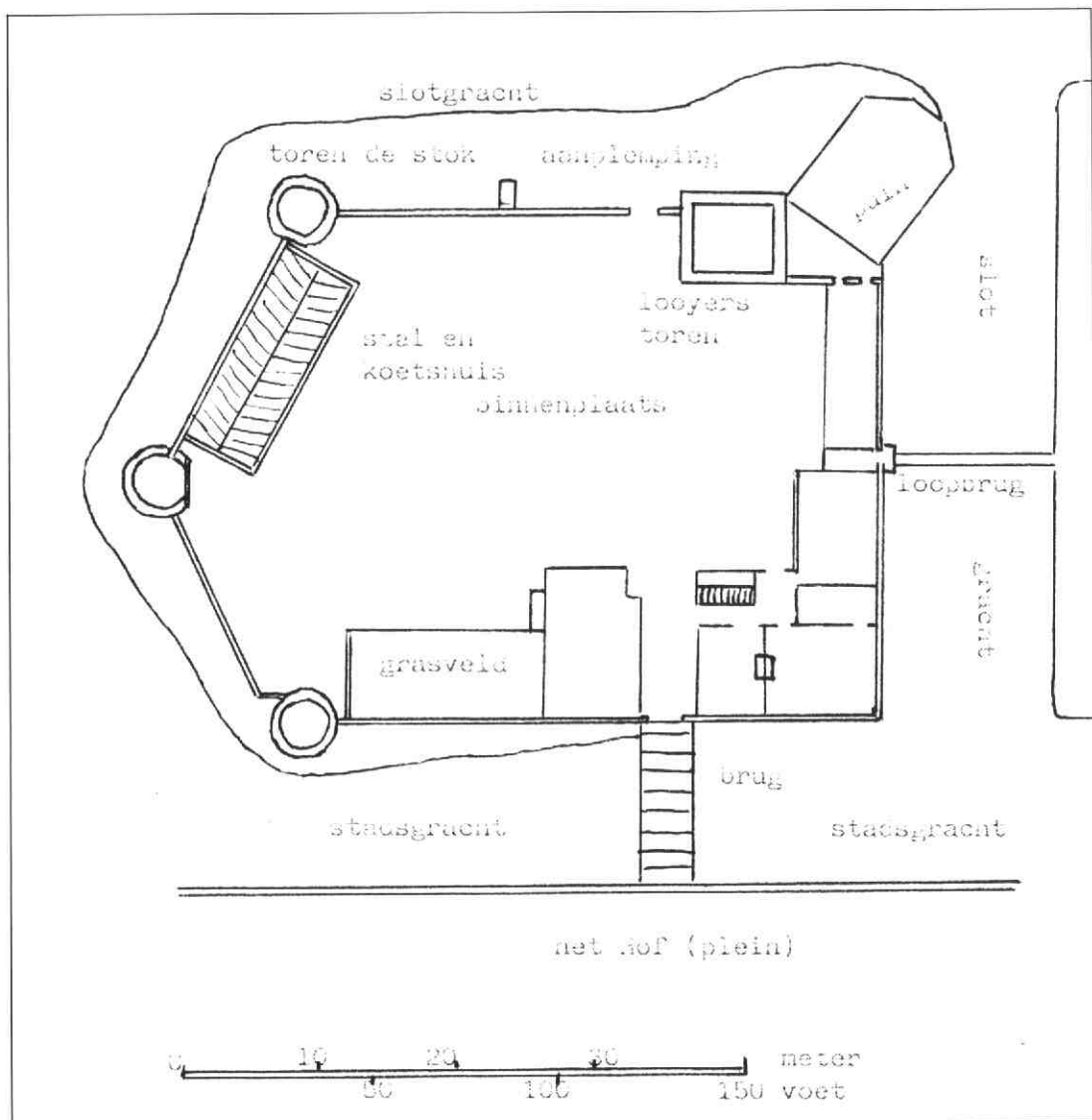
In het begin van de 18de eeuw moesten er aan de noord-west- en zuidkant van het kasteel stukken land zijn aangeplempt in de grachten, want oorspronkelijk stond het kasteel met de voet in het water. Het is waarschijnlijk dat daar kleine moestuintjes hebben gelegen.

Tegenover het kasteel lag het Hof, waarop de Hofstraat uitkwam. Het land vanaf de stadsgracht tot aan de Eiterse steeg heette vanouds het Hofkamp. Deze benamingen duiden op een onmiddellijke relatie met het kasteel. Hoewel er nog geen onderzoek naar deze materie is gedaan kan er een voorzichtige hypothese worden opgesteld over de vroegste geschiedenis van het kasteel en het naburige dorp IJsselstein, dat de naam van het kasteel meekreeg. Uitgangspunt is een vierkante, stenen sterkte omringd door een gracht – het gewoonlijke model voor de late 13de eeuw – die ongeveer op dezelfde plaats stond als in 1812. Voor het kasteel lag de eveneens omgrachte voorhof, later het Hof. Daarachter lag het dorp met een aarden wal langs de tegenwoordige Klooster- en Weidstraat, Voor- en Kerkstraat.

Het dorp moet ook omgracht zijn geweest, met bruggetjes naar de huidige Benschopperstraat en Utrechtsestraat. Deze laatste weg kwam uit op de oeverwal van de IJssel, waarover vanouds ook een pad moet hebben gelopen. Wellicht was hier een brug of een veer over de veel bredere IJssel, die in twee takken om de Hoge Waard stroomde.

Uitbreiding vond plaats na ca. 1310, toen de nieuwe parochiekerk net buiten de wal werd gebouwd; het gedeelte tussen Kerkstraat en Eiterse weg zal toen zijn aangelegd. De Benschopperstraat zal een zandweg geweest zijn die via de Kamperzandweg naar Benschop liep. De Benschopperwetering was nog niet gegraven.

De Hofkamp moet indertijd de dorpsmeent zijn geweest waar de IJsselsteiners en die van Eiteren hun stukjes land hadden liggen. Dat land behoorde aan de kasteelheer, evenals de dorpen. In de loop van de 14de eeuw is het dorp een stad geworden en heeft zich belangrijk uitgebreid. De aanleg van de Nieuwpoort geeft een idee van de hoge toekomstverwachtingen van de stedelingen.

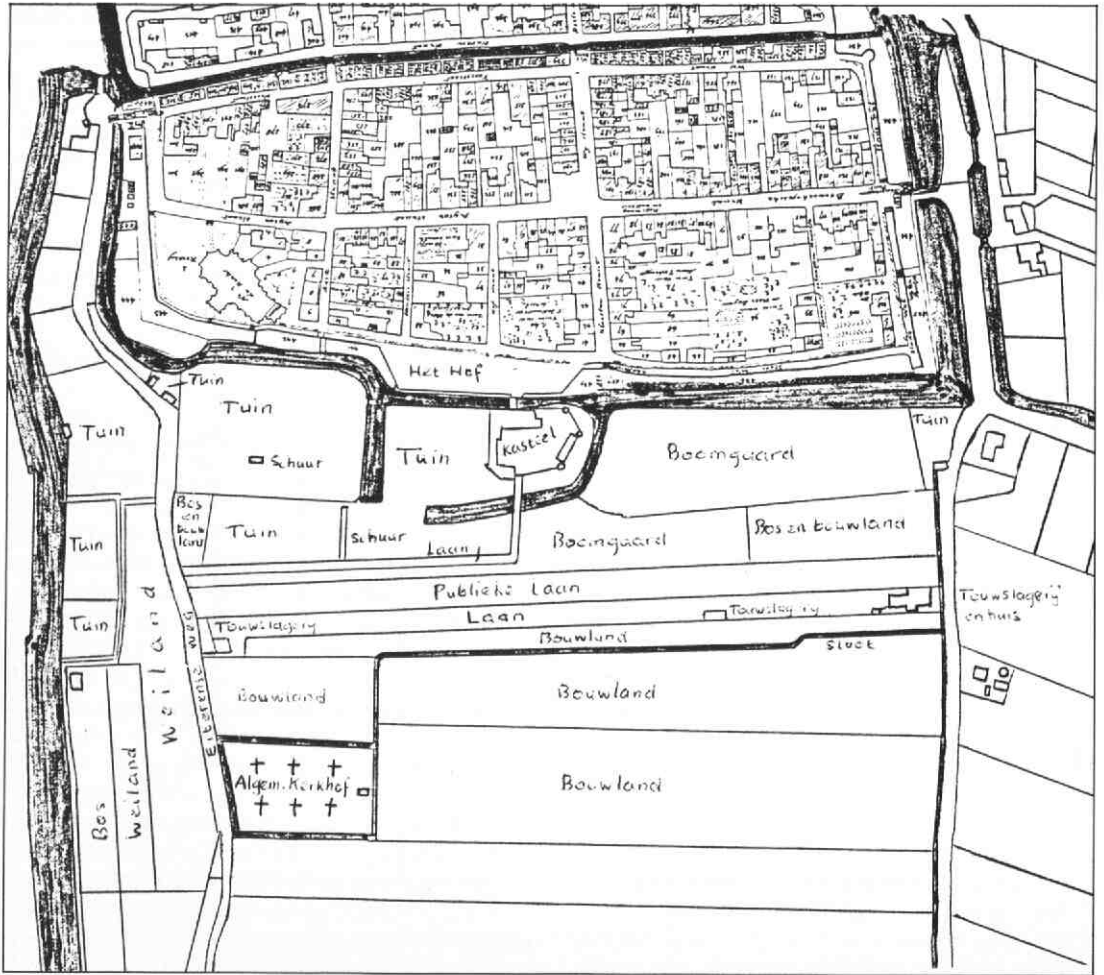
Plattegrond van het kasteelcomplex ca. 1770, RAU Arch. de Beaufort nr. 1548.
 potloodtekening aan de hand van de opmetingen en schetsstekeningen in pen door architect
 J. van Stolk (1769).

De infrastructuur in 1812 was in feite nog dezelfde als die van ruim 400 jaar terug. Dit zou zelfs tot enkele jaren na de laatste wereldoorlog nog zo blijven.

Rond de Benschopse sluis

Op de plattegrond is goed te zien hoe de situatie rond de Benschopse sluis in die tijd was. De schepen uit Benschop en Polsbroek

kwamen via de Benschopperwetering – die tot de gemeente Benschop behoorde – bij het zeer kleine bruggetje aan dat aan het begin van het Kamperzandpad was gelegen. Vandaar kwamen zij in een kom waar gewacht moest worden tot de waaersluis geopend werd. Daarna ging het naar het zogenaamde Karnemelkse gat, waarna het water via de tweede sluisdeur werd

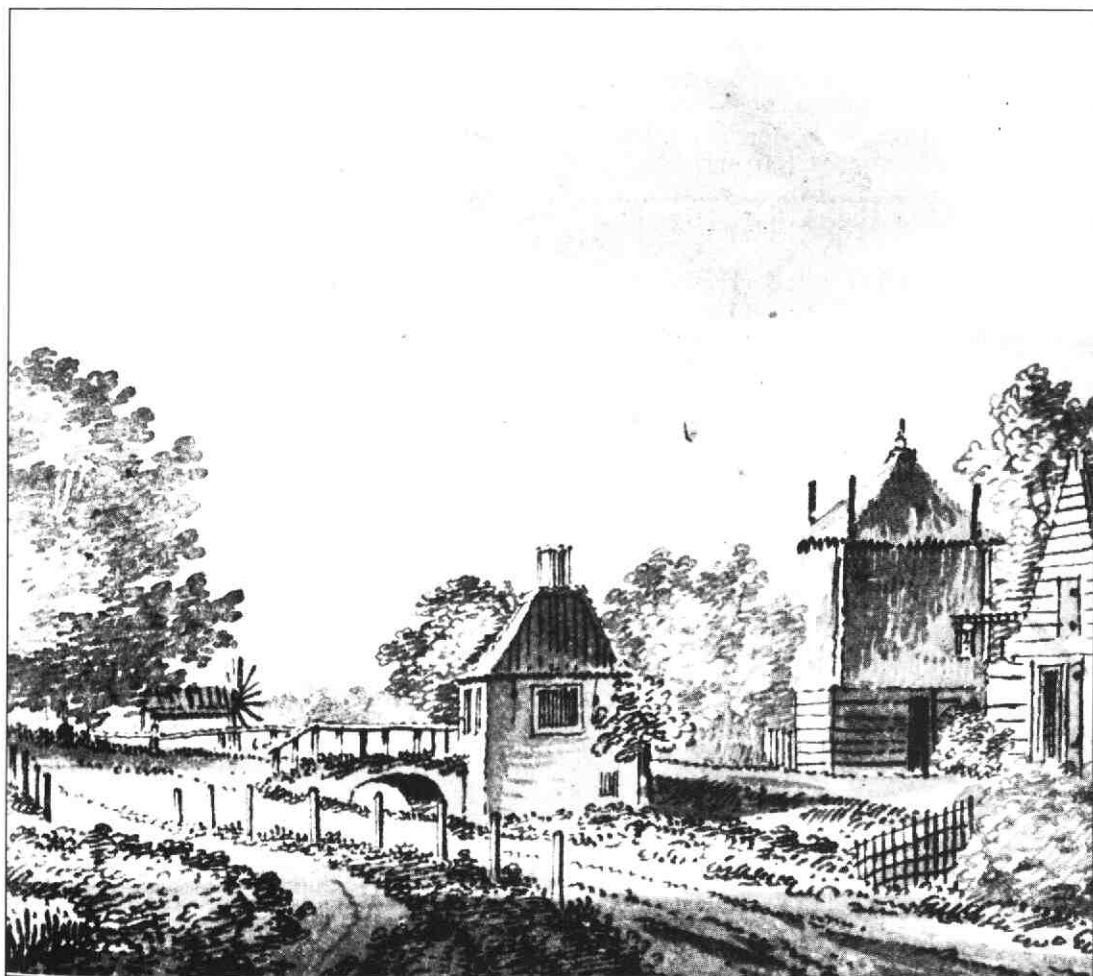
Landgebruik rond kasteel in 1832 (kadaster).

binnengelaten. Vervolgens kon men de bocht nemen naar de stadsgracht en de Haven binnenvaren, waar gelost kon worden. In principe was het ook mogelijk om via de Haven of de zuidelijke gracht naar de IJsselpoort te varen en vandaar de IJssel op naar het Gein en Utrecht, of naar Montfoort en verder richting Gouda.

De sluis met de twee waaivormige deuren was in 1812 pas nieuw. Het betrof hier een moderne vinding van de veelzijdige Waterstaatingenieur Arie Blanken Jansz. (1765-1824) die zijn sporen ruimschoots had verdiend als landmeter, opzichter van de forten van de Hollandse Waterlinie en

medewerker bij verschillende hoogheemraadschappen voordat hij van 1808 tot 1823 in dienst was bij Waterstaat. Begin 1808 moet de sluis zijn aangelegd en koning Lodewijk Napoleon nam dat jaar in eigen persoon een kijkje bij de sluis, omdat waterstaatszaken hem zeer ter harte gingen.¹⁶ De naam 'het sluisje van Blanken', zoals door de koning voorgesteld, vond echter geen weerklank bij de bevolking en gemeente die hardnekkig over het Karnemelkse gat bleven spreken, misschien omdat er vooral melkschuiten passeerden uit het agrarische achterland.

In de directe omgeving van de sluis stond de

De overtoom met het brugje bij de Benschopperpoort, Jan de Beyer (1752), origineel: Rijksmuseum Amsterdam.

herberg/het logement 'De Roode Leeuw', waar in 1832 Dirk van der Hurk herbergier was. De herberg staat niet op kaarten van voor 1770, dus kan uit het laatste kwart van de 18de eeuw stammen. Op de plattegrond is het gebouw net naast de sluis. De overige gebouwen waren boerderijen; op de plattegrond is nog een aantal hooibergen ingetekend. Direct achter deze bebouwing was een aantal tuinen en boomgaarden gelegen die opvallend contrasteerde met het omringende weiland van de Hoge Biezen. Deze percelen zullen in de 18de eeuw zijn aangelegd, een tijd dat rond de sluis enige veranderingen ten goede plaatsvonden.

De verbinding over water met Benschop is lange tijd slecht geweest. In de Middeleeuwen hield de Benschopperwetering op bij het punt waar nu het Hemeltje staat. Vandaar moesten de goederen over het Kamperzandpad naar de stad worden vervoerd. Rond 1350 werd de wetering tussen het Hemeltje en de Benschopperpoort gegraven (langs de huidige Groenedijk), waarlangs een weg werd aangelegd. Deze vormde de scheiding tussen de Lage en de Hoge Biezen. Waarschijnlijk eindigde de wetering bij het begin van de Kamperzandweg en werden daar de goederen overgeladen op karren.

Op de kaart van Jacob van Deventer uit ca.

1560 is te zien dat de wetering inmiddels was doorgegraven tot aan de Hogebiezenmolen. Nog steeds was het niet mogelijk om rechtstreeks per schip de stad binnen te varen. Dit moest gebeuren via de Molenvliet en de IJssel. De goederen werden bij het bruggetje voor de Benschopperpoort overgeladen en moesten vervolgens de poort via een speciale ingang passeren.

Nog in de 17de eeuw moest deze omweg worden genomen en was er geen sluis aanwezig om het verschil in de waterstanden tussen de stadsgracht (in verbinding met de IJssel) en de polderweteringen te overbruggen. In de 18e eeuw zien we de verbinding tot stand komen door de aanleg van een 'overtocht' of overtoom. De schuiten uit Benschop konden nu letterlijk de overtocht maken via een houten constructie met kettingen, waarna de vaarweg naar de binnenstd openstond. Deze overtoom hield het uit tot 1758 toen er een schutsluis werd gebouwd. De architect was een zekere Van Stolk, aannemers waren de Benschoppers Heijmen van Zijl en Johannes van Oosten. Als sinds 1739 waren er plannen om de overtoom af te breken, dit in verband met de hoge onderhoudskosten.¹⁷ Bovendien was deze manier van overbrengen bijzonder omslachtig.

Met de nieuwe sluis van 1808 werden de problemen van de voorgangers uit de weg geruimd. De waaierdeuren hoefden nu alleen maar open gedraaid te worden, terwijl bij een schutsluis steeds de zware schotten omhoog moesten worden gedraaid en de kracht van het water een en ander tot een zware klus maakte.

Wanneer wij de kadasterkaart van 1832 bekijken dan blijkt dat de situatie vrijwel hetzelfde is als die in 1812. Het verschil is dat het gedeelte van de Benschopperwetering tussen de Kamperzandweg en de bocht bij de Achtersloot verbreed is tot de breedte van de kom voor de sluis. Pas in deze tijd kon het scheepvaartverkeer efficiënt plaatsvinden, hoewel vervoer over water omslachtiger bleef dan vervoer over de kaarsrechte Kamperzandweg.

Noten

1. Rijksarchief Utrecht, Archief Staten van Utrecht nr. 1427-116. De kaart bevindt zich in de Topografische Atlas aldaar.
2. Oud Archief IJsselstein, Inventaris Fruin 1811-1813, nrs. 1 en 2.
3. Zie over de aparte status van de Baronie tijdens het Ancien Régime M. Gijswijt-Hofstra, *Wijkplaats voor vervolgd* (Dieren 1984).
4. OAIJ, Fruin 1811-1813, nr. 1.
5. HKIJ no. 21 (maart 1982), p. 11.
6. J.G.M. Boon, *IJsselstein Uw woonstede* (IJsselstein 1977; ongew. herdruk) vermeldt op p. 53 enige tegenstanders van de afbraak van de stadsmuur, waaronder de gezusters Van der Roest, korenmolenaar Dirk Brouwer en hoezelfabrikant G. van Dorssen.
7. Voor dit artikel is tevens gebruik gemaakt van kaarten en plattegronden van Van Deventer (ca. 1560), Boxhorn/Blauw (ca. 1630), anoniem (1737), Hattinga (1771) en van het kadaster (1832).
8. J.G.M. Boon en G. Schut, *Inventaris van het secretarie-archief 1815-1942*, nrs. A 184-186 en 254.
9. RAU, Top. Atlas, kadastrale legger IJsselstein 1832. Hoepmaker was C. van Dors(s)en.
10. Gegeven voor 1808 in *Tijdschrift van oudheden enz. van het bisdom, de provincie en de stad Utrecht*, 2e dl., p. 47 e.v. (1847). Zoals blijkt uit gegevens van het midden der eeuw was de verhouding gemeentebevolking/stadsbevolking ongeveer 2:1. Deze verhouding is voor 1808 aangehouden, bij gebrek aan precieze gegevens.
11. Origineel in de Dienst van het kadaster en openbare registers in Utrecht. Kopie in eigen bezit.
12. A.M. Fafianie, *Twee IJsselsteinse kloosters* (ongepubliceerde doctoraalscriptie 1987), dl. 2, hfst. 3.
13. RAU, Top. Atlas (waterschapsarchief Lopik), ontwerp-tekening stoomgemaal 1884.
14. HKIJ no. 17 (maart 1981), p. 9.
15. RAU, Archief De Beaufort, nr. 1548.
16. J.G.M. Boon, *IJsselstein voor en na 1900* (z.p. 1969), p. 13.
17. RAU, Archief stadsgerecht IJsselstein (brieven ingekomen bij het gerecht), nr. 689.

't Wilhelmus, 'ja of nee'

door L. Murk

Op één van mijn
zondagmorgenwandelingen rond 5 mei
klonken mij vanuit de N.H. kerk aan het
Kronenburgplantsoen de klanken van het
Wilhelmus tegemoet.
Luisterend naar deze orgelmuziek herinnerde
ik mij een gedicht of rijm, gemaakt rond de
eeuwwisseling, welk gaat over het spelen van
het Wilhelmus in dezelfde kerk.
Thuisgekomen vond ik het gedicht in een oud
schoolschrift.
In de tijd van onze grootouders was het
gebruikelijk dat stads- en
dorpswetenswaardigheden als gedicht of
berijmd verhaal werden gepubliceerd.
Of dit verhaal ooit eerder is afgedrukt is niet
bekend, vandaar deze verschijning.
Ook de maker van het verhaal is niet bekend,

stijl en verteltrant wijzen erop dat Jan van de
Roest verantwoordelijk is voor het gedicht.
Deze stadgenoot berijmde in de periode 1890-
1910 verscheidene IJsselsteinse voorvallen
waaronder het bekende verhaal van de
Apeluiers.

Onderstaand gedicht is in 1903 geschreven
en handelt over Dominee Haring.
Deze dominee werd op 28 september 1902 in
het ambt bevestigd.

Hij kreeg direct te maken met een 'erfenis'
van zijn voorganger, Ds. J.H. Buijtendijk.
Van deze dominee is bekend dat hij zeer
Oranjegezind was.

Een bekende uitspraak van hem is: 'Ik hou zo
van Oranje dat het bloed in mijn aderen niet
rood is maar oranje.'

Een ware gebeurtenis

*Lieve vrienden 'k wil u zingen
Van de ramp te IJsselstein.
En de IJselijke dingen,
Die daar voor gevallen zijn.
Van de twisten en kabalen
Tusschen groot en tusschen klein,
Van de heren en schandalen
In het vredig IJsselstein.*

*In dit stadje, moet je weten,
Woont een brave Dominee,
Die Jan Haring is geheeten,
En die nooit een mens wat dee
'n Goede herder voor z'n kudde
Die 'n wel door wrochte preek
Zoo maar uit zijn mouwen schudden
En een tweede Luther leek.*

Maar in 't zelfde stille stadje
Woont een 'hevig' organist
Iets als 'Antoon Niesen' vat je
'n Geweldig groot artist.
Het 'Wilhelmus van Nassauwen'
Is zijn lijf en lievlingslied
Dat kon Haring niet verdouwen
't Baarde kommer en verdriet.

Als er iemand 'in den rouwen'
In de kerk aanwezig was
Kwam 't 'Wilhelmus van Nassauwe'
In het Gods huis niet te pas,
Het 'Wilhelmus' klonk afschuwelijk
Vlak na 't heilig Avondmaal
Dominee Haring vond 't gruwelijk
En 'n ergelijk schandaal!

Dus liet hij, op 2 Augustus
Den Heer Niesen d'organist.
Die zich niets van iets bewust is,
Van geen nadren onheil wist.
Door den koster mededeelen
Dat hij het 'Wilhelmus lied'
Niet meer in de kerk mocht spelen
De organist die speelde 't niet.

Doch de organist heer Niesen,
Windt zich op en maakt zich kwaad.
Zit over 't verbod te kniesen
En snelt naar den Kerkeraad!
Want hij wil zich vergewissen
Of mijnheer de dominee
Wel het recht heeft te beslissen
't Wilhelmus: 'ja en nee'.

En de kerkvoogd hoogst gewichtig
Hooft heer Niesen's zwaar probleem
En zegt: 'Vrind, ik ben voorzichtig
In besluiten die ik neem
Al of niet 't Wilhelmus spelen
'k zeg niet ja en 'k zeg niet neen.
'k zal 't je morgen mededeelen
De organist groet en gaat heen

En de kerkvoogd roep te samen
De IJsselsteinsche kerkeraad,
En de oudelingen kwamen
Snel bijeen tot zijn beraad
En na lang delibereeren
En veel heen en weer gepraat
Werden ze 't dan eens de heeren
Want het was al taamlijk laat.

En de kerkvoogd doet ontbieden
Daags, daarop den organist
En zegt: 'dat door wijze lieden
In de kerkeraad is beslist
Dat 't Wilhelmus van Nassauwe
Hij mag spelen als voorheen
Dat hij zich daaraan kan houwen'
De organist groet en gaat heen.

Maar de Dominee vol van woede
Over 't kerkeraad's besluit
Zegt: 'Niesen, wees op je hoede
Haal geen dwaze streken uit
'k Wil verstandig met U praten
En u weet wel wat ik meen
Ik verzoek u zulks te laten'
De organist groet en gaat heen.

Zondags neemt de dienst een aanvang
Dominee beklimt de stoel
En hij spreekt door vrome aandrang
Stichtend zalvend met gevoel
Maar als hij aan 't eind der Zegen
Plechtig uitgesproken heeft
Klinkt hem plots 't 'Wilhelmus' tegen
En heer, Haring trilt en beeft.

Dominee van woede blakend
Spoed zich naar de orgelbel
Niesen niet van streek gerakend
Stoort zich niet aan 't noodgeschel
Dominee roept luid naar boven
Niesen! Niesen! Houdt toch op
Niesen zit zich uit te sloven
En slaat er geweldig op.

'Ach' klaagt Haring 'wie verlost
Mij van dezen snoode plaag?
Slechts de eerbied waardge koster
Antwoord op zijn droeve vraag.
Stormd naar orgel zonder spreken
En brult ... Niesen ik gelast
Je 't 'Wilhelmus' afte breken
Of je komt nog in de kast!!'

De organist laat zich niet dwingen
En doet net of hij niks hoort
Trap tot het laats, de balgen springen
Machtig bruist, zijn slot akkoord
Niesen laat zich niet verschrikken
Door de woorden van 't gemeen
Hun gemompel boose blikken
De organist groet en gaat heen.

Weer is er een week vervlogen
Niesen speelt en preludeert
Op het orgel in hooge
Meestelijk en onverweerd
En als dan zijn heerlijk voorspel
De laatste toon door 't kerkruij broemt
Vraagt hem iemand of hij heel snel
Even bij de Dominee komt.

Nauw is de organist beneden
Of hij hoort van Dominee
Waagt gij 't orgel te betreden
Neem 'k U bij uw jas kraag mee
'k Zal je zelf van 't orgel sleuren
En wel heelemaal alleen
De organist verschiet van kleur en,
Groet beleefd gaat daarna heen.

De organist loopt haastig spoedig
Naar de kerkeraad president
En vertelt dien heer ontmoedig
Al zijn kommer en ellend
En de kerkvoogd diepbewogen
Plaats voor Niesen veiligheid
Op het orgel in de hooge
En klabak met groot beleid

En beschermt door de politie
Toe gaat Niesen smeltend teer
Vol van Christelijke ambitie
Nog veel schooner dan weleer
En onder politie hoede
Stapt aan 't eind hij naar beneen
Dominee ziet wit van woede
De organist groet en gaat heen.

Uit de schooldoos

Onder deze titel wil de redactie van dit blad een reeks brengen met klassfoto's van de vroegere IJsselsteinse scholen.

De bedoeling is dat per aflevering één of twee foto's worden gepubliceerd waarbij al of niet namen (voor zover bekend) zijn ingevuld.

Reacties en aanvullingen hierop zijn bijzonder welkom.

Ontbrekende namen en nieuwe (oude) foto's kunnen ingeleverd worden bij: L. Murk, IJsselstraat 24.

We starten onze reeks met een foto uit 1947

van de R. K. St. Nicolaasschool en een foto uit 1933 van de Ds. Moorreeschool.

Van de eerste zijn verscheidene namen bekend.

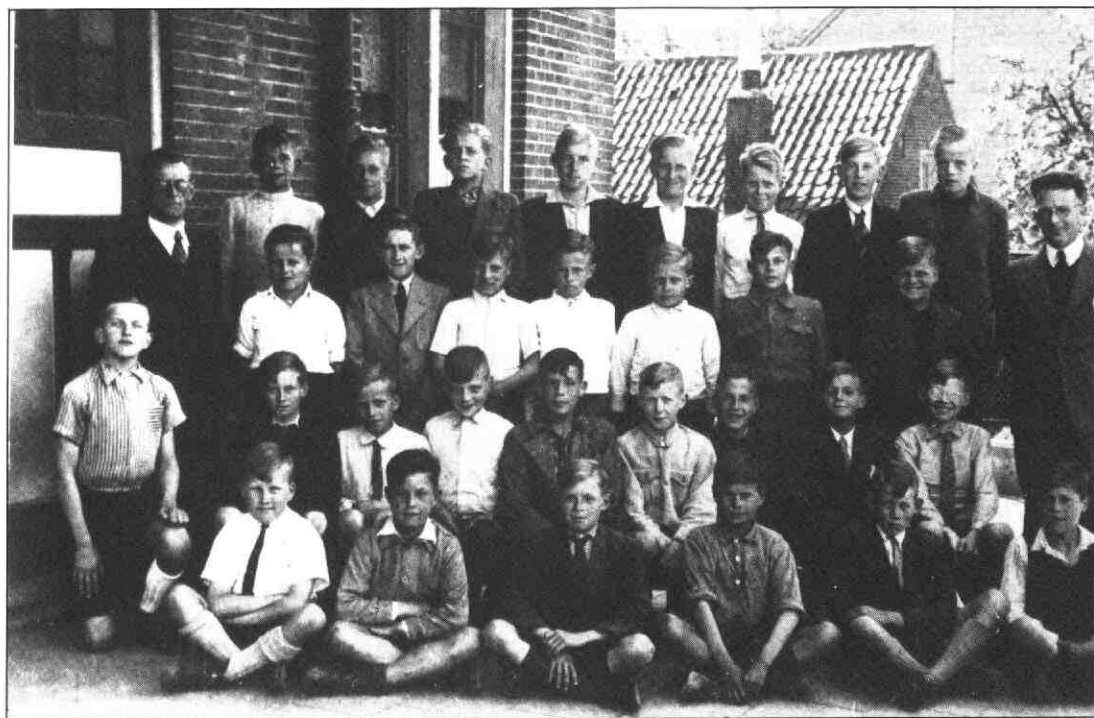
Van de tweede is alleen de naam van juffrouw Lindenman (staand) bekend.

Wie ontbrekende namen kan invullen wordt gevraagd contact met de heer Murk op te nemen.

Nieuwe foto's (tot 1960) kunnen ook bij hem worden ingeleverd (u krijgt ze terug).

Ds. Moorreeschool 1933, namen zijn onbekend.

St. Nicolaasschool, 1947.

St. Nicolaasschool

Van links naar rechts boven:
 Staand: schoolhoofd Bissels, Gerard ter
 Braak, Cees Westerhout, Piet van Doorn,
 onbekend, Hans Mulder, Ries Schalkwijk,
 Arne Spruit, Cor van Amerongen en
 klasseleraar Strater.

2e rij staand: onbekend, Joop van Doorn,
 onbekend, onbekend, Ries Verbeek, Co van
 Dopperen, Wim Westerhout.

3e rij knielend: Tines van Bennekom,
 onbekend, Henk Baars, onbekend, Jan
 Veldhuizen, Rinus de Kuijer, onbekend,
 Joop Westland, Ab Batenburg.

4e rij zittend: Gert van de Wijngaard, Jozef
 Hartings, onbekend, onbekend, Joop
 Muilwijk, Toon Nieuwenhuizen.

Tienden in het land van IJsselstein

Door A.M. Fafianie

Wat zijn de tienden?

Zoals zovele Middeleeuwse instellingen is ook de tiendheffing direct aan de bijbel ontleend. In het Oude Testament, Deut. 14:22-23, staat daarover te lezen: '*Gij zult de gehele opbrengst van het zaad dat uit Uw akker voortkomt, stipt verdienen, jaar op jaar. Gij zult voor het aangezicht van de Heer, Uw God, in de plaats die Hij verkiezen zal om zijn naam daar te doen wonen, eten de tiende van Uw koren, Uw most (= nieuwe wijn) en Uw olie, en de eerstelingen van Uw runderen en van Uw kleinvee, opdat gij de Heer, Uw God, Uw leven lang leert vrezen.*'

In de Middeleeuwen werd deze en andere passages in Deuteronomium zò begrepen, dat de boeren een tiende deel van hun oogst of vee als kerkelijke belasting tot onderhoud van hun pastoor moesten leveren, wiens parochianen zij waren. Na het Concordaat van Worms in 1122 werd aan de parochiegeestelijke een vast inkomen uit de kerkgoederen gewaarborgd en verschoof het tiendrecht naar de instelling of persoon die het patronaatsrecht (het benoemingsrecht van de pastoor) bezat. De tienden van de ontgonnen wildernissen behoorden aan het zogenaamde tafelgoed van de bisschop, maar werden geclaimd door de instellingen die de wildernis hadden ontgonnen en ook door de plaatselijke heer onder wiens jurisdictie het nieuwe land viel.¹

Rond het begrip 'tienden' is een aparte terminologie ontwikkeld, die ik hier laat volgen.²

Grove of grote tiend: iedere tiende schoof van de graanoogst. Ook: gaffeltiend.

Smalle tiend of smaltiend: iedere tiende schepel van andere veldvruchten, inclusief tuinvruchten.

Krijtende tiend: van alle nieuwgeboren beesten het tiende dier. Vaak moest een tiendgerechtigde kosteloos een mannelijk dier ter beschikking houden van de tiendplichtigen, het zg. recht van bol en beer (stier en mannelijk varken).

Novale tiend: de tiend van nieuw-ontgonnen land.

Springtiend: een novale tiend tussen blokken van oude tienden (vaak geervorming).

Slapende tiend: een tiendplichtig stuk bouwland dat tijdelijk onbebouwd bleef.

Bloktiend of cirkeltiend: de verpachting van het tiendrecht door de tiendgerechtigde.

Tiendblok: de verdeling van het gebied van een tiend bij verpachting; een complex van akkers met een eigen naam.

Tiendgebied: een aantal tiendblokken van een tiendgerechtigde.

Zaktiend: uitbetaling in goederen van een

vaste grondrente als omzetting van een tiendrecht.

Sloptiend (slop = een gat in de zolder waar de oogst was opgeslagen): idem als zaktiend.

Beschapen of herschapen tiend: idem als zaktiend.

Rabatie: idem als zaktiend, echter uitbetaling in geld.

Tiendgaarder: ontvanger of collecteur van de tienden in opdracht van de tiendgerechtigde.

Tiendgewas: tiendplichtig graan of tiendplichtige tuinvruchten.

Opgemerkt dient te worden dat in verloop van tijd door de tiendgerechtigde niet meer het tiende deel van gewas of vee werd geheven, maar een door hem vastgestelde hoeveelheid of rabatie.

Wegens het belang van de Utrechtse kapittels voor de IJsselsteinse tiendgebieden volgt een definitie van het begrip 'kapittel'. Een kapittel is een college van kanunniken (geestelijken) onder leiding van een proost en/of deken, verbonden aan een collegiale, vaak belangrijke kerk, waarvan de eerste taak liturgisch is (het zingen van het koorgebed). De bisschop, de stichter en begunstigers gaven goederen in beheer bij de kanunniken. Uit het vermogen van de kapittelkerk werd de jaarlijkse prebende uitgekeerd aan de kanunniken voor hun levensonderhoud, waaronder de tiendopbrengst.³ Het kapittelgoed werd administratief in verschillende kamers (financieel-administratieve afdelingen) beheerd. Bronnen voor de IJsselsteinse tienden zijn aan te treffen in de ministatieboekjes (beheer van de kamer), in de tiendboeken of borderellen (getallen van inkomsten en uitgaven in een rekening), in de rekeningen van de kapittelschout of rentmeester en in het register van de verpachting.

Dit artikel heeft niet de opzet om volledig te zijn. Het doel is om de tiendblokken in kaart te brengen en om de lezer kennis te laten maken met een onderwerp dat al ruim tachtig

jaar tot het verleden behoort en waaraan tot nu toe weinig aandacht is besteed.

Ontwikkeling van de rechten op de grond

NB. In verband met de schaarste van de bronnen moet het navolgende voor wat betreft de Middeleeuwen nadrukkelijk als een hypothetisch verhaal worden beschouwd; slechts mogelijke ontwikkelingen worden in grote lijnen aangegeven.

Het gebied dat nu tot de gemeente IJsselstein behoort was omstreeks de 9e eeuw Frankisch koningsgoed en maakte deel uit van de uitgestrekte gouw Lek en IJssel. Deze gouw behoorde tot het ambtsgoed van de graaf, die van de 9e-10e eeuw tevens graaf was over de gouwen Niftarlake en Teisterband. Van de 11e- begin 13e eeuw was deze ook graaf over Utrecht en Opgooi, in welke laatste gouw zijn stamgebied lag (de heren van Goye).⁴

In kerkelijk opzicht viel de gouw onder de bisschop van Utrecht, die in de 9e eeuw eigen goed had liggen in de villa Opburen (het Over-Oudland).⁵ Binnen dit grafelijke ambtgoed moet onderscheid worden gemaakt tussen de ongecultiveerde wildernissen ten westen van de IJssel (de tegenwoordige polders Achtersloot, Broek, Lage en Hoge Biezen) en de ontgonnen oeverwallen aan weerszijden van de IJssel, met als belangrijkste nederzetting het dorp Eiteren. Het eerste gebied zou in de loop van de 11e en in de 12e eeuw door de Utrechtse kapittels van de Dom en Oudmunster ontgonnen worden, nadat deze kapittels in 944 van de koning dit woeste gebied hadden gekregen,⁶ zodat de graaf gepasseerd was. Het tweede gebied was of kwam in handen van de abdij van Werden (bij Essen) die de parochie organiseerde en de parochiekerk te Eiteren stichtte als eigen kerk en over de goederen tijns in ontvangst nam (grondbelasting in geld).⁷

Deze situatie duurde tot omstreeks 1130. Enige jaren daarvoor, in 1122, was door de keizer geprobeerd om de graaf van zijn rechtsmacht te ontheffen, ten voordele van de Dom en Oudmunster aan wie de gedeelde rechtsmacht (hoge en lage jurisdictie) werd geschonken.⁸ De maatregel werd echter niet

door de bisschop geaccepteerd zodat hij de graaf handhaafde in zijn rechtsmacht, nu als leen van de bisschop.⁹ Ten tijde van bisschop Andries van Cuijk (bisschop van 1128-1139) werd het land van de abdij van Werden overgedragen aan de kerk van Utrecht in de persoon van de bisschop. Deze schonk de rechtsmacht als leen aan zijn verwanten, de heren van Cuijk, en het kerkeland met het patronaatsrecht van de parochiekerk (Eiteren) aan het pas gestichtte kapittel van St. Marie (gesticht ca. 1080), dat een zekere band met de abdij van Werden moet hebben gehad.¹⁰

Omstreeks 1200 is de graaf als machthebber volledig weggefallen en is de situatie als volgt. De gebieden ten westen van de Achtersloot zijn nu geheel in cultuur gebracht door de Dom en Oudmunster, die ook de tienden van het land collecteren. De hoge en lage rechtsmacht is geheel in handen van deze kapittels die het gebied hebben onderverdeeld in de gerechten Achtersloot, Bralant (polder Broek) en de Biezen (later Hoge en Lage Biezen).

Reeds is een begin gemaakt met uitgifte van deze gebieden aan derden (leken) in de vorm van tijnsgoed.¹¹ De oeverlanden langs de IJssel zijn tiendplichtige gebieden van St. Marie, terwijl de heren van Cuijk en hun leenmannen de heren van Goye het gerecht Eiteren, de tijns, het recht van de veer over de IJssel en de visserij in de IJssel als leen (of achterleen) van de bisschop bezitten.¹² In tegenstelling tot het westelijke gebied heeft St. Marie hier dus nooit de rechtsmacht bezeten (met uitzondering van de dagelijkse gerechten) en is het land niet opgedeeld in gerechten van de kapittel. Ook hadden diverse plaatselijke geslachten hier eigen goed liggen, dat tiendplichtig was.¹³ In 1208 kreeg St. Marie van de bisschop een uitbreiding van haar tiendgebied: voortaan mocht tiend worden geheven van het buitendijkse land en van aanslibbingen (novale tienden).¹⁴ De IJssel was in deze tijd nog steeds een natuurlijke rivier, in open verbinding met de Lek.

In de genoemde oorkonde van 1208 wordt het gebied van St. Marie als volgt omschreven: *'In het zuidelijk deel, achter de IJssel, van de Loslote tot aan de*

Heeswijkerwende. In het noordelijk deel, achter de Lek en de IJssel, vanaf de steeg die het land verdeelt van Godfried van Wijk en van Willem van Dwarswijk, tot aan de plaats waar het eigen gebied van de graaf van Goye eindigt, waar de kerk de tiend int, van Radbodschoten tot aan de Wiers, van de Oude Rijn tot aan Marremond.' Hoewel er veel te doen is geweest over de plaatsen in deze oorkonde¹⁵ is de gebiedsbepaling wel duidelijk. De Losloot is de Enge IJssel bij de tegenwoordige Looie brug, de Heeswijkerwende is de bestaande Heeswijkse zijde winde langs de Molenvliet, tussen de Oude Wetering en de Knollemanshoek, zodat het gebied tussen Achtersloot en IJssel hiermee bedoeld zal zijn. De bedoelde steeg aan de overzijde van de IJssel zal de Wierssteeg zijn, Radbodschoten¹⁶ was waarschijnlijk gelegen te Hoppenesse, de landtong bij het huidige Klaphek, de Wiers ligt bij de Oudegeinsdijk, de Oude Rijn zal hier de Vaartse Rijn bij het Gein zijn en Marremond is een verdwenen toponym bij Achthoven, zodat hier het gebied tussen de IJssel en de IJsselwetering wordt aangeduid. Op een hierna te behandelen tiendkaart uit 1700 staat dit uit de Middeleeuwen stammend gebied nog precies zo ingetekend.

In de loop der tijd kwam het hele gebied, inclusief Benschop en Noord-Polsbroek, in handen van de Van Amstels/van IJsselsteins. Ik volsta met de mededeling dat vanaf ca. 1230 tot ca. 1360 de kapittels, alsmede de leenmannen van de bisschop in dit gebied, de Van Cuijks, de heren van Amstel met hun respectievelijke rechtsmacht hebben beleend.¹⁷ Dit leidde tot de vorming van de baronie van IJsselstein. De tienden werden aan de leden van dit geslacht verpacht, de gerechten van Dom en Oudmunster gingen in de loop van de 15e eeuw steeds meer onder de jurisdictie van de heer van IJsselstein vallen. In 1319 was de heer zelfs een Hollandse leenman geworden,¹⁸ zodat de graaf van Holland in wereldlijke zaken de rol van de Utrechtse bisschop ging overnemen. Natuurlijk bleef de baronie nog wel kerkelijk onder het bisdom Utrecht ressorteren.

Dat de macht van de heer van IJsselstein in tijden van oorlog met betrekking tot de tienden soms gevaarlijk groot kon zijn, blijkt

uit de jaren 1491-1512, oorlogsjaren tussen het Sticht en o.a. de heer van IJsselstein, Frederik van Egmond.¹⁹ De Staten van Utrecht moesten in deze oorlog 21.000 Rijnse guldens schadevergoeding betalen aan Frederik, waarvan de kapittels 13.000 gulden moesten voorschieten. Frederik beschouwde de tienden in IJsselstein als onderpand voor deze som en liet de tienden van de Dom opkopen, in 1496 werd hij daarin gesteund door de magistraat van IJsselstein, die bepaalde dat bij in gebreke blijven van betaling de heer het bedrag op de overige tienden mocht verhalen. In 1497 scherpte het probleem zich toe toen het de collecteurs van de tienden verboden werd hun werk te doen. Later werd toch toestemming gegeven, maar de opbrengst moest in IJsselstein worden opgeslagen totdat de bisschop een uitspraak over de afbetaling had gedaan. Eind oktober 1497 was dit achter de rug, maar van 1504-1512 vond er een proces plaats voor de Grote Raad van Mechelen tussen het kapittel van St. Marie en Frederik over de erkenning van hun novale tienden door de laatste. Er is hier dus sprake geweest van spoliatie (wederrechtelijke toeëigening) – meer exact: gijzeling – van de tiendopbrengst door Frederik. Deze zaak zou zich nog lang voortspelen.

In de loop van de 16e eeuw werden de tienden van de kapittels openbaar (op het stadhuis) verpacht aan burgers van IJsselstein. Dit gebeurde ieder jaar rond de 15e juli.²⁰ Alleen over de tienden van St. Marie werd belasting geheven, omdat deze in het rechtsgebied van de heer van IJsselstein waren gelegen (de zg. 'onraad'). In feite werd deze verpachting gehandhaafd tot 1811, toen de kapittels werden opgeheven.²¹

Na de Reformatie in Utrecht in 1580 kwamen de kapittels in protestantse handen, maar het systeem van tiendheffing bleef ongewijzigd. In die tijd van oorlog werd het onvermijdelijk dat ook de rijke kapittels hun steentje gingen bijdragen aan de bekostiging van de (dure) oorlog. Zo moesten de kapittels vanaf 1585 de zogenaamde 'achtste penning' van het zuiver jaarlijkse inkomen van hun tienden (12 ½ %) als contributie aan de Generaliteit betalen, als tegemoetkoming in de kosten van de oorlog.²² Ook deze belasting

werd tot 1811 geheven.²³ Om een indruk te krijgen van de inkomsten volgt hier de staat van de 8e penning over 1585:²⁴

St. Marie:	152 Carolusgulden 5 stuivers 7 duiten
Dom:	41 Carolusgulden 4 stuivers 7 duiten
Oudmunster:	20 Carolusgulden 11 stuivers

Zodat het bedrag van de zuivere inkomst jaarlijks was:

St. Marie:	1218 Carolusgulden 7 stuivers
Dom:	329 Carolusgulden 19 stuivers
Oudmunster:	164 Carolusgulden 8 stuivers

Totaal: 1712 Carolusgulden
14 stuivers.

Ter vergelijking: het jaartraktement van de schoolmeester bedroeg 80 Carolusgulden, één dag arbeidsloon was ruim 6 stuivers, 1 ons zilver kostte ruim 8 gulden en 1 vette kalkoense haan 4 gulden.²⁵

Vanaf die tijd ging de IJsselsteinse magistraat toezicht houden op de verpachting van de kapitteltienden. Bij die gelegenheid namen de leden van het stadsbestuur deel aan een feestelijke tiendmaaltijd, die geheel op kosten van de kapittels kwam. Deze 'lastpost' werd later door de kapittels afgekocht en omgezet in een jaarlijkse uitkering aan de leden van de magistraat.²⁶ Zo kreeg de drost in 1750 f 7,- van St. Marie.²⁷

De tienden van de Dom werden in 1675 aan erfstadhouder Willem III geschonken,²⁸ vanaf welk jaar die tienden in het bezit van de Oranjes zijn gebleven. Willem was zelf trouwens al baron van IJsselstein.

In de Franse tijd werden de kapittels opgeheven en per 1 januari 1811 viel het voormalige kapittelgoed onder het beheer van het Staatsdomein, in plaats van de schout of rentmeester van de kapittels, welke instelling de tienden in IJsselstein in het openbaar liet verpachten. Na de terugkeer van Oranje in 1814 resorteerde het tiendbeheer onder het Kroondomein. Krachtens Koninklijk Besluit van 13 december 1822 vond de verpachting plaats namens de 'Algemeene Nederlandsche

Maatschappij ter begunstiging van de Volksvlijt in Brussel'.²⁹ Pas in 1907 werd het sterk verouderde systeem van de tiendplicht krachtens de Tiendwet afgeschaft, waarna in 1909 de tienden zelf werden opgeheven.

De tiendblokkenkaart

De gegevens die nodig zijn voor het samenstellen van de hier opgenomen tiendblokkenkaart bevinden zich in het Rijksarchief van de provincie Utrecht, in de archivalia van de kapittels, van het stadsgerecht IJsselstein en van de tiendcommissies.

Achterin de 16e eeuwse schepenregisters van IJsselstein is een lijst opgenomen van de tienden van de kapittels die elk jaar verpacht werden. In totaal waren dat 28 blokken alsmede de krijtende tiend. Deze lijst is vergeleken met de tiendblokkenkaart van St. Marie uit 1700 en die van Oudmunster uit 1776.

De eerste kaart was door de landmeter beschreven als: '*Caerte van de tienden competerende (= behorende aan) het keijserlijcke capittel der kercke van Ste. Marrie binnen Utrecht, geleegeen, soo in de Baronnie van IJsselsteijn als in de provintie van Utrecht, langs de rievier den IJssel.*' Hierbij hoorde een verbaal waarin per tiendblok de percelen werden opgesomd naar oppervlak en grondgebruik, volgens de landmeter: '*Verbael of uitreekeningh van de kaart der twintich blockken tienden, gelegen in de Baranni van IJsselsteijn en in't Geijn cum suis (met bijbehoren); gemeten en op papier gebracht door Justus van Broeckhuijsen, geadmiteerd landmeter 's Hoofs van Utrecht,*³⁰ *op den 2en novembris 1700.*³¹

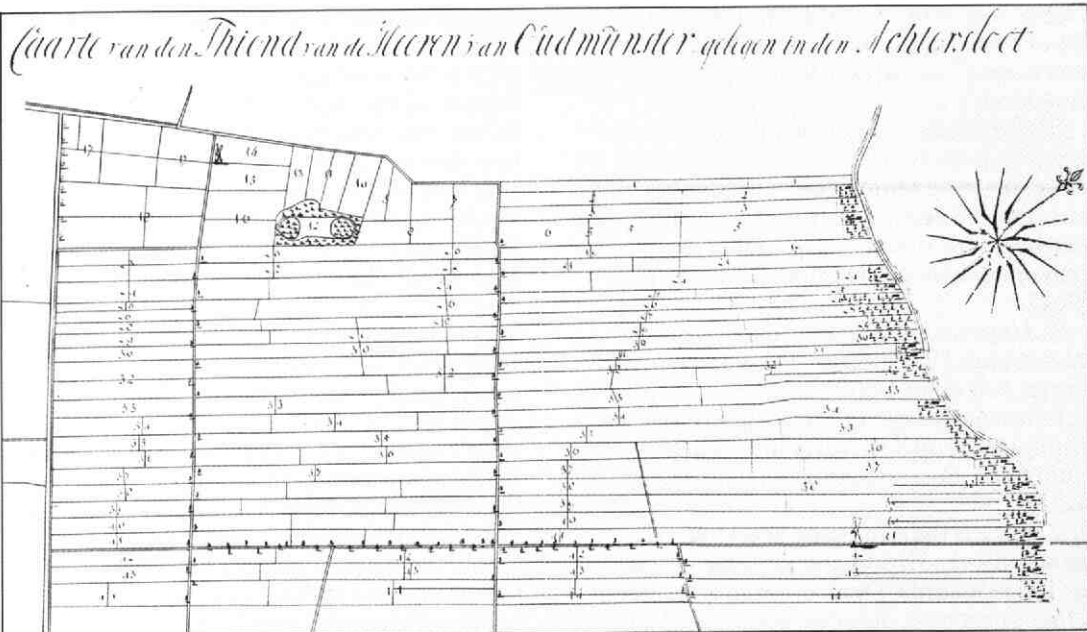
De kaart is nogal groot uitgevallen, 545x887 mm, schaal 1:6000, en is erg rijk aan details. De tiendblokken kunnen eenvoudig op een moderne stafkaart worden overgetekend. Vergelijking met de 16e eeuwse gegevens leert dat er enige kleine verschillen bestaan in de naamgeving. Zo worden in de eerste bron³² de Geinse tienden niet genoemd, evenals de Koningstiend, en worden het Eiterse-, Molen- en Papenblok met de Kippersluis eerder beschreven dan genoemd.

Opvallend is dat in het verbaal een blok 'de

oevers' wordt genoemd die niet op de kaart is ingetekend. Bovendien wordt in de 16e eeuwse bron ook dit blok genoemd als '*de oevers van de hoge boom tot aan de Asbrug van IJsselstein.*' Aangezien de Koningstiend niet in het verbaal voorkomt, maar wel is ingetekend, ligt het voor de hand dat dit blok vanouds de oevers werd genoemd; het ligt inderdaad aan de oevers van de IJssel. De bepaling als zou het blok tussen de Hoge Boom (bij Achthoven) en de Asbrug (oude IJsselbrug in IJsselstein, tussen de vroegere noodbrug en de huidige ophaalbrug) liggen zou in het algemeen kunnen teruggaan op de novale tienden van aanslibbingen of land ontstaan door verlegging van de IJssel, zoals St. Marie die vanaf 1208 mocht innen. In latere eeuwen is dit dan specifiek op de Koningstiend betrokken. Een vergelijking van de oppervlakte van de oevers zoals gegeven in het verbaal met de werkelijke oppervlakte aan de hand van de stofkaart lijkt deze aanname vooraansnog te steunen (respectievelijk 84 morgen 90 roeden of 71,7 ha en 64,6 ha).

De tweede kaart is een tiendkaart uit 1776 die, volgens zeggen van de landmeter, van een oudere (nu verloren) kaart is overgetekend.³³ Het geheel maakt de indruk uit het tweede kwart van de 17e eeuw te stammen, wanneer men de tekenstijl vergelijkt met andere tiend- en topografische kaarten. Het opschrift was: '*Caerte van den thiend van de heeren van Oudmunster gelegen in den Achtersloot.*' De 18e eeuwse kopie meet 578x894 mm en is dus iets groter dan de vorige kaart, met een schaal van 1:3700. De kaart is zeer exact, zowel qua werkelijke schaal (equidustantie) als qua percelering; zij doet denken aan een moderne kadastrale kaart en zij moet zeker door een goede landmeter zijn opgemeten.

Deze kaart stelt de vier blokken van het Vrije Land voor, gelegen in de polder Broek (toen Achtersloot geheten). Een vergelijking met de 16e eeuwse bronnen leert dat dit niet de gehele tiend kan zijn. Daar wordt namelijk de tiend van de Montfoortse hoef genoemd, volgend op het laatste blok Stuivenberg; deze tiend heeft vrijwel zeker gelegen tussen de Achterslootse dijk, de Heeswijkerwende en de Oude Wetering, de blokken 35 en 36 op de

Kaart van de tiend gelegen tussen de Achtersloterdijk en de Bloklandse kade. Kapittel Oudmunster (RAU) inv. nr. 731, kopie uit 1776.

kaart. Overigens zijn de vier blokken niet in de kaart onderscheiden.

Gewapend met deze informatie kan allereerst worden vermoed dat het overige land tiendgebied van de Dom moet zijn geweest. Zo worden er in de 16e eeuwse bron 6 blokken van de Dom onderscheiden, nl. het *eerste* en het *tweede* blok in de Hoge Biezen, het *blok* in de Lage Biezen, het *eerste* en *tweede blok* in het Langeland en het *laatste blok*. Een vergelijking met stukken afkomstig van de tiendcommissie uit 1909 (zie de laatste paragraaf) laat zien dat er in dit gebied in totaal 7 blokken hebben gelegen. Een blok in de Hoge Biezen is verdeeld, zodat er drie blokken aldaar waren. Het 'laatste' blok was tevens in het Langeland gelegen.

Nu de situatie van de tienden van Oudmunster en de Dom duidelijk is, volgt de preciese ligging van de onderscheiden blokken binnen het tiendgebied. Aangezien de stukken van de Tiendcommissie voor ieder blok een oppervlakte gaven, was het niet moeilijk om deze met behulp van de stafkaart 1:25000 te verrekenen. Afgezien van kadastrale kaarten van Hoge en Lage Biezen had ik niet de beschikking over zulke kaarten van de polder Broek, maar de

oppervlaktegegevens kwamen goed overeen met de berekeningen.

De combinatie van bronnen bracht mij op een getal van 36 tiendblokken, een bijzonder hoog getal voor zo'n klein gebied. Zo telt het veel grotere Lopik bijvoorbeeld veel minder blokken.³⁴ Aansluitend volgt een overzicht van de namen aan de hand van de cijfers waarmee de blokken in de kaart zijn aangeduid.

Tienden van Sint Marie

1. *Looie blok*. Als bijvoegelijk naamwoord via Loë tot Looije of Looie behoort het bij het zelfstandig naamwoord Lo, met de betekenis van een mensvriendelijk, uitnodigend loofbos. De naam is ook gebruikt voor Losloot (de Enge IJssel bij de Looie brug) en voor de naam Lopik (uit Lo-beke).

2. *Geinblok*. Gein is een oude waternaam die tamelijk veel is gebruikt. Zo ook in het plaatsje het Gein bij de Geinbrug, in het huis Oudegein en in de naam Nieuwegein.

3. *Hoge waard*. Zie nummer 6.

4. *Rijpikkerwaard*. De oudste vorm is Repplikerwerth (1217), hoogt waarschijnlijk een samentrekking van de woorden Reppel-lake of leek-waard, met als betekenis reppel

(repel-reep) een strook lang en smal land, lake (leek-lek) een natuurlijke waterloop, een waard (weerd) een door water omgeven stuk land.

5. *Klinckhoeft*. Ontstaan uit klinck-hoeve: klink is een ondiepe plek in een rivier, hier de IJssel die in de Middeleeuwen langs het blok stroomde in een noordelijke tak, en hoeve is een bepaalde oppervlaktemaat of de benaming voor een hofstede/boerderij ter plekke.

6. *Hoge waard*. Het land dat door twee voormalige IJsseltakken was omgeven.³⁵ Het 'hoge' kan zowel betrekking hebben op de relatieve hoge ligging van de opgeslibde zandplaat of op de in vergelijking met nummer 7 meer stroomopwaartse ligging (zie aldaar).

7. *Lage IJsselveld*. Laag heeft hier de betekenis van stroomafwaarts van 'hoog' (inz. de Hoge Waard). Denk ook aan de Lage en Hoge Biezen die dezelfde gerichtheid ten opzichte van de IJssel hebben. De naam IJsselveld is een algemene benaming voor de uit de rivier ontgonnen gebieden, afwaterend op de lagere kommen verder landinwaarts. Een IJsselveld ligt bij Heeswijk en bij Goejanverwelle.

8. *Poelwaard*. Poel is hier gebruikt in de betekenis van buitendijks moerasland, het land dat voor de afdamming van de IJssel (in 1285) periodiek werd overstroomd.

9. *Geestblok*. Geest of Gaast is de benaming voor een hoog en droog, tamelijk vruchtbaar land. De naam is ook gebruikt voor namen als Poelgeest, Uitgeest en Gaasterland.

10. *Kippersluis*. Wellicht te verklaren uit kip/keper of keep en sluis. Het eerste lid betekent een insnijding of geul, het tweede duidt op een sluis in de IJssel, die op oude kaarten nog te zien is. De bekende IJsselsteinse familienaam Kippersluis is afgeleid van de IJsselsluis. Diverse leden van die familie hebben daar gewoond of zijn grondeigenaren in dit blok geweest.

12. *Bevit*. Deze naam is moeilijk te herleiden, slechts een vermoeden kan hier worden uitgesproken in combinatie met nummer 13.

13. *Het 12e blok of de Bevertiend*. Met nummer 12 vormde dit blok waarschijnlijk in

de Middeleeuwen een geheel, zodat bevertiend verbasterd zou kunnen zijn tot bevit, via 'bevert' of iets dergelijks. De naam bever is te danken aan het feit dat dit drassige gebied in de Middeleeuwen enkele van deze dieren moet hebben geherbergd. Dit interessante stuk land is wellicht de plek waar in 1208 de localiteit Marremunde (monding van de Marre) gezocht moet worden, waar de namen Meerndijk, Meernhoef, Meerlo/Marlo en De Meern van afgeleid kunnen zijn. De Marre heeft dan in het noorden van de blokken gestroomd, ter hoogte van de huidige merkwaardige grensscheiding met de gemeente Linschoten.

14. *Het 10e blok of de Hoekse tiend*. Hoek kan hier betrekking hebben op de hoek van de Zuid-IJsseldijk en de Achterslootsdijk of op de aanwezigheid van de localiteit Knollemanshoek (vroeger Snodelhoek) op het uiteinde (of de hoek) van het gebied van het IJsselsteinse schoutambt.

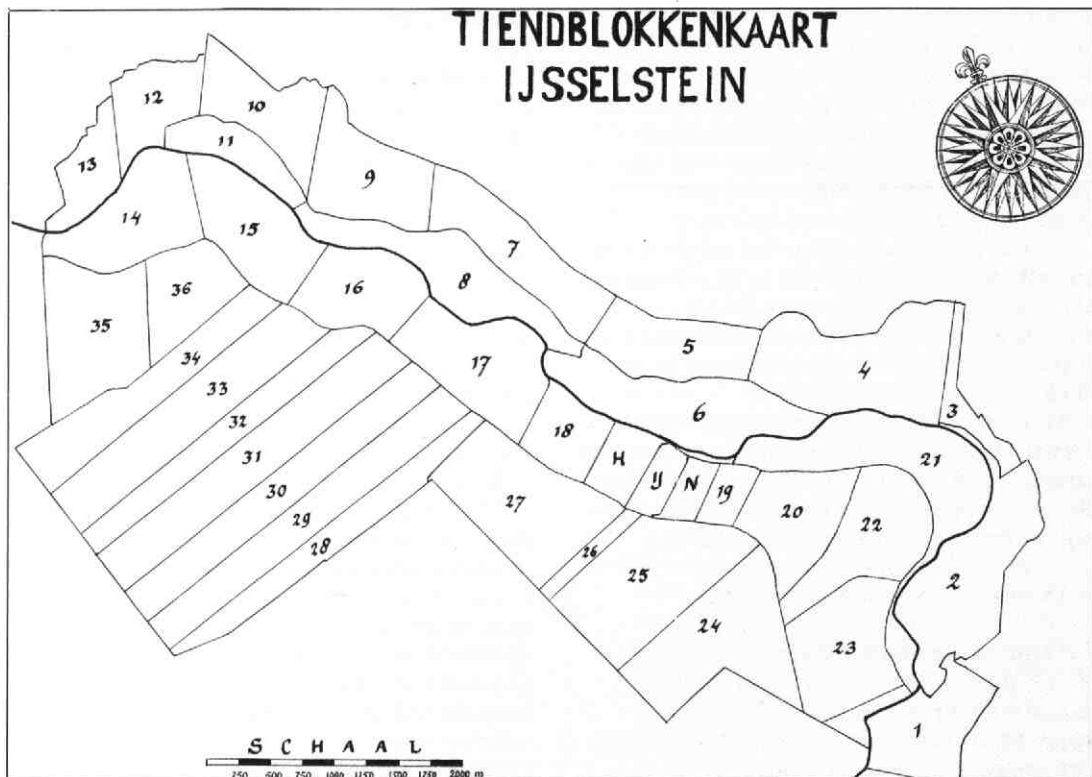
15. *Het 11e blok Koningstiend of Groenewoudse tiend*. Het is niet bekend welke koning hier in het geding is geweest. De naam Groenewoud zou een aanpassing kunnen zijn van de naam Meerlo dat aan het gebied tussen IJssel en Achtersloot was gegeven. Lo is immers een loofwoud of het 'groene woud'. Op oude kaarten is in dit blok een boerderij met deze naam te herkennen.

16. *Papenblok of -viertel*. Paap is een algemene benaming voor een priester (bijvoorbeeld parochiepaap, pastoor). Met papen zullen hier de kanunniken van St. Marie bedoeld zijn. Viertel is een bepaalde oppervlaktemaat van ca. 3½ ha. Hier kan het bedoeld zijn in de betekenis van 'kwartier'.

17. *Molenblok*. Genoemd naar de voormolen en de Achtermolenvliet, die de grens van het blok vormt.

18. *Eiterse blok*. Genoemd naar het van oorsprong vroeg-Middeleeuwse kerkdorp van die naam. De naam Eiteren heeft als oudste geschreven vorm 'Aiturnon', waarvan het eerste lid mogelijk teruggaat op de Noordgermaanse varianten ettar en aitar, een afleiding van 'zwellen', hier wellicht de soms gezwollen IJsselstroom. Het -non achtervoegsel is een grammaticale uitgang (derde naamval meervoud) dat wijst op een nederzetting.

TIENDBLOKKENKAART IJSELSTEIN

Reconstructie IJsselsteintienen, A.M. Fafanie

19. *Muijseblok of musakker.* Het 'muijse' heeft hier niets met het bekende knaagdiertje te maken, maar is een verbastering uit 'mussche', dat mus betekent. Op deze akker hadden dus vanouds de mussen het nodige voedsel voor de snavel.

20. *Juffrouwen Agnieten blok.* Een vermelding uit 1700 spreekt in plaats van juffrouwen van 'susteren', zodat mag worden aangenomen dat een vrouwenklooster gewijd aan St. Agnes hier land of pachtgrond heeft bezeten. Welk klooster dat geweest is, is niet bekend. Het is in ieder geval niet het Utrechtse Agnietenklooster geweest.

21. *Novalia of Omloop.* Dit gebied stond ook bekend als de Kerf (niet als tiendblok). Novalia is afkomstig van het Latijnse novalis terra, braak- of bouwland: het meervoud novalia had in de Middeleeuwen vooral de betekenis van bebouwd buitendijks land. Het is vrij waarschijnlijk dat we hier te maken hebben met een novale tiend, dus in oorsprong de tiend van de grond die pas

ontgonnen is. De benaming Omloop kan te maken hebben met het feit dat de tiend buiten de wegen was gelegen en nogal uitgestrekt was, zodat een boer of pachter een behoorlijk eind 'om moest lopen.'

22. *Ronde blok.* Een benaming voor de ronde vorm van het blok, zoals het gelegen is in een meander van de IJssel. Hier moet de oude villa Opburen hebben gelegen.

23. *Sluisblok.* Drie sluisen kunnen voor de benaming in aanmerking komen: de sluis in de IJsseldam, die in de Enge IJssel bij de Biezendijk of een niet meer aanwezige sluis of duiker onder de Biezendijk door.

Tienden van de Dom

24. *Het 1e blok in de Hoge Biezen.* Over de benamingen hoog en laag, zie nr. 7. Biezen is een vrij algemene benaming die betrekking heeft op de plant matten- of stoelenbies (Latijn: *scirpus lacustris*), een ondersoort van de bies. Het is een moerasplant, veel voorkomend langs oevers. De Biesbos

voldoet bij uitstek aan dit beeld. Een biezenpolder komt o. m. ook voor bij Vianen.

25. *Het 2e blok in de Hoge Biezen.*

26. *Het derde blok in de Hoge Biezen.* Een klein gebied dat lag tussen de verdwenen Kamperzandweg (nu Provinciale weg naar Benschop) en de gegraven Benschopperwetering.

27. *Het 4e blok of de Lage Biezen.* Hoge en Lage Biezen vormden direct na de ontginning één geheel, de biezen genaamd. Het onderscheid is waarschijnlijk gekomen na het graven van de Benschopperwetering in ca. 1344.³⁶

28. *Het 5e blok in het Langeland.* De naam verwijst naar de lange en smalle percelen in de polder Broek, de langste in het schoutambt. Twee boerderijen in de Achtersloot dragen bijvoorbeeld nog de naam Langevelden.

29. *Het 6e blok in het Langeland.*

30. *Het 7e blok in het Langeland.*

Tienden van Oudmunster

31. *Het 1e blok van het Vrije land.* Een aantal mogelijkheden zouden deze naam kunnen verklaren: 'vrij' zou kunnen slaan op een exemptie, een vrijstelling van een Bepaalde belasting op de grond of op een erf – of op een beperkte tiendheffing of cijnspllicht.

32. *Het 2e blok van het Vrije land of Stuivenberg.* Deze laatste naam heeft te maken met de bodemgesteldheid van dit deel van de polder Broek. Ter plaatse is er sprake van een lichte zandopduiking, een stroomrug van een oude Lekgeul die omstreeks 1200 voor Christus al moet zijn dichtgeslibd. In droge tijden zou het zand – dat dicht aan de oppervlakte ligt – zodanig zijn verstoven, dat de volksmond dit land wat overdreven 'Stuivenberg' heeft genoemd.³⁷

33. *Het 3e blok van het Vrije land of Stuivenberg.*

34. *Het 4e blok enz.*

35. *Het 9e blok.* Mogelijk was de benaming voor dit blok als voor het 8e blok in de Middeleeuwen de Montfoortse hoef.

36. *Het 8e blok of de Bloementiend.* De naam spreekt voor zichzelf.

Opmerkingen: de namen 1e tot en met 12e blok zijn door de Tiendcommissie gegeven. De tienden van St. Marie en die van het Vrije land zijn echter niet genummerd. Opvallend

is dat de nummering van de 8e tot en met het 12e blok gedeelde tiendblokken betreffen, waarvan de oorspronkelijke namen respectievelijk geweest zullen zijn de Montfoortse Hoef, Meerlo of de Oevers en de Bevertiend. De nummers 1 tot en met 7 betreffen ook gedeelde blokken (behalve de Lage Biezen), namelijk de Hoge Biezen en het Langeland. Indien men de beide Biezen vóór 1344 een geheel laat vormen, dan is het 4e blok ook een verdeling. Het Vrije land is niet genummerd, omdat het door de commissie als een apart blok genaamd de krijtende tiend van het Vrije Land is beschouwd naast de boven genoemde blokken Stuivenberg en het 1e blok van het Vrije Land.

Conclusie: de naamgeving van de blokken gaat terug op twee ontleningen, namelijk aan de plaatselijke natuurlijke omstandigheden (water, bos, bloemen, geul, e. d.) en aan wat men onder de noemer van menselijke activiteiten kan brengen (sluis, molen, papen, klooster e. d.). Grote blokken werden in de loop der tijd verdeeld in twee brokken die aparte namen kregen. De gebieden Hofkamp (H), stad IJsselstein (IJ) en de Nieuwpoort (N) waren tiendvrij. Aan te nemen is dat dat gebied tussen ca. 1130 en ca. 1250 wel degelijk tiendplichtig was aan St. Marie; rond het laatste jaar moet het kasteel van de Van Amstels gebouwd zijn geweest, waarna het dorp (dat de naam van het kasteel kreeg) aangelegd is. De Hofkamp zal daarbij door de heer als eigen gebied (meent) zijn beschouwd, evenals de Nieuwpoort dat waarschijnlijk al begin 14e eeuw bedoeld was als terrein van een nieuwe uitleg van de stad.

De Tiendwet van 1907

Op 16 juli 1907 werd de Tiendwet van kracht die een onmiddellijke opheffing van de tienden per 1 januari 1909 voorschreef, terwijl er geen vestiging van nieuwe tiendrechten na in werking treden van de wet mocht plaatsvinden.³⁸

De wet voorzag in de formatie van Tiendcommissies die de opdracht kregen om de tienden te inventariseren, de uitbetaling van de tiendrente à 5,55 % als opslag op de grondbelasting voor te bereiden (tot 1939) als schadeloosstelling voor de afkoop van de

tienden en om bezwaarschriften in ontvangst te nemen en te verwerken.

Tiendgerechtigde voor de gemeenten IJsselstein en Jutphaas met betrekking tot het voormalige kapittelgoed was het Kroondomein in 's-Gravenhage, met als administrateur jonkheer Ocker Jan Adriaan van Driel. De tiendplichtigen waren de perceeleigenaren die via het kadaster bekend waren. De dossiers van de Tiendcommissie worden in het Rijksarchief van Utrecht bewaard.

De nummers van de blokken verwijzen naar de kaart eerder in dit artikel afgedrukt.

1. De tiend van tarwe, rogge, haver, gerst, erwten, bonen, wikken (= tuin- en veldbonen), koolzaad, alsmede de krijtende tiend van varkens, lammeren en bijen waren verschuldigd de blokken 1, 5-7, 9-10, 12-23 en 35-36, dus het grootste deel van het tiendgebied van St. Marie.

2. De tiend van tarwe, haver, erwten, bonen en wikken, alsmede de krijtende tiend van varkens, lammeren en bijen voor de blokken 26-30, het grootste deel van het tiendgebied van de Dom.

3. De tiend van tarwe, rogge, haver, gerst, erwten, bonen, wikken en koolzaad voor de blokken 31-34, de blokken van het Vrije Land van Oudmunster.

4. De krijtende tiend van varkens, lammeren en bijen voor blok 25. Eertijds werd hier ook de koorntiend (grove tiend) geheven, maar deze was afgekocht.

5. De smalle en krijtende tiend voor blok 11.

6. De tiend van olie- of koolzaad, rogge, tarwe, gerst, erwten, bonen, haver, wikke, lins, varkens en schapen voor blok 8. NB: Van de veldvruchten werden twee van de 25 garven (schoven) geïnd en van de krijtende tiend werd geen evenredige hoeveelheid geheven; in plaats daarvan werd door perceeleigenaar H. Bouwman f 4,- en door P. van Kippersluis f 6,- per jaar betaald.

7. De tiend van winterrogge, -gerst en koolzaad voor blok nummer 24 als onderdeel van het eerste blok (gehele waterschap Hoge Biezen, gehele Lage Biezen en polder Broek tot het Vrije Land). Van de winterrogge en -gerst werden 2 van de 25 schoven geheven, van het koolzaad 4 van de 25 hectoliter, na aftrek van 20 % grondbelasting.

8. De krijtende tiend van varkens, schapen, duiven en bijen voor het tiende blok, genaamd de vier blokken van het Vrije Land (31-34) werd in geld betaald. (De blokken 2-4 behoorden tot de gemeente Jutphaas en worden hier niet behandeld.)

In het algemeen waren de tienden als volgt in een evenredige hoeveelheid omgezet: van tarwe, rogge, haver, gerst, erwten, bonen en wikken werden 2 van de 25 schoven geheven, van koolzaad 4 van de 55 hectoliter. Van aardappelen en wortels f 4,90 per hectare, met aftrek van 20 % grondbelasting f 3,92. Van varkens, lammeren (en duiven?) één van elk tiental jonge dieren of 10 % van de waarde der jongen op een leeftijd van 6 weken, en van bijen 10 % van de waarde der jonge zwermen na aftrek van de waarde van de korf.

Noten

1. Zie J. Hovy, 'De vroegere bestuursgeschiedenis van Amersfoort en de stadsrechtverlening van 1259' in: *Flehite* (1969), p. 29, aan de hand van W. van Iterson, *De historische ontwikkeling van de rechten op de grond in de provincie Utrecht*, dl. I (Leiden 1932).
2. G. Geerts en M. Meestermans, *Van Dale, groot woordenboek der Nederlandse taal* (Utrecht/Antwerpen 1984¹¹).
3. De finitie van prof. C. Dekker, Rijksarchivaris in de provincie Utrecht.
4. C. Dekker, *Het Kromme Rijngebied in de Middeleeuwen* (Zutphen 1983), p. 376-388.
5. M. Gysseling en A.C.F. Koch, *Diplomata Belgica ante annum MC scripta* (Tongeren 1950), dl. 1, nr. 195 (de zg. 'commemoratio de rebus Sancti Martini').
6. A.C.F. Koch, (ed.) *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299* ('s-Gravenhage 1970), dl. 1, nr. 32.
7. Dekker, *Kromme Rijngebied*, p. 35.
8. Koch, *OHZ*, I, nr. 105.
9. Dekker, *Kromme Rijngebied*, p. 384.
10. *Ibid.*, p. 298-300.
11. Algem. Rijksarchief, Archief Nassause Domeinraad, II, nrs. 1 en 3.
12. S. Muller e.a. (eds.), *Oorkondenboek van het sticht Utrecht tot 1301* (Utrecht/'s-Gravenhage 1920-1959), dl. IV, nr. 1949.
13. Geslachten Van Meerlo, Van Ruwiel en Van der Aa.
14. Muller, *OSU*, II, nr. 586.
15. De mening hierover vóór het baanbrekende werk van Berendsen (zie noot 37) verwoord o.a. door P.G.F. Vermast, *De heeren van Goye* ('s-Gravenhage 1949-1951; overdruk-

- ken uit de Nederlandsche Leeuw) in het hoofdstuk over de topografie in de oorkonde uit het jaar 1208.
16. Betekent letterlijk: een begroeiende hoek uitspringend land in moerassig terrein, genoemd naar Radbod. Wanneer dit aan drie kanten door water is omgeven kan het ook wel met 'nes' of 'nesse' worden aangeduid (vgl. 'Hoppenesse'). Zie over 'schoten' het artikel van D.P. Blok in het *Geografisch Tijdschrift* NR XI, 1975, p. 402.
 17. Arnold van Amstel op een onbekend tijdstip; Gijsbrecht van IJsselstein in 1319; Arnold van IJsselstein in 1344 en 1346.
 18. J.A. Coldewey, *De heren van Kuyc* (Tilburg 1982), p. 145-146 en p. 241.
 19. Bronnen voor deze paragraaf o.a. in het Rijksarchief Utrecht, Archief van het Domkapittel, nr. 940; Archief St. Marie nrs. 821, 822, 822a; Archief Staten van Utrecht in de Landsheerlijke tijd nr. 69. Zie ook: H.J. Scherft, *Historisch opstel nr. 5*, (1950), p. 12 e.v. (ongepubliceerd, in bezit HKIJ).
 20. RAU. Inventaris stadsgerecht IJsselstein, nr. 652 (schepenprotocollen met achterin de lijsten der verpachtingen; bekeken zijn de jaren 1568-1615).
 21. RAU. Archief Oudmunster nr. 730; Archief St. Marie nr. 814.
 22. Oud Archief IJsselstein, nrs. 297-298.
 23. OAIJ nr. 302. RAU, St. Marie nr. 810; Domkapittel nr. 942.
 24. OAIJ nr. 327 (Gemenlandsrekening 1585).
 25. Gegevens uit de stadsrekening van IJsselstein van 1585 (OAIJ, nr. 325).
 26. OAIJ, nrs. 303-305.
 27. RAU, Archief De Beaufort, nummer onbekend.
 28. RAU, Domkapittel nr. 941.
 29. J.G.M. Boon en G. Schut, *Inventaris van het secretarie-archief 1815-1842* (IJsselstein 1979), bij nr. A 15.
 30. Justus van Broeckhuijsen was in 1696 aangeesteld als landmeter bij het Hof van Utrecht. Hij heeft nogal veel kaarten getekend, maar zijn stijl was grof en meestal weinig fraai. Gegevens uit M. Donkersloot-de Vrij, *De Vechtstreek* (Weesp 1985), p. 88.
 31. RAU, St. Marie nr. 809 (in de Topografische Atlas aldaar).
 32. Zie noot 20.
 33. RAU, Oudmunster nr. 731 (in de Topografische Atlas aldaar).
 34. 'De rechten van het kapittel van St. Marie te Utrecht in de Hollands-Utrechtse laagvlakte enz.' (Universiteit van Amsterdam 1975; ongepubliceerd werkgroepverslag), hoofdstuk over de Lopikerwaard en bijgevoegde kaart van tiendblokken Lopik.
 35. De huidige IJssel is een smallere, gekanaliseerde restgeul.
 36. RAU, Domkapittel, nrs. 3852, 3853 en 3855. Zie ook: K. Heeringa, 'Bijdragen tot de geschiedenis der ontginning van het Nedersticht' in: *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde* ('s-Gravenhage 1929), VIe reeks, dl. 8, p. 178-179.
 37. H.J.A. Berendsen, *De genese van het landschap in het zuiden van de provincie Utrecht* (Utrecht 1982), § 8.5.7 en tabel 7.6.
 38. Gegevens over de Tiendwet en de archivalia betreffende de IJsselsteinse tienden in: W. van Bruggen, *Inventaris van de archivalia afkomstig van de Tiendkommissies 1909-1938* (Utrecht 1975), in het RAU. Nrs. 248-252.

Historische Kring IJsselstein

De Stichting Historische Kring IJsselstein is tot stand gekomen in 1975 en stelt zich het volgende ten doel:

De belangstelling wekken voor de geschiedenis in het algemeen, voor de geschiedenis van IJsselstein en van de Lopikerwaard in het bijzonder.

Bestuur:

Voorzitter: L. Murk, IJsselstraat 24, IJsselstein.
 Secretariaat: C.J.H. van Dijk-Westerhout, Omloop West 42, 3402 XP IJsselstein, tel: 03408-83699.
 Penningmeester: W.G.M. van Schaik, M. Hobbemalaan 11, IJsselstein.
 Lid: mev. G.C.A. Pompe-Scholman.
 Bank: Amrobank IJsselstein, reknr.: 21.84.00.217, giro nr. van de bank: 2900.

Redactie:

Drs. A.M. Fafanie, Duivenkamp 487, 3607 BH, Maarssen en B. Rietveld, Meerrenburgerhorn 7, 3401 CC IJsselstein.

Donateurs ontvangen het periodiek (3 of 4 nummers per jaar) en worden op de hoogte gehouden van de activiteiten.

Nieuwe donateurs kunnen zich opgeven bij dhr. W.G.M. van Schaik, M. Hobbemalaan 11, 3401 NA IJsselstein, tel: 03408-81873. Voor inwoners van IJsselstein bedraagt de contributie minimaal f 20,- per kalenderjaar, zij die buiten IJsselstein wonen worden verzocht f 6,- extra over te maken i.v.m. de verzendkosten. Losse nummers kunnen voor zover voorradig, à f 7,50 bij het secretariaat worden besteld. Voor dubbelnummers is de prijs f 10,-. Verzamelbanden met 20 nummers naar keuze zijn f 80,-

Waar gebeurd in IJsselstein

Verhalen uit de tijd voor 1800

Door A. M. Fafianie

Inleiding

De informatie die voorhanden is in de archieven van IJsselstein en in het Rijksarchief van Utrecht is zo overvloedig dat een tijdschrift als deze voor jaren gevuld kan worden.

Uit deze enorme voorraad rekestes (verzoekschriften), brieven, publicaties, aantekeningen, enz. is het niet moeilijk enige verhalen te destilleren die de lezers van nu zouden kunnen boeien.

Dat deze bronnen voornamelijk gewelddadige onderwerpen behandelen is

evident, omdat juist die zaken aan het papier zijn toevertrouwd met het oog op procesvoering, financiële voldoening of om zijn of haar gramschap te (ver)halen. De volgende verhalen zijn alle in de archieven terug te vinden, maar zijn zodanig herschreven dat de moderne lezer ze direct kan begrijpen. Daarbij is niet getornd aan de waarheid, of liever gezegd aan de subjectieve waarheid, van de schrijvers want vaak hebben we slechts informatie uit één bron, met alle consequenties die dat met zich meebrengt.

IJsselstein door Gelderse bende verwoest

Augustus 1466–

Nu dat ruwaard Adolf van Gelre, de neef van onze heer Willem, met zijn rabauwen stad en land van Culemborg afstropen en brandschatten, overdenken wij het treurig lot dat onze stad enige maanden geleden op aanstichting van dezelfde heer is overkomen. Reeds driemaal is onze stad door vreemde troepen beschadigd of zelfs verwoest geweest, de eerste keer ten tijde van heer Gijsbrecht door die van Vianen, de tweede keer onder heer Arnold door de bisschop van Utrecht en de derde keer door de Utrechtse troepen van vrouwe Jacoba van Beieren. De laatste keer is men wel heel grondig te werk gegaan en jarenlang heeft de stad als een puin hoop gelegen. Pas de laatste jaren is de wederopbouw van de grond gekomen, maar

de strenge controle van de Utrechtse heeft de bouw van versterkingen gehinderd. Hoewel onze Baronie binnen de grenzen van Holland is gelegen is de nabijheid van onze erfvijand Utrecht een te groot obstakel om ons veilig te wanen. Ook de recente gebeurtenissen op het politieke vlak in het Nedersticht en in Gelre hebben weinig hoop op vrede opgeleverd, niettegenstaande de zogenaamde neutraliteit van Utrecht in dit conflict.

Wie herinnert zich niet de vreselijke tijding, begin vorig jaar, toen bekend werd dat Arnold, de oude hertog van Gelre en broer van onze heer Willem, samen met heer Willem's zoon en erfopvolger Frederik op smadelijke wijze in de kerker werden gegooid

door de dwingeland Adolf, veinzend achter Bourgondië te staan? Er wordt zelfs gezegd dat heer Frederik nog met heer Adolf nietsvermoedend een partijtje zat te schaken op de avond voor de zwarte dag. Heer Frederik werd toen een jaar lang in de kerker van kasteel Grave opgesloten, en hertog Arnold zucht nog steeds in het cachot van kasteel Buren, gebroken door het verraad van zijn zoon.

Heer Willem heeft daarop wraak gezworen en heeft op de 27ste februari van dit jaar de stad Arnhem op Adolf veroverd. Samen met zijn bondgenoot hertog Jan van Kleef verblijft hij nog steeds in Gelre.

De angst hier ter stede voor een wraakactie van Adolf na de verovering van Arnhem werd steeds groter en was niet geheel ongegrond. Immers, onze heer was niet aanwezig om de stad te verdedigen, onze bisschop heer David van Bourgondië is gehaat door de Utrechtse burgers en verblijft op het slot Duurstede, zodat steun van zijn kant ijdele hoop mag worden genoemd, en onze heer graaf Philips van Bourgondië is ofwel gestorven of niet geheel meer bij zinnen, zoals het gerucht gaat. De enige hoop op het voorkomen van dergelijke acties in de toekomst mogen wij stellen in heer Jan van den Gruuthuise, onze grafelijke stadhouder, aan wie door de eersten van deze stad een verslag van de verradelijke gebeurtenissen is gezonden.

In deze bange tijd had het stadsbestuur besloten om het zekere voor het onzekere te nemen en de poorten en muren weer te herstellen. Bovendien werd besloten om de dammen die op last van Utrecht na de laatste verwoesting in de gracht waren aangebracht op te ruimen, zodat er geen vreemde troepen binnen zouden komen. Op de plek van een voormalige dam werd een bolwerk gebouwd met een valbrug over de gracht, maar toen die van Utrecht daar lucht van kregen hebben zij direct een afvaardiging naar onze stad gestuurd.

De delegatie bestond uit de heren Bartelmeus van Nyevelt, overste oudman, en Jan van Amerongen, raad van Utrecht, die de zaak met onze schout hebben doorgenomen. De dapperheid van schout Aelbrecht van Egmond kwam in deze en volgende besprekingen duidelijk naar voren. Op de

vraag waarom de IJsselsteiners de dammen hadden opgeruimd en een bolwerk hadden opgericht, antwoordde hij slim dat dat was om de IJsselsteinse én Utrechtse burgers te beschermen, omdat al het land in handen is van de Utrechtse kapittels en plundering door de Geldersen voor beide steden een ramp zou betekenen.

Nu begonnen de heren te dreigen dat de dammen weer moesten worden aangebracht, omdat anders Utrecht een strafexpeditie zou uitrusten. Die van IJsselstein hoopten dat een gezantschap van IJsselsteiners in Utrecht verder over de zaak zouden spreken, maar Jan van Amerongen zei vastbesloten: 'Ik ben niet van plan een paard te nemen en met zo'n boodschap thuis te komen.' Schout Aelbrecht antwoordde dat hij binnenkort vrede verwachtte in Gelre en beloofde dat twee weken na de vrede de stedelingen weer dammen in de gracht zouden aanleggen. Ook dat werd niet geaccepteerd en de heren herhaalden hun dreigementen in niet mis te verstane bewoordingen.

Nu er oorlog van twee kanten dreigde, zwichtte de schout en gaf toestemming om het bolwerk en de valbrug af te breken om met het puin de stadsgracht te dempen, daarmee gelegenheid biedend aan het onvermijdelijke.

Twee weken later, op dinsdag 26 maart, nog geen twee weken voor H. Paasdag, trok een bende van zo'n 45 man onder leiding van Adolf's kampioen Otto van Vuren onze noodlottige stad binnen over de dam. Deze soldaten waren voor het merendeel afkomstig uit het zeer vijandige Nijmegen, dat al jaren tegen hertog Arnold is, terwijl anderen uit Tiel en Zaltbommel kwamen.

Wat zij hebben aangericht is onbeschrijfelijk. Na eerst willekeurig mensen op straat te hebben vermoord, waaronder ook vrouwen, trokken zij de huizen binnen en maakten de bewoners gevangen. Huusraad werd geplunderd, geld en goed werden geroofd, zelfs de kerk werd niet ontzien en leeggeroofd. Na deze plundering staken zij enkele huizen in brand, zodat de stad in korte tijd in lichterlaaie stond. Nog steeds staan vele gezinnen sinds die koude lente op straat, terwijl ook velen zijn weggetrokken. Onze enige troost in de laatste maanden is geweest

dat deze beulen aan hun gerechte straf niet zijn ontkomen. Het moet gezegd worden dat dit onheil wel degelijk aan de Utrechtse halstarrigheid te wijten is.

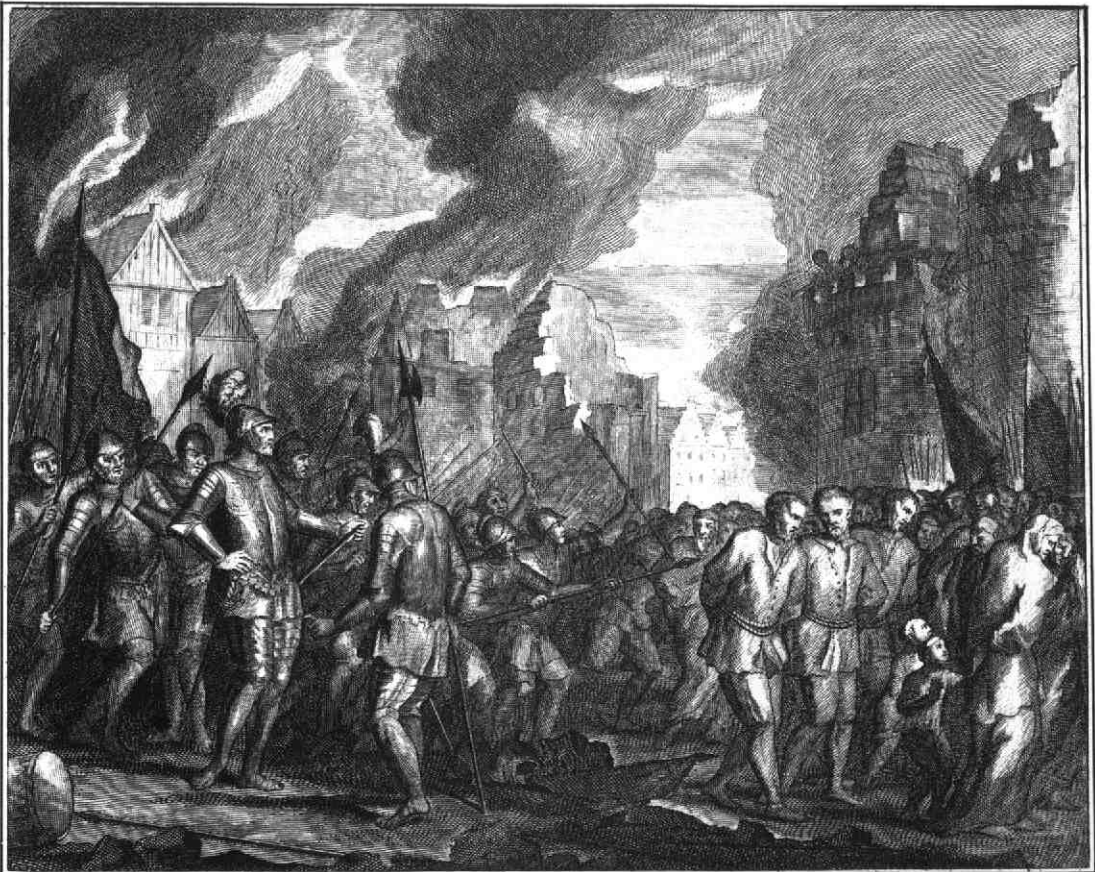
Na hun schandalige plundering zijn de soldaten naar Gorkum gereden met hun buit waar ze dachten als vrienden onthaald te worden. Het tegenovergestelde was waar, want zij werden onmiddellijk gevangen genomen en in de boeien gezet. Toch hebben negentien van hun kans gezien om met gebroken boeien naar de kerk van de Minderbroeders en naar die van het Heilige Geesthuis te rennen, waar ze zich veilig waanden voor de wereldlijke arm. Maar een grote macht van ridders onder leiding van de procurator van de Hollandse graaf heeft hen

te pakken weten te krijgen en hen op 26 april naar Den Haag afgevoerd, waar ze enige tijd in de kerkers hebben gezeten.

Op aandringen en verzoek van onze heer Willem en zijn bondgenoot hertog Jan van Kleef zijn er op 6 mei twintig van hen onthoofd, op het rad tentoongesteld, waarna hun hoofden naast elkaar op palen werden gezet tot afschrikwekkend voorbeeld. Ruim drie weken later volgde de rest, 25 mannen, hun gruwelijke voorbeeld. Er werd bericht dat er slechts vier lichamen in gewijde grond zijn begraven, zodat de overigen tot het eind der tijden Satan gezelschap kunnen houden. Het is bekend geworden dat 32 van deze mannen zonen waren uit rijke en aanzienlijke Nijmeegse gezinnen. Helaas zijn er ook

Afbeelding van een eerdere slechting van de stad, in 1417, getiteld 'IJsselstein verbrand'.

*Pag. 530 uit het 2e deel (van de 10) van de **algemene Geschiedenis des bekende Aardkloots tot den dood van Willem III**, door **G. Suiker**, vertaald door **J. Verbrug uitg. Rudolf en Gerard Wetstein**, Amsterdam 1721-1726.*

onschuldigen onthoofd, die niet mee hadden gedaan aan de plundering en in de boten waren gebleven op de Lek, waarin Otto van Vuren met zijn soldaten was aangekomen. Schandalig is dat die in Den Haag van vrienden en bekenden van de veroordeelden meer dan 400 Rijnse guldens hebben weten af te persen, zogenaamd om hun aan hun lot te laten ontkomen, wat niet gebeurd is.

Onze stad begint deze zomer al weer wat vorm te krijgen en inmiddels zijn er meer dan 50 huizen opgebouwd. Dankzij onze stadhouder kunnen onze verdedigingswerken als muren, poorten en bolwerken weer worden gebouwd, want hij heeft er speciale toestemming voor verleend, buiten die van Utrecht om, op gezag van de hertog van Bourgondië zelf. Toen zij daarachter kwamen stuurden ze de secretaris van Utrecht, de heer Pilman, in hoogst eigen persoon naar onze schout met de opdracht om in het kapittelhuis van de Dom over deze zaak te vergaderen. De schout, samen met 12 mannen van het gerecht, voldeed aan dit verzoek, hoewel hij de aanmatigende toon van onze vijand

beneden alle peil vond. Toen de Domdeken in Utrecht deze mannen ter verantwoording riep voor de opbouw van de stadsveste, riep onze schout kwaad dat dat geen zaak voor Utrecht was, maar op persoonlijk bevel van de hertog van Bourgondië, graaf van Holland, was gebeurd, waarna de Domdeken nog de vermetelheid bezat om onze mannen, die al waren weggelopen, terug te roepen. Pas na het tonen van het schriftelijk bevel tot versterking waren de Utrechters pas tevreden en konden de schout en zijn mannen naar huis gaan, vol woede over zoveel arrogantie.

Bronnen:

J.J. de Geer van Oudegein, *Onuitgegevene oorkonden betreffende het slot, de stad en de heerlijkheid van IJsselstein* (Utrecht 1860), p. 132-137. ('Adres van den Magistraat van IJsselstein aan den Raad van Holland, betreffende de verwoesting der stad door de Geldersen, 1466.')

A.J. de Mooy, *De Gelderse kroniek van Willem van Berchen, naar het Hamburgse handschrift uitgegeven over de jaren 1343-1481* (Arnhem 1950), hoofdstuk 124 (p. 105-106).

Molestatie van luitenant Knijff

Juli 1591 –

Ik, Cornelis Cornelisz. Knijff, luitenant onder kapitein Gerrit Velman van Deventer, in dienst van jonkheer kolonel Olivier van Tempel, in krijgsdienst van Zijne Majesteit koning Hendrik van Frankrijk, – ik ben zwaar beledigd en zelfs met de dood bedreigd geweest door enige lieden uit IJsselstein. Geachte heren, drost De Prinssen van der Aa, schout, burgemeesters, schepenen, – ik wil U vertellen van de schandalige behandeling die een eerzaam soldaat als ik ben onlangs aan den lijve heb moeten ondervinden.

U weet hoezeer de steun van de koning van Frankrijk, mijn heer, in deze oorlog voor onze Nederlanden hard nodig is. Om de legers van de hertog van Parma werkelijk te kunnen bestrijden zijn er overal vele soldaten nodig. Het is mijn taak om die, ook in Uw stad, aan te werven en op te leiden tot strijders voor de goede zaak. Wat betrof het mij toen ik hier niet als vriend maar uiteindelijk als een

vijand voor mijn leven moest vechten. Toch leek Uw stad mij in het begin van mijn komst vrolijk, ja zelfs levendig in het zomerzonnetje.

Op zondag de 27ste juni ben ik met enkele van mijn soldaten naar Uw stad getrokken vanuit Utrecht. Het was de eerste kermisdag in IJsselstein en over belangstelling had ik niet te klagen: vele jongens leek het wel wat om de gehate Spanjaarden te verdrijven en diverse namen kon ik in het boek optekenen. Na mijn doel te hebben bereikt vroegen de aspirant-soldaten mij om mee te gaan naar de herberg van waard De Vries aan de Plaats, om een paar borrels te nemen op de goede afloop. Ik en mijn mannen hadden ondertussen dorst gekregen en wilden deze jongens bedanken voor hun medewerking en zo gingen we de herberg binnen. Daarbinnen hebben we een paar dronken uitgebracht in een vrolijke stemming. Op het

moment dat ik met mijn oude en nieuwe soldaten wilde vertrekken, vroegen de laatsten of ik nog even bleef om een paar glazen verder met hen te ledigen. De speelman, die mij meende te herkennen, speelde nog een deuntje en vroeg of ik niet op zijn muziek wilde dansen. Ik moest lachen en zei: *'Als ik een jong meisje bij me zou hebben zou ik wel een dansje willen wagen en je wat drinkgeld voor je muziek geven.'* In deze vrolijke stemming ben ik daarna naar achteren gegaan omdat de natuur zich ondertussen zeer dringend had laten gevoelen.

Daar trof ik een zekere Adriaan Jansz. Lammen uit Cabauw samen met waard De Vries, welke eerste over zijn kleren had gebraakt. De waard was bezig om dit van zijn broek en arm te verwijderen toen even daarna mijn knecht kwam om te doen wat ik wilde doen. Op dat moment ging er iets fout. Mijn knecht (in alle onschuld sprekend) zei de waard dat hij Adriaan (doelend op de viezigheid op zijn kleren) beter met een mes af kan krabben. Adriaan, die dit verkeerd begreep, werd kwaad, tastte naar mijn

geweer die mijn knecht droeg en zei: 'Neem zelf een mes en vecht met me.'

Nu is mijn knecht een vredelievend man en hij stond juist op het punt om Adriaan te kalmeren (liever dan mijn geweer voor zo'n bagatel te gebruiken), toen de laatste mij in het oog kreeg. Voordat ik er erg in had zag ik een mes flitsen. In een reflex bukte ik, zodat de lammeling dwars door mijn hoed sneed. Om hem af te weren hield ik mijn hand beschermend voor mij uit, maar Adriaan stootte weer toe zodat ik een forse jaap over mijn hand kreeg, die hevig begon te bloeden. Hoewel ik woedend was hield ik in de herberg mijn mannen in toom, omdat wij niet in de stad waren om oorlog te voeren. Het leek mij het beste om de herberg uit te gaan, weg van deze ruziezoeker. Dat nam niet weg dat ik me zeer geïrriteerd voelde en een behoorlijke pijn in mijn hand had. Die irritatie nam toe toen wij de Plaats tussen de herberg en het stadhuis overstaken. Dezelfde mannen waarmee ik in de herberg had gedronken – en waarvan ik dacht dat zij het land wilden dienen – stonden op een kluit en scholden ons zodanig uit dat we blind van woede werden.

Het werven van soldaten voor het leger (1795).

Ben ik dan geen goed soldaat die mij altijd ten dienste van de Nederlanden voorbeeldig gekweten heb van mijn taak? Moet ik mij daarvoor door deze dronken vechtersbazen laten beledigen?

Wij vielen deze troep aan, waartussen zich ook Adriaan met zijn handlangers bevond, echter zonder iemand zodanig te verwonden dat er bloed vloeide. Het krijgstoneel verplaatste zich naar de herberg waar ik de pijnlijke snee had opgelopen, maar ik zweer dat we daar niets hebben beschadigd.

Na een tijdje kwamen er zoveel IJsselsteiners in de herberg die aan het gevecht mee gingen doen, dat wij voor ons leven gingen vrezen. Eén van ons is door die woeste meute zo mishandeld, dat hij ter plekke gestorven is, zoals de stadschirurgijn U zal verklaren.

Hoe lang het gevecht heeft geduurd, weet ik niet meer, maar ik ben meer dood dan levend naar de chirurgijn gebracht die mijn wonden heeft verbonden en mij nu nog onder behandeling heeft.

Door deze verschrikkelijke zaak ben niet alleen ik, maar veel soldaten met mij, voorlopig verhinderd om onze kapitein in goede orde te dienen. Ik richt mij tot U om deze onverlaten te straffen en om mijn kosten tegemoet te komen, omdat ik immers al geruime tijd verstoken ben van mijn soldij. Met gepaste eerbied, luitenant Cornelis Cornelisz. Knijff.

Besluit van het magistraatscollege, 2 augustus 1591.

Het college heeft dit verzoekschrift gezien en tevens is luitenant Knijff op het stadhuis over deze zaak gehoord. Daaruit is gebleken dat hij door zijn gewonde staat geen middel heeft om de stadschirurgijn meester Sweer te betalen, die hem een rekening van 30 gulden heeft gepresenteerd. Ook Willem Jansz. Clinck, logementhouder hier ter stede, die de luitenant op ons bevel tijdens zijn ziekte in zijn logement heeft ondergebracht, is nog niet betaald.

Wij zijn van mening dat wij moeten voorkomen dat de heer Knijff, in dienst van de koning van Frankrijk, een verdere wraakoefening in de toekomst tegen onze stad zal ondernemen. Daarom hebben wij de heer Knijff bij wijze van smartegeld geschonken het loon van mr. Sweer en het geld voor de rekening van de logementhouder, in totaal bedragende 36 gulden. Dit bedrag zal als volgt in rekening worden gebracht, ten eerste 12 gulden op de stadsrekening, 12 gulden op de gemenelandsrekening en 12 gulden op de Benschopse rekening, waarbij wij de hoop uitspreken dat luitenant Knijff voorspoedig mag genezen en gezond zijn dienstplicht voor de Nederlanden mag vervullen.

Bron:

OAIJ, inv. nr. 322. (Rekest van luitwn C. Czn. Knijff van de magistraat van IJsselstein.)

Laffe moord op Jan Tamboer: Dader gevlucht

IJsselstein, zaterdag 2 juli 1653, oude stijl –

Een vreselijk drama heeft zich gisteren tegen de avond afgespeeld in de herberg met de uithangende pauw aan de Kerkstraat, hoek Voorstraat. Wij hebben vernomen van secretaris Verhoeven dat onze bekende stadsgenoot Jan Tamboer in de genoemde herberg om onbekende reden lafhartig is doodgestoken door een persoon van buiten de Baronie. Nadere bijzonderheden omtrent de moord zijn nog onbekend, maar morgen

zullen de getuigen ter secretarie worden verhoord.

Vandaag zijn de schepenen Meerland en Van Beusichem naar het huis van het slachtoffer geweest, waar het lijk inmiddels was gebracht. Daar hebben de stadschirurgijn mr. Dirck Beijen en mr. Hugo Schadts in aanwezigheid van de schepenen het lijk medisch onderzocht. De afschuwelijke details spreken voor zichzelf.

Jan had twee forse steekwonden opgelopen. Die in zijn linkerborst was afgestoten op zijn borstbeen, maar de tweede steek was dodelijk geweest. Dit was een diepe haal in zijn linkerzijde, net boven de navel, waarin het mes met grote kracht tot de heft toe omhoog was gestoken zodat een grote hoeveelheid van het omentum (de plooi van het buikvlies tussen maag en darm en) en de ingewanden van de ongelukkige naar buiten was gekomen. De dood moet binnen een half uur zijn ingetreden.

Na de lijkschouwing werden de schepenen door de officier van justitie direct tot vonnissing gemaand omdat er duidelijk sprake was van doodslag. Van de dader, een zekere Cornelis Cornelissen, is geen spoor te bekennen.

Zondag 3 juli –

Vandaag zijn in de zaak Jan Tamboer op last van de officier van justitie vier getuigen verhoord, welk verhoor wij hier letterlijk laten volgen.

Als eerste is verhoord Teunis Willemsz. Pronckert, de 28-jarige waard van de herberg met de pauw. Zijn getuigenis is afgelegd voor schout Van Helmond en schepenen Hoefsmid en Van Dijk.

Teunis verklaarde onder ede dat Jan Tamboer eergisteravond rustig in zijn herberg met Cornelis, een wafelbakker uit Gouda, zat te drinken. Hij was er zeker van dat ze op dat moment geen ruzie met elkaar hadden. Op een gegeven moment werd hij door zijn verschrikte vrouw gehaald, waarna beiden naar de keuken gingen, waar Jan en Cornelis inmiddels naartoe waren gegaan. Daar aangekomen zag hij Jan staan met een getrokken mes in zijn hand, waarop Teunis zei: 'Jan, steek mij niet.' Toen zag Teunis dat hij uit zijn linkerzijde bloedde en kreunde: 'Ik ben gestoken.'

De waard, die niet goed wist wat hij met de situatie aanmoest, vroeg toen verschrikt of hij de man die hem gestoken had vergaf, waarop Jan met moeite kon uitbrengen: 'Ja, de man... de man...' Meteen daarna viel hij bewusteloos op de grond. Na een half uur is hij gestorven, zonder nog iets te hebben gezegd. Cornelis had inmiddels de benen

genomen.

Als tweede volgt de getuigenis van Willemke Willems, de vrouw van de waard. Zij verklaarde dat Cornelis en Jan naast elkaar in de keuken zaten, waarna zij de herberg in ging om voor de gasten te zorgen. Op een zeker ogenblik werd zij daar door haar dochter Geertje gehaald, die haar vroeg snel naar de keuken te gaan. Daar aangekomen zag zij Jan staan vóór Cornelis met een mes in zijn hand. Zij hoorde Cornelis schreeuwen: 'O Heer, o Heer!' terwijl hij in ontzetting naar zijn slachtoffer keek. Zij kon niet zien of Cornelis ook een mes in zijn hand had. Meteen is zij naar haar man in de herberg gelopen om de twee mannen van elkaar te scheiden. Op dat moment zal Cornelis zijn gevlucht.

Als derde werd de dochter van de waard en waardin verhoord. Geertje Wouters is de 15-jarige dochter van Willemke Willems uit een eerder huwelijk. Ook zij verklaarde dat de twee mannen in de keuken zaten, in kennelijke staat. Omdat Geertje enige tijd in de keuken was had zij gezien dat Cornelis met zijn hoofd voorovergebogen aan tafel zat, rechts van Jan. Cornelis ondersteunde zijn hoofd en deed alsof hij sliep. Jan probeerde iets van hem te weten te komen, maar Cornelis bleef in zijn houding en gaf geen

Herbergmuziek in de 17e eeuw, D. Vinckboons.

antwoord. Jan werd kwader en gaf hem een flinke duw op zijn hoofd, klaarblijkelijk om hem wakker te maken. Toen ze dat zag is ze meteen naar haar moeder binnen in de herberg gerend omdat zij verdere moeilijkheden verwachtte. Verder heeft zij niets kunnen mededelen.

Als laatste is Cornelis Egberts verhoord, een 28-jarige stamgast in de herberg. Hij heeft verklaard dat hij samen met Jan en zijn naamgenoot Cornelis uit Gouda in de taveerne had zitten drinken en tijdens het drinkgelag niets had gehoord van enige ruzie tussen beide heren. Toen hij ergens anders ging zitten raakte hij zijn drinkebroeders even uit het oog, maar na een tijdje is hij de keuken ingegaan waar hij zag dat Cornelis met het hoofd voorovergebogen aan tafel zat naast Jan, zodat het leek alsof hij sliep. Daarop is hij weer in de herberg gegaan, totdat hij naar de keuken werd geroepen waar hij de zwaar gewonde Jan aantrof. Hij heeft Teunis Pronckert nog horen vragen of Jan zijn aanvaller vergaf, waarop Jan had gezegd: 'Ja, de man... de man...' en verder niets meer.

Verdere afhandeling van deze zaak.

Aangezien de dader terstond na de moord de vlucht had genomen, is onmiddellijk met de verstekprocedure begonnen door het gerecht van deze stad.

Op woensdag 6 juli is bij de vrouw van Cornelis Cornelissen in Gouda voor de eerste keer de openbare dagvaarding voorgelezen, waarin vermeld was dat Cornelis in eigen persoon de volgende dag in IJsselstein moest verschijnen om uit de mond van de officier van justitie de eis te vernemen. Vrouw Cornelissen heeft laten weten dat zij niet weet

waar haar man zich ophoudt en dat hij in de tussentijd niet thuis was gekomen. De volgende dag heeft gerechtsbode Noordeloos de stadsklok laten luiden, waarop het gerecht in zitting bijeen is gekomen. Tijdens die vergadering heeft de officier de conclusie in plaats van eis gedaan, wat inhield dat Cornelis bij verstek werd veroordeeld tot de dood door middel van onthoofding. Voorts zouden al zijn goederen geconfisqueerd worden ten behoeven van de baron van IJsselstein, met aftrek van de kosten voor het proces. Bovendien zou Cornelis zijn leven lang uit de Baronie verbannen worden, mocht hij zich daar ooit weer vertonen. Volgens goed rechtsgebruik zijn zowel de dagvaarding als de conclusie in plaats van eis drie maal herhaald, zodat Cornelis gelegenheid had zich in juridisch opzicht te kunnen verdedigen. De 12de en 18e juli is men weer in Gouda geweest, en op 14 en 21 juli heeft Noordeloos de klok weer moeten luiden voor de officier. Cornelis bleef spoorloos, zodat het gerecht op de 25ste juli jl. ten huize van Cornelis in Gouda het intendit aan zijn vrouw heeft laten voorlezen. Het intendit houdt in dat Cornelis zich voortaan niet meer in juridische zin mag laten verdedigen en zonder proces ter dood zal worden gebracht, mits hij natuurlijk gepakt zal worden. Drie dagen daarna heeft het gerecht het definitieve intendit uitgesproken, waarbij de conclusie in plaats van eis werd herhaald.

Bron:

Rijksarchief Utrecht, Archief stadsgerecht IJsselstein, inv.nr. 637 (Documenten betreffende het proces bij verstek jegens Cornelis Cornelissen, wafelbakker te Gouda, 1653.)

Pastoor protesteert tegen bijgeloof

15 december 1797, het derde jaar der Bataafse Vrijheid.

Bij monde van pastoor Johannes Govers kwamen ons de volgende ontstellende berichten ter ore.

Na eerst bewonderend te hebben rondgelopen in de vrij nieuwe pastorie en kerk, waar onlangs een prachtig gesneden preekstoel uit Brabant is geïnstalleerd, – een

geschenk, zo zei de eerwaarde heer ons, van zijn Franciskaner broeders uit Breda –, vertelde de pastoor ons het volgende in zijn prettig Brabantse accent.

Zo'n vier jaag geleden (vele katholieken hier ter stede herinneren zich dat nog) kwam er een zekere dame op leeftijd naar hem toe,

die ervan overtuigd was door demonen bezeten of behekt te zijn. Hem werd verzocht om deze duivels, die haar vreselijk pijnigden, uit te drijven. Zij die de pastoor goed kennen weten dat hij bijgeloof op alle manieren wil bestrijden en dat hij een rationele, sterke geest bezit. Na de vrouw streng ondervraagd te hebben, bleek hem dat er hoegenaamd geen bewijs was voor een dergelijke bezetenheid en dat er al helemaal geen reden was voor toepassing van exorcisme. Kennissen van de vrouw, ook door dat verachtelijke bijgeloof aangestoken, namen hier echter geen genoegen mee en haalden de heer Van Winden, pastoor van Varik, erbij om te doen wat de heer Govers zo verstandig geweigerd had.

Na dit welhaast Middeleeuwse ritueel te hebben toegepast bleef de vrouw last hebben van pijnen, maar onderzoek door de stadsdokter leerde dat de vrouw aan een vorm van reumatiek leed die haar periodiek zeer kwelde.

Naderhand heeft de pastoor hierover bericht gezonden naar de Aarts priester van Utrecht, de heer H. Berendtsen, waarin hij zijn beklag deed over pastoor Van Winden, maar hierop is nooit een afdoend antwoord gekomen.

Wie schetst de verbazing van de heer Govers toen hem, deze keer door een achtenswaardig burger van deze stad, wederom om een exorcisme werd verzocht!

Het betreft hier niemand minder dan oud-burgemeester Hermanus van der Roest, nu 46 jaar, bij wie de pastoor enige keren op bezoek was geweest. De heer Govers weigerde volstrekt om aan dit verzoek aan de heer Van der Roest – overigens protestants van overtuiging – tegemoet te komen, indien niet eerst zijn artsen een ondertekende verklaring zouden laten zien dat zijn lichamelijke toestand geheel aan bovennatuurlijke oorzaken te wijten zou zijn.

De heer Van der Roest was echter niet van zijn opzet af te brengen en volhardde in zijn denkbeelden door toedoen van zijn dienstmeid, ook protestants, die in Utrecht bij een duiveluitbanner was geweest en hem verteld heeft hoe dat werk, tegen een vergoeding, gedaan werd. Op dit moment is het zelfs zo ver dat ieder moment pastoor van

Pastoor J. Govers (kerkraam RK Kerk IJsselstein).

Winden uit Varik kan worden verwacht, die hetzelfde moet gaan doen als wat hij vier jaar geleden heeft gedaan. Toch is het algemeen bekend dat de pijnlijke aanvallen van de heer Van der Roest hun oorzaak vinden in de jicht, welke ziekte als gevolg van zijn voorliefde voor wijn en voor vleesgerechten moet zijn uitgebroken. De felle pijnscheuten vanuit de tenen zijn bekend te verdwijnen na het nuttigen van een extract uit de plant herfsttijloos of, in de volksmond, naakte joffer, een lelie-achtige. Maar voor de heer Van der Roest is dit blijkbaar niet voldoende.

Meteen heeft de pastoor de heer Van Engelen, de nieuwe Aarts priester van Utrecht en pastoor van Maarsse, van deze zaak op de hoogte gebracht en heeft hij nadrukkelijk vermeld om krachtdadige middelen te gebruiken om dit tegen te gaan. Blijven maatregelen uit, dan zal de eerwaarde heer pastoor contact opnemen met onze baljuw, de heer Lyklama à Nijeholt, om de heer Van der Roest in hechtenis te nemen. Voordat dit paardemiddel toegepast zal worden is de heer Van Engelen verzocht onze jichtige ex-burgemeester eens flink aan te schrijven betreffende zijn omgang met Van Winden.

De pastoor, zijn woede met moeite onderdrukkend, laat ons als laatste nog weten dat het wat hem betreft maar uit moet zijn met zakkenkloppers als Van Winden die de plattelandsstaties aflopen voor geld en die de mensen, van arm tot rijk, beduvelen.

Bron:

RAU. Archief Aarts priesters van de Hollandse Zending, nr. 1486. (brief van pastoor J. Govers aan aarts priester J. van Engelen).

Uit de schooldoos

De oproep in de vorige uitgave voor ontbrekende namen bij een klasfoto uit 1933 heeft verschillende reacties opgeleverd. We publiceren hier de reactie van mevrouw Nieuwenhuis.

1. Lien Schinkel	16. Marie van Zoest
2. Pietje Boer	17. Antje van de Haar
3. Jan Morree	18. Jeane de Jong
4. Cees Verwey	19. Piet Vermeulen?
5. Stein Verwoerd	20. Catrien den Dunnen?
6. Antje van Os	21. Greet de Jong
7. Jan Pous	22. Hannie Ederveen
8. Jaenet van Eck	23. Dikkie van Beek
9. Nel Schinkel	24. Wim Hoogendoorn
10. Riena Meijvogel	25. Teus Peelen
11. Annemarie Vis	26. + 27 zusjes Van Eijk
12. Jan de Heer	27. Gerard Oskam
13. Johan van Mourik	30. Herman Langerak
14. Arie Timmer	31. Piet Karelse
15. Gerrie Kars	

Crisistijd in de jaren dertig

Door L. Murk

De slechte economische omstandigheden in de jaren dertig zijn berucht geworden. Eén van de gevolgen hiervan was dat veel mensen zonder werk kwamen te zitten. Ook IJsselstein werd door grote werkloosheid getroffen. Vooral onder de loswerkmannen die geen vaste 'baas' hadden, waren er veel zonder werk. Om een indruk te geven van de omvang van het aantal werkloze arbeiders volgen hier wat cijfers:

1931 ± 65 werklozen
1932 ± 170 werklozen
1933 ± 240 werklozen
1934 ± 350 werklozen

Deze cijfers moet men zien in samenhang met het inwoneraantal van ± 4800. Landelijk lag de werkloosheid op 17% van de beroepsbevolking. Naar schatting lag het voor IJsselstein wel op 30 tot 35%.

De overheid was door dit hoge percentage zeer bezorgd. De door de overheid bedachte *werkverschaffing* was een onderdeel van het systeem der 'steunverlening'. De *steuntrekker* was verplicht, op straffe van uitsluiting, om elders op van overheidswegen aangewezen objecten te gaan werken.

Zo moesten IJsselsteinse mannen werken in Diever, Steenwijk en Giethoorn. De werkzaamheden bestonden uit het aanleggen van fietspaden, ontginning van heide, planten van bomen en het graven van een kanaal.

De verdienen waren in de werkverschaffing minimaal, omdat IJsselstein was ingedeeld in de laagste loonklasse. Voor een hele week werken van 48 uur kreeg moeder de vrouw niet meer dan f 7,- à f 8,- gulden in haar handen gestopte door de gemeenteontvanger. Daarnaast kreeg men dan nog een paar pakjes 'crisisboter' (slechte margarine).

De mensen uit de grote steden kregen veel meer uitbetaald, soms wel het dubbele of meer.

De mannen verbleven in grote barakken die bij het werk waren opgesteld. Men kan zich voorstellen dat het niet prettig was om daar te verblijven; de omgeving en lage beloning werkten sterk demoraliserend. De mensen moesten zichzelf vermaken en zoals vaak zijn er altijd wel mensen die proberen het moraal op te vijzelen. Enkelen die muzikaal waren hadden hun accordeon meegenomen. Eén van die mensen was Wim van Doorn met de bijnaam 'poessie' uit de Koningstraat. Van beroep was hij meubelmaker en spuitser. Hij heeft in het Overijsselse een lied gemaakt dat bekend is geworden onder arbeidersklasse van IJsselstein. In mijn kinderjaren heb ik dat lied van mijn vader geleerd, ook hij werkte daar. Jammer genoeg kon ik me nog maar enkele regels herinneren. Gelukkig was op een van de dia-avonden van de HKY mevrouw Mien van Mildert-Heikoop aanwezig die het gehele lied nog kon zingen.

Op de wijs van: 'Daar bij die molen'

Vers 1

Ik weet een heerlijk plekje grond
Bij Steenwijk in de buurt
Door B. en W. van IJsselstein
Zijn wij daar heen gestuurd
Daar graven wij steeds in 't Kanaal
Soms is het veen dan zand
Maar door het heerlijk zonnetje
Zo lekker bruin gebrand

Refrein

Daar op die weide (ook wel heide)
Die mooie weide
Daar brengen wij

Onze veer-tien dagen door
Toch zijn wij blijde (2 keer)
Bij het vertrek van het vrijdagmiddag spoor

Vers 2

En op het werk daar staat een keet
Met een grote stok eraan
Daar ziet men 's morgens bij begin
Een bal naar boven gaan,
En bij het rust en avond uur
Dan gaat hij weer omlaag
Dan roepen wij: 'jongens de bal is weg
Voldoende voor vandaag'

Refrein

Vers 3

En 's avonds is het werk gedaan
Dan gaan wij weer naar kamp
Ons maag verstrakt van 't werken moe
Een lichte hongerkramp
De kok beheerst en zegt dan: 'wacht,
nog eventjes geduld
Om half zeven gaat de bel
Dan wordt je maag gevuld'.

Refrein

Gezongen en geschreven door Mevrouw
J. W. van Mildert-Heikoop, beter bekend
als 'Mien Heikop'.

Om het leven in de crisistijd voor families
financieel wat draaglijker te maken werd in
IJsselstein het zogenaamde crisiscomite
opgericht. De leden daarvan trachtten zo
goed mogelijk de gezinnen van de werklozen
te helpen, door het verstrekken van kleding,
voedsel en brandstof. In dit comite waren alle
gezindten en richtingen vertegenwoordigd,
hetgeen in die tijd haast ondenkbaar was.

De twee belangrijkste animators waren
Antoon Peek de metselaar en slijter Aart de
With. Deze twee mannen waren 'kleine
zelfstandigen' en hebben voor de IJsselsteinse
gemeenschap op sociaal en cultureel gebied
veel betekend. Op de foto zittend, derde van
rechts Antoon Peek en naast hem Aart de With.

De vragen aan u zijn:

De foto van het crisiscomite is genomen voor
de openbare school aan de Walkade in ±
1938. Bij deze gelegenheid hadden de dames
zich verkleed voor de een of andere actie.
Welke actie was dit en wie zijn de andere
personen die op de foto staan? Zijn er nog
foto's van deze 'IJsselsteinse gemeenschap' in
den vreemde en is er nog meer over te verhalen.

Uw reactie's kunnen ingeleverd worden bij
L. Murk, IJsselstraat 24.

Winter in IJsselstein

Bij het uitbreken van Wereldoorlog II werd Finland door Rusland op 30 november 1939 aangevallen.

Finland weigerde grondgebied en militaire bases aan de Sovjet Unie af te staan.

De Finnen waren sterk in de minderheid doch wisten onder maarschalk Mannerheim de vijand in bedwang te houden.

Pas in de winter van 1940 gelukte het de Russen de landengte van Karalië te forceren en de vrede van Moskou af te dwingen (30 maart 1940).

Dit gebeuren stond aan de vooravond van de Duitse inval ook sterk in Nederland in de belangstelling.

Overal in het land werden inzamelingsakties gehouden voor het Finse volk. Op de foto ziet u hoe Arie

Rietveld en zijn vrouw Geertruida hun medeleven aan de strijd van de Finnen betuigen.

De foto is genomen vanaf de Hoge Biezendijk op de plaats van de huidige toerit naar de televisietoren.

Op de achtergrond is vaag de Lekbrug te zien.

Deze is in de oorlog verwoest en later herbouwd.

Winter 1929. We zien een dichtgevroren Lek ter hoogte van de 'schipbrug' tussen Vreeswijk en Vianen.
 Deze brug lag ongeveer 100 meter stroomafwaarts van de Koninginnesluis.
 IJsselsteiner Daaf Broekman steekt hier met zijn A Ford via het ijs de Lek over.
 Daaf Broekman had een manufacturenzaak aan de Voorstraat.
 Rechts zien we het bruggehoofd van de schipbrug en achter de Ford brugwachterswoningen aan de Lekdijk.

*Ijspret in 1941 aan de Hoge Biezen, net buiten de IJsselsteinse binnenstad.
 Gezien de voorzichtige schaats houding lag het ijs er net.*

Winter 1941. *Boer Bos uit de IJsseldijk bij zijn paard. Wie in de arreslee zitten zijn niet bekend.
De plaats is ter hoogte van de manege aan de IJsseldijk.*

Panoven 1963, *op de plaats van het huidige viaduct over de IJssel aan de Beneluxweg.
De weg bepaalde nog sterk het karakter van het landschap.*

Ijspret rond 1900. Zwaar zwaaierend gaan de dames over de baan, de baanveger doet zijn onderbetaald werk en rechts is de uitspanning Cafe 'De Roode Leeuw' (eigenaar G.J.H. van Bijlevelt) te zien.

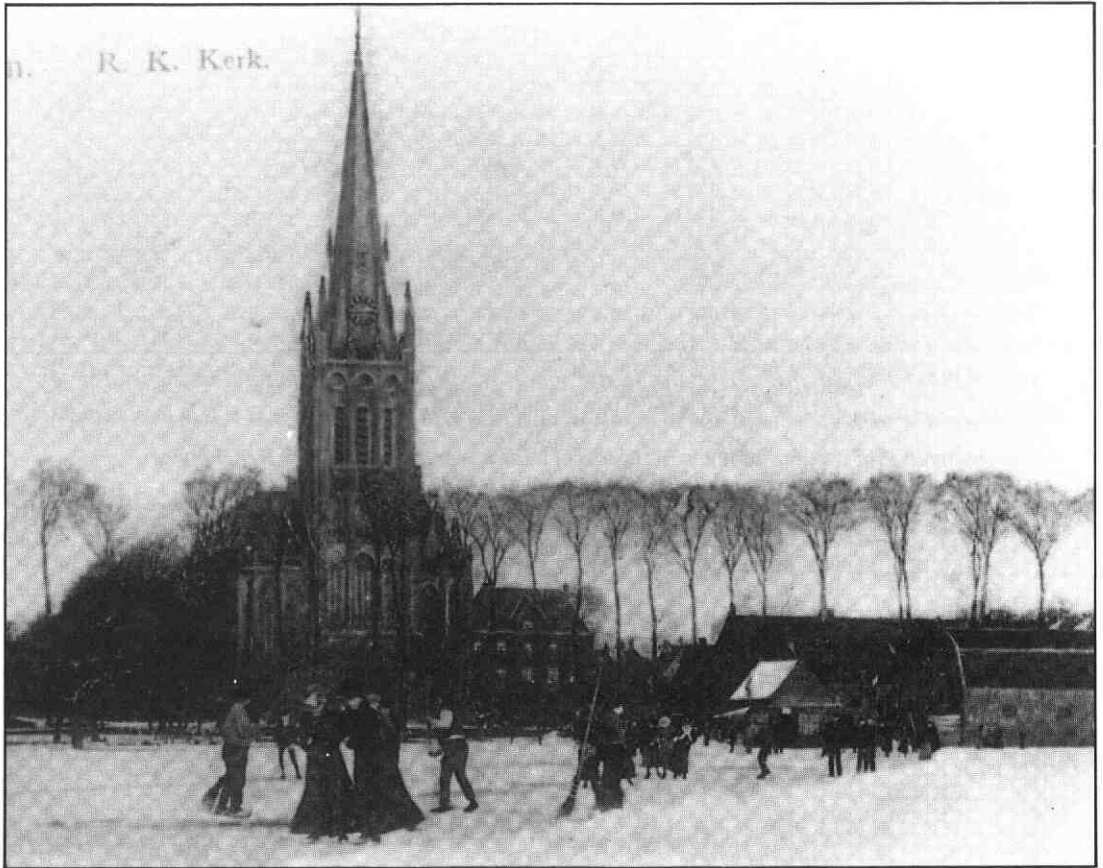
De foto is genomen vanaf de Benschopperweg.

De ijsbaan lag tussen wat nu het gymnastiekgebouw is en Mariënhofke; in de breedte liep het van de Benschopperweg af tot aan de wetering langs de Groene Dijk.

De naam Benschopperweg is later gekomen. Deze weg heette eerst Kamperzandpad. In de volksmond werd dit al gauw: Kamperdijk. De 'Kamperdijk' liep kaarsrecht van IJsselstein uit tot aan het 'Hemeltje' in Benschop. Het was een zeer smalle weg met een paardenpad in het midden.

Om elkaar te kunnen passeren met paard en wagen was er halverwege (ongeveer ter hoogte van 'Marienstein') een wijkplaats aangebracht.

De ijsbaan werd zomers gebruikt voor buitenactiviteiten zoals: draverijen, veekeuringen, tentoonstellingen en ook als het racecircuit van de destijds in IJsselstein bestaande wielclub 'De Zwaluw'.

De brieven van Pieter van der Meulen.¹

Met ingang van dit nummer publiceert de redactie de brieven van mr. Pieter van der Meulen aan mr. Joachim Ferdinand de Beaufort. Er bevinden zich in het Archief de Beaufort in het Rijksarchief Utrecht enige tientallen brieven van de hand van schout/vice-drost Van der Meulen aan drost De Beaufort die lopen over de jaren 1766-1804. Hierin staan zaken beschreven die aan iedereen die geïnteresseerd is in de geschiedenis van IJsselstein een schat aan informatie bieden.

Wie was Pieter van der Meulen?

Pieter was de jongste zoon van de IJsselsteinse schout mr. Reinhard van der Meulen (schout van 1721-1754) en van Margareta van Aken. Hij werd op 5 januari 1729 in de protestantse Nicolaaskerk gedoopt, doorliep de Latijnse school en de juridische faculteit van de universiteit van Utrecht (promotie in 1752) en werd al jong tot schout van IJsselstein benoemd (op 25 september 1754), als opvolger van zijn vader. Door zijn afkomst was zijn bedje gespreid, zoals we dat nu noemen, en zijn carrière nam een hoge vlucht. Als schout werd hij op 20 mei 1763 tot vice-drost benoemd door zijn vriend de drost Joachim Ferdinand de Beaufort. De functie hield in dat hij bij afwezigheid van de drost, hetgeen nogal eens voorkwam, zijn functie waar moest nemen als beheerder van het kasteel, plaatsvervanger van de baron (na 1766 Willem V) en houtvester van de jacht. Pieter was daarmee de hoogste functionaris van de baronie.

Een derde hoge functie heeft hij omstreeks 1772 gekregen, toen hij Raadsheer van de kamer van justitie van Vianen en Ameide werd.¹ Enige jaren daarvoor, op 14 maart 1768, was hij met de Zwolse Clara Henrica Tra Kranen getrouwd, de zuster van de invloedrijke IJsselsteinse burgemeester en schepen Jan Tra Kranen. Het paar kreeg tussen 1768 en 1780 zeven kinderen, waarbij in alle gevallen Jan Tra

Kranen en zijn echtgenote Sara Jetz. als getuigen bij de doop optraden. De band met zijn schoonfamilie moet zeer hecht zijn geweest; een zoon en een dochter werden naar deze getuigen vernoemd. Van zijn kinderen zouden zijn zonen Rijnhard Jan (geboren 1768) en Jan Bavius (geboren 1769) carrière maken respectievelijk als dominee en schout.

De brieven zoals die hier voor het eerst gepubliceerd worden zijn gericht aan mr. J.F. de Beaufort (Hulst 22 april 1719-Zeist 11 mei 1807), drost van de baronie tussen 1762 en 1803, heer van Duivendijke en Raad en Rekenmeester van de Nassause Domeinraad, welke instelling o.a. de financiën van de baronie onder zich had.

Het was de taak van Van der Meulen om de drost op de hoogte te houden van de toestand in de baronie tijdens zijn afwezigheid. De drost verbleef geregeld in Den Haag en verhuisde in 1795 naar Zeist. Beide heren waren (streng) protestant en (zeer) Oranjegezind. Voor Van der Meulen geldt dat zijn overtuiging sterk in zijn brieven naar voren komt. Het spreekt vanzelf dat de vice-drost niets moest hebben van de patriotten, zoals die zich ook in IJsselstein tussen 1780 en 1787 manifesteerden. Ook stond hij zeer sceptisch tegenover de Bataafse revolutie van 1795, toen radicale IJsselsteiners het stadsbestuur gingen vormen en de katholieken door de Fransen werden

begunstigd. Zijn grootste vijand was de stads- en plattelandsdokter J. E. Lyklama à Nijeholt, een kleurrijk, zeer patriotsgezind man en tegenstander van de stadhouder (tevens baron) Willem V. Lijklama kreeg gaandeweg steeds meer invloed op het bestuur, terwijl Van der Meulen en De Beaufort in feite buiten spel werden gezet.

De brieven

De lange periode waarin de briefwisseling plaatsvond biedt een uitstekende gelegenheid om de grote 'items' van die tijd, als de regentenoligarchie, patriottisme-orangisme en de Bataafse revolutie in een kleine gemeenschap mee te beleven, als een afspiegeling van de 18de eeuwse nationale geschiedenis in het klein. We worden in staat gesteld om over Van der Meulen's schouders mee te kijken naar de personen en de gebeurtenissen waarmee hij te maken kreeg. Van der Meulen schrijft veelal in lange zinnen, met veel Franse leenwoorden, in een nauwkeurige, maar nederige stijl. Hij was een ontwikkeld man en zal zeker niet beantwoord hebben aan het karikatuur van een 18de eeuwse regent, zoals die in het verleden wel gemaakt is, met onvriendelijke trekjes als

corruptie, verregaande nepotisme en neigend tot nietsdoen op een riant buiten. Van der Meulen nam zijn ambten serieus en moet een nauwgezet en precies man zijn geweest.

De brieven worden zoveel mogelijk gepubliceerd zonder aan de interpunctie of spelling iets te veranderen; daar waar een aperte fout is gemaakt, zodat het voor een goed begrip van de tekst niet meer te volgen is, is een verbetering aangebracht. Waar nodig worden de termen in een noot verklaard.

Bronnen:

De brieven in het RAU, Archief de Beaufort, nrs. 1538 en 1540.

Genealogische gegevens: – RAU, Doop-, Trouwen en Begraafboeken van IJsselstein (Hervormde Kerk).

– Biografisch Woordenboek der Nederlanden. Gegevens omtrent benoemingen: RAU, De Beaufort, nr. 1538.

Noot

1. Het hoogste rechtscollege van het land van Vianen, bestaande uit een drost, zes andere raden en een griffier. (zie: H.I. Smit, Vianen in de patriottentijd. In: Jaarboek Oud-Utrecht 1987, p.189 v.v.).

Nummer één

Hoog Edele gestrenghe heer!

't Sedert mijne voorige van den 24e der gepasseerde maend heb ik de ingeslotene ontfangen, welke ik de eer hebbe Uw Hoogedele gestrenghe¹ bij deesen te doen toekoomen.

De uitdeelinghe der prijzen van het Latijnsche school is laestleedene donderdag met een algemeen applaudissement verrigt en hebben de jonge heeren Rengers der serlver gratiarum actiones² wel gedaen. Het getal der kostdiscipelen is nu reets tot 40 aengegroeit, en moet den rector³ zig nog dikwils excuseeren om meer aen te neemen; om den opgang van dit school te bevorderen hebben wij geresolveert nae verloop van drie à vier weeken eene remontrantie aan mijne heeren van den Raad⁴ te doen, waerbij wij zullen versoeken, dat den rector een ondermeester of praeceptor mag

aenneemen en te solliciteeren, dat de stad van wegens het Domijn⁵ in het tractement, hetgeen niet wel minder dan 250 gulden zal kunnen zijn, mag werden tegemoet gekomen. Wij zijn daer toe des te eerder overgegaen omdat den rector een seer bekwaam jongeling te Bredevoort gebooren, gevonden heeft, en seldsaem alle de vereischte capaciteiten bij elkanderen gevonden worden; het is ook om deze reeden, dat zijn Edele gesondeer⁶ wordende om op een der academiën van ons land in eene hogere qualiteit te koomen, zulks heeft gedeelineert.⁷

Ik heb tot nog toe met sekerheid niet kunnen ontdekken werwaerts Johannes Kemmena⁸ zig getireert⁹ heeft, schoon de informatiën volgens welke hij zig naer Braband zoude getireert hebben, de sekerste schijnen, soo

lange men hem niet heeft, zullen zijne complicen¹⁰ niet bekent of tot confessie kunnen gebragt worden, schoon de suspicie tegens sommige groot is; de heer fiscael 't Hoen¹¹ heeft mij gepresenteert, indien zijn WEG advijs in het verder behandelen deezer saak mij van dienst konde zijn, dat ik dan maar konde schrijven, dat ik op eene spoedige rescriptie¹² kan staat maken.¹³

Nae een knecht voor UHEG heb ik mij wel geïnformeert, dog tot nog toe niet kunnen bekoomen, die geene welke de gerequireerde¹⁴ bekwaamheden hebben, willen naer geen kleine plaets en blijven liever te Utrecht of Amsterdam, alwaar desulke welke paruiken opmaken en raseeren¹⁵ kunnen, wel getrokken worden, ik zal egter nog verder blijven sien, of ik 'er een vinden kan. Ik heb verder de eer UHEG en mevrouw UHEG beminde van mijn waerde moeders en mijn diep respect te versekeren en mij te nomen.

HEG heer!

Uw HEG gehoorsaeme en onderdaenige dienaar P. van der Meulen.

IJsselstein den 3. september 1766.

Noten

1. In het vervolg afgekort als (U)HEG of WEG (Weledelgestreng).
2. Dankbetuigingen in het Latijn.
3. Ahasverus Bresser uit Utrecht (rector 1761-1773).
4. Nassause Domeinraad.
5. Nassause Domeinen.
6. Uitgenodigd, gevraagd.
7. Afgewezen. Het betreft hier een aanstelling te Deventer als rector.
8. Deze zaak betreft chirurgijn Johannes Kennema die in 1766 beschuldigd werd van sodomie (homosexualiteit, een ernstig vergriep in de 18de eeuw). Zeven getuigen zijn toen verhoord, maar Kennema was inmiddels gevlucht. Zie A. Bruynis en H. Ormeling, Criminaliteit en straf in de Baronie van IJsselstein van 1750 tot 1795, II, in: UHKJ 32 (april 1985), p. 229.
9. Teruggetrokken.
10. Handlangers.
11. Goris 't Hoen. Deze was in dit jaar Raadsburgemeester en openbare eiser in strafzaken (fiscaal).
12. Aanschrijving op een brief.
13. Rekenen op.
14. Verzochte, benodigde.
15. Scheren.

Nummer twee

HEG heer!

Ik kan niet nalaeten UHEG kennis te geeven dat de vreugdebedrijven gisteren¹ en de illuminatiën² deeze nagt zonder eenig ongeluk afgeloopen zijn, een ieder heeft zijn best gedaen om uit te munten, hebbende wijnige die verwagting gehad, alleen konde mijn buerman Jan Graves³ het zijne niet aan de gang krijgen, want zullende illumineeren met bierglasen met olie gevult, is hij met aensteeken bezig geweest van ses tot tien uren, wanneer nog niet meer dan tien à twaelf glazen brandende waeren, en is toen, de moed opgeevende, daer uitgescheiden, nu maend men, dat hij zulks deezen avond hervatten wil, ondertusschen wierd er door de voorbijgangers niet wijngig om gallerleert⁴; de regeeringe⁵ heeft zig tot ontrent een uur op het stadhuis geamuseert, tot dat alle de illuminatiën bijnae gedaen waren, en geen gevaer meer te verwagten was.

Ik ben thans meer als ooit beegerig nae de lijsten van de magistraet, omdat mij reets meermaelen te vooren gekomen is, dat wij Dr. de Bie⁶ weeder in de scheepensbank sien sullen.

Zoodrae ik de commissie voor juffrouw Megert als Fransche demoiselle⁷ ontfangen had, heb ik Haer Edele zulks terstond gecommuniceert en verzogt ten spoedigste herwaerts te komen, en mij te verwittigen wanneer te Amsterdam een schuit geliefde te hebben om herwaerts haer meubelen te haelen, ik heb Haer Edele teffens kennis gegeeven dat wij een huis voor haer hadden gehuert, dat ons voorkwam tot een juffrouweschool wel geconstitueert⁸ te zijn, dog tot heeden toe heb ik geen antwoord ontfangen.

Mij is van hier niets verders meldingwaardig bekent, waerom ik deeze zal besluiten na mij de eer gegeeven te hebben UHEG mevrouw

*UHEG beminde (zo nog in 's Haege mogt zijn)
mijn heer den Raedsheer, en mijnheer en
mevrouw Rengers onze complimenten
gemaekt en van ons diep respect versekert te
hebben, terwijl ik mij eerbiedig noeme*

HEG heer!

*UHEG seer gehoorsaeme en onderdaenige
dienaer P. van der Meulen.*

IJsselstein 10. november 1767.

*P.S. Ik had deeze reets gesloten toen ik UHEG
seer geëerde missive van gisteren hedenavond
met de schuit kwam te ontfangen. Ik zie met
bijzonder genoegen de goede overkomst van
mevrouw en de verdere vrienden; door dien
mij voorkomt UHEG zeer verlangende zijt te
weeten of hier alles zonder ongelukken is
afgelopen laet ik deeze van den avond nog op
de post te Utrecht brengen refereerende mij aen
het bovenstaende, alleen met bijvoeging dat
alles op het casteel nog wel is; ik hoop dat deeze
door Van Beek nog tijdig genoeg te Utrecht zal
kunnen bestelt werden.*

Noten

1. 9 november 1767. Dit in verband met de terugkeer van het stadhoudelijke paar uit Berlijn. Willem V (o.a. baron van IJsselstein) was op 4 november van dat jaar met prinses Wilhelmina van Pruisen getrouwd: veel feesten betreffende de Oranjes werden in de Baronie meegevierd.
2. Feestelijke (lampion)verlichtingen.
3. Zoon van de Benschopse schout Willem Graves, voormalig secretaris, rentmeester der Domeinen en voorganger van P. van der Meulen als vice-drost (1756-1763). Hij was sinds 1745 getrouwd met Barbara Boonen en verhuisde later naar Amsterdam. Bekend is zijn slechte verstandhouding met drost De Beaufort.
4. De spot mee gedreven, uitgelachen.
5. Stadsbestuur.
6. Med. dr. Hendrik Pelgrom de Bie, meedere keren schepen van IJsselstein. De dag na het schrijven van deze brief vond de aanstelling van de IJsselsteinse magistraat plaats, waaronder De Bie als schepen.
7. Franse kostschooljuffrouw voor meisjes. Al in 1739 was er sprake van een dergelijke school.
8. Ingericht.

Historische Kring IJsselstein

De Stichting Historische Kring IJsselstein is tot stand gekomen in 1975 en stelt zich het volgende ten doel:

De belangstelling wekken voor de geschiedenis in het algemeen, voor de geschiedenis van IJsselstein en van de Lopikerwaard in het bijzonder.

Bestuur:

Voorzitter: L. Murk, IJsselstraat 24, IJsselstein.
Secretariaat: C.J.H. van Dijk-Westerhout, Omloop West 42, 3402 XP IJsselstein, tel: 03408-83699.
Penningmeester: W.G.M. van Schaik, M. Hobbemalaan 11, IJsselstein.
Lid: mevr. G.C.A. Pompe-Scholman.
Bank: Amrobank IJsselstein, reknr.: 21.84.00.217, gironr. van de bank: 2900.

Redactie:

Drs. A.M. Fafianie, Duivenkamp 487, 3607 BH, Maarssen en B. Rietveld, Meerenerburgerhorn 7, 3401 CC IJsselstein.

Donateurs ontvangen het periodiek (3 of 4 nummers per jaar) en worden op de hoogte gehouden van de activiteiten.

Nieuwe donateurs kunnen zich opgeven bij dhr. W.G.M. van Schaik, M. Hobbemalaan 11, 3401 NA IJsselstein, tel: 03408-81873. Voor inwoners van IJsselstein bedraagt de contributie minimaal f 20,- per kalenderjaar, zij die buiten IJsselstein wonen worden verzocht f 6,- extra over te maken i.v.m. de verzendkosten. Losse nummers kunnen voor zover voorradig, à f 7,50 bij het secretariaat worden besteld. Voor dubbelnummers is de prijs f 10,-. Verzamelbanden met 20 nummers naar keuze zijn f 80,-.

IJsselsteins kerkorgel ontdekt in de Bethelkerk te Urk

door L. Murk e.a.

Vernieuwingsdrang of technische gebreken moeten de oorzaak geweest zijn van het verwijderen van het kerkorgel uit de Nicolaasbasiliek in 1907 en- of was het te klein voor zo'n groot kerkgebouw. Wat de werkelijke reden was is niet duidelijk, wel is bekend dat in 1907 Arie van Kippersluis f 10.000,- ten geschenke gaf voor de aankoop van een nieuw orgel. Het oude orgel is enige tijd geleden 'herontdekt' in het vissersdorp Urk op het voormalige Zuiderzeeeeiland met dezelfde naam. Door de speurzin van enkele Urkers is de oorsprong van het orgel bekend geworden. De herkomst ligt te IJsselstein waar het ruim 100 jaar dienst heeft gedaan.

Wat ging vooraf aan de komst van dit inmiddels beroemd geworden orgel? Na de reformatie in 1577 werd de RK godsdienst ook te IJsselstein verboden en vonden de samenkomsten in het geheim plaats in een 'schuilkerk'. Aanvankelijk was dit een, steeds wisselende, onbekende plaats. In de achttiende eeuw, toen de godsdienstverhoudingen beter werden is door pastoor Joh. Govers in 1780 te IJsselstein een nieuwe schuilkerk gebouwd die was gelegen tussen de Havenstraat en de Walkade, direkt onder de korenmolens 'Windotter'. Deze schuilkerk mocht van de plaatselijke overheid aan de buitenzijde niet op een kerk lijken. Binnen in het

gebouw had men redelijke mogelijkheden om er een devotievolle ruimte van te maken, als men maar niet te hard zong. Deze kans nam de vooruitstrevende pastoor met beide handen aan. Allereerst verwierf hij een monumentale preekstoel uit Antwerpen. Deze, barokke, preekstoel van een Vlaamse beeldhouwer treft men tot op vandaag nog aan in de Basiliek. Pastoor Govers streefde echter naar een compleet kerkinterieur.

Het gemis van een kerkorgel was voor hem de reden om in 1792 de Utrechtse orgelbouwer Abraham Meere verzoek te doen een kerkorgel te plaatsen. Pastoor Govers vond 4 parochianen bereid om de kosten te dragen. Abraham Meere was een vermaard vakman die rond 1800 vele belangrijke kerkorgels bouwde. Zo bouwde hij te Rotterdam het destijds grootste orgel van ons land welke bij de bombardementen van 1940 verloren is gegaan. Rond 1800 al wordt het IJsselsteinse orgel door Meere uitgebreid met twee houten registers, fluit 14 en holpijp 8 op het bovenwerk.

Als in de loop van de negentiende eeuw in Nederland de godsdienstvrijheid een feit wordt gaat de RK gemeenschap te IJsselstein plannen maken voor de bouw van een geheel nieuwe kerk. In 1887 wordt de nieuwe St Nicolaaskerk in gebruik genomen. In de uitbundig verfraaide kerk

*De schuilkerk aan de Havenstraat gezien vanaf de Walkade.
Na 1888 is dit gebouw ingericht als gereformeerde kerk.*

treffen we ook de preekstoel met de communiebank uit de oude kerk en ons 'Meereorgel'. Het verplaatsen geschiedt door de firma Gabry uit Gouda welke enkele reparaties uitvoert en twee nieuwe blaasbalgen plaatst voor een totaalbedrag van f 700,00.

Begin deze eeuw wordt het de hulp van enkele vooraanstaande en goed gesitueerde parochianen de kerk verder verfraait. Zo worden de kerk glas-in loodramen, de kruiswegstaatsie en het doopvont geschonken. Kerkmeester Arie van Kippersluis doet de grootste schenking voor een nieuw orgel. In 1907 krijgt wederom een Utrechtse orgelbouwer opdracht een orgel te plaatsen. Het is de firma Maarschalkwaard. Met de verkoop, aan orgelhandelaar Mart Vermeulen uit Woerden, sluiten we de IJsselsteinse periode af van ons 'Meereorgel'.

Het orgel te Urk

Twee inwoners van Urk, Klaas de Boer en Tjalling Ruiten, hebben onderzoek verricht naar de herkomst van het orgel

van de Urkse Bethelkerk. In deel II van 'Urkeruitgaven' uit 1982, welke geheel gewijd is aan de Bethelkerk, doen zij verslag van hun bevindingen. Dit verslag treft u, zij het iets aangepast, onderstaand aan.

Het Bethelkerkorgel

In de vorige eeuw werd de gemeentezang in de gereformeerde kerk van Urk nog niet begeleid door orgelmuziek. De koster, die een machtig stemgeluid had, was voorzanger in het gebouw met twaalfhonderd zitplaatsen. Dreigde er iets mis te gaan, dan versterkten zangers van 'Oud Hallelujah' met hun krachtige stemmen zijn begeleiding. Maar in 1898 wordt in de kerkgemeente een handtekeningactie gevoerd om te komen tot de aanschaffing van een kerkorgel. De kerkeraad gaat er dan niet op in en in datzelfde jaar wordt ook het aanbod van een gratis orgel van de hand gewezen.

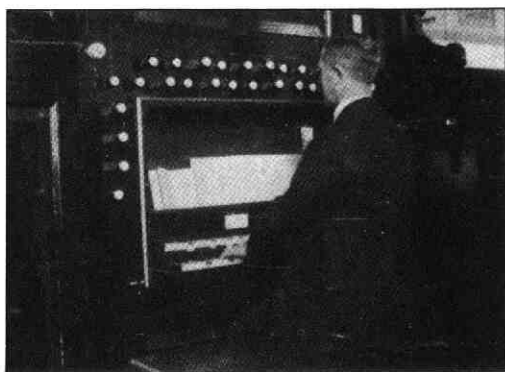
Als in 1905 de hervormde gemeente op Urk als eerste kerk een orgel krijgt heeft

De Bethelkerk te Urk, gezien vanaf de haven.

dat kennelijk invloed, want in oktober 1909 overweegt de kerkeraad van de gereformeerde gemeente of het toch niet wenselijk is ook zo'n instrument aan te schaffen. Een paar maanden later besluit men de gemeente te laten beslissen, en dat gebeurt op 28 maart 1910 ten gunste van een orgel. Een benoemde commissie gaat aan de slag en komt in contact met een leverancier van gebruikte pijporgels. De firma Mart Vermeulen te Woerden had wel wat voor Urk en er wordt snel beslist

want op de Veluwe zat ook een kandidaatklant. Het plaatsen zou geen eenvoudige zaak worden. De zg. 'bewaarschool' (kleuterschool en vergaderruimte – red.) moest verhoogd en verbouwd worden en voorzien van een orgelgalerij. De meesterknechts van Vermeulen: Wisse, Apeldoorn en Bouman plaatsen het orgel en in 1911, 75 jaar na de afscheiding van de hervormde kerk, vindt de ingebruikname plaats. Er zijn dan twee organisten benoemd en

Organist van Doorn achter het pas geïnstalleerde orgel in 1911.

later komen daar nog twee bij. Wanneer de hervormde gemeente eens zonder organist zit nemen ze ook daar de dienst waar.

Zeker tien jaar lang wordt het orgel jaarlijks door leverancier Vermeulen gestemd en tot 1925 zorgen 'orgeltrappers' voor de nodige lucht. De firma Bernard Koch uit Apeldoorn levert dan een elektrische windmachine waarmee het 'met voeten treden' van de magazijnbalken is afgelopen. Voor onderhoud heeft men weinig aandacht en geld over en mede door de hoge vochtigheidsgraad in het grote gebouw boet het orgel in aan kwaliteit. Als in 1943 de 'Gereformeerde Organisten Vereniging' (GOV) om advies wordt gevraagd komt het, na hun rapportage, tot een restauratieopdracht aan de firma J. de Koff en Zn. te Utrecht. Door de oorlogsomstandigheden is dit echter niet doorgegaan.

In 1950 slaan de organisten alarm over de staat van het orgel en opnieuw stelt de GOV een onderzoek in en komt met een rapport. Uiteindelijk wordt een restauratie opgedragen aan orgelbouwer J.C. Sanders uit Utrecht. De restauratie behelsde:

- schoonmaken van het pijpenwerk
- herstel van de windladen
- herstel van de tractuur
- herstel van het regeerwerk
- vervangen van de oude registerknoppen

- vernieuwen van het pedaalklavier
- vervangen van de Aeoline 8', een strijkende stem van het bovenwerk, voor een Nassard 3'.

Samen met de restauratie wordt het gehele kerkgebouw opgeknapt. Hierbij heeft de imitatie-eikenachtige tint van de orgelkast een okerbruine kleur gekregen. Ondanks jaarlijkse stemmingen verslechtert de toestand van het orgel, vooral door de vochtigheidsgraad, weer snel. In de wintermaanden is het dan nauwelijks bespeelbaar en een nieuw rapport van de GOV in 1968 komt er op neer dat maar beter een nieuw instrument aangeschaft kan worden. Immers, bij het orgel is geen sprake meer van klankmenging door de te diepe orgelkast. De dispositie laat veel te wensen over en het pijpenwerk is dan van slechte kwaliteit. Dat was te dun van wand en telde vele beschadigingen, sprak slecht aan en had een ongelijk toonkarakter. En... omdat het orgel te hoog stond zou het verplaatst moeten worden naar de achterzijde van de kerk!

Een moeilijk dilemma voor de kerkeraad, welke zich zelfs boog over een offerte, door orgelbouwer Van den Berg en Wendt, voor een nieuw orgel van 25 stemmen dat bijna f 100.000,- moest gaan kosten. De GOV drong aan op een beslissing: nieuwbouw of restauratie. De kerkeraad besluit dan het orgel te restaureren.

Eind 1969 begint het werk, aangenomen door firma Pels en van Leeuwen uit Waardenburg. Deze ingrijpende restauratie omvatte:

- gehele demontage en montage van het orgel
- restauratie van de laden
- vernieuwing van nagenoeg het hele mechanisme
- herstel van het pijpenwerk welke opnieuw is geïntoneerd
- vervanging van de houten bazuin 16' van het pedaal door een koperen (30 pijpen)
- aanbrengen van nieuwe handklavieren en een voetpedaal

De gebruikte moderne materialen zijn bestand tegen een relatief hoge vochtigheidsgraad en wisselende temperaturen.

Met een bespeling door organist Jan Bonefaas is het orgel op biddag 1970 weer ingebruik genomen. De restauratie kostte ongeveer f 80.000,- waarmee de kerk het oude instrument behield met zijn mooie eigen klank welke niet op dat moment in een nieuw orgel terug te vinden zou zijn. Vooral omdat nieuwe orgels in die jaren gebouwd werden met een vrij scherpe klank, georiënteerd op het klankideaal van de barok.

Herkomst van het orgel

Langzaam groeide de interesse naar de herkomst van het orgel. Dit was altijd een mysterie gebleven zij het dat het vermoeden bestond dat het orgel afkomstig kon zijn uit een oude RK kerk. Als jongens zijnde verrichten onze beide onderzoekers in de zestiger jaren al speurwerk naar de herkomst. Contacten worden gezocht met oudere plaatsgenoten, de GOV en met de orgelhistorici dr. M. A. Vente en mr. A. Bouwman. Laatsgenoemde zag in het orgelfront 'Meere trekken' en meende dat het rond 1825 gebouwd kon zijn.

Het duurt tot 1981 voor een echte kans ontstaat op een grondig onderzoek. Voor de grote, ingrijpende, renovatie van het kerkgebouw moest het orgel veiligheidshalve geheel worden gededemonteerd. De ongeveer 1500 pijpen en pijpjes worden op een zolder te Urk opgeslagen. Eind 1981 wordt het weer opgebouwd door de heren Molenaar en Poldervaart van het orgelbedrijf Pels en van Leeuwen. Samen met de beide mannen wordt een antwoord gezocht op de vragen van het verleden. Theorieën en hypothesen worden opgesteld en weer verworpen maar toch wordt het volgende ontdekt.

- uit de laden blijkt dat de prestant 8' vroeger dubbelkorig is geweest en dat de mixtuur tertskoren heeft bevat
- de cornet 5 st. (verhoogd op bank) heeft

eertijds op de lade gestaan en was van een andere samenstelling: het kan een carillon of een 4 st geweest zijn

- op het pijpwerk G-2 van prestant 8', groot Cis

- van octaaf 2' en groot D van mixtuur worden inscripties aangetroffen, te weten het woord *IJsselstein*

Het laatste is een belangrijk aanknopingspunt. Na onderzoek van het vroegere orgelbestand in IJsselstein kunnen onze onderzoekers de eerste konklusies trekken.

'In de 18e eeuw belegden de rooms-katholieken hun diensten in een zg. Schuilkerk. Omstreeks 1780 werd een tweede schuilkerk in gebruik genomen. De toenmalige pastoor beijverde zich zeer dit gebouw te verfraaien. Zo werd een preekstoel uit de stad Gent aangevoerd en ook een mooi altaarstuk. En in 1792 bouwde de toen nog vrij jonge Abraham Meere voor die kerk een orgel. Meere leefde van 1761 tot 1841 en vestigde zich in 1779 als orgelmaker in Utrecht. Hij werd een vermaard vakman, die vooral in de eerste helft van de vorige eeuw vele en belangrijke orgels bouwde en in zijn tijd zeker tot de bekendste en beste orgelbouwers behoorde. Meere bouwde het destijds grootste orgel van Nederland in Rotterdam (verloren gegaan in 1940) en in de hervormde kerk van Maarssen een orgel dat qua front een treffende gelijkenis vertoont met ons Bethelkerkorgel, maar dit terzijde. Omstreeks 1800 breidde Meere het orgel in IJsselstein uit met twee houten registers (fluit 4 en holpijp 8' op het bovenwerk). Dan wordt in 1887 dit orgel overgebracht naar de grote nieuwe basiliek in IJsselstein door de firma Gabry uit Gouda. Daarbij worden twee nieuwe blaasbalgen geplaatst en de nodige reparaties uitgevoerd voor de som van 700 gulden. Het orgel blijft dan in gebruik tot 1907. Dan is er een vernieuwingsgedrang en men wil een groter orgel. De Utrechtse orgelbouwer Maarschalkewaard krijgt daartoe de opdracht. Het kost bijna 10.000 gulden en wordt in december 1908 in gebruik genomen. Het oude orgel wordt verkocht

Vooraanzicht van het orgel, 1982.

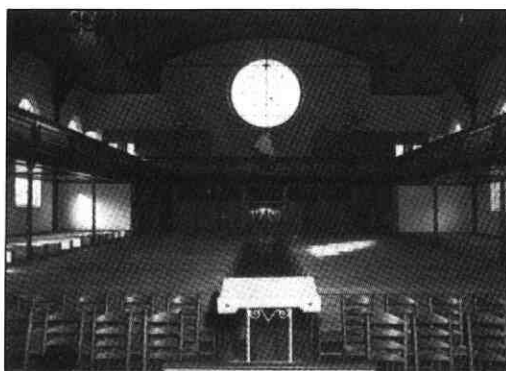
aan een orgelhandelaar. En dat is dan (ongetwijfeld) de op 12 km van IJsselstein gevestigde firma Mart Vermeulen. Die had enige faam en vakkundig personeel. Hij plaatste o. m. in Scherpenisse een tweedehands orgel en breidde dat uit in 1907. In Woerden breidde hij het orgel van de hervormde kerk uit met een derde klavier van acht stemmen, en het is nu vrijwel zeker dat hij voor Urk het oude Meere-orgel van IJsselstein uitbreidde met materiaal van Laukuff (Duitsland) tot de dispositie die het orgel bij plaatsing in de Bethelkerk in 1910 had. Bij vergelijking van de oude Meere-dispositie en die van 1910 kunt u zien welke registers het betrof. *)

*) zie pag. 24 en 25 van Urker Uitgaven deel 2, 1982

De dispositie van het orgel na uitbreiding in 1982

Hoofdwerk:	Bovenwerk:	Pedaal:
*Bourdon 16'	*Prestant 8'	Subbas 16'
*Prestant 8'	Holpijp 8'	Open bas 8'
*Holpijp 8'	Viola 8'	Roerquint 6'
*Quintadeen 8'	Celeste 8'	Octaaf 4'
Fl. Harmon. 8'	*Gemshoorn 4'	Bazuin 16'*
*Octaaf 4'	Fluit 4'	
*Roerfluit 4' ¹	Nasard 4' ³	
*Quintfluit 3' ²	*Woudfluit 2'	
*Octaaf 2'	Sesquialter 3 st. ⁴	
*Mixtuur 3-6 st.	Vox Humana 8'	
Cornet 5 st.	Tremulant	
(din) ⁵		
*Flageolet 1'		
Trompet 8'		
Fagot 16' ⁴		

1. in vorige disposities werd ten onrechte Fluit 4' vermeld
2. in vorige disposities werd ten onrechte Quint 3' vermeld
3. in 1951 kwam Nasard 3' in de plaats van Aeoline 8'

Interieur van de Bethelkerk, 1982.

4. uitbreidingen in 1982
5. oorspronkelijk Cornet 4 st.; Cornet 5 st is van 1911

De registers van Meere van 1792 zijn door een sterretje aangegeven.

Nawoord

Een stukje IJsselsteins erfgoed is in het land teruggevonden. Een instrument wat eens gewogen en te licht werd bevonden luistert nu de eredienst op in een kerkgebouw met maar liefst 1200 zitplaatsen. Zoals de geschiedenis hier verhaalt heeft het Meereorgel een bewogen leven achter de rug waaraan door de goede zorgen van de gereformeerde kerkgemeente te Urk voorlopig geen einde lijkt te zijn gekomen. Dankzij het speurwerk van onze Urkse onderzoekers is de herkomst van het orgel achterhaald. Een herkomst die ligt te IJsselstein alwaar het orgel in vroeger tijd een bijdrage heeft geleverd aan de uiterlijke vorm van de hoogmis. Dat het orgel nu de eredienst van de gereformeerde kerk te Urk begeleid bewijst eens te meer dat overeenkomsten in geloofsbeleving niet in de laatste plaats door de muziek tot stand komen.

Uit de foto's

Een groepsfoto in onze vorige uitgave, betreffende het crisiscomite in de jaren '30, heeft geen reacties opgeleverd.

We proberen het opnieuw en nu met een foto van recentere datum. Op de trappen van de Nicolaasbasiliek (toen nog St. Nicolaaskerk) zien we de jongens van de St. Nicolaasschool van de lichter 1945 of 1946 welke

waarschijnlijk net hun eerste communie hebben gedaan. Deze jongens moeten rond 1938 geboren zijn. Op de achtergrond is de bekende juffrouw Ria Koch te zien.

Zij was de dochter van bakker Koch uit de Voorstraat. Wie namen weet kan deze op het bekende adres inleveren, tw: L. Murk, IJsselstraat 24, IJsselstein.

‘Het vreeswekkende gevaar’

epidemieën in het 19e eeuwse IJsselstein

Marcel Berkien

Ton Fafianie

In de tijd dat het besef van een persoonlijke hygiëne nog niet, of althans in zeer onvoldoende mate, aanwezig was werden de mensen van tijd tot tijd bezocht door infectieziekten waarvan het effect in deze tijd nauwelijks voorstelbaar mag worden geacht. In onze tijd zijn vergelijkbaar de omstandigheden in ontwikkelingslanden als Bangladesh of Soedan, waar Ganges, Nijl en hemelwater tezamen met een aanhoudend hoge temperatuur en een te grote bevolking in korte tijd de voorwaarden scheppen voor infectiehaarden die de bevolking decimeren. Juist uit het eerstgenoemde gebied, het stroomgebied van de Ganges, is de cholera, of beter de speciale Aziatische cholera, afkomstig.

Aan twee van de voorwaarden voldeed en voldoet Nederland: er is genoeg water en er zijn genoeg mensen. Het verschil met vroeger is daarentegen dat moderne voorzieningen als riolering, waterzuivering en -afvoer, een vuilophaaldienst, douches, zeep en medische hulp tot het begin van deze eeuw niet aanwezig of niet te betalen waren, met alle gevolgen van dien.

Ook IJsselstein heeft zijn tol aan mensen moeten betalen aan cholera en, in mindere mate, aan typhus. Wat hield het nu precies in om aan cholera te lijden, waarvan de patiënten in de oneerbiedige volksmond ‘kolereslijders’ werden genoemd?

Cholera Asiatica is een zeer besmettelijke ziekte, veroorzaakt door de kommabacil (*vibrio choleras asiaticae*), die zich het prettigst voelt in vuil water, dito rauw fruit en groenten en zich ongebreideld

vermenigvuldigt onder hoge temperaturen.

Deze bacterie is pas in 1883 ontdekt, bij gevolgen gedurende de 19de eeuw geen raad wist met de bestrijding van de oorzaak van de ziekte. Reeds enkele dagen na het binnenkrijgen van deze bacteriën openbaart de ziekte zich in alle hevigheid waardoor de patiënt soms na enkele uren al kan sterven. De symptomen zijn buikpijn, diarree, overgeven en spierkrampen, met als meest afschuwelijk kenmerk een voortdurende, zeer hevige dorst en een uitscheiding van wel 15 liter vocht per dag doordat de slijmvliezen van de darmen worden aangetast. Men heeft geen koorts zoals dat bij typhus het geval is, en overlijdt aan uitdroging.

IJsselstein was bij uitstek een plaats waar cholera kon uitbreken. Aan vuil water was er geen gebrek: IJssel, grachten en Haven en poldersloten dienden tot in deze eeuw als drinkwater, riolering, openbaar vuilstortplaats, zwem- en wasgelegenheid, industrieel afvalwater en rattenkwekerij. Bovendien werd er het voedsel mee afgespoeld, bij gebrek aan pomp of kraan. Aan mensen was er ook geen gebrek: binnen de 12 hectare die de binnenstad uitmaakt woonden in het midden van de eeuw ruim 1600 inwoners, één bewoner voor een plek van ruim 8½ bij 8¼ meter.

Aan cholera zijn gedurende die eeuw ongeveer 155 mensen gestorven, terwijl een veelvoud aan de ziekte heeft geleden. Ook moet men bedenken dat in vele sterfgevallen van vooral arme mensen niet direct cholera als doodsoorzaak is aangemerkt of herkend en verward is met andere ziekten waardoor men

plotseling zonder koorts 'dood bleef'. In enkele gevallen is het voorgekomen dat men genas zonder 'professionele' medische hulp, in IJsselsteins geval dus uit Utrecht waar de artsen werden opgeleid.

De eerste epidemie vond plaats tussen 11 augustus en 28 november 1832 en was onderdeel van een epidemie op Europese schaal. Juist van de zomer tot aan de winter is een geschikte periode voor de cholera bacil om zich te vermenigvuldigen, als het water nog niet is afgekoeld na een lange periode van opwarming.

Een bericht uit de Stichtsche Courant van 5 september 1832:

'Men heeft geruchten verspreid dat de cholera ook in IJsselstein heerschende is; deze geruchten zijn echter overdreven, blijkende het volgende berigt van daar door ons ontvangen: IJsselstein den 2. september.

De gezondheidstoestand laat hier niets te wenschen over, daar gedurende den tijd van 3 maanden, namelijk van den 1. junij tot den 31. augustus slechts 5 personen in deze stad overleden zijn. Van de cholera hadden wij tot heden niets bij ons vernomen, doch de volgende gebeurtenis heeft zaterdag, den 1. dezer, alhier plaats gehad, welke aanleiding tot vele valsche geruchten heeft gegeven. Een man van 52 jaren, vader van een talrijk behoeftig huisgezin, werd vrijdagmiddag, terwijl hij in de lijnbaan werkende was, door hevige buikpijnen aangetast, veroorzaakt of verergert door het gebruik van rauwe en welligt onrijpe vruchten. Hij begaf zich naar huis en des avonds naar bed, zonder tijdig geneeskundige hulp in te roepen. De geneesheer om half twaalf ure bij den lijder komende, vond bijna geen pols meer, en de ziekte in zoodanigen graad, dat, in weerwil van alle inspanningen tot des anderen daags morgens, de man overleden is. Sedert dit geval hebben wij tot heden van geene cholera-ziekten meer vernomen, en hopen, met gods hulp, er verder van bevrijd te blijven.'

Dat het bericht te optimistisch was gesteld (er was nu eenmaal wel cholera) blijkt uit een overzicht van de slachtoffers van de epidemie, die vermeldt dat er 47 lijdens waren, waarvan er 18 zijn gestorven en 29 hersteld. Dit lijkt niet veel, maar als we de getallen vertalen naar het

huidige bevolkingsaantal van IJsselstein dan zouden er van de 19.500 inwoners zo'n 500 aan de ziekte lijden en er 220 van overlijden!

Dat jaar zou de epidemie zich over de hele provincie Utrecht verspreiden, en het is aan de inzet van de Utrechtse artsen, artsen in spé en vrijwilligers te danken geweest dat de ziekte niet die aantallen slachtoffers maakte als in voorgaande eeuwen het geval zou zijn geweest. De academie van Utrecht heeft als huldeblijk een getuigschrift laten vervaardigen in deftig Latijn die de medici een hart onder de riem heeft gestoken (zie afbeelding).

Diploma aan de bovengenoemde
Doctorandi en Candidaten in
de geneeskunde, die hier en el-
ders, tijdens de heerschende
Cholera, hulp hebben toege-
bragt, door den Academischen
Senaat uitgereikt.

RECTOR ET SENATUS
ACADEMIAE RHENO-TRAJECTINAE.

L. S.

Retulit ad nos Medicorum ordo de artis salutaris in hac Academia alumnis, qui nuper de ipsa humanitate praeclate meruerunt. Nam, quum, imminente patriae Cholera Asiatica, eorum auxilium ex-peterent qui rebus publicis praesent, illud non tantum non detrectarunt, verum continuo lubenterque et nulla adjecta conditione promiserunt inque se receperunt. Iidem vero, quum deinceps invasisset has regiones malum horrendum, ita steterunt promissis ut expectationi nostrae, quamvis magnae, satis facerent plane. Nam, spreto omni morbi vitaeque periculo, cum arte ac prudentia non paucis salutem restituerunt, tum comitate sua et benevolentia tristem miserorum sortem leniverunt. Quumque praeter eos, qui jam fere ad finem perduxerant studia practica, scilicet, sive in vicis urbium nostrarum, sive in nosocomis, sive etiam ruri, officium Medicinae Doctorum susceperunt, alii fuerint, quorum nondum eo pervenerant studia, quique medicis praxin facitantiibus adstiterunt, hi item naviter rem gesserunt. Quamobrem, quo magis pateret, nos deesse illis nolle, qui ipsi sanctissimo officio non defuissent, testimoniis nostris ornare generosos illos juvenes, et hoc quidem qui, duce Medicinae Doctore, artem feliciter exercuit, decrevimus. Datum Trajecti ad Rhenum, die XV mensis Februarii anni MDCCCXXXIII.

De rector en senaat van de Utrechtsche academie groet de lezer.

De medische stand heeft ons bericht over de studenten in de geneeskunst van deze academie, die zich onlangs voor de mensheid verdienstelijk hebben gemaakt. Want toen zij die het publiek bestuur uitmaken op het moment dat de Aziatische cholera het vaderland bedreigde hun hulp inriepen hebben zij niet alleen juist dat goedgevonden, maar ook dat aanhoudend met goede wil en zonder enige voorwaarde te bedingen beloofd en op zich genomen. Toen onmiddellijk daarna het vreeswekkende gevaar deze streek bereikte stonden zij dan ook klaar, zoals zij beloofd hadden, om zich onverwijld aan onze verwachting – hoe verstrekkend die ook was – te voldoen. Onder versmading van alle ziekte en levens gevaar hebben zij namelijk aan niet weinigen met behulp van hun vakkennis en inzicht de gezondheid terug geschonken en hebben zij door hun begeleiding van welwillendheid het trieste lot der ellendelingen verlicht. En omdat behalve zij die al bijna de praktische studies hadden doorgelopen en die hetzij in onze voorsteden, hetzij in de ziektekwartieren, hetzij ook op het platteland het ambt van doctor in de medicijnen hadden bekleed, maar die op elke mogelijke wijze degenen die de medische praktijk uitoefenden terzijde hebben gestaan en omdat zij insgelijks ten volle hebben gewerkt, daarom – zoals des te meer blijkt – willen wij hen niet in de steek laten die zelf dat allerheiligste beroep niet in de steek hebben gelaten en hebben wij verordend die voortreffelijke jongelingen te vereren met onze getuigschriften, en hiermee ook hem die op een voorspoedige wijze onder leiding van een arts het vak heeft uitgeoefend.

Gegeven te Utrecht op de 15e februari 1833.

Tijdens de epidemie verscheen er de volgende brutale advertentie in de Stichtste Courant:

*'De ondergeteekende, bierbrouwer te IJsselstein, is door bijvoeging van gezonde bestanddelen, in staat bier te brouwen, door de geneeskundigen goedgekeurd, en in niets schadelijk bevonden voor de gezondheid in de thans heerschende ziekte, waarom hij zich zijne geëerde begunstigers tot voortdurende aflevering aanbeveelt.
IJsselstein den 20. september 1832.'*

Het is voor een cholera-patiënt levensgevaarlijk om alcohol in te nemen omdat dat het vocht bindt en het dorstgevoel nog groter maakt!

Zestien jaar laten sloeg de cholera of typhus opnieuw toe. Maar nu in veel mindere mate. Op 14 augustus 1848 verscheen in de bovengenoemde krant dit verontrustende bericht:

'Men schrijft ons uit IJsselstein dat aldaar eene epidemie heerschende is en de medicine doctor daaraan ziek ligt, zoodat men een geneesheer

uit Utrecht heeft verzocht aldaar te komen practiseren.'

En twee dagen later: 'De dood van Dr. Snellen te IJsselstein heeft die stad in droefheid gedompeld. De man, die door zijne kunde en menschlievendheid zijn stadgenooten aan zich bond, werd zelve het slagtoffer van een kwaadaardige koorts. Wordt door dit berigt de tijding uit IJsselstein, in ons vorig nummer opgenomen, bevestigd? Immers, alhoewel enkele personen aan koortsen lijden, is het nog moeilijk daaruit vast te stellen dat die koortsen epidemisch zijn. Wij laten echter de beslissing van onze lezers door hen een extract uit een brief van IJsselstein, heden ontvangen, mede te delen: 'Wel is waar dat alhier in de loop dezes jaars even als in eenige naburige plaatsen eenige sterfgevallen eerder hebben plaats gehad dan gewoonlijk: docht dit is geenszins veroorzaakt door eene epidemie die alhier geheerscht zoude hebben of nog zoude heerschen; want slechts weinige zijn de slagtoffers geweest van kwaadaardige koortsen.'

Vanaf 1849 wordt door de inspecteur van Gedeputeerde Staten van de provincie Utrecht in de jaarlijkse zittingen van

Provinciale Staten verslag gedaan van de gezondheidssituatie in de provincie waaronder IJsselstein.

De epidemische ziekten met hun oorzaken duiken dan regelmatig op. Deze verslagen geven een goede indruk van de sanitaire gewoonten te IJsselstein in de vorige eeuw. De gedeelten welke voor ons van belang zijn vindt u hier afgedrukt. Het algemeen verslag van 1866 is

opge maakt door dokter G. Hogendoorn van IJsselstein en L. H. Bruning uit IJsselstein leverde het verslag over de choleraepidemie in dat jaar.

Cholera epidemie 1849

Dag van het ontstaan der cholera: 1 julij 1849
Aangetasten sedert het ontstaan der ziekte: 72
Herstelden: 18
Overleden: 54

Cholera epidemie 1854

Het liet zich aanzien alsof de cholera in deze provincie in 1854 op de vermelde wijze en wel hoogst gunstig zoude afloopen. In het begin van November evenwel heeft zij nog in eene gemeente eenigzins dreigend zich geopenbaard.

Het was te IJsselstein. In deze stad begon de ziekte bij een arm kind, in eene zeer onzindelijke woning. Onmiddellijk erop overviel zij, onder hetzelfde dak, eene jeugdige vrouw. Beiden bezweken. Nabij dit huis ontwikkelde zich de ziekte in een huisgezin bij vier personen: de vader, de moeder, een kind van 6 en een van 2 jaren. Hier waren vele

aanleidingen tot die ontwikkeling bijeen: onzindelijkheid, armoede, vele gemoede aandoeningen, het slapen van zes personen op elkander en dergelijke meer. De beide kinderen zijn bezweken; de ouders zijn gered. Bij deze vier zijn nog door den arts, die de meeste armen in IJsselstein verzorgt, in de tweede helft van November zeven menschen aan de cholera behandeld; tezamen in de gemeente 15, waarvan er 9 zijn overleden. De maatregelen, elders met zoo gelukkige uitkomst in het werk gesteld, zijn ook met groote zorgvuldigheid te IJsselstein aangewend.

Typhus epidemie 1855

IJsselstein is door eene typhus-epidemie bedreigd, doch door doeltreffende maatregelen spoedig daarvan bevrijd geworden. Op het instituut namelijk zijn negen meisjes tegelijkertijd daardoor aangetast geworden. Vijf derzelve hebben in groot gevaar verkeerdt, doch allen zijn gered. Het naar huis zenden der

overige pensionnaires, de sluiting der school voor de zoogenaamde externes, op gezag der regering geschied, en het vermijden, zoo veel mogelijk, van aanraking met andere inwoners der stad, hebben den voortgang der epidemie, waarvoor geen algemeene aanleiding scheen te bestaan, gelukkig belet.

Cholera epidemie 1859

Den 5 oktober is zij te IJsselstein uitgebroken. Ook hier waren vele aanleidingen, die de ontwikkeling der cholera begunstigen, in zonderhand schadelijke uitwasemingen. Ze zijn door den ijver van het bestuur zoo spoedig mogelijk tegengegaan. Men heeft terstond met ruimte de middelen verschaft, welke tot reiniging der woningen en van hare omgeving konden strekken. Ook is er door de armbesturen en door bijzondere personen

gezorgd voor warm voedsel ten dienste der behoeftigen. Aan een en ander mag men het toeschrijven, dat in den regel maar een persoon in dezelfde woning is aangetast. Slechts in zeer weinigen huizen is een eerste cholera-geval door een tweede gevolgd. Naar de verkregen opgaven hebben in het geheel 29 menschen aan de ziekte geleden, waarvan er 15 zijn bezweken. Het laatste geval vertoonde zich den 9 November.

Cholera epidemie 1866

Te IJsselstein werd het eerste cholera aangebracht op den 12 Junij door een schippersknecht, die te Amsterdam hevige diarrhoea gekregen had en des morgens van den 11 vertrokken was naar Abcoude, alwaar hij onder anderen ook eene woning bezocht, waarin zich een cholera zieke bevond; na het vervolgen der reis nam de diarrhoea zeer toe en ontwikkelde zich een lijden, dat te Breukelen als hevige cholera asiatica herkend werd. Op korten afstand van Utrecht overleed deze schippersknecht, en zijn lijk werd door zijn vader naar zijne woning te IJsselstein medegevoerd. Dr. Hagedoorn aldaar zorgde persoonlijk voor spoedige begraving van het lijk en voor de desinfectie van de woning en de schuif. Het eerste ziektegeval van cholera deed zich in deze gemeente voor op den 21 Junij bij een boerenarbeider, die overmatig slootwater

gedronken had en onder het grasmaaijen eensklaps door cholera hevig aangetast werd. Reeds op den 28 April had ik bij den Burgemeester diergemeente aangedrongen op verbetering der talrijke schadelijke momenten aldaar, en ook voorgesteld de aanstaande kermis te schorsen, en op den 2 Mei was mij dan ook geantwoord, dat aan mijne voorstellen gevolg zoude gegeven worden. Bij een later persoonlijk bezoek vond ik ook werkelijk veel verbeterd; om financiële reden had men echter de zoo noodige ingrijpende, maar afdoende sanitaire maatregelen, waarop ik in eene andere afdeeling van dit verslag nog nader zal terugkomen, niet kunnen toepassen.

Aantal aangetasten en overleden door de cholera-epidemie in 1866 te IJsselstein; 93 aangetast en 57 overleden.

Algemeene gezondheidstoestand te IJsselstein in 1866

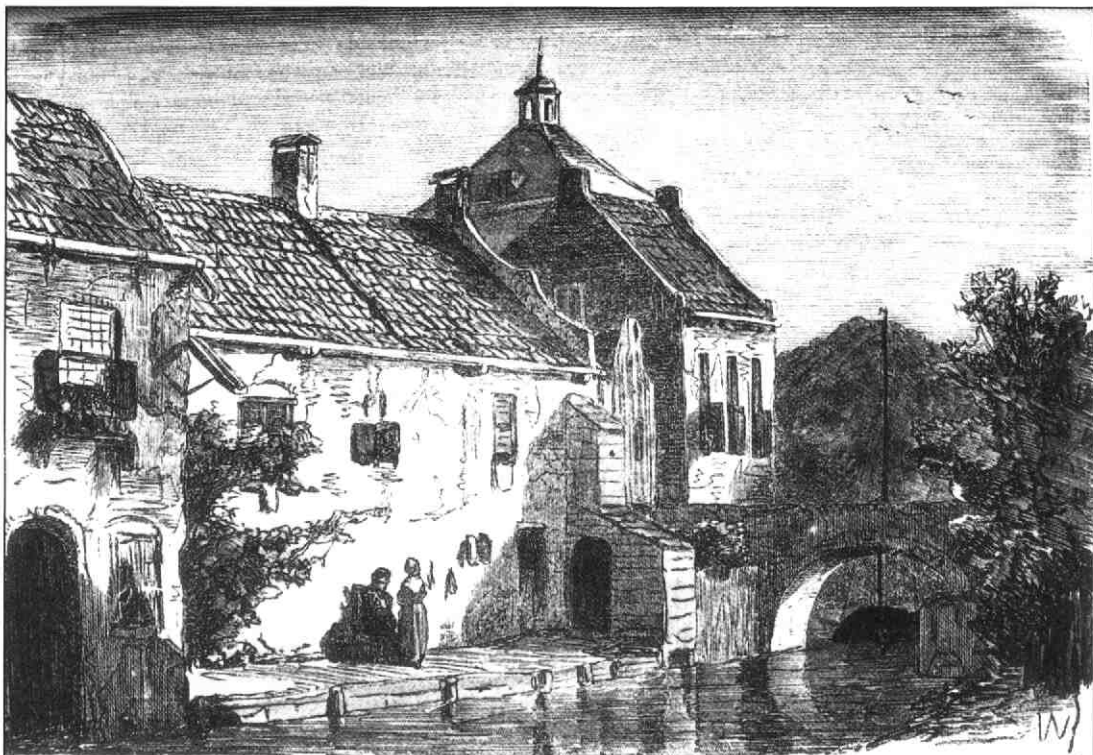
In het zuidelijk deel der Provincie gelegen, komt mij voor in hygiënisch opzigt de ongunstigste gemeente van dit gewest te zijn: de tussen ruimten (Zoogenaamde katten gaten) tusschen vele huizen en de goten in de straten zijn in hooge mate onzindelijk; varkenshokken, hoopen vuil en mestvaalten liggen allerwege onmiddellijk achter en tusschen de woningen; een groot riool, dat in den afgeloopen zomer tusschen de Benschopperstraat en het Wed werd opengebroken, bleef gedurende een geruime tijd in dezelfde toestand, hoewel het herstel slechts luttel werks zoude vereischt hebben; in het grachtje eindelijk langs de Havenstraat steken hopen excrementen en vuil op vele plaatsen boven de modderachtige watervlakte uit.

Tusschen poozende koortsen, angina diphterina, cholera, typhus, en in het algemeen alle ziekten, wier ontstaan aan het inademen van een verontreinigden dampkring toegeschreven of wier verspreiding daardoor bevorderd wordt, teisterden deze gemeente dan ook meermalen in hooge mate.

Tijdens het heerschen der cholera in 1866 werd de geschetste ongunstige toestand wel is waar eenigzins verbeterd, maar zoodra deze schikwekkende ziekte verdwenen was, is

dezelfde onzindelijkheid teruggekeerd, die er vroeger altijd heerschte.

Het grachtje, waarvan ik zoo eeven sprak en dat men, als 't ware spottend, de haven noemt, begint aan de eene zijde der stad aan den Hollandschen IJssel, doorloopt de geheele gemeente in eene overlangsche rigting en voert het water uit den IJssel in den Benschopschen polder. Aan de eene zijde van dit grachtje zijn kleine, meerendeels armoedige huizen gebouwd, en de bewoners daarvan werpen hunne excrementen en allerlei vuilnis in het water, terwijl van uitdiepen en reiniging geene sprake schijnt te zijn. het behoeft dus wel geen betoog, dat het grachtje eerder eene vuile stinkende sloot dan eene haven moet genoemd worden, en vooral des zomers, bij groote hitte en droogte, tot zeer stinkende uitwasemingen aanleiding geeft. Ofschoon het ten gevolg van verwickelingen met het Bestuur van den Benschopperpolder niet altijd mogelijk is, het grachtje van eene toereikende hoeveelheid versch water te voorzien, en ook welligt het rioleren en het dempen van de haven moeilijk door de gemeente kan bekostigd worden, zou evenwel, niet tegenstaande die hinderpalen, met weinig inspanning, nog zeer veel kunnen gedaan worden ter vermindering van de onreinheid der gracht.

EZIGT OP IJSELSTEIN, NAAR EENE TEEKENING VAN J. WEISSENBRUCH, GRAVURE VAN I. WEISSENBRUCH

De haven met de IJsselpoort, gezien vanaf de Havenstraat ter hoogte van de no. 6 en 7.

Cholera 1867

Te IJsselstein vertoonde zich den 16 September een cholera-geval, aan den Poortdijk, even buiten de kom der gemeente. Op den 19 September deed zich te IJsselstein een tweede cholera-geval voor, mede buiten de kom der gemeente. Het betrof een 42 jarige vrouw, moeder van 4 kinderen, waarvan in 1866 twee

aan cholera geleden hadden (een overleden); zij woonde in een zindelijk huisje aan den IJssel, en was een 5 tal uren te voren teruggekeerd uit Utrecht, alwaar zij een paar dagen in de Walsteeg had gelogeerd. De aanval werd zeer spoedig door den dood der zieke gevolgd.

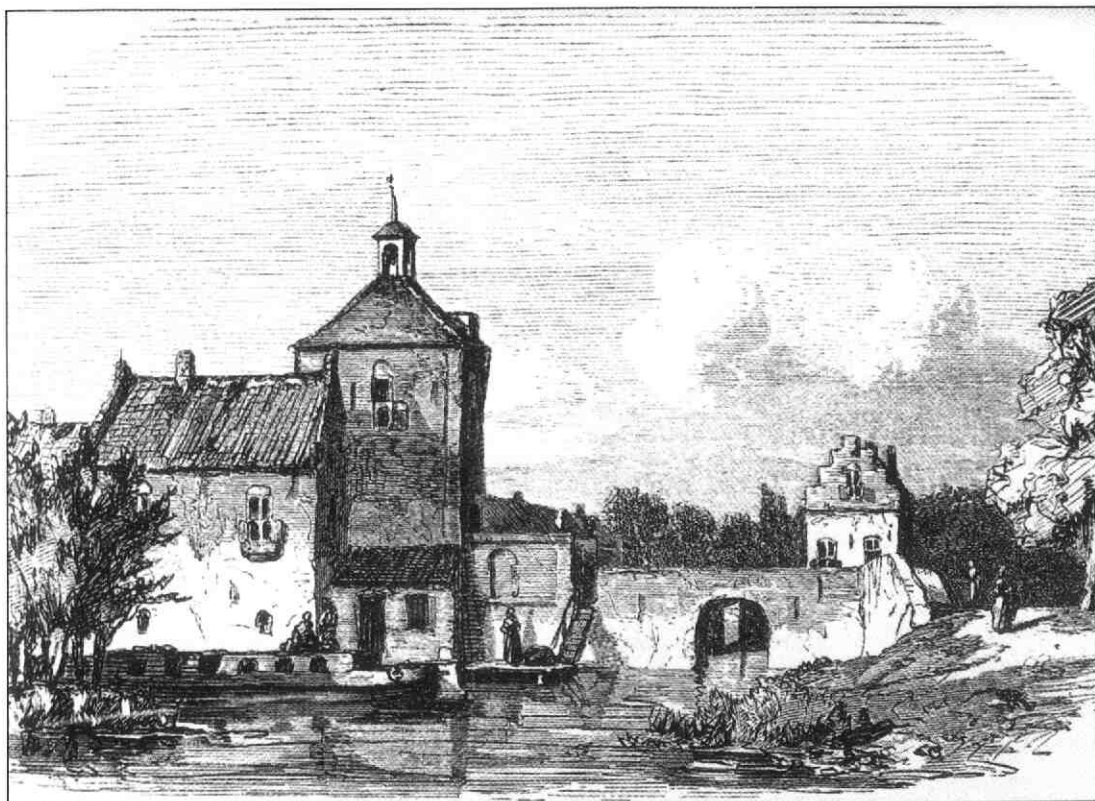
Sanitaire toestand in 1867

IJsselstein: Op den 1 Maart 1867 heb ik een onderzoek ingesteld naar de sanitaire verhoudingen te IJsselstein. De openbare reinheid liet er nog evenveel te wenschen over als vroeger. De goten langs de huizen waren bijna overal gevuld met stinkend modderachtig vocht, en de zoogenaamde snijdingen of kattengaten tusschen de huizen waren even vuil.

Achter zeer vele woningen trof ik mesthoopen, onreine varkenshokken, open secreetputten, varkensdrek en ander vuil in

ergerlijken overvloed aan. Het groote riool, dat den inhoud der goten uit de Benschopperstraat onder het Wed door naar de haven voort en in 1866 opengebroken werd, was nog niet hersteld en verspreidde een afschuwelijken stank. Vele steegjes waren in hooge mate onzindelijk.

De haven zelve eindelijk was nog altijd en afzigtelijk open riool, vol menschelijke excrementen. Den 21 Augustus 1867 vond ik dit alles nog onveranderd.

De 'IJsselbarrière' in 1857. Rechts het brandspuithuisje en links de IJsselpoort. De trekschuit ligt aan het begin van de 'haven'. Uit: 'Ons Vaderland en zijn Bewoners', 1857.

Medische raadgevingen (1867)

Ik bevond den 21 Augustus 1867, dat al mijne vroegere vertoogen niets hadden gebaat, en rekende mij daarom verplicht de aandacht van Heeren Gedeputeerde Staten van Utrecht op den ongunstigen sanitairen toestand van IJsselstein te vestigen.

Ten gevolge hiervan ontving ik den 4 September 1867 ter inzage een rapport van het Gemeente Bestuur van IJsselstein, waarop ik breedvoerig meende te moeten antwoorden. Ik betoogde aan den Heer Commissaris des Konings, dat de toestand der haven alleen door betere zorg voor den toevoer van versch water niet genoeg verbeterd zal worden, maar dat in de eerste plaats dringend behoefte is aan het vaststellen eener nieuwe verordening, welke de uitlozing van privaten in die haven geheel verbiedt.

Het gevolg van dit verbod behoort dan te zijn, dat de eigenaars der huizen in het Wed en de

Havenstraat de tallooze secreten, die nu excrementen aan het water toevoeren, zoodanig wijzigen, dat zij veranderen in fosses mobiles, waarvan de emmers twee- of meer malen 's weeks, liefst zelfs dagelijks, van gemeentewege in den vroegen morgen geledigd worden in eene daartoe uitsluitend bestemde en van een geschikt personeel voorziene, goed gesloten schuit. Op de reiniging en periodieke desinfectie dier schuit behoort verder scherp toezigt gehouden te worden, en het ophalen der drekstoffen zal men tevens zoo moeten regelen, dat des morgens te 6 ure alles verrigt en de schuit buiten de bebouwde komt der gemeente gebracht is.

Thans betoog ik, gaan alle faeces van de bewoners der huizen aan weerszijden van de haven voor den landbouw verloren. Dan echter, als mijn voorstel aangenomen wordt, worden die stoffen voor bemesting gehouden en

zullen de onkosten van het ophalen daardoor zoo al niet met winst terug bekomen, dan toch zeker voor een groot deel vergoed worden. De maatregel vereischt derhalve slechts een ernstigen wil en eene krachtige uitvoering, en wanneer daarbij voor periodieke reiniging en uitbaggering en voor gestadigen toevoer van versch water aan de haven gezorgd wordt, zal eene zeer groote sanitaire verbetering te IJsselstein zonder noemens waardige kosten verkregen zijn.

Wat voorts de opruiming, of verandering betreft van de ontelbare mestvaalten en varkenshokken achter en tusschen de huizen te IJsselstein, drukte ik mijne overtuiging uit, dat de maatregelen niet aan het doel beantwoorden kunnen, als zij geschieden, blijkens de missive van het Gemeentebestuur, 'in gevolge de voorschriften, vervat in de Algemeene politie-verordening der gemeente'.

De art. 30 en 31 dier verordening zijn in lijn regten strijd met het algemeen sanitair belang; Zij veroorloven nu aan iedereen, om op een afstand van $\frac{1}{2}$ ned. el voor het venster van een buurman de meest kolossale mesthoop of het grootst denkbare varkenshok te plaatsen! Het is meer dan tijd, dat die toestand eindige. IJsselstein, aldus besloot ik mijn missive aan den Heer Commissaris des Konings, -IJsselstein, nu een broeineset voor allerlei besmettelijke ziekten, kan binnen 14 dagen eene afdoende sanitaire verbetering ondergaan, wanneer men aldaar:

1. den door mij voorgestelden maatregelen neemt ter reiniging aan de haven.
2. onvoorwaardelijk alle mesthoopen en varkenshokken opruimt, die niet minstens 20 ned. ellen verwijderd zijn van elk bewoond huis in de nabijheid.

Sanitaire toestand in 1868

Aldaar is door het gestreng handhaven der wijziging van enkele artikelen der plaatselijke politie-verordening (zie vorig jaarverslag) eene zeer belangrijke verbetering verkregen van de reinheid der z.g. haven.

Alle uitlozing van secreten in die haven heeft thans opgehouden te bestaan; de feacale stoffen uit de emmers, die voor de vroegere uitlozingen in de plaats getreden zijn, worden nu een paar malen 's weeks des morgens vroeg opgehaald,

3. een paar publieke pompen plaatst op die punten, waar nu behoefte aan goed drinkwater bestaat.

Op den inhoud van deze mijne missive is door den Heer Commissaris des Konings de aandacht gevestigd van het Gemeentebestuur van IJsselstein, terwijl ook door Gedeputeerde Staten op medewerking is aangedrongen tot uitvoering der door mij voorgestelde maatregelen.

Den 1 September 1867 ontving ik daarop van Burgemeester en Wethouders van IJsselstein het bericht, dat mijne voorstellen den Gemeenteraad geleid hadden tot de herziening en aanvulling der plaatselijke politie-verordening en werd mij een afschrift dezer nieuwe verordening toegezonden. Daaruit bleek, dat als nu hoofdzakelijk de volgende wijzigingen der verordening vastgesteld en reeds afgekondigd waren:

1. Het bewonen van huizen, die als schadelijk voor de openbare gezondheid aangemerkt worden, kan worden verboden;
2. Gier en Mesthoopen, enz., zal niet in de grachten of publieke wateren mogen afvloeijen;
3. Alle secreten moeten in elk geval met behoorlijk gesloten putten in verband staan; die secreten, welke thans nog direct of indirect op de openbare goten of riolen, of in de grachten of openbare wateren uitlozen, moeten voor 1 April 1868 opgeruimd zijn;
4. Ten allen tijde zullen Burgemeester en Wethouders de bevoegdheid hebben, de reiniging der woningen te gelasten.

Eene niet groote schrede verder kan het Gemeentebestuur thans brengen tot het doel, waarnaar deze wijziging der Algemeene politie-verordening reeds nu zoo ernstig streeft.

van gemeentewege, in eene schuit, welke langs de achterzijden der huizen door de haven vaart en den inhoud der privaat-emmers naar de algemeene mestvaalt buiten de kom der gemeente brengt.

De gemeente verkoopt nu en dan het aldus verkregene mengsel van meststoffen en maakt daarbij goede rekening. Men is dus thans aldaar zeer tevreden met dezen door den Adj. Insp. voorgestelde maatregel.

Typhus 1869

Te IJsselstein nam men in Juny 1869 enkele gevallen van typhus waar, bepaaldelijk in twee der voornaamste woonhuizen – de dames kostschool en eene woning van een welgesteld gezin.

Het eerstgenoemde gebouw was vroeger nog eens hevig door typhus bezocht, en daar ook andermaal de neiging tot verdere verspreiding onmiskenbaar bestond, raadde de Adj. Inspecteur aan, de leerlingen naar huis te zenden, hetgeen trouwens al spoedig door de bloedverwanten van verscheidene der jonge dames uit eigen beweging verlengd werd. Eene der geëvacueerden overleed te Utrecht; de overigen zijn hersteld, voor zoo ver men heeft

kunnen nagaan.

De andere woning, een goed gebouwd en ruim huis, stond als ongezonder bekend, en dat niet zonder grond, want achter den tuinmuur zag men eene vaalt van Koe- en Paardenmest liggen, die verscheidene karrenvrachten groot was, in een komvormige verdieping van het terrein lag, en waarvan de afvloeiende gier zeer waarschijnlijk door den poreusen grond tot onder den beneenvloer der woning drong. Deze omstandigheid gaf den Adj. Inspecteur opnieuw aanleiding, om bij het bestuur der gemeente andermaal krachtig aan te dringen op eene betere regeling van de verzameling van mest en vuil.

Sanitaire toestand 1869

De Adj.-Inspecteur deelt mede, dat in deze gemeente nog steeds behoefte bestaat aan wijziging van Art. 30 der plaatselijke politie-verordening, op dat eindelijk in voldoende mate toezigt op de wijze van mest verzameling mogelijk worde. Hij heeft ook daar een wanhopige strijd te voeren tegen de meening, dat de dampen van koe- en paardenmest voor de gezondheid niet schadelijk zijn, en dat mesthoopen in plattelands-gemeenten niet geweerd kunnen worden.

Men stelde er, wel is waar, op den 23 July 1869 eene wijziging vast van art. 30 der politie-verordening, maar die wijziging liet de zaak nagenoeg onveranderd en dus slecht geregeld. De eerste zinsnede namelijk der wijziging bepaald, dat mesthoopen, bestaande uit koe- en paardenmest binnen de kom der gemeente gehouden, eenmaal's jaars voor of op den 1 October opgeruimd moeten zijn. Die jaarlijksche opruiming nu geschiedt altijd en overal, ook zonder den dwang eener verordening, en behoefde dus niet voorgeschreven te worden.

Maar als men dit voorschrift des niettemin wenscht te geven, dan is het toch ontegenzeggelijk eene sanitaire fout, het tijdstip der ontruiming op de 1 October, dat is na het einde van den zomer, te stellen. Deze termijn is toch zeker de slechtste voor den gemeentenaar,

die gedurende het warme jaargetijde thans de grootste hoeveelheid, in plaats van de geringste massa mest nabij zijne woning zal moeten houden, tot nadeel voor zijne gezondheid.

De tweede zinsnede der wijziging bepaalt, dat mesthoopen, die bevonden worden stoffen te bevatten, schadelijk voor de gezondheid, ter beoordeling van het dagelijksch bestuur, op de eerste aanzegging van hetzelfde binnen 14 dagen nadien opgeruimd zullen moeten worden. De tweede zinsnede is dus in strijd met de eerste, want elke mesthoop, die binnen de bebouwde kom der gemeente ligt, is 'schadelijk voor de gezondheid' en zou dus 'binnen 14 dagen opgeruimd moeten worden'.

Daar men echter, in weerwil van alle vertoogen van den Adj.-Inspecteur te IJsselstein van meening blijft, dat koe- en paardenmest niet, menschen- en varkensmest daarentegen wel schadelijke dampen voortbrengen, zullen de grootste en schadelijkste mesthoopen, dat zijn die der groote veehouders, er waarschijnlijk wel ongehinderd zijn geheel jaar lang blijven liggen.

In deze gemeente werden in den laatsten tijd goede sanitaire maatregelen toegepast, maar zoolang men er schroomt de mest verzameling behoorlijk te regelen, zal er wel geene afdoende verbetering van den sanitair toestand te verwachten zijn.

De brieven van Pieter van der Meulen

In de navolgende vijf brieven uit de jaren 1771-'72 laat Van der Meulen de diverse aspecten van zijn functies als schout en vice-drost van IJsselstein de revue passeren. Zo komen aan de orde zaken als misdaad, jachtproblemen, het tot stand komen van de bekende kaart van Hattinga, het onderhoud aan wegen, de schouw, de benoeming van de secretaris van Benschop, enz. Al deze feiten en problemen werden getrouw aan drost De Beaufort opgestuurd, die op zijn beurt Van der Meulen zijn opmerkingen in vele brieven moet hebben te kennen gegeven. Helaas is een groot deel van Pieter's brieven niet meer aanwezig, evenals alle brieven van de drost. Wij vermoeden dat De Beaufort slechts die brieven bewaard heeft die voor hem speciale betekenis hadden. Zo zijn de brieven van 1795 vrijwel compleet bewaard gebleven, het jaar waarin er belangrijke veranderingen in IJsselstein plaatsvonden.

Van der Meulen laat weinig los over zijn persoonlijk leven. Wij vernemen uit nr. 6 dat hij en zijn vrouw enige tijd ziek zijn geweest, maar de aard van hun ziekte vermeldt hij niet. Uit latere brieven is gebleken dat hij zijn leven lang pijn heeft gehad in zijn been en knie als gevolg van een slecht geheelde beenbreuk in 1763. Het is mogelijk dat hij vanaf dat jaar kreupel is geweest. In 1771 had het echtpaar Van der Meulen drie kinderen, waarvan de laatste, Margareta Sara, op 16 juni 1771 was geboren. Over zijn kinderen vernemen we in de brieven niets. In tegenstelling met de meeste echtparen uit die tijd heeft het paar Van der Meulen het geluk gehad geen kindersterfte mee te maken. Hun zes kinderen hebben alle de moeilijke jeugd jaren overleefd, wat te danken kan zijn aan een kundige (huis)arts of aan de sterke conditie van hun

ouders, of aan beide. Zo is hun vader 86 geworden en hun moeder 76.

In de 18e eeuw was het gewoonte om iedereen met een gepaste titulatuur te vermelden. Ook in Pieter's brieven is dit het geval. Het was ongepast om aan iemand te refereren met 'hij' of 'zij' en zelfs bij het beschrijven van een niet geliefd persoon bleef men nog vaak beleefd.

HE	hun edele (algemene benaming voor meerdere personen)
HEG	hoogst edel gestreng (voor De Beaufort)
HEM	hun/haar edel mogenden (voor een College)
HWE	hun wel edele (algemeen voor meerdere personen)
HHM	hun/haar hoog mogenden (voor een Statencollege)
UHEG	Uwe hoogst edel gestreng (voor De Beaufort)
UWEGDW	Uwe wel edel gestreng dienstwillige
WEG	wel edel gestreng (algemeen voor een persoon)
ZDH	zijne doorluchtige hoogheid (voor Willem V)
ZE	zijn edele (algemeen voor een persoon)
ZEM	zijn edel mogende (voor een raadslid van de Domeinraad)
ZH	zijne hoogheid (Voor Willem V)
ZHEG	zijn hoog edel gestreng (algemeen voor een persoon)
ZWE	zijn wel edele (algemeen voor een persoon)
ZWEG	zijn wel edel gestreng (algemeen voor een persoon)
ZWEW	zijn wel eerwaarde (algemeen voor een predikant)

HEG Heer!

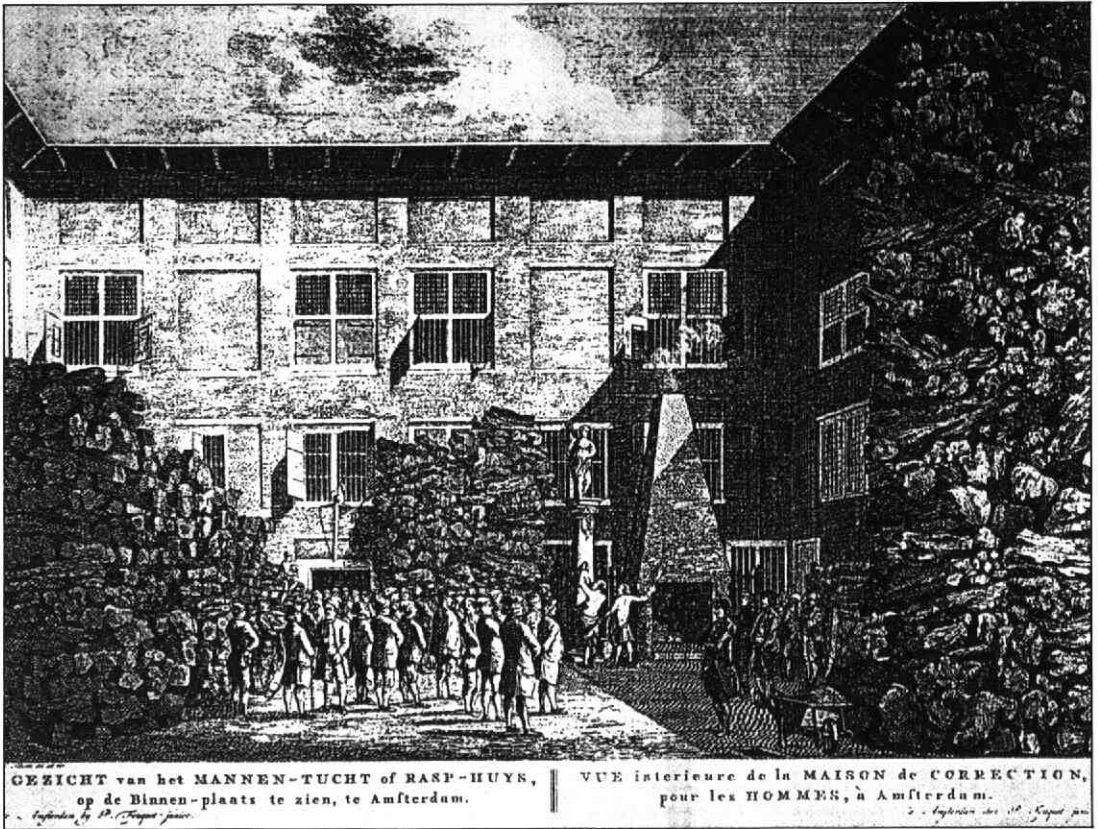
Het is UHEG bekend, dat ik eenigen tijd geleeden met UHEG goedvinden aan den heer procureur generael van Utrecht¹ Blondeel heb overgegeven de ingeslotene verklaringe ten einde het feit daerin vermeld, door het Hof van Utrecht² zoude kunnen werden gestraft en men hier van die last zoude bevrijdt zijn, vermits dan delinquant³ zig derwaerts had geretireert en volgens mijne informatie aldaer als boereknecht dienstbaar was. Laestleedene woensdag heeft gemelde heer mij die verklaringe gerestitueert en gezegt, dat het Hof het daerin vervatte delict niet swaer genoeg vond ZWEG te authoriseeren om tegens die persoon te ageeren; dog ingevalle ik apprehensie corporeel⁴ tegens denselven obstineerde⁵ en aen welgemelde Hove versogt dat hij mogt overgeleverd worden, hetselve Hof, zonder eenige kosten te declareren, daertoe bereid was. Deeze zaak in zodanige omstandigheid zijnde neem ik de vrijheid Uw edele in bedenkinge te geeven of men dezerzijds die wel zonder vervolg zal kunnen laten, en of het niet best was, dat men bij edicte⁶ tegens hem procedeerde, ik zal UHEG goedvinden hier op bijgeleegenheid verwagten. Gemelde heer communiceerde mij insgelijks dat twee der tuindieven die hier en elders de tuinen hadden bestolen, en van welk complotte Schoonhoven een vrouwspersoon in hegtenis zit, namelijk de vader met eene zoon te Amsterdam waeren geapprehendeert en voor 25 jaeren in het rasphuis aldaer⁷ geconfineert.

De heer Hattinga⁸ heeft mij laestleedene dinsdag vereert met eene visite en gelieven communicatie te geeven van de vordering, die ZWEG maakte in het formeeren der bewuste kaarte. ZWEG liet mij tegelijk zien de kaart voor zoverre die reets gemaakt was, bestaande in de geheele Lopickerwaert uitgenomen een klein hoekje bij Oudewater, hebbende reets ook een gedeelte van de Crimpenerwaert daarop afgeschets. ZWEG dagt deeze week nog nodig te hebben om dat geene dat aan de Lopickerwaert ontbrak, gelijk ook dat gedeelte van de Crimpenerwaert dat aan deeze zijde der Vlist legt, af te maken en dat dan nog 14 dagen met het overige gedeelte der Crimpenerwaert zoude vereischt worden. Hij beklaegde zig zeer

over de defecten van de hem ter handen gestelde kaarten, vond alleen de kaart van de baronnie voor zoveel de baronnie aanging accuraet,⁹ dog buiten dat eeven als de andere. Ik twijfele niet of dit werk, dat zeer net is, zal de goedkeuring van een ieder weg dragen.

De heer advocaet Van Nes heeft mij gepasseerde woensdag gezegt over 10 à 12 dagen van UHEG vriendelijke offerte wel eens te willen gebruik komen maken om alhier met UHEG jaeger eene dag te gaen jagen, mij beweert zijnde dat UHEG zulks dien heer geaccordeert had; voor een enkele reis¹⁰ heb ik gedeclareert¹¹ dit plaisier ZWE uit UHEG naam wel te willen vergunnen, met versoek egter dat zulks voor andere geliefde te seersteeren,¹² dewijle UHEG anders door andere insgelijke deswegens lastig zoude gevallen worden.

Eergisteren hebben wij met de heeren gecommiteerdens van de edel mogende heeren Staten van Utrecht tot de visitatie van de heul, de schouw van dezelve heil verrigt, door de slegtheid der weegen verkoren haar edel mogenden met het jagt te komen tot Arie Streeff, werwaerts de heeren Van Fick¹³ en secretaris¹⁴ zijn gereeden met mij, terwijl de heer rentmeester¹⁵ op desselve comptoir mijn schoonvader¹⁶ tot ons retour in de stad en 'thuis bleeven. Van het huis van Arie Streeff tot de heul hadden wij eene zeer vuile weg en verrigte de schouw onder eene goede regenbui. Aldaer geretourneert versogten HEM ons met het jagt meede te vaeren, alwaar het HEM behaegde ons te communiceren dat de verbeteringe van de weg tussche het Geijn en den Deurslag was gearresteert¹⁷ en dat daaraan niet meer deficieerde¹⁸ dan het maken van het bestek en de aanbestedinge. Welgemelde heeren informeerde zig ook zeer nauwkeurig na de vordering deezerszijds tot het approprieren¹⁹ der bekende wegen van Polsbroekerdam tot in de Vlist tot een Sandweg. Ik heb aan HEM verhaelt, dat zig alles ten opzigte van de Vlist ten genoegen scheen te zullen schikken, dog dat de heer drossaerd van Zuid Polsbroek ons in onze goede pogingen allezints tegenging en voor zoverre de passagier over die heerlijkheid²⁰ gaan moest zodanige conditien voorschreeff die voor ons niet aannemelijk waeren; dat men

GEZICHT van het MANNEN-TUCHT of RASP-HUYS, op de Binnen-plaats te zien, te Amsterdam.

VUE interieure de la MAISON de CORRECTION, pour les HOMMES, à Amsterdam.

daerom ook al eens gedacht had, of het niet beeter zoude zijn den dijk in Noord Polsbroek te sanden en dan deeze weg regt door te laten gaan tot aan de Slangeweg²¹ dan dat zulks ook niet konde werkstellig gemaakt worden zonder in dezelve handen te vallen doordien die weg dan zoude moeten gelegd worden over een stuk land den heer van Zuid Polsbroek behorende. Uit de discoursen²² die over dit stuk gevoerd wierden ontdekte ik dat gemelde heer drossaerd Vermeijan de heeren Gedeputeerde Staeten van Utrecht seker verzoek gedaen had, het kwam mij voor dat hij daarover stond onderhouden te worden en dat HEM voorneemens waeren alsdan teffens met hem te confereeren²³ over de propositien²⁴ van onze zijde gedaan tot het maken van de Sandweg in Polsbroek en te zien of dien heer tot betere gedachten konden brengen. Welgemelde HEM spraken met ons ook in het breede over ons project om de Lekkendijk de Nieuwendam bij hoog water te doen bewaeren door²⁵ de ingeseeten en tusschen

de beide IJsseldijken, zo in de provincie Utrecht als deeze baronnie wonende en vier morgen land gebruikende, en waerover wij voor eenige tijd volgens ordre van mijn heeren van de Raad aan de Gedeputeerde Staten van Utrecht hebben geschreeven. Het kwam mij voor, dat onze gedagten aan welgemelde heeren voldeeden, bijzonder toen gezegt wierd dat deeze manschap²⁶ in de eerste plaetse wel behoorde geaffecteert²⁷ te worden tot bewaringe van den Nieuwendam, dog wanneer de nood derselver adsistentie, zo naer boven als beneden vorderde, dat zij dan zoude verplicht zijn op ordre van diegeene onder wiens directie stonden, zig ook derwaerts te begeeven. De manschap welke uit het Stigt aldaar zal compareeren,²⁸ zoude egter niet gesteld worden onder de gecommiteerde van deeze stad die zig op die plaets van het Geijn, uit wiens kwartier vijfs man ten dijk zoude komen, en onder wien dan ook zoude gesubordineert²⁹ worden de drie à vier mannen die uit Stigts Agthoven en

Heeswijk zullen gevonden worden. Het getal deezer manschap, zo van Utrecht als IJsselstein, wierd van mij begroot op 34 à 35 mannen.

De heer Westrenen³⁰, welke voor een paer jaeren door UHEG zo gratieus is behandelt geworden, begint thans weer opnieuw de ordannantien op de jagt te overtreden; in Lopick gaande jaegen laet hij zijn honden de gansche Looij afloopen, gaet vervolgens de Benschopper kaede uit, terwijl zijn honden de Zuidzijde van Benschop afjaegen. Ik heb last gegeven deeze honden zo mogelijk op te vangen en ZWE te bekeuren, dog omtrent ZWE persoon alle consideratie te gebruiken die volgens eed en plicht konden gebruikt worden.

De huisvrouw van Jacobus Streefland den ouden diener,³¹ heeft mij versogt wederom tien guldens te mogen hebben als in het voorleedene jaer om turf te kopen. Ik zal de eer hebben UHEG ordre hier op af te wagten. Het is ons bijzonder aangenaam geweest uit UHEG zeer geëerde missive van den 27 septemb er te mogen zien dat mevrouw UHEG beminde³² schoon zeer swak is, echter in en na de omstandigheden redelijk mach blijven voortgaan. Wij wenschen haer hoogst welgeborene sedert meer en meer in krachten zal zijn toegenomen en dat wij eerlange tijdjinge der volkomene herstelling mogen ontvangen.

Wij maken onze nederige complimenten aan UHEG en zeer geëerde familie, nemende ik de vrijheid mij eerbiedig ter noemen

HEG heer!

UHEG zeer gehoorsame en onderdanige dienaar P. van der Meulen.

IJsselstein 6 october 1771.

Ik heb hierboven vergeeten te melden dat de schouw van het sandpad langs den IJssel na Montfoort is gesteld op donderdag den 24 deezer, wanneer wij wenschen UHEG praesent zal kunnen zijn.

Noten

1. Vertegenwoordiger van het Hof van Utrecht.
2. Het Provinciaal Gerechtshof van Utrecht aan de Korte Nieuwstraat.
3. Overtreder.
4. Gerechtelijke aanhouding en opsluiting.
5. Vastbesloten zijn.

6. Gerechtelijke uitspraak.
7. Zie de afbeelding.
8. David Willem Coubray Hattinga (1730-1790), landmeter. Het bertreft hier de vervaardiging van de bekende kaart van de Lopikerwaard die in deze tijd vrijwel voltooid was. De 'Generale land-kaarte van den Lopickerwaard', schaal 1: 15.000 zou pas in 1785 in drie bladen worden uitgegeven. Hattinga was bekend om zijn vlotte, produktiegerichte, militair-topografische stijl. Zie C. Koeman, Geschiedenis van de kartografie in Nederland (Alphen a/d rijn 1983), p. 153-154.
9. Deze opmerkelijk nauwkeurige kaart uit 1737-1740 berust in het RAU. In 1736 werd het werk door de drost van IJsselstein aanbesteed (CAIJ, nr. 94).
10. Keer.
11. Verklaard.
12. Voorbehouden.
13. Willem van Fick (begraven IJsselstein 03.01.1781), stadsburgemeester in 1771.
14. Edo Frieswijk (begraven IJsselstein 09.02.1786), stadssecretaris van 26.03.1756 tot en met juli 1785.
15. mr. Cornelis Johannes van Affelen Codde, rentmeester van de Baronie betreffende de domeinen en de geestelijke goederen van 1769 tot nov. 1810. Hij was de opvolger van Pieter van der Meulen, die tussen 1764 en 1769 provisioneel rentmeester was.
16. Jan Tra Kranen (ca. 1710-1787).
17. Opgehouden.
18. Ontbrak.
19. Geschikt maken.
20. De heerlijkheid Zuid-Polsbroek ressorteerde niet onder de Baronie van IJsselstein.
21. De weg tussen Polsbroek en de Vlistdijk.
22. Verhandelingen.
23. Beraadslagen.
24. Voorstellen.
25. Toezicht houden op.
26. Leden van het dijkleger.
27. Ondernomen.
28. Laten verschijnen.
29. Wellicht Jan Jacob van Westrenen (1741-1827), de oudste zoon van Jan André van Westrenen (1712-1790), Raad van het jachtgerecht in Utrecht, bekende van J.F. de Beaufort.
31. Dienaar van justitie.
32. Anna Digna van Gelre (1734-1779), met wie J.F. de Beaufort op 7 okt. 1763 te Hontenisse trouwde.

HEG Heer!

Uw HEG beide zeer gerespecteerde missivens van den 10 en 16. deezer zijn bij mij zeer wel ontvangen, zijnde het ons zeer aangenaem de gelukkige voortgang van mevrouw en welstand der jonggeborene¹ daeruit te verneemen.

Het sterfgeval van den heer ontfangergenerael Schorer heeft ons zeer aangedaan, kennende ligt beseffen hoe touchant zulks voor UHEG en familie zijn moet. Ik neem de vrijheid UHEG deswegens van herten te condoleeren, onder beede dat de hemel UHEG lange voor alle smertelijke gevallen bewaere.

Ingevolgde UHEG ordre heb ik aan den heer Hattinga onder quitancie ter hand gesteld een hondert en twintig guldens en de ingeslotene missive aan dien heer doen geworden. Het werk der metinge afgelopen zijnde, heeft gemelde heer gisteren met Van Zijll en Blanken² aan den heer rentmeester en mij rapport van zijne bevindinge gedaan, volgens hetwelke dit werk niet alleen uitvoerlijk, maar in cas³ van doorbraak van de Lekkendijk allernuttigst en noodzakelijkst blijft geoordeelt worden. Van het eerste project (zoals de eer geegah heb UHEG bij vorige missivens te melden) om het water bij Krimpen door de Vrouwesluis te exonereeren,⁴ gaat men geheel af en is het plan nu geformeert om het water uit de Loet te brengen in een te makene boesem en daaruit door sluisen in de Maas regt tegenover IJsselmonde tusschen de nieuwe herberg bij het veer en de steenoven, op alle plaatsen daar de kanaelen zullen moeten werden verbreet of gemaakt, gelijk ook onder Kortland daar de nieuwen boesem moet komen, zijn de landen zeer slegt, zodat men niet twijfeld of de eigenaars zullen daer gemakkelijk afstappen. Alle de heerlijkheden tusschen de Lekkendijk en de Loet, als Lekkerkerk en Bergambacht, verlangen dat dit werk tot stand gebracht werd, ziende voor zigzelve daerin zo veel voordeel als voor ons. Anderen integendeel zijn onverschillig en kunnen niet begrijpen dat zij daeruit eenig nut zullen hebben, als de Messe, Gouderak, Middelblok, Stolwijk en Cattendijk en Ouwerkerk schijnt er zeer tegen te zijn, gelijk ook eenige ingelanden van Stolwijk, dog deeze alle oordeelt Van Zijll en Blanken dat wij niet

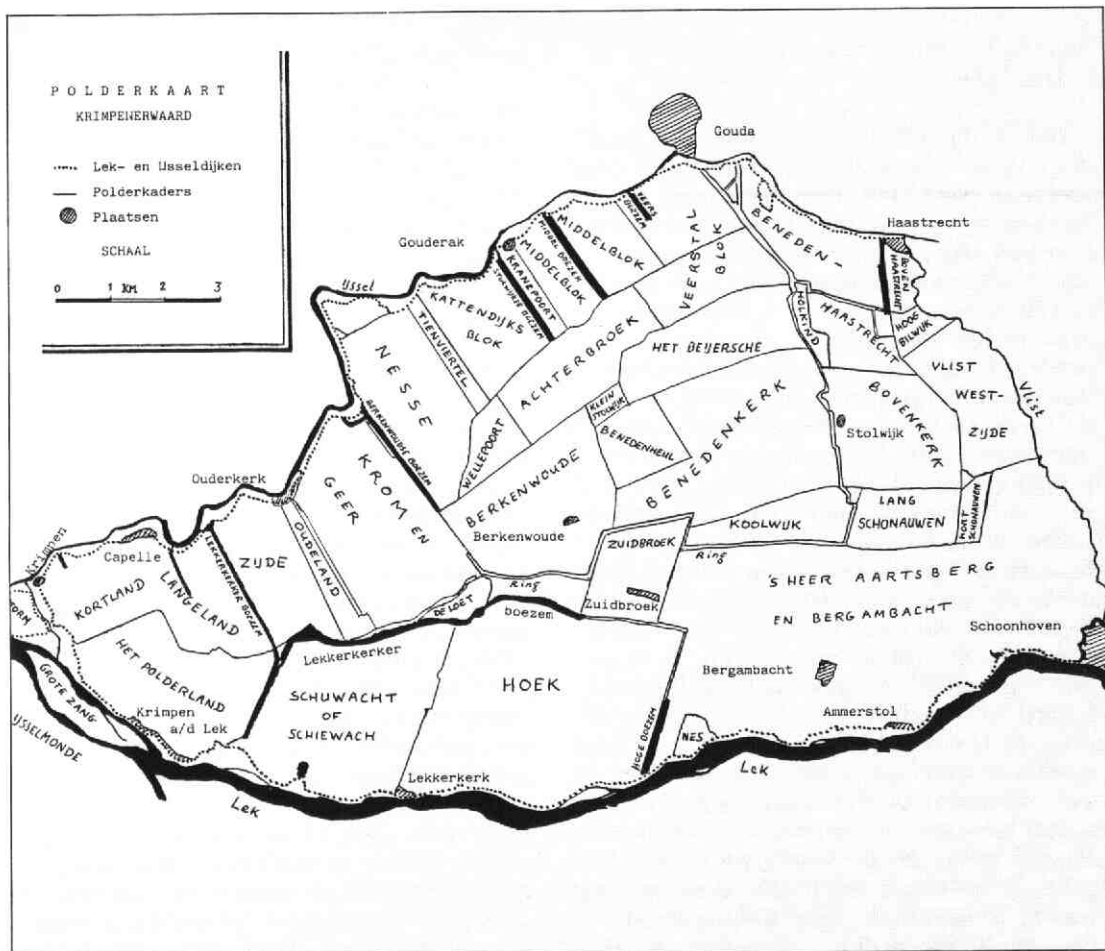
van noden hebben. Alleen zal de kade van de Loet, die op de grond van Ouwerkerk legt, moeten verswaerd worden en kunnen alle deeze districten in de nieuwe uitwateringe niet willende participeeren op zigzelve blijven en haere tegenswoordige exoneratie behouden, gelijk Krimpen zal moeten doen, also deeze met geen voordeel daerin kan gebragt worden.⁵ En schoon deeze polders op zigzelve en van dit project uitgesloten bleeven, oordeelt de heer Hattinga dat zij door de tijd daer zullen moeten inkomen. De heer rentmeester morgen naer Den Haag reijsende, twijfele ik niet of zal UHEG mondeling hiervan nadere kennisse geeven.

De missive van hier aan de heeren Gedeputeerde Staten van Utrecht geschreeven tot betere conservatie⁶ van de Lekkendijk (en) de Nieuwendam⁷ in tijd van hoog water, is gestelt in handen van de beide dijkcollegien zo boven- als benedendams, om haar edel mogenden daerop te berigten. De heer secretaris van de Lekkendijk bovendams heeft van mij vereist eene lijst van alle de personen die tussen de beide IJsseldijken zo in het Sticht als deeze Baronnie wonen, met expressien⁸ van de quantiteit land die een ieder van hun wordende gebruikt. Ik heb dien heer zo veel elucidatie⁹ gegeeven als mij mogelijk was, dog teffens gemeld eene zodanige lijst van de ingeseetenen alhier niet te kunnen geeven, veel minder van die onder het Sticht wonen.

Onder het schrijven deezes ontfang ik eens resolutie van den Raad met bijgevoegde requeste¹⁰ van mevrouw Van Teijlingen, waarbij de magistraat gelast word daerop te berigten. Dit request vinde ik niet te zijn geschreeven op zegel, gelijk ook geen segel is omgelagen om de daerbij geannexeerde¹¹ huwelijksche voorwaerden. Ik wenschte bij gelegenheid wel geïnformeert te worden op UHEG best oordeelt dat zulks deserzijds als ongemerkt word gepasseert, dan dat in het berigt daarvan eenigzints word gemeld.

Voor het overige weet ik van hier niets te berigten UHEG attentie waardig, als alleen dat de zoon van de heer kapitaïn Megert eenige weeken zeer krank geweest zijnde, is overleeden.

Wij allen maken onze nederige

Polderkaart van de Krimpenerwaard naar de situatie van 1800.

complimenten aan UHEG en zeer gerespecteerde familie, hebbende ik de eer zij zeer eerbiedig te noemen

HEG heer!

UHEG meer gehoorsame en onderdanige dienaar P. van der Meulen.

IJsselstein 18. oktober 1771.

Noten

1. Wellicht Hans Willem de Beaufort, die nog in 1771 zou overlijden.
2. Familielid van Jan Blanken Jzn. (1755-1838), inspecteur van 's lands rivieren onder inspecteur-generaal Christiaan Brunings

(deze laatste in functie 1769-1788).

3. In geval.
4. Ontlasten, uitwateren.
5. Voor de topografie zie de kaart van de Krimpenerwaard. Deze waterstaatkundige werken zijn verricht na de geslaagde internationale conventie te Den Haag over de financiering van de rivierverbeteringen in 1771.
6. Onderhoud.
7. De Middeleeuwse dam in de IJssel bij het Klaphek, scheiding van de waterschappen Lekdijk boven- en benedendams.
8. Vermelding.
9. Ophelderende toelichting.
10. Verzoekschrift.
11. Als bijlage toegevoegd.

HEG Heer!

Ik heb UHEG missive van den 7. deezer op den volgende dag wel ontfangen en daeruit met veel genoegen UHEG kgoed retour uit Zeeland¹ vernomen. Dien middag heb ik den heer Van Affelen op het stadhuis geïnformeert van UHEG intentie om de polderrekeningen op den 19de deezer op te neemen, welken dag gemelde heer wel convenieerende,² heb ik bezorgt dat de twee zondaegsche afkondigingen daarvan zullen gedaen worden, gelijk ook van der verdere rekeningen die op den 20. en 21e ten overstaan van den heer commissaris moeten werden gesloten, hebbende zulks zodanig geschikt dat op woensdag den 20. zullen werden gedaan de staats-, Baronnie- en beederekeningen van IJsselstein, alsmeede de beederekening van Benschop en op donderdag den 21. de beederekening van Noord Polsbroek, mitsgaeders de gemeenelandsrekeningen van Benschop en Noord Polsbroek.

Op den gemelde 8. november de magistraetsmaeltijd³ hebbende en met de overige leeden aan tafel sittende, wierd ik tot twee maelen toe door den heer Westrenen van de Vaart,⁴ welke aan mijn huis⁵ gekomen was, gepresseert van de maeltijd, die even begonnen was, op te staan, doordien mij nodig te spreken had, en niet op 't stadhuis geliefde te komen. Gemelde heer beklagde zig zeer over de bediendens van de jagt alhier, die hem – zo zeide – zijn snaphaen⁶ op Sticht⁷ hadden afgenomen, dat het waer was dat zijn honden op IJsselstein waren, dog dat hij die niet had kunnen houden en zijn volk uitgesonden had om dezelve weer te halen, gelijk hij, volgens zijn zeggen, aen deze jaegers ook versogt had zijn volk daerin de behulpsame hand te biedne. Hij hield zeer sterk aan, dat hem de snaphaen mogt werden gerestitueert,⁸ hetgeen ik gemelde heer beduide niet te kunnen doen zonder dat eerst de saak onderzocht was en zijn onschuld bleek. Ik heb bij die gelegenheid gemelde heer de indiscrete handelwijze onder het oog gelegd die gedurende deeze gansche jagtijd gehouden heeft, daar UHEG hem om zijn familie wille zo gratieus had getracteert. Onze conferentie duurde meer dan drie kwartier uur, wanneer in plaets van de

voorgenomene jagt te vervorderen zonder snaphaen van mij vandaan naar huis ging. UHEG nieuwe jaeger, mitsgaeders Willem Schaltz en Jan Donker, hebben mij vervolgens – contrarie het vorenstaande – komen kennisse geeven dat zij zig verborgen hebbende aan de kaede op de zuidzijde van Benschop leggende, gemelde heer Van Westrenen des nademiddags tusschen een en twee uur hebben zien staen op de voornoemde kaede agter het Hemeltje met een snaphaen in de hand, terwijl zij hoorde dat het volk van gemelde heer bezig was te jaegen in den Hoogenbiesen in de Langen Boomgaard, dat zij zig vertonende voornoemde heer van die kade is afgegaan op 't Sticht, dog naer een korten tijd weeder is op dezelve kade gekomen, tegens hun zeggende: 'Wat is dit voor een weg, die is niet te gebruiken,' daermeede denoteerende⁹ eene kleine plaets op die kade die morsig was, aan hun teffens vraegende of zij jaegers van IJsselstein waeren; dat zij meergemelde heer de snaphaen af vraegende van hem tot antwoord kreegen dat hij op Sticht was; dat zij hem zulks anders beduidende en aanhoudende om de snaphaen te hebben, hij tot hun zeide: 'Gij doet mij geweld aan,' dog dat hij – toen zij verder aanhielden – hun een fooij beloofde als zij hem de snaphaen lieten houden; dat hij dezelve – nadat die fooij door hun was geweigert – heeft overgegeven; dat zij geen polsstok hebbende om over de Hogenbiesen wetering te geraken, niet bij het volk en de honden van dien heer konde komen en dat zij wegaende, hij hun nogmaels een fooij belooft heeft als hem de snaphaen weer wilde geeven. Ik vonde mij verplicht UHEG hiervan te verwittigen opdat UHEG daar iets van voorkomende, van de rechte gesteldheid deezer zaak moogt bewust zijn.

Wij maken onze nerderige complimenten aan UHEG mevrouw, mijnheer UHEG vader en mijnheer en mevrouw Rengers,¹⁰ hebbende ik de eer mij eerbiedig te noemen

HEG heer
UHEG zeer gehoorsame en onderdanige
dienaar P. van der Meulen.

IJsselstein 10. november 1771.

Noten

1. J.F. de Beaufort was heer van Duivendijke en rentmeester van Kloosterzande.
2. Goed uitkwam.
3. Vanouds de gezamenlijke maaltijden van de leden van het magistraatscollege op het stadhuis juist voor de benoeming van de nieuwe leden op 11 november.
4. Vreeswijk.
5. Pieter woonde in een statig herenhuis aan de Benschopperstraat Zuidzijde (tegenover Hotel Epping), welk huis helaas in deze eeuw is afgebroken.
6. Jachtgeweer.
7. Het Sticht Utrecht, waar het jachtreglement van de Baronie niet gold.
8. Teruggegeven.
9. Aanwijzend.
10. Hans Willem Rengers en Anna Helena Henriëtte de Beaufort, een dochter van Joachim Ferdinand, woonden in Den Haag.

Nummer Zes

HEG heer!

Ik heb de eer gehad eergisteren UHEG zeer geëerde missive van den 20e dezer wel te ontfangen en daaruit te verstaan de intercessie¹ welke voor den heer Guldensteede word in het werk gesteld ter bekoming van seeker vacerent secretariaet. UHEG kunt versekert zijn dat ik de secretesse² in allen opsigten zal plaetse geeven. Deeze heer is mij waar oppervlakkig en niet van nabij, bekend, dog voor zoverre ik ZWE beschouw zal hij vrij wat beeter convenieeren van den heer P...; de levenswijze van dien heer is dezelve als gedurende de gansche tijd zijner inwoninge alhier, zijnde mij deswegens niets anders voorgekomen. De borgtogt welke de secretarissen in deeze Baronnie stellen moeten hebben alleen maar betrekking tot den ontfang van den 20e en 40e penning,³ zijnde mij niet bekend dat dezelve als venduemeesters⁴ daertoe eenigzints verplicht zijn of dat zulks ooit van een van hunedelen is afgeëischt. Het stuk van gemelde borgtogt is eenige jaeren in Benschop zeer gemakkelijk behandelt, hebbende het gansche geregt zig doorgaans voor den schout en secretaris tot borge geconstitueert; apparent heeft zulks ook in Noord Polsbroek plaets gehad.

Eergisteren communiceerde de heer schout van Benschop⁶ mij dat 'er in Benschop vier sollicitanten tot dat secretariaet genoemd wierden, als de heer Renssen, de jonge heer De Vaijnes, eene Panburg van Oudewater, die klercq aldaer is bijde heer Vermeij, en nog iemand van Rotterdam wiens naam ZWE vergeeten was. De twee laesten waeren bij ZWE geweest, hebbende de laeste verhaeld dat adres had aan den heer Raedsheer Ardesch, van wien gehoord had dat de begevinge binnen drie

weeken zoude geschieden.

Jacobus Voorboom heeft mij verzorg UHEG te schrijven dat zijn vaders stallinge zo compres⁷ is, dat daar niet dan zeer makke paarden kunnen gestalt worden, dat zelve een van hun bij Griethuisen op stal hadden moeten doen, dat daerom UHEG paard niet konden plaetsen, dog geliefde UHEG het paard op het kasteel te stallen, dat hij hetzelfde gaerne wilde oppassen. Ik begrijp zeer wel waerom UHEG zulks niet verkiest en geeve daerom UHEG in bedenking of dit paard niet zoude kunnen geset worden bij de meepaarden, indien UHEG zulks verkiest zal ik daer met de heeren Van der Roest en 't Hoen over spreken.

Het schouwreglement van den jaere 1740 insiende bevinde ik onnodig eene remonstrantie te doen tot het beplanten der dijken. De heer drossaerd Vultejus⁸ was altoos zeer tegens het plantsoen en is daerom nooit permissie gegeeven tot het beplanten der dijken aan beide zeide. Jan Graves⁹ heeft altijd willekeurig gehandelt zonder andere regenten te spreken, schoon de wet hem daertoe geen vrijheid gaf, en is het singulier,¹⁰ dat nog door andere, nog door mij zulks ooit is geremarqueert¹¹ want bij het reglement op de wegen word artikel 8 bepaelt op wat wijze de bomen opgesnoeit moeten werden, en artikel 9 vervolgens gezegt: 'Aen de meest zonzijde zullen voortaan in 't geheel geen knootstoven¹² mogen geset worden, ook zullen geen bomen, uitgezondert willige pooten,¹³ op de dijken en weegen mogen geplant worden, als met schriftelijk consent van den drossaerd, schout, kameraer en heemraeden, op de boete van vier schellingen voor iedere boom, en dat dezelve dadelijk zullen werden geamoveert.' Met permissie als voorsz. is mag mitsdien het

bepplanten overal geschieden; ik zal mitsdien de heer Van der Roest voor de heer Milaen permissie geeven en daervan zelfs ook gebruik maken.

De heer Rosterk¹⁴ is zo verre van desselve ongemak hersteld, dat in de Kersdaegen weder voorneemens is te prediken. Met mij avanceert het ook door des Heeren goedheid, maar mijne huisvrouw blijft nog in dezelve omstandigheid. Wij maken onze nederige complimenten aan UHEG mevrouw, mijnheer den Raedsheer en mijnheer en mevrouw Rengers, hebbende ik de eer mij eerbiedig te noemen.

HEG heer!

UHEG zeer gehoorsame en onderdanige dienaar P. van der Meulen.

IJsselstein 23. december 1771.

Noten

1. Bemiddeling.
2. Geheimhouding.
3. Belasting voor de Baron bij het aanvaarden van nalatenschappen.
4. Vendue- of stokmeester, een functie als belastinggaarder voor de secretaris van Benschop en Noord-Polsbroek.
5. Klaarblijkelijk.
6. Cornelis Graves, schout van Benschop 20.09.1752-01.06.1801.
7. Vol.
8. mr. Johan Vultejus, drost van 31.03.1730 tot 08.05.1750.
9. Jan Graves, vice, drost van 1756 tot 1762.
10. Opmerkelijk.
11. Opgemerkt.
12. Geknotte boomstompen.
13. Aanplantingen van wilgen.
14. Ds. Johannes Rosterk, predikant van de Hervormde Kerk 1762-1802 (leefde van 1728 tot 1803). Hij was gehuwd met Abigaël Pierson (gestorven in 1807).

Nummer zeven

HEG heer!

UHEG zeer geëerde missive van den 4. dezer is mij op zijn tijd wel geworden. Ik heb daaruit met genoegen gezien dat de handelwijze der regeeringe ten opsigte van den ouden Lokhorst UHEG goedkeuringe meriteerde¹ en dat UHEG nevens ons van oordeel zijt, dat de persoon van Johan Beukers boven Pieter Landzaet te prefereren is, zo zijn goed gedrag – zo wel beantwoord – als de overgegeeven bewijzen van zijne kundigheid voldoende zijn. Tot heeden toe is mij niets nadeligs van hem voorgekomen, integendeel, blijven alle rapporten voor hem gunstig. De heer predicant Mentés² heeft gisteren vier personen van Ameide gesproken die loffelijke getuigenissen voor hem gaven. Hij is zelve heeden voor de middag bij mij geweest en heeft aangenomen mij nadere attestatie³ van zijn goed gedrag te zullen bezorgen, dog het zal wel zaterdag worden eer ik die bekomen kan.

Ik heb de heer Beijen⁴ in secretesse verwittigt dat 'er voor het secretariaat van Benschop reets f 7500:0:0 is gepresenteert; dien heer is daarop overgegaan om zijne gedane offerte te augmentederen⁵ tot 8-000 gulden. Het is mij niet

onaangenaam dat Zwe daartoe is overgegaan, al was het maar alleen om P...⁶ te keer te gaan, alzo die persoon mij voorkomt nog UHEG, nog mij, nog de gemeente te zullen gelijkenen. Ondertusschen kon het wel gebeuren, indien de heer Beijen in zijne sollicitatien reussieert⁷ en bij zijn voorneemen persisteert⁸ om in deeze stad zijne residentie te houden, dat deswegens onaengenaemheeden voorvielen; zo lang ZWE met de heer schout in goede harmonie is zal 't wel gaan, dog wanneer iets tusschenbeide komt, zal zulks tegengesproken worden.

De vrouw van Leendert Groeneveld heeft mij gezegt UHEG verzogt te hebben om adsistentie ten einde wederom in staat te geraken vee aan te kopen, alzo door het zwaar verlies van al haer vee zigzelve niet konde redden.⁹ Ik informeerde mij wie daartoe meer geneegen zoude zijn en heeft zij mij niemand genoemd dan de heer Petsch. Ik ben zeer geneegen ongelukkige nae mij vermogen te helpen adsistereen, dog dan prefereer ik die van een goed gedrag zijn ver boven diegeene die een slegt leeven leiden. Dat zij tot dit laeste slag behoorden is alhier genoegsaem bekend, en zoude ik UHEG daarom in consideratie geeven

Ampliatie van de Ordonnantie en Placcaat over de Jaght, van wylen sijne Majesteit van Groot Britannien glorieuser memorie, de dato den 10. December 1687. ten oplichte van de Baronnie van Yffelstein.

Villem Carel Hendrik Friso, by der gracie Godes Prince van Orange en Nassau / *ic. ic.* Alsoo Wy ons beert oorde op het stult van de Jaght in de Baronnie van Yffelstein te stellen / no-digh gevonden hebben / de Obediantie en Placcaat over de Jaght van wylen sijne Majesteit van Groot Britannien te ampliaten / en ten deele te clauderen; SOO *is. t.* dat Wy by deliberatie en goetvinden van haar Hoogheid Mevrouw de Princesse Douairaine van Orange en Nassau *ic. ic.* Onse hooggeeerde Dijnar Weerde en Vooghesse verstaan en openbaeren.

Dat niemand in de Baronnie van Yffelstein sal mogen Jaagen / sonder onse speciale schriftelike permissie ofte die van Onsen Vooghsch / die alleen in qualiteit als Houtvester gerechtight is / de Jaght in de voorszeyde Baronnie met Onsen naame te exerceren.

Een Ongequalificeerde / die niet Jaghtonnen / Wazken / Patryshonden of hoer in het veld buiten de ordonnantie wagen gevonden werd / sal verbeuren boven de Wonden en hoer voer de eerste reis vyf en twintigh guldens / voer de tweede reis vyfthigh guldens / en voer de derde reis sal verbeuren als volgt geordeneert.

Die niet Cypaffen / Schietgeeren of andere Netten daar men Was of Patryshonden wagen kan / in het veld gevonden werd / sal verbeuren boven de twaalfen of netten voer de eerste reis vyfthigh guldens / voer de tweede reis dubbelt / en sal voer de derde reis arbitrairly gestraft werden.

Niemand wie het ook zo Inwooner of Vreemdelingh sal in den beslooten tyd haalen of Patrysen in de Stad of Baronnie van Yffelstein mogen hoopen / verhoopen of te hoop brengen / op de boete voer de eerste reis van vyf en twintigh guldens voer ieder stult / voer de tweede reis dubbelt en voer de derde reis op arbitrale oortee.

Schijf mede geen Inwooner of Ingekeeten van de Stad en Baronnie haalen of Patrysen / waar die ook souden mogen gebangen zijn / in de beslooten tyd buiten de Stad en Baronnie sal mogen verhoopen / of te hoop brengen / op poene als vooren.

Buiten den beslooten tyd sal ook niemand het zo Inwooner of Vreemdelingh eenigh Wild in de Stad en Baronnie mogen verhoopen / of soo veel de Inwoonders aangaat buiten de Baronnie te koop brengen / als na voogaande kennis van Onsen Houtvester of des sels gesubsitueerde / op de verbeure van het Wild / en een boete van vyftien guldens voer ieder stult.

Geen Schippers / Schuitvoorders of wie het ook zo / sal eenigh Wild mogen in of aancomen om te vercoeren / als op een brief van permissie van den Houtvester of des sels gesubsitueerde / op de boete van vyftien guldens voer ieder stult Wild.

Al de gene die eenigh Wild te hoop brengen / of by dewelke eenigh Wild gevonden werd / salken gehouden zijn den Houtvester sulso begerende / aan te toonen / waar of van wie sy het selde Wild hebben bekomen / en het selde niet kunnen doen / salken verbeuren het Wild en een boete van vyftien guldens voer ieder stult.

Niemand wie het ook zo / sal eenige Windhonden Wazken of Patryshonden mogen houden / als alleen die gene die tot de Jaght gequalificeert zijn / op verbeure van de Wonden en een boete van vyftien gulden: En alsoo de Huisshonden in gevolge van het 19. Artikel van de Obediantie van wylen sijn Majesteit moeten geknuppelt zijn / sal het aan de gequalificeerde of der selders Jaagers en Die-naars / eenige Huisshonden sonder behoofte knuppel of wagen of in het veld vindende / vyftaan / die te mogen dootschieten / en sal den Eigenaar daerenboven noch verballen zijn / in de boete by het voorszeyde 19. Artikel gestatueert.

Een In geballe iemand / het zo Gequalificeerde of Ongequalificeerde / eenige onbehoofte Wildwerk mochte komen te gebruiken / als Louren / Strikken / Stroopen / Klemmen / Dubels / Saarens / Asten / Dorperingen / Dergisten en diergelijke / sal deselve verbeuren een hondert gulden / en sal daerenboven arbitrairly werden gestraft na ergerite van saaken: Selkh mede in de voorszeyde boete en straffe sullen verballen zijn de gene / die met het voorszeyde onbehoofte Wildwerk in het veld gevonden werden.

Niemand sal eenige Quazel- of Snippagaars / noch eenige Dogens / Gans of andere Netten / daar men eenigh Wild mede vanght / in huis mogen hebben / veel min gebruiken / als niet kennisse en permissie van Onsen Houtvester / op poene van vyf en twintigh gulden / boven en behalven de verbeure van de voorszeyde Saaren en Netten.

Van den Houtvester sal by staan / soo dikwils het hem gelieven sal / by de gene / daar op hij eenige suspicie soude mogen hebben / huissoeking te doen / en sullen de ongequalificeerde by dewelke / na voogaande onthententse van eenigh Wild in huis te hebben / nochtans Wild gevonden werd / als mede de gene by dewelke gevonden werd eenigh onbehoofte Wildwerk / als Strikken / Stroopen / Klemmen / Dubels en diergelijke / voer Stroopers gehouden en gestraft werden na het hier voorenstaande 10. Artikel: En de gene dewelke mochten hebben ontfend Quazel- of Snippagaars / of andere Netten / daar men eenigh Wild mede vanght in huys te hebben / en by dewelke deselve nochtans gevonden werden / sullen verbeuren de dubbelde boete hier vooren Artikel 11. gestatueert.

Niemand wie het ook zo / sal niet sal en schids / met Cypaffen en andere Netten mogen Jaagen en Vangen / als alleen Onsen Houtvester / op poene van een hondert gulden / en daerenboven noch / voer soo veel aangaat de gene die permissie hebben om te mogen Jaagen / van verseecken te zijn van die permissie.

Een Ongequalificeerde / die Was of Patryshonden te vangen / of te schieten / sal verbeuren boven en behalven de boete hier vooren Artikel 13. gestatueert / indien het Wild niet Netten mochte gebangen zijn / en boven de verbeure van hoers / honden / Netten / en andere Jaghtgereetschap / voer de eerste reis / dat deselve gealangeert woer / voer ieder stult vyfthigh gulden / voer de tweede reis een hondert gulden / en voer de derde reis sal deselve arbitrairly gestraft worden.

Buitenlanders die in de Baronnie komen Jaagen of Stroopen / sullen verballen in dubbelde boeten in de Obediantie of in deese ampliatie gestatueert.

Schijf mede de gene die by nacht / een uur na Sonnen ondergang / en een uur voer Sonnen opgang / eenigh Wild konnen te schieten of te vangen / of die in het veld gevonden werden / met hoers / honden / Netten of ander Jaghtgereetschap / de voorszeyde boeten dubbeld sullen verbeuren.

De Opstenders op de Jaght by Onsen Houtvester aangeveld / eenige calange doende / sal aan deselve sonder eenigh ander bewys / volkomen-geloof gegeeden werden.

Voorts sal de Obediantie en Placcaat over de Jaght van wylen sijn Majesteit van Groot Britannien / van den 10. December 1687. voer soo verre het selde by deese Ampliatie niet is gealtereert / blyven in sijn geheel / en in alle punten en articulen tractelijc werden geobserveert en achtervolght.

Alsso gedaen Sochtlijch den 16. September 1720.
(L S) *M. L. Princesse van Orange, Vt. Onder stonb!*
Ter ordonnantie van sijne Hoogheid,
Was geteekent /
J. de Back.

In 'sGravenhage, by PAULUS en ISAAC SCHELTUS, 's Landts Druckers. Anno 1730.

of deeze zaak niet zoude verkiezen te laten aanstaan tot UHEG overkomst.

Ik ben zeer verheugt dat zijne hoogheid mijnheer den Raetsheer tot hoofd ingeland van Delfsland heeft gelieven aen te stellen; ik neem de vrijheid UHEG daermeede te feliciteeren, wenschende ZHEG hetzelfde met alle genoegen zal waerneemen.

Ik heb aan den heer advocaat Van Nes gesonden gehad alle de informatien ten lasten van de heer Westrenen, wegens de UHEG bekende contraventie¹⁰ van de ordonnantie op de jagt. Dien heer is van gedagten dat boven verbeurte van het roer behoort geëischt te worden eene dubbelde boete van 50 guldens uit hoofde van het 2e en 15e artikel van de ordonnantie van 16 sept. 1730 en van het 13. artikel van het placcaet van 1687.¹¹ Indien UHEG zulks goedvind zal ik tot consequëering dier boete tegens voornoemde heer gaen procedëeren.

Het geregt heeft met gemelde heer Van Nes geconsulteert over het berigt aan den Raad wegens de ampliatie¹² van de handvest rubriek van huwelijksche voowaerden. De consideraties van dien heer deswegens ingekomen zijne twijfel ik niet of zal dit berigt eerstdaags afgezonden worden.

Wij maken onze neederige complimenten aan

UHEG mevrouw en verdere zeer gerespecteerde familie, hebbende ik de eer mij eerbiedig te noemen

HEG heer!

UHEG zeer gehoorsame en onderdaenige dienaar P. van der Meulen.

IJsselstein den 7. januari 1772.

Noten

1. Verdiende.
2. Ds. Mento Mentès, Hervormd predikant te Benschop (gestorven 8 jan. 1781). Zijn dochter was getrouwd met Hermanus van der Roest.
3. Ondertekende verklaringen.
4. mr. Johan Franco Beijen sr., een van de meest aanzienlijke magistraten van IJsselstein (gestorven in 1789).
5. Vermeerderen.
6. Hoogstwaarschijnlijk Johannes Petsch (1720-1795), zie het vervolg van de brief.
7. Slaagt.
8. Volhardt.
9. Wegens herhaaldelijke epidemieën van de veepest.
10. Overtreding.
11. Zie de illustratie.
12. Aanvulling.

Historische Kring IJsselstein

De Stichting Historische Kring IJsselstein is tot stand gekomen in 1975 en stelt zich het volgende ten doel:

De belangstelling wekken voor de geschiedenis in het algemeen, voor de geschiedenis van IJsselstein en van de Lopikerwaard in het bijzonder.

Bestuur:

Voorzitter: L. Murk, IJsselstraat 24, IJsselstein.
Secretariaat: C.J.H. van Dijk-Westerhout, Omloop West 42, 3402 XP IJsselstein, tel: 03408-83699.
Penningmeester: W.G.M. van Schaik, M. Hobbemalaan 11, IJsselstein.
Lid: mevr. G.C.A. Pompe-Scholman.
Bank: Amrobank IJsselstein, reknr.: 21.84.00.217, giro nr. van de bank: 2900.

Redactie:

Drs. A.M. Fafianie, Duivenkamp 487, 3607 BH, Maarssen en B. Rietveld, Meerenburgerhorn 7, 3401 CC IJsselstein.

Donateurs ontvangen het periodiek (3 of 4 nummers per jaar) en worden op de hoogte gehouden van de activiteiten.

Nieuwe donateurs kunnen zich opgeven bij dhr. W.G.M. van Schaik, M. Hobbemalaan 11, 3401 NA IJsselstein, tel: 03408-81873. Voor inwoners van IJsselstein bedraagt de contributie minimaal f 20,- per kalenderjaar, zij die buiten IJsselstein wonen worden verzocht f 6,- extra over te maken i.v.m. de verzendkosten. Losse nummers kunnen voor zover voorradig, à f 7,50 bij het secretariaat worden besteld. Voor dubbelnummers is de prijs f 10,-. Verzamelbanden met 20 nummers naar keuze zijn f 80,-.

Brug in nood, noodbrug en brug zonder nood(zaak).

Door L. Murk

IJsselstein heeft niet alleen haar naam te danken aan de rivier de Hollandse IJssel, maar ook haar bestaan.

In vroegere jaren had het beslist voordelen om aan een rivier te wonen. In de middeleeuwen was het strategisch een winstpunt en in latere eeuwen had het een gunstige invloed op de economie van een stad. Het transport ging immers het meest over het water, de wegen waren beperkt in aantal en hadden een slecht wegdek.

Naast de voordelen waren er ook nadelen. De gemeente IJsselstein werd door de IJssel in tweeën gedeeld. Het gevolg daarvan was, dat het bouwen en onderhouden van dure bruggen een voortdurende zorg was (en is).

Het heeft tot 1964 geduurd voor de tweede brug over de IJssel in IJsselstein werd gebouwd. Daarvoor had de IJsselstad binnen haar grenzen zegge en schrijve één brug over een afstand van 8 km, gerekend vanaf de Geinbrug tot de 'Knollemanshoek'.

De allereerste brug over de rivier (althans de eerste brug waarvan gegevens bekend zijn) lag ongeveer 45 meter ten zuiden van de huidige brug. Men noemde die brug de 'Aschbrug'. Waar die naam vandaan komt is niet met zekerheid te zeggen. Mogelijk heeft het te maken met de 'Aschvaalt' die gedurende vele jaren gelegen was op de plaats waar de meubelfabriek van de 'Gebroeders Van Rooyen' gestaan heeft en waar zich nu de woningen van de woonwijk 'Hazenveld' bevinden. Deze eerste brug heeft dienst gedaan tot ongeveer 1850.

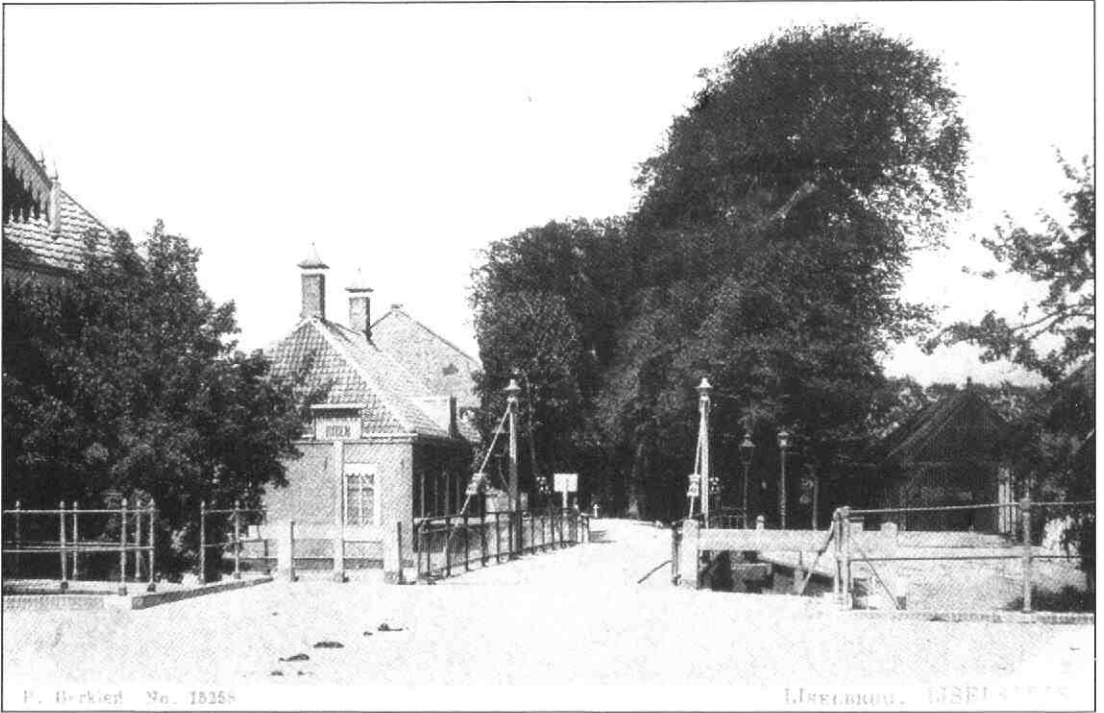
De nieuwe brug werd verplaatst naar de plek waar zich nu nog steeds een brug bevindt.

Het was een draaibrug met twee vaste bruggehoofden. Het openen en sluiten van deze brug veroorzaakte vaak problemen, hetgeen veel overlast bezorgde aan het wegverkeer.

De vaardoorgang werd op den duur te smal voor de steeds groter wordende vaartuigen, zodat er nog wel eens een schip klem kwam te zitten, tot grote ergernis van de plaatselijke bevolking. (zie krantebericht 10-5-1890)

Maandagmorgen was de overgang over de draaibrug voor de stad eenige minuten gestremd, doordien er een geladen vaartuig voor de houtwerf van den heer Schilten aan den grond zat. Zoodat een schuit die in de opening der brug lag, niet verder voort kon. Het gelukte den brugwachter en zijn knecht met eenige werklieden van dhr. Schilten eindelijk mer vereende krachten het vaartuig vlot te krijgen, zoodat het schip uit de brug kon passeeren en de brug weer dicht gedraaid kon worden. De rijksveldwachter S. die voor de geopende brug kwam, dreigde den brugwachter met een procesverbaal, waar wellicht geen gevolg aan zal gegeven worden, aangezien de brugwachter beweert er geheel onschuldig aan te zijn en hij zijn uiterste best heeft gedaan om zoo spoedig mogelijk de gestoorde overgang te herstellen.

In 1907 kwam aan deze overlast een einde toen Rijkswaterstaat een geheel nieuwe brug liet bouwen die heden ten dage nog geroemd wordt om zijn schoonheid. Het was een elegante, geel geschilderde verschijning, met een in dezelfde stijl gebouwd

P. Berkiel No. 18356

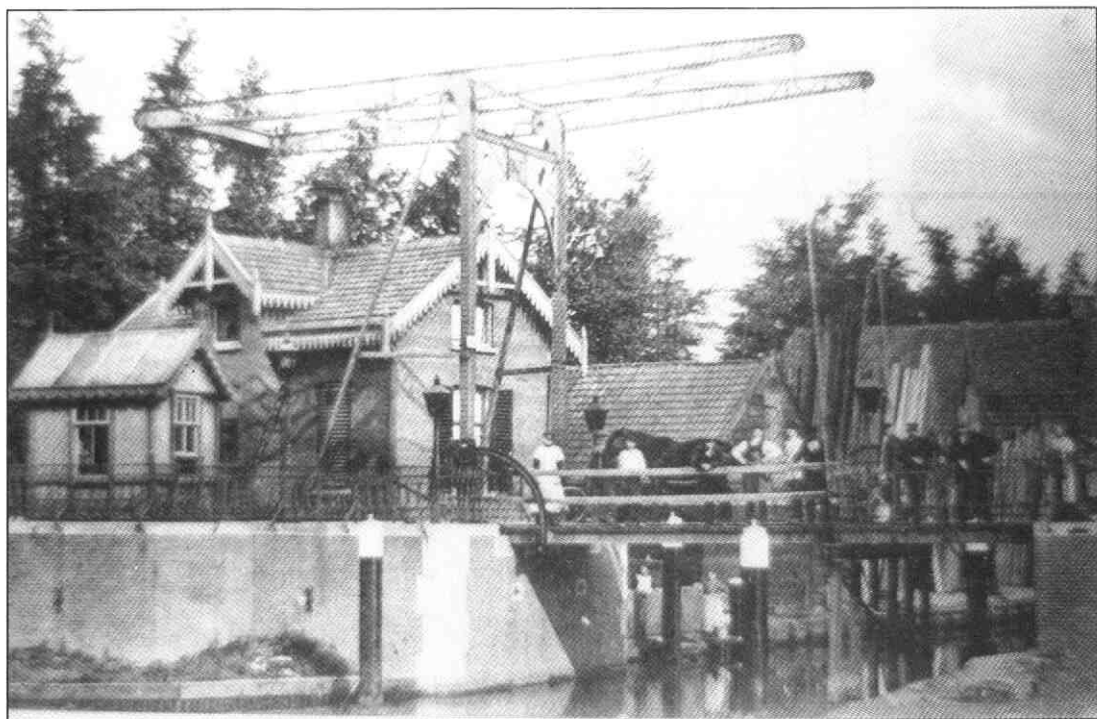
IJSELBRUG, LIJSELSTEIN

De IJsselbrug van voor 1907, gezien vanaf de stadszijde.

Dezelfde brug, gezien vanaf het water richting Montfoort.

Buiten de IJsselpoort, IJsselstein

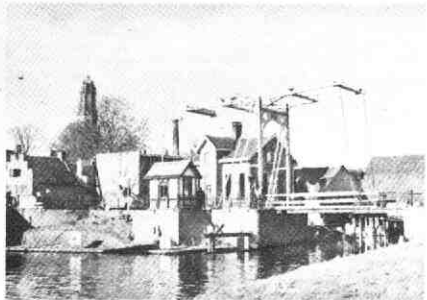

De ophaalbrug van 1907.

Brugwachter A. Rovers in de dertiger jaren op de brug. Let op het fraaie hekwerk.

De brug in IJsselstein, waar per dag zo ongeveer 1300 voertuigen overheen gaan, terwijl het scheepvaartverkeer op de Hollandse IJssel ook niet voor de poes is.

Dreestrekkers werden touwtrekkers

Niet ver van Utrecht ligt het landelijke IJsselstein. Het gras groeit er tussen de stenen in sommige straten en het meeste verkeer, dat via de weg door de provincie gaat, laat het plaatsje links liggen. In de uitvalsweg naar Jutfaas en Utrecht ligt echter een ophaalbrug, die uit 1907 dateert en waarlangs per dag gemiddeld 1200 voertuigen op vier wielen moeten passeren. Die brug krijgt het dus niet cadeau. Ze past ook eigenlijk niet meer in het moderne wegverkeer. Vrachtwagens, opleggers, tractoren en niet te vergeten, enige busdiensten moet ze over haar wegdek laten dreunen om nog niet te spreken van de enkele malen per uur dat ze kreunend haar brugdek moet verheffen om schepen, die haar passeren in de Hollandse IJssel, door te laten. Na 51 jaar is haar dat wel een beetje zwaar geworden. Te smal is de brug in de ontwikkeling van het wegverkeer geworden en het voorrangverkeer, dat als gevolg van de smalle brug gehandhaafd wordt, is zelfs niet meer voldoende om de verkeersstroom een regelmatige doortocht te verlenen. Deze brug (van Rijkswaterstaat) is

Met alle kracht gaan de bejaarden aan het touw van de brug trekken. Bruggwachter Jongerius heeft er kennelijk plezier in. Hij heeft nu alleen maar de bruggezelsten te innen, hoewel hij toch ook nog wel eens „zijn gewicht in de schaal legt“.

de laatste tijd in een vervallen toestand geraakt. De steunen zijn kromgetrokken en corrosie en roest goen nog dagelijks hun vernietigend werk. Ook het mechanisme is niet best meer en een paar weken geleden was het

zover dat de brug niet meer via het mechanisme open en dicht gedraaid kon worden.

Bruggwachter Jongerius dacht er het zijne van en nu hij voor het voldongen feit stond, dat hij de brug niet

alleen meer open- en dicht kon krijgen, heeft hij de hulp ingeroepen van zijn plaatsgenoten. Reeds lang is de brug van het oude vestingstadje een geliefde verzamelaarsplaats van de gepensioneerden en ouderdomsrentetrekken.

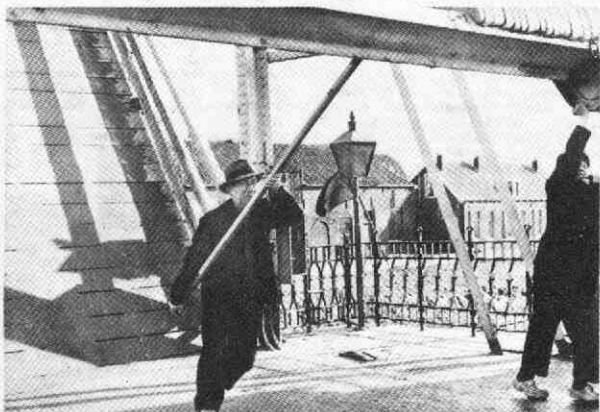
Met groot genoegen zijn de oudjes te hulp gekomen en met kennelijk plezier vervangen ze met gezamenlijke kracht het raderwerk van de brug. Komt er een schip in zicht in de bocht van de Hollandse IJssel, dan sluit één van hen de brughekken, een ander laat de bomen aan de andere zijde zakken en gezamenlijk gaan ze aan een touw, dat bevestigd is aan het tegenwicht van de brug, hangen, waardoor de brug omhoog gaat.

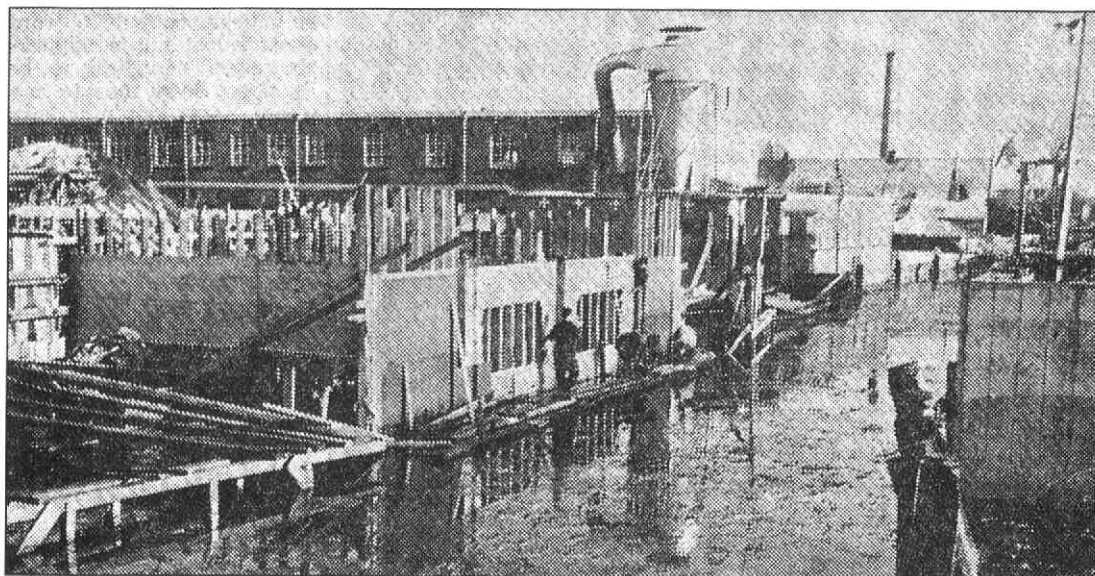
Als het schip gepasseerd is, klimmen een paar der oudjes tegen het brugdek op, een ander drukt via een paal het tegenwicht weer omhoog, terwijl een aantal van hen aan het touw gaat hangen om te voorkomen, dat de brug als zij over haar dode punt is, met een smak weer neer zou komen. Hoe het zij, de oudjes amuseren zich best, maar het verkeer ondervindt veel ongewenste vertraging. Bruggwachter Jongerius heeft het er niet moeilijk mee. Hij zorgt voor de inning van de penningen van de passerende schepen, maar vindt toch dat een moderne brug wel dringend op haar plaats zou zijn.

Met paal-, touw- en handkracht wordt het bruggewicht weer in beweging gebracht.

Tegen de brug omlaag, wordt deze weer gesloten. 't Valt niet mee met de klompen aan.

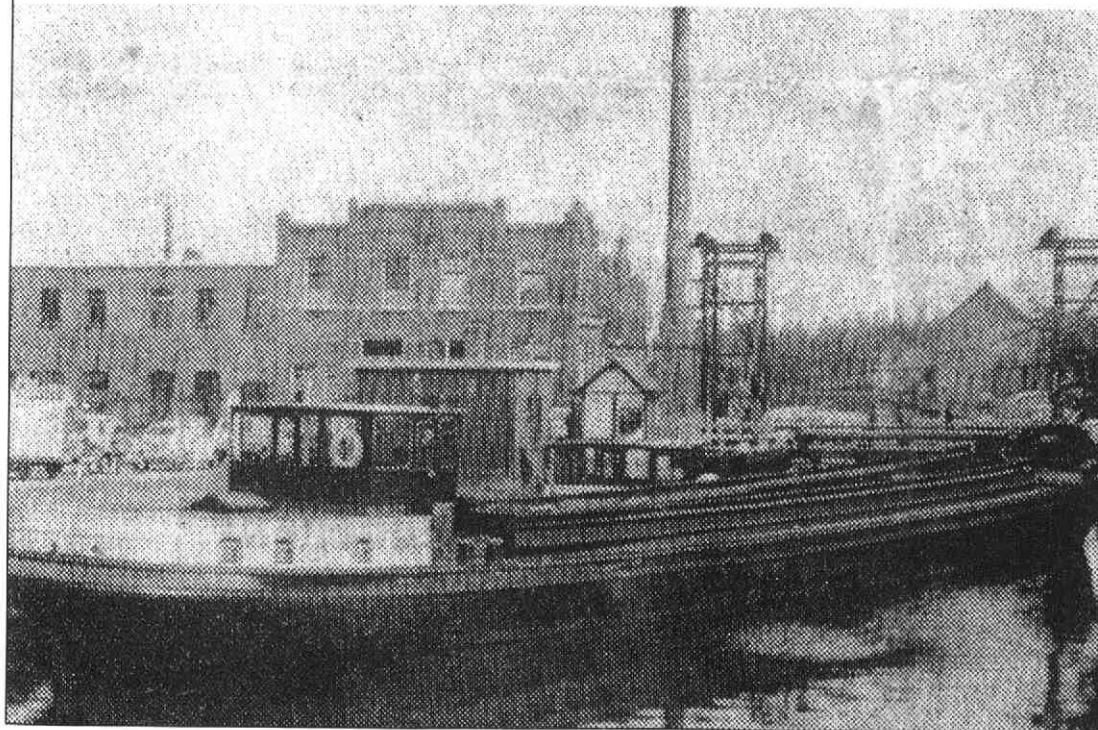
Bouw van de Oranjebrug, februari 1964.

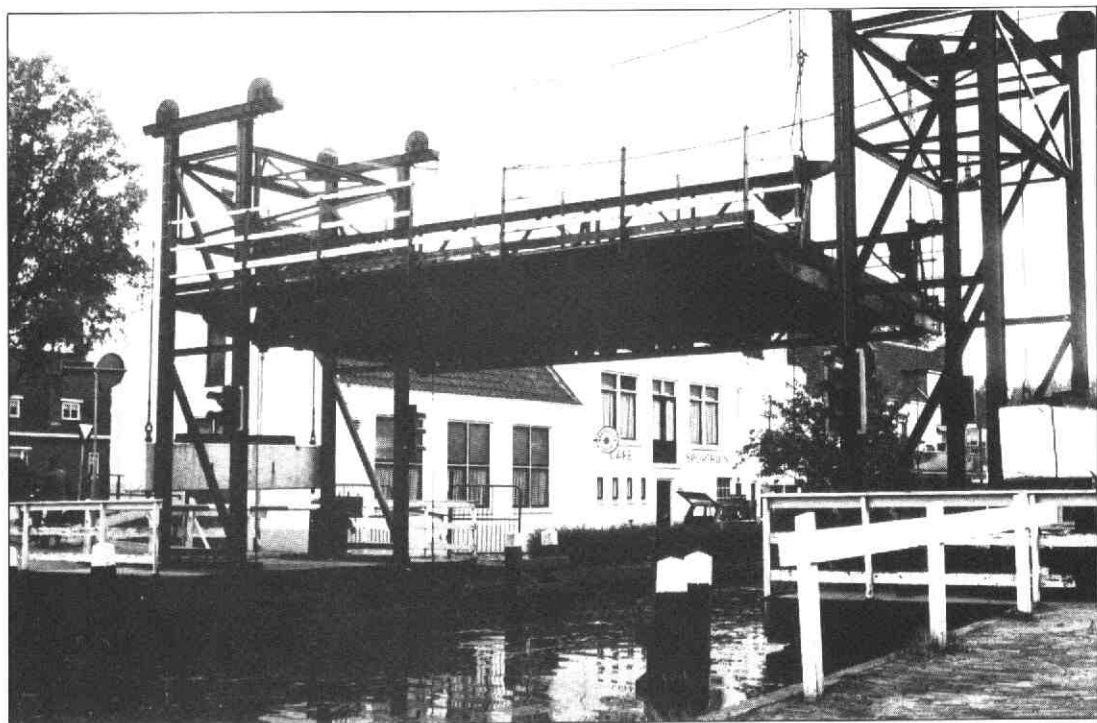
De 'Zenderstreek' van 8 oktober 1969.

Vrijdag was onze noodbrug opnieuw in moeilijkheden. Stortte vorig jaar een betonnen kontragewicht door slijtage naar beneden, nu werd een doorgesleten kabel tijdig ontdekt, maar door de reparatie onderhouden weg- en waterverkeer de gehele middag

hunderlijke vertraging.

De brug was aanvankelijk bestemd voor een tijdsduur van een jaar; nu hij al meer dan tien jaar dienst doet, en van ouderdom begint te kraken, is er helaas nog geen uitzicht op spoedige verbetering.

De noodbrug in 1971.

Eén van de vele gevallen waarin de brug ontzet is, 1971.

brugwachtersverblijf. Deze brug droeg duidelijke stijlkenmerken uit de periode van de beroemde architect Berlage. Men zou een vergelijking kunnen maken met de dakconstructie van de goederenbeurs in de Nieuwe Beurs te Amsterdam. Het hek had overeenkomsten met de bouwstijl van het St. Hubertusslot te Otterlo.

De brug heeft vele jaren goed gefunctioneerd. Door achterstallig onderhoud tijdens de oorlog en in de jaren daarna raakte de brug defect. Een jarenlang juridisch touwtrekken tussen Rijkswaterstaat en de gemeente over betaling van onderhoud, renovatie of vervanging volgde. Reparaties bleven uit en zo kon het gebeuren dat de brug alleen te openen was met mankracht van IJsselsteinse 'Dreestekkers', 65+ mannen die een uitkering kregen, ingesteld door de socialist Dr. Willem Drees. Deze senioren waren door brugwachter Jongerius aangetrokken voor één gulden per dag en gratis koffie, inclusief de sterke verhalen en stadsroddels.

Met deze situatie haalde IJsselstein de landelijke pers. (zie afdruk uit de 'Spiegel') Men kan zich indenken dat dit bepaald geen reclame voor het beleid van de overheid was. Rijkswaterstaat greep in, besloot de brug te slopen en TIJDELIJK een noodbrug te bouwen.

Dat de oude brug die moest verdwijnen eigenlijk nog niet zo slecht was, blijkt uit het feit dat de vele tonnen wegende noodbrug er veilig overheen kwam.

Als vervanging werd ongeveer 100 m zuidelijker een tijdelijke brug gebouwd, bestaande uit oude onderdelen van een militaire Baileybrug. Deze zogenaamde 'noodbrug' zou maar liefst 13 jaar dienst gaan doen als de enige rechtstreekse toegang voor het wegverkeer naar IJsselstein vanuit Utrecht.

Door het steeds slechter worden van de noodbrug kwam het ongeval van donderdag 12 januari 1967 niet als een verrassing. Het politierapport meldde het volgende:

Plaatsvervangend brugwachter van RWS, Cees van Heezik, opende op deze dag de brug na het eerste geluidssignaal voor het 131 ton metende motorschip 'Martha' van schipper Matthijs van Rossum uit Vreeswijk. Plotseling stortte de brug van 3,5 m hoogte, tezamen met het 4000 kg wegende contragewicht met een donderend geraas naar beneden. De 'Martha' was de brug op enkele meters genaderd en een aanvaring was niet te vermijden. Er deden zich gelukkig geen persoonlijke ongelukken voor, maar de materiële schade aan brug en schip was aanzienlijk.

Hierna heeft het nog 5 jaar geduurd voordat een definitieve oplossing voor dit probleem werd gevonden.

In 1972 is op de plaats van de oude brug uit 1907 een fraaie brug gebouwd, lijkend op zijn voorganger, maar veel solider uitgevoerd als al zijn voorgangers samen. Deze brug werd tweedehands door de gemeente IJsselstein aangekocht. Voor de weggebruiker van nu is het jammer dat de brug, ondanks de prima conditie waarin hij verkeert, grotendeels buiten het IJsselsteinse verkeerscirculatieplan is gehouden. Door het zeer beperkte gebruik van de laatste brug zal deze zeker een hoge ouderdom kunnen bereiken. Tenzij er weer eens veel waarheid blijkt te schuilen in het gezegde: RUST ROEST.

Bronvermelding:
Spiegel, 1-3-1958.
Over IJsselstein gesproken, HKIJ, 1985.

IJsselstein

Geschiedenis en architectuur

Vanaf 9 september is in de boekhandel het boekwerk *IJsselstein, geschiedenis en architectuur* verkrijgbaar.

Het werk is een rijk geïllustreerde samenvatting van de omvangrijke, monumenten inventarisatie welke in de jaren '85 en '86 door Brigitte Giesen-Geurts en Renata Mimpfen in het kader van hun afstudeerproject 'Cultuurgeschiedenis' is gemaakt. De inventarisatie valt binnen het kader van het landelijk 'Monumenten Inventarisatie Projekt' (MIP) en de uitgave is mogelijk gemaakt door de 'Stichting Publicaties Oud Utrecht' samen met de gemeente IJsselstein.

Het is de derde uitgave in de 'Monumenten Inventarisatie Provincie Utrecht'. Tijdens het onderzoek heeft de HKY de nodige medewerking mogen verlenen.

Het werk bevat een ontwikkelingsschets van de gemeente IJsselstein en geïllustreerde beschrijvingen van zo'n tweehonderd zestig cultuurhistorisch waardevolle elementen. De historische inleiding beschrijft ook de naoorlogse ontwikkeling, terwijl wat betreft de selectie van de gebouwen de grens omstreeks 1940 is aangehouden. Niet alleen monumentale gebouwen als de beide kerken, het oude raadhuis of de molen, maar ook eenvoudige woningen en bedrijfsgebouwen en de boerderijen. Ook kleine elementen als een toegangshek, een boenhok of een oude grens paal zijn beschreven. Bij ieder object is een waardering gegeven: één ster staat voor beeldondersteunend, twee sterren voor

beeldbepalend en drie sterren voor monumentaal en zeer waardevol. Wanneer een gebouw officieel beschermd monument is ingevolge de Monumentenwet dan is er tevens een 'M' toegevoegd.

Voorts is een beknopt overzicht gemaakt van de in IJsselstein voorkomende typen gebouwen. Daarnaast is een overzicht gegeven van de archeologische terreinen en historisch-geografische monumenten.

Tot slot is behalve een verklarende woordenlijst van bouwkundige termen en een adressenlijst van alle beschreven objecten ook een lijst opgenomen van architecten en aannemers die actief zijn geweest in de gemeente IJsselstein. Als verantwoording en ter nadere studie is een uitgebreide literatuur- en bronnenlijst opgenomen.

Met deze inventarisatie en boekuitgave wordt een goed en leesbaar inzicht verkregen over de cultuurhistorisch waardevolle bebouwing in onze gemeente. Wij spreken de hoop uit dat het een serieuze leidraad mag zijn bij het toekomstig gemeentelijk monumentenbeleid.

Uitgave: Kerkebosch bv - Zeist
aantal pagina's: 292
ISBN: 90-6720-059 X
Prijs: f 24,50

De jaren dertig

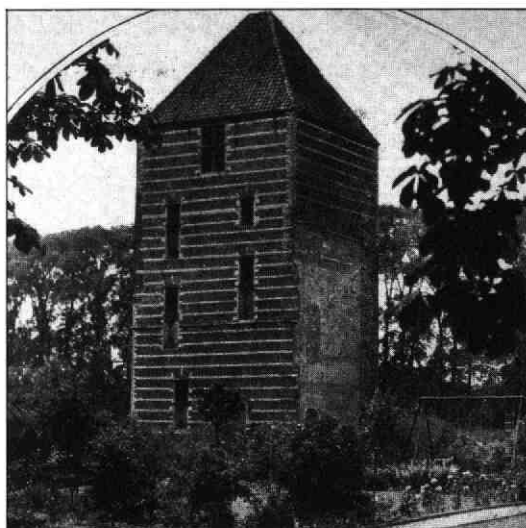
De jaren dertig staan geboekt als de donkere jaren voor de Tweede Wereldoorlog waarin internationale conflicten en economische crises aanleiding gaven tot de schrikwekkende jaren van vernietiging daaraanvolgend. Ook IJsselstein deelde volop in de economische malaise. (zie HKY 47)

Het is misschien daarom dat de publicaties welke in die jaren aan onze stad gewijd zijn een beeld opleveren welke voorbij gaat aan de crisis. Immers, niemand zet zijn ellende graag te kijk. Als we de publicaties volgen van het geïllustreerde tijdschrift 'Utrecht in woord en beeld' uit deze jaren krijgen we een beeld van een gemoedelijk provinciestadje weggedrukt in de vergetelheid van roemrijker jaren.

Een stadje wat decennia lang gelaten wacht op de jaren van enorme expansie na de oorlog.

De prachtige zwart/wit fotografie welke voor de oorlog een kunstzinnig hoogtepunt bereikt in samenhang met de technische hoogstaande druktechnieken spreken een taal welke vandaag niet meer gesproken wordt. In tegenstelling tot de hedendaagse, kille en objectieve, kleurenregistraties lijkt de fotografie in die jaren bij haast elk beeld ruimte voor de eigen fantasie te geven.

De bijna lyrische bijschriften versterken dit karakter zeer. Wat dacht u van een tekst als:

... die oude kasteeltoren, verweerd en vergrijsd in den loop der eeuwen, temidden van het frissche groen, dat elk jaar opnieuw hem als een in een kring van zonnige jeugd zet. Wat menschenhanden schiepen brokkelt elk jaar meer af, en is tot ondergang gedoemd, maar de natuur blijft eeuwig jong.

Een tekst welke in onze tijd zeker overpeinzing verdient.

De 'Katholieke Illustratie' van 17 oktober 1934 laat echter zien dat ook voor IJsselstein de internationale verwickelingen realiteit zijn. Met een 'luchtbeschermingsoefening' moet de bevolking leren hoe te handelen bij een eventuele luchtaanval.

De moderne reproductietechnieken maken het mogelijk om iets van de sfeer uit de jaren dertig hier terug te vinden en geniet u mee, beelden en tekst spreken voor zich.

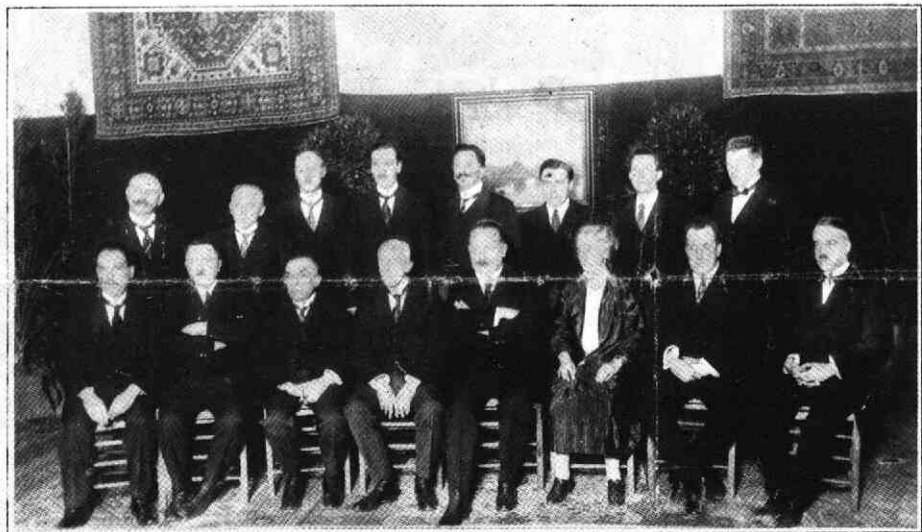
h. Munk

Landelijk tafereeltje in de omgeving van Ysselstein. De arrestede is hier nog niet vergeten, zoals men ziet.

'n Typisch kùkje in de mandenmakerij van de firma van Elst te Ysselstein. Het mandenmaken is een ambacht, dat vooral in de dorpen langs onze groote rivieren en kanalen nog druk beoefend wordt.

Den 16den December herdacht de heer J. Stebbenburg te Vreeswijk den dag, waarin hij voor 30 jaar in dienst trad bij de firma J. Meester aldaar. Onze welgemeende gelukwensen.

*

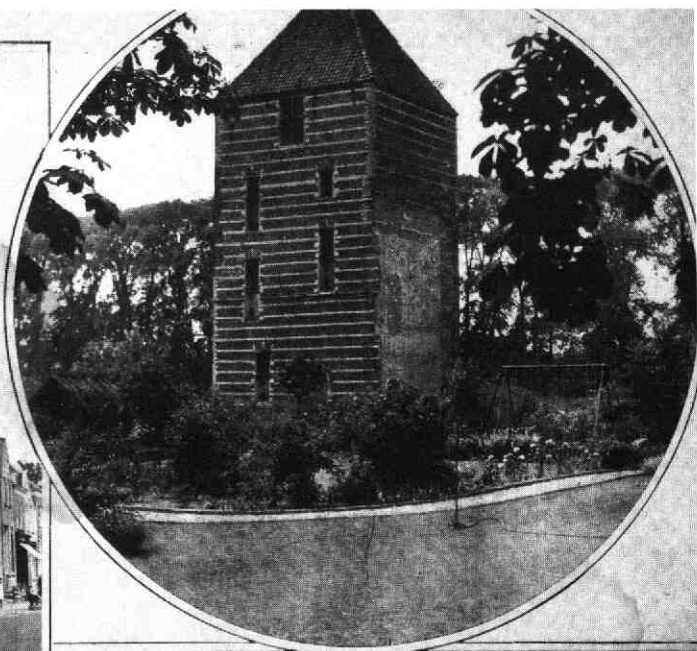
Hiernaast: De gemeentelijke H.B.S. vierde Zaterdag haar zilveren feest met een herdenkingsplechtigheid, welke gevolgd werd door een officieel maaltijd in het jaarbeursgebouw. Hierboven een foto van den directeur met de lezaren.

Jong Holland op de schaats. Zouden we dit jaar een strengen winter krijgen? Het is wel lang geleden, dat wij een recht wintersch Kerstfeest hadden, met arceleden, met druk bedren ijsbanen, met slomp en saliemelk. Maar de voorsteekenen zijn in elk geval gunstig. Oostenwind en lage temperatuur.

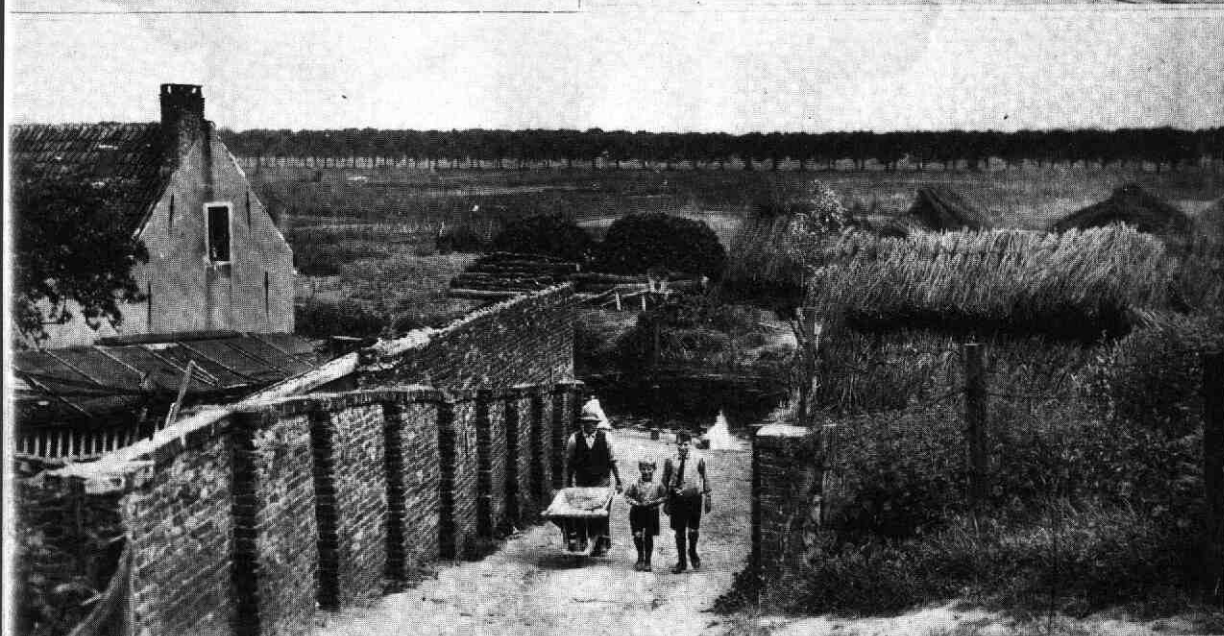
Gelijk wij in ons vorig nummer reeds meidden, herdacht mej. J. Bijlsma, verloskundige te Ysselstein, haar zilveren jubileum. Wij kiekten de jubilarisse nog, te midden van familie, collega's en feestcomité.

het raadhuis van IJsselstein, met zijn twee aardige trapgeveltjes opzij, en ge-
 grond door een schilderachtig torentje, maakt vanaf het ruime voorplein een
 aantrekkelijken indruk. Het is burgemeester van Abbink Spaik, die hier
 edert verscheidene jaren de gemeente bestuurt, daarin bijgestaan door de
 vethouders en den raad. In cirkel: Een merkwaardig contrast: die oude
 tinsteltoren, verweerd en vergrijsd in den loop der eeuwen, temidden van het
 frische groen, dat elk jaar opnieuw hem als in een kring van zonnige jeugd
 zet. Wat menschenhanden schiepen brokkelt elk jaar meer af, en is tot
 ondergang gedoemd, maar de natuur blijft eeuwig jong.

IJSSELSSTEIN

Onder: Oud-IJsselstein komt hier naar voren! De dikke muren, die men op ons
 plaatje ziet, zijn in de Middeleeuwen niet voor niets gebouwd: in die roerige
 dagen lag ons stadje dikwijls midden in de branding, en de brave burgers
 warden dan maar wat blij met die stevige beveling. Rechts: Zooiets zou op
 het Vreeburg te Utrecht, of in de Langestraat te Amersfoort niet mogelijk
 zijn, maar in de stille Weidstraat te IJsselstein, waar niet zooveel auto's door
 omen snorren elken dag, is het nog wel mogelijk om een gemoedelijk kring-
 tje te vormen en eens even een stevige boom op te zetten. Waarover? Nou,
 dat kunt u wel raden! de politiek natuurlijk, dat is het onderwerp van den dag!

STORM OVER IJSSELSTEIN

Sirenen loeien, klokken luiden, vliegtuigen ronken. Wat is er te doen in 't vredige plaatsje IJsselstein? De arge-looze bezoeker weet niet waar zich te bergen; om 'n straathoek verschijnt plotseling de stoombrandspuit, getrokken door paarden met wapperende manen; ordonnansen flitsen voorbij; verpleegsters met brancards ijlen langs, spookachtige mannen met gasmaskers loopen iemand haast onder den voet. Van overal donderen de ontploffingen los.

IJsselstein heeft z'n luchtbeschermingsoefening. Het hoofdbureau is op 't gemeentehuis gevestigd en de

belangstelling van de bevolking — die bij 'n echten lucht-aanval in de kelders behoorde te zitten — concentreert zich vooral op de markt.

In alle torens zijn wachters geposteerd, die, met kijkers gewapend, ijverig de lucht afzoeken naar vijandelijke vliegers. Te ongeveer half vier verschijnen aan den horizon drie uiterst kleine stippen; op 't zelfde oogenblik loeit op de markt 'n sirene en de klokken beginnen te luiden. Op dit moment zou de burgerbevolking zich bij 'n echten aanval in de kelders moeten begeven. Spoedig zijn de vliegtuigen boven de stad gekomen;

De wachter op den toren geeft het sein, dat er vijandelijke vliegers in aantocht zijn.

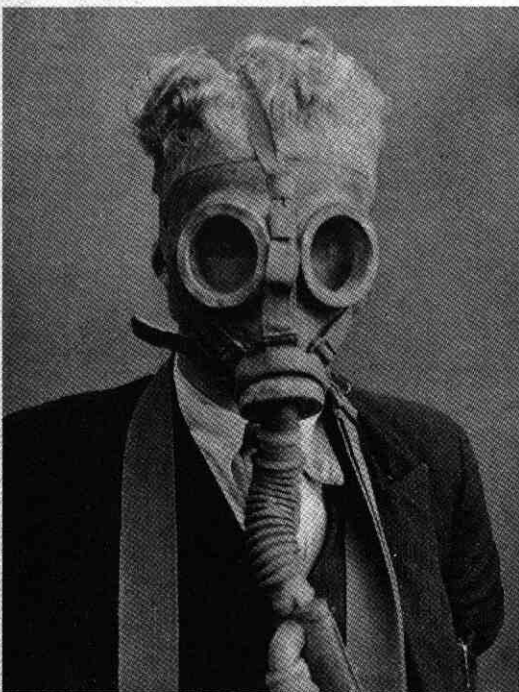
zij werpen hun bommen; meerdere ontploffingen zijn hoorbaar. De ordonnansen komen met alarmeerende berichten over veel gewonden, ingestorte huizen, vernietigde bruggen, diverse branden, breuken in het waterleidingnet etc.

Onmiddellijk rukt de geneeskundige dienst uit om de gewonden te behandelen en met brancards naar het ziekenhuis te transporteren.

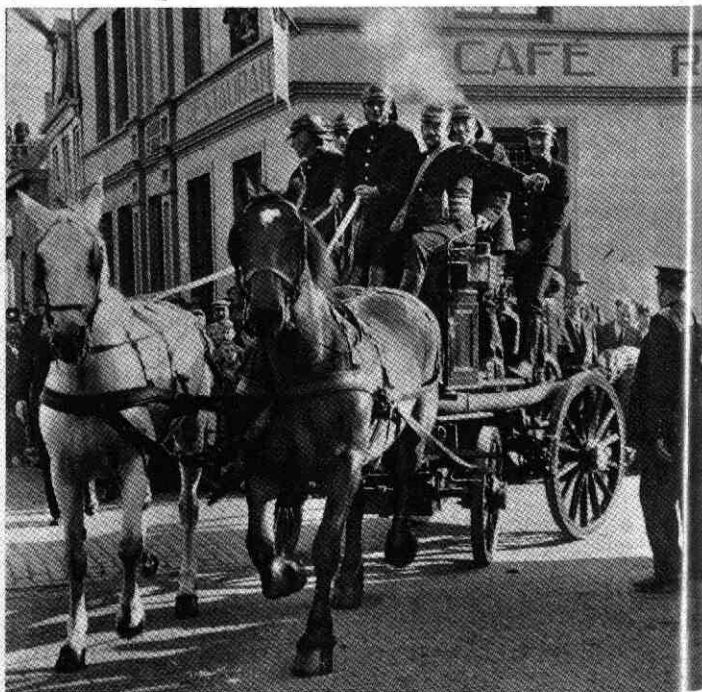
De brandweer stort zich op verschillende branden, in 't centrum en aan den overkant van den IJssel.

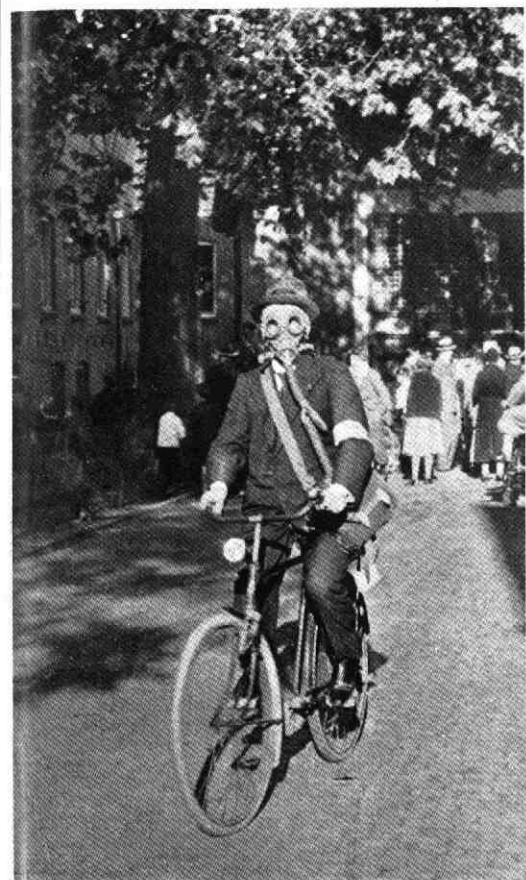
De jeugd stelt belang in de vliegmachines.

Het gasspook.

De brandweer trekt uit.

De ordonnans doet dienst. Hij gelijkt een griezelige spookverschijning in het stadje IJsselstein.

De brandweer in actie. 'n Vat teer was in brand gestoken om de oefening luister bij te zetten.

pontoniers hebben intusschen 'n pontonbrug geslagen naast de vermelde brug; 'n gasverkenner meldt gasbesmetting en 'n ploeg, voorzien van gasmaskers en brancards, ruikt uit; de ontsmettingsdienst is al in actie, zet 't terrein af en bestrooit de plaats waar de gasbom gevallen is met chloorkalk, en intusschen hebben werklieden der gemeentebedrijven de waterleiding hersteld.

Luitenant-generaal C. A. Prins, commandant van een luchtverdedigingskring Utrecht-Soesterberg, vergezeld van meerdere stafofficieren, de burgemeester van IJsselstein Mr. J. J. Abbink Spatnk, verschildende burgemeesters van omliggende plaatsen en brandweerautoriteiten begeven zich naar de bedreigde punten om de oefeningen gade te slaan.

Kwart over vier luiden nogmaals de klokken ten teeken dat 't luchtgevaar is geweken en de oefeningen zijn geëindigd.

Dit is het krantenrelaas van: Storm over IJsselstein. Alles verliep buitengewoon vlot.

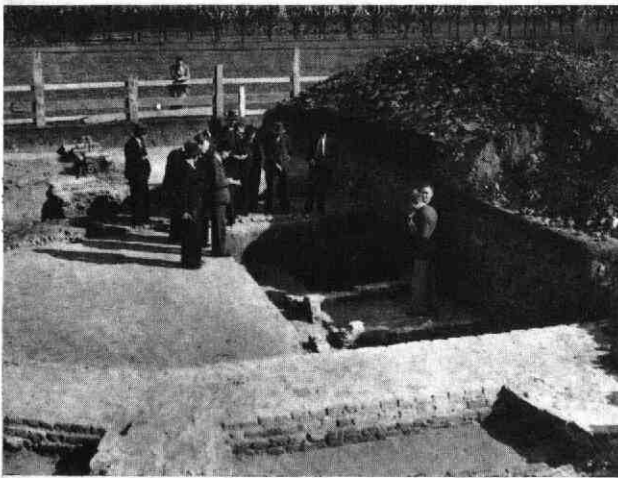
De kapitein J. J. v. Riessen, van het bureau voor luchtbescherming v. d. generalen staf, deelde ons mede, dat hij zéér tevreden was over de snelheid, waarmede de ordonnansen hun berichten overbrachten, over het vlugge gewondenvervoer en het uitgebreide beschikbare personeel bij alle diensten.

Laten we hopen dat 't bij oefening zal blijven. In dien geest althans hebben we hier eens laten zien, hoe de luchtbeschermings-afdeeling van ons leger werkt.

W. v. d. R.

Een stachtoffer van het mosterdgas. Over den gewonde staat generaal C. A. Prins gebogen, commandant der luchtverdediging, kring Utrecht

Elkenjare pleegt burgemeester Abbink Spink de vertegenwoordigers van de dagbláders uit te noodigen tot een bezoek aan IJsselstein, het pittoreske stadje aan de Hollandse IJssel, en ook ditmaal bleef men trouw aan deze goede traditie. Links: in het bijzonder gold de belangstelling der journalisten de opgravingen aan de Nieuwpoort, die dezer dagen met succes werden voortgezet. Rechts: op het terrein aan de Nieuwpoort heeft men thans zeer oude palen opgegraven, die afkomstig zijn uit het Karolingische tijdperk, zoodat de conclusie gewettigd is, dat IJsselstein nog veel ouder is, dan men aanvankelijk dacht. Burgemeester Abbink Spink en de journalisten bekijken hetgeen aan het daglicht werd gebracht.

Journalisten bezochten IJsselstein

Bij het begin van de zestiende eeuw maakt men een aanvang met den bouw van de Ned. Herv. Kerk, die vooral door zijn toren groote bekendheid in den lande heeft. Men ziet hierboven den monumentalen ingang

Links: IJsselstein's raadhuys maakt met zijn aardige klokketoren en voornamen bordestrap een echt stadschen indruk. De prachtig geres taureerde raadszaal bevat enkele waardevolle schilderijen, die door het Rijksmuseum in bruikleen werden afgestaan.

Een der oudste gebouwen van IJsselstein is ongetwijfeld het Ewouds gasthuis, dat in lang vervlogen jaren het oude klooster Onze Lieve Vrouwenberg geweest moet zijn. Onder het bouwwerk vindt men dan ook nog de zware kloostergewelven. Thans is het in gebruik als tehuis voor ouden van dagen. Hieronder: bejaarde bewoners van het Ewouds Gasthuis genoten juist van een warm bakje thee, toen het gezelschap journalisten een bezoek kwam brengen.

Bekoorlijk zijn vooral ook de smalle grachtjes, die tot dusver gelukkig voor demping behoord zijn gebleven. Het is te hopen, dat zij nog lange jaren het stadsbeeld mogen sieren. Hieronder: grote bossen teenen staan in het water, gereed om geschild te worden. Men vindt in den Lopikerwaard nog heel wat griendland, en in IJsselstein worden grote hoeveelheden teen verwerkt.

Een nieuw gebouw in een oud stadje! Dezez dagen werd de eerste steen gelegd van het gebouw voor 't Groene Kruis te IJsselstein, en zooals onze lezers zien, schiet het werk al aardig op. Binnen niet te langen tijd zal de stad een doelmatig huis rijker zijn, waarvan zeker een druk gebruik zal worden gemaakt.

UIT HET OUDE

Rechts: De gevreesde iepenziekte heeft ook IJsselstein niet ongemoeid gelaten: langs den moeten wandelweg worden de fraaie iepen geveld, omdat ze nagenoeg allen aangetast waren. Jammer genoeg, want vooral de iep levert in ons polderland zulk een mooie stoffeering van het landschap.

De stadsgracht van IJsselstein is niet breed, maar toch zal ze in vroeger eeuwen wel een flinke hindernis geweest zijn voor de stroopende benden, die dan het platteland onveilig maakten. We leven nu wel heel wat rustiger dan in die dagen, tenminste wat de binnenlandsche toestanden betreft.....

IJSSELSTEIN

Onder: De jeugd helpt graag een handje mee, als de geveldde iepen weggesleept moeten worden, gedachtig aan het spreekwoord dat zegt: vele handen maken licht werk.

'Nieuwstijdinghe'

door L. Murk

De krant, communicatiemiddel bij uitstek speelde vroeger een minder grote rol dan men wellicht zou verwachten. In de eerste plaats het lage peil van de algemene volkswontwikkeling; de grote massa van het volk, waaronder het analfabetisme nog vaak voorkwam, las eenvoudig niet.

Een andere faktor was de relatief hoge prijs van de dagbladen als gevolg de moeilijke verspreiding en belastingen op kranten, de zogenaamde 'belasting op schrijven en lezen'. De mondelinge openbaarmaking was het meest verbreid en tevens de belangrijkste vorm van berichtgeving. Men moest het meer hebben van horen dan van lezen.

De mensen die op mondelinge informatie waren aangewezen probeerde veel in contact te komen met rondreizende kooplieden, marskramers, kermisgasten, schippers en muzikanten.

Deze groep lieden moesten natuurlijk goed op de hoogte zijn van het laatste nieuws uit provincie en regio.

Een veel gebruikte methode om burgers in te lichten omtrent allerlei voor hen wetenswaardige zaken, was de 'kerkespraak'.

Het was mogelijk tijdens of na de kerkdienst in de kerk mededelingen te doen

betreffende aangelegenheden van wereldlijke aard.

Deze 'kerkespraak' berustte echter wel op de bestaande samenhang tussen kerk en wereld.

In de kerkespraak kwamen ook de verpachtingen van landerijen en accijnzen alsmede de bestrijding van brandgevaar en de activiteiten van de schutters aan de orde.

Vele eeuwen liggen tussen de eerste gedrukte vlugschriften die gemaakt konden worden na het uitvinden van de boekdrukkunst in de 15e eeuw en onze nieuwste vorm van massacommunicatie: tv, kabelkrant en regionale radio.

Om enige indrukken te krijgen van wat er bijvoorbeeld 200 jaar geleden voor nieuws en andere belangrijke mededelingen waren, is gebruik gemaakt van de *Utrechtsche Provinciale- en Stads courant*, *Stichtse courant* en *Gazette d'Utrecht*.

Bronvermelding:

'IJsselstein in het nieuws, 1780-1850'

door Jan Schut, Jutphaas.

Beperkt uitgegeven April 1980

De Nederlandse krant 1618-1978,

M. Schneider.

Het Wereldvenster, Baarn.

Kop van de 'Utrechts Courant', 1831.

UTRECHTSCH E

COURANT.

VRIJDAG

DEN 23. SEPTEMBER.

GORINCHEM den 20. September.

Eergisteren ochtend ten zeven ure heeft het korps vrijwillige Jagers, Utrechtsche Studenten, dezelve kantonnement verlaten, om naar de Akademie stad terug te keeren. De generaal-majoor baron des Tombes, bevelhebber der eerste brigade van de tweede divisie, waartoe deze edele jongelingensar-behoorde, heeft dit korps, vergezeld van zijnen

zaakt worden uit te boezemen; dan mijne dierbare krijgsmakkers, dan en altoos roept Gijl. van ganicher harte met ons, *voorwaarts, marsch!* Alles voor Koning en Vaderland!"

Een driewerf *hooroo*, met geestdrift door de studenten uitgeroepen, schonk eenige lucht aan de gloeiende boezems dezer jongelingen, wier gevoel van asudoening over zulk eene ontvangst oversteelt, zich op hun gelaat kenmerkte.

Te koop

1799: 19 Augustus:

De Curators in den verlaten Boedel van ADRIAAN VAN DER DOES Junior, Brouwer, gewoond hebbende te YSSELSTEIN, zullen op DONDERDAG DEN 5. September 1799, des voormiddags om elf uren, op den stadhuise van YSSELSTEIN, publicq opveilen, en op DONDERDAG DEN 12. daar aan volgende ter Plaatse en uree voorsz. finaal Verkoopen: een zeer Neeringryke en wel ingerigte, van Ouds vermaarde, BIER- en ASYN BROUWERY, genaamt DE KLOK, met deszelfs zeer modern en wel Doorbebouwd Huis, Erve, Stallinge, Koetshuis, Meltery, Pakhuizen, Kelders, Tuin, en al dat geene wat tot een compleete Bier- en Asyn Brouwery behoord, met de Gereedschappen; voorts een parthy MOUT en HOP, mitsgaders Vaatwerk en Bieren daar by en aangehoorende, zynde het Huis voorzien van diverse Behangen en Gestucadoorde Kamers, hebbende een alleraangenaamst uitzigt; alles staande en geleegeen by en annex den anderen, binnen de Stad YSSELSTEIN. – Zullende de gemelde Curators op MAANDAG den 16. SEPTEMBER 1799. en volgende dagen in de gemelde Huizinge Verkoopen, eene zeer moderne en zindelyke INBOEDEL, mitsgaders Boeken, Rariteiten en Mathematische instrumenten. Voorst twee fraaije Bruine Merrie Paarden, Rytuigen. (waar onder een geheel nieuwe fraaije Fransche Chais;) Tuigen en verdere Stalgereedschappen. Alles breeder by Billetten gespecificeert.

Werdende voorts allen en een iegelyk die eenige nadere informatien begeerd – of ietwes te Praetendeeren heeft, van, of verschuldigd is, aan voorsz., verlaten Boedel van ADRIAAN VAN DER DOES Junior, verzogt zig te adresseeren, mitsgaders daar van op- en aangifte te doen aan HERMANNUS TER BRUGGEN, Secretaris der Stad YSSELSTEIN; alsmede Curator in voorschreeven Boedel.

1801: 30 December:

Door Sterfgeval, UIT DE HAND TE KOOP, eene met goed succes geëxerceerde

en nog gecontinueerd wordende SCHEEPMAKERS HELLING, met derzelve TOEBEHOOREN en eene party SCHEEPMAKERSHOUT daar op gelegen. Nadere informatie te bekomen by de Weduwe CORNELIS VAN DER VEER te YSSELSTEIN.

1786: 27 Januari:

Uit de hand te Koop: de vermaaklyke en wel gesitueerde Buitenplaats SNELLENBERG, staande en geleegeen in BENSCHOP onder de Baronnye van YSSELSTEIN, omtrent een quartier uren van de Stad YSSELSTEIN, voorzien van een Capitaal en modern Huis, hebbende, behalven de Officies, elf, zo Boven als Beneden-Kamers, waar onder eene Superbe Zaal; voorts een Stal voor tien Paarden, Tuinmans-Wooning en Bakhuis; mitsgaders omtrent Agt en twintig Mergen zeer goed en vruchtbaar land; bestaande in Zes Mergen TUIN-en MOES-, 4 Mergen HOOI- en WEI-, en 18 Mergen BOSCHLAND; zynde de Tuin voorzien van de beste Vruchtboomen, Vyvers, en Kommen; kunnende door den koper, ten aanzien van de Landen, met Vrouwendag, en ten reguarde van de betimmering, met Pmo. May 1786, aanvaard worden. Bedragende de personeele Lasten, voor den bewooner dezer Buitenplaats, wegens zyn Huisgezint, en dat van den Tuinman, in een geheel jaar fl. 10,-.

1795: 19 juni:

Men presenteert op zeer gunstige voorwaarde uit de hand te koop, binnen YSSELSTEYN, de van ouds vermaarde en in die Stad en geheele gewezenen Baronie zich bevindende EENIGE BROUWERY, genaamd DE KLOK, met de Meltery, Pakhuizen, nieuwe groote Brauwketel, en 't geen verder tot een compleete Brouwery behoord, benevens het annex welgesitueerde en zederd weinige jaaren nieuwgetimmerd capitaal modern Woonhuis, een alleraangenaamst wydruitgestrekt gezicht hebbende over de landeryen naar POLSBROEK, BENSCHOP, etc., voorsien van verscheiden behangen Kamers met

Koetshuis, Stallinge en een Wyn-Pakhuis, zynde achter deeze perceelen een welaangelegde Tuin, beplant met fyne Vrugtboomen, alles staande en geleegeen aan den Stadswal by de BENSCHOPPER-POORT, en nagelaten door wylen den Burger GORIS THOEN, is te bevragen by de Eigenaresse in gemelde Brouwery en by den Burger JAN VAN DER DOES, Schout te YSSELSTEIN voornoemd.

1799: 10 Juli:

Naardien ADRIAAN VANDER DOES Junior, Brouwer te YSSELSTEIN, sedert ruim AGT MAANDEN, zyne wooning aldaar heeft verlaaten, en by Requeste door diverse van zyne Crediteuren, aan den Gerechte van YSSELSTEIN, versook tot voorziening in zynen Boedel is gedaan; zoo is 't dat welgemelde Gerechte disponerende op evengenoemde Requeste, den Boedel van ADRIAAN VANDER DOES JUNIOR, by Appointement in dato 8 July 1799, by provisie heeft gesteld onder sequestratie, met authorisatie op de Sequesters om hier van behoorlyke Advertentien in de Couranten te doen. Zo wordt den gemelden ADRIAAN VANDER DOES Junior, namens welgemelde Gerechte geinterpelleert, om binnen den tyd van drie weeken, order op zynen Boedel en Zaaken te stellen, of dat by faute van dien als dan zodanig nader by welgem. Gerechte zal worden gedisponeert, als bevonden zal worden te behooren.

1809: 15 December:

Ts. BYMHOLT, Rentmeester der Domeinen van YSSELSTEIN, presenteerd, als daartoe behoorlyk geauthoriseerd zynde, UIT DE HAND TE VERHUUREN, het KASTEEL te YSSELSTEIN, met deszelfs Tuin en Broeijeryen, tegens den 1. van Bloei maand 1810. Nader informatie te bekomen by den Rentmeester voornoemd, by wien ook Permissie-Billetten zullen worden uitgegeven om hetzelfde Gebouw te bezigtigen.

1810: 2 April:

Op Dingsdag den 10. van Grasmaand 1810. en volgende dagen, zal men te YSSELSTEIN, op het Kasteel, publicq aan

de meestbiedende verkopen:

Een moderne en pretieuse INBOEDEL, bestaande in allerlei Meubilen en Huissieraden, fraaije Spiegels, Branches, Lantaarns, oude Oostindische en andere Porcelainen, Engelsch, en andere Aardewerk, extra ledikants en andere Bedden, Matrassen, Chitsche, Catoenen, Wollen en andere Dekens, Gordijnen, Ledikanten, Pavillons met derzelve Behangsels, Mahonihoute en andere Meubilen, Eetens-Speel-Thee en Penant-Tafels en Stoelen; voorts een extra groot Smirna's Tapijt, lang 14 3/8 en breed 9 3/4 Ellen, zoo goed als nieuw en van de beste qualiteit en andere Vloertapijten, Kleeden en Carpetten, Verlakt-Koper-Tin-Blik-Yzer-Hout- en Mandenwerk; alsmeede twee Oostvriesche Zwarte MERRIEPAARDEN, met witte voeten, geëngliseert, oud 6 jaren, trouw en mak in alle Tuigen; wijders een zeer groote Visch-Zegen, zoo goed als nieuw, Broeiramen en Bakken, Tuingereedschappen en Brandhout en het geen er ten dage der verkoping te voorschijn zal werden gebragt; alles nagelaten bij wijle de Hoog Wel Geb. Vrouwe M. M. TAATS VAN AMERONGEN, Douariere VAN DER CAPELLEN; kunnende alle de Goederen daags voor de Verkoping, des morgens van 9 tot 12 uren en des nademiddags van 2 tot 6 uren door een ieder gezien werden; en zijnde de Catalogus in tijds te bekomen op het KASTEEL te YSSELSTEIN, en te Utrecht bij de Boekverkopers de Wed. J. VAN TERVEEN en ZOON, op de Oude gragt, over de Beezembrug, mits betalende eene Stuiver voor den Armen.

1810: 6 April:

UIT DE HAND TE KOOP, eene schoone partij Eiken BOOMEN, te samen 150 stuks, waar onder 30 à 40 Bergroeden van 45 voeten. Voorts Balken, Pompen, Paalen, reeds beslagen, liggende aan de Rivier den YSSEL. Te bevragen bij J. C. SMIT, Mr. Smit te YSSELSTEIN, bij wien ook te bekomen is een schoon UURWERK, slaande half en heel slag met een staande KLOK, circa 2 voet Diameter, geschikt voor een Buitenplaats, lopende 't Uurwerk agt dagen.

Familie

1795: 16 Maart:

De gewoonlyke weg volgende, maaken wy hier nevens bekend, dat het den Heer van Leeven en Dood, behaagt heeft, onze geliefde Broeder GORIS 'T HOEN, in leeven Oud-Burgemeester deezer Stad, heden na een kwynende ziekte en waterzugt, in den ouderdom van Negenensestig Jaaren door de Dood van ons weg te nemen, twyffelen niet of onze Familie en verdere goede Vrienden, zullen in onse regtmatige droefheid wel willen deelnemen, met versoek, om van Brieven van Condoleantie te mogen verschoond blyven, tekene ik uit naam van Broeders en Zusters, YSSELSTEYN den 13. Maart.

1799: 20 oktober:

Alzoo de Persoon van HENDRIK JANSEN, woonende in het WYSTRAAT zich niet ontzien heeft, Dingsdags 's avonds den 15. October zyn Vrouw na een deerlyke en bedroefde mishandeling schandelyk te verlaaten, en nog bovendien beroofd en onbloot heeft van alle haar Klederen etc., dus vind ik my verplicht om wettige redenen hier van kennis te geeven aan het Publicq, om dat een ieder in staat zal zyn het Character van myn MAN te kunnen beoordeelen. UTRECHT den 17. October 1799.

HUBERTA VAN WICHEN, verlaten Huisvrouw van H. JANSEN.

1799: 28 Oktober:

De Ondergeteekende, met verachting, in de UTRECHTSCHEN COURANTEN, in dato den 18. en 23. October laatstleden, gezien hebbende, zekere Advertentien, geplaatst, door den Ondergeteekende zyne Huisvrouw, welke Advertentien, den Ondergeteekende houdt voor Eerloos en Leugenachtig, en zal zich voortaan aan zulke laage of gemeene trekken, niet meer stooren, wyl dezelve met zyn Opvoeding strydig zyn, maar zal in 't vervolg, gelyk een Burger Man betaamd, zich van de, aan hem opgelegde beschuldiging, weeten te zuiveren, YSSELSTEYN den 27 October 1799.
HENDRIK JANSEN.

1802: 4 Januari:

Myne geliefde Huisvrouw JOHANNA VAN ZUL, verlostte heden middag door Gods genadigen bystand van eenen welgeschapenen ZOON. YSSELSTEIN JOHs. HUGENHOLTZ. den 1. January 1802.

1802: 1 Februari:

Wierden wy op den eersten dag deezer Jaars verblyd met een ZOON, thans worden onze harten op het diepst gewond, daar wy op heden morgen, de klokke 3 uren, in bittere rouw gedompelt wierden, door het verlies van een dierbaar Kind, de lieveling onzer harten, FREDERIKUS ARNOLDUS BURNARDUS, die in den jeugdigen leeftyd van byna 3 en een half jaar, aan eene Verstopping, gevolgt van zwaare Stuipen, van ons Ouderlyk hart, door den Dood wierdt weg genomen; wy betreuren bitterlyk dit gemis, doch wenschen met onderwerping Gode te zwygen; wy geeven hiervan kennis aan onze Vrienden en Nabestaanden, verzoekende van Brieven van Rouwbeklag verschoond te worden. YSSELSTEIN, den 28. January 1802.
JOHs; HUGENHOLTZ. JOHANNA VAN SULL.

1802: 1 Februari:

Onder inwagting van den Goddelyken zegen, en met goedkeuring van wederzydsche Ouders, zyn heden ondertrouwd R.J. Van DER MUELEN, Predikant en W. VAN BOETZELAAR.
YSSELSTEIN, den 29. January 1802.

1816: 26 Januari:

Onder Gods dierbare zegeningen wierdt mijne waarde Vrouw door de menschlievende hulpe en blijkbare bewijzen van kunde en ervarenheid, verlost, door den Heer Chirurgijn en Vroedmeester H. REBOS, van drie welgeschapenen DOCHTERS, welke allen den H. Doop hebben ontvangen, doch kort daarna tot leedwezen zyn overleden; bevindende zich de Moeder, met hartelijken dank voor hulp en aangewende kunst, in redelijken welstand.
W. VOOREND. YSSELSTEIN den 25. Januarij 1816.

Nieuws

1786: 15 Maart:

YSSELSTEIN, den 13 Maart. Hoe stil en vreedzaam het ook, deels wegens de goede denkwyze der Ingezetenen, in 't gemeen, en de voorzorge der Regeringe op zommige plaatsen, genoegzaam overal, zo ver men weet, in de Republiek, op den gepasseerden 8 sten Maart is toegegaan; moet egter deze Stad daar van uitgezonderd blyven. Reeds des voormiddags van dien dag, viel men de Luiden aan de Huizen lastig, om Geld, voor zoogenaamde Vrolykheden; en bereidde men dus een voorgewend Blyspel 't geen weldra in een zeer ernstig veranderde, en ligt op een allerdroevigst TREURSPEL konde uitgelopen hebben.

Een deel der woelzichte gasten, door een gemeen Zoldaat geleid wordende, trokken in gelederen door de Stad, onder het aanhoudend Schieten met Snaaphanen. De Magistraat hier uit, met teden, wanorde en onheilen voorziende, liet, des namiddags om half 3 uren, by eene Publicatie van het Stadhuis hier tegen, en het branden van Piktonnen, een ernstig verbod afkondigen. Dan dit maakte zo weinig indruk op de Woelgeesten, dat men, zelfs onder het aflezen, des te sterker vuurde. Het aanhouden deezer ongeregelheden maakte het eindelyk nodig meer ernstige maatregelen daar tegen te nemen. De Heeren Burger Kapiteinen LYCKLAMA en VANDEN BOSCH deeden tegen den avond elk een gedeelte van hunne Schutters in de Wapens komen; stellende zig aan het hoofd derzelven, om daar mede de Wagt te betrekken, en voor de rust en veiligheid der ingezetenen te zorgen.

De Heer LYCKLEMA egter kon niet zonder tegenstand den Wagt bereiken. In het trekken derwaarts een vreemdeling, die met een Schutters Geweer schoot, hetzelfde tragende te ontnemen, ontmoette hy by deezen en by den troep, dien onverlaat verzellende, zodanig eenen tegenstand, dat hy genoodzaakt was, zyne Manschappen met scherp te doen laaden; en niet dan met slaan en stooten genoegzame ruimte kreeg, om de Wagt te bereiken. Van dien tyd gingen 'er gestadig Patrouilles door de Stad, die egter

mede niet weinig moeite hadden, alles in rust te houden. Een Boeren Kaerel, die voorheen Ruiters was, waagde het één der Patrouilles aan te vallen, dog kreeg een steek met de Bajonet, die hem noodzaakte af te houden; kortom, schoon de rust bewaard bleef, heeft men zulks alleen aan de onvermoeyde pogingen der braven te danken. Den volgenden dag scheen men het vorig spel nog eens te willen hervatten, door het branden van Pektonnen: dog wierd hetzelfde door den SCHOUT spoedig gestuit, die weldra dezelve deed uitblussen.

1808: 12 September:

YSSELSTEIN den 9. September. Heden namiddag ten drie uren, hadden wy het genoeg Z. M. onzen geliefden Koning, binnen onze Muuren te zien; Hoogstdezelve wierd aan de GEINBRUG door den Bailluw deezer Stad en den Schout van BENSCHOP opgewagt, en buiten de YSSELPOORT door het Gemeente Bestuur deezer Stad, geadsisteerd door den Heer Drost van dit Quartier, gereciperd: welke aldaar Zyne Maj. de Sleutels van der Stad aanboden, den welken door Hoogstdezelve op de gratieuste wyze wierden terug gegeeven. Vervolgens na de door den Heer J. BLANKE nieuw geïnvenieerde Schutsluis buiten de BENSCHOPPER-POORT geïnspeteerd te hebben, begaf Zyne Maj. zich naar het Stadhuis, onderhield zich op de allermorzaamste wyze met het Gemeente-Bestuur over de belangens der Stad en inzonderheid over den staat van derzelve Finantien, ontving voorts aldaar verscheidene Commissien, als van Bailluw en Scheepenen deezer Stad, de Bestuuren van BENSCHOP en NOORD-POLSBROEK, als mede de Kerkenraaden van het Hervormd en R. C. Kerkgenootschap, en voorts van onderscheidene particuliere Persoonen, zynde Zyne Maj. ten 5 uren van hier weder naar ZOESTDYK geretouneerd, niet zonder de grootste blyken van Hoogstdeszelfs mildaardigheid te hebben nagelaten, zoo aan de ARMEN der onderscheidene Gezindheden als aan particuliere Persoonen, waar door deeze heuchelyke dag tot groot

genoegen van alle ingezetenen afgeloopen is, en lang in gezegende gedagtenis blyven zal.

1832: 5 September:

Men heeft geruchten verspreid, dat de cholera ook in IJSSELSTEIN heerschende is; deze geruchten zijn echter overdreven, blijkende het volgende berigt van daar door ons ontvangen:

IJSSELSTEIN den 2. September.

De gezondheids-toestand laat hier niets te wenschen over, daar gedurende den tijd van 3 maanden, namelijk van den 1. Junij tot den 31. Augustus, slechts 45 personen in deze stad overleden zijn. Van de cholera hadden wij tot heden niets bij ons vernomen, doch de volgende gebeurtenis heeft Zaterdag, den 1. dezer, alhier plaats gehad, welke aanleiding

tot vele valsche geruchten heeft gegeven. Een man van 52 jaren, vader van een talrijk behoefdig huisgezin, werd Vrijdag middag, terwijl hij in de lijnbaan werkende was, door hevige buikpijnen aangetast, veroorzaakt of verergerd door het gebruik van raauwe en welligt onrijpe vruchten. Hij begaf zich naar huis en des avonds naar bed, zonder tijdig geneeskundige hulp in te roepen. De geneesheer om half twaalf ure bij den lijder komende, vond bijna geen pols meer, en de ziekte in zoodanigen graad, dat, in weerwil van alle inspanningen tot des anderen daags morgens, de man overleden is. Sedert dit geval hebben wij tot heden van geene cholera-zieken meer vernomen, en hopen, met Gods hulp, er verder van bevrijd te blijven.'

Personeel

1806: 10 Oktober:

HET GEMEENTE-BESTUUR DER STAD YSSELSTEIN, verlangt een GEHUUWD PERSOON, van een onbesproken gedrag, de LATYNSCHE en FRANSCH TAALEN volkommen magtig; en in staat dezelve te onderwyzen; en voorts de vereischts bezittende, om aan jonge Lieden eene beschaafde Opvoeding te geeven; die geene welke zich aanbieden, moeten hunne bekwaamheden op eene voldoende wyze doen blyken, en ook vooral, geschikt zyn, tot het houden van KOST-KINDEREN.

Het Tractement, bedraagt 's Jaarlyks DRIE HONDERT GULDENS, benevens VRYE WOONING en verdere EMOLUMENTEN. De geenen welke daartoe inclineeren, worden verzogt zich zoo spoedig doenlyk, immers voor den laatsten October aan te melden, by het Bestuur voornoemd.

1806: 17 Oktober:

HET GEMEENTE BESTUUR VAN YSSELSTEIN, als daartoe behooryk geauthoriseerd, zal op Donderdag den 13. November 1806. op den Stadhuize van YSSELSTEIN, des voormiddags ten elf uren, ten overstaan van Schout en Scheepenen, publicq aan de meestbiedende verkopen: de van ouds gerenomeerde en zeer wel gesitueerde STADS LINNEN- EN

KLEEDERSBLEEK, gelegen even buiten de YSSELPOORT der Stad YSSELSTEIN, aan de Rivier de YSSEL, voorzien van deszelfs ruim Woonyhuis, Koeyen en Paarden Stallen, Waschhuis, Schuuren, Hooyberg en verders alles wat tot eene Compleete LINNEN- EN KLEEDERBLEEKERYE behoord, zynde tot primo November des Jaars 1806. verhuurd voor eene somma van DRIE HONDERT AGT-EN-DERTIG GULDENS 's Jaars, aan JAN BERGERS. Zullende de Koopconditien agt dagen voor de Verkoop des voormiddags van 9 tot 12 uren, ter Secretary van YSSELSTEIN.

1818: 26 Januari:

Alle die genen welke verkiezen mogten zich als VELD- en BOSCH-WACHTER, op een jaarlijksch tractement van fl. 250- behalve Montering, voor de Gemeente van YSSELSTEIN te engageren, worden verzogt hunne attestatien van goed gedrag aan den Heer President Burgemeester, als hoofd van het Polderbestuur van YSSELSTEIN, voor of op den 15. Februarij aanstaanden franco te bezorgen, en zich persoonlyk te sisteren op Woensdag den 4. Maart aanstaanden, des morgens ten 10 uren, op den Stadhuize van YSSELSTEIN voornoemd, wanneer de benoeming uit de Sollicitanten zal geschieden.

Uit naam van het Polderbestuur voornoemd, W.F.L. LAPIDOTH, Secretaris.

1828: 26 Maart:

Door het overlijden van CORNELIS BUIJN, de Post van BINNEN – VADER en MOEDER, in het Proveniers- en Armen Huis, te IJSELSTEIN, het EWOUDES GASTHUIS, vacant geworden zijnde, worden degenen, die daar naar zouden willen slaan, mits leden van de Hervormde Kerk, en getuigenissen van gezondheid, goed gedrag

en bekwaamheid overleggende, uitgenoodigd, zich in persoon te vervoegen bij Regenten van gemelde Huis, voor den 22. van de maand April: – Behalve vrije Inwoning, Kost, (des benoodigd Geneeskundige hulp, enz.) beloopt het jaarlijks Tractement fl. 100,00, waarbij nog jaar door jaar gerekend fl. 50,00, aan emolumenten kunnen gevoegd worden. Uit naam van Regenten voornoemd F.L. ABRESCH. IJSELSTEIN den 24. Maart 1828.

Algemeen

1791: 28 November:

Alsoo in den nacht tusschen den 13 en 14. November 1791, uit een stuk Land geleegen aan de Zuidzyde van BENSCHOP, met forceering en openbreeking van een hek, agter aan de Landzyde, is gestolen een PAARD, zynde een graauw Merriepaard oud zes jaren, scherp van ooren, schraal over de neus, wat zwaar van kaken, gedaaldert op 't lyf, aan den bittin witter, van agteren gebrooken en dun van lyf, fyn van beenen, met weinig vetlokken, met witte staart en maanen, welk presumptivelyk na de GORNICHEMSCHÉ PAARDENMARKT op den 14. Nov. gehouden, is vervoert; belooven Vice-Drossaart, Schout en die van den Gerechte der Stad YSSELSTEIN, eene praemie van TWEE HONDERT GULDENS, aan den geenen, die den dader of daders daar van weet aantewysen, soodanig dat in handen der Justitie geraaken, en van het fait overtuigd worden, zullende des aanbrengers naam werden gesecreteerd.

1825: 25 April:

UTRECHT den 24. April. Uit IJSELSTEIN verneemt men dat aldaar nog op verschillende wijze wordt voortgegaan met inzamelingen voor de noodlijdenden door den watersnood, en dat op aanstaanden Vrijdag den 29. dezer, des avonds ten 6 uren, onder directie van den Heer J.A. MARX, Organist en Muzijkmeester aldaar, geheel ten voordeele der noodlijdenden, zal worden gegeven, een Orgel-, Vocaal- en Instrumentaal Concert, en dat voor die genen, welke hetzelfde mogten verkiezen bij te wonen, des namiddags ten half 4 uren, van

deze stad eene Schuit naar IJSELSTEIN zal vertrekken en des avonds terug komen.

1825: 16 Mei:

IJSELSTEIN den 14. Mei. Het concert hetwelk den 29. der vorige maand alhier, onder directie van den heer J.A. MARX, ten behoeve van de noodlijdenden door den watersnood, is gegeven, heeft wederom volkomen aan de verwachting beantwoord; de zuivere opbrengst van hetzelfde bedraagt fl. 121,30. Welke som bij den heer agent van den Rijkskassier te UTRECHT is gestort. Men kan dus berekenen dat de gezamentlijke giften alzoo ruim fl. 2000,00 hebben bedragen.

1836: 8 Juli:

Verslag van de Gedeputeerde Staten der Provincie UTRECHT aan de algemeene Provinciale Staten van dat Gewest, gedaan in derzelver Vergadering van den 5. Julij 1836. (Ingekort.)

Te IJSELSTEIN is de LIJNBAAAN van de Heeren HOLST, GRAAFLAND en STRICK, waarin allerlei grof scheeps- en ander touw-werk wordt gefabriceerd, in bloeienden staat, en verschaft handenarbeid het geheele jaar door aan dertig à veertig personen. – Menig huisgezin in die gemeente heeft alzoo het geluk, bij het bestaan van deze fabriek een bestendig onderhoud te vinden.

Ook te IJSELSTEIN hebben zich, in het verleden jaar, eenige vrouwen met denzelfden zin en gelijke bedoeling vereenigd, en eene vrij aanzienlijke som

bijgebracht uit het provenu eener verloting van handwerken, door dezelve vervaardigd, welke gebezigd zijn tot de verzorging van kleedingstukken aan behoeftigen, door de leden dezer vereeniging eigenhandig bewerkt.

Te IJSSELSTEIN is de regering door Z.M. gemagtigd tot het doen eener geldleening van fl. 4000 tot gedeeltelijke goedmaking van de kosten, welke zullen vereischt worden om de bestrating der stad te verbeteren, waaraan sedert lang gebreken bestonden.

1838: 16 April:

UTRECHT den 13. April. In den afgelopen nacht is er te IJSSELSTEIN brand ontstaan in de TOUWSLAGERIJ van de heeren STRICK VAN LINSCHOTEN en Co. aldaar, welke zoo spoedig toenam, dat het gebouw eene roof der vlammen is geworden.

1838: 2 Juli:

Op Dingsdag den 10. Julij 1838, des namiddags ten 5 ure, zal in het Logement DE MORIAAN te YSSELSTEIN, bij inschrijving en opbod, worden aanbesteed: De HERBOUW van een gedeelte der GEBOUWEN, uitmakende DE LIJNBAAN DE DRIE VRIENDEN, te IJSSELSTEIN, waarvan het bestek van heden af aan ter lezing

ligt in genoemd Logement. Zullende de Teekeningen te zien en de noodige inlichtingen te bekomen zijn bij den Architect Z. VAN DER BIE, te UTRECHT, die op Zaterdag den 7. dier maand, 's morgens ten 12 ure, aanwijzing zal doen in loco.

1848: 16 Augustus:

De dood van Dr. SNELLEN, te IJSSELSTEIN, heeft die stad in droefheid gedompeld. De man, die door zijne kunde en menschlievendheid zijne stadgenooten aan zich bond, werd zelve het slagtoffer van eene kwaadaardige koorts. Wordt door dit berigt, de tijding uit IJSSELSTEIN, in ons vorig nummer opgenomen bevestigd? – Immers, alhoewel enkele personen aan koortsen lijden, is het nog moeilijk daaruit vast te stellen, dat die koortsen epidemisch zijn. Wij laten echter de beslissing aan onze lezers, door hen een extract uit een brief van IJSSELSTEIN, heden ontvangen, mede te deelen:

‘Wel is waar dat alhier in den loop dezes jaars, even als in eenige naburige plaatsen, eenige sterfgevallen meerder hebben plaats gehad dan gewoonlijk; doch dit is geenszins veroorzaakt door eene epidemie, die alhier geheerscht zoude hebben, of nog zoude heerschen; want slechts weinige zijn de slagtoffers geweest van kwaadaardige koortsen.’

Historische Kring IJsselstein

De Stichting Historische Kring IJsselstein is tot stand gekomen in 1975 en stelt zich het volgende ten doel:

De belangstelling wekken voor de geschiedenis in het algemeen, voor de geschiedenis van IJsselstein en van de Lopikerwaard in het bijzonder.

Bestuur:

Voorzitter: L. Murk, IJsselstraat 24, IJsselstein.
Secretariaat: C.J.H. van Dijk-Westerhout, Omloop West 42, 3402 XP IJsselstein, tel: 03408-83699.
Penningmeester: W.G.M. van Schaik, M. Hobbemalaan 11, IJsselstein.
Lid: mevr. G.C.A. Pompe-Scholman.
Bank: Amrobank IJsselstein, reknr.: 21.84.00.217, gironr. van de bank: 2900.

Redactie:

Drs. A. M. Faffanie, Duivenkamp 487, 3607 BH, Maarssen en B. Rietveld, Meerenburgerhorn 7, 3401 CC IJsselstein.

Donateurs ontvangen het periodiek (3 of 4 nummers per jaar) en worden op de hoogte gehouden van de activiteiten.

Nieuwe donateurs kunnen zich opgeven bij dhr. W.G.M. van Schaik, M. Hobbemalaan 11, 3401 NA IJsselstein, tel: 03408-81873. Voor inwoners van IJsselstein bedraagt de contributie minimaal f 20,- per kalenderjaar, zij die buiten IJsselstein wonen worden verzocht f 6,- extra over te maken i.v.m. de verzendkosten. Losse nummers kunnen voor zover voorradig, à f 7,50 bij het secretariaat worden besteld. Voor dubbelnummers is de prijs f 10,-. Verzamelbanden met 20 nummers naar keuze zijn f 80,-.

VOORWOORD

Met de 50e HKY uitgave en het 15e bestaansjaar voor de boeg bereikt de Historische Kring IJsselstein twee mijlpalen. Meer dan 1250 pagina's lokale en regionale geschiedschrijving liggen hiermee achter ons.

De brede belangstelling voor het werk van de Kring onder donateurs en geïnteresseerden heeft het mogelijk gemaakt om, met medewerking van tal van auteurs, dit omvangrijke werk te realiseren. Tevens een stimulans voor het toekomstige werk van de kring.

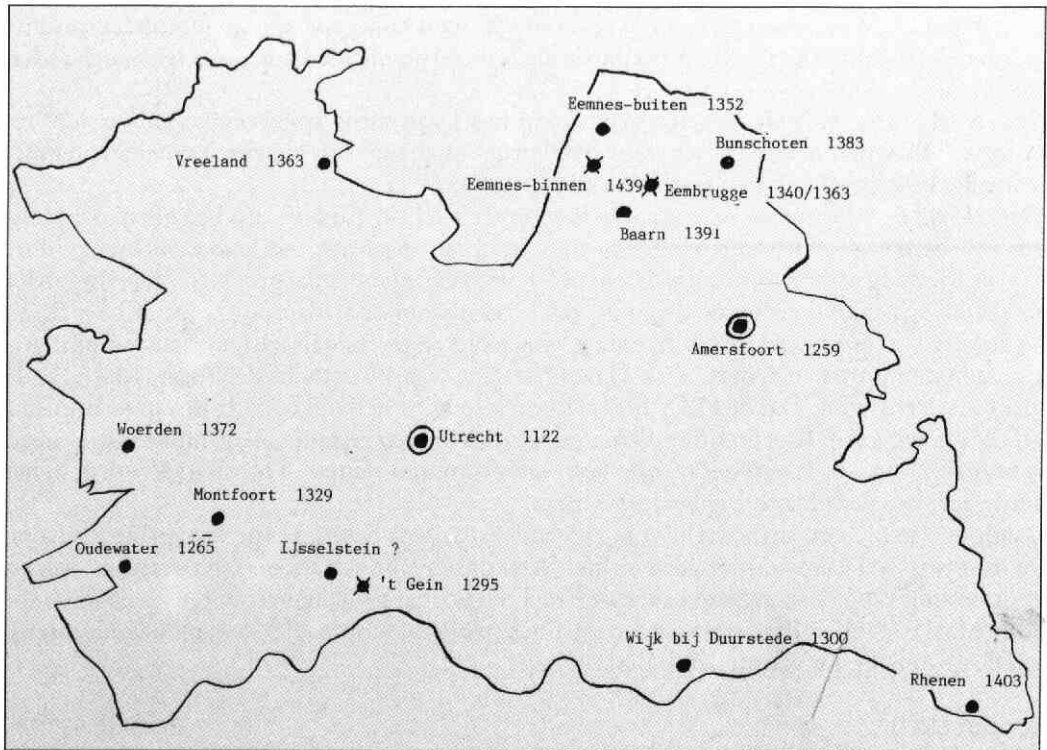
Een werk dat, hoe vreemd het ook lijkt, veelal alles te maken heeft met actualiteit. Vanuit dit gegeven is deze uitgave niet gewijd aan het 'eigen verleden', noch aan dat van ONZE VIJFTIEN jaar geworden Kring, hoewel beide mijlpalen daartoe best aanleiding geven. Geheel overeenkomstig onze doelstelling staat, vanuit een schrijnende actualiteit 'IJsselstein, stad en haar kenmerkend element' in deze uitgave centraal. Tot op heden stond IJsselstein zwak als het ging om de historische aantoonbaarheid van STAD-ZIJN. Dat nu eindelijk de eeuwenlang verborgen gebleven STADSSLEUTELS als symbool van werkelijk 'stad zijn' in dit jubileumnummer aan 'stad en inwoners' worden aangeboden, is een geschenk dat wij met trots uit handen geven.

Drs. A.M. Fafanie heeft met zijn artikel, op basis van diens spitsvondige uitleg van het historische bronnen materiaal, als eerste IJsselsteins 'stad zijn' een wetenschappelijke verantwoordde basis gegeven. Een opzienbarende prestatie!

Met 'IJsselsteinse stadsmuur, beproefd weerbaar' levert de heer Fafanie een belangrijke bijdrag aan een betere geschiedschrijving van onze stad. In 'Kenmerk van stad-zijn' brengt dhr. J.G.M. Boon het stadzijn van IJsselstein in relatie met de landelijke geschiedschrijving. Met als afsluiting een overzicht van de jonge geschiedenis van de stadsmuur komt de heer Boon bij de kern van onze zaak: de huidige staat van de ons resterende IJsselsteinse stadsmuur. Als vergeten monument leidt deze een kwijnend bestaan waarbij het zelfs denkbaar is dat zij in de toekomst verdwijnt. Dat de HKY hier alert op is bewijst het verzoekschrift aan de minister van WVC welke op 16 september 1986 uitgegaan is om het restant van de muur toegevoegd te krijgen aan de reeds geregistreerde 'vestingwerkmonumenten'. Dit verzoek wordt in het derde deel van deze uitgave geheel afgedrukt.

Dat door, het bij bestuurder en inwoner levend historische besef, de vondst van het 'stad zijn' tot haar recht zal komen, lijdt geen twijfel. Als consequentie daarvan – en trouwens ook als voortzetting van het al uitgezet beleid verwachten wij dat het lang verborgen gebleven 'monumentaal restant' in IJsselstein zuid-oost-hoek in ere zal worden hersteld ter nagedachtenis aan de grondlegging van stedelijk IJsselstein.

Afb. 1. De steden in de huidige provincie Utrecht met jaren van stadsrecht.

IJSSELSTEINSE STADSMUUR, BEPROEFD WEERBAAR

HOOFDSTUK 1

Wat maakte IJsselstein tot stad?

In de huidige provincie Utrecht liggen vijftien plaatsen die in de Middeleeuwen een stadsrecht van de landsheer hebben gekregen.¹ Zeven daarvan konden tijdens de late Middeleeuwen nog nauwelijks als steden worden aangemerkt en sommige hebben inmiddels hun status van ZELFSTANDIGE GEMEENTE verloren.

Van de overige acht hebben er slechts twee – Utrecht en Amersfoort – een werkelijk stedelijke allure genoten, terwijl de rest alleen al qua oppervlak en inwonertal het niveau van dorp maar nauwelijks ontstegen is. Het is duidelijk dat het verkrijgen van stadsrecht geen garantie bood voor de uiteindelijke ontwikkeling tot een échte stad.

Velen weten dat IJsselstein van oudsher een stad is, maar slechts weinigen kunnen zich een beeld vormen van wat *'stad-zijn'* in de Middeleeuwen precies inhield. Het heeft ook veel moeite gekost om tot een definitie van het begrip *'stad'* te komen, doch tegenwoordig wordt algemeen de navolgende gehanteerd: *'een stad is een nederzetting met centrale functies, waaraan zij haar verscheidenheid in de sociaal-economische structuur, haar relatief dichte bevolking alsmede een tegenover de omgeving afstekend uiterlijk en een eigen mentaliteit dankt. De samenstelling van die centrale functies bepaalt mede het karakter van de agglomeratie.'*²

Het zestal criteria dat bij deze definitie wordt gehanteerd, wordt hierna puntsgewijs toegepast op IJsselstein. Deze criteria hebben in de IJsselsteinse geschiedenis niet op elk moment een zelfde mate van voortzetting genoten, behoudens de constante die voor iedere stad gold en nog geldt: de eigen individualiteit ten opzichte van andere steden.

A – termen die in de Middeleeuwen zelf voor de stad worden gebruikt

De oudste vermelding van IJsselstein treft men aan in een oorkonde van 7 november 1279³ waarin Gijsbrecht van IJsselstein verklaart dat zijn ouders en voorouders – uit een tak van de Van Amstels – *'die heren geweest hadden over Benschoep al, over Polsbroec, die een side langhes, ende tot IJsselstein, dat daertoe behoert.'* Verder in het stuk spreekt hij over de dagelijkse gerechten van het Utrechtse kapittel van St. Marie gelegen te IJsselstein, over zijn huis (lees: kasteel) aldaar en de hofsteden en *'luden'* van die plek. In bredere zin brengt hij ook het *land van IJsselstein* ter sprake en de IJssel die voor de nederzetting loopt. Uit de door hem gebruikte benaming *'land van IJsselstein'* mag worden geconcludeerd dat met IJsselstein in deze tijd bedoeld wordt een nederzetting van boeren langs de IJssel, geflankeerd door een stenen kasteel, welke plaats al tenminste twee generaties samen met Benschop en Noord-Polsbroek aan een Benschopse-IJsselsteinse tak van de Van Amstels heeft behoord.

In een acte van 17 oktober 1321 heeft IJsselstein voor het eerst de veelzeggende status van *'poort'* als Gijsbrecht en zijn zonen spreken van *'alsulc goet alse onse ouders en wi plaghen te houden van den grave Florens, dat es dat huus tot Yselsteyne ende den gront met twe ende dertich morgen lands daer dat huus ende poerte op staet.'*⁴

'Poort (poerte)' is afgeleid van het Latijnse 'portus', wat in de Romeinse tijd haven of handelsstad betekende (een beroemde portus was Ostia). In de late Middeleeuwen werd de term nog uitsluitend voor kleinere steden gebruikt, met als Latijnse equivalent 'oppidum'.

De veronderstelling is gerechtvaardigd dat in 1321 de nederzetting IJsselstein in de ogen van tijdgenoten stedelijke kenmerken vertoonde die voordien niet of niet... noemenswaardig aanwezig was. Vanaf 1321 blijft deze term in zwang en het wekt daarom geen verwondering dat de uitbreiding van IJsselstein (voor het eerst) in 1344⁵ wordt aangeduid met 'Nieuwpoort'. In de loop van de 14e eeuw zien we in de rechtsbronnen van IJsselstein ook de term van 'stad/stede' gebruikt worden. Een belangrijke oorkonde uit 1331 spreekt van 'poorters' van IJsselstein. Mw Drossaers verbindt er een vroegere verkrijging van stadsrecht aan in tegenstelling tot Louise van Tongerlo, die er niet automatisch een stadsrechtverlening aan koppelt.⁶ Hieruit blijkt het gewicht dat aan een privilege van stadsrechten verbonden werd: bijna als een volstreekte voorwaarde. Mogelijk geldt voor IJsselstein dat deelprivileges de plaats hebben ingenomen van stadsrechten.

B – begrenzing van de stad en de totale stadsvrijheid

STAD. Werd in de oorkonde van 1279 de nederzetting nog vaag omschreven als een aantal hofsteden (boerderijen) langs de IJssel, in een document uit 1321 wordt de oppervlakte nauwkeurig bepaald op 32 morgen (zijnde 27,2 ha). Dit komt globaal overeen met de totale oppervlakte van:

- a. het kasteelterrein met de bijbehorende 'Hofkamp' (2 ha);
 - b. het oude stadsdeel (11 ha);
 - c. de stadsuitbreiding 'Nieuwpoort' (11,5 ha) en
 - d. de stadsgrachten (1,5 ha),
- in totaal uitmakend 26 ha.

De consequentie van de vermelding uit 1321 is dat het stadsterrein toen al was afgepaald, wat niet zeggen wil dat het ook geheel was bebouwd en omgracht, zoals hierna nog zal worden uiteengezet.

STADSVRIJHEID. Hiermede wordt bedoeld het gehele stedelijk rechtsgebied ofwel het schoutambt IJsselstein, dat in oppervlakte vergelijkbaar was met dat van de gemeente IJsselstein tot aan 1989. Voor IJsselstein is 'stadsvrijheid' een oneigenlijke term, want men sprak en schreef hier altijd over 'het land van IJsselstein'. Het is opvallend dat dit rechtsgebied in geen statuut of privilege precies is afgebakend, zoals dat bijvoorbeeld wel het geval is in het stadsrecht van Montfoort (1329). Maar zoals reeds is gezegd, IJsselstein mist (geschreven) stadsrechten.

Het is interessant om te achterhalen hoe het schoutambt van IJsselstein is ontstaan. De rechten op de grond behorende tot 'het land van IJsselstein' hebben een complexe ontwikkeling doorgemaakt. Tussen ca. 1260 en 1319 is die ontwikkeling als het ware gekanaliseerd en kwamen de rechten op dat gebied volledig in handen van de graaf van Holland. Als leenheer gaf hij het vervolgens in handen van zijn leenmannen uit het geslacht Van Amstel-Van IJsselstein, die van huis uit tot de Stichtse adel behoorden en diensten waren verschuldigd aan de bisschop van Utrecht, de aartsrivaal van de graaf van Holland!

Voor wat betreft 'het land van IJsselstein' moet onderscheid worden gemaakt tussen de Amstelse-, Kuikse- en Hollandse lenen alsmede de overige particuliere rechten en bezittingen met het geestelijk goed.⁷

AMSTELSE EN HOLLANDSE LENEN. Daartoe behoorden kasteel, stad en goed ten noorden van de kasteelgracht; het halve gerecht Opburen (ten zuiden van de stad) en de halve visserij in dat gerecht.

De kern van het AMSTELSE goed lag niet in IJsselstein, maar omvatte hoog en laag gerecht van Benschop en Noord-Polsbroek, met de tienden aldaar, de kerkgift van Benschop en twee hoeven land aan de 'oude hofstede' van Benschop. In die oude hofstee moeten we hoogstwaarschijnlijk een versterkt huis zien op de plaats waar de dorpskern met de middeleeuwse parochiekerk zich heeft ontwikkeld. Dit goed was door de bisschop van Utrecht op een

onbekend tijdstip, wellicht in het begin van de 13e eeuw, als dienstmansgoed aan de Van Amstels uitgegeven. Ook het huis Snellenburg was aan het Van Amstel goed verbonden. In 1285 zijn deze te Benschop gelegen goederen aan graaf Floris V van Holland gekomen en na zijn doodslag in 1296 werd de heer Van Amstel wegens medeplichtigheid uit de leenband gezet, maar Gijsbrecht van Amstel-Van IJsselstein mocht deze goederen in leen blijven houden zoals zijn vader die voordien van de heren Van Amstel in leen had gehouden.

Het goed waar stad en kasteel op lag behoorde tot de HOLLANDSE LENEN. Gijsbrechts vader Arnold had dit goed tussen 1256 en 1267 van graaf Floris in leen ontvangen, zij het dat het kasteel in tijden van oorlog een open huis, dat wil zeggen een toevluchtsoord, bleef voor de bisschop van Utrecht.

Tijdens de jaren 1296-1304, toen de heer van IJsselstein op voet van oorlog stond met de graaf van Holland, beleende de graaf respectievelijk Wolfert van Borsele (1299) en Gwijde van Henegouwen, de latere bisschop van Utrecht (1300), met dit goed. Nadat Gijsbrecht van IJsselstein zich rond 1305 met de graaf had verzoend, beleende deze in 1309 Gijsbrecht en zijn oudste zoon Arnold met stad en kasteel. Dat was op het moment dat Arnold in het huwelijk trad met de dochter van bisschop Gwijde, de broer van de Hollandse graaf. Dit voordelige huwelijk luidde een ruim 35-jarige periode van vrede in, waarin de stad tot ontwikkeling is gekomen. Vanaf dat moment moest het kasteel te allen tijde door Gijsbrecht voor de graaf als open huis openstaan.

Het halve gerecht en de visserij van Opburen, als onderdeel van de AMSTELSE LENEN, kwamen in 1318 via de graaf als leenheer aan Gijsbrecht. De belangrijke KUIKSE LENEN, bestaande uit de vrije heerlijkheid van het land langs beide oevers van de IJssel;

het hoge en lage gerecht, de visserij, uiterwaarden en aanslibbingen van de IJssel en

het gerecht van Eiteren alsmede de veerschip en visserij aldaar, werden in 1319 door Otto van Kuik aan Gijsbrecht in leen gegeven. Na opdraging van dit leen aan de graaf, nog in hetzelfde jaar, vond in 1327 de belening door de graaf plaats.⁸

Het GEESTELIJK GOED, voornamelijk van de UTRECHTSE KAPITTELS, werd vanaf 1279 door Gijsbrecht gepacht. Het betrof hier vooral tienden. Van het kapittel van St. Marie werden zowel de tienden als de visserij in de IJssel voor IJsselstein als de dagelijkse gerechten binnen het Kuikse leen gepacht.

De PARTICULIERE goederen, onder andere in handen van de geslachten Van Ruwiel, Van Montfoort, Van Harmelen en Van den Vliet, werden in de loop van het eerste kwart van de 14e eeuw deels door Gijsbrecht verworven.

Het *'land van IJsselstein'* was oorspronkelijk in bestuurlijke zin een uiterst verdeeld gebied, zoals blijkt uit vorenstaand relaas over het ontstaan van het IJsselsteinse schoutambt, maar kwam in 1319 officieus en in 1327 officieel in handen van de graaf van Holland en via hem aan het geslacht Van IJsselstein, dat zich tot een trouwe aanhanger van de nieuwe Henegouwse-Hollandse grafelijkheid ontwikkelde. Voor wat betreft het kasteeldorp zou een stadsrechtverlening door de Hollandse graaf tussen 1309 en 1319 op zijn plaats zijn.

C – demografische concentratie

Was het ontstaan van de stadsvrijheid nog enigszins te omlijnen, voor de demografische gegevens van IJsselstein tasten we voor wat de Middeleeuwen betreft volledig in het duister. Het oudste gegeven dat zich leent voor een ruwe schatting van de bevolking van enkel de stad dateert uit 1588 en is een lijst van de *'namen ende huysen zoe die nu staen binnen Ysselsteyn, zoe die zijn op 't stadthuys gesommeert ende ordentelyck nae den anderen nu worden bewoent.'*⁹ Deze lijst is de oudste wachtceel die er van de stad bekend is en werd door het stadsbestuur gebruikt om de mannen te monsterezen voor wachtlopen in tijden van gevaar. In totaal worden er 335 bewoners van huizen opgesomd, bijzondere gebouwen als stadhuis, waag, kerk en kloostercomplex niet meegerekend. De coëfficiënt waarmee 335 vermenigvuld moet worden, kan gesteld worden op 4 1/2 à 5 zijnde het geschat aantal inwoners per huis. Dat aantal is onder meer ook voor Schoonhoven aangehouden.¹⁰ Naar schatting heeft de binnenstad toen dus 1500 à 1650 inwoners gehad, een aantal dat overeenkomt met de oudste bevolkingscijfers uit 1798. In dat jaar telde het gehele schoutambt 2531 inwoners en de binnenstad 1300.¹¹ Het inwonertal van ongeveer 1600 in 1588 blijft natuurlijk een indicatie en kan dan ook moeilijk met terugwerkende kracht gehanteerd worden voor de 15e of 14e eeuw. Met het aldus

berekend bevolkingscijfer schaart IJsselstein zich onder de kleinste steden in de toenmalige Noordelijke Nederlanden. Ter vergelijking bekende cijfers voor andere steden: Schoonhoven in 1561: 2800 inwoners, Zutphen in 1480: 4500 inwoners, Utrecht in 1469: 10.800 inwoners en Haarlem in 1494: 10.900 inwoners.¹²

D – eigen juridisch statuut

Bij ontstentenis van een (geschreven) stadsrecht voor stad en lande van IJsselstein is er geen exact moment aan te geven, waarop het recht werd verworven eigen keuren of stedelijke verordeningen te maken. Het hoge en lage gerecht binnen dit gebiedje, als onderdeel van de Baronie van IJsselstein, werd volledig door de heer – vanaf ongeveer 1340 baron – bestierd. Het jaar 1310 gaf een belangrijke impuls voor de stadswording te zien; niet alleen werd in dat jaar de parochie Eiteren opgeheven en de parochiekerk verplaatst naar IJsselstein, maar de bisschop van Utrecht verleende de stad in wording het recht om drie jaarmarkten te houden die acht opeenvolgende dagen mochten duren. (Eén in de lente, één op 29 juli en de laatste op 28 oktober.)¹³

Vanaf dat jaar zien we IJsselstein zich ontwikkelen tot een plaats waar door anderen rekening mee moest worden gehouden. In 1331 verkregen de poorters van de Utrechtse bisschop vrijstelling van het Geinse sluisgeld¹⁴ en in 1350 werd door de Hollandse gravin tolvrijheid aan de IJsselsteinse schippers verleend in Holland, Zeeland en West-Friesland, dit als beloning voor de trouwe dienst van Arnold van IJsselstein.¹⁵

De ontwikkeling van de stad verliep parallel aan de carrière van Gijsbrecht (vóór 1279-1344) en vooral van zijn zoon Arnold (1344-1364), die een grote politieke invloed kreeg, een sterke uitbreiding van het familiebezit nastreefde en een dynastie wilde stichten in de beste Amstelse traditie.

De stedelijke wetgeving is ons overgeleverd in vier zogeheten stadsboeken, compilaties van IJsselsteinse wetsteksten uit de 16e en 17e eeuw. Door Fruin, die de belangrijkste stukken heeft uitgegeven,¹⁶ is opgemerkt dat voor IJsselstein het Stichtse landrecht gold als een in de plaats tredend recht; het voorbeeld van de Baronie en IJsselstein in het bijzonder – althans in dit opzicht – was derhalve de stad Utrecht, dit terwijl de Baronie onder Holland ressorteerde.

De periode vóór 1348 is wat de stedelijke rechtspraak betreft arm aan bronnen. Voor het eerst is er in 1328 sprake van een college van schout en schepenen van IJsselstein¹⁷, in tegenstelling tot de schoutambten Benschop en Noord-Polsbroek die schouten en burens kenden; wederom een aanwijzing dat in deze tijd IJsselstein al als een stad functioneerde.

Het eerste geschreven rechtsstuk was de zogeheten landbrief van 1348¹⁸, waarin heer Arnold op verzoek van zijn onderdanen hun rechten liet vastleggen. De almacht van de baron in zijn baronie is in bijna elke zin van dit stuk aanwezig; er gebeurt niets zonder medeweten van de baron. De hoogte van boetes en de strafmaat werden door hem zelf geregeld en een ieder die zich onrechtmatig behandeld achtte, moest naar het kasteel om daar zijn grieven voor de baron in eigen persoon te spuien.

Deze situatie is in de loop van de 14e eeuw geleidelijk veranderd. Zo is er, vooral in de 15e eeuw, een professionalisering waar te nemen, gekoppeld aan een uitbreiding van het magistraatscollege en een specialisatie van functies. Terwijl de heer wat op de achtergrond raakt en bij tijden zelfs niet meer aanwezig is, komen ambten als drost, schepenen en burgemeester (sinds circa 1390) meer op de voorgrond.

Waarschijnlijk in de loop van de 15e eeuw ontstaat het stadhuis, in het midden van de stad gelegen, waar de magistraten vergaderen. Pas omstreeks 1500 wordt er voor het eerst een stadssecretaris vermeld.

Bij het aantreden van elke nieuwe heer of vrouwe werden de oude stedelijke keuren bekrachtigd en vernieuwd. Dikwijls was dit voor de leden van het stadsbestuur een uitgelezen kans om hun grieven en wensen naar voren te brengen en nieuwe ontwikkelingen te laten incorporeren in het geschreven recht. Zodoende werden de rechten steeds uitgebreider en ingewikkelder en de greep van het stadsbestuur op de dagelijkse gang van zaken binnen het IJsselsteinse steeds hechter. Een precedent werd geschapen dat zou leiden tot een aaneengesloten, machtig oligarchisch blok.

E – specialisatie en economische functie

Wie de kaart van zuid-west Utrecht ter hand neemt, krijgt een goed idee van de strategische ligging van IJsselstein. Met het grote corpus van de Lopikerwaard achter zich steekt IJsselstein als een vinger naar Utrecht. Gelegen aan de IJssel, met vlakbij de Lek en als centrale plek waar de waterwegen van de Lopikerwaard bij elkaar komen, is het verre van vreemd dat transport juist over die vaarwateren plaatsvond. De landwegen waren onverhard en vaak slecht begaanbaar; de wegen die er waren liepen voornamelijk over de oeverwallen van de IJssel en moeten dus toen al zeer oud zijn geweest.

Het grondgebied van de Baronie bestaat grotendeels uit vruchtbare rivierklei met hier en daar veen in de ondergrond en zandruggen. De polders Broek en Biezen waren drassig en zijn lange tijd ongebruikt gebleven. Na de afronding van de grote ontginningen in de 13e eeuw was de gehele waard in cultuur gebracht en na de afdamming van de IJssel in 1291 had deze rivier, mede door de aanleg van dijken, geen enkele macht meer om delen van de polder onder water te zetten.

Economische gegevens uit de 14e eeuw zijn niet voorhanden. Toch is er een aantal feiten af te leiden. Zo duidt de benaming van St. Nicolaas als patroonheilige van de nieuwe parochie (1310) op een handelsnederzetting en de vermelding van jaarmarkten in datzelfde jaar op een marktfunctie voor het omringende platteland. De stad floreerde bij de gratie van het surplus van de omgeving, waarschijnlijk een surplus aan landbouwproducten.

Andere feiten kunnen duiden op een actieve visvangst in IJssel en Lek, inkomsten uit tolheffingen en veerrecht alsmede een goede klandizie voor schippers. Dit laatste vloeit voort uit het feit dat vervoer van handelswaar via water ging en de hoge tolprijzen van de Hollandse en Zeeuwse steden vanaf 1350 niet meer betaald hoefden te worden.

In de 15e eeuw vindt er specialisatie plaats, waarover we beter zijn ingelicht.¹⁹ Grote delen van de Baronie bestonden uit weidegrond waarop koeien en schapen graasden. De eerste leverden vlees, huiden, melk en boter en de tweede leverden vooral wol. Wol werd ook geïmporteerd en zorgde in IJsselstein voor een florerende lakenindustrie en verschafte lakemakers, wolwevers, vollers, spinsters, kaardsters en schippers volop werk. Op de stadsbleek, even buiten de poort, werden de lakens gebleekt.

Naast de veeteelt was ook de landbouw van groot belang. Op de akkers groeiden granen als gerst, tarwe, rogge, haver en een gewas als boekweit. Gerst, hop en water waren nodig om bier te brouwen; in de stad moeten veel brouwerijen zijn geweest. Vooral Benschop en Noord-Polsbroek waren de leveranciers van hennep, dat onder andere in IJsselstein tot touw werd verwerkt. Touwslagerijen zijn niet uit de bronnen bekend, maar zeer waarschijnlijk wel aanwezig geweest. In de natte polders waren percelen met griendhout voor onder andere teen. Ook waren er diverse eendekooien, die eenden leverden terwijl ook ander gevogelte zeer in trek was. Bovendien bleef de visvangst – ook in de stadsgrachten – van groot belang.

Hoewel gildevorming in zo'n kleine stad wat overdreven lijkt (er is ook maar één vermelding daarover in de bronnen gevonden), is het mogelijk dat vaar- en timmerlieden, korenkopers, vleeshouwers, smeden, bouwlieden, kleermakers, schoenmakers en wolwevers per ambacht verenigd waren.²⁰ IJsselstein was in deze tijd vooral het stadje van weverijen, brouwerijen, hennepverwerkende industrie, schippers en een centrale markt voor het achterland. Handelswaar uit IJsselstein werd per boot vervoerd naar Utrecht, Oudewater, Gouda, Schoonhoven en mogelijk Dordrecht.

De handels- en industriewijk was gelegen langs de Haven. Verder stonden in de stad boerderijen met stallen waar het vee 's avonds verbleef, terwijl het overdag via Schapen- of Haverstraat en Weidstraat (dat wil zeggen: Weide-straat) de stad werd uitgedreven. Het vee en de paarden konden gedrenkt worden bij het wed aan de Haven.

Met de toeneming van de handel en ambachtelijke industrietjes kwamen er vanwege de baron steeds stringentere bepalingen om im- en export van produkten; zo moest de hennep eerst op de waag worden gewogen, waarna het ruw of verwerkt op andere markten mocht worden verhandeld. Al het koren moest op de molen worden gemalen. Een speciale IJsselsteinse maat werd vastgesteld (en gehandhaafd tot in de 18e eeuw). Er werd een speciaal lakenrecht afgekondigd.²¹ Bovendien werd er accijns geheven over alle produkten uit de Baronie.

F – stedelijke autonomie

De Baronie van IJsselstein was als een enclave gelegen in het Stichts-Hollands grensgebied. De baron was een Hollands leenman met functies aan het grafelijk hof, een belangrijk man ook van groot politiek gewicht. Kerkelijk viel de Baronie onder het uitgestrekte bisdom Utrecht.

IJsselsteins autonomie vond gestalte in de volgende factoren: ten eerste de eigen rechtspraak, ten tweede de eigen wetgeving op het gebied van markten, handel, keuren en criminaliteit, ten derde het eigen bestuur. Daarnaast was de stad in economisch opzicht autonoom en op fiscaal gebied evenzo (eigen belastingen). Verder genoot de stad politieke rechten (het sluiten van verdragen) en militaire rechten (het instandhouden van een stedelijke militia of schutterij).

Zichtbare kenmerken van deze autonomie waren – hoe gebruikelijk ook – het stadhuis en de waag, een stadszegel en voorts strafuitvoering met de galg (bij de Rijpikkerwaard).

Belangrijk is dat al deze factoren vanaf het begin der 14e eeuw zich voortdurend ontwikkelden van een uitsluitend door de baron gecontroleerde autonomie tot een gedelegeerde en uiteindelijk door het stadsbestuur bepaalde autonomie onder de baron als soeverein. Deze ontwikkeling culmineerde in de eerste decennia van de 16e eeuw, toen er dus op allerlei gebied sprake was van wezenlijke stedelijke autonomie. Autonomie vergroot het gevoel van een eigen identiteit als stedelingen, een saamhorigheid ook die zich uitte in tijden van dreiging van buitenaf. Die eigen identiteit werd niet alleen zichtbaar door de bovenvermelde factoren, maar uitte zich speciaal in de dagelijkse geloofsbeleving. Alle godsdienstige instellingen in IJsselstein waren door de heer van IJsselstein gefundeerd en gedoteerd, variërend van de stichting van een kapellanie tot de stichting van het klooster op de Nieuwpoort. Het leven werd vanaf de geboorte tot aan de dood (en daarna) gedomineerd door het geloof.

De stadsverdediging

De muren en poorten van een stad waren in de Middeleeuwen de zichtbare tekenen van de stedelijke autonomie. Zij symboliseerden de stad en stonden daarom ook op het IJsselsteinse stadszegel afgebeeld, samen met hoge prelaten (paus en bisschop) die de eenheid van het Christendom zinnebeeldig voorstelden, een eenheid die de stadsvrede garandeerde.

Binnen de muren lag het rechtsgebied van de stad – de juristen spreken zelfs van een rechtspersoon – en daar buiten heerst als het ware een ander persoon. Naast de symbolische functie had de stadsverdediging een beschermende functie tegen de personen van buiten af. Sprekende over de stadsverdediging bedoel ik het geheel van constructies dat gebouwd was om de stedelingen te beschermen, zoals stadsgrachten, muur, torens, kasteel en bolwerken. In feite hoort ook een instelling als de schutterij tot de lichamen van de stadsverdediging, maar die wordt hier niet behandeld.

A – kasteel (oorsprong, naam, vorm, bewoning)

Zonder twijfel was het kasteel het oudste stenen verdedigingswerk van IJsselstein. De oorsprong daarvan is nog steeds in het duister gehuld. Zijn geschiedenis wordt tastbaar omstreeks 1250 en aantoonbaar aanwezig is het in 1279 als residentie van heer Gijsbrecht van IJsselstein.

De naam '*IJsselstein*', dat wil zeggen stenen huis aan de IJssel, kan teruggaan op de naamgeving zoals die eerst in het midden-Rijngebied werd toegepast, welk gebied was gelardeerd met stenen burchten. In de loop van de 13e eeuw werd het toponiem '*stein*' vooral in het rivierengebied toegepast, wat niet verwonderlijk is als men bedenkt dat juist via de rivieren contacten met het Rijnland werden onderhouden. Voorts vormde de verkrijging van goede baksteen geen probleem dankzij de aanwezige rivierklei.

Behalve dat het hier een stenen kasteel betrof weten we niets over de oorspronkelijke burcht. Waarschijnlijk is dat het hier een type betrof dat men vooral in de 13e eeuw bouwde, het klassieke type van een vierkante burcht omgeven door een gracht, voorzien van vier hoektorens en een voorburcht of -hof dat een verbinding had met het (kasteel)dorp. Vroegere plattegronden van IJsselstein lijken dit vermoeden te bevestigen, zij het dat er ten oosten van het kasteel nog een omgracht terrein is geweest dat – aantoonbaar in de 16e eeuw – dienst deed als kasteeltuin, maar waarvan de Middeleeuse geschiedenis onbekend is.

Uit de *rijmkroniek van Melis Stoke* weten we dat er in 1298 ten tijde van het beleg door de heer van Vianen c.s. een kasteelbrug en een poort waren, welke poort tijdens de belegering werd geslecht. Binnen het complex bevonden zich gevlochten verschansingen die de aanvallers tegen moesten houden en van waarachter men hen kon bestoken. In tijden van oorlog of dreiging van gevaar werd er een aantal weerbare mannen uit de buurt opgeroepen die het kasteel moesten verdedigen (in 1298 ongeveer 20). Het testament van Arnold van IJsselstein uit 1363²² vermeldt twee portiers en een wachter, zodat de toegang tot het kasteel constant bewaakt moet zijn geweest.

Het kasteel herbergde gewoonlijk veel personen. Naast de heer en zijn familie waren er schildknappen en inwonend dienstpersoneel. In het bovengenoemd testament worden naast de portiers en de wachters als dienstpersoneel genoemd een kamerling, bakker, pijper, boenster, waard, dienstmaagd en kasteelchirurgijn. Uit een andere bron weten we dat er ook een hof- en een rentmeester aanwezig waren die respectievelijk de zorg voor het kasteel tijdens

de afwezigheid van de heer en de zorg over zijn goed hadden. Bijzonder is de vermelding van een priester, die wellicht in een hofkapel zijn dienst waarnam. Het complex herbergde paarden, voedselvoorraden en munitie, waarover ook enkele functionarissen moeten hebben gewaakt.

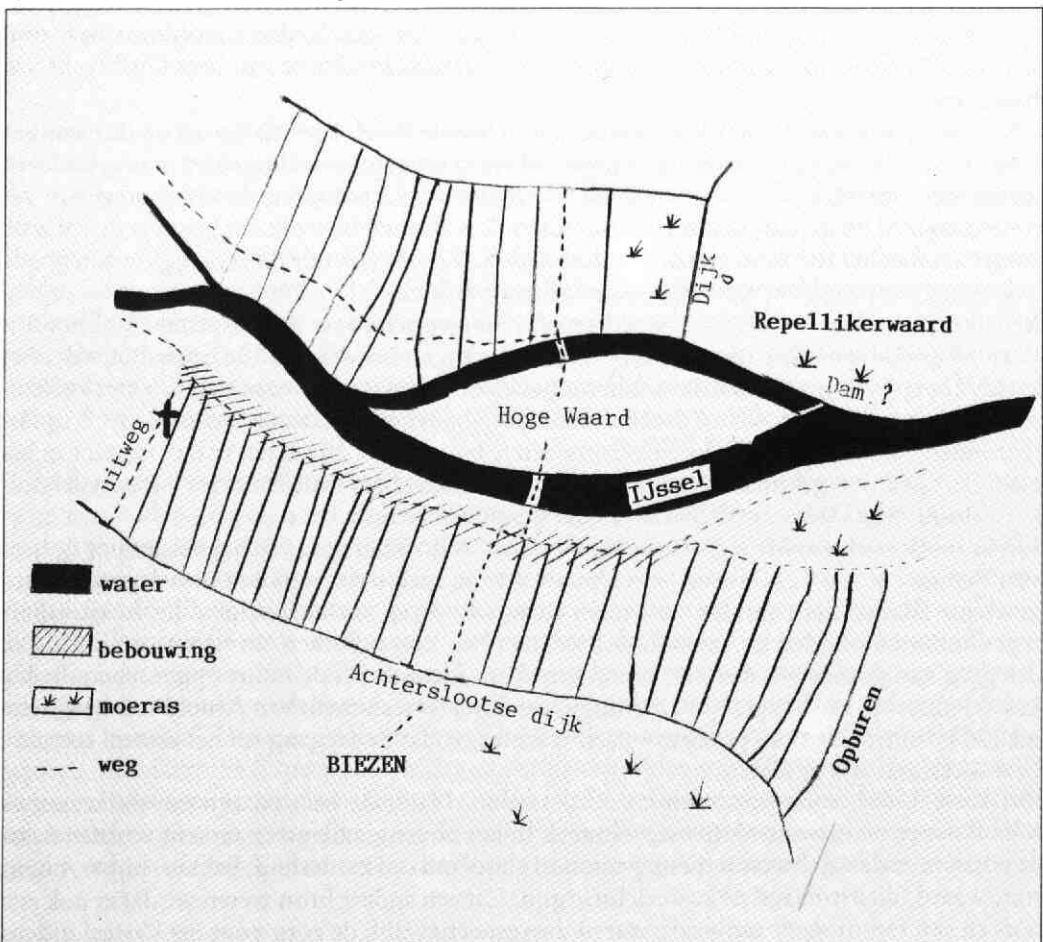
B – gracht, wal, stadsmuur, de woonkern op IJsseloever, het kasteeldorp, de stad in fases

Het is waarschijnlijk dat er sinds de Karolingische of Ottoonse tijd (tussen 800 en 1000) bebouwing was op en langs de lage oeverwal van de IJssel. Aantoonbaar is dat het geval geweest vanaf de 12e eeuw.²³ Die bewoonde strook nabij het latere IJsselstein kan heel goed Eiteren hebben geheten. De oeverwal zelf moet als weg of jaagpad hebben gediend.

De vrij zuivere rechthoekvorm die het oppervlak van de stad heeft – wat heel duidelijk te zien is op vooral oude plattegronden van IJsselstein – is niet ontstaan door de ruimtelijke ontwikkeling van de vroeg-Middeleeuwse bevolkingskern op de IJsseloever. Integendeel, hier is sprake van een nieuwe planmatige opzet vanwege de heer van IJsselstein en kan, zo u wilt, als een Middeleeuwse nieuwbouwwijk worden beschouwd.

De factoren die hierbij een rol speelden waren de politieke stabiliteit tussen circa 1300 en

Afb. 2. Situatie vóór de bouw van IJsselstein, 1250.

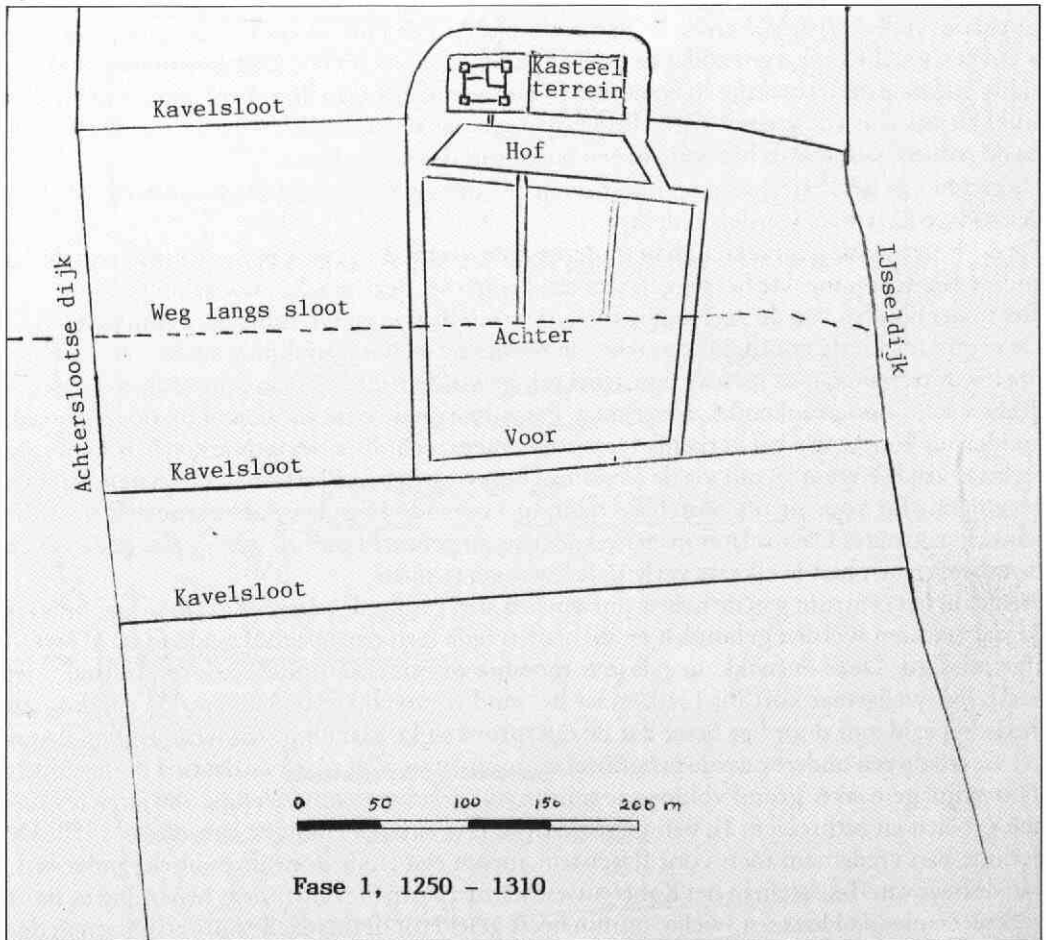

1345, de verminderde dreiging van overstromend IJsselwater na de afdamming van de IJssel bij *het Klaphek* in 1291 en een algemene bevolkingstoename en -concentratie in het dorp als gevolg van het eindstadium van de grote ontginningen tussen Lek en IJssel.

Parallellen met een soortgelijke nieuwe 'planologie' zien we bij de stadjes als Vianen, Leerdam, Montfoort en Buren, alle niet ver van IJsselstein in het rivierengebied gelegen. Het is hier niet de plaats om op deze ontwikkeling in te gaan, interessant als die mag zijn.

FASE I. De kern van dit nieuwe IJsselstein heeft vóór circa 1310 gelegen tussen Kasteelhof en Voorstraat (gedeelte van huidige Voorstraat en Schuttersgracht). Die naam wijst er op dat we hier te doen hebben met de voorste begrenzing van het kasteeldorp zonder voorhof. De achterste begrenzing vormde de Achterstraat (gedeelte van huidige Benschopper- en Utrechtse straat). De westzijde van de dorpskern was de huidige Klooster- en Doelenstraat en de oostzijde werd begrensd door de huidige Kerkstraat (de schuine richting ervan doet een oud patroon vermoeden). Deze dorpskern zal ook geheel omgracht zijn geweest; de huidige Haven (bij de Havenstraat) is een restant van die oorspronkelijke gracht. De door het graven van de grachten beschikbaar gekomen grond zal gebruikt zijn voor de aanleg van een wal, waarop men wellicht een doornhaag of palissade heeft geplaatst. Middels een brug was het dorp verbonden met de voorhof en het kasteel. De in- en uitgang van de dorpskern lagen aan

Afb. 3. Fase 1, 1250-1310.

de uiteinden' van de Achterstaat. Aan de oostkant werd die verbindingsweg weliswaar geblokkeerd door de rivier de IJssel, maar vermoedelijk lag daar een rivierovergang in de vorm van een veer.

De bebouwing van het dorp moet in die tijd voornamelijk hebben bestaan uit boerenhofsteden met alles wat daar bijhoorde aan bouwsels. Het ambitieuze plan tot een woonstede in een groot vierkant patroon moet zijn ontstaan tussen 1310 en 1321.

Het jaar 1310 heeft betrekking op de bouw van de *parochiekerk met kerkhof* daar omheen, juist buiten het *kasteeldorp*, en het jaar 1321 heeft betrekking op de vermelding van de uitgestrektheid van het grondgebied waarop *kasteel, stad* en *Nieuwpoort* zich bevinden.

In die tien jaar moet van de heer van IJsselstein, Gijsbrecht genaamd, het plan zijn uitgegaan – en voor een deel zijn uitgewerkt – om rond het kasteeldorp een nieuwe uitbreiding te verwezenlijken volgens een geometrisch patroon. De nieuwe parochiekerk en de verlening van het marktrecht moeten het startsein hebben gegeven voor een periode van nieuw lokaal élan voor de zo kort daarvoor nog gebrouilleerde Van Amstelclan.

FASE II. Het plan voorzag in een stadsterrein van ongeveer 550 x 520 meter, omgeven door een brede singel. De te bevolken stad kon zich dus gaan uitstrekken tussen *het kasteel* aan de noordzijde en de nieuw gegraven gracht aan de zuidzijde ter hoogte van de huidige *Paardenlaan*. Wellicht was die gracht oorspronkelijk een kavelsloot.

Aan de oost- en westzijde gingen bestaande waterkeringen of dijken de begrenzing vormen: respectievelijk de *Ijsseldijk* en de *Achterslootsedijk*. Aan de buitenkant van deze dijkgedeelten werd een gracht gegraven, zodat de beide dijklichamen de functie kregen van stadswal. De aldus ontstane onderbreking in beide dijken werd teniet gedaan door het leggen van nieuwe stukken dijk langs de gegraven gracht. Daarmee is dan tevens verklaard waarom de *Ijsseldijk* en de *Achterslootsedijk* als het ware in een bocht om IJsselstein lopen.²⁴

De gracht van het kasteeldorp ter hoogte van de huidige *Klooster- en Doelenstraat* en die langs de huidige *Kerkstraat* werden gedempt.

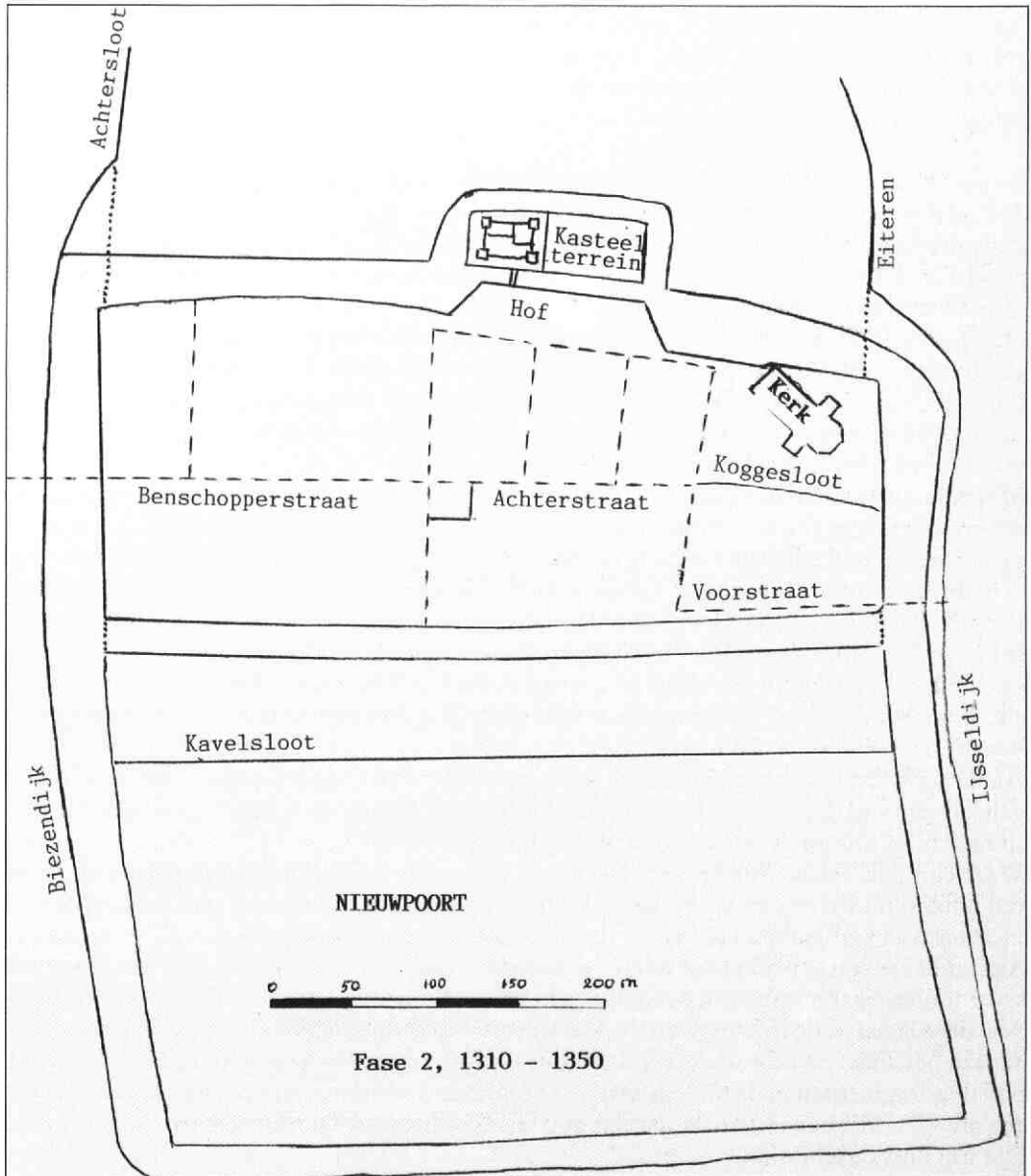
De door de nieuw-gegraven gracht onderbroken verbindingsweg in de richting van onder andere Benschop maakte het leggen van een brug over deze gracht noodzakelijk.

Het intact houden van de verbindingsweg richting Jutfaas en Utrecht lag gecompliceerder. De grond tussen de noordelijke gracht, de *Kerkstraat* en het oostelijk gedeelte van de *Voorstraat* was terrein van de nieuwe parochiekerk geworden. En daartoe behoorde ook een gedeelte van de oorspronkelijke *Achterstraat*. Passanten uit de richting Benschop bijvoorbeeld, konden ter hoogte van het kerkelijk terrein niet meer rechtdoor maar moesten in het vervolg rechtsaf via de *Kerkstraat* om via de *Voorstraat* hun weg richting Jutfaas en Utrecht te kunnen vervolgen. En voor de uit oostelijke richting komende reizigers gold natuurlijk dezelfde winkelhaakroute. Daar is later geen verandering in gebracht met als gevolg dat de *IJssel-* en *Benschopperpoort* niet in elkaars verlengde kwamen te staan.

Precies in het centrum van de nieuw ontworpen stad kwam de *Markt* of *Plaats* te liggen waar de jaarmarkten werden gehouden en de marktvrede (een dan speciaal geldend recht) werd afgekondigd. Deze ontwikkelingsfase is moeilijk in een exact tijdsbestek te plaatsen. Het begin ligt weliswaar kort bij 1310, maar het eind is moeilijker te dateren. De eindfase zal mede bepaald zijn door het besef dat de oorspronkelijke planning (die natuurlijk niet was gebaseerd op een onderbouwde prognose) te ambitieus was geweest en dat met de inmiddels 'bouwrijp' gemaakte grond voldoende ruimte was geschapen om in lengte van jaren te kunnen groeien en uitbreiden. Ik ben geneigd deze fase te laten eindigen omstreeks 1350. De periode van vrede nam toen voor IJsselstein abrupt een einde door de politieke polarisatie van de heer van IJsselstein in het Kabeljauwse kamp (partij die onder deze benaming in twist verkeerde met de Hoeksen, welke onmin heeft geleid tot dramatische burgertwisten gedu-

rende het midden van de 14e eeuw tot aan het eind van de 15e eeuw en vooral de graafschappen Holland en Zeeland hebben geteisterd). Tijdens deze fase heeft IJsselstein zich geconsolideerd. De stad was nu geheel omweld en ommuurd. De eerste expliciete vermelding van de stadsmuur dateert van juni 1353 en betreft het deel dat gelegen was aan de oostzijde van de kerk. De oorkonde waarin die vermelding voorkomt heeft echter een geschiedenis en de inhoud ervan gaat terug naar een onbestemde tijd vóór 1348.²⁵ In het document is sprake van een uitbreiding van het kerkhof met een stuk grond waar enkele hofsteden tegen en deels op de muur zijn gebouwd. Resten van die oudste stadsmuur bevinden zich nog steeds in de ondergrond van de huizen die direct ten noorden van de Haven staan. Voorts is er al in 1321 sprake van de noordelijke gracht bij het kasteel, terwijl in 1344 de

Afb. 4. Fase 2, 1310-1350.

gracht rond de Nieuwpoort wordt vermeld.

De vroege vermelding van een stadsmuur ontkracht de bewering dat heer Arnold van Egmond rond 1390 op zijn bevel de stad heeft laten ommuren, welke bewering nog steeds opgeld doet. Dit misverstand heeft overigens een lang leven geleid en is begonnen in 1620 met de melding van W. van Gouthoeven in zijn *'Oude chronijcke ende historiën van Holland'*,²⁶ een soms onontwarbaar samenraapsel van een beetje feit en veel fictie.

Inmiddels was het nieuwe IJsselstein een stad van aanzien geworden. Dat was te danken aan respectievelijk Gijsbrecht en diens zoon Arnold, heren van IJsselstein, die de parochiekerk lieten bouwen, in 1319 drie altaren daarin fundeerden, in 1328 vier kapellen en in 1336 weer een altaar. Voorts bestonden omstreeks 1340 grootse plannen voor de stichting van een Cisterciënser abdij.²⁷ In deze periode moet ook het bekende Maria-beeldje van Eiteren gevonden zijn. Te Eiteren werd een speciale kapel gebouwd bij of met gebruikmaking van de voormalige parochiekerk aldaar. Omstreeks 1340 trok deze plek al grote aantallen pelgrims.²⁸ Ook het St. Ewoutsgasthuis, dat voor het eerst in januari 1352 wordt genoemd²⁹, kan in deze periode gebouwd zijn.

FASE III. Het terrein tussen de zuidelijke stadsgracht (huidige *Haven*) en de gracht bij de *Paardenlaan* is waarschijnlijk in zijn geheel omwald geweest. Zoals reeds is opgemerkt werd deze stadsuitbreiding de *Nieuwpoort* genoemd ter onderscheiding van de oude, deels bebouwde poort (*het Kasteeldorp*). De *Nieuwpoort* is ook geheel omgracht geweest blijkens de plattegrond van Van Deventer uit circa 1570.

Omstreeks 1350 deed zich hier een nieuwe ontwikkeling voor. De oude zuidelijke stadsgracht was tevens de vaarroute voor de scheepvaart van en naar de Lopikerwaard en Utrecht (via het Gein en de Doorslag). IJsselstein ging dienen als losplaats en langzamerhand ontstond er op de nog onbebouwde zuidoever van de gracht een handelswijkje met pakhuizen, voorraadschuren en boerenhofsteden.

Mogelijk ontstonden door deze activiteiten praktische problemen en is men overgegaan tot het graven van een nieuwe brede gracht aan de zuidzijde van het handelswijkje. Die nieuwe gracht werd nu de officiële vaarweg en de oude gracht ging gebruikt worden als haven voor het laden en lossen van vracht. De oorspronkelijke breedte van de oude gracht, die nu de logische naam kreeg van *Haven*, werd gehalveerd door demping, zodat meer ruimte ontstond voor gebouwtjes ter verwerking van de aangevoerde produkten. Ook de daar staande stadsmuur, die geen functie meer had, werd geslecht. De oevers van de *Haven* werden met elkaar verbonden door een brug, die tevens ging fungeren als vismarkt en dus *Visbrug* ging heten.

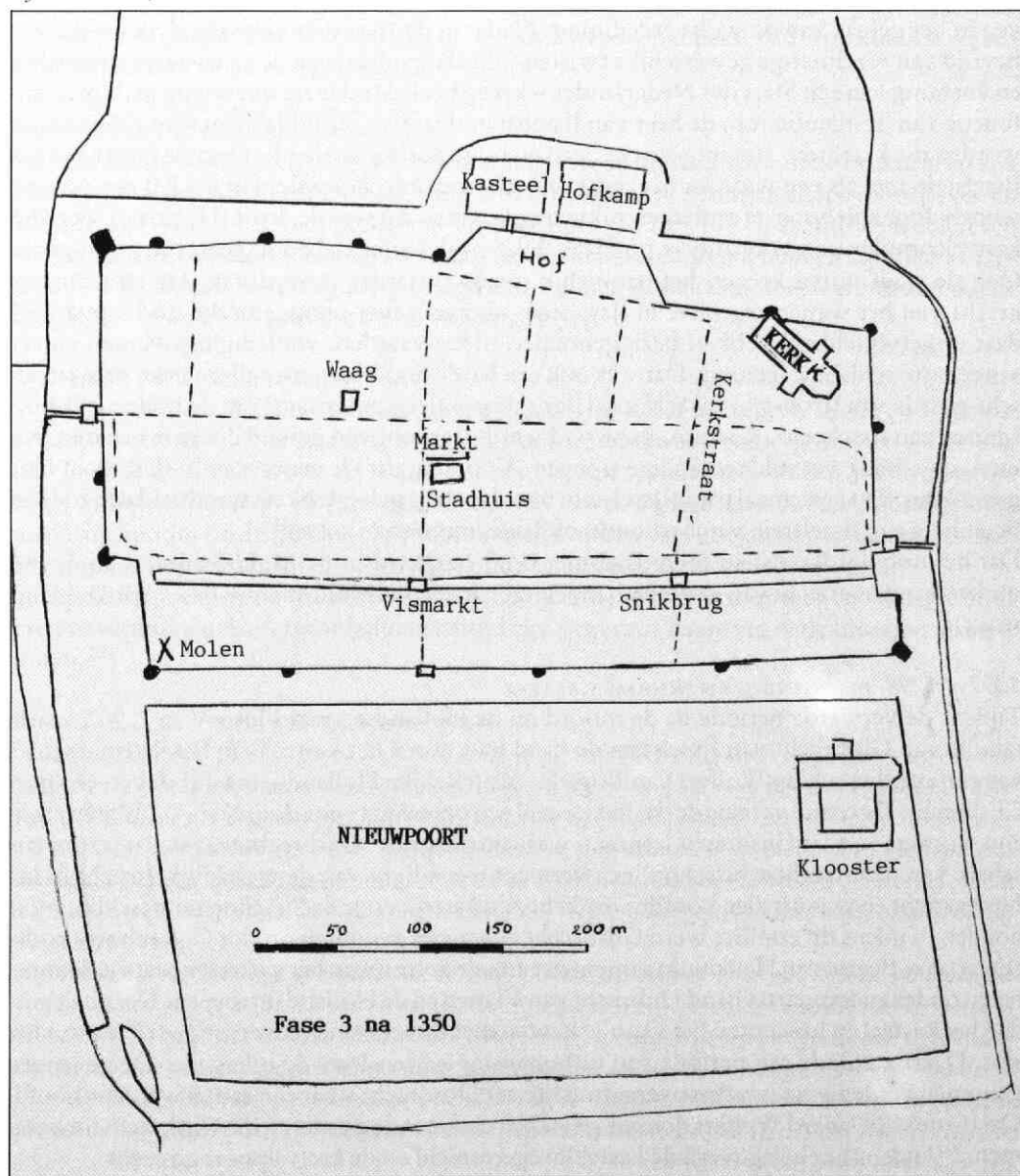
Aldus verkreeg IJsselstein een *Haven* met een handels- en industriewijkje, aan de zuidkant geheel begrensd door een wal en muur met daarachter de nieuw gegraven brede gracht. Deze situatie bleef tot ongeveer het midden van deze eeuw intact.

Waarschijnlijk verrees tijdens deze fase op de plek waar nu de *Windotter* (korenmolen) staat een houten molen op een verbreed gedeelte van de wal als molenwerf, wat een uitstekende plaats was in verband met de windvang.

Aanvankelijk zijn er plannen geweest om ook de *Nieuwpoort* te ommuren. Ter hoogte van de korenmolen zijn tenminste in de stadsgracht enkele fundamenten van een stadsmuur gevonden: deze lagen in de richting van de *Nieuwpoort*. Op grond hiervan mag verwacht worden dat aan het andere eind van deze gracht, dus waar deze een bocht maakt naar de *IJsselpoort*, ook nog fragmenten in de bodem zitten. Tot hoever de *Nieuwpoort* voorzien is geweest van een muur, is niet bekend, maar dat een goeddeels onbebouwd terrein geheel was ommuurd lijkt mij onwaarschijnlijk.

Op de *Nieuwpoort* stond vanaf circa 1390 het kloostercomplex *Marienberg* dat daar boomgaarden, moestuinen en een eigen molen bezat. Het klooster heeft daar bijna een eeuw bestaan, kwetsbaar als het op deze plaats was en gevaarlijk ook voor de stad. Bij vijandelikheden als een beleg kon het klooster in de open ruimte van de Nieuwpoort niet of nauwelijks worden verdedigd, met als gevolg dat na overheersing van het kloostercomplex de belegeraars zich daarin uitermate goed konden verschansen. Dat is ook tijdens gevechtshandelingen in 1482 het geval geweest, wat voor de IJsselsteiners zelf aanleiding was tot vernietiging van het klooster. Wederopbouw vond daarna plaats binnen de grachtengordel, waar het kloosterleven nog ongeveer driekwart eeuw heeft kunnen bloeien.

Afb. 5. Fase 3, na 1350.

C – beproefde weerbaarheid van de verdedigingswerken

Veel krijgsgewoel heeft de IJsselsteinse stadsverdediging in de eerste paar eeuwen van haar bestaan moeten verduren ter verdediging van mens en goed, vaak met succes. Een ongelijke strijd was voor de verdedigingswerken de tijd van eerst verwaarlozing, later van de driften van de slopershamer en uiteindelijk de onverschilligheid jegens de restanten van de stad, die IJsselstein was, is en wil blijven! Gedurende de eeuwen van effectief functioneren van de verdedigingswerken was in de eerste plaats het kasteel vaak object van belegeraars, niet alleen door zijn in het oogspringende positie maar ook door zijn centrale rol. Naarmate het geschat in de loop van de 14e en 15e eeuw zwaarder en effectiever werd, daalde het weerstandsvermogen van het stenen bolwerk en werden de beschadigingen steeds omvangrijker. Desondanks is het kasteel, mede door herhaalde herbouw, een dominant onderdeel gebleven in het geheel van de stadsverdediging. Nadat in de 16e eeuw onze streek definitief was bevrijd van regelmatige gewestelijke twisten – dit als resultaat van de groei naar éénwording en vorming van een Staat der Nederlanden – kreeg het kasteel weer overwegend de primaire functie van ‘residentie’ van de heer van IJsselstein. Dat was inmiddels een Van Egmond geworden die krachtens zijn uitgestrekt bezit en hoge positie aan het hof van de keizer het slot IJsselstein niet als een waardig dagelijks onderkomen beschouwde. Hij liet het dan ook bewonen door zijn hoogste ondergeschikte ter plaatse en dat was de drost. Daarnaast werd het kasteelcomplex ook voor andere noodzakelijke voorzieningen benut, zoals een gevangenis. Ook de stadsmuren kregen het natuurlijk steeds zwaarder te verduren. De toegenomen kracht van het wapentuig bleef in IJsselstein uiteraard niet onopgemerkt, zodat men zich daar ongetwijfeld zal hebben beziggehouden met zwaardere verdedigingswerken en een aangepaste stadsbewapening. Dat was ook een harde noodzaak, niet alleen door de strategische positie van IJsselstein maar vooral door de politieke polarisatie van de invloedrijke baronnen van IJsselstein. Kortom, onze stad werd daardoor een gewild doelwit van met vernietigingsdrang vervulde vijandige troepen. Vooral in de 15e eeuw is er in IJsselstein hard gevochten. Tot tweemaal toe is IJsselstein totaal in de as gelegd. Niets weerhield de vroegere bewoners van IJsselstein van herbouw, ondanks torenhoge kosten!

Dat het noodlot IJsselstein inderdaad niet heeft bespaard in de Middeleeuwen, moge het onderstaand overzicht van gevechtshandelingen in en om Middeleeuws IJsselstein duidelijk maken.

1297 of 1298. BELEGERING EN INNAME KASTEEL.

Tijdens de verwarde periode na de moord op de Hollandse graaf Floris V in 1296, waarin familie van Gijsbrecht van IJsselstein de hand had, werd het kasteel van IJsselstein de inzet van een conflict tussen Wolfert van Borsele – de feitelijke Hollandse machthebber – en heer Gijsbrecht. De eerste verlangde dat het kasteel een open huis voor de graaf (lees: Wolfert zelf) zou worden, omdat Gijsbrecht leenman was van die graaf. Gijsbrecht was in dat jaar maarschalk van de Utrechtse bisschop, een vertegenwoordiger van de wereldlijke macht in het Nedersticht en was uit dien hoofde verplicht zijn kasteel voor de bisschop ter beschikking te houden. Tijdens dit conflict werd Gijsbrecht gevangen genomen op slot Culemborg, zodat zijn vrouw Beerte van Heukelum samen met enkele getrouwen het kasteel moest verdedigen tegen onder andere aartsvijand Hubrecht van Vianen en de Hollandse troepen. Deze belegerden het kasteel en beschoten het van alle kanten met zware stenen tot ernstige schade van het slot. Daarna volgde een periode van uithongering en tenslotte de overgave. De gevangen genomen verdedigers werden overgebracht naar Dordrecht waar een aantal werd onthoofd. Op 16 juni 1299 werd Wolfert door de graaf beleend met de goederen die Gijsbrecht toekwamen.³⁰ Tijdens het beleg werd de kasteelbrug vernield en de kasteelpoort geslecht.

Circa 20 februari 1346. BRANDSTICHTING.

In het grote conflict tussen de graaf van Holland en de Utrechtse bisschop Jan van Arkel streed heer Arnold van IJsselstein voor de Hollandse partij, in Utrecht de Gunterlingen genaamd. Als wraak voor Arnolds aandeel in het beleg van Utrecht, het jaar daarvoor, verbrandde de bisschop IJsselstein. In juli werd de vrede getekend, niettegenstaande bleef Arnold een grote vijand van de bisschop.³¹ Er zijn aanwijzingen dat het met deze brandstichting is meegevallen en dat er beperkte schade is geweest.

September 1348. CISTERCIËNSER ABDIJ TE EITEREN VERNIELD.

Tweede wraakactie van bisschop Jan van Arkel tegen IJsselstein. Waarschijnlijk heeft geen belegering van de stad plaatsgevonden, maar beperkte de bisschop zich tot het in puin schieten van de Cisterciënser abdij te Eiteren, dit als wraak voor het platbranden van Jutfaas door de graaf van Holland. Dat de stad of het kasteel niet werd aangepakt, zou erop kunnen wijzen dat er voldoende versterkingen waren.³²

20 april–15 mei 1349. BELEGERING.

Gedurende vijf weken werd de stad onder leiding van de maarschalk van de bisschop en zijn Utrechtse troepen belegerd. De bedoeling was om de stad te dwingen zich over te geven en de vrede met Utrecht te ondertekenen. Heer Arnold gaf niet toe en spande te Keulen een proces tegen de bisschop aan wegens verregaande smaad en onrecht hem en zijn stad aangedaan. Dat IJsselstein zo'n langdurig beleg heeft kunnen doorstaan, doet vermoeden dat de verdedigingswerken in goede staat en volledig waren.³³

11 november 1374. ROOFTOCHT.

Rooftocht van heer Willem van Rees (uit het graafschap Kleef, tussen Emmerik en Xanten). 's Nachts bestookte hij de stad met brandende pijlen, wat twee hooibergbranden tot gevolg had. Terwijl de IJsselsteiners de brand aan het blussen waren (veel huizen waren nog van hout), drongen Van Rees en zijn soldaten de stad van de andere kant binnen door de sloten van de draaiboom (in de IJsselpoort?) te breken en roofden veel koeien en paarden uit de stad. De volgende dag wisten zij die voor 3500 oude schilden te Utrecht te verkopen. Vermoedelijk hebben de IJsselsteiners in deze tijd meermalen strooptochten van vreemde heren te verduren gehad, maar lang niet altijd zijn gegevens daarover in de bronnen terug te vinden.³⁴

23 juni 1417. GEDEELTELIJKE VERNIETIGING STAD.

Uit een oorkonde: *'Jacoba, door Gods genade hertogin van Beieren, gravin van Henegouwen, van Holland en Zeeland en vrouwe van Friesland, doet een ieder kond dat heer Jan van Egmond en zijn broer heer Willem van Egmond met hun medestanders in het begin van mijn heerschappij, direct na de dood van mijn geliefde heer en vader, zaliger gedachten, nog voordat ik in Holland en Zeeland was gehuldigd, op ongehoorde wijze mijn slot en stad van IJsselstein met geweld hebben ontvreemd. Welk slot en welke stad onze medestanders – daartoe door mij rechtens aangesteld – met Gods hulp voor mij hebben herwonnen.*

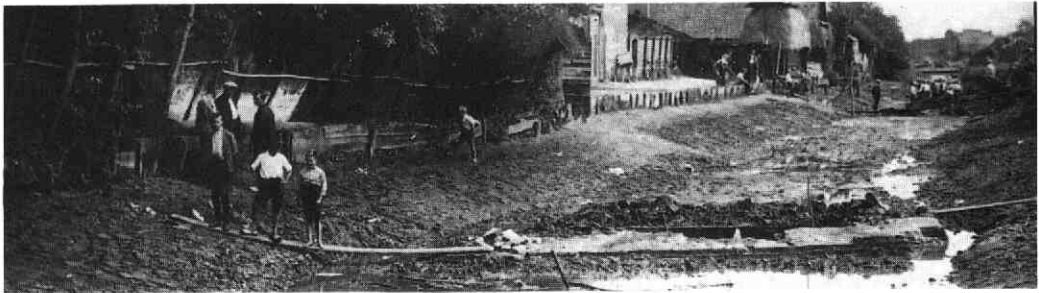
Voorts omdat onze beminde vrienden van de stad Utrecht uit eerbied voor mij hebben geholpen dit geweld te onzen gunste te laten keren en aangezien zij vijanden zijn geworden van die van Egmond en zij mede het slot en de stad in onze hand hebben teruggebracht, bedank ik hen met goede wil. Omdat wij zo'n ongehoorde gewelddaad niet meer willen zien gebeuren en daar ook niet meer mee geconfronteerd willen worden, hebben wij onze beminde vrienden van de stad Utrecht verzocht, bevolen en gemachtigd om van mijnentwege het slot, de muren, torens en poorten van onze stad IJsselstein af te breken en te slechten, zoals zij ook gedaan hebben (op 23 juni 1417, TF) en zoals dat met ons goedkeuren voor ons

en onze ergenamen geschied is. Gegeven in den Haag de 14de juli 1417.¹³⁵
Anderhalf jaar later vond er een tweede, grondiger vernietiging plaats.

28 december 1418. GRONDIGE Vernietiging Stad.

'Johan, door Gods genade hertog van Lotharingen, van Brabant en Limburg, markgraaf van het Heilige Rijk, graaf van Henegouwen, van Holland en Zeeland en heer van Friesland, en Jacoba van Beieren, door dezelfde genade hertogin, markgravin, gravin en vrouwe van de voornoemde landen, doen een ieder kond dat wij door de grote ontrouw en verraderlijkheid die jegens de hertogin direct na de dood van onze lieve heer en vader hertog Willem van Beieren door die van IJsselstein binnen hun poorten, grachten en stadsvesten en door anderen die zij in en uit hun stad hebben gelaten is aangedaan, en die wij met veel kosten en moeite hebben weten te heroveren, alle andere ontrouwen een voorbeeld willen stellen zodat zij weten wat hun in dat geval te wachten zal staan. Daarom hebben wij onze beminde vrienden van de stad Utrecht verzocht alles wat binnen IJsselstein gelegen en gebouwd is, binnen de grachten, fundamenten van poorten en muren, te slechten.

Daarom ook, omdat wij dit bijzonder ernstig opvatten, bevelen wij en onze raad middels deze open oorkonde onze vrienden van de goede stad Utrecht dat zij ter ere van ons alle huizen, schuren en hooibergen die zij binnen de poorten en fundamenten van de stadsmuur van IJsselstein aan zullen treffen na Allerheiligen [1 november 1418, TF] toekomstige zullen verbranden, weghalen en afbreken in alle haast, in onze naam. Uitgezonderd worden de kerk, het klooster, het gasthuis, het kasteel en de huizen van priesters en geestelijken. En dat afbreken en verbranden door de stad Utrecht gebeurt op onze verantwoording en kan onze opvolgers niet worden aangerekend. Gegeven in Den Haag op 15

Afb. 6. Restanten van de fundamenten van de Nieuwpoortommuring. Deze zijn aangetroffen tijdens de drooglegging van de gracht in 1938.

Afb. 7. Eikehouten balken dragen de fundering van deze stadsmuur.

augustus 1418 (...).³⁶

Deze volledige afbraak van IJsselstein vond plaats op 28 december 1418. Van de stadsverdediging zijn slechts de fundamenten overgebleven. Hoewel in deze oorkonde het kasteel gespaard mocht worden, is uit de vorige gebleken dat deze met instemming van Jacoba van Beieren door 'die van Utrecht' reeds was afgebroken. Vermoedelijk stond er in 1418 nog slechts een ruïne die een verdere afbraak niet meer nodig maakte. De stad heeft tot circa 1424 braak gelegen.³⁷ De kloosterlingen op de Nieuwpoort hadden kort na de verwoesting plannen om hun plek te ontvluchten en te verhuizen naar een nieuw te bouwen klooster in de buurt van Haarlem; dat dit niet gebeurd is toont de veerkracht en koppigheid aan van baron en stedelingen van IJsselstein die toch hun stad weer gingen opbouwen en er voor de monniken geen reden meer was te verhuizen.

26 maart 1466. TOTALE VERNIETIGING STAD.

Ongeveer veertig jaar na de heropbouw van IJsselstein stond er weer een vijand voor de poort. Deze keer waren het Gelderse troepen onder leiding van Otto van Vuren, die door ruwaard Adolf van Gelre gehuurd waren om de verovering van Arnhem door de heer van IJsselstein te wreken. Na de heropbouw in de jaren 1420 had Utrecht, als overwinnaar, de IJsselsteiners verplicht om in plaats van de verwoeste toegangspoorten dammen in de stadsgracht te leggen, zodat Utrechtse troepen altijd de stad konden binnenkomen. Het was ook verboden om de verdedigingswerken te herbouwen.

Tijdens oorlogsdreiging had het stadsbestuur van IJsselstein echter besloten om de dammen op te ruimen en een bolwerk te bouwen met een valbrug. Nadat Utrecht in niet mis te verstane bewoordingen duidelijk had gemaakt dat de oude situatie hersteld moest worden, is dit inderdaad geschied. Op 26 maart 1466 bood de herstelde dam een uitstekende gelegenheid voor Otto van Vuren en zijn mannen om de stad binnen te rijden, te plunderen en in brand te steken.³⁸ Een geschiedschrijver heeft dit feit aldus opgetekend. *'De Geldersche hebben IJsselsteyn verbrant, ende also heeft de stadt in d'asschen gelegen tot de tijden van Frederick van Ysselsteyn, die van Carel van Bourgondien verkregen heeft dat hij de stad soude moghen vermaken ende bemuren.'*³⁹

Wellicht kunnen we de toestemming van Karel – de Stoute – van Bourgondië tot wederopbouw van IJsselstein stellen op 1471, toen hij hertog Adolf van Gelre gevangen liet nemen en diens vader Arnold, familie van de heer van IJsselstein (sinds 13 mei 1469 Frederik van Egmond) herinstalleerde als hertog. Deze keer had de stad dus zo'n vijf jaar in puin gelegen en waren ook nu weer alle (?) muren geslecht. Het lijkt me dat Otto van Vuren zeer duidelijke instructies van zijn heer, Adolf van Gelre, had meegekregen om de heer van IJsselstein voor geruime tijd van zijn strategische bezit te ontdoen.

26 augustus–6 september 1482. BELEGERING.

Onder het krachtige, pro-Bourgondische bewind van heer Frederik van Egmond is IJsselstein twee keer belegerd geweest. In 1482 vond dat plaats door de verenigde krachten van Kleefse en Utrechtse troepen, die zich ingroeven en verschansten in de Hoge Biezen, de Hoge Waard en de Nieuwpoort. Het legeronderdeel dat in het klooster op de Nieuwpoort gelegerd was, had de beschikking over een geschut dat vlakbij stond opgesteld en waarmee regelmatig de stad werd bestookt. Dit veroorzaakte kleine branden in de binnenstad en de dood van zeven IJsselsteiners. Voor het eerst lezen wij nu dat er vanuit de stad (lees: vanuit de bolwerken) hevig teruggeschoten werd en ook dat er schermutselingen in het open veld plaatsvonden. Van de tweedracht tussen de Kleefse en Utrechtse troepen over de strategie (plunderen of bestormen) kon Frederik van Egmond met zijn Hollandse troepen gebruik maken, zodat het leger van circa 6000 man op de vlucht werd gedreven met achterlating van

veel krijgsmateriaal.⁴⁰

Het is opmerkelijk dat in de korte periode na de verwoesting van de stad en dit beleg IJsselstein zo goed was verdedigd. Het is aannemelijk deze herstelwerkzaamheden op het conto van heer Frederik te schrijven, die het belang van een goed te verdedigen IJsselstein moet hebben onderkend. Frederik stond op zeer goede voet met de Bourgondische machthebbers en is door hen met veel functies en goederen bedacht, niet in de laatste plaats omdat hij een uitstekend militair was. Onder heer Frederik zal het kasteel, dat sinds 1466 slechts een ruïne was, in Bourgondische stijl zijn herbouwd. Slechts de kasteeltoren resteert en kan ons nog een goede indruk geven van hoe het geweest is. De oorlogshandelingen van 1482 hebben klaarblijkelijk het kasteel onberoerd gelaten, er wordt in de bronnen niet over gesproken. Dat men daarentegen probeerde van de zuidkant IJsselstein te beschieten doet vermoeden dat de noordkant – waar het kasteel stond – te sterk was verdedigd. De herbouw van het kasteel kan in dat geval tussen circa 1470 en 1480 worden gesteld, jaren waarin het vermogen van Frederik aanzienlijk toenam.

21 april–1 juni 1511. BELEGERING.

De jaren 1482-1511 betekenden allerminst dat er vrede in de streek heerste. De vijandigheid tussen met name de heer van IJsselstein en de stad Utrecht bleef bestaan en werd geregeld met woorden en daden uitgevochten. De jaren 1490 waren voor het IJsselsteinse gebied rampzalig; men had last van strooptochten, waardoor de monniken bij het Klaphek definitief naar IJsselstein verhuisden. Ook waren er misoogsten en muizenplagen.

In 1491 en 1492 waren er pogingen geweest door de heren van IJsselstein om Utrecht te overrompelen, maar die waren mislukt. In 1498 werd er eindelijk vrede gesloten tussen Frederik en Utrecht, maar veel geschilpunten bleven onopgelost. Na een mislukte poging van de Utrechters in 1510 om IJsselstein middels een gecamoufleerd turfschip te overrompelen, volgde in het jaar daarop een belegering van de stad. Men groef zich in tussen Eiteren en het kasteel en stelde het zware geschut op waarmee kasteel en stad werden beschoten. Het kasteel raakte tijdens dit beleg zwaar gehavend; vermeld wordt dat twee kasteeltorens in puin werden geschoten. Het belangrijkste geschut van IJsselstein was opgesteld even buiten de IJsselpoort, in het bolwerk 'Zwijg Utrecht' dat met vlechtwerk was gecamoufleerd. De aanval van de Utrechters was voornamelijk op het kasteel gericht, dat zeer sterk was verdedigd en niet kon worden genomen. De deels houten, deels stenen huizen waren op de daken met leem bepleisterd zodat granaten en vuurpijlen geen effect sorteerden. Na enige weken kwam Floris van Egmond te hulp en werden de belegeraars verdreven. In augustus 1511 werd een definitieve vrede getekend, bij welke gelegenheid men symbolisch het einde van de laat-Middeleeuwse periode kan stellen.⁴¹ Opmerkelijk is het IJsselsteinse zelfvertrouwen tijdens dit beleg, terwijl men toch door een sterke tegenstander werd belaagd die met de modernste wapens uitgerust was.

In tegenstelling tot '1482' toen men vanuit de Nieuwpoort werd bestookt, probeerde de vijand het nu van de noordkant waar het versterkte kasteel stond. Dat men er niet in slaagde het kasteel geheel in puin te schieten, pleit wederom voor de aard van de versterkingen die na circa 1470 waren aangebracht. Behalve het zware geschut in het bolwerk beschikten 'die van IJsselstein' ook over een kat, een verplaatsbare granaat- of stenenwerper. Het is vreemd dat de belegeraars zich niet op de muren geconcentreerd hebben; wellicht bracht dat teveel risico met zich mee omdat er veel kruit moest worden verschoten en een bestorming ten koste zou gaan van veel slachtoffers.

Na deze belegering, de laatste in een lange rij, trad een langdurige periode van vrede in die mede tot gevolg had dat de stadsverdediging ernstig werd verwaarloosd. Pas tijdens de eerste jaren van de Opstand is daar verbetering in gekomen.

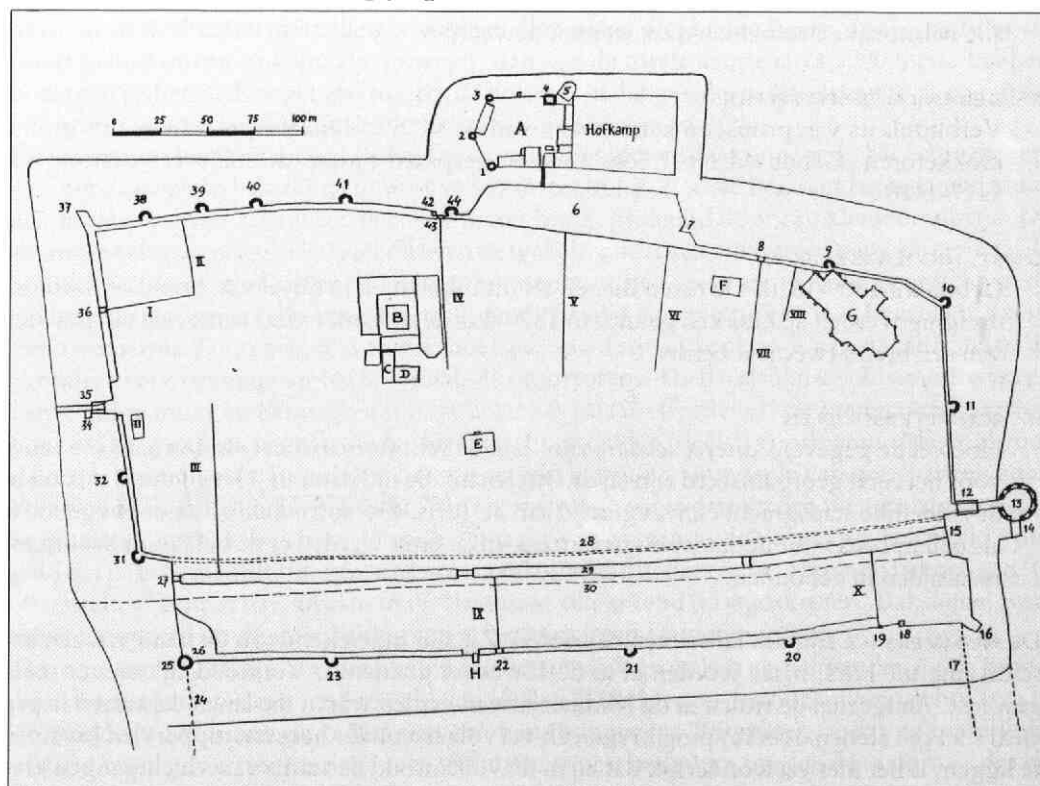
Verdedigingswerken naar de toestand van 1570

Er bestaat een nauwkeurig getekende kaart van IJsselstein met de Nieuwpoort en de buurtschap Eiteren uit circa 1570⁴² van de hand van Jacob van Deventer. Deze kaart werd gemaakt voor militaire doeleinden: koning Philips verlangde voor zijn Spaanse troepen een volledig beeld van de steden der Nederlanden met name van de toegangswegen, versterkingen en voornaamste gebouwen. De kaart van Van Deventer geeft een goede indruk van de laat-Middeleeuwse situatie en aan de vooravond van de Opstand.

Aan de hand van de gegevens op de kaart van Van Deventer en kaart- en archiefmateriaal uit latere tijd (16e-18e eeuw) zijn de verdedigingswerken en de belangrijkste gebouwen in kaart gebracht naar de toestand die reeds omstreeks 1570 bestond. Een kadastrale stadsplattegrond uit 1819 is gebruikt voor de genummerde intekening van de diverse objecten.

De 'rondwandeling door het 16e eeuwse IJsselstein' vangt aan bij de stenen gebouwen (aangegeven door de letters A-H), die met hun leien daken goed beschermd waren tegen aanvallen met brandende pijlen.

Afb. 8. Verdedigingswerken en belangrijke gebouwen naar de toestand van ± 1570.

A KASTEELTERREIN

Het Bourgondische kasteel dat na circa 1470 was gebouwd, bestond in 1570 niet meer als zodanig. Slechts de torens en mogelijk de verbindingsmuur kunnen uit die periode stammen; het eigenlijke kasteel bestond uit een aantal nieuwe gebouwen, waarvan een deel was ingericht als verblijfplaats van de drost (in 1570 Charles de Cassiopyn).

B KLOOSTER MARIËNBERG

Na afbraak van het klooster op de Nieuwpoort in 1482 zochten de monniken een tijdelijk heenkomen naar een nieuw gebouwd klooster bij de Nieuwendam. Vanaf 1494 werd wederom een nieuw klooster gebouwd, deze keer in het hart van de stad, welke plek een goede bescherming bood aan de veel geplaagde kloosterheren. In geval van oorlog, als de plattelanders naar IJsselstein zouden vluchten en de stad overvol raakte, moesten de monniken op bevel van de baron deze mensen in hun klooster herbergen.

C STADSWAAG

Gebouwd in de 14e eeuw en herbouwd in 1599.

D ST. EWOUTSGASTHUIS (vermoedelijke plaats)

Gebouwd omstreeks 1350. Tijdens belegeringen van de stad werden de gewonden hier verzorgd.

E STADHUIS

Met de bouw van het (tweede) stadhuis moet men omstreeks 1538 zijn aangevangen.⁴³ Een stadhuis was per definitie van steen en had dikwijls het aanzien van een kasteelachtig huis. Het gebouw moest een mogelijke stadsbrand kunnen doorstaan omdat onder meer alle belangrijke bescheiden daar werden bewaard.

F DEKANIJ OF KAPITTELHUIS

Verblijfplaats van proost en kanunniken van de St. Nicolaaskerk, met hoge uivormige klokketoren. Gebouwd omstreeks 1398 en gespaard tijdens de stadsverwoesting van 1417-1418.

G ST. NICOLAASKERK

Gebouwd 1309-1310. De toren diende als uitkijkpost en in geval van brand of oorlogsdreiging werden de klokken geluid. In 1570 was de spits niet meer aanwezig ten gevolge van een brand twee jaar eerder.

H SCHUTTERSDOELEN

Hoewel de gegevens uiterst schaars zijn, kan de schutterij aan het eind van de 15e eeuw voor het eerst georganiseerd zijn en de Doelen uit die tijd dateren. Het gebouw stak uit in de zuidelijke stadsgracht en was gewijd aan St. Joris. Oorspronkelijk diende het gebouw als oefenplaats voor de stadsboogschutters, maar later werden er de befaamde schuttersmaaltijden in gehouden.

DE NUMMERS I-X zijn de stadsslotten of -riolen. Zij zijn ingetekend aan de hand van een beschrijving uit 1769, maar worden al in de 15e eeuw genoemd. Vermoedelijk zijn er meer geweest. Aangezien de riolen in de Middeleeuwen geulen waren die langs de straten liepen en al snel een stenen overkapping kregen en vervolgens onder het straatoppervlak kwamen te liggen, is het niet verwonderlijk dat zij in de volksmond de status van vluchtgangen kre-

gen aangemeten, een mening die soms nog te horen is. Waar een riool door de stadsmuur moest om het water in de gracht te kunnen lozen, werden zogenaamde 'gaten' of waterpoortjes gemaakt.

DE NUMMERS 1-44 hebben betrekking op de feitelijke verdedigingswerken, waarvan de gesloten stadsmuur het belangrijkste onderdeel was. In 1570 had hij een totale lengte van ongeveer 1300 meter. Om deze lengte en de oppervlakte van het omsloten stadsdeel in een perspectief te kunnen zien, volgt hier een tabel met vergelijkbare gegevens van andere steden naar de situatie van omstreeks 1500:

Stad	Lengte stadsmuur	Oppervlak stad binnen muren
Buren	1200 m	7 ½ ha
IJsselstein	1300 m	11 ha
Leerdam	1350 m	9 ½ ha
Montfoort	1350 m	11 ha
Schoonhoven	1650 m	17 ha
Vianen	1700 m	17 ½ ha
Zutphen	2100 m	28 ha
Amersfoort	2800 m	52 ha
Dordrecht	3200 m	65 ha
Leiden	3700 m	93 ½ ha
Amsterdam	3700 m	82 ha
Haarlem	4100 m	88 ha
Utrecht	4900 m	120 ha

In vergelijking met de verschillende steden valt op hoe klein de IJsselsteinse stadsmuur is geweest en slechts 100 meter langer was dan die van het piepkleine Buren. Indien de Nieuwpoort geheel ommuurd zou zijn geweest, dan zou de totale lengte circa 1780 meter hebben bedragen en het stadsoppervlakte circa 23 hectare. In dat geval was IJsselstein toch nog maar iets groter geweest als bijvoorbeeld het naburige Vianen.

De stadsmuur bestond uit een stevig fundament (dat hier en daar nog uit de 14e eeuw dateerde) met daarop een bakstenen muur van 4½ meter hoog. Aan de stadkant lag tegen de muur een aarden wal van 3½ meter diep en 3 meter hoog, gesteund door een kleiner muurtje. De muur stak dus ongeveer 1½ meter boven de wal uit, zodat een volwassen persoon er vanaf de wal net overheen kon kijken.⁴⁴ De top van de muur liep spits toe. Tussen de gracht en de stadsmuur lag een smalle strook grond die dicht met doornstruiken was begroeid, dit als extra hindernis. De gehele stadsmuur moet gebouwd zijn in de periode van stadsherstel na de grondige verwoesting van 1418, evenals de muurtorens. De IJsselsteinse stadsmuur was een eenvoudige muur en bezat geen uiterst kostbare (maar effectieve) weergangen en spaarbogen, welk type alleen in grote steden als Utrecht en Leiden (deels!) voorkwam. Alleen al voor de muur moeten zo'n 16 miljoen bakstenen zijn gebruikt, uitgaande van de schatting zoals die voor de Leidse muur is gemaakt.⁴⁵ In tegenstelling tot andere steden met stadsmuren is er in IJsselstein niet aanwijsbaar gebruik gemaakt van boeten in de vorm van 'steengeld', dus geld dat na een misdrijf moest worden betaald om daarmee stenen te kunnen bekostigen. In IJsselstein gebeurde dat, althans in de 16e eeuw, uitsluitend op stadskosten. Bakstenen werden aangevoerd uit de steenbakkerijen in het omliggend rivierengebied.

De muurtorens hadden oorspronkelijk een houten dak en staken als halfronden uit de muur. Van daaruit had men een schootsveld van 180° of 270° als ze op een hoek waren gebouwd. In de Middeleeuwen was de radius van een handboog circa 200 meter, zodat de onderlinge afstand van de muurtorens ongeveer 100 meter moest bedragen om aan de maximale draag-

wijdte van de handboog te kunnen voldoen. In IJsselstein bedroeg de gemiddelde afstand tussen twee torens ruim 60 meter. In deze torens bevonden zich op ooghoogte schietgaten voor de boogschutters.

De genummerde objecten zijn:

1 HOEKTOREN KASTEEL genaamd *Het Hoeregat*.

Veel torens hadden in de volksmond een bijnaam die soms een interessante geschiedenis heeft. Het is niet ondenkbaar dat in deze toren de plaatselijke prostituées hun klanten afhandelden. Vaak vonden dergelijke bezigheden plaats in de buurt van de stadsmuur of -wal (vergelijk de naam '*walletjes*').

2 HOEKTOREN (bijnaam onbekend).

3 HOEKTOREN genaamd *De Stok*.

Aangezien het kasteel in de 16e eeuw ook een functie als gevangenis had, is het mogelijk dat deze bijnaam te danken was aan de zogenaamde '*stok*', een houten stam met gaten waarin de benen van de gevangenen werden gesloten. Vergelijk de uitdrukking: '*iemand in de stok zetten*'.

Tussen 2 en 3 stond de STAL van het kasteel.

4 KASTEELTOREN genaamd *De Looyers Toren*.

Deze toren is het nog bestaande restant van het kasteel zoals dat na 1470 was herbouwd. Van deze toren is ook bekend dat daarin een gevangenis was (zoals nog steeds te zien is). De bijnaam is niet eenvoudig te verklaren. Slaat hij op de loden kogels die er lagen opgeslagen of moet er eerder gedacht worden aan de sarcastische betekenis van gevangenis (looien is luieren)?

5 VERSTERKTE KASTEELVLEUGEL.

Waarschijnlijk ook een restant van het Bourgondische kasteel. In de loop van de 17e eeuw geheel vervallen. Opvallend is de halfronde vorm, die typisch 15e eeuws is.

6 HET HOF.

Dit was in de 13e eeuw de oorspronkelijke voorhof van het kasteel, een omgracht terrein verbonden met dorp en kasteel waar een poort met houten aanbouwsels stond. Vermoedelijk heeft '*de Hof*' geleken op die van het kasteel '*Brederode*'. In 1570 was '*de Hof*' een onbebouwde ophoging zonder muur, vermoedelijk bezet met notebomen. De Hof- of Burchtstraat kan de oude verbindingsstraat met het kasteeldorp zijn geweest, zoals de naam doet vermoeden. Niet duidelijk is de (vroeg?) relatie met het terrein dat bekend staat als de '*Hofkamp*', direct ten oosten van het kasteel. In deze tijd werd het gebruikt als kasteel- of moestuin.

7 UITSTEEK.

Deze uitsteek in de stadswal (*het Hof*) diende voor de opstelling van het stadsgeschut dat de noordoostelijke hoek tussen kasteel en kerk kon bestrijken. Diverse keren is door de vijand gepoogd deze hoek onder vuur te nemen.

8 HET KERKEGAT.

Uitgang van stadsriool nr. VII door stadswal en -muur. Genoemd naar de nabijgelegen St. Nicolaaskerk.

9 MUURTOREN genaamd *De Papentoorn*.

Genoemd naar de '*papen*' (kanunniken of priesters) van de St. Nicolaaskerk.

10 MUURTOREN.

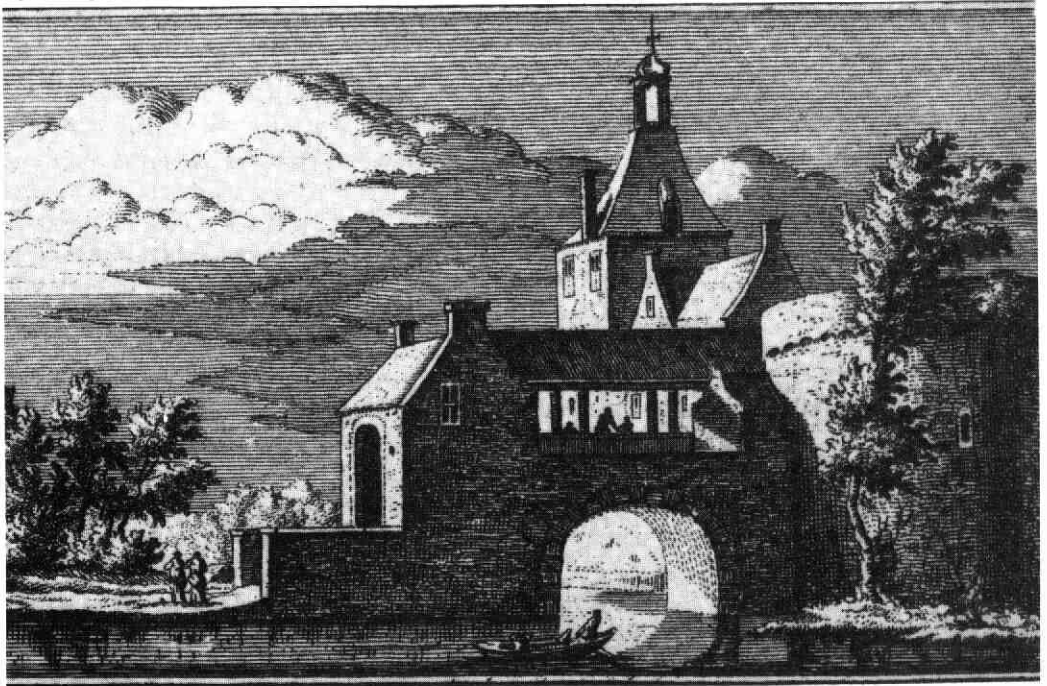
11 MUURTOREN.

12-14 IJSSELBARRIÈRE.

Deze stadsverdediging bestond uit DE IJSSELPOORT (nr. 12), HET BASTION genaamd *Zwijg Utrecht* (nr. 13), de versterkte BRUG met overdekte SLUIS (nr. 14) en de stadsgracht.

De IJsselpoort kan al in 1374 aanwezig zijn geweest, maar moet in 1418 verwoest zijn. Herbouw vond spoedig plaats, maar na de aanval van 1482, die juist uit oostelijke richting werd ondernomen, bleek dat een poort alleen niet voldoende was. Na de Utrechtse nederlaag in dat jaar is het bastion gebouwd met de komische naam *Zwijg Utrecht* als blijvende herinnering aan het aan de Utrechters opgelegd zwijgen en die bovendien het hazepad via '*het Hazenveld*' moesten kiezen. Het bastion ging de oostelijke toegangsweg geheel beheersen. Bezoekers uit de richting Utrecht moesten eerst de brug over, het bastion door en dan pas de IJsselpoort passeren. Kwam men per schip via Doorslag en IJssel dan moesten zij de sluis naast het bastion door, wat niet onopgemerkt kon geschieden. Brug en sluis waren geheel van steen en vormden met het bastion een aan elkaar gebouwde eenheid. Het bastion bestreek een schootsveld van 360° en was voorzien van schietgaten. Na de (laatste) belegering van IJsselstein in 1511 raakte het bastion snel in verval. Hoe de oorspronkelijke poort er heeft uitgezien, kan niet meer worden nagegaan. De oudste afbeelding van de IJsselbarrière dateert van 1625 en geeft een goed idee van de sterkte. Op de naam *Zwijg Utrecht* bezat IJsselstein overigens niet het alleenrecht, want ook een bastion van de Amsterdamse stadsmuur droeg deze naam.

Afb. 9. IJsselbarriere in 1625 met rechts het bastion '*Zwijg Utrecht*'.

- 15 HET HAVENHEK.
De Haven was afgesloten met een ijzeren hek waarvan de sleutel door de portier van de IJsselpoort werd bewaard. Hij bezat ook de sleutels van de poortdeur en van het slot aan de zogenaamde 'waterboom' onder de brug van de poort. De portier moest dagelijks vanuit een bootje deze sloten ontsluiten zodat het vrachtverkeer kon passeren.
- 16 WAKERSTOREN.
Torentje waar de stadswacht zich 's nachts verzamelde (de nachtwacht).
- 17 STADSMUUR.
Vermoedelijk tracé OUDE STADSMUUR van de Nieuwpoort. Analoog aan nr. 24 kan hier een 14e eeuwse stadsmuur hebben gelegen op de oude IJsseldijk. Wellicht liggen er nog fundamenten in de bodem van de gracht.
- 18 MUUR- OF WACHTHUISJE.
Op de stadsmuur moeten diverse houten wachthuisjes hebben gestaan, zonder dat we van allemaal precies weten waar ze hebben gestaan.
- 19 WATERPOORTJE OF RIOOLGAT.
Uitgang van riool nr. X. Dit poortje nog (dichtgemetseld) te zien in het overgebleven tracé van de stadsmuur.
- 20 MUURTOREN.
- 21 MUURTOREN.
- 22 WATERPOORTJE.
Uitgang van riool nr. IX.
- 23 MUURTOREN.
- 24 Tracé oude STADSMUUR van de Nieuwpoort.
Zie de foto uit circa 1938 van de toen blootgelegde fundering.
- 25 RONDEEL genaamd *Het Pijltjeshol*.
Dit rondeel is bewaard gebleven; staat aan de rand van de molenwerf. Het bovenwerk is in de 19e eeuw verbouwd tot theekoepel. De herkomst van de bijnaam is niet bekend.
- 26 MOLENWERF.
Een werf is een ophoging, in dit geval een klein plateau als onderdeel van de stadswal, aangelegd om de molen een goede windvang te geven.
- 27 HAVENHEK.
Ook hier was de Haven met een metalen hek afgesloten. De portier van de Benschopperpoort bezat de sleutel. Anders dan bij de IJsselpoort was het hek onder de brug (de Molenbrug) aangebracht.
- 28 Tracé STADSMUUR in eerste aanleg.
In de 14e eeuw was deze muur de meest zuidelijke begrenzing van de stad. Fundamenten

van de muur bevinden zich nog onder de kelders van de huizen langs de Schuttersgracht, de Voor- en IJsselstraat, welke kelders steeds op dezelfde plaats een scheur vertonen.

29 HAVEN.

Wat nu de omvang van een sloot heeft, is haar bestaan begonnen als zuidelijke stadsgracht. Nadat ze tot op halve breedte was gedempt, diende ze als haven voor het laden en lossen van schuiten.

30 ZUIDKANT van de STADSGRACHT in eerste aanleg.

Op de plaats van het havenhek bij de IJsselpoort is nog goed te zien hoe breed deze stadsgracht oorspronkelijk is geweest. De stadsmuur maakt hier een opvallende bocht naar de Wakerstoren en aan de andere kant naar de IJsselpoort. De oorspronkelijke gracht was hier circa 16 meter breed.

31 MUURTOREN van Janneke Hoogenboom.

In sommige muurtorens woonden met toestemming van het stadsbestuur en gratis, oude en armlastige personen. Het wonen in zo'n torentje moet allesbehalve geriefelijk zijn geweest, zeker niet 's winters. De staat van onderhoud zal ook niet altijd best zijn geweest.

32 MUURTOREN van Grietje Beernts.

Grietje moest eigenlijk per jaar één gulden huur betalen aan de stad, edoch... haar armoede liet dit niet meer toe op een gegeven moment en daarom mocht zij er vanaf 1585 gratis wonen, mits zij de toren goed schoonhield. In 1570 woonde zij samen met ene Niesje, die ook één gulden per jaar aan huur verschuldigd was.

33 PORTIERSHUIS Benschopperpoort.

De portier van de IJsselpoort woonde tevens in de poort, maar die van de Benschopperpoort had een apart huisje ter beschikking waar hij met zijn gezin woonde.

34 WACHTHUISJE Benschopperpoort.

Dit houten huisje, later van steen, was het dagelijks onderkomen van een stadswachter die de passanten en hun waar moest inspecteren.

35 BENSCHOPPERPOORT.

Evenals de IJsselpoort geen bouwwerk waarvan de bouwgeschiedenis bekend is. Maar ook deze poort moet na vernietiging van de stad in 1418 zijn herbouwd. Oude afbeeldingen laten een eenvoudige, vierkante poort met een puntdak zien. De ingang van de poort was aan twee kanten afgezet met een schutting zodat brede wagens niet konden passeren, dit ter bescherming van de smalle brug.

36 WATERPOORT genaamt *Het Heiligengat*.

Uitgang van riool nr. 1. De bijnaam is niet te verklaren.

37 MUURTOREN genaamd *Het Schuttershok*.

Eenzelfde soort muurtoren als nr. 16 die door de nachtwacht werd betrokken. De op deze plaats staande was het domein van de schutters.

38 MUURTOREN.

39 ???

De op deze plaats ingetekende muurtoren staat niet op de kaart van Van Deventer, maar wel op die van Blaeu uit circa 1630. Op andere kaarten echter weer niet, zodat Blaeu mogelijk een vergissing heeft gemaakt. Een muurtoren op deze plaats is ook onwaarschijnlijk, gelet op de ongebruikelijk korte afstand tussen nrs. 38 en 40.

40 MUURTOREN.

41 MUURTOREN genaamd *De Leentjestoren*.

Hier woonde in 1570 een zekere Leentje die voor dit voorrecht jaarlijks twee gulden moest betalen, dit waarschijnlijk vanwege haar zekere mate van welstand. Na haar werd de toren namelijk gratis toegewezen aan een arm en oud echtpaar om er tijdens de rest van hun leven te kunnen wonen. De naam van 'Leentjestoren' bleef echter in zwang. In 1954 zijn bij rioleringswerkzaamheden de fundamenten van deze muurtoren aangetroffen.

42 KLEPHUISJE OF BUSHUIS.

Het Klephuisje was het domein van de 'kleppers' of 'klapwakers' (oneerbiedig de klaplopers), die 's avonds en 's nachts met de klep (een voorwerp waarmee een kleppend geluid gemaakt kon worden) door de straten liepen om 'het gespuis' ervan te weerhouden hun snode plannen ten uitvoer te brengen. Iedere bewoner van een huis moest voor deze geregementeerde politionele taak een vaste bijdrage betalen.

Het Klephuisje fungeerde ook als Bushuis – waarschijnlijk was dit de oorspronkelijke bestemming – wat inhield dat daarin het kruit was opgeslagen ten behoeve van de 'bussen' ofwel klein wapentuig (vuurroeren genaamd), mogelijk daaronder ook begrepen lichte Middeleeuwse kanonnen.

43 WATERPOORTJE genaamd *Het Monnikengat*.

Uitgang van riool nr. IV. Bij uitzondering is de geschiedenis van dit riool, of liever deze stadssloot, bekend. Op 16 april 1512 stond heer Frederik van Egmond de kloosterlingen van Mariënberg toe een sloot te graven vanaf hun klooster tot in de gracht via een te maken doorgang in de stadswal en -muur. Zo'n sloot hadden zij nodig om het klooster te kunnen bevoorraden met kalk en turf. De aldus ontstane watergang werd bij 'het gat' in de muur en wal met een hek en slagboom afgesloten. De sleutel kwam onder berusting van de drost.⁴⁶ De Kloosterstraat was dus toen, geheel of gedeeltelijk, veranderd in een watergang! In de volksmond kreeg deze verbinding met de gracht de naam 'het Monnikengat!' Het is niet bekend hoe lang deze sloot heeft bestaan, maar vermoedelijk is zij later – na de Hervorming – versmald en tot een stadsriool gemaakt dat vervolgens ondergronds kwam te liggen.

GRACHT.

De gracht was onderdeel van de stadsverdediging. Ze was het eerste obstakel dat een vijand moest nemen. Vermeden werd dat de gracht doorwaadbaar was en het was dus zaak haar goed diep te houden (te meer: velen konden in die tijd niet zwemmen). Met behulp van platte vaartuigen werd de gracht elk jaar ontdaan van het snel groeiend lies met behulp van dreggen. Op gezette tijden werd de gracht ook drooggelegd en dan uitgebaggerd onder het toezien van de stadsmagistraten. De berm vóór de stadsmuur werd ieder jaar door de portiers van onkruid ontdaan en de stadsdoorns (doornstruiken) netjes bijgehouden. Als de gracht was dichtgevroren (en dat was in die tijd bijna elke winter) dan waren de inwoners verplicht bijten en wakken te hakken. Alleen de monni-

ken van Mariënberg waren hiervan vrijgesteld.

Gewoonlijk werd de gracht in delen verhuurd of verkocht, op voorwaarde dat de huurder of eigenaar deze schoonhield. De voorwaarde was dat de huurder of eigenaar deze schoonhield. De visserij werd apart verpacht en de inkomsten daarvan werden in de schuttersrekeningen verantwoord. Verder werd het grachtwater gebruikt door brouwerijen, leerlooiers, voor de lakenindustrie, voor huishoudelijk gebruik en als drinkwater. De functie van waterweg en buffer tegen te hoge waterstanden in de IJssel was belangrijk. Ook diende het uiteraard als bluswater.

HOOFDSTUK 4

Hernieuwde zorg voor de verdedigingswerken aan het begin van de Opstand

De verdedigingswerken van IJsselstein verkeerden omstreeks 1570 in slechte staat. Achterstallig onderhoud, wind, regen en vorst hadden samen ondermijnend gewerkt. En ingeval er slechte mortel was gebruikt dan konden allerlei mossen en plantewortels snel vat krijgen op de structuur van het muurwerk en die binnen korte tijd ruïneren. In verschillende steden is bekend dat er zelfs bomen uit daken en muren groeiden! De slechte staat van de verdedigingswerken liet IJsselstein echter niet onverschillig, maar het geld ontbrak om de oplopende kosten voor herstelwerkzaamheden te kunnen betalen. Er werd dan ook geld geleend, de stadsgoederen werden duurder verpacht en de belastingen verhoogd. Bovendien moesten de rijke Utrechtse kapittels tegemoet komen in de oorlogslasten. Van ambitieuze plannen om een nieuwe verdedigingslinie aan te leggen overeenkomstig de moderne ontwikkelingen binnen het krijgsbedrijf, was in IJsselstein dan ook geen sprake in tegenstelling tot andere, strategisch gelegen plaatsen. Men kwam in IJsselstein niet verder dan repareren en vernieuwen.⁴⁷

POORTEN. De Benschopperpoort werd van onderen geheel hersteld door het aanbrengen van dammen onder de brug, terwijl de brug zelf geheel werd vernieuwd. Het waakhuisje werd gerepareerd. De IJsselpoort werd eveneens hersteld en het waakhuisje gerepareerd: het werd met pannen gedekt en de schoorsteen en muren werden verhoogd. De IJsselpoort kreeg een nieuw leidak, er werd een nieuwe trap gemetseld en alle sloten werden vermaakt. Aangezien op de brug steeds wagens omvielen door de slechte toestand van het wegdek, werden de gaten opgevuld met aarde. De portier kreeg wegens onbetrouwbaarheid zijn ontslag en de nieuw benoemde nam tevens het leidekken voor zijn rekening.

HAVEN EN GRACHTEN. De Haven werd in 1585 uitgediept⁴⁸ en de grachten werden met grotere regelmaat van waterplanten ontdaan en uitgediept.

STADHUIS. In 1569 werd een bolwerk voor het stadhuis aangebracht.

STADSWALLEN EN -MUREN. Aan de stadsmuur is in deze periode onafgebroken gewerkt, vooral in de jaren 1580 namen de reparaties sterk toe. De muur achter de kerk, bij het Kerkegat, was omgevallen en deels in de gracht terecht gekomen. Vanaf januari 1587 werd de rest van die muur omvergehaald; uit de gracht werd het puin verwijderd. De muur was tot het fundament afgebroken, maar de stenen bewaarde men. De eerste (nieuwe) steen voor de

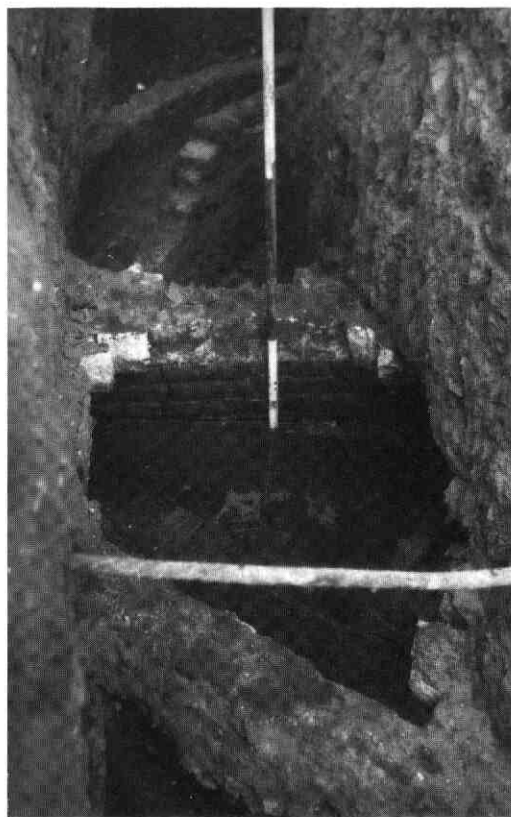
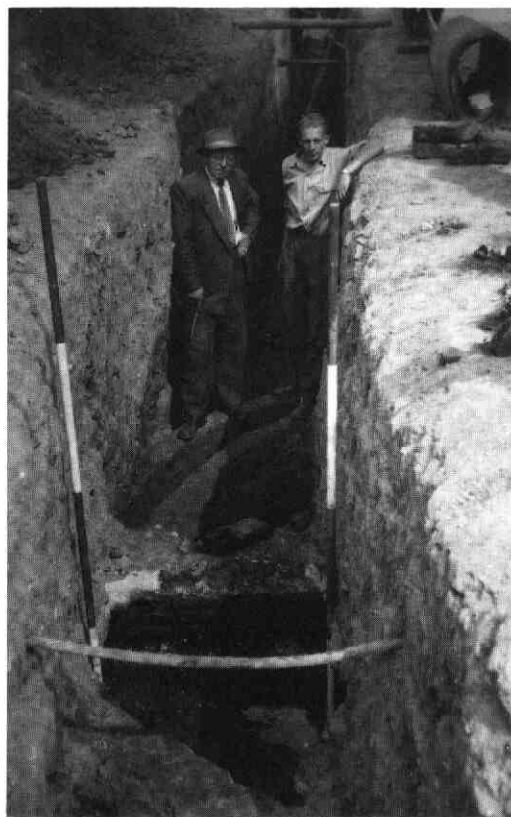
herbouwde muur werd gelegd in juli 1587. Tegelijkertijd werd het Kerkegat gerepareerd en de pijler onder de stadsmuur daarnaast. Voor deze reparatie werden 5400 bakstenen gekocht met de nodige muurankers. Voor de kantlaag moest nog eens 3000 stenen worden aangeschaft. Muurtoren nr. 10 werd opgeruimd en de wal bij de nieuwe muur opgehoogd met aarde uit de Kloosterstraat, zo 'dat men bequaemelick over die muer soude moegen sien.'

Grote delen van de muur tussen Benschopperpoort en Monnikengat werden tot zeven lagen baksteen afgebroken en opnieuw opgemetseld. Het Monnikengat werd ook gerepareerd en langer gemaakt. Zeven muurtorens werden deels afgebroken, de bakstenen schoongemaakt en weer ingemetseld. De muur voor het kasteel onderging dezelfde behandeling en de kantlaag van de muur achter het klooster werd geleidekt en met 2000 nieuwe bakstenen hersteld. In het Bushuis werd het stadsgeschut opgesteld en in een rondeel (mogelijk nr. 25) werd een kalkoven gemetseld voor de metselspecie.

De lange lijst van reparaties is hiermede nog lang niet ten einde, maar het vermelde geeft een goede indruk van de omvang van de werkzaamheden, die de stad een vermogen hebben gekost.

Het is zelfs mogelijk dat de restanten van de stadsmuur voor het grootste deel stammen uit deze tijd, afgezien van de fundamenteën en onderste lagen. Na deze koortsachtige periode van herstel brak een eeuwenlange periode van verwaarlozing aan die nog steeds voortduurt en getuigt van een minachting voor de bewogen geschiedenis.

Afb. 10 en 11. Opgravingen tijdens rioleringswerkzaamheden in 1954 aan het Kronenburgplantsoen. We zien duidelijk de fundamenteën van vermoedelijk de 'Leentjestoren'.

Chronologische overzichten

KASTEEL

Oudste stenen verdedigingswerk. Waarschijnlijk gebouwd naar 13e eeuwse trant: vierkante burcht met vier hoektorens en een voorburcht of -hof, geheel omgeven door een gracht; het complex stond in verbinding met het (kasteel)dorp.

- 1279 Residentie van Gijsbrecht van IJsselstein.
- 1298 Belegering en inname door Hollandse troepen. Zwaar beschadigd door beschieting. Kasteelbrug vernield en kasteelpoort geslecht.
- 1346 Bisschop van Utrecht sticht uit wraak brand in IJsselstein. Schade kasteel niet bekend.
- 1417 Op bevel van Jacoba van Beieren onder andere kasteel afgebroken door Utrecht.
- 1420 Kort na dat jaar is het kasteel herbouwd.
- 1466 Gelderse troepen leggen IJsselstein in de as. Verdedigingswerken met kasteel geslecht.
- 1470 Tussen 1470-1480 kasteel herbouwd.
- 1510 Aanval van Utrecht op IJsselstein. Kasteel zwaar beschadigd door beschieting.

OORLOGSHANDELINGEN IN EN ROND DE STAD

- 1346 Bisschop van Utrecht sticht uit wraak brand in IJsselstein.
- 1348 Cisterciënserabdij te Eiteren in puin geschoten.
- 1349 IJsselstein doorstaat beleg van 5 weken door de bisschop van Utrecht.
- 1374 Kleefse benden bestoken IJsselstein met brandende pijlen (dit in verband met rieten daken en hooibergen in de stad). Roof van veel koeien en paarden die een dag later in Utrecht werden verkocht. In die tijd had IJsselstein meermalen te maken met rooftochten.
- 1417 Gedeeltelijke verwoesting van de stad door Utrecht.
- 1418 Alle huizen, schuren en hooibergen verbrand en afgebroken op bevel van Jacoba van Beieren. Verdedigingswerken werden ook geslecht. In 1417 was de stad al voor een groot deel verwoest.
- 1424 Begin van herbouw van de stad.
- 1466 IJsselstein geplunderd en in de as gelegd door Gelderse troepen.
- 1471 Begin van herbouw van de stad.

1482 Tweemaal belegeren Kleefse en Utrechtse troepen IJsselstein. Schade in de binnenstad door branden. Zeven inwoners gedood. Klooster op de Nieuwpoort werd door de belegeraars gebruikt om de stad te beschieten etc. Vandaar dat IJsselstein later besloot tot afbraak aldaar en herbouw binnen de stad (Mariënberg).

1490 Tussen 1490 en 1500 is IJsselstein veelvuldig geteisterd door strooptochten.

1511 Belegering van IJsselstein door Utrecht.

GRACHTEN OM DE STAD.

1310 Nederzetting vóór 1310 was omgracht.

Noordelijk: aan de voorzijde van het omgracht kasteel.

Zuidelijk : huidige Haven (langs Havenstraat) was toen gracht.

Westelijk : langs de huidige Klooster- en Doelenstraat.

Oostelijk : langs de huidige Kerkstraat.

Nà 1310 begin gemaakt met uitbreiding oppervlakte IJsselstein in de vorm van een rechthoek van 550 x 520 meter, geheel omgeven door een brede singel.

Noordelijk: voor en naast het omgrachte kasteel.

Zuidelijk : langs de huidige Paardenlaan. De oude langs de Havenstraat werd in oostelijke- en westelijke richting verlengd en bleef nog dienen als zuidelijk verdedigingswerk in samenhang met stadswal c.q. stadsmuur.

Westelijk : aan de buitenzijde van de Achterslootse dijk die onderdeel werd van de stadswal c.q. stadsmuur; oude gracht langs Klooster- en Doelenstraat werd gedempt.

Oostelijk : aan de buitenzijde van de IJsseldijk die onderdeel werd van de stadswal c.q. stadsmuur; oude gracht langs de Kerkstraat werd gedempt.

1350 Zuidelijke gracht langs huidige Havenstraat was opgenomen in vaarroute Lopikerwaard-Utrecht vv met los- en laadplaats te IJsselstein. Daar verzezen langzamerhand op de zuidoever van de gracht schuren, pakhuizen enzovoort. Aan de zuidkant van het ontstane handelswijkje werd omstreeks 1350 een brede gracht gegraven ten dienste van de scheepvaart. De iets noordelijker gelegen oude gracht werd voor de helft gedempt en bestemd tot Haven, waarlangs zich – na slechting van de stadsmuur – een handelscentrum verder ontwikkelde. Over deze Haven werd een brug gelegd waarop men tevens vis ging verhandelen (vandaar de naam Visbrug).

Toentertijd was waarschijnlijk al afgezien van het oorspronkelijke plan om de gehele Nieuwpoort tot aan de huidige Paardenlaan te bebouwen en bij de stad te trekken. De stadsuitbreiding hield dus op bij de nieuw gegraven gracht die tevens als vaarwater was gaan dienen.

NOTEN

1. Zie kaartje 1.
2. Algemene Geschiedenis der Nederlanden (AGN), dl. 2 (Haarlem 1982), p. 188.
3. Oorkondenboek van het Sticht Utrecht (OSU), dl. IV, nr. 1949.
4. Algemeen Rijksarchief (ARA), Archief graven van Holland, nr. 793.
5. Rijksarchief Utrecht (RAU), Archief van het Domkapittel, nr. 3855.
6. S.W.A. Drossaers, Inventaris van het archief van de Nassause Domeinraad (AND) II (Den Haag 1955), 2e dl., nr. I. p.3. L. van Tongerloo, Middeleeuwse IJsselstein, in UHKIJ 4, p. 8.
7. Bronnen tot 1301 in het OSU en na 1301 in het RAU, archieven van de Utrechtse kapittels, van de bisschop van Utrecht e.v.a., en in het ARA, AND II en Archief graven van Holland.
8. J.A. Coldewey, De heren van Kuyc (Tilburg 1982), p. 146 en bijlage.
9. Oud archief IJsselstein (OAIJ), nr. 186.
10. J.C. Visser, Schoonhoven (Assen 1964).
11. Groot plakkaatboek van Utrecht, dl. 1, p. 529 ev. (1798).
12. J.C. Visser, Schoonhoven (Assen 1964), p. 00 en AGN 4 (Haarlem 1980), p. 43-51.
13. J.J. de Geer, Onuitgegevene oorkonden betreffende het slot, de stad en de heerlijkheid van IJsselstein, in: *Codex diplomaticus Neerlandicus* 2e serie IV, 2, nr. 2 (Utrecht 1860), p. 98-101. (CDN)
14. OAIJ, nr. 78 (afschrift uit eind 16de eeuw).
15. Ibid.
16. R. Fruin, *De Middeleeuwse rechtsbronnen der kleine steden van het Nedersticht*, 3, (Den Haag 1903). (Rechtsbronnen.)
17. AND II, nr. 123.
18. Rechtsbronnen, p. 13-16.
19. Rechtsbronnen, *passim*.
20. OAIJ, nr. 611.
21. Rechtsbronnen, p. 59 ev.
22. AND II, nr. 1101.
23. M.H.H. Doesburg, *Getyped verslag van de opgravingen op de Nieuwpoort, 1936-1937*.
24. Dit vermoeden voor het eerst uitgesproken door J.C. Visser, Schoonhoven (Assen 1964), p. 118, voor wat betreft de Achterslootse dijk.
25. AND II, nr. 145. Zie ook CDN II, 1, p. 172 (1348).
26. Dordrecht 1620, p. 91, zo ook bij vrijwel iedere schrijver na hem die dit onderwerp heeft behandeld.
27. Bronnen in AND II, onder de genoemde jaren.

28. AND II, nr. 95.
29. AND II, reg. 243, nr. 105.
30. Werken van het historisch genootschap te Utrecht, nieuwe serie nr. 42, boek VI; Bronnen van de geschiedenis der Nederlanden in de Middeleeuwen, dl. 2, Rijkmroniek van Melis Stoke (Utrecht 1885), vs. 81-285.
31. C.A. Rutgers, Jan van Arkel (Groningen, diss. 1970), p. 46.
32. A. Matthaeus, Veteris aevi analecta (Analecta), III (Den Haag 1738) p. 240. (De zg. Vermeerderde Beka.)
33. Ibid., p. 244.
34. Ibid., p. 275.
35. Ibid., p. 602-603.
36. Ibid.
37. Rechtsbronnen, p. 35.
38. CDN 2e IV, 2, nr. 2, p. 132-137.
39. M. Boxhornius, Toneel ofte beschrijvinge des landts ende steden van Hollandt ende West-Vrieslandt (Amsterdam 1632), p. 309.
40. N.B. Tenhaeff (ed.), Bisschop David van Bourgondië en zijn stad (Utrecht 1920), p. 125-127. (Naar de eerste druk van A. Matthaeus' Analecta, 1698).
41. Berijmd verhaal van het beleg van IJsselstein door Gelder en Utrecht in 1511; in: Bijdragen van het historisch genootschap te Utrecht (Utrecht 1881).
42. Foto van het origineel, RAU, Topografische atlas nr. 561.
43. AND II, nr. 62, stadsrekening 1538-1539.
44. Opmeting in sept. 1769 door J. van Stolk.
45. H.A. van Oerle, Leiden binnen en buiten de stadsvesten (Leiden 1975), p. 251.
46. RAU, Archiefonds kleine kapittels en kloosters, nr. 469 a.
47. Gegevens uit de stadsrekeningen, OAIJ nr. 325. (1568-1599).
48. OAIJ, nr. 247 en 33.

Conclusies

Aan de hand van de criteria die voor de moderne definitie van een stad gelden, is onderzocht in hoeverre IJsselstein daaraan voldeed. IJsselstein is gegroeid van een kasteeldorp tot een kleine stad. Die ontwikkeling is te plaatsen in het eerste kwart van de 14e eeuw en is te danken aan de periode van stabiliteit onder Gijsbrecht en Arnold van IJsselstein. In eerste instantie moest de nieuwe stad van een aanzienlijke omvang zijn, maar in de loop der tijd werd duidelijk dat de helft voldoende was.

Er is geen stadsrechtprivilege van de landsheer uitgegaan, maar er is sprake geweest van een aantal deelprivileges waarvan de verlening van tolvrijheid de belangrijkste was. IJsselstein begon als stad te functioneren en wel op het moment dat de Baronie van IJsselstein een feit was geworden: omstreeks 1340.

De macht van de baron bleef gedurende de 14e eeuw groot op allerlei niveaus, maar werd in de 15e en 16e eeuw steeds meer door een opkomend patriciaat ingedamd. Wat opvalt is dat IJsselstein in alle opzichten een klein stedelijk karakter had en qua inwonertal en grootte meer op een dorp geleek. De speciale status van de Baronie in het Stichts-Hollandse grensgebied, als leen van de aanzienlijke geslachten Van Amstel-Van IJsselstein en Van Egmond, maakte IJsselstein tot een bijzondere stad met een identiteit.

In de loop van twee eeuwen is de stad herhaaldelijk slachtoffer geweest van vijandelijke troepen. De stadsverdediging, omstreeks 1350 compleet, heeft veel te lijden gehad en is tot tweemaal toe (in 1418 en in 1466) geheel of deels afgebroken geweest. Het in aanleg 13e eeuwse kasteel heeft tussen 1417 en circa 1470 geheel of gedeeltelijk in puin gelegen en is daarna in een andere stijl en effectiever opgebouwd. Ook de stadsmuren zijn op de fundamenten weer opgetrokken en vooral in het laatste kwart van de 15e eeuw hebben zij hun stevigheid bewezen. Na de herbouw rond 1470 moet er een systeem zijn ontwikkeld dat onderhoud garandeerde, wellicht met financiële steun van heer Frederik van Egmond en later van zijn zoon Floris. Het nieuwe bolwerk 'Zwijg Utrecht', na 1482 gebouwd, als standplaats voor het zware stadsgeschut, heeft zich tijdens het beleg van 1511 bewezen. Toen de directe noodzaak voor een sterke stadsverdediging na 1511 verdween, zijn stadsmuren, bolwerk en kasteel slecht onderhouden.

De geschiedenis van de IJsselsteinse stadsverdediging loopt parallel aan die van de stadsontwikkeling en kan in een aantal fasen worden onderverdeeld. In de eerste fase, van midden 13e eeuw tot circa 1310, was IJsselstein een kasteeldorp. Het kasteel met de voorhof of -burcht waren de belangrijkste verdedigingswerken. Bovendien was het dorp door een gracht en een aarden wal met pallsade omringd. De tweede fase, van 1310 tot 1350, kan de eerste stedelijke fase worden genoemd. In deze periode van stabiliteit vond er een nieuwe stadsplanning plaats die ambitieus van opzet was. Een groeiend realisme bracht de prille stad tot een meer geschikte omvang terug. De stad werd nu geheel ommuurd en omgracht en mocht zich verheugen in een oplevende marktgerichte handel. Vermoedelijk is de gehele opzet, die tot stadswording leidde, uitsluitend te danken geweest aan de heren van IJsselstein. De derde fase, vanaf 1350, liet eerst een stadsuitbreiding in zuidelijke richting zien en daarna een consolidatie van het stedelijk oppervlak; de Nieuwpoort werd definitief opgegeven. Er ontstond een economische concentratie – profiterend van het vruchtbare achterland en de gunstige ligging – én door druk van buitenaf. Vanaf circa 1350 was het gedaan met de rust en

stond er steeds weer een vijand buiten de poort die met eigen middelen bestreden moest worden. Na de grondige verwoestingen van stad en stadsverdediging in de 15e eeuw vond steeds wederopbouw plaats, met aanpassing van de stadsverdediging aan de moderne eisen. Na het laatste beleg in 1511 werden alle verdedigingswerken verwaarloosd en werd het kasteel ingericht tot een slot waar de drost voortaan resideerde. Hoewel na 1570 veel aan herstel is gedaan, bleef de grote kracht van de IJsselsteinse verdediging geconcentreerd in de stadsgrachten en de enkele stadsmuur met het bastion voor de IJsselpoort, een Middeleeuwse verdediging die volstrekt onvoldoende was om een modern leger tegen te houden. Uitbreiding heeft nooit meer plaatsgevonden.

december 1989, drs. A.M. Fafianie

INHOUD

1. Wat maakte IJsselstein tot stad?	203
A. Middeleeuwse term voor stad.	203
– situatie en gebruikte terminologie in het land van IJsselstein	
B. Begrenzing van stad en stadsvrijheid.	204
– ontwikkeling gezagsverhoudingen in het land van IJsselstein	
C. Demografische concentratie	205
– omvang bevolking van de stad in de 16e eeuw	
D. Eigen juridisch statuut	206
– marktrecht, tolvrijdom, landbrief, stadsbestuur	
E. Specialisatie en economische functie	207
– handelscentrum, agrarische bedrijvigheid, ambachtelijke industrie	
F. Stedelijke autonomie	208
– eigen rechtspraak, belasting etc.	
2. De stadsverdediging van IJsselstein	209
A. Kasteel	209
– oorsprong, naam, vorm, bewoners	
B. Gracht, wal, stadsmuur	210
– woonkern op IJsseloever, het kasteeldorp, de stad in fasen	
C. Beproefde weerbaarheid verdedigingswerken	216
– instandhouding en verwaarlozing. Overzicht krijgshandelingen tussen 1279 en 1511	
3. De verdedigingswerken naar de toestand van 1570	221
4. Hernieuwde zorg voor de verdedigingswerken aan het begin van de opstand	229
5. Geraadpleegde bronnen, chronologische overzichten	231
6. Conclusies	235

KENMERK VAN 'STAD-ZIJN'

Globaal twee eeuwen met veel oorlogsleed had stedelijk IJsselstein achter de rug toen daar eindelijk een langdurige periode van wapenrust in het zicht kwam. Het vredesverdrag met Utrecht (1511) luidde dat rooskleurig tijdperk hoopvol in, verboden als het – volgens het verdrag – was om onderlinge oorlogen te voeren. Máár, zolang een aantal Nederlandse gewesten elkaar nog bekwampte, waarbij de jonge Heer van IJsselstein als hoge dienaar van de landsheer ook betrokken was, hield IJsselstein zich natuurlijk waakzaam en hield het kruit droog. De vele rampspoeden in de achterliggende 165 jaar had hen geleerd, dat de weg naar IJsselstein voor vergeldingsacties gemakkelijk te vinden was, voor wie dan ook. De burgerij van toenmalig IJsselstein zal, indachtig aan wat in een stadsboek – naar aanleiding van IJsselsteins vernietiging op 28 december 1418 – met eigentijdse pen was gegrift, die waarschuwing voor ogen hebben gehouden, luidende: *'Liver kynder die hierna poirter werden t'Ysselsteyn, die houden dit in gedenckenisse'...*

Toch was de tijd niet ver meer dat oorlogen tussen gewesten evenals met wapens gevoerde partijtwisten – IJsselstein wist daar alles van – tot het verleden zouden gaan behoren. De zeventien Nederlandse gewesten vormden geen natie, verschilden bestuurlijk veel van elkaar en hadden machtsuitbreiding in hun vaandel geschreven. Maar in het midden van de 16e eeuw kwam definitief een einde aan die grote mate van gewestelijke zelfstandigheid en daarmee aan de mogelijkheid tot onderling oorlogvoeren. Dit had consequenties voor IJsselstein. Een lange tijd – meer dan een eeuw – was er voor nodig geweest eer alle Nederlandse gewesten in handen kwamen van de Bourgondische vorst door koop, erfenis en onderwerping. Het was Karel V die dat Bourgondisch streven afrondde. Zijn imperium had de omvang van een wereldrijk. Hij was: Aartshertog van Oostenrijk geworden via het Huis Habsburg, Koning van Spanje, Keizer van Duitsland, heerser over uitgestrekte gebieden in Italië, Mexico en Zuid-Amerika en niet in het minst Heer der (rijke) Nederlanden. De graafschappen Henegouwen, Zeeland en Holland waren reeds in 1433 (via de nalatenschap van Jacoba van Beieren) Bourgondisch geworden terwijl pas in 1543 het hertogdom Gelre als laatste gewest door Karel V aan zijn zegekar werd gebonden (in 1528 had hij de wereldlijke macht van de bisschop van Utrecht overgenomen).

Naar Bourgondisch gebruik kwamen de gewesten onder een centraal gezag te staan en vormden alzo het gebied van de Zeventien Verenigde Nederlanden. Maar een eenheid als bij een land of natie was het uitdrukkelijk niet en is dat in deze samenstelling ook nooit geworden, behoudens een korte periode eeuwen later toen België en Nederland een eenheid waren (1815-1830). Voor de gewesten gingen uniforme bestuurs- en andere regels gelden met inachtneming van de verplichtingen die vorst en onderdanen elkaar waren verschuldigd. In aangelegenheden die de instemming behoeften van de onderdanen (extra heffing van gelden bijvoorbeeld) dan verliep dat overleg per gewest via de Staten, een college van vertegenwoordigers van meestal drie standen: adel, geestelijkheid en steden. Centralisatie van de macht werd ingevuld door één staand leger ter vervanging van de gewestelijke legers. In elk gewest werd een stadhouder als plaatsvervanger van de landsheer aangesteld (soms hadden meer gewesten een en dezelfde stadhouder). Vaak waren zij het die de legers aanvoerden. Tot de bekleeders van die hoge posten behoorden al in een vroeg stadium de Heren van IJsselstein.

Het einde van het tijdperk van de 'binnenlandse' oorlogen moge dan wel te danken zijn geweest aan Karel V, maar een sfeer van pais en vree wist hij allerminst te bewerkstelligen. De door hem ingevoerde maatregelen wekten onrust en onvrede op in een brede laag van de bevolking, maar niet in het minst bij de adel, geestelijkheid en steden. En na zijn troonsafstand ten gunste van zijn zoon Philips II werd het leven en werken onder al het nieuw ingevoerde, waaronder de plakkatens die gevoelens van haat opriepen, voor de Nederlanders totaal onmogelijk. Een massale opstand was in aantocht. Zo had Karel V toch een eensgezindheid in de Nederlanden geschapen, die weliswaar niet aanvaardbaar bleek voor alle gewesten maar in de Noordelijke gewesten de kiem werd van de latere Nederlandse staat.

Na de invoering van het centraal gezag in de Nederlanden nam IJsselstein niet langer een strategische positie in, dit in tegenstelling tot de Baronnen van IJsselstein die, ambitieus als ze waren, hun kwaliteiten en invloed hadden aangewend tot verkrijging van hoge ambten. Hun Baronie (van IJsselstein) was echter niet opgegaan in het groot verband van de zeventien gewesten, als onderdeel van het graafschap Holland. Hoewel leenman zijnde van Holland hadden de Heren van IJsselstein (die pas later de titel van Baron aannamen) de Hollandse graaf buiten de deur weten te houden in een aantal zaken, onder andere op het gebied van de belastingheffing. Zo was IJsselstein in een bijzondere positie terecht gekomen die later uitgedrukt en erkend is in de geest van: soevereiniteit. De Baronie van IJsselstein had dus de status gekregen van een zelfstandige enclave binnen de Nederlanden. Pas bij de omwenteling in 1795 kwam daaraan een eind. Al die tijd heeft IJsselstein haar eigen geschiedenis gemaakt, want in die van de verenigde Nederlanden stond zij als het ware aan de zijlijn. Aldus was er toch nog iets werkelijkheid geworden van wat voor de oudste Van Amstels een droombeeld is geweest: een onafhankelijk Amstelland.

Ook in financieel opzicht moest IJsselstein haar eigen zaken regelen, in het gunstigste geval met financiële steun van de Baron (die ten slotte niet geringe inkomsten genoot uit zijn omvangrijk goederenbezit). De stadsverdediging was zo'n object dat op eigen kosten onderhouden moest worden. En als IJsselstein wel opnieuw een uit militair oogpunt strategische positie had ingenomen, dan zou onderhoud niet voldoende zijn geweest door de gemoderniseerde strijdwijze en toegenomen vuurkracht (artillerie). Breda, eveneens behorend tot de Oranjegoederen, behoefde wel moderne verdedigingswerken en de aanleg ervan vergde zulke hoge kosten, dat de Prins in 1579 besloot het kerkzilver uit de Baronie van IJsselstein ten bate van deze werken te verkopen.

In de eerste jaren van de Opstand heeft de Baronie van IJsselstein overigens nauwelijks een rol van betekenis kunnen spelen. IJsselstein was gedurende de beslissende eerste tien jaren van de Opstand zelfs niet in staat om zich openlijk aan de zijde van haar Baron te scharen. Toen de situatie in de Nederlanden vrijwel onhoudbaar werd voor de Prins van Oranje, legde hij zijn ambten neer (1567) en nam de wijk naar zijn voorvaderlijk slot Dillenburg in Duitsland om van daaruit de Nederlandse zaak te dienen. Door zijn vlucht had hij zich veilig gesteld, maar zijn goederen werden hem ontnomen met alle consequenties van dien. Eén ervan was dat de Baronie van IJsselstein een Spaansgezinde beheerder kreeg in de persoon van Barlaymont. In 1576 kreeg Willem van Oranje zijn goederen weer terug. Tot dan had IJsselstein wel geleden maar niet gestreden. De verdedigingswerken waren niet of nauwelijks belaagd geweest, maar ook aan het onderhoud was weinig gedaan. Toch maakte IJsselstein hectische tijden door, zowel tijdens de periode van Barlaymont als lange tijd daarna. Tientallen IJsselsteiners werden door de beruchte Raad van Beroerten veroordeeld en al waren ze tijdig gevlucht, terugkeer was onmogelijk gemaakt. Verplichte inkwar-

tiering en voeding van soldaten was aan de orde van de dag en leveranties aan het leger eveneens. Huisvesting van de gevluchte plattelanders schiep problemen. Ook muitende troepen en benden roofden wat zij roofden konden en trokken vaak een spoor van vernielingen. Dit alles kwam gedurende een groot aantal jaren voor en het maakte vaak geen verschil of men met Spaanse troepen dan wel met Geuzenvendels te doen had. Ook natuurrampen als ziektegolven en overstromingen als gevolg van doorbraken in de Lekdijk speelden in de beginjaren van de Opstand hun vernietigende rol in en om de Baronie.

Naarmate de 80-jarige oorlog zich meer en meer naar de Zuidelijke Nederlanden verplaatste, normaliseerde het dagelijks leven zich in de noordelijke streken. Ook achter de Middeleeuwse ommuring van IJsselstein kwam er rust en lange tijd zouden daar geen andere noden heersen dan de problemen van alle dag.

Maar door toedoen van de Franse koning Lodewijk XIV stonden de Nederlanden in 1672 weer met de rug tegen de muur. De 'lage landen' leken in korte tijd te worden overmeesterd, maar de vijandelijke troepen bleven steken bij de Hollandse Waterlinie die niet ver voorbij IJsselstein in Noord-Zuidrichting liep. IJsselstein kon dus, onbeschermd als ze was, rekenen op een treffen met de Franse troepen. De IJsselsteinse bestuurders hebben dit niet afgewacht maar traden de Franse commandant tegemoet met de symbolische sleutels van de stad in hun hand alsmede het aanbod van een hoge afkoopsom. De Fransen zagen af van militair geweld, accepteerden het aanbod en legerden zich in en om de IJsselsteinse veste. Maar alsof IJsselstein haar handen nog niet vol genoeg had aan het verwerven van de beloofde sommen geld, trokken de soldaten er nog eens op uit om met harde hand de bevolking te belagen. Maar ook de Staatse troepen (de Hollandse dus) hadden daar patent op en zo keerden de tijden van honderd jaar geleden terug. Ook de zware inundaties ontbraken niet. IJsselstein lag als een zwaar belaagd souverain eilandje in een wereld van geweld. Maar door toedoen van de Baron Prins Willem III (die de Nederlanden met succes redde van de ondergang) was de Baronie van IJsselstein een erkend neutraal gebied en op papier dus onpartijdig in de strijd van de Nederlanden tegen Frankrijk. Ook dit zou het nageslacht lang bijblijven door de enorme schuldenlast als tol voor zelfstandigheid. Maar de kenmerkende elementen van 'stad-zijn', de stadsmuur en beide poorten, waren intact gebleven!

Na de rampjaren 1672-1673 hernam IJsselstein haar eigen koers en zou daarin de komende honderd jaar niet gestoord worden door machtsvertoon of groot geweld van buitenaf. Binnen de stadsmuren bleef de ruimte voldoende voor de burgers en ambachtslieden. Om het wonen in IJsselstein aantrekkelijker te maken, werd zelfs een bouwpremie ingesteld. Delen van de stadsmuur werden gebruikt voor gerief en nut evenals de stroken groen tussen gracht en walmuren. Niets wees er meer op dat deze voorzieningen aan de rand van de stad ooit hadden gediend als hechte verdedigingswerken. Ook het kasteel had zijn oorspronkelijke bestemming verwaarloosd, want hier en daar was het proces van afbrokkeling van bijgebouwen al niet meer te stoppen.

Hetzelfde gold voor de Republiek der Verenigde Nederlanden en de positie van Stadhouder Prins Willem V. In 1795 maakte een revolutie zonder bloedvergieten een eind aan de Republiek der Verenigde Nederlanden waarna de Bataafse Republiek onder het credo Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap werd uitgeroepen. Ook aan het bestaan van de Baronie van IJsselstein kwam toen een eind. Maar na vijftien jaar was van de zelfstandigheid van ons vaderland weinig meer over en was de tijd rijp gemaakt voor inlijving bij het Franse keizerrijk van Napoleon. Na ineenstorting van Napoleons droom, drie jaar later (1813), herrees Nederland als een weer zelfstandige natie, maar nu als een eenheidsstaat in de vorm van een Koninkrijk.

Afb. 1. Huidige situatie aan de zuidoostzijde van de binnenstad. De muur is gestut met houten balken. Op de achtergrond de oude Nicolaaskerk. (foto: Bram van Mens)

Afb. 2. Dezelfde situatie, gezien naar de richting Benschop. Links korenmolen de Windotter en in het midden de Nicolaasbasiliek met het torentje van het stadhuis. (foto: Bram van Mens)

Een nieuwe toekomst werd tegemoetgetreden op een geheel nieuwe wijze. Het gebied van de voormalige Baronie van IJsselstein begon ook een nieuw bestuurlijk leven, waaraan ook de stad IJsselstein en de beide dorpen Benschop en Noord-Polsbroek onafhankelijk van elkaar inhoud zouden gaan geven binnen de provincie Utrecht. Dat was geen afrekening met het verleden, maar historisch gezien was de indeling bij Utrecht wel opvallend!

De historische steden torsten een verleden mee dat in het nieuwe tijdperk meer problemen gaf dan in menige plattelandsgemeente. Overigens viel in de Gemeentewet van 1851 het onderscheid tussen 'stad' en 'dorp' weg, want sedertdien bestaan er in Nederland officieel alleen maar 'gemeenten'. Diezelfde Gemeentewet maakte het ook onmogelijk dat er 'poortgelden' geheven konden worden van personen die de stad een bezoek brachten. De eerste slachtoffers waren de 'portiers' (die de bediening van de poorten vaak hadden gepacht van de gemeente) en de gemeente verloor een bron van inkomsten. Tot schrik van menige stedeling zouden de poorten voortaan onbewaakt open blijven, ook 's nachts dus, waardoor dieven en

ander gespuis alle kansen kregen om ongemerkt de stad binnen te komen. Het gemeentebestuur van IJsselstein kon zich wel verplaatsen in die angstgevoelens – de burgemeester had die ‘bedenklijke’ openheid ten slotte zelf aan de orde gesteld – maar men was natuurlijk niet bereid om op gemeentekosten de beide poorten te laten bewaken. Maar wat erger was: het gemeentebestuur besloot vrijwel onmiddellijk om de onderhoudsgevoelige poorten te slopen en te vervangen door muurtjes ter weerszijden van de rijweg. De kosten hiervan bedroegen wel f 900,—, maar de iepenbomen tussen de IJsselpoort en de Paardenlaan alsmede de linden op de wal en bij de Benschopperpoort vertegenwoordigden een aantrekkelijke som. En de stenen van de walmuur aan de zuidkant van de stad konden ook worden verkocht. Eerdere plannen om deze muur te slopen in het kader van werkverschaffing die zichzelf kon bekostigen uit de opbrengst van de stenen, hadden geen genade kunnen vinden in de ogen van de Koning. Een jaar tevoren (1844) was er juist een Koninklijk Besluit van kracht geworden dat toestemming voor de sloop van stadsmuren noodzakelijk maakte. Voor de muur aan de noordkant (kasteelzijde) kwam die voorwaarde te laat, want die was inmiddels al geslecht om plaats te maken voor een plantsoen. Die oplossing, al dan niet in combinatie met gedeeltelijke handhaving van wal en muur, vindt men nog op veel plaatsen terug.

Maar ook een aantal inwoners was niet gelukkig met de sloop en dienden een verzoek in tot handhaving. Kortom, de ontmanteling was een teer punt bij autoriteiten en bevolking. Stapsgewijs is het proces van afbraak toch doorgegaan, behalve aan de zuidkant van de stad. In 1883 stond daar in de zuid-oosthoek nog een deel overeind en nog wel met veel vrije ruimte er omheen. Hoepelfabrikant Gerrit van Rooijen, die daar al eigendommen had liggen, kocht dat stuk muur (lang 61,70 meter) voor een symbolische prijs van f 1,—. Maar hij moest de walmuur wel met muurankers verstevigen! Het gemeentebestuur was er dus zonder meer van uitgegaan dat dit restant van de stadsmuur niet verwaarloosd mocht worden door de nieuwe eigenaar. Later werd dit muurgedeelte lange tijd aan het zicht onttrokken door de bebouwing die Van Rooijen daar had laten verrijzen. Bij de gemeente was het bestaan van de muur uit de memorie geraakt, zodat bij de inventarisatie van de plaatselijke monumenten de muur buiten beeld bleef.

Afb. 3. Huidige toestand van de muur. De situatie is gevaarlijk, mede door vernielingen.

Toen omstreeks 1970 de panden van Van Rooijen door de gemeente werden gesloopt, bleek hoe goed Van Rooijen zich aan de regels had gehouden: het stuk stadsmuur was overeind gebleven en daarmee was IJsselstein onverwacht een monument van vooral hoge emotionele waarde rijker.

Gelukkig was het gemeentebestuur – met inspraak van vertegenwoordigers uit de bevolking – juist doende met de voorbereiding van een bestemmingsplan 'IJsselstein binnen de grachten'. In 1974 werd het vastgesteld. Op historische gronden is daarin bepaald dat de oorspronkelijke groengordel langs de grachten zou worden hersteld. De laatste fase zou in de periode 1983–1986 worden gerealiseerd, maar helaas: de zuid-oosthoek met het gedenkwaardig restaurant van de stadsmuur ligt er nog steeds bij als in de nadagen van IJsselsteins turbulente Middeleeuwse periode. Een vergeten kenmerk van 'stad-zijn', anders dan de omstreeks 1970 vervaardigde nieuwe ambtsketen van de burgemeester in fraaie vorm symboliseert!

Afb. 4. De beginperiode van IJsselstein als nederzetting met een stedelijk karakter is in de IJsselsteinse ambtsketen uitgebeeld door het wellicht 14e eeuwse poorterszegel van de stad (opidanoru(m) de Yselsteyn), waarop binnen de ommuring (de stad) mogelijk de heilige Nicolaas aan wie de IJsselsteinse kerk in 1310 is gewijd, en wellicht een paus staan afgebeeld.

December 1989, J.G.M. Boon

VERZOEKSCRIFT

*tot doel hebbende
een 'vergeten vestingwerk-monument'
toe te voegen aan
de reeds geregistreerde vestingwerk-
monumenten*

Gericht aan de Minister voor Welzijn, Volksgezondheid en
Cultuur,
p/a Rijksdienst voor Monumentenzorg
Broederplein 41
3703 CD Zeist

IJsselstein, 18 september 1986.

Geachte excellentie,

De stichting 'Historische Kring IJsselstein', zetelend te IJsselstein aan Omloop West 42 te huize van haar sekretaris, verzoekt U de oude vestingwerken kadastraal bekend onder, gemeente IJsselstein, sectie F, nummers 1567, 1705, 1612, 1607 (-zie bijlage V-), toe te voegen aan de lijst van monumenten binnen de gemeente IJsselstein.

De stichting stelt zich blijkens artikel 3, lid b, van haar statuten onder meer toe doel: *'het bevorderen van de conservering van historische monumenten'*.

Op grond van navolgende omstandigheden meent verzoekster dat plaatsing op de lijst als voormeld gewettigd is. De vestingwerken waar het in deze om gaat zijn gelegen in het zuidoostelijke gedeelte van de binnenstad en hebben een lengte aldaar van circa 100 meter, stammen uit de 15e eeuw en bestaan uit;

- a. wal/kade met een gemiddelde breedte van 4,5 meter,
- b. vestingmuur met een gemiddelde hoogte van 3 meter,
- c. glacis met een gemiddelde breedte van 17 meter,
- d. gracht met een gemiddelde breedte van 10 meter.

Naar de mening van verzoekster zijn de vestingwerken van bijzondere betekenis voor IJsselstein en dit karakter dient voor de toekomst onveranderd te blijven. Verzoekster wil met name voorkomen dat de vestingmuur, glacis en omgrachting ter plaatse door welke wijziging dan ook wordt ontsierd en zorgen dat de vestingwerken weer in ere hersteld worden.

Vergeeten monumenten

De oude vestingstad IJsselstein is eeuwenlang omgracht en ommuurd geweest. Van deze vestingwerken is thans de onmgrachting in zijn geheel bewaard gebleven terwijl de vestingmuur alleen nog maar aan de zuidzijde van de binnenstad gevonden wordt. Helaas is het merendeel van deze vestingmuur door bebouwing onzichtbaar. Daar waar de muur zichtbaar is herkent men de vestingwerken zoals ze er van oorsprong hebben uitgezien, bestaande uit gracht, glacis, muur en wal. Er zijn in IJsselstein nog maar twee gebieden waar deze vestingwerken zo gevonden kunnen worden. Het eerste gebied ligt in de zuidwest-hoek van de binnenstad en is genaamd 'het MOLENPLANTSOEN'. Hier liggen gracht, glacis, muur en wal fraai in een plantsoen geconserveerd. Dit gebied is tijdens de inventarisatie van monumenten opgenomen in het register met als algemene omschrijving:

'Oude vestingwerken met omgrachting, deels in plantsoen en landschappelijke aanleg veranderd'.
(-zie bijlage I- De kadastrale aanduidingen F.842 en F.1589 zijn respectievelijk de aanduidingen voor het Molenplantsoen en de stadsgracht. De aanduiding F.1758 is een groenstrook aan de noordzijde van de binnenstad.)

Het tweede gebied waar gracht, glacis, muur en wal een vestingwerkmonument vormt ligt in de ZUIDOOST-HOEK VAN DE BINNENSTAD, hierna te noemen: de Z.O.-hoek. Dit gebied kwam omstreeks 1970 vrij, nadat sloopwerkzaamheden van huizen en fabrieken hadden plaatsgevonden. De inventarisatie van monumenten binnen de gemeente IJsselstein was toen reeds afgesloten en men heeft naderhand geen verzoek gedaan de vrijgekomen vestingwerken van de Z.O.-hoek aan de lijst toe te voegen. Uit navolgende overeenkomsten met de Algemene Bepalingen van de Monumentenwet willen wij aantonen dat de vestingwerkmonumenten van de Z.O.-hoek van grote waarde zijn en als 'VERGETEN MONUMENTEN' toegevoegd dienen te worden aan het register.

Overeenkomsten tussen de vergeten monumenten van de Z.O.-hoek met de algemene bepalingen van de monumentenwet

ARTIKEL 1, LID B. De Monumentenwet verstaat onder monumenten:

1. Alle vóór ten minste vijftig jaar vervaardigde zaken, welke van algemeen belang zijn wegens hun schoonheid, hun betekenis voor de wetenschap of hun volkskundige waarde;
2. terreinen, welke van algemeen belang zijn wegens daar aanwezige zaken als bedoeld onder 1;
3. alle zaken en terreinen, welke van algemeen belang zijn wegens de aan die zaken en terreinen verbonden geschiedkundige herinneringen;

Ten aanzien van de vestingwerken van IJsselstein zijn de volgende overeenkomsten te vermelden:

Ten aanzien van punt 1 :

De vestingwerken zijn eeuwen oud en zijn van algemeen belang wegens hun schoonheid en hun volkskundige waarde.

Ten aanzien van punt 2 :

De vestingwerken bestaan uit terreinen als kade, glacis en gracht.

Ten aanzien van punt 3 :

De stad IJsselstein kent een eigen woelige geschiedenis waarin de vestingwerken een belangrijk rol spelen. Wij noemen onder andere een belegering uit 1482 van de Utrechters voor de stad IJsselstein.

Voor meerdere historische gegevens ten aanzien van de vestingwerken verwijzen wij naar de algemene historische omschrijving uit de Topografische Atlas, bijlage II.

Ook wat betreft het behoud van de vestingmuur en de Walkade is hier geschiedenis te vermelden. Toen de gemeente IJsselstein in het midden van de vorige eeuw de vestingmuur in zijn totaliteit wilde slopen voorkwam de Koning dat de laatste resten van de muur aan de Walkade onder de slopershamer vielen. Op grond van een Koninklijk Besluit van 5 november 1844 had men namelijk toestemming van de Koning nodig om de muur te mogen slopen. De gemeente deed hierop een verzoek met als belangrijkste argument; verlost te mogen zijn van de drukkende en zinloze onderhoudskosten. Nadat de Koning in 1846 geen toestemming gaf werd er een nieuw verzoekschrift door de gemeente ingediend. Het antwoord op dit laatste verzoek kwam in 1847 en luidde; 'geen beslissing kan genomen worden alvorens de Koning de walmuur persoonlijk zal hebben bekeken'. Bij deze correspondentie bleef het en de muur en de Walkade bleven gespaard. Dat de vestingmuur eerder in de belangstelling stond wordt duidelijk in bijlage III waarin bestektekeningen en omschrijvingen te vinden zijn die nodig waren voor restauratie-werkzaamheden rond het jaar 1769. Bijlage IV is een weergave van het aanzicht op de vestingwerken van de zuidzijde van IJsselstein in 1727.

ARTIKEL 1, LID E. De Monumentenwet verstaat onder stads- en dorpsgezichten: *groepen van onroerende zaken, hieronder begrepen bomen, wegen, straten, pleinen en bruggen, grachten, vaarten, sloten en andere wateren welke met één of meer tot de groep behorende monumenten een beeld vormen, dat van algemeen belang is wegens hun schoonheid of het karakter van het geheel.*

ARTIKEL 1, LID F. De Monumentenwet verstaat onder beschermde stads- en dorpsgezichten: *stads- en dorpsgezichten, welke zijn ingeschreven in de ingevolge deze wet vastgestelde registers.*

Ten aanzien van de Z.O.-hoek zijn de volgende overeenkomsten te vermelden:

Ten aanzien van artikel 1, lid e :

De Z.O.-hoek kent een samenspel van onroerende goederen, te noemen als 1 gracht, 2 glacis, 3 vestingmuur, 4 wal/kade, 5 vele monumentaal beschermde en beeldbepalende panden. De omgeving van deze onroerende goederen in de Z.O.-hoek vormt in de stad IJsselstein een eigen karakteristieke eenheid.

Ten aanzien van artikel 1, lid f :

De binnenstad van IJsselstein is een beschermd stadsgezicht.

Het aanzicht van de Z.O.-hoek is in bijlage VI in tekening gebracht.

ARTIKEL 2, EERSTE LID. Bij de toepassing van de Monumentenwet wordt rekening gehouden met de bestemming van het monument.

Ten aanzien van de Z.O.-hoek is de volgende overeenkomst te vermelden:

Het huidige bestemmingsplan genaamd 'IJsselstein binnen de grachten' van 1974, is tot stand gekomen na jaren van overleg tussen Monumentenzorg, vertegenwoordigers van het gemeentebestuur, een stedenbouwkundig bureau en de burgerij. Vertegenwoordiger voor Monumentenzorg was toen onder andere de heer J. Stapper. Zijn grote inzet en belangstelling voor IJsselstein leidde er toe dat bij de vormgeving van het bestemmingsplan gebruik ge-

maakt werd van historische gegevens uit een kadastraal minuutplan van 1825. Zo ontstond het plan om langs de grachten de originele groengordel van de glacis te herstellen. Dit echter betekende dat er vele woningen aan de gracht zouden moeten verdwijnen en dat stuitte op bezwaren. Na vele wijzigingen in dit plan koos men voor een middenweg. De huizen konden blijven staan en op die plaatsen waar geen bebouwing was zou de groengordel als plantsoen worden uitgevoerd. De Z.O.-hoek die inmiddels vrij gekomen was van bebouwing werd opgenomen in de groengordel-bestemming en kreeg in het bestemmingsplan een duidelijke functie als een vestingwerk-monument. De uitvoering van het groengordelplan zou volgens het reconstructie-saneringsplan als laatste fase in de jaren 1983-1987 worden uitgevoerd. Hieruit concluderen wij dat de Monumentenwet, wat betreft het bestemmingsplan van toepassing is.

Integratie met het kloosterplantsoen

Uit het voorgaande moge duidelijk geworden zijn dat de vestingwerken in de Z.O.-hoek belangrijke historische monumenten zijn. Een ander aspect waarom het belangrijk is dat deze vestingwerken beschermd dienen te worden is een toekomstige mogelijkheid om twee monumentale gebieden, die eeuwen met elkaar verbonden zijn geweest, opnieuw te herenigen. Wij doelen hier op een 'HERNIEUWDE INTEGRATIE VAN DE VESTINGWERKEN EN DE KLOOSTERFUNDAMENTEN'. Deze kloosterfundamenten, gelegen aan de overzijde van de stadgracht (zie plattegrondtekening bijlage VII.), zijn in 1937, 1938 en 1956 door onder ander de heer W. Stoker voor onderzoek opgegraven (zie foto bijlage VIII).

De geschiedenis vertelt dat dit klooster omstreeks 1342 gesticht werd door de Cisterciënserorde en bekend stond onder de naam 'Onze Lieve Vrouwenberg'. Het klooster speelde een belangrijke rol tijdens het beleg van 1482 waarin een groot leger uit Utrecht de stad IJsselstein aanviel. Omdat het klooster zich buiten de vestingwerken bevond gebruikten de Utrechters dit complex als schuilplaats van waaruit zij de stad konden bestoken. Na dit beleg besloot men het klooster uit veiligheidsoverwegingen af te breken en binnen de muren van IJsselstein op te bouwen. Tot voor 1911 behield IJsselstein het aandenken van deze geschiedenis in zijn landelijke karakter. Vanaf de vestingwerken in de Z.O.-hoek kon men de heuvel zien liggen waarin de kloosterfundamenten bewaard waren gebleven.

Maar dan, in 1911, werd er op de vestingwerken een fabriekscomplex gebouwd en veranderde de Z.O.-hoek in een industrieel gebied. Later, in 1953, verrezen aan de overzijde van de stadgracht, ter hoogte van het fabriekscomplex, twee flats. De afstand tussen de flats en de gracht bedroeg slechts vier meter waardoor de gracht aldaar degenereerde tot een ordinaire sloot. Vanuit het oogpunt dat er aan de overzijde het fabriekscomplex stond werd er tegen deze onesthetische plaatsing ten opzichte van de stadgracht toch geen bezwaar gemaakt. Zo verdween het historische aandenken van een stukje stedelijke geschiedenis. Alleen een gedeelte van de kloosterfundamenten bleef in een plantsoen, genaamd 'het Kloosterplantsoen', bewaard. In de jaren '70 kwam er een opleving voor de Z.O.-hoek. Fabrieken en huizen werden gesloopt. De vestingwerken kwamen hierdoor vrij van bebouwing en de gemeente IJsselstein bestemde de Z.O.-hoek in het groengordelplan als plantsoen. Echter, het vrije uitzicht vanaf de Walkade stootte sinds die tijd op de achtergevels van de flats die als dominerende onesthetisch geplaatste objecten een doorn in het oog werden. Het lijkt ons niet onwaarschijnlijk dat deze flats, door hun slechte woonkwaliteiten of om welke redenen dan ook, ooit zullen verdwijnen. Als dit in de toekomst gebeurt dan zien wij een rijke historische hereniging ontstaan van de vestingwerken met het Kloosterplantsoen welke een nieuw sie-

raad kan worden voor de stad IJsselstein.

Het is ook om deze toekomstige mogelijkheid dat de stichting 'Historische Kring IJsselstein' een beroep doet op bescherming van de vestingwerken in de Z. O.-hoek.

De stichting 'Historische Kring IJsselstein' hoopt met de vermelde informatie een duidelijk beeld te hebben gegeven van een historisch waardevol en cultureel belangrijk gebied.

Wij vertrouwen op een deskundig oordeel en zien gaarne een positieve reactie op dit verzoekschrift tegemoet opdat de vestingwerken spoedig in ere hersteld kunnen worden.

Hoogachtend, namens de stichting 'Historische Kring IJsselstein':

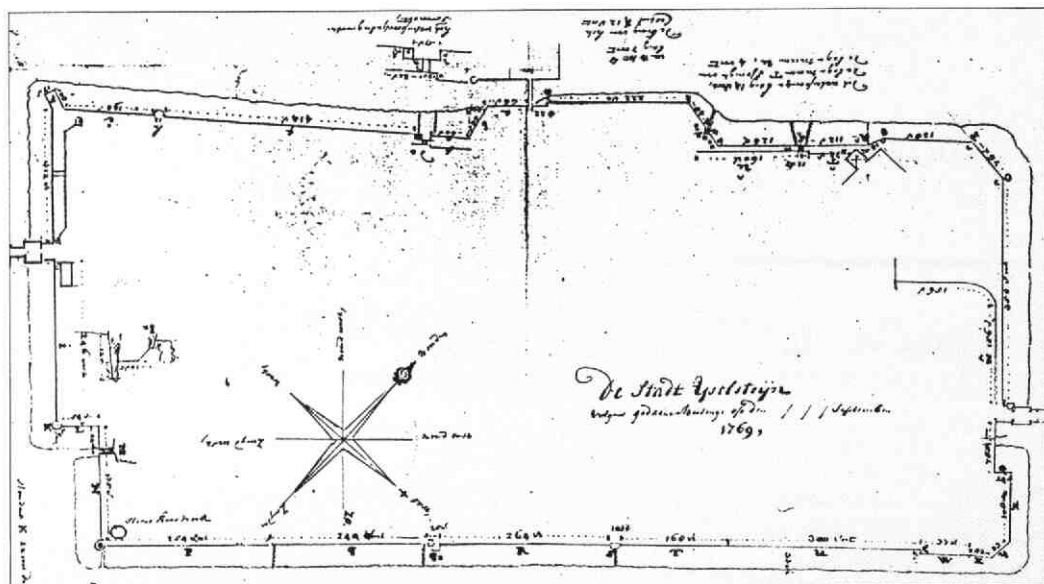
L. Murk, voorzitter

C.J.H. van Dijk-Westerhout, secretaris

Bijlage I

Gemeente: IJsselstein Plaats: Provincie: Utrecht	Plaatselijke aanduiding: Geen
<u>OMSCHRIJVING VAN HET MONUMENT:</u> 020150	
Oude vestingwerken met omgrachting; deels in plantsoen en landschappelijke aanleg veranderd. /	
<u>KADASTRALE TENAAMSTELLING:</u>	
Eigenaar: de Gemeente IJsselstein, E. E3 p/a Gemeentehuis te IJsselstein.	
Zakelijk gerechtigde:	<i>Van F. 10. 9. 1911 10. 10. 1911</i>
<u>KADASTRALE AANDUIDING:</u>	
Gemeente: IJsselstein Sectie: F Nummer(s): 842, 1589, 4649- K. K2 258 K3	

Volg-Nr.	Versterkingen		Wallen geslacht	Naam, omschrijving, historische bijzonderheden, enz.
	Eerste	Latere		
				<p><u>Wijk bij Duurstede</u> (vervolg) 1078), terwijl de afbraak van de stadsmuren reeds in 1673 zou zijn aangevangen (Valkenier IV, 19; Bosscha II, 148). Overblijfselen zijn: resten van de Runmolenpoort uit de 15e eeuw, thans onderbouw van de molen "Rijn en Lek" en de nog goed te herkennen omwalling van het kasteel in het door J.D. Zocher in 1836 aangelegde wandelpark (Croockewit 14).</p>
IX	XIV	-	XIX	<p><u>IJsselstein</u> Een Heerlijkheidestadje op de grens van Holland en Utrecht (Fock. Andr. I, 41), dat aanvankelijk tot Holland behoorde, vandaar dat het zowel door Hadr. Junius (Beschrijving van de voornaamste gemuurde en ongemuurde Steden van Holland en West-Vriesland. Delft 1609) als door Boxhorn, is beschreven onder de Hollandse steden. Het had zijn oorsprong in het kasteel dat c. 1300 door Vrouwe Berta van Heukelom, tijdens de gevangenschap van haar gemaal Gijbrecht, een jaar lang werd verdedigd en dat, reeds vóór 1144 gebouwd, herhaalde malen is verwoest en weer opgericht (Schotanus, 152). Bij de sloping van het kasteel in 1887 werd de vierkante traptoren, uit het eind van de 15e eeuw, gespaard. De stad moet reeds c. 1310 enigermate versterkt zijn geweest omdat de Bisschop haar toen een kerk en drie vaste jaarmarkten schonk. In 1349 werd zij voor het eerst door de Utrechters belegerd en verwoest (Gouth., 385; Teg. St. VII, 556). In 1390 werd IJsselstein door Arnold van Egmond met stenen muren, poorten en torens voorzien (Schotanus, 263; Boxhorn, 327; Gouth., 91; Bachiens I, 772). In de 15e eeuw moest de stad herhaaldelijk zware aanvallen ondergaan, eerst van de Hollanders onder Hertog Jan van Beieren en Vrouwe Jacoba, bij wie zich de najverige Utrechters hadden aangesloten; in 1417 en 1418 werd zij belegerd en ingenomen en werden binnen 6 dagen tijds haar slot en vestingwerken verwoest en haar huizen verbrand (Boxhorn; Gouth., 435; Peters I, 51); in 1466 werd zij wederom, nu door de Geldersen, tot de grond toe verbrand en verwoest (Boxhorn; Gouth., 478). Weliswaar gaf Karel de Stoute in 1467 toestemming om "Die Stede weder op te timmeren ende dat slot te stercken" (Gouth., 435; v. Lennep-Hofdijk II, 129, 131; v. Nidek IV), maar Utrecht was het hiermee niet eens en beval de Magistraat van IJsselstein de nieuwgemaakte bolwerken, poorten en bruggen weer af te breken (de Geer II, 132). Bisschop David van Bourgondië bracht op 17 juli 1470 een verzoening tussen de partijen tot stand (Burman, III, 28), maar nog in 1510 en 1511 deden de Utrechters en Geldersen aanvallen op de stad, die echter door Heer Floris van Egmond werden afgeslagen (Gouth., 573). In 1749 was de stad nog omringd met wallen en grachten (Teg. St. VII, 557). Een stuk muur bij de voorm. Benschopperpoort en een dichtgemetselde poort op de walkade zijn de weinige resten van de vesting (V.L. I, 27); voor de Kasteel-toren zie Kunstreisboek III, 133).</p>

Bijlage III a.
Maattekening van de vestingmuur te IJsselstein.
De tekening behoort bij een bestek uit 1769 waarin openbare goederen van IJsselstein werden opgetekend en omschreven.

Bijlage III b.

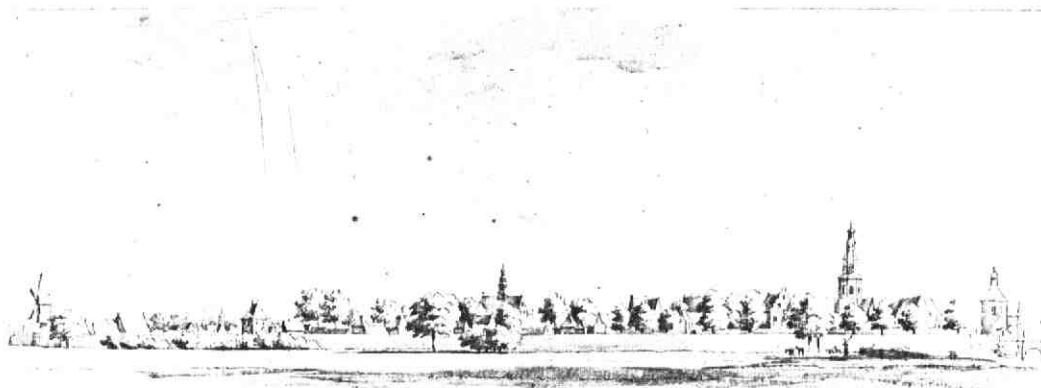
De letters U, V en W op de 'maat-tekening van de vestingmuur' corresponderen met de huidige situatie van de Z.O.-hoek. Aantekeningen die bij deze letters horen, (zie copie) zijn aldus vertaald;

U, wal muur, lang 300 voet, is hier en daar uytgebogen, maar zyn geen hoeken van ge-vaar als alleen een hoek van circa 25 voet lengte die maat afgenomen, stellen in 't geheel in alles 4 roe instoppinge(n), verder de nyginge(n) en voevinge(n) 30 Gl., deeze muur is buyte(n) 12 voet hoog Aan de wal zyde is die op eenige plaatse(n) uyt- geteert, en op eenige plaatse(n) goet, stelle(n) in deeze 1 roede instoppinge(n) en nyge(n) en voege(n) 10 Gl. is circa 2 voet bove(n) de grond. De steene(n) rollaag sommige 2 en sommige 3 steen breets, moeten gewit, en herstelt egaal als het verdere stelle(n) daar toe 3 roede(n) lengte. Rollaag vernieuwen.

V, lang 8 voet. Uytnygen en voege(n) 4 Gl. Dak aan de wal zyde en boven behande(n) als van UJ is gezegt.

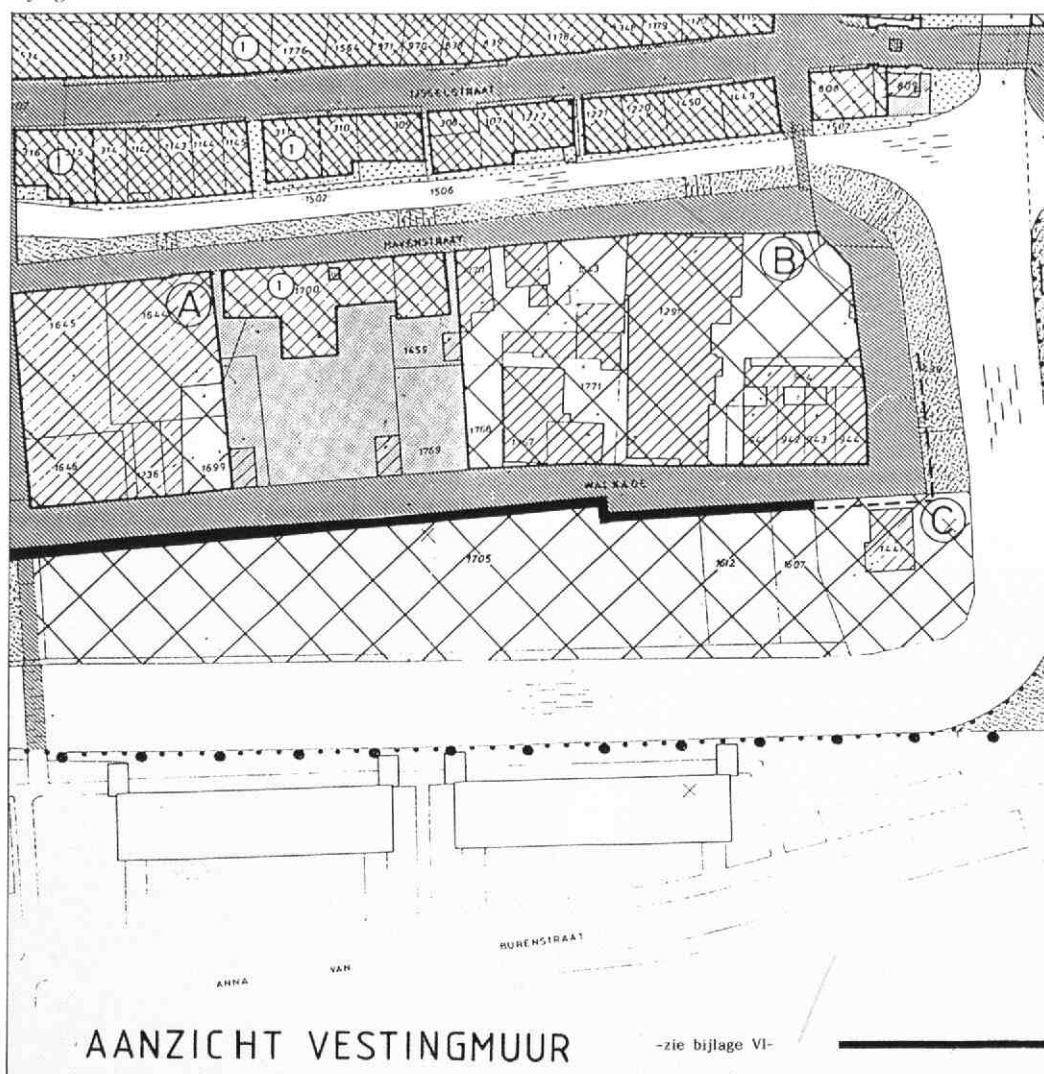
W, lang 77 voet. moet uytgenygt en gevoegt en eenige ligte instoppinge(n) prinsipaal boven by de rollaag, gisse circa daar een 3/4 voet hoog de nyginge(n) en voevinge(n) 16 Gl. Aan de wal zyde egaal gestelt als U, die egaal te behande(n), nyge(n), instoppe(n) en voege(n).

De letters U, V en W op de 'maat-tekening van de vestingmuur' corresponderen met de huidige situatie van de Z.O.-hoek. Aantekeningen die bij deze letters horen, (zie copie) zijn aldus vertaald;

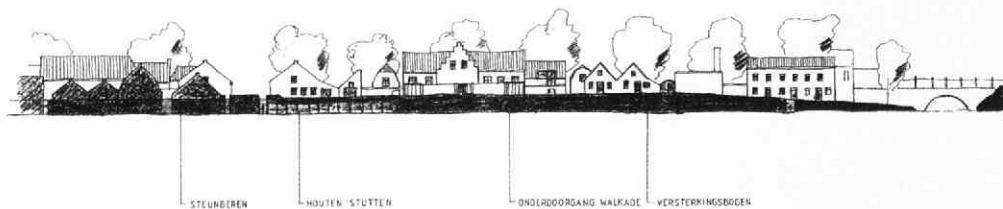
Bijlage IV. Aanzicht op de vestingwerken van de zuidzijde van IJsselstein.

Bijlage V

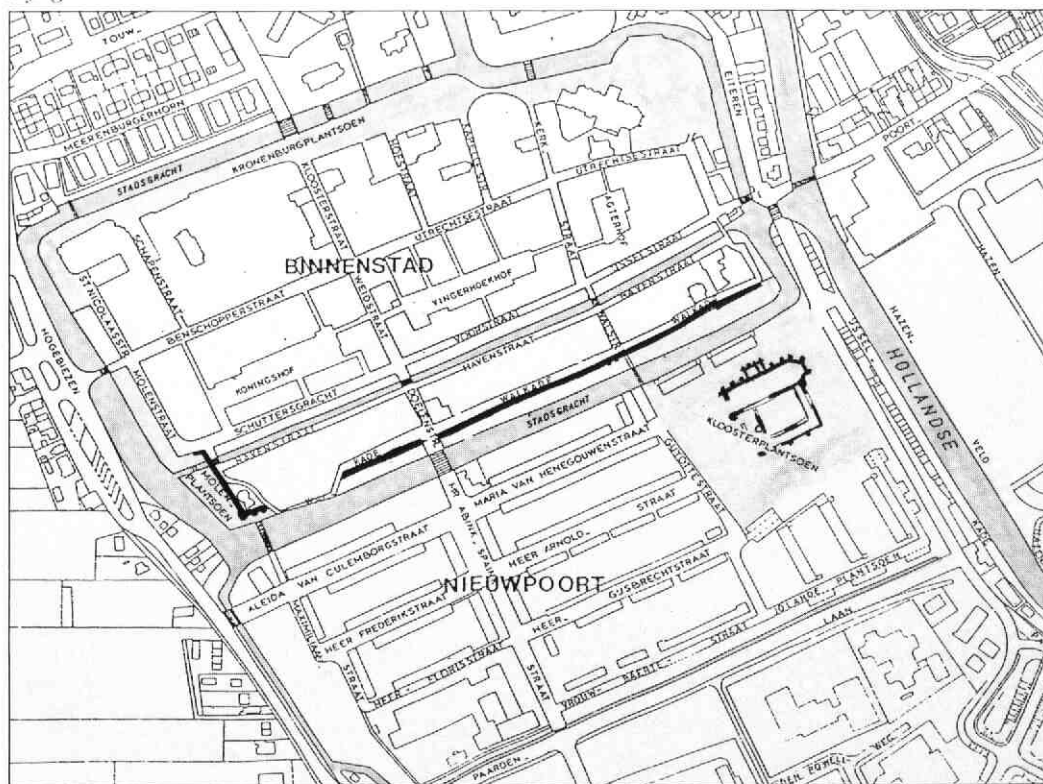
AANZICHT VESTINGMUUR Z.O.-HOEK USSELSTEIN

GETEKEND WIM VAN SIJL 1986

Bijlage VI

Bijlage VII

Bylage V 111.

Fundamentrestant van het klooster 'Onze Lieve Vrouwenberg'. De foto toont het priesterkoor, opgegraven door W. Stoker in 1937. (foto: HKY)

Historische Kring IJsselstein

De Stichting Historische Kring IJsselstein is tot stand gekomen in 1975 en stelt zich het volgende ten doel:

De belangstelling wekken voor de geschiedenis in het algemeen, voor de geschiedenis van IJsselstein en van de Lopikerwaard in het bijzonder.

Bestuur:

Voorzitter: L. Murk, IJsselstraat 24, IJsselstein.
 Secretariaat: C.J.H. van Dijk-Westerhout, Omloop West 42, 3402 XP IJsselstein, tel: 03408-83699.
 Penningmeester: W.G.M. van Schaik, M. Hobbemalaan 11, IJsselstein.

Lid: mevr. G.C.A. Pompe-Scholman.
 Bank: Amrobank, IJsselstein, reknr.: 21.84.00.217,
 gironr. van de bank: 2900.

Redactie:

Drs. S. Raue, Haanderik 41 3401 EN IJsselstein en B. Rietveld, Meerenburgerhorn 7, 3401 CC IJsselstein.
 Donateurs ontvangen het periodiek (3 of 4 nummer per jaar) en worden op de hoogte gehouden van de activiteiten.
 Nieuwe donateurs kunnen zich opgeven bij dhr. W.G.M. van Schaik, M. Hobbemalaan 11, 3401 NA IJsselstein, tel: 03408-81873. Voor inwoners van IJsselstein bedraagt de contributie minimaal f 20,- per kalenderjaar, zij die buiten IJsselstein wonen worden verzocht f 5,- extra over te maken i.v.m. verzendkosten. Losse nummers kunnen voor zover voorradig, à f 7,50 bij het secretariaat worden nabesteld. Voor dubbelnummers is de prijs f 10,00. Verzamelbanden met 20 nummers naar keuze zijn f 80,-.

‘De herinnering herinnert als het ligt geworpen op het ik geworden zijn’

Er zijn twee redenen te noemen waarom u in dit blad plotseling met moderne kunst wordt geconfronteerd.

De eerste is de bereidheid van de Historische Kring IJsselstein om hun historisch bewustzijn niet bij de dag van gisteren te doen ophouden. Sterker nog, zij nemen een wissel op de toekomst. Immers de feiten van vandaag zijn morgen geschiedenis. Daarnaast verbreiden zij het begrip ‘monument’. Niet alleen gebouwen verdienen deze naam: ook zaken van meer geestelijke aard, zoals kunst. En naast bescherming heeft kunst vooral behoefte aan aandacht.

De tweede reden ligt in de aard van het werk van Wim van Sijl. Hij is niet alleen een IJsselsteins kunstenaar maar maakt ook zijn IJsselsteins verleden tot onderwerp van zijn kunst. Daarmee historiseert hij ook. Maar wel op een manier zoals een kunstenaar dat doet. Op basis van eigen ervaringen richt hij een monument voor het verleden op, zonder echter in particularisme te vervallen. Goede kunst tilt het persoonlijke tot het universele niveau. Zo ontstaat de mythe. Van Sijl is een kunstenaar die het mythische in zijn eigen verleden zoekt. Daarbij gaat hij niet over een nacht ijs. Hij laat zijn ervaringen jaren ‘rijpen’ tot hij weet welke vormkeuze de

lading het beste dekt. Is hij niet tevreden dan zet hij het voor maanden of jaren weg. Zijn schiftingsproces is serieus. Hij laat zich niet verleiden tot leuteren. De beelden moeten de volle intensiteit van zijn ervaringen dragen, met liefst een extra zeggingskracht. Kortom: Kunst.

Met Van Sijl in ons midden hebben wij een bijzondere kans. Doordat zijn bronnen ons bekend zijn of bekend hadden kunnen zijn kunnen wij de spanning van het geziene en het opnieuw zichtbaar gemaakte en de spanning van de kale feiten en de geschiedenis van dichtbij meemaken.

Zijn werk zal in juni 1990 in galerie de Boog en het kapelletje van Epping te zien zijn.

Joska Tóth.

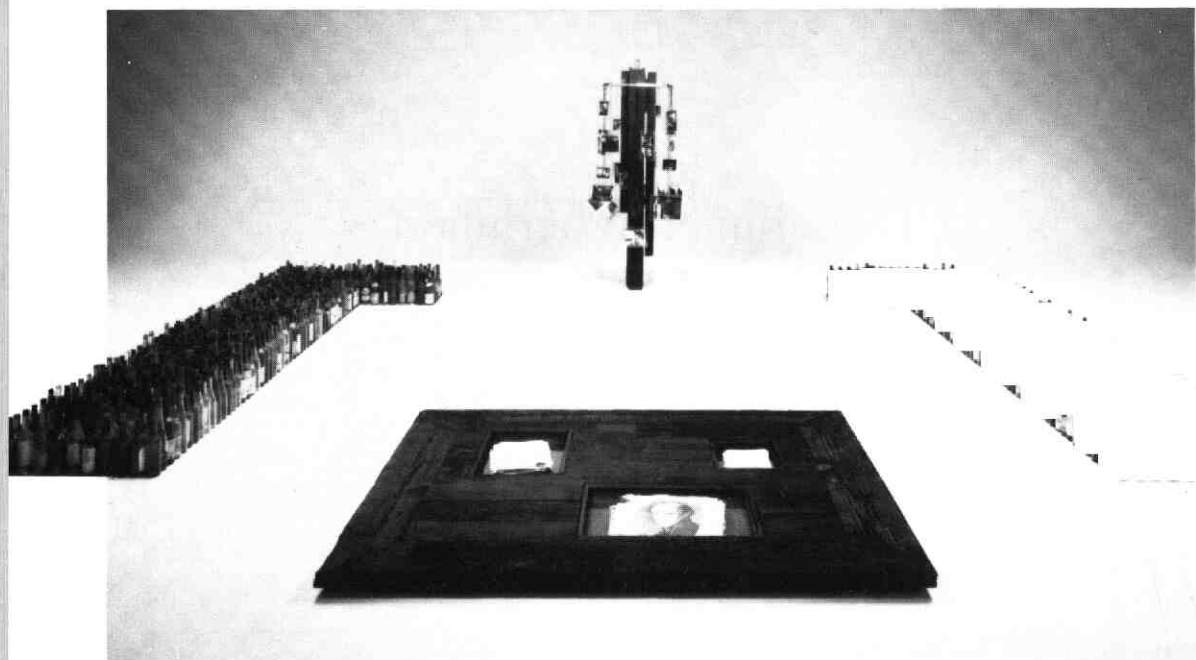

foto: George Terberg

Coalsensation

Coalsensation is een kunstwerk bestaande uit 1400 lege wijnflessen, een vlonder met dokumenten, een houten pilaar met foto's en een geluidskompositie. Coalsensation is geen Engels woord maar meer een IJsselsteins begrip. Het is ontleend aan de activiteiten die plaatsvonden in het eerste atelier van Van Sijl. Dit atelier bevond zich in de oude kolenschuren aan de Walkade te IJsselstein. Daar ontving Van Sijl op vrijdagnachten in de periode 1973-1980 vele gasten. De elementen waaruit het kunstwerk Coalsensation is opgebouwd herinneren aan deze ontvangsten. De vele lege en stoffige wijnflessen spreken voor zichzelf. In twee rijen omsluiten ze het beeld aan de zijkanten. De chaos van de flessen qua kleur, vorm en etiket wordt door de buitenste flessen terug gebracht tot messcherpe lijnen waardoor een zuivere af scheiding ontstaat. In enkele flessen zijn luidsprekers gemonteerd die elektronische geluiden en muziek leveren. Als men tussen de twee flessenrijen staat hoort men de resonantie van de geluidskompositie, alsof het stereofonische effect door de flessen wordt versterkt. Het geluid lijkt te draaien in de ruimte. Op de

middenlijn van de opstelling zijn twee objecten geplaatst. Het geeft het beeld een heldere indeling en doet zelfs streng aan. Het object dat vooraan ligt is net iets van de grond opgetild. Het is een vlonder waarin op drie plaatsen dokumenten liggen. De papieren stapels zijn resten van gedachten, tekeningen en filosofieën die aan de bar in het atelier gemaakt zijn. Ze liggen op goudkleurig metaal omlijst door oude geteerde planken. Het object dat achteraan staat is een houten pilaar met een koperen rail waaraan foto's hangen. Tussen perspex geklemd ziet men fotografische beelden van het atelier. Ze zijn verkleurd, scherp of wazig; allen verschillend van formaat. Doordat de flessenrijen een hoek maken naar dit verticale object komt dit object in de juiste verhouding te staan in het totaalbeeld.

Coalsensation is een kunstwerk waarin Van Sijl een belangrijk IJsselsteins maar vooral ook universeel gebeuren vastlegt. In essentie gaat het over 'het ontvangen van gasten'.

Coalsensation is een monument waaraan men kan proeven 'hoe' de gasten werden ontvangen, 'waar' ze werden ontvangen en 'wat er toen gebeurde'.

foto: George Terberg

Polderfragmentaatsies

Toen bleek dat het atelier in de kolenschuur een eigen leven ging leiden besloot Van Sijl een tweede atelier te betrekken en huurde een schuurtje achter aan de IJsseldijk, midden in het weiland, tussen de koeien en verwaarloosde kippenschuren. Daar in een meditatieve rust ontstond een dialoog tussen kunstenaar en natuur. Het landschap, het Hollandse weer, de koeien en de schuurtjes werden als onderwerpen vastgelegd.

'Polderfragmentaatsies' is een kunstwerk opgebouwd uit 17 schilderijen, 6 objecten, een engelfiguur, 3 miniaturen en een geluidscompositie. Al deze losse elementen, of anders gezegd 'fragmenten', zijn herinneringen uit het leven en werken van Van Sijl in zijn polder-atelier.

Op de schilderijen komen vaak het mistige en natte klimaat tot uitdrukking. Je voelt de vette klei aan de zolen zuigen. Verschillende stemmingen zijn voelbaar en altijd is er wel een schuurtje te vinden als warm heenkomen

in het vlakke landschap. De schilderijen zijn geen realistische herkenningsplaatjes maar laten meer een sfeer ontstaan die herkenbaar is voor het polderlandschap van IJsselstein en omgeving. De drie miniatuur schuurtjes die boven de schilderijen staan, zijn afgeleid van bestaande kippenschuren en zijn als vorm terug te vinden in de schilderijen. Ze zijn geconstrueerd in perspectivische verhoudingen. Hierdoor lijkt het alsof de derde dimensie van de schuurtjes is ontsnapt uit de tweede dimensie van de schilderijen.

Terzijde van de schilderijen staan zes objecten als een soort afrastering. Het is een begrenzing zoals het prikkeldraad en de hekken in de polder. De volgorde van de objecten geeft een ontwikkeling weer. Het verweerde hout dat in het eerste object door metaal verwrongen wordt krijgt in het laatste object een opwaardering doordat het metaal het verweerde hout laat zweven. De objecten 2 t/m 5 laten tussenstadia van de ontwikkeling

zien. Boven al deze aardse materie, gevoelens en ontwikkelingen; boven al die losse fragmenten uit de polder staat een engel. Meditatief staart zij naar een lege plek en is gehuld in kosmische geluiden en koorgezangen die onder haar in de zuil gereproduceerd worden. De engel en het geluid binden de losse fragmenten aan elkaar en geven het totaalbeeld een mysterieuze lading.

Van Sijl geeft door het kunstwerk 'Polderfragmentaatsies' een persoonlijke kijk op een IJsselsteins natuurbeleven.

Pim de Bler

Het zenderpark Lopik/IJsselstein

K. Peeters

Woord vooraf

Zo'n vijftig jaar geleden werd op Lopiks grondgebied (Lopikerkapel) een zendergebouw voor de 'Binnenlandse Radio-Omroep' in gebruik genomen. De masten van 'Hilversum 1 en 2' flankerden dit gebouw. Voordien bestond de (proef)zender 'Jaarsveld' al. De Radiolaan in Lopikerkapel herinnert daar nog aan. Vanaf het prille begin waren de gemeenten Lopik en IJsselstein intensief bij deze activiteiten betrokken. Een terugblik is daarom zeker op zijn plaats.

In het volgende artikel wordt eerst geschetst hoe het fenomeen radio in Nederland van de grond is gekomen. Er wordt ingegaan op de oprichting van de Nozema en de bouw van de eerste zenders. Daarna komen achtereenvolgens aan de orde: de aanleg van het zenderpark voor de wereldomroep, de experimentele tv-zender en de 'Gerbrandytoren'. Het laatste deel van dit artikel bevat een selectie uit de briefwisseling van notaris Cool, een man die zich gekwetst voelde als de zenders van IJsselstein ten onrechte werden aangeduid als de zenders van Lopik.

Vanzelfsprekend heeft deze tekst niet de pretentie om volledig te zijn. Binnen het kader van een historisch georiënteerd tijdschrift is een overvloed aan technische gegevens immers niet wenselijk. Om de leesbaarheid niet te veel in gevaar te brengen is slechts een zeer klein gedeelte gebruikt van de vaktechnische informatie die, de in de bronvermelding, genoemde boekwerkjes verstrekken.

Veel dank ben ik verschuldigd aan de heer L. Murk die diverse teksten en foto's uit zijn privé-archief in bruikleen gaf ten behoeve van dit artikel. Mijn dank gaat tevens uit naar de heer J. Maas, oud-directeur van het zenderpark, die zo vriendelijk was het manuscript van waardevolle kanttekeningen te voorzien.

Van morseseinen tot Nozema

Rond het jaar 1900 verschijnt in Europa en Noord-Amerika op grote schaal de draadloze telegrafie. Simpel gezegd houdt dit dan uitsluitend in: het draadloos overbrengen van morsetekens. Hoewel afluisteren officieel verboden is, vervaardigen vele clandestiene luisteraars met behulp van lood en zwavel de nodige kristallen voor hun ontvangers. Het ontcijferen van de vaak fascinerende berichten, die in morse vanuit diverse landen worden uitgezonden, is een veilig huiskameravontuur voor de burgerman. Achter de feiten aanrennend wordt door de overheid pas in 1916 het luisterverbod opgeheven.

Op dat moment zijn veel technische breinen in binnen- en buitenland bezig om (in plaats van morsetekens) de menselijke stem en andere geluiden draadloos de ether in te sturen en te ontvangen. Dank zij de ontwikkeling – in Amerika – van de radiobuis (ook aangeduid als vacuümbuis of electrodenlamp) wordt het mogelijk om zogenoemde ongedempte radiogolven op te wekken die samengestelde trillingen kunnen dragen. Het zenden en ontvangen van spraak-

en muziektrillingen gaat nu mogelijk worden. Er worden snel vorderingen gemaakt. In 1918 brengt de firma Philips de eerste radiolampen in de handel.

In die beginperiode is er sprake van ongecoördineerde experimenten van amateurs en wetenschappers. Er bestaan nog geen richtlijnen over het gebruik van golflengtes. Zendvergunningen zijn nog niet nodig. Alles kan en alles mag.

Aan de Haagse ingenieur H.H.S. à Steringa Idzerda komt de eer toe officieus de grondslag te hebben gelegd voor het Nederlandse omroepwezen. In maart 1919 houdt hij in Utrecht, bij gelegenheid van de Jaarbeus, een succesvolle demonstratie. Hij slaagt erin tussen Vreeburg en Janskerkhof (anderen spreken van de Maliebaan) een draadloze verbinding tot stand te brengen, compleet met spraak en muziek. Grappig is dat IJsselstein ook dan al van zich doet spreken op het gebied van radiozenden. Er wordt namelijk melding gemaakt van ene heer Ridderhof, wonende te IJsselstein, die op de Jaarbeurs het sensationele bericht brengt... *'dat hij met zijn lamptoestel ook op dien groteren afstand de stemmen had kunnen verstaan!'*

Vanaf 1920 neemt het aantal experimenten in de privé-sfeer en in de zakelijke sfeer enorm toe. De overheid wordt nu gedwongen om de stormachtige ontwikkelingen enigszins in goede banen te leiden. Het grootste probleem is dat van de exploitatiebevoegdheid. Wat de (al lang bestaande) telegraaf en telefoon betreft geeft de overheid immers concessie (toestemming) aan particuliere maatschappijen. Bij de radiotelefonie is het 'probleem' echter dat er – in tegenstelling tot de telefoon – geen systeem van palen en draden in het land hoeft te worden aangelegd. Maar er is wel degelijk de noodzaak om het gebruik van kanalen in de ether te reguleren, met andere woorden: er zijn (internationale afspraken nodig over golflengten, die tot dan toe door iedereen vrijelijk gebruikt kunnen worden.

De eerste radio-omroepzender wordt in juli 1923 in gebruik genomen. Het is de op fabrikantenvergunning gestichte proefzender van de Nederlandse Seintoestellen Fabriek te Hilversum, Het experiment 'omroep' slaat

aan bij de luisteraars. Regelmatig vinden proefconcerten plaats op de 1050 m golflengte die worden aangekondigd in advertenties. ... *'H.H. Amateurs worden beleefd verzocht hunne rapporten in te zenden'*. Op de uitzendavonden zit heel Nederland in de huiskamer van vriend of buurman en velen schrijven na afloop een briefkaart over de kwaliteit van de ontvangst.

De inrichting van de radiostudio laat aanvankelijk veel te wensen over. Er gaat uiteraard nog veel mis. Er wordt heel wat improvisatietalent vereist van de medewerkers. Misschien is dat de reden dat het er altijd gezellig is! Eén van de mannen van het eerste uur is George William White.

Hoewel de programma's in het begin vrij bescheiden van opzet zijn, is het succes zó groot, dat al in 1925 een nieuwe, sterkere zender in Hilversum in gebruik wordt genomen. De tot deze zender behorende twee zendmasten van elk 60 m hoog, worden door de firma Philips geschonken.

De radiopioniers die tot dan toe de programma's verzorgen, maken plaats voor organisaties van luisteraars die zich groeperen naar levens- of wereldbeschouwing. In 1925 zijn er vijf organisaties (AVRO, KRO, NCRV, VARA en VPRO) die bij toerbeurt contractgebonden gebruik maken van de zendfaciliteiten van de 'Nederlandse Seintoestellen Fabriek'.

Dan is er dringend behoefte aan een tweede zender. Deze wordt in 1927 geplaatst bij de haven van Huizen (N.H.) en staat dan bekend als de Huizer zender met een golflengte van 1875 m en een vermogen van 20 kW. AVRO en VARA gebruiken voortaan de 'oude' zender in Hilversum, terwijl de drie andere omroepen gebruik gaan maken van de zender in Huizen.

In alle landen van Europa zijn er inmiddels radio-omroepen van de grond gekomen. Wat het tijdstip van de oprichting betreft is Nederland na de Engelse BBC een goede tweede. Het wordt dan hoog tijd dat er internationaal stringente afspraken gemaakt worden over de golflengten. Spijtig voor ons land (maar internationaal gezien wel begrijpelijk) verliest ons land beide lange golven. De verandering van golflengtes betekent voor Nederland een volledige

vernieuwing en verplaatsing van zenders en antennes. Vooruitlopend op de verdere inhoud van dit artikel kan nu reeds vermeld worden dat men de radiozenders wil gaan verplaatsen naar IJsselsteins en Lopiks grondgebied.

Naast deze kwestie van golflengtenverandering ontstaan rond 1930 diverse grote problemen met omroepen die uitbreiding van zendtijd, c. q. een derde radiozender willen. De minister van Binnenlandse Zaken, J. A. de Wilde, gaat krachtadig optreden. Hij acht het nodig om de belangen van de omroepverenigingen op zendergebied in een organisatie veilig te stellen, waarbij de overheid wel een vinger in de pap zal kunnen houden. In feite staat de minister een naamloze vennootschap voor ogen, waarin overheid en omroepverenigingen in verhouding van 60 : 40 deelnemen. Deze op te richten organisatie krijgt dan van de overheid het monopolie voor het stichten en beheren van alle zenders in Nederland. De organisatie wordt op 21 december 1935 opgericht en heet: 'N. V. Gemengd Bedrijf Nederlandsche Omroep Zender Maatschappij', kortweg: Nozema. Het doel van Nozema is: het oprichten en in stand houden van radiozendinstallaties en deze ter beschikking stellen aan door de staat erkende en gemachtigde instanties om radioprogramma's te verzorgen. Eén van de oprichters is Prof. Mr. P. S. Gerbrandy, naar wie de radio/tv-toren aan de Biezendijk genoemd is. Tijdens de oorlogsjaren is deze heer Gerbrandy minister-president van de Nederlandse regering in ballingschap te Londen.

Overigens schijnt de lettercombinatie Nozema indertijd in de 1e en 2e Kamer een bron van vermaak geweest te zijn. De Kamerleden die de klassieke talen machtig waren, wijzen er onder veel hilariteit op dat het woord Nozema veel lijkt op het Griekse woord voor ziekte, of wat erger is: waanzin!

De jonge vennootschap besluit direct tot de voorbereiding van een geheel nieuw zenderpark voor twee middelbare golven in eigen beheer. Zoals we gezien hebben maakt de veranderingen van golflengten een verplaatsing van de zenders noodzakelijk. De

RADIO-N.S.F.

Draadloos
muziek.

Proefconcert der N. S. F.

**Woensdagavond 8 Aug. a. s.,
van 10—11 nam.**

H.H. Amateurs worden beleefd ver-
zocht hunne rapporten in te zenden.
De Nederlandsche Amateurs verlangen
ENERGIE.

De N. S. F.
zal het
hun geven.

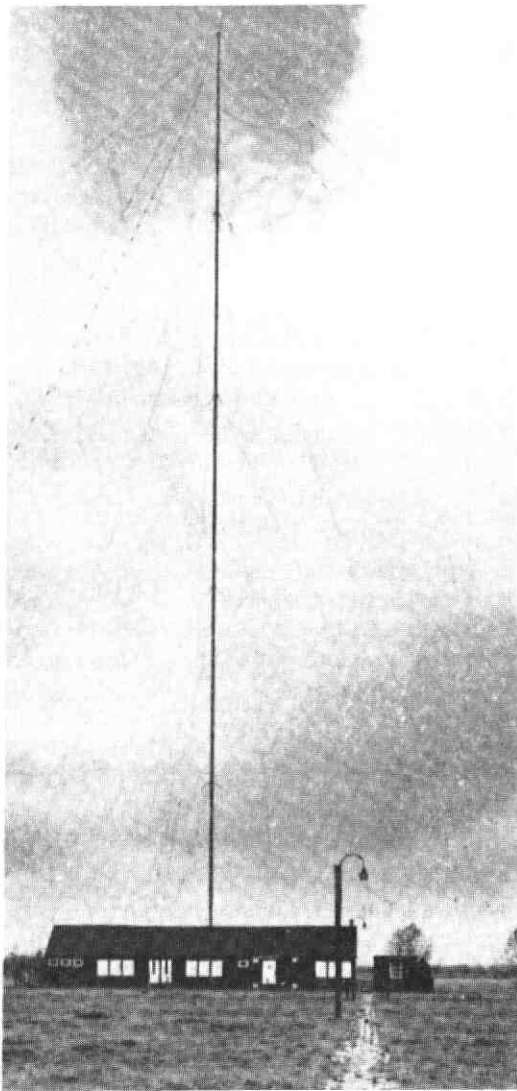
Golflengte
1050 M.

**NEDERLANDSCHE SEINTOESTELLEN FABRIEK
-HILVERSUM-**

Deze advertentie verscheen begin augustus 1923 in de dagbladen.

noodzaak van verplaatsing heeft namelijk veel te maken met de geleidbaarheid van de bodem. De voortplantingscondities van een golf van ongeveer 400 m zijn ongunstiger dan van een lange golf, waarvan in Nederland jarenlang een dankbaar gebruik is gemaakt. Voor de nieuwe, relatief korte golven is de bodemgeleidbaarheid op de Gooise zandgrond van Huizen en Hilversum ronduit slecht. Huizen staat op dat moment nog de te veranderen 1875 m zender en in Hilversum de reeds vernieuwde 300 m zender.

Bij de keuze van een geschikt gebied voor het nieuwe zenderpark speelt behalve de bodemgeleiding ook een andere factor een rol. Uitgaande van de werkzaamste uitzendcirkel is het voor de hand liggend, dat men in die cirkel het grootst mogelijke aantal luisteraars wil hebben. De combinatie van deze twee elementen (bodemgeleidbaarheid en aantal luisteraars) is bepalend geweest

De proefzender te Jaarsveld (nu Lopik) aan de Radiolaan (voorheen 'Brede Sticht').

voor de keuze van het gebied.

Een studiecommissie bestaande uit vertegenwoordigende personen van PTT, Philips en Nozema komt tot de conclusie dat de meest geschikte plaats voor het nieuwe zenderpark is: de omgeving van de rivier de Lek, in de buurt van Vianen. Om de juistheid van keuze van het Lek-gebied als definitieve plaats voor het zenderpark te toetsen, wordt door de Nozema eerst een 10 kW (sommige bronnen spreken van 15 kW) proefzender bij

Jaarsveld geplaatst. Omdat de ervaring met deze proefzender uitwijst dat de omgeving van Jaarsveld uitermate geschikt is, wordt op dat moment (1938) besloten het hele zenderarsenaal van de binnenlandse radio-omroep te concentreren in het gebied tussen Lopikerkapel en IJsselstein.

De Firma Philips krijgt in april 1938 de opdracht om twee zenders van elk 120 kW te leveren. Het ontwerp daarvoor is van de hand van Ir. Posthumus. Het gebouw waarin de twee enorme radiozenders worden geïnstalleerd is ontworpen door de architecten Dwars, Heederik en Verhey. Minister Van Boeyen metselt op 5 oktober 1939 een gedenksteen met oorkonde.

Voor leken is het verbazingwekkend dat een heel gebouw nodig is om twee zenders te kunnen huisvesten. De bijbehorende antennemasten vormen in feite het minst ingewikkelde deel van de zendapparatuur. Op de bovenste verdieping van het pand staan de ventilatoren voor de luchtkoeling van de installaties. Op de twee verdiepingen daaronder bevinden zich de eigenlijke zenders van Hilversum 1 en 2. Op de begane grond plaatst men de draaiende omvormers om wisselspanning in gelijkspanning om te zetten. In de kelderruimte draaien de pompen voor de waterkoeling van de grote zendbuizen. De twee zendmasten staan elke op een porseleinen isolator, welke tevens het gewicht (80 ton) van de mast draagt. De masten van Hilversum 1 en 2 zijn respectievelijk 196 m en 165 m hoog. In het najaar van 1940 worden de twee middengolfzenders na een aantal proefnemingen definitief in gebruik gesteld. Van 1940 tot 1965 zullen ze op voortreffelijke wijze dienst doen.

Het zendergebouw van de Binnenlandse Radio-Omroep, met aan weerszijden de masten van Hilversum 1 en 2, bevindt zich op Lopiks grondgebied. Dit gebouw is altijd het hoofdgebouw gebleven. Daar vindt men ook de kantoren en zetelt de beheerder van alle installaties. Dit is in feite de oorzaak dat de op IJsselsteinse grond staande radio/tv-toren landelijk bekend staat als: de toren van Lopik! Elders in dit artikel wordt meer aandacht besteed aan deze voor IJsselstein ietwat pijnlijke kwestie.

*Het van 1938 daterende gebouw van de 'Binnenlandse Omroep' op de grens van IJsselstein van Lopik.
Het gebouw is ontworpen door de architecten Dwars, Heederik en Verhey.*

Het zenderpark van de Wereldomroep

Niet lang na de ingebruikneming van het in 1939 gestichte zenderpark Lopik breekt de Tweede Wereldoorlog uit. De Duitse bezetters liquideren de Nozema. Onmiddellijk na de bevrijding wordt de Nozema weer in haar rechten hersteld. Prof. Mr. P. S. Gerbrandy aanvaardt opnieuw (de eerste keer is immers in 1935) het voorzitterschap. Zo spoedig de brandstofvoorraad het toelaat, neemt men de (gelukkig) onbeschadigde zenders te Lopik weer in gebruik. Inmiddels wordt de band tussen de Nozema en de PTT steeds hechter, want door de enorme ontwikkeling der techniek heeft de Raad van Beheer van de Nozema behoefte aan een technisch en wetenschappelijk 'achterland'. Die verlangde know-how heeft de PTT volop in huis.

Al kort na 1945 vindt de regering het noodzakelijk dat er via radio-uitzendingen contact is met de overzeese gebieden en met landgenoten in het buitenland. Men wil dat er een wereldomroep komt. Op 15 april 1947 is de stichting van 'Radio Nederland Wereldomroep' een feit. De doelstellingen van R. N. W. zijn:

—het verzorgen van gerichte radio-programma's voor landgenoten overzee; zowel in voormalig als nog bestaande Nederlandse gebiedsdelen en voor Nederlanders overal ter wereld, vooral emigranten en zeevarenden.

—het kweken van goodwill voor Nederland in het algemeen in alle delen der wereld, vooral in de ontwikkelingsgebieden en in het buitenland een bijdrage leveren tot vreemdzame internationale betrekkingen en samenwerking met de jonge naties.

Op advies van de Nozema wordt het nieuwe zenderpark van de Wereldomroep gesticht vlak bij het sinds 1939 bestaande Lopik-complex, om een zo doeltreffend mogelijk gebruik te kunnen maken van het daar werkende technische en ander personeel. Er is dus sprake van een zeer grote uitbreiding van het zenderpark. Het nieuwe gedeelte, de Wereldomroep, ligt geheel op IJsselsteins grondgebied.

Eind 1952 start men de bouw van het gebouw van de Wereldomroep. Op 16 september 1954 plaatst de voorzitter van de

stichting 'Radio Nederland Wereld Omroep', Mr. Arn. J. d' Ailly, een gedenksteen. De grond waarop het gebouw staat alsmede de naast omgeving, is door koop verworven. De rest van het terrein, waarop de antennes en hulpgebouwtjes zijn opgericht, is het eigendom gebleven van de bezitters. De Nozema krijgt het zakelijk recht tot het plaatsen van opstallen. De belangen van de landbouw, de fruit- en de veeteelt zijn dus door de stichting van dit zendercomplex niet geschaad.

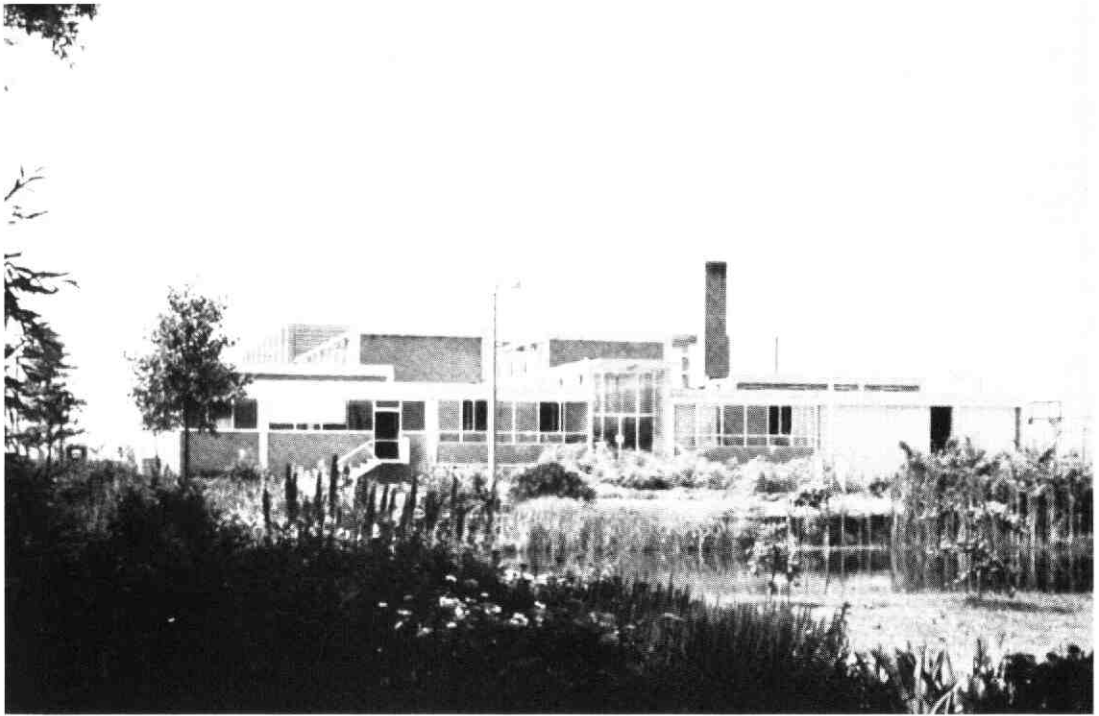
Het antennepark van de Wereldomroep bestond uit 1 rondstraalantenne van 25 m hoogte, 11 gordijnantennes van 84 m hoogte, 3 ruitantennes van 40 m hoogte, 5 ruitantennes van 25 m hoogte en 2 ruitantennes van 15 m hoogte. Er zijn 4 hoofdzenders (3 × 100 kW en 1 × 50 kW). Verder is er nog een zender met een vermogen van 10 kW voor Europa-gebruik. De 4 hoofdzenders zijn snel instelbaar op uitzendfrequenties liggende tussen 5,95 en 26,1 MHz.

In het boekwerkje van W. Vogt 'Zenderpark Wereldomroep' komt een passage voor die het woud van gordijn- en ruitantennes vrij lyrisch beschrijft. We laten het bewuste gedeelte hier in zijn geheel volgen.

... De weg luidt naar het één kilometer verder gelegen zendergebouw, de bermten zijn links en rechts beplant met bloeiende heesters en lager siergewas, aangelegd door Mien Ruys – de tuinarchitecte van 'moerheim' bij Dedemsvaart. Over een terrein van 60 hectaren oppervlak – zijn talloze palenstaketsels opgericht, de meeste van hout, enkele van staal. Langs de houten palen zijn geleidingsdraden bevestigd; tussen de stalen zijn draden gespannen, hetzij in de vorm van een maaswerk, hetzij in die van een ruit. Sommige van die masten zijn hoog – tot over de tachtig meter – andere zijn lager.

Men heeft wel het vermoeden – omdat het nu eenmaal een radioterrein is – dat men hier met antennes te doen heeft, maar zij hebben een onconventionele vorm. Anders dan anders!

Bij een aantal van deze antenne-staketsels staan kleine, wat wonderlijk gedimensioneerde huisjes; sommige op paalvoeten; die herinneren aan het uiterlijk van

Het zendergebouw van de Wereldomroep, ontworpen door Merkelbach en Elling in de stijl van de zg. 'nuttigheidsarchitectuur'.

de schuilhut van een waker op een bouwterrein: de schakelhuisjes.

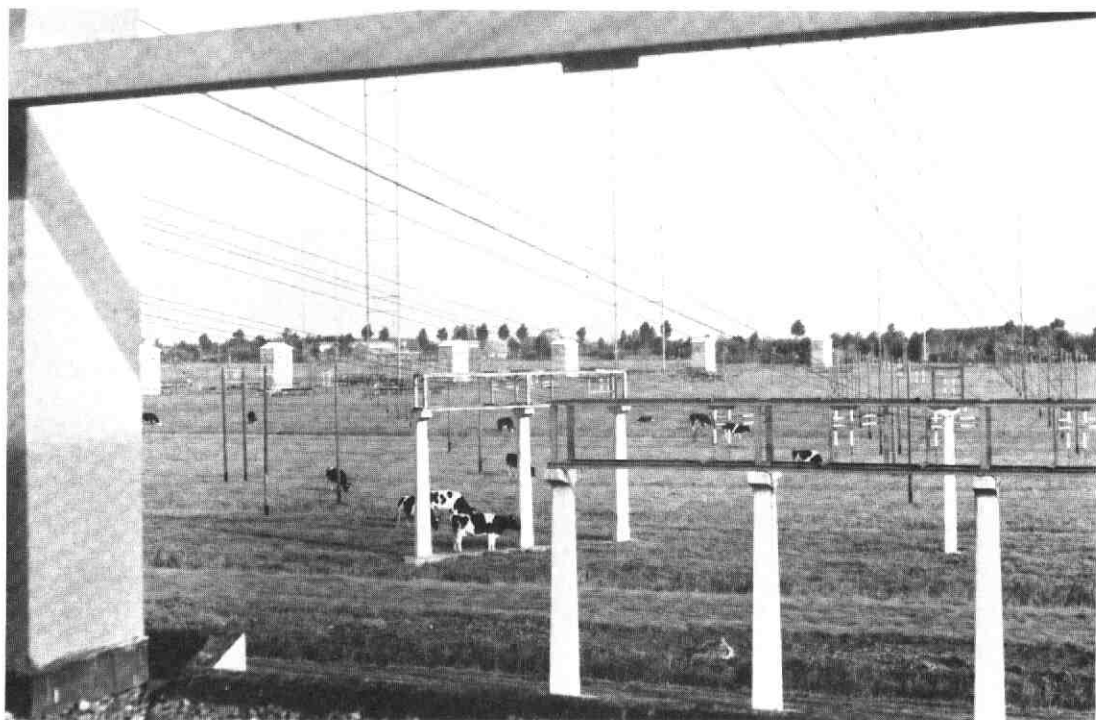
Even vóór het zendergebouw ligt een rustieke vijver, omzoomd door bloemen en heesters; zover het oog reikt graast hoorn- en ander vee, onverschillig voor de stoffering hunner weiden met palen en optrekjes.

...Het zendergebouw, volgens de beginselen van de moderne nuttigheidsarchitectuur ontworpen door de bouwmeesters Merkelbach en Elling, is ruim en luchtig van allure. De nieuwste bouwmaterialen zijn erin verwerkt. De praktische indeling der ruimten, de doelmatigheid van de vormen, getuigen van het vruchtbaar overleg dat heeft plaats gehad tussen eigenaresse, de gebruikers en de bouwers van het gebouw.

Een enkele met speelse smaak aangebrachte kleur, een technische symbolen uitbeeldende wandornamentiek van draadplastic (schepping van de sierkunstenaar Hans Ittmann), verklappen dat de romantiek sterk genoeg is om zich ook in een streng technische omgeving te laten gelden.

De buitenwanden in de lengterichting worden voor het grootste deel gevormd door brede, openslaande stalen deuren op aflaadhoogte, zodat 'grote stukken' gemakkelijk kunnen worden voorgereden en binnengebracht. Wie het gebouw van buiten bekijkt, merkt op dat de constructie van de betonnen kolommen en gebinten ook is voortgezet dáár, waar zij hun functie als nerven van de wanden dakvlakten verliezen...

Het moderne zendercomplex van de Wereldomroep wordt op 2 mei 1960 door Z. K. H. Prins Bernhard, beschermheer van de Wereldomroep, officieel geopend. Maar voor men goed en wel bezig is met het op poten zetten van het project Wereldomroep wordt al gauw duidelijk welke andere gigantische klussen er bij de Nozema en de PTT voor de deur staan: de FM-omroep, maar vooral... de televisie! Inmiddels is het zenderpark van de wereldomroep verhuisd naar de polder van Zuid-Flevoland (tussen Lelystad en Nijkerk). De reden van de

Karakteristiek polderlandschap van het zenderpark in de periode 1960-1988.

De schakelhuisjes

verhuizing: het vermogen van de zenders moet $5 \times$ zo groot worden en dat zou meer overlast bezorgen door instraling. Bovendien moet men het nieuwe zenderpark bouwen terwijl het andere nog in bedrijf is. In IJsselstein is hiervoor geen ruimte. Voor de medewerkers komt deze verandering uiteraard niet als een donderslag bij heldere hemel; in oktober 1979 wordt immers in de PTT-uitgave 'Het Omroep-Zenderbedrijf' de vervanging van het zenderpark bekend gemaakt, compleet met de vermelding van de vermoedelijke plaats van nieuwbouw. In 1986 wordt Wereldomroep Flevoland in gebruik genomen.

Zoals het er nu naar uitziet zal de grond van het voormalige zenderpark wereldomroep binnen enkele jaren worden volgebouwd. Niet iedereen is hiermee even gelukkig. Ingenieur Dick de Haan, strijder voor het behoud van de Lopikerwaard, verwoordt het in 'Zenderstreeknieuws' van 13 juli 1988 met deze woorden: 'Dat ze bij jullie op het zenderpark gaan bouwen is een rechtstreekse bedreiging van de Lopikerwaard; als ze

Nijpels blijft tegen bouw Zenderpark

(Van een onzer verslaggevers)

UTRECHT — Minister Nijpels van VROM houdt vast aan zijn standpunt, dat woningbouw in het Zenderpark in IJsselstein een onaanvaardbare aantasting van het groene hart betekent.

Het stadsgewest Utrecht heeft deze bouwplaats voor 3400 woningen nodig om de twintigduizend huizen te halen, die tot 1995 nodig zijn.

Het dagelijks bestuur van de provincie Utrecht wil hierover overleg met de nieuwe minister van VROM. De huidige bewindsman heeft eerder in zijn reactie op het streekplan, waarin Zenderpark als reserve-lokatie is opgenomen, laten weten deze woningbouw in het groene hart niet te willen. Dat heeft hij nu bevestigd in zijn commentaar op de nota 'Wonen in en rond de Domstad' van de werkgroep, waaraan rijk, provincie en de gemeenten Utrecht en Vleuten/De

Meern deelnamen.

Het provinciebestuur heeft Zenderpark met zeven andere lokaties voor in totaal vijftien duizend huizen bij de minister voor subsidie voorgedragen.

Gedeputeerde staten willen verder overleg over de opmerking van de minister, dat hij over de woningbouwtaakstelling van de stad Utrecht (7500 huizen tot 1995) pas kan beslissen nadat inzicht is verkregen in de woningbouwproblematiek van de Randstad, mede tegen de achtergronden van de financiële mogelijkheden van het rijk.

Overleg met het departement is verder volgens het provinciebestuur nodig over twee nieuwe elementen in de beoordeling door de minister. Die wil een uitvoerbaarheidsstudie alvorens hij over subsidie beslist en verder wil hij de kosten vergelijken met die van andere plaatsen in ons land.

Utrechts Nieuwsblad van 31 augustus 1989.

hiermee beginnen is het hek van de dam en betekent dit een aantasting van het landschap'.

Dat de heer De Haan er niet als enige zo over denkt, blijkt uit het artikel in het Utrechts Nieuwsblad van 31-8-1989.

De experimentele tv-zender en de Gerbrandytoren

Het medium televisie doet omstreeks 1950 in Nederland haar intrede. In 1951 besluit de

regering tot de bouw van een experimentele tv-zender. De zendmast wordt in IJsselstein (nabij de Paardenlaan) geplaatst door het Duitse bedrijf Stahlwerk Rheinhausen. Het gevaarte van 219,5 m hoog en 90 ton wegend, rust op een rond voetje dat met twee handen te omvatten is! Op een hoogte van 170 m bevindt zich een drie verdiepingen tellende kooi, die is volgestouwd met apparatuur.

De allereerste televisie-uitzending die in

Nederland via deze mast plaatsvindt, is op 2 oktober 1951. Het beeld van een vlaggetje met daarop geschilderd NTS (Nederlandse Televisie Stichting) werd uitgezonden, ondersteund door de melodie van 'Great expectations'. In deze dagen heeft alleen het welgestelde deel van de bevolking een tv. Er wordt niet meer dan enkele uren per week uitgezonden. Wie in de begintijd een tv heeft, kan erop rekenen dat iedere woensdagmiddag de kinderen uit de buurt komen kijken. Schoenen uit bij de deur en 5

cent betalen en dan maar kijken naar de 'Verrekijker', 'Dappere dodo', en Tante Hannie, die naar alle kindertjes zwaaide (en de kindertjes zwaaiden terug) aan het eind van het programma.

In 1951 verschijnt het artikel 'TV-mensen werken in een zwiepende mast'. Omdat dit verhaal in interviewvorm een goed beeld geeft van de oude mast en de werkomstandigheden van tv-technici anno 1951, laten we de betreffende tekst in zijn geheel volgen.

TV-mensen werken in een zwiepende mast

Na een korte klauterpartij tegen twee vrij steile metalen ladders stapen wij in de kleine lift. Er was juist ruimte genoeg voor ons beiden. Ik keek nog eens naar de koeien in het sappige weiland langs de Hollandse IJssel en naar het gebouwtje aan de voet van de angstwekkend hoge Televisiemast in het wijde, op de stralende zomerdag haast wulpse land van Lopik en IJsselstein. Toen schokte het kooitje omhoog en begon de eindeloos lijkende weg naar de zwiepende top van de TV-mast: het hoogste door mensenhand gebouwde punt van Nederland. Snel kromp het gebouw bij het rustpunt van de mast tot een onooglijk blokje. De koeien werden pluisjes in het groene land, het trotse stadje IJsselstein slonk tot een kleurig vlekje tegen het zilveren lint van de slingerende rivier. Alles beneden ons werd kleiner en kleiner.

De lift zoemde door. Onze begeleider, de chef van de televisie-zender Lopik en technisch opzichter van deze gigantische naald, de heer A.A.W. van den Akker bleek een gezellig causeur. Hij vertelde tijdens de tocht allerlei interessante dingen van zijn wonderlijk steile, verticaal oprijzende werkterrein.

De wereld onder ons werd al maar kleiner, wat er op stond steeds onbeduidender. En zonder het te willen dacht ik er aan, dat wij elke seconde een halve meter hoger klommen. In een pauze van ons gesprek rekende ik snel: 'Er gaan zestig seconden in een minuut. We steigen nu zeker al drie minuten. Dat is dus...'

'We zitten nu hoger dan het topje van de Utrechtse Dom,' zei de heer Van den Akker onbewogen. 'Hooft u dat klikken? Dat zijn de veren, die de liftkabels vrij van de ijzerconstructie houden. Als we die kabels onbeschermd lieten

hangen zou de wind hen tegen de mast slaan. Er zou dan gemakkelijk draadbreek kunnen optreden. Dat is iets wat we natuurlijk hier niet kunnen hebben. U kunt zich wel voorstellen wat er gebeurt als die draden het begeven.' Ik wilde daar op dit moment liever niet aan denken. Ik had juist ontdekt, dat er wéér zestig seconden om waren. De liftkooi schoof echter onverstoortbaar langs de binnenkant van de driehoekige mast verder. 'Ik ben blij met deze bijna windstille dag,' dacht ik. Alsof hij mijn overpeinzingen raadde zei de heer Van den Akker: 'Als het stormt – en u weet dat de wind zich boven dit vlakke land veelvuldig uitleeft! – kan het in de mast beestachtig te keer gaan. Je kunt hem dan duidelijk voelen schudden en trillen in zijn tuien. Boven, in de cabines trilt dan alles. Gevaar is er echter niet bij, want deze mast wordt door de tuien goed op zijn plaats gehouden. Om de vijftig meter zijn aan de drie hoeken van het gevaarte vier centimeter dikke kabels bevestigd. In totaal zijn dat dus 12 knapen van staaldraden, want de mast meet van voet tot en met bliksemafleider 220 meter. Die kabels of tuien zijn verankerd in betonnen bakken, die met zand zijn volgestort en op hun beurt door zware funderingen op hun plaats worden gehouden. Voor storm zijn we niet bang. Dat is alleen vervelend en hinderlijk. Door het schudden van de mast kun je wel eens last van je maag krijgen, hoewel... je went er ook aan op den duur.'

Plotseling schoot de lift in een donkere tunnel. 'Dit zijn de cabines waar de lift dóórloopt. De cabines zijn óm de mast gebouwd, als je door de vloer van de onderste etage zou zakken zou je precies langs de mast roetsen. Maar het drie etages hoge gebouwtje zit er stevig aan

hoor... We gaan nu eerst even op het dak van de bovenste kijken. Dan bent u ongeveer 170 meter hoog.'

Het kooitje stopte en we stapten uit. We ontweken zorgvuldig de stijlen van de ijzer-constructie en stonden toen – hoog boven het wijd uitwaaiende landschap – op een plankier van luttele vierkante meters, als Arabische tovenaars op een wiebelend tapijtje zwevend in de lucht. Diep onder ons lag het bloeiende sprookje van het Hollandse land met groen-fluwelen weiden en gouden graanakkers, met speels slingerende rivieren vol blikkerend nikkel en roestbruine kikerslootjes, met rood gedekte huisjes en grappig rechte fabrieksschoorsteen-tjes, met fris-groen geboomte, dat (van hier af gezien) door reuzenhanden tussen de landerijen gesmeten leek en, met vergezichten zó verrukkelijk van klaarheid en zó vol kostelijke kleuren, dat ik niet aarzelde de mensen van Televisie-Lopik zéér bevoorrechte wezens te noemen.

'Als het weer heel helder is kunnen wij van dit punt af de gashouder van Haarlem in het noorden en de elektrische centrale van Geertruidenberg in het zuiden zien. De Televisie-zender, die boven op de mast staat, bestrijkt een gebied binnen een straal van ruim zestig kilometer. Uit het topje van de mast moet u dus 60 km ver kunnen zien. Bijna altijd zijn die verten echter wazig,' vertelde onze begeleider.

Ik heb hem de vraag voorgelegd, die wel iedereen op deze hoogte zal stellen.: 'Waarom moet een Televisiemast zo geweldig hoog zijn?' Het is immers duidelijk, dat een kostbare mast als die, welke te zien is vanaf de rijksweg Utrecht-Den Bosch, alleen uit 'bittere' noodzaak 220 meter lang wordt gemaakt. Bovendien is het een zeer kostbaar stuk werk en niet alleen door de constructie van in totaal 280.000 kg!

Vooraf de bevestigingen (tegen blikseminslag en vliegtuigen b.v.) en de extra voorzieningen in de vorm van het drie etages hoge huis met de cabines vergen handen vol geld. Kapitalen die ook weer niet voor niets worden uitgegeven. Dat blijkt wel uit de talloze keren, dat de bliksem in de mast inslaat. De heer Van den Akker bezit van twee inslagen bijzonder fascinerende foto's, die hij van uit zijn huis (350 meter van de mast, 'als 'ie omvalt dus net niet op mijn dak') heeft gemaakt.

Uiteraard móest dus die mast wel zo hoog worden. 'Hoe hoger namelijk het punt is vanwaaruit men het Televisie-'plaatje' de wereld in

kan zenden, hoe verder het komt. Er is n.l. een groot verschil tussen golflengten van de radio-omroep, korte golf én de golflengten van de televisie. De eerste middengolven volgen de ronding van de aarde en wat via een veel kleinere, korte-golf-zendmast wordt uitgezonden kan – door het 'kaatsen' van de golven en de herhaling ervan – aan de andere kant van de wereldbol zelfs door onze 'tegenvoeters' worden opgevangen. Televisie-golven volgen echter een rechte baan, die niet met de kromming der aarde meebuigt.

Als we desondanks de Televisie-kijkers op een flinke afstand van de zend-mast willen bereiken moeten we die mast zo hoog mogelijk maken. Want daar de golven haar weg horizontaal blijven vervolgen verlaten ze vrij spoedig de achter de horizon wegbuigende aardkorst om in de oneindigheid verloren te gaan. Slechts dat stukje aarde, wat van hieruit te zien is, ontvangt de 'beelden', die de mast verlaten. De horizon die wij hier kunnen zien is dus de grens van ons bereik.'

Die eigenaardige gedragingen van de Televisie-golven maken de apparatuur, nodig om de kijkers in de huiskamers goed-verzorgde programma's aan te bieden, omvangrijk en kostbaar. Om de Televisie-ontvangst in ons hele land goed te maken is een flink aantal masten nodig, die stuk voor stuk een ruime horizon van tientallen kilometers hebben. Men is bezig met de bouw van dit net van TV-masten, de regionale zenders, die opgericht zullen worden te Appelscha, Markelo, Roermond, Goes en in de toekomst wellicht ook nog in de kop van Noord-Holland.

Men laat het TV-beeld dus sprongen maken van mast op mast. Elke mast vangt het beeld met een straalontvanger op van een collega in de keten en geeft dit verder door, terwijl hij d.m.v. de zender-'antenne' tegelijkertijd de kijkers in het eigen gebied van een TV-beeld voorziet. Op die manier is ook de Eurovisie mogelijk.

Als de Nederlandse Televisie Stichting de kijkers in ons land b.v. wil laten meegenieten van een programma van de Duitse Televisie, maakt men van geïmproviseerde 'masten' gebruik. Het is immers niet mogelijk in Nederland, de beelden te ontvangen, die zendmasten op het grondgebied der oosterburen uitzenden omdat de 'plaatjes' weigeren de ronding van onze hemelbol te volgen?

'Dan maar met sprongen' is in dit geval de redering van de TV-mensen.

Zij zoeken op de rand van het bereik van de Duitse zender een hoog punt en zetten er een straalontvanger en straalzender op. De Duitse TV-mensen richten de verbluffend smalle bundel van de TV-straal op de ontvanger, de ontvanger geeft de beelden in onderdelen van honderdste seconden aan de erbij geplaatste straalzender door en deze laatste gooit de bundel weer precies in het parabolische hart van de ontvanger, die aan de TV-horizon voor verder transport naar Lopik zorgt. En in Lopik zorgt men er dan voor, dat de Eurovisie in ons land een succes wordt...

De transportweg van de TV-beelden uit Duitsland gaat via Keulen, Simmerath, Schimmert (waar ontvanger en zender op de watertoren worden opgesteld), Weert (via de kerktoren), Helmond (weer over een watertoren), Oss naar Lopik. Uit België komen de 'plaatjes' via een Antwerpse torenspits en de Onze Lieve Vrouwenkerk te Breda.

Het transport van een TV-reportage gaat volgens eenzelfde systeem. De (laten we zeggen) in Den Haag van de plechtigheden op Prinsjesdag opgenomen beelden worden van de NTS-

De heer L. Murk denkt met gemengde gevoelens aan de experimentele tv-zender terug. Als 18-jarige schildersknecht, werkzaam bij schildersbedrijf Van Vliet, kreeg hij op een dag in maart 1951 de opdracht om hoog in de mast een daar aanwezig plankier te schilderen.

Terwijl hij, met een bus verf voor zijn buik gebonden, als een trapezewerker omhoog krom (de lift was niet te gebruiken) begon de lucht te betrekken. Een poos later bij de hooggelegen vlonder aangekomen, merkte schildersgezel Murk dat er zwaar weer op komst was. Snel naar beneden gaan was er echter niet meer bij! Hij bond de bus verf goed vast en ging zelf plat op het plankier liggen. Enorme windstoten deden de mast heen en weer zwiepen. Tuidraden en stalen buizen maakten een angstaanjagend kabaal. Bliksemschichten doorklieften het donkere zwerk. De hagel striemde de ongelukkige jongen terwijl men beneden ongerust toekeek en niets voor hem kon doen.

Na zo'n klus weer IJsselsteinse grond onder je voeten te voelen, dat moet een fantastisch gevoel zijn!

reportage-wagen langs een kabel naar de PTT-straalzenderwagen gestuurd. De straalzender van die wagen staat ergens op een hoog punt, vanwaaruit men een vrij 'zicht' op de straalontvangers in de cabine van de Lopik-mast heeft. Het vinden van een geschikt punt is vaak erg lastig, want zelfs een forse boom, een hoog flatgebouw of een brug kunnen de TV-bundel de weg naar Lopik versperren.

Ook de opnamen in de TV-studio in Bussum gaan via straalzender en ontvanger naar de hoge TV-gigant aan de rand van IJsselstein in het Lopikse land. En uit het topje van die mast worden dan tenslotte de 'plaatjes' verspreid.

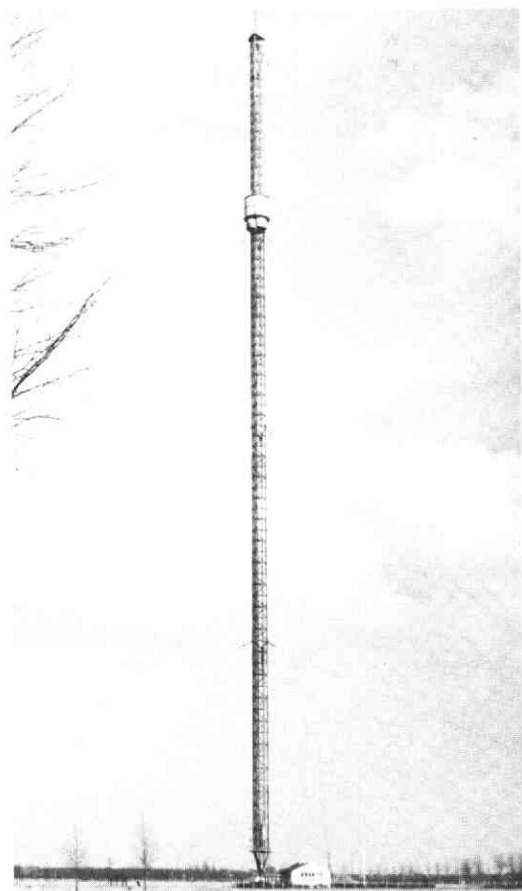
Ik zag, vanaf Neerlands hoogste mast, ook de drie etages, waarin aan deze zwiepende mast de ingewikkelde apparaten geplaatst zijn. Het zijn korven van plexiglas, waarin mensen als de heer Van den Akker hun dagelijks werk hebben. Boeiend, afwisselend werk, dat hen tot enthousiaste TV-deskundigen heeft gemaakt. Er is veel te zien in dit TV-huisje tussen wolken en weiland dat interessant is. Belangwekkend omdat weinigen zich kunnen realiseren wat er allemaal nodig is voor een goed TV-beeld.

Op 23 september 1954 geeft de Nozema aan de regering het advies om de ontwikkeling van de televisieplannen te combineren met de verdere uitwerking van het FM-plan. Dit gebeurt, en er worden nu snel plannen gemaakt voor de bouw van de volgende radio/televisiezenders: IJsselstein, Smilde, Markelo, Roermond, Goes en Wieringermeer.

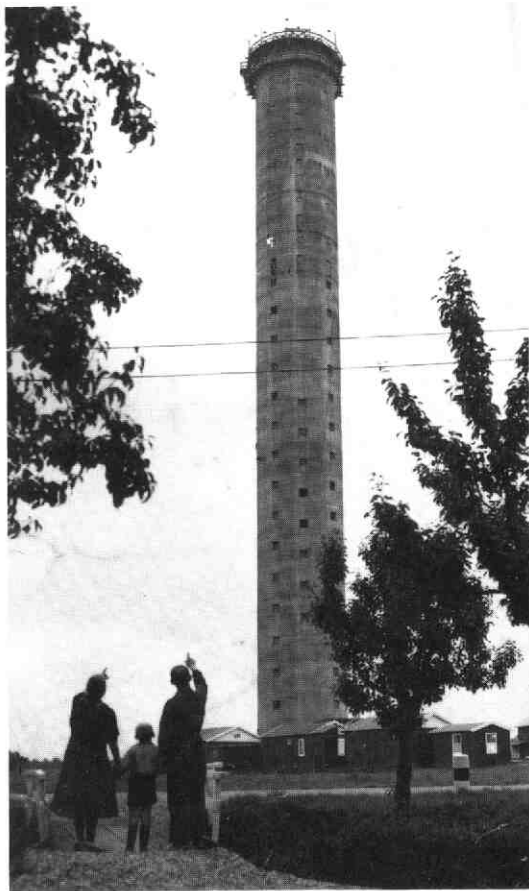
In 1958 begint men met de bouw van de definitieve radio/tv-zender (de Gerbrandytoren) aan de Biezendijk. Het grondgebied waarop de toren staat, behoort tot de gemeente IJsselstein. Organisatorisch gezien is het gevaarte echter een onderdeel van het radio/tv-zendercomplex Lopik Radio.

Dank zij het snelle glijbekistingsstelsel wordt de betonnen torenopbouw in ongeveer 19 etmalen tot 96 m hoogte opgetrokken. De afwerking van de reusachtige holle cilinder vergt heel wat meer tijd, namelijk tot 8 mei 1961.

Hoewel binnen het kader van dit tijdschrift te veel technische details bezwaarlijk zijn, sommen we hier toch wat getallen op die de lezer een goede indruk geven van het enorme

De, in 1951 gebouwde, tv-zender nabij de Paardenlaan aan de Provinciale weg.

Tijdens de bouw van de nieuwe televisiemast, 1959.

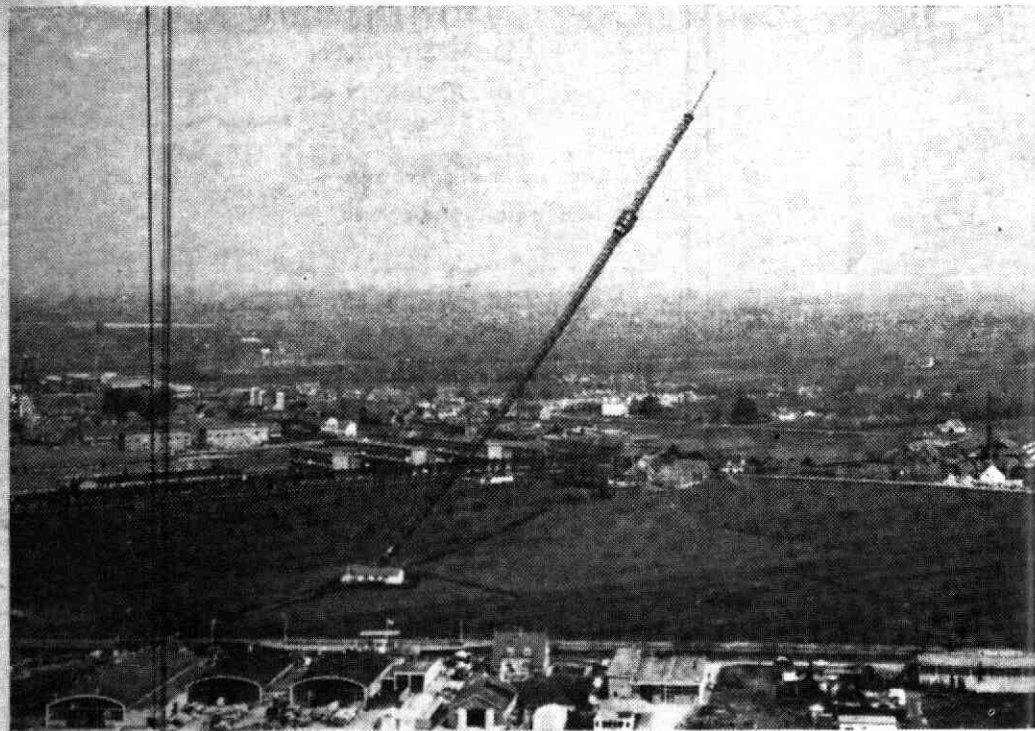
bouwwerk. De betonnen toren (96 m) telt 25 verdiepingen. Op die toren is een stalen naald geplaatst die 382 m boven het maaiveld uitsteekt. De toren (gewicht 8000 ton) rust op een fundament van 130 betonnen palen met daarop een voetplaat van 400 kubieke meter beton. De antennemast wordt in balans gehouden met kabels van 3,8 tot 5,4 cm diameter. De antennemast is tot een hoogte van 350 m bereikbaar met een tweepersoonslift. Op de grond zijn de kabels verankerd in zware betonnen tuiblokken, die zich op 225 m afstand van de radiotoren bevinden. Zelfs bij windkracht 12 moet de toren zonder problemen rechtop blijven staan.

De nieuwe radio/tv-toren (door de heer B.J. Eckhard ooit een symfonie in begon en

staal genoemd) is ook om esthetische redenen wereldberoemd geworden. Het torenontwerp van de IJsselsteinse zender (gerealiseerd door de Rijks Gebouwen Dienst) is namelijk opgenomen in het 'Museum of modern arts' te New York.

Nadat de zenders op de nieuwe toren op dinsdag 17 januari 1961 in gebruik zijn genomen (officieel op 9 mei 1961 door H.M. Koningin Juliana) heeft de oude tv-mast aan de Paardenlaan geen bestaansrecht meer en zal daarom moeten verdwijnen. Dit gebeurt op 8 mei 1962. Daags daarna verschijnt in 'Zenderstadnieuws' een artikel over het neerhalen van de oude tv-mast. De experimentele fase van het televisietijdperk in Nederland is dan voorgoed voorbij.

Waardig afscheid van TV-mast

Adieu, 220-er

Gisteren heeft IJsselstein, en wij willen het wel eerlijk bekennen, met een tikje weemoed afscheid genomen van een van haar zeer trouwe wachters, van een symbool van onze stad, van een markant silhouet! Om 11.09 ging de 220 meter en 90.000 kg wegende reus, de eerste Nederlandse Televisiemast, statig ten onder. Haar pionierstaak is volbracht.

Duizenden en vele tientallen duizenden hebben via deze mast kennis gemaakt met het vernuftig medium televisie. Mede dank zij deze mast werden grenzen geopend en werelden dichterbij elkaar gebracht.

Mogelijk is dit een sentimentele gedachte maar bij het afscheid van de eerste Nederlandse televisietoren op IJsselsteins gebied voelden wij ons gedrongen om deze woorden prijs te geven.

Natuurlijk zijn wij trots dat de grote 350 meter hoge zender een zeer waardige remplaçant, wederom op IJsselsteins bodem is gehuisvest maar partri c'est mourir un peu.

Waardig afscheid

Dinsdag j.l. was dan de dag van adieu. De Verenigde Utrechtse IJzerhandel had de gehele sloop in handen. In overleg met directie PTT en Rijkspolitie was een secuur schema ontworpen om deze reus te vellen. Zeer ruime veiligheidsmaatregelen waren getroffen om

dit offensief tot een goed einde te brengen.

Om 9.45 uur gaf de beheerder van het zenderpark de heer Eckhardt, een uiteenzetting van de uitgewerkte plannen. Hierbij was ook de directie van de V.U.I.J. aanwezig.

Het schema was als volgt: Om 10 voor 11 zou de Rijkspolitie alle aan het bewuste zenderperceel grenzende wegen afzetten, voor zover enig gevaar zou kunnen ontstaan. Om 11 uur precies zouden enkele medewerkers van de Verenigde Utrechtse IJzerhandel een der tuinen doorbranden zodat de 2 andere tuinen met elk een voorspanning van 51.000 kg trekkracht de TV-mast zouden vloeren.

De verwachting was dat deze rechthoekig zou vallen in de richting Panoven. Een zeer dringende vraag voor de directie van de V.U.I.J. was wel de gesteldheid van de bodem om te weten hoever de TV-mast mogelijk in de grond zou dringen.

Men was, en terecht zoals later bleek, zeer optimistisch. Alles was berekend en getimed. Alle voorzorgsmaatregelen voor een zo goed mogelijk verloop waren genomen en in spanning wachtte men het grote gebeuren af.

De gesloopte mast werd gebouwd in 1951 door de fa. Stahlwerk te Rheinhausen en heeft tot 16 januari 1961 dienst gedaan. Het gewicht bedroeg, zoals reeds gememoreerd, 90.000 kg en was op een punt ondersteund. Om het bij de zender geplaatste gebouw te sparen had men enkele staaldraden met scheepsankers in het weiland ingegraven om het wegglijden van het onderstuk welhaast onmogelijk te maken.

Tegen 11 uur hadden zich vele belangstellenden uiteraard op veilige afstand, verzameld om van dit unieke schouwspel getuige te zijn. Vanuit Den Haag was de gehele hoofddirectie van de PTT aanwezig, terwijl IJsselsteins eerste burger, mr. J. J. Abbink Spaink, en vele gemeentelijke autoriteiten vanaf de nieuwe televisietoren het geheel in ogen-schouw zouden nemen.

Goed schema

En, met onze complimenten, klopte het schema precies. Om 6 minuten over 11 werd de 10-jarige tuiband met de toren verbroken en ging de Eerste IJsselsteins en Nederlandse Televisiemast, zeer statig en kalm ten gronde! De afdaling duurde 16 seconden.

In een hoek van 45 graden sidderde de machtige kolos even maar fier en stoer ging hij in een klap ten onder. Een doffe dreun gaf het sein dat de executie was voltrokken. Precies op de geplande plaats was de TV-mast terecht gekomen. En zeer tot opluchting van de directie van de V.U.I.J. waren de sombere voorspellingen van diep indringen in de grond niet uitgekomen.

Direct na de val stroomden vele getuigen van dit epos naar de weide om de kolos te bekijken.

Natuurlijk vonden zij een lichtelijk verwrongen staalconstructie, maar over het algemeen had men zeer grote bewondering voor de wijze waarop de operatie was uitgevoerd. De vernieling was uiteraard in de top het grootst, maar over het geheel genomen was de ontwrichting minimaal. De reportagecabine, van pleseiglas en houtdelen geconstrueerd, had het meest geleden.

Om 11.45 uur verklaarde de opgeluchte heer Eckhardt dat de uitgevoerde operatie op alle fronten een volledig succes was. Het zendergebouw, direct naast de toren geplaatst, had hoegenaamd niets geleden. Een leegte bleef echter voor alle inwoners van deze streek.

Een vertrouwd beeld is verdwenen. In de historie zal het echter blijven voortleven. Op haar plaats zal een 80 meter hoge hulpzender van Hilversum I en II verrijzen. De vooruitgang in de techniek heeft haar tol geëist. Wij hebben deze gisteren betaald.

IJsselstein zal echter blijven de Zenderstad van Nederland, de stad waar een warm hart voor het radio- en televisiewezen klopt.

'Zenderstadsnieuws' van 9 mei 1962.

De nieuwe televisiemast, 1961.

De eer van IJsselstein

De IJsselsteinse notaris Cool (werkzaam in de periode 1928-1961) kan gezien worden als een vurig pleitbezorger van de IJsselsteinse zaak. We zouden hem nu een PR-man van de gemeente noemen. Hij voelde zich tekort gedaan als de zenders van IJsselstein (inderdaad vaak ten onrechte) werden aangeduid als de zenders van Lopik.

Nu lijkt de kwestie omtrent het grondgebied waarop de zenders stonden niet bepaald van wereldschokkend belang. De heer Cool maakte er echter een principiële zaak van. Het resultaat was een pennestrijd (in 1960) tussen notaris Cool en diverse instanties.

De brieven van de heer Cool zijn soms niet vrij te pleiten van enige pendanterie. Vriendelijk doch vermanend wees hij o.a. de Nationale Levensverzekering, de Provinciale Drentsche en Assense Courant, de AVRO en de Radio Ned. Wereldomroep erop, dat zij foutief de plaats Lopik (i.p.v. IJsselstein) hadden genoemd in hun publikaties of

uitzendingen.

Het is overigens opvallend dat zowel notaris Cool als de medewerkers van met name de 'Nationale Levensverzekering' er blijkbaar geen bezwaar in zagen om veel tijd (vooral in februari 1960) en energie te besteden aan een dergelijke uitgebreide briefwisseling. Tevens valt op hoe vlot men dertig jaar geleden ingekomen brieven beantwoordde!

De grote verdienste van 'onze' notaris blijft natuurlijk dat hij elke gelegenheid aangreep om IJsselstein op positieve wijze bekendheid te geven. Daarnaast toonde de heer Cool zich een groot ijveraar om diverse personen en instanties ongevraagd te informeren over allerlei facetten van de IJsselsteinse zender.

Van de uitgebreide correspondentie tussen notaris Cool en de verschillende instanties welke een 'foutieve' plaatsaanduiding publiceerden drukken wij twee brieven af met één reactie. Afsluitend is een artikel overgenomen uit de Haagse Post van 5 november 1960.

Geraadpleegde bronnen

'Radio Jaarboek', blz. 123, 1932

'1936-1961 Nozema', door W. Vogt, 1961

'Een nieuw hoogtepunt', door W. Vogt en B.J. Eckhardt, 1961

'Nozema 1970', door W. Vogt, 1970

'Het omroep-zenderbedrijf', directoraat kabel- en radioverbindingen, 1970

'Zenderpark Wereldomroep', door W. Vogt,

Folder met informatie radiotoren, uitg. Casparie IJsselstein, z.j.

publikaties in:

'Haagse Post', 5-11-1960

'Het Centrum', 14-1-1961

'Nieuwsblad voor Zuid-Holland en Utrecht/Schoonhovense krant' 9-5-1962

'Utrechts Nieuwsblad', 9-5-1962

'Zenderstadnieuws', 9-5-1962

'Zenderstreeknieuws', 13-7-1988

'Utrechts Nieuwsblad', 31-8-1989

Privé-archief L. Murk, IJsselstein

6 februari 1960

Aan de "Nationale" en "Eerste Rotterdamse"
Postbus 796
Schiekade 130
ROTTERDAM.

Mijne Heren,

In uw agentenblad van februari 1960 staat te lezen
op bladzijde 520 (de binnenzijde van de omslag):

"Deze wondermast kunt U vinden in het landelijk Lopik".

Een wonderlijke vergissing!

Deze wondermast kunt U vinden in de Gemeente IJsselsteir
onder de rook van de stad van die naam.

Het landelijk Lopik ligt 13 km. meer westwaarts.

Hoogachtend,
uw dw.,

Brief aan de 'Nationale' en 'Eerste Rotterdamse'.

NATIONALE LEVENSVZERKERING-BANK N.V.

POSTBUS 796 ROTTERDAM

OPGERICHT 17 JANUARI 1863

BIJ BEANTWOORDING S.V.F. VERMELDEN:
Red. Agentenblad
V-JB

TELEFOON 82700
TEL. ADR. "NATIONALE" ROTTERDAM
POSTREKENING NO 3032
HOOFDKANTOOR GEVESTIGD, SCHIEKADE 130

6 februari 1960

De weledelgestrenge heer
A.G. Cool, Notaris
Kronenburgplantsoen 5
W s s e l s t e i n (U)

Zeer geachte heer Cool,

Met Uw schrijven van 6 dezer was U zo vriendelijk ons erop te attenderen,
dat de televisiemast, die op de voorpagina van de februari-aflevering van
het Agentenblad staat afgebeeld, niet, zoals in de bijbehorende tekst op
pagina 520 staat vermeld, in Lopik is opgesteld maar in de gemeente
Ijselstein. Wij danken U zeer voor deze mededeling, die aantoonde dat wij
ons bij het schrijven van een begeleidende tekst ten onrechte hebben laten
leiden door het in de radio- en televisiewereld algemeen gebruik van
de "zender Lopik" te spreken. Kennelijk zijn wij daardoor op een dwaal-
spoor gebracht en wij vinden het bijzonder plezierig thans te weten dat
geografisch gesproken de bewuste zender dus tot de gemeente Ijselstein
behoort.

Hoogachtend,
NATIONALE LEVENSVZERKERING-BANK N.V.

Reactie van de 'Nationale'.

Personeel van
notaris A.G.COOL
te IJsselstein (U)
Plantsoen 5

IJsselstein, 18 februari 1960

A.V.R.O.
Keizersgracht 107
A M S T E R D A M .

Mijne Heren,

Bij de door uw Omroepvereniging op dinsdagavond 16 februari 1960 gehouden quiz "Kom er maar eens uit", onder leiding van Karel Prior, werd onder meer de vraag gesteld: "hoe hoog is de televisiemast te Lopik". De antwoorden varieerden van 100 tot 144 meter, waarop van uw zijde werd medegedeeld dat de hoogte 200 meter is.

Gaarne zouden wij willen opmerken, dat de televisiemast niet staat in Lopik, doch ongeveer 13 km. daar van dan en wel in IJsselstein.

"Als de mast omvalt, krijgen wij haar op ons hoofd", zeggen de IJsselsteiners altijd-. Wel een bewijs hoe dicht de mast bij het centrum staat; namelijk slechts een paar honderd meter buiten de bebouwde kom.

Bovendien is de mast met antenne tezamen 219,98 meter hoog. (Mast 200 meter, antenne 19,98 meter)

Het zou voor velen wellicht een reis kunnen besparen, als zij weten waar de mast werkelijk staat. Het is bovendien niet leuk, als je bemerkt in Lopik dat de mast nog zo'n eind weg staat.

Daarnaast zijn de IJsselsteiners natuurlijk trots op "hun mast" en vinden zij het niet leuk, dat gezegd wordt dat zijn-in Lopik staat. 't Is hier trouwens langzamerhand een heel "mastenbos" geworden. Ook het gebouw van de Wereldomroep met de talrijke masten staat op IJsselsteins grondgebied, terwijl, naar U bekend zal zijn, de thans in aanbouw zijnde nieuwe televisiemast, die 350 meter hoog wordt, eveneens in IJsselstein verrijst. De betonnen toren van 100 meter is gereed. Daarop komt een stalen koker van 250 meter waarvan ongeveer 50 meter gereed is. Het wordt alzo het hoogste bouwwerk van Nederland en van Europa.

Kunt U een en ander in een volgende quiz herstellen?

Bij voorbaat onze hartelijke dank.

Hoogachtend,

(w. c)

Briefaan de AVRO.

DE EER VAN IJSSELSTEIN

Lopik heeft de naam, IJsselstein de zenders

Televisie, die miljoenen Nederlanders samenbindt, heeft merkwaardig genoeg verdeeldheid gezaaid tussen twee lieflijke plaatjes: IJsselstein en Lopik, 8 km van elkaar verwijderd in het zuidwesten van de provincie Utrecht. IJSSELSTEIN (7000 inwoners, overwegend – 58 pct. – katholiek) is een echte stad met een oude, klinkende naam in de vaderlandse geschiedenis: Gijsbrecht van Amstel, de graaf van Egmond en de Oranjes waren er heer en meester. LOPIK (5000 inwoners, overwegend – 74 pct. – protestants) is een dorp waarvan tot 1940 weinig Nederlanders ooit hadden gehoord. Maar in dat jaar kreeg Lopik radiozenders en vanaf dat moment hoorde niet alleen heel Nederland, maar heel de wereld de naam van het eenvoudige dorp: Lopik-radio werd een begrip op internationale conferenties. Op dat moment was er voor IJsselstein nog weinig reden voor wrok: hoogstens tot naijver, omdat de Lopikse zenders dicht bij de IJsselsteinse stadsgrens hun trotse koppen opstaken. Die jaloezie verdween toen nieuwe zenders – voor Wereldomroep en televisie – werden gebouwd: nu op IJsselsteins terrein. De IJsselsteiners glunderden: nu zou ook hun stad worden opgestoten in de vaart der volkeren. Zij namen geen halve maatregelen; het plaatselijke advertentie- en nieuwsblad dat de ingenieuze maar vage kop 'Blad Zonder Naam' voerde, kreeg in 1957 van een IJsselsteinse jury (onder voorzitterschap van burgemeester mr. J.J. Abbink Spaik) een nieuwe naam: 'Zenderstadnieuws'. Dit lokte een stroom van Lopikse protestbriefkaarten uit, die door de IJsselsteiners glimlachend werden genegeerd.

Maar de Lopikse wraak was zoet. De televisiezender, in 1950 op IJsselsteinse grond gereedgekomen, ging de lucht in als 'Zendstation Lopik'. De nieuwgebouwde IJsselsteinse zenders van de Wereldomroep werden aangeduid als 'Lopikzenders'. En in de telefoongids voor Nederland zijn de IJsselsteinse zenders niet te vinden onder IJsselstein, maar alleen onder Lo-

pik, met het IJsselsteinse netnummer apart vermeld. Afgelopen jaar spitste het conflict zich toe. Nauwelijks was op zaterdag 30 april 1960 de verjaardag van koningin Juliana in IJsselstein uitbundig gevierd met fietsbehoudigheidswedstrijden en muzikale rondgangen van de plaatselijke korpsen Excelsior en Amicitia, of Lopik kwam de feestelijkheid verstoren. Een statige stoet auto's, met prins Bernhard en tal van radio-autoriteiten, reed het IJsselsteinse territorium binnen; het nieuwe zendergebouw van de Wereldomroep werd geopend. Wie van te voren van het hoge bezoek in kennis was gesteld: niet IJsselsteins burgervader Abbink Spaik. Pas op het allerlaatste moment werd hij getipt over de nadering van het gezelschap, hij schoot bliksemsnel in zijn jaquet, ijldde naar het zendergebouw en was nog juist op tijd om te voorkomen dat prins Bernhard en de radio-kopstukken werden ontvangen door Lopiks burgemeester L. Schuman, die al enige tijd glunderend op de uitkijk stond.

Tweede slag

IJsselstein ziedde van verontwaardiging, maar enkele dagen later viel een tweede, nog hardere slag. Na niets vermoedend en opgewekt bevrijdingsdag te hebben gevierd (met historische taferelen, een auto-rally en een jeugdolympiade), schoven de IJsselsteiners op die avond van de 10e mei 1960 bij hun tv-toestellen om te kijken naar het feestelijk NTS-programma ter gelegenheid van de ingebruikneming van de nieuwe tv-zender Smilde. Diep geschokt aanschouwden zij hoe burgemeester Schuman van Lopik op het scherm verscheen om Smilde te feliciteren namens de centrale tv-zender die IJsselsteinse grond staat. IJsselstein was bij deze plechtigheid niet eens uitgenodigd. Overrompeld en vernederd vroegen de IJsselsteiners zich af waaraan ze dit alles verdiend hadden: 'Wij zijn het centrum van deze streek. Wij hebben een behoorlijke industrie. Wij hebben een ULO-school, een MULO-school, een school voor Buitengewoon Lager

Onderwijs en school voor Lager Technisch Onderwijs. Cultureel mogen we er zijn: vier maal per jaar concerteert hier het Utrechts Stedelijk Orkest, ons kunstcontact organiseert kamermuziek- en voordrachtsavonden. Tachtig procent van het zenderpersoneel ('zenderlingen' genaamd) woont in IJsselstein en de zenders staan op ons grondgebied. Waarom moet Lopik steeds met de eer strijken? Maar terwijl de IJsselsteiners klaagden, viel Lopik – in september 1960 – opnieuw aan. Frankrijk, kloppend hart van Europese cultuur, wendde zich tot Lopik. Burgemeester Schuman werd uitgenodigd om naar het stadje Lezoux te komen, om daar een band van innige vriendschap te sluiten in het kader van de Europese verbroedering. Met eerbetoon en enthousiasme werd burgemeester Schuman daar ontvangen, het plaatselijk park werd herdoopt in 'Jardin Lopik' en de naam Lopik schitterde in hoge, verlichte letters op de gevel van het stadhuis van Lezoux.

Terwijl IJsselstein verbijsterd zweeg, gaf burgemeester Schuman in het Lopikse 'Huis der gemeente' (zo genoemd omdat de wet ervan spreekt, omdat het cachet geeft en omdat het ons aller huis is) een verklaring aan een HP/redacteur: *'Ik schijn inderdaad meer uitnodigingen te krijgen dan mijn collega uit IJsselstein. Uiteraard, zou ik haast zeggen. Ik zie er niets onregelmatigs in. Verder moet u dit bedenken: voor de oorlog wist niemand waar Lopik lag, maar nu weet iedereen 't. En die zenders meener, die zenders trekken zelfs industrie aan.'*

En de IJsselsteiners richten in machteloze verbittering de blik naar de nieuwe, 350 meter hoge tv-zender in aanbouw. Neerlands hoogste bouwwerk, die begin 1961 pletchtig in gebruik zal worden genomen: op IJsselsteinse bodem gebouwd, maar nu al voorbestemd om de roem van Lopik uit te dragen.

Historische Kring IJsselstein

De Stichting Historische Kring IJsselstein is tot stand gekomen in 1975 en stelt zich het volgende ten doel:

De belangstelling wekken voor de geschiedenis in het algemeen, voor de geschiedenis van IJsselstein en van de Lopikerwaard in het bijzonder.

Bestuur:

Voorzitter: L. Murk, IJsselstraat 24, IJsselstein.
 Secretariaat: C.J.H. van Dijk-Westerhout, Omloop West 42, 3402 XP IJsselstein, tel: 03408-83699.
 Penningmeester: W.G.M. van Schaik, M. Hobbemalaan 11, IJsselstein.
 Lid: mevr. G.C.A. Pompe-Scholman.
 Bank: Amrobank IJsselstein, reknr.: 21.84.00.217, gironr. van de bank: 2900.

Redactie:

B. Rietveld, Meerenburgerhorn 7, 3401 CC IJsselstein.

Donateurs ontvangen het periodiek (3 of 4 nummers per jaar) en worden op de hoogte gehouden van de activiteiten.

Nieuwe donateurs kunnen zich opgeven bij dhr. W.G.M. van Schaik, M. Hobbemalaan 11, 3401 NA IJsselstein, tel: 03408-81873. Voor inwoners van IJsselstein bedraagt de contributie minimaal f 20,- per kalenderjaar, zij die buiten IJsselstein wonen worden verzocht f 6,- extra over te maken i.v.m. de verzendkosten. Losse nummers kunnen voor zover voorradig, à f 7,50 bij het secretariaat worden besteld. Voor dubbelnummers is de prijs f 10,-. Verzamelbanden met 20 nummers naar keuze zijn f 80,-.

'Zingend erin en huilend eruit...'

*IJsselsteinse vroedvrouwen vanaf de middeleeuwen
tot begin deze eeuw.*

Ans van der Linden-Ruggenberg

en

Saskia Raue.

Inleiding

De archivaris van het gemeentearchief in IJsselstein heeft voor de werkende leden van de HKIJ de gelegenheid geschapen om op een aantal avonden in het jaar het archief te raadplegen. (1) Op zoek naar een onderwerp om uit te gaan diepen, stuitte wij op een aantal brieven en rekeningen van Janke Bijlsma, vroedvrouw te IJsselstein in de jaren 1907-1933. Deze brieven, meest verzoeken om loonsverhoging, geven een indruk van de omstandigheden waarin zij haar beroep uitoefende: de crisis in de jaren voor en na de Eerste Wereldoorlog, de snelstijgende kosten voor het levensonderhoud, het teruglopende aantal geboorten per jaar en de concurrentie van de doktoren in IJsselstein en Montfoort. Het citaat waarmee dit artikel begint, is een van mevrouw Bijlsma's kernachtige uitspraken, waarin de vreugden en de pijn van zwangerschap en bevalling zijn samengevat. Eén van de IJsselsteinse informanten herinnerde zich deze woorden uit de tijd dat zijzelf door mevrouw Bijlsma werd geholpen bij haar bevallingen.

Daarmee hadden wij een even boeiend als voor ons onbekend onderwerp te pakken: het 'ambacht' van vroedvrouw is zo oud als de mensheid en ongetwijfeld zijn er zolang als IJsselstein bestaat vrouwen geweest die jonge IJsselsteinertjes ter wereld hebben geholpen. Uit welk jaar, uit welke eeuw zou de oudste vermelding in de stadsrekeningen

dateren? Zouden de notities iets prijsgeven over de omstandigheden waaronder de vroedvrouwen toen werkten, hun reputatie en hun samenwerking met doktoren en vroedmeesters? Het onderzoek in het stadsarchief en in het Rijks Archief Utrecht, aangevuld met informatie uit secundaire literatuur, zou op deze vragen antwoord kunnen geven.

Dit onderzoeksverslag streeft geen volledigheid na, want de gevonden gegevens zijn vaak summier van inhoud. Bovendien gaan er decennia voorbij zonder dat een mededeling over een vroedvrouw wordt geregistreerd. Hoe de verhouding lag tussen vroedvrouwen en vroedmeesters wordt niet duidelijk uit de onderzochte bronnen. Maar het is waarschijnlijk dat in IJsselstein eenzelfde spanningsveld heeft bestaan zoals we dat aantreffen in de notities van de achttiende eeuwse Friese vroedvrouw mevrouw C.G. Schrader. Over haar *Memory Boeck* later meer. Er zijn geen berichten over onenigheden of ongelukken die het gevolg zijn van een haperende samenwerking tussen vroedvrouwen en vroedmeesters. De IJsselsteinse vroedmeesters zullen daarom buiten beschouwing blijven. De focus is ingesteld op de vroedvrouw, haar werk, positie en reputatie en de gegevens daarover zullen zo mogelijk in een historisch verband worden geplaatst.

Geschiedenis

Voor de oudste vermelding van een IJsselsteinse vroedvrouw gaan we terug naar de zestiende eeuw. In een stadsrekening uit de jaren 1538-1539 wordt vermeld dat Geertgen Olofs, 'dat vroetwiff', een schouw (dat is een bootlading) turf heeft gekocht voor de som van 1 gulden en 4 stuivers. Deze turf is bestemd voor de arme kraamvrouwen, zodat zij en hun babies zich tenminste kunnen verwarmen. Een jaar later koopt Geertgen opnieuw turf op rekening van de stad en in de jaren 1568-69 en 1569-70 vinden we dezelfde turfposten terug, maar nu op naam van Elberich, de 'vroedmoeder'. Daarmee zijn de vindplaatsen in de zestiende eeuw uitgeput. Toch geven deze vier posten belangrijke informatie. Allereerst het feit dat Geertgen en Elberich als vroedvrouwen staan vermeld, betekent dat zij als zodanig werkzaam en bekend waren in de gemeenschap. Ten tweede, dat zij konden rekenen op steun van de gemeente voor de uitoefening van hun beroep. En ten derde blijkt er sociale verantwoordelijkheid uit: arme kraamvrouwen krijgen hulp van de vroedvrouw, die zij misschien niet eens konden betalen, én zij krijgen extra steun in de vorm van brandstof.

Deze gegevens werpen een gunstig licht op de beide vrouwen die leefden in een tijd dat de vroedvrouw doorgaans een slechte naam had. Vroedvrouwenhulp bestond in de Middeleeuwen (maar ook in latere eeuwen) toch voornamelijk uit de troost die vrouwen elkaar gaven in de uren van de bevalling. Met behulp van magie, spreuken en handelingen probeerden zij de pijn te verlichten en de geboorte te bespoedigen. Deze specifiek vrouwelijke aangelegenheid waarbij voor mannen absoluut geen plaats was, werkte wantrouwen jegens de vroedvrouw in de hand, vooral wanneer de bevalling zwaar verliep, het kind misvormd of dood geboren werd of de kraamvrouw stierf. Niet zelden werden vroedvrouwen beschuldigd van hekserij en van connecties met de duivel, voor wie zij de zieltjes van jonge ongedoopte babies wonnen. Iedere stad, ieder dorp had dan ook wel een vroedvrouw die van hekserij werd verdacht. Op basis van eigen ervaring

en de kennis die men daaraan meende te kunnen ontlopen, werkten vrouwen zich op tot 'professionele' vroedvrouwen. Van onderwijs of voorlichting over verloskunde was nog geen sprake.

In de zestiende eeuw verschenen de eerste gedrukte boekjes in het Middelnederlands over de lichamelijke gesteldheid van de vrouw en allerlei wetenswaardigheden, ruim geïllustreerd met houtsneden. *Den Roseghaert van den bevruchten vrouwen*, dat in 1516 door de Brusselse uitgever Thomas van der Noot uit het Duits werd vertaald en gedrukt is hiervan zo'n voorbeeld. De bedoeling van het boekje is dat zwangere vrouwen leren betere vragen te stellen bij de dokter en de apotheker en daarom is een woordenlijst van medische termen in het Italiaans en Nederlands toegevoegd. Dichter bij huis, in Utrecht werd rond 1538 door Jan Berntsz. een soortgelijk boekje uitgegeven *Der vrouwen natuere ende complexie*. De inhoud gaat terug op de theorieën van de dertiende eeuwse wetenschapper Michael Scotus. Die kennis was in de zestiende eeuw blijkbaar nog zo bij de tijd, dat het boek talloze malen tot in 1700 werd herdrukt! Onder de kop 'Teykenen om te weten of een vrouwe bevrucht is' volgt een aantal paragrafen over zwangerschap.

Waarom kun je zoal merken of een vrouw zwanger is? Zij krijgt opeens zin in het eten van bepaalde dingen, haar lichaam verandert soms 'van recht int crom, van gesont in ongesonde', haar gelaatskleur verandert, haar karakter, haar ogen liggen dieper in hun kassen, ze is eerder moe en in haar urine 'verthoonen hem somighe dinghen ghelijc oft mugghen waren'.

Een uitgebreide dieetlijst geeft precies aan welke vleessoorten en kruiden gezond zijn voor de aanstaande moeder en het kind. Sommige etenswaren zijn goed voor de moeder en schadelijk voor het kind of juist omgekeerd. Bijvoorbeeld papaverzaad is schadelijk voor beiden, omdat het doet slapen en het 'maect vlekken in die vrucht'. Hazevlees en leeuwevlees zijn schadelijk omdat deze dieren 'mit openen ogen slapen'. Vervolgens worden allerlei symptomen beschreven zoals de grootte en de hardheid van de borsten, angst, neusbloedingen,

**Die rephenen der complexien des hoofden
de der inwendigher geesteliker leden/ als
der hersenen/der herten/der longē
der maghē/ en der cullē.**

Afb. 1 Een zogenaamde 'geopende vrouw' waarin de organen aangegeven zijn: (van boven naar beneden) longen, hart, middenrif, geest (etar), maag, milt, nieren en blaas.

Uit: *Der vrouwen natuere ende complexie.*

menstruatie tijdens de zwangerschap en uitgelegd als goede of slechte voortekens voor het kind. Daarna volgen remedies.

Twee hoofdstukjes handelen over de melk van de zogende moeder, wat je kunt doen om de melk te vermeerderen of te verminderen. De kwaliteit van de melk is belangrijk voor de vorming van het karakter van het kind. Zo werd bijvoorbeeld ooit een kind gevoed met 'dat melk van een soch, (zeug) ende die ginc geern met zijn cleder inden drec, ende hi adt ghelijc een vercken'. Met behulp van de melk kunnen ook voorspellingen gedaan worden over het geslacht van het kind. Een van de proeven is: neem een druppel melk in de

handpalmen en druk de handen dan samen. Blijkt de samenstelling van de melk dik en niet waterachtig te zijn, dan wordt het een jongen, in het andere geval een meisje. Een andere manier is om een druppel melk op een spiegel te laten indrogen. Is de melkdruppel 'in een rontheit gelijc een peerle', dan wordt het een jongen en als de druppel na het drogen plat en uitgevloeid is, dan wordt het een meisje.

Uit deze voorbeelden blijkt dat het Middeleeuwse gedachtengoed in dit boek onverminderd doorklinkt. Het zou verkeerd zijn de suggestie te waken dat dit representatief is voor de stand van de wetenschap in de zestiende eeuw. Denk hierbij maar aan het schitterende zevendelige werk over de menselijke anatomie geschreven door Andreas Vesalius, dat in 1543 verscheen, dus vijf jaar na *Der vrouwen natuere ende complexie*. In de loop van de zestiende en zeventiende eeuw schrijven doktoren en chirurgijnen tractaten met betrekking tot de verloskunde. Verschillende liggingen van het kind in de baarmoeder worden onderkend, op grond waarvan verlostechnieken en handgrepen worden ontwikkeld. De geschiedenis noemt vrouwen als Louise Bourgeois (geboren in 1564), echtgenote van een chirurgijn, die verloskundige geschriften bestudeerde en prakticeerde bij de arme vrouwen in Parijs. Maar in hoeverre deze nieuwe opvattingen in die tijd de kans kregen om door te dringen tot het platteland, bijvoorbeeld IJsselstein, is onbekend.

Met de beschrijving van de ontwikkelingen en inzichten in de verloskunde zijn we in de zeventiende eeuw beland. In het Oud IJsselsteins Archief is een aantal vermeldingen van IJsselsteinse vroedvrouwen te vinden. De eerste is gedateerd op 4 februari 1668 en betreft de aanstelling 'bij pluraliteit oft bij de meeste stemmen' van Jannichjen Wollewever, na het overlijden van Syntjen Nymensdochter. Jannichjen belooft hierbij dat zij haar ambt naar eer en geweten zal vervullen en dat zij de stad en ommelanden van IJsselstein niet zal verlaten zónder de toestemming van de drost, schout en burgemeesters. Deze clause zullen we later in contracten en

Van dieraufen en oefaechen om te genereren/ende niet te genereren.

Afb. 2 'Redenen om voort te planten, en om niet voort te planten' is de titel van het hoofdstuk waarin wordt uiteengezet welke geestelijke en lichamelijke eigenschappen gunstige of juist ongunstige invloeden hebben op de voortplanting. Vooroep staat dat: 'Men sal weten dat om te genereren is die eerste sake de wille gods almachtich.'

Uit: Der vrouwen natuere ende complexie.

instructies voor de vroedvrouw (en vroedmeester) opnieuw tegen komen. Deze voorwaarde heeft ermee te maken dat de vroedvrouw altijd bereikbaar moet zijn: een kind dat eruit wil, wacht niet. Ten slotte vermeldt de acte de samenstelling van Jannichjens loon: 28 gulden van de stad, 24 gulden van de ommelanden en 24 gulden van het Ewouts gasthuis, overeenkomstig de bepalingen uit 1620.

De tweede vermelding betreft de aanstelling van Anna Roseus (of Rosens) op 20 juli 1681, na het overlijden van Jannichjen Wollewever. Een jaar later, op 10 juli 1682, komen de drost, rentmeester, schout en burgemeesters opnieuw bijeen. Er moet een nieuwe vroedvrouw komen omdat Anna Roseus (of Rosens) 'sonder afscheijt te nemen was weg gegaen', maar niet voordat zij haar loon en inkomsten had geïncasseerd. Vroedvrouw Maria-uit-Montfoort, haar achternaam is niet bekend, wordt in haar plaats aangesteld. Het is jammer dat de stukken zwijgen over de beweegredenen van Anna om met de noorderzon te vertrekken.

De drie vindplaatsen vestigen de aandacht op een aantal punten. Het loon van de

vroedvrouw is samengesteld uit drie bedragen, waarnaast nog sprake is van neveninkomsten. Wat hieronder verstaan moet worden is niet duidelijk, maar waarschijnlijk gaat het om het vaste bedrag dat de kraamvrouw voor de bevalling moest betalen. Uit noties uit de achttiende tot en met de twintigste eeuw blijkt dat het aantal bevallingen dat de vroedvrouw begeleidt in hoge mate bepalend is voor de hoogte van haar inkomsten. De komst van de vroedmeester, een gestudeerde dokter die ook bevallingen begeleidt, betekent een bedreiging voor de inkomsten van de vroedvrouw. Daarmee komen we op een ander punt, namelijk dat de aangestelde vrouwen weliswaar te boek staan als vroedvrouwen, maar dat van onderricht of eisen waaraan de vroedvrouw moet voldoen geen sprake is. Daar ligt een belangrijke oorzaak van de concurrentiestrijd tussen vroedvrouwen en vroedmeesters, die in de tweede helft van de zeventiende eeuw begint op te komen.

De vroedmeester kon bogen op geleerde wijsheid, terwijl de vroedvrouw het moest hebben van haar praktijkervaring. De goeie burgerij liet bij voorkeur de dokter of vroedmeester komen voor de constatering van een zwangerschap en voor de bevalling. De armen, die vaak niet of weinig konden betalen, waren op de vroedvrouw aangewezen. De dokter, op zeventiende eeuwse schilderijen van Gerard Dou en Jan Steen afgebeeld als piskijker, voelde de pols, bekeek de urine, proefde ervan en kon vervolgens uitslag geven of er sprake was van zwangerschap. Maar met de intrede van de vroedmeester in de kraamkamer verdwenen de bakerpraatjes niet. Zo bevestigt Dr. Nicolaas Tulp in zijn *Heelkundige Waarnemingen* uit 1650 het verschijnsel dat vrouwen tijdens hun zwangerschap trek kunnen hebben in haring. Hij schrijft dat 'een swangere vrou van Deventer als een ongetoomd paard gedurende haere draght bij gissinge wel 1400 haeringen heeft gegeten sonder de maeg te ontstellen'.

De vroedmeesters hadden de wijsheid niet in pacht, zodat zij bij gecompliceerde bevallingen de hulp van de vroedvrouw moesten inroepen. Hoe stroef, maar ook hoe

Afb. 3 De 'kijcpisse'.

Uit: *Der vrouwe natuere ende complexie.*

goed de samenwerking tussen beiden soms kon verlopen, is te lezen in het notitieboek van mevrouw C.G. Schrader, een Friese vroedvrouw in de jaren 1693-1745. Mevrouw Schrader was, zoals zoveel andere vroedvrouwen, door de ervaring gevormd. Zij had een buitengewoon scherp inzicht ontwikkeld in de aard van moeilijke bevallingen en daardoor heeft zij vele ten dode opgeschreven vrouwen en kinderen kunnen redden. Tijdens haar leven heeft zij beseft dat haar kennis heel waardevol zou zijn voor latere generaties en heeft zij haar ervaringen zorgvuldig te boek gesteld.

Via mevrouw Schraders *Memory Boeck van de vrouwen* zijn we terecht gekomen in de achttiende eeuw. Over deze jaren zijn in het IJsselsteinse stadsarchief al wat meer gegevens te vinden. Intussen zijn wel bijna twee eeuwen verstreken tussen de turfposten van Elberek en de eerste vermelding in de achttiende eeuw. Het betreft hier een verzoekschrift van Wijnanda van Couwenberg geschreven in 1763 en gericht aan 'hare doorluchtige hoogheid mevrouwe de prinsesse van Orange en Nassau, etc. etc. etc.'. De bedoelde prinses is Marie-Louise van Hessen-Kassel, liever gezegd Marijke-Meu, die tussen 1732 en haar dood in 1765 het beheer over de heerlijkheid IJsselstein persoonlijk voerde en regelmatig in IJsselstein vertoefde. Wijnanda van Couwenbergs eerbiedige en onderdanige

brief houdt het klemmende verzoek in om haar ziekgeld van 70 gulden per jaar te verdubbelen tot 140 gulden, dat is het volledige loon van een vroedvrouw in functie. Deze verdubbeling dient ter compensatie van haar inkomsten uit de jaarlijkse betalingen van het gasthuis, de rentmeester en de diaconie, tezamen ongeveer 70 gulden, die door haar ziekte zijn weggevallen. Zij beroept zich op haar twintig dienstjaren als stadsvroedvrouw en haar onbesproken reputatie om haar bede kracht bij te zetten. Een jaar tevoren zijn haar 83-jarige echtgenoot, Migiel Brouwer, en zijzelf getroffen door 'grote smerte en swaar accident'. Weliswaar zijn beiden volledig hersteld en zou zij weer kunnen werken, ware het niet dat een nieuwe vroedvrouw in haar plaats is aangesteld. Het ziekgeld van de stad alléén is volstrekt onvoldoende om de huishuur (50 gulden per jaar) en het levensonderhoud van te betalen, zodat zij gedoemd zijn tot armoede te vervallen. Deze smartelijke en onderdanige brief moet Marijke-Meu in het hart hebben geraakt, want uit de stadsrekeningen blijkt dat Wijnanda's verzoek is ingewilligd.

De nieuw aangestelde vroedvrouw over wie Wijnanda spreekt is Laurentia Vleesenbeek, echtgenote van Ahasverus Hoge voorheen vroedvrouw in Woerden. De acte van haar aanstelling (gedateerd op 16 juni 1763) is bewaard en haar loon, bestaande uit vier posten, wordt keurig gespecificeerd: 25 gulden uit de schatkist van de rentmeester, 72 gulden van de stad, 30 gulden van het gasthuis en 13 gulden van de diaconie. De acte wordt gevolgd door de eed die Laurentia heeft afgelegd.

Eedt van de vroetvrouw

Ik loven en sweeren mij in alle getrouwicheyd en senceriteyd als vroedvrouw deser stad, schoutampte te sullen gedragen, sonder ymand tot vuyligheyt behulpsaam te sullen zijn, en aan den officier aan te sullen brengen, alle de kinderen, die by my sullen werden gehaalt, en welk ik weet dat buyten Egt geteelt zijn: zeggende tot meerdere bevestiginge der waarheyd.

So waarlijk helpe my God Almachtig

Waarmee Laurentia plechtig belooft niet aan abortus en andere duistere praktijken als kindermoord en te vondeling leggen mee te zullen werken. Tevens zal zij alle wettige en onwettige kinderen die zij ter wereld helpt, opgeven bij de officier (van justitie?). Dezelfde bepaling vinden we rond 1700 in een grote stad als Brussel, waar de gezworen vroedvrouwen verplicht zijn om alle namen van zwangere vrouwen en meisjes aan de vondelingenmeester op te geven. Op deze manier kan men controle uitoefenen op de geboorten.

Lang niet alle aanstellingsacten van de IJsselsteinse vroedvrouwen zijn overgeleverd, net zo min als de boekingen van uitbetaald loon, zoals uit de chronologisch geordende lijst in de bijlage mag blijken. In 1775 vinden we de laatste post van Wijnanda's pensioen, gevolgd door de mededeling dat zij heel kort daarna is overleden. Het is onduidelijk of in de jaren tussen 1764 en 1775 Wijnanda nog als vroedvrouw heeft samengewerkt met Laurentia en of de laatstgenoemde tussentijds is overleden of vertrokken. Kortom in 1775-76 verschijnen twee nieuwe namen in de boeken: Anna de Bruin en Grietie Cramer, die ook als vroedvrouw in Benschop werkt.

Jaren gaan voorbij zonder noemenswaardige vermeldingen tot 1823. In de notulen van de vergadering van burgemeester en wethouders, gehouden op 18 februari, vinden we het beknopte verslag van een ernstig voorval. Tijdens de bevalling van de vrouw van de predikant (?) heeft zich een complicatie voorgedaan, die de dood van de kraamvrouw tot gevolg heeft gehad. Het kind is in leven, maar het lijkt erop dat het weinig had gescheeld of ook de baby was verloren geweest. Het is aannemelijk dat de familie bij de gemeente heeft aangedrongen op een onderzoek naar de toedracht. De onderzoekscommissie die zich met ijver op de zaak heeft geworpen, is tot de conclusie gekomen dat Gergie Bos de ernst van de complicatie heeft onderkend, maar verzuimd heeft adequaat te handelen. Daardoor heeft zij het leven van het kind meer in gevaar gebracht dan nodig, als zij tenminste hulp had ingeroepen. Gergie is

vervolgens door de voorzitter van de raad terechtgewezen, te weten *'dat zij in gevallen waarin het op spoedige hulp aankomt, en waar die hulp boven haar bereik is, of door haar alzo beschouwd word, onmiddellijk (sic) zelfs tragt die hulp te bekomen, om dat behalven de redding van De Kraamvrouw ook het Leven van het Kind eene belangrijke Zaak is, aan haar bekenden werkzaamheid toevertrouwd.'*

Het is duidelijk dat Gergie heeft nagelaten de hulp van de stadsdokter of vroedmeester in te roepen toen zij de situatie niet meer onder controle had. Maar naar de oorzaak of bewegredenen kunnen we slechts raden...

Zoals bebleken uit de vorige beschrijvingen geven de documenten geen inlichtingen over voorwaarden die aan een vroedvrouw gesteld worden. In de tweede helft van de achttiende eeuw bepalen stadsbesturen dat iemand alleen als vroedvrouw mag worden aangesteld, als zij twee jaar bij een ervaren meesteres in de leer is geweest en een examen heeft afgelegd. Waarschijnlijk zullen dergelijke bepalingen ook in IJsselstein zijn gehanteerd. Uit deze bepaling valt niet af te leiden of de vroedvrouw haar leertijd besluit met twee jaar praktijkervaring bij een gevestigde vroedvrouw, of dat deze twee jaar de gehele voorbereiding op het ambt uitmaken. Zoveel is zeker dat zowel in binnen- als buitenland vroedkundige opleidingen worden opgezet. De opleiding die Janke Bijlsma in Groningen genoot, is voortgekomen uit zo'n initiatief, dat in 1766 als *'Ordre op de vroedkundige lessen'* werd vastgesteld. De lessen werden toenmaals gegeven door vroedvrouwen, terwijl de leiding van het onderwijs in handen was van een stadsfysicus of hoogleraar, verbonden aan de Hogeschool (nu universiteit).

Pas in de tweede helft van de negentiende eeuw vinden we voor het eerst een, zij het minimale, instructie voor de vroedvrouw. deze is geschreven ter gelegenheid van de aanstelling van Cornelia Maria Raat-van Dam, gedateerd op 30 maart 1852.

**INSTRUCTIE VOOR DE
VROEDVROUW DER GEMEENTE
IJSELSTEIN**

Art. 1

De vroedvrouw zal verplicht zijn om hare hulp en bystand te verleen en aan iedere behoeftige, die voorzien van een behoorlijk bewys afgegeven door – of vanwege een alhier gevestigd armbestuur, waartoe de behoeftige behoort, zich by haar zal aanmelden.

Art. 2

Zy zal verder gehouden zyn zich te moeten gedragen naar de algemeene instructie voor de vroedvrouwen, vastgesteld by koninklyk besluit 31 Mei 1818 No. 63.

Art. 3

Zy zal zich niet langer dan vier en twintig uren buiten de Gemeente mogen begeven, zonder toestemming of speciaal verlof van Burgemeester en Wethouders.

Art. 4

Zy zal voor deze hare betrekking uit de Gemeente kas genieten een jaarwedde van vyftig gulden.

Uit het 'Verslag van de Gedeputeerde Staten der Provincie Utrecht aan de Algemeene Provinciale Staten van dat Gewest' van de zomervergadering van 1853 blijkt dat Cornelia Raat in 1848 in Utrecht was bevorderd en opgenomen in de tabel van geneeskunstbeoefenaren in de provincie Utrecht. In het verslag van de zomervergadering van 1855 staat vermeld dat Christina Schnertzel-Snijders, bevorderd in 1830 in Dordrecht, in 1854 in IJsselstein als vroedvrouw werkzaam is. Deze mededeling wordt bevestigd door een notie in de notulen van de raadsvergadering van 1853. De Provinciale Commissie van Geneeskundig Onderzoek en Toevoeging kondigt in een brief aan dat Christina Schnertzel zal worden opgeroepen om een examen voor vroedvrouwen af te leggen. De secretaris van de raad wordt vervolgens opgedragen om Christina op de hoogte te stellen, zodat zij zich kan voorbereiden. Waaruit men mag opmaken dat zij voor het examen is geslaagd, gezien het feit dat zij in 1854 in IJsselstein als vroedvrouw gevestigd is.

In 1870 worden de instructies voor de vroedvrouw herschreven en aangepast aan de bepalingen die door wetten en andere verordeningen door het Rijk zijn vastgesteld. De controle op de naleving ervan is in handen van het stadsbestuur, dat onregelmatigheden terstond moet doorgeven aan de provinciale inspecteur in Utrecht. De medische handelingen die de vroedvrouw mag en moet uitvoeren worden zorgvuldig beschreven. En het tweede artikel bevat de gouden regel die in de Middeleeuwen al opgeld deed: iedere vrouw, ongeacht haar sociale omstandigheden, heeft recht op verloskundige hulp. De jaarwedde wordt verhoogd naar 150 gulden.

Janke Bijlsma

Gedurende de negentiende eeuw zien we dat het ambacht van vroedvrouw onder een steeds scherper wordende controle komt te staan. Met een door praktijkervaring ontwikkeld inzicht komt de vroedvrouw er niet meer. Door opleidingen en wettelijke bepalingen vindt een professionalisering van het beroep plaats, dat als zodanig moet worden gewaardeerd. Maar of het aanzien van de vroedvrouw nu ook daadwerkelijk is gestegen, is maar de vraag.

De sprong van 1870 naar 1907 gaat over de hoofden van de vroedvrouwen Henriëtte M. G. van de Linde, W. Walet, J. J. 't Gilde, Cato Plat en J. Römer-van Welie. Hun namen en een enkele kwitantie zijn de enige herinneringen aan hun werkzaamheid in IJsselstein. Met de aanstelling van Janke Bijlsma in 1907 komt hierin verandering. Een aantal brieven van haar hand is bewaard gebleven en deze gegevens, aangevuld met herinneringen van enkele tijdgenoten, schetsen een aardig beeld van deze vrouw.

Janke Bijlsma werd op 23 december 1871 in Grouw (Friesland) geboren. Ongetwijfeld heeft zij de reguliere scholen bezocht en daarna een opleiding tot verloskundige gevolgd en voltooid aan het Instituut van Vroedkundig Onderwijs in Groningen. Uit het bevolkingsregister van die stad blijkt dat zij zich hier op 2 november 1900 als vroedvrouw heeft ingeschreven. Zij trekt in bij een echtpaar met twee zoontjes, in een

GEMEENTE

IJSSELSTEIN.

No. 127

BEVELSCHRIFT VAN BETALING.

Dienst 1896

HOOFDSTUK *f*
AFDEELING *-*
ARTIKEL *2*
van de Begrooting.

Goedgekeurd bij besluit van Heeren Gedeputeerde Staten van den 14. November 1895, No. 35.

De Ontvanger der Gemeente IJsselstein zal betalen aan *Maj. vrouw W. Walst, Leidsche wijk van G. 20 - Straalbeemont ontboden gemeente wogens vroedvrouw, als hier, volgens bij Raadsbesluit van 1 September 1896 No. 17 verleende toelage als zodanig over het tijdvak van 17 Augustus tot 31 December 1896.*

de Som van *Leven en dertig Gulden, 50 cents.*
volgens aangehechte

Dit bevelschrift wordt, mits behoorlijk voor voldaan geteekend en van de bovengemelde bescheiden voorzien, in de rekening over het jaar 1896 geleden.

Zegge *f 37.50*

IJsselstein, den *31 December* 1896.

Burgemeester en Wethouders,

J. M. M. M. M., Voorzitter.
G. G. Brouwers, Wethouder.

Voldaan
den *31st December* 1896.

J. J. B. B.

Afb. 5 Betalingen gedaan aan vroedvrouw toelage die zij heeft gekreg

GEMEENTE IJSSELSTEIN.

Betaalsrol wegens Traktement.

DIENT 18⁸⁹. N°. 20⁵

N A A M van den belanghebbende.	Betrekking.	Datum van aanstelling.	TRAKTEMENT		Verschijndag.	Handteekening voor quitantie.
			per jaar.	per kwartaal.		
<i>Stijpje H. de Boer</i>	<i>Gemeente-voordere.</i>	<i>2 September 1880</i>	<i>Den hondsdiefen-remtingebouw</i>	<i>f 43/5</i>	<i>18⁸⁹.</i>	<i>W. H. de Wit</i>
				<i>f 43/5</i>	<i>31 Maart.</i>	
				<i>f 43/5</i>	<i>30 Juni.</i>	
				<i>f 43/5</i>	<i>30 September.</i>	
				<i>f 43/5</i>	<i>31 December.</i>	
Totaal . . . f				<i>175.00</i>		

IJSSELSTEIN, *31 Maart 1889.*

Burgemeester en Wethouders,

[Handwritten signature]

Voorzitter.

[Handwritten signature]

Wethouder.

Walet ingevolge van de toekenning van een
jaar eervolle ontslag in 1896

buurt waar ambachtslieden wonen: een metselaar, een kleermaker, een schipper, een timmerman, een smid, een kok en een aantal arbeiders. Zij woont tussen de mensen die zij moet bedienen. Na ruim twee jaar verandert zij van werkkring wanneer zij als gemeentevroedvrouw wordt aangesteld in Zuidhorn. Haar inkomsten bedragen 250 gulden per jaar en 2 gulden per verlossing van een arme kraamvrouw. In de notulen van de raadsvergadering van 7 juni 1907 wordt melding gemaakt van *'een schrijven van Mej. Bijlsma vroedvrouw te Zuidhorn, houdende het verzoek haar met ingang van 15 juni 1907 eervol ontslag te willen verleen...*' We weten dat ongeveer tegelijkertijd Burgemeester en Wethouders van IJsselstein zich met tien stemmen vóór en één tegen uitspreken voor de aanstelling van Janke Bijlsma per 15 juni 1907.

Men kan zich afvragen wat de Friese Janke heeft bewogen om het Noorden te verlaten. Wanneer we de verdiensten vergelijken dan blijkt het motief zonneklaar. In Zuidhorn verdiende zij, zoals gezegd, jaarlijks 250 gulden plus 2 gulden per verlossing; dat waren er 50 in 1906 en 35 in 1907. Maar nu IJsselstein... daar betaalt de gemeente weliswaar een lager salaris (200 gulden) maar een verlossing kost 4 gulden en het aantal verlossingen in die jaren lag rond de 120 per jaar. Dat betekent een verdubbeling van haar salaris. (Het grote verschil tussen de geboortecijfers in het Noorden en in deze regionen is mogelijk te verklaren uit de daling van het geboortecijfer sinds 1875. Deze tendens heeft een aanvang genomen in het noordoosten van Nederland en is in de volgende decennia naar het zuidwesten doorgezet.)

Mevrouw Bijlsma vestigt zich in IJsselstein en neemt Mien Bleyenbergh in dienst als huishoudster om voor haar te zorgen (mevrouw Bijlsma is ongetrouwd gebleven) en te assisteren. De omstandigheden waaronder zij de eerste jaren heeft gewerkt laten zich raden. In een groot aantal kinderrijke gezinnen is de armoede troef. Juist deze gezinnen zijn aangewezen op de diensten van mevrouw Bijlsma, die zij in veel gevallen niet kunnen betalen. In welgestelde kringen haalt men de

neus op voor de vroedvrouw en wendt zich tot de dokter. De lijn die de geschiedenis aangeeft, loopt door, want ook nu is er sprake van concurrentie tussen de vroedvrouw en de dokter.

Haar inkomsten moeten met rasse schreden zijn teruggelopen, getuige de, in beheerste woorden gestelde brandbrief van 27 augustus 1910. Zij verzoekt de gemeenteraad met klem haar salaris te willen verhogen met 100 gulden tot het niveau van haar beginsalaris (200 gulden per jaar). Als oorzaken van de teruglopende verdiensten noemt zij: *'... dat vele burgerpatienten een der Doktoren nemen, daar hun tarief slechts 10 gulden bedraagt, terwijl dat van Dr. Bredenburg van Montfoort nog de helft lager is, zoodat patienten van Achthoven, die vroeger de hulp der IJsselsteinse Vroedvrouw inriepen, zich thans bij hem vervoegen; ten 2de dat het aantal familiën waar geen kinderen meer geboren worden grooter geworden is, dan het aantal jonge gezinnen.'* Een tabelletje geeft aan dat het aantal door haar geleide geboortes tussen 1907 en 1910 is teruggelopen met gemiddeld twaalf geboortes per jaar van 124 naar 99. Met een verdienste van ongeveer vier gulden per bevalling scheelt het haar dus een gulden of vijftig per jaar. Na aftrek van kostgeld en belasting blijft er veel te weinig geld over voor levensonderhoud, kleding, onderhoud van de fiets en vakliteratuur. Haar verzoek wordt gehonoreerd, want zij krijgt een gratificatie en een vergoeding voor de fiets.

Het jaar daarna, 1911, schrijft zij opnieuw een verzoek om een gratificatie. Zoals iedereen zucht zij onder de prijsstijgingen van levensmiddelen en die toenemende duurte is ook de oorzaak van het grote aantal wanbetalers. Uit 1912 en 1918 dateren verzoeken tot het gelijkstellen van haar salaris met het bedrag dat in andere gemeenten wordt betaald en het verzorgen van een pensioenregeling. Samenvattend kan gezegd worden dat mevrouw Bijlsma de indruk geeft iemand te zijn geweest die opkwam voor haar belangen én voor die van anderen, namelijk 'haar' kraamvrouwen.

Dankzij de herinneringen aan haar persoonlijkheid, die we mochten noteren, kunnen we ons een beeld vormen van deze

Afb. 6 Janke Bijlsma in 1932.

grote, sterke, weinig spraakzame vrouw. Haar kordate optreden en haar zuinigheid met woorden werd door sommigen ervaren als stugheid en bezorgde haar de bijnaam 'stuurse bok'. Anderen vonden haar manier van doen juist vertrouwenwekkend.

Zoals gezegd ging het gewone volk bij mevrouw Bijlsma te rade. Een eerste bezoek van de zwangere vrouw vond plaats na een maand of drie. De vroedvrouw constateerde de zwangerschap, rekende de datum van de bevalling uit en daarmee was het eerste contact gelegd. Als de gezondheid van de aanstaande moeder goed was, volgden geen verdere controles. Mevrouw Bijlsma schreef geen dieet voor en de zwangere vrouw werd niet gewogen. Wanneer zij complicaties vaststelde, verwees zij de vrouw door naar de huisarts, die zijn hulp dan kosteloos verstreekte. Deze gang van zaken is lang ongewijzigd gebleven.

Na zeven maanden kwam zij om de luierman te bekijken of er voldoende luiers, lakentjes, dekentjes, verband en dergelijke aanwezig waren. In rijkere gezinnen was de inspectie van de luierman meestal een feestelijke aangelegenheid, waarbij de buurvrouwen en de vroedvrouw onder het genot van een glaasje brandewijn de uitzet bewonderden. Na de bevalling waren de bureu weer present om de

kraamvrouw een zogenaamde 'pastelle' te brengen, een krans van geurig deeg waarvan de kraamvrouw pap kon koken om aan te sterken.

Wanneer de bevalling stond te gebeuren werd mevrouw Bijlsma door de echtgenoot of de bureu geroepen en dan kwam zij, steevast in uniform op de fiets door weer en wind. Een voorbeeld dat illustreert hoe principieel zij hierin was, is het volgende voorval. Op een stormachtige avond kwam de echtgenoot van een kraamvrouw haar ophalen voor de bevalling. Toen zij op punt stonden om te vertrekken brak het noodweer los. De man weigerde de straat op te gaan en zich kletsnat te laten regenen, maar mevrouw Bijlsma hield voet bij stuk en stapte op haar fiets, want, zei ze, dat kind wacht niet tot de bui over is.

Na de bevalling kwam zij gedurende tien dagen 's morgens en 's avonds om de kraamvrouw te wassen, te helpen en te vertroetelen. Om de kraamvrouw te kunnen wassen zette zij een rij stoelen met een peluw erop in de kamer voor de bedstee en tilde de kraamvrouw uit het bed op de stoelen. Een van de informanten herinnert zich dat zij armen had als ijzeren palen. Mevrouw Bijlsma was heel hygiënisch en punctueel: de verbanden moesten goed gewassen én gestreken worden om de bacteriën te doden. Toen het dochtertje van een van de kraamvrouwen eens was vergeten om de doeken te strijken, kreeg ze van de vroedvrouw een flinke uitbrander.

De omstandigheden waaronder zij moest werken waren soms erbarmelijk. Zo moest zij eens een bevalling leiden in een huis waar de wandluizen langs de muren liepen. Hoewel de omgeving haar behoorlijk tegenstond, verloor zij het kind uiteraard wel. Eenmaal thuisgekomen moest de toegewijde Mien een grote teil water buiten brengen waar zij al haar kleren instopte, uit angst wandluizen in haar huis te brengen. Het is duidelijk dat de wanbetalers waarover zij in een van haar brieven spreekt in deze kringen gezocht moeten worden. Voor een bevalling rekende zij, in de jaren rond 1925, zeven gulden vijftig; voor veel arme gezinnen een nauwelijks te betalen bedrag. De schuld werd afgelost in termijnen en in

Gelijk wij in ons vorig nummer reeds meldden, herdacht mej. J. Bijlsma, verloskundige te Ysselstein, haar zilveren jubileum. Wij kiekten de jubilarisse nog, te midden van familie, collega's en feestcomité

Afb. 7 Uit 'Utrecht in woord en beeld', 1932.

bedragen die het gezin zich kon permitteren: soms was dat vijftig cent per keer. Op gezette tijden ging de huishoudster de adressen af om het geld te innen. Zo kon het gebeuren dat wanneer bevallingen snel op elkaar volgden, de schuld van de vorige bevalling nog niet was afgelost als de volgende baby zich alweer meldde. Twee geboortes binnen het jaar zijn dan ook geen uitzondering. Ongetwijfeld keurde mevrouw Bijlsma dat af omdat het een zware aanslag pleegt op het gestel van de vrouw. Maar wat moet je zolang mensen geloof hechten aan het bakerpraatje dat een zogende vrouw onvruchtbaar is? Niettemin nam zij het altijd voor haar kraamvrouwen op. Zo heeft zij eens een man die zijn vrouw kort na haar bevalling misbruikt had ongelooflijk op zijn

duvel gegeven. Een kraamvrouw hoort zes weken 'in de kraam te liggen' en daar mag een man niet aan tornen, was haar stelregel.

Ondanks dat mevrouw Bijlsma een gediplomeerde vroedvrouw was, werd zij ondergewaardeerd. De welgestelden gingen liever naar de huisarts, dan dat zij haar hulp inriepen. Dokter de Morrée, huisarts te IJsselstein, schatte mevrouw Bijlsma's deskundigheid wel naar waarde, want de geboortes van zijn eigen kinderen heeft hij steeds aan haar overgelaten, omdat hij heel goed inzag dat zij dat vertrouwen nodig had. Voor de vroedvrouw betekende dat uiteraard een enorme erkenning. Dokter de Morrée hielp de arme kraamvrouwen gratis: de rijke boeren betalen de rekening wel, was zijn opvatting.

In januari 1933 ging mevrouw Bijlsma met pensioen, maar zij heeft daarna nog tot mei 1933 gewerkt tot de komst van haar opvolgster. Blijkbaar kostte het moeite om in de vacature te voorzien. Uit een brief van burgemeester Abbink Spaik aan de geneesheer-directeuren van de rijkskweekscholen voor vroedvrouwen in Amsterdam, Rotterdam en Heerlen kan men opmaken dat de sollicitatietermijn is verlengd tot na de examens. De bedoeling is dat tijdens de diploma-uitreikingen nogmaals op de vacature wordt geattendeerd.

In november 1933 zijn zij en Mien verhuisd naar Utrecht-Zuilen, waar zij in een groot huis woonden, zodat in de oorlog de zuster van mevrouw Bijlsma en een vriendin bij hun in konden trekken.

De laatste jaren van haar leven was mevrouw Bijlsma hulpbehoevend en haar zuster heeft haar toen laten opnemen in een tehuis. Dit was geheel tegen de zin van de trouwe huishoudster, die haar met liefde die laatste jaren had willen verzorgen. Mevrouw Bijlsma overleed op 21 februari 1946; zij ligt begraven, samen met haar ouders en haar vriendin, op de begraafplaats aan Eiteren.

Besluit

Wanneer we het resultaat van het onderzoek naar de IJsselsteinse vroedvrouwen overzien, dan valt het te betreuren dat er zoveel lacunes in de informatie zijn. Niettemin laten de berichten zien dat de ontwikkelingen in IJsselstein nagenoeg gelijke tred houden met de ontwikkelingen die de geschiedschrijving heeft genoteerd. We hebben gezien hoe 'de vroedvrouw' zich losmaakt uit de troebele sfeer van verdachtmaking en hekserij en zich ontplooit tot een vakvrouw van wie hoge kwaliteit verwacht mag worden. Toch zijn door de eeuwen heen overeenkomsten aan te wijzen: de concurrentie met doktoren, de minderwaardige reputatie die men aan het beroep verbond, de erbarmelijke omstandigheden waaronder gewerkt moest worden, de ellende van een slecht verlopen bevalling. Dat zijn de negatieve en harde kanten. Daartegenover moet iets staan dat zo sterk is dat het deze aspecten

Afb. 8 Laatste rustplaats van Janke Bijlsma op de algemene begraafplaats aan het Eiteren.

overvleugelt. Waarschijnlijk moet dit gezocht worden in een soort humanistische drang om de medemens te helpen in uren van pijn, soms verdriet en om nieuw leven te begeleiden op zijn weg naar het daglicht. Een karaktertrek? Cornelis Solingen (1641-1687), dokter en chirurgijn te Amsterdam, formuleert het in een korte instructie over het ambt en de plicht van de vroedvrouw als volgt:

'Te wensche ware, dat alle de
 Vroedvrouwen behendigh, sagtsinnigh,
 goetaerdigh, getrouw, secreterende, lustigh,
 verstandigh, vernuftigh, neerstigh, kloeck en
 voorsigtigh waren; ... soowel als boertigh
 tegen de Barende, die geern een klugtigh
 praetjen hooren, te meer, als alle dingen voor
 de windt gaen... Vroedvrouwen dan, die geen
 snapsters, (klets-kousen) noch vermeten,
 lichtverdigh, geen vloecksters, maer
 vriendelijck, loos en serieus zijn, weten met
 aerdige en soetvleijende smeeckingen en
 bedriechlijckech doch vorderlijcke
 aenmaningen, die in arbeid sittende
 Vrouwijens sodanigh te encourageren,
 (aanmoedigen) dat sij de vreesse, die bevorens
 veel quaet dede, doen vertrecken; en sij
 Lijdende veel gemakkelijker den arbeid
 dorstaen; ende waerlijck sulcke
 Vroedvrouwen zijn veel te estimeren
 (waarderen).'

Noot 1. Op deze plaats willen wij graag bedanken voor alle hulp bij het tot stand brengen van dit artikel. Allereerst de Heer H. W. Luten, gemeente-archivaris, die steeds met raad en daad klaar stond. Mevrouw B. Beenackers-Heeren zocht in de archieven in Zuidhorn en Groningen en vond tal van inlichtingen over Janke Bijlsma voordat zij in IJsselstein werd aangesteld. Ton Fafanie bezorgde ons gegevens uit het Rijksarchief Utrecht en maakte translitteraties van de Middeleeuwse bronnen.

Literatuur

Archief De Beaufort, dat berust in het Rijksarchief Utrecht. Bevolkingsregister van het gemeentearchief van Groningen. Bevolkingsregister van het Gemeentearchief van Zuidhorn. Oud IJsselsteinse Archief.

AGN: *Algemene geschiedenis der Nederlanden*. Dl. 10. Haarlem, 1981. L. Dresen-Coenders, Het verbond van heks en duivel.

Baarn, 1983. K. Ter Laan, *Groninger Encyclopedie*. Dl. 2. Groningen, 1955.

S. Schama, *Overvloed en onbehagen; de Nederlandse cultuur in de Gouden Eeuw*. Amsterdam 1988.

C.G. Schrader's, *Memoryboek van de vrouwen; het notitieboek van een Friese vroedvrouw, 1693-1745*. Bew. en ingel. door M.J. van Lieburg met verloskundig commentaar van G.J. Kloosterman. Amsterdam, 1984.

J. Suringa, *Groningen in mijn verleden en mijn heden*. Groningen, 1899.

Utrechts Jaarboekje 1891 + 1893. Ibid. 1902.

Utrechtsche Provinciale Stads Almanak voor het jaar 1878. Verslagen van de Gedupeerde Staten der provincie Utrecht, aan de Algemeene Provinciale Staten van dat gewest. 1853; 1855; 1862; 1863; 1864; 1865; 1867; 1873.

Der vrouwen natuere ende complexie. Utrecht, Jan Bernsz., (ca. 1538). Bew. en ingel. door W.L. Braekman. Sint-Niklaas, 1980.

Overzicht van de IJsselsteinse vroedvrouwen en vroedmeesters

1538-1539	Geergjen Olofs, rekening voor turf.
1539-1540	Geergjen Olofs, rekening voor turf.
1568-1569	Elberich de 'vroedmoeder', rekening voor turf.
1569-1570	Elberich, rekening voor turf.
4-2-1667	Aanstelling van Jannichjen Wollewever, na overlijden van Syntjen Nymensdochter.
20-7-1681	Aanstelling van Anna Roseus, na overlijden van Jannichjen Wollewever.
10-7-1682	Aanstelling van Maria ..., na plotseling vertrek van Anna Roseus.
1690	Anna de Bruijn, betaling van jaarloon... 28 guldens. (Voortaan afgekort: guldens - gld., stuivers - st., centen - ct.).
aug. 1701-1732	Aanstelling van Maria Klaas Royesteijn van Doorn. Jaarloon... 28 gld.
1733-1743	Anna Both, echtgenote van Jacob Lam. Zij is overleden in mei 1743. Zij verdiende in jaren 1733-1738 per jaar... 28 gld.; 1739-1742 per jaar... 38 gld.

- juni 1743 Aanstelling van Wijnanda van Couwenberg, betaling van het halfjaarlijkse loon... 19 gld. Jaarloon 1744-1762... 72 gld.
- 24 mei 1763 Wijnanda van Couwenberg, als gepensioneerde ingeschreven.
- juni 1763 Wijnanda van Couwenberg, halfjaarlijkse uitbetaling van loon... 36 gld.
- 16 juni 1763 Aanstelling van Laurentia Vleessenbeek.
- 6 aug. 1763 Eed van de vroedvrouw.
- nov. 1763 Rekest van Wijnanda van Couwenberg om het volledige bedrag van haar loon als pensioen betaald te krijgen.
- 31 jan. 1764 Wijnanda van Couwenberg, uitbetaling van haar pensioen ingevolgde van haar rekest.
- 6 febr. 1764 Wijnanda van Couwenberg, uitbetaling van het halfjaarlijkse loon... 35 guld. Laurentia Vleessenbeek, uitbetaling van het halfjaarlijkse loon... 36 gld. Zij verdient in de jaren 1763-1776 jaarlijks... 72 gld.
- 22 aug. 1774 Aanstelling van Anna de Bruin.
- 6 maart 1775 Wijnanda van Couwenberg, uitbetaling van haar pensioen... 23 gld. 7 st. en de vermelding van haar overlijden.
- 22 aug. 1775 Anna de Bruin, echtgenote van Pieter Rankleef, uitbetaling van haar jaarlijkse loon... 72 gld.
- 22 aug. 1776 Anna de Bruin, uitbetaling van haar jaarlijkse loon... 72 gld.
- 3 nov. 1776 Grietie Cramer, vroedvrouw van IJsselstein en Benschop, uitbetaling van haar jaarlijkse loon... 100 gld.
- 22 aug. 1782 Anna de Bruin, uitbetaling van een jaar loon... 72 gld. In 1783 weduwe van Pieter Rankleef. Pensioen over 1791-1798 per jaar... 70 gld.
- 1777 Grietie Cramer.
- 1 nov. 1782 Grietie Cramer, vroedvrouw van IJsselstein en Benschop, uitbetaling van een jaar loon... 100 gld. 1777-1794 verdient zij jaarlijks... 100 gld.
- 1798 Johanna Belia ter Holt, verdient in de jaren 1798-1805... 72 gld.; in 1806... 100 gld. per jaar.
- 1808 Gergie Bos, echtgenote van Christiaan Meere, verdient in de jaren 1808-1815... 150 gld. per jaar.
- sept. 1815 Gergie Bos, uitbetaling van 9 maanden loon... 131 gld. 5 st.; 1816-1818 jaarlijks... 175 gld.
- 1818 Gergie Bos, uitbetaling van loon over twee termijnen van 3 maanden... 100 gld.
- 1821 Provinciaal blad van Utrecht vermeldt de tarieven die in steden van de tweede rang, te weten in IJsselstein, gerekend mogen worden. Voor het assisteren bij een verlossing:
maximaal... 10 gld. 50 ct.
minimaal... 2 guld. 50 ct.
zetten van een lavement:
maximaal... 50 ct.
minimaal... 10 ct.
zetten van een katheter:
maximaal... 75 ct.
minimaal... 30 ct.
- 4 febr. 1823 Notulen van de raadsvergadering. Gergie Bos berispt.
- 4 juli 1844 Gergie Bos, uitbetaling van loon over een half jaar... 50 gld.
- 1850 Uitbetaling aan de vroedvrouw van 3 periodieken... 125 gld.
- 1852 Cornelia Maria Raat-van Dam, bevorderd in Utrecht in 1848, aangesteld als vroedvrouw in IJsselstein.
- 1853 Christina Schnertzel-Snijders wordt verzocht om een nader examen als vroedvrouw af te leggen.

- 13 jan. 1854 Christina Schnertzel, uitbetaling van 3 maanden loon... 31 gld. 25 ct.; jaarloon in 1853... 125 gld.; 1855... 150 gld.; 1857... 200 gld.; 1863... 100 gld.
- 1854 Christina Schnertzel, bevorderd in Dordrecht in 1830, blijkt als vroedvrouw te zijn aangesteld. Een verlossing kost... 1 gld. en 50 ct.
- 1854 Aanstelling van Gherhardina Hermina Kerkhoff op een jaarlijks loon van... 150 gld.
- 1864 Vermelding van Henriëtte Marie Guillemine van de Linde, bevorderd in Dordrecht in 1863, als vroedvrouw in IJsselstein.
- 1867-1870 A. Leegwater, echtgenote van H. de Graaf, jaarloon... 150 gld.
- 1870-1896 W. Walet, echtgenote van G. van Stralen, jaarloon bedraagt... 175 gld.
- 30 dec. 1871 W. Walet, uitbetaling van haar jaarloon... 150 gld.
- 1889 W. Walet, betaling van viermaal een periodiek van 43 gld. 75ct.... 175 gld.
- 1896 W. Walet, betaling van haar jaarloon tot 17 aug.... 110 gld. 5 ct.
- 17 aug. 1896 Aanstelling van Cato Plat, betaling van haar loon over de periode 17 aug.-31 dec.... 64 gld. 95 ct. Jaarloon... 175 gld.
- 31 dec. 1896 W. Walet, vermelding van haar eervol ontslag als vroedvrouw en de toekenning van een toelage van... 37 gld. 50 ct.
- 7 dec. 1897 Aanstelling van Johanna Jacoba 't Gilde tot 1902. Jaarloon in 1900... 175 gld.; 1901... 200 gld.
- 1902 J. van Welie, weduwe van J.H. Römer, zij verdient tot haar vertrek in 1907... 200 gld. per jaar.
- 16 mei 1907 Raadsvergadering over de aanstelling van een nieuwe vroedvrouw en de verkiezing van Janke Bijlsma.
- 20 juni 1907 J. Römer-van Welie, betaling van 5½ maand loon tot en met 15 juni... 91 gld. 66½ ct.
- 28 sept. 1907 Janke Bijlsma, uitbetaling van f 58.33½
- 31 dec. 1907 Uitbetaling van het vierde kwartaal van haar loon... 50 gld.
- 31 dec. 1909 Lijst der op 31 December 1909 in de Gemeente IJsselstein gevestigde Geneeskundigen, Tandmeesters, Apothekers, Drogisten en Vroedvrouwen. Bijlsma Janke – Vroedvrouw – Datum van aanstelling 15 December 1902 Groningen.
- 27 aug. 1910 Janke Bijlsma, verzoek om een gratificatie van 100 gld.
- 26 okt. 1911 Janke Bijlsma, verzoek om een gratificatie van 100 gld.
- zonder datum Toekenning van een gratificatie over 1911.
- 7 maart 1912 Toezegging van salarisverhoging.
- 23 juli 1918 Janke Bijlsma, verzoek om haar salaris te verhogen tot 500 gld. en een pensioenregeling te verzorgen. Bijlage van salarisopbouw zoals de Gemeente Driebergen deze hanteert.
- zonder datum Burgemeester Kronenburg verzoekt verloskundige Boerema uit Dieren om de zieke Janke Bijlsma gedurende veertien dagen te vervangen.
- 23 jan. 1923 Janke Bijlsma, fietsvergoeding van 40 gld.
- 1933 Janke Bijlsma, kwitantie van de uitbetalingen van salaris over de maanden januari tot en met april.
- 21 april 1933 Burgemeester Abbink Spaink schrijft de geneesheer-directeuren van de Rijkskweekscholen voor vroedvrouwen in Amsterdam en Rotterdam en de R.K.-Kweekschool voor vroedvrouwen in Heerlen aan om de vacature in IJsselstein nogmaals onder de aandacht te brengen.

K A B I N E T

V A N

NEDERLANDSCHE EN KLEEFSCHE

O U D H E D E N.

D E S T E D E

Y S S E L S T E I N,

In H O L L A N D.

De kleine stad *Ysselstein* heeft eene langwerpige vierkante gedaante, zynde omtrend eens zo lang als breed; zy legt in *Holland*, op de grenzen van *Gelderland* en het sticht van *Utrecht*, aan de rivier den *Yssel*, van welke zy haren naam ontfangen heeft. Het aldaar staande slot, legt even buiten de stads muuren, doch is aan dezelve gehecht, en heeft eenen zo hogen ouderdom, dat men naar deszelfs stichting vergeeffsche gissingen gedaan heeft. Echter vindt men van hetzelfde reeds op den jare 1250 gewag gemaakt (*). Het kasteel mogelyk ouder dan de stad zynde, heeft mischien deze plaats haren naam daarvan ontfangen, door-

(*) *Boxhorns* toneel, bladz. 309.

V. DEEL.

A

doordien *stein* of *steen* zo veel beteekent als een stenen huis, kasteel of toren, als mede eene opentlyke gevangenis, volgens de aanwyzing van den taalkundigen KILIANUS (*). VANHEUSEN schryft, dat *Ysselstein* by sommige schryvers onder den Latynschen naam *Iselstadium* voorkomt (†); en W. HEDA schryft *Saxyselanum*, hetwelk hy terstond verklaart, zeggende, dat daardoor de kleine stad *Iselstein* verstaan wordt (§).

Ysselstein is eene vrye heerlykheid, gelegen tuschen de *Lek* en den *Yssel*, op *Hollandsch* grondgebied; weleer rezen 'er meer dan eenmalen grote geschillen wegens het bezit der stad, tuschen de Heren van *Holland* en *Utrecht*, hetwelk somtyds niet zonder bloedstorten afliep.

Omtrend het jaar 1250 (**), huwde Heer GYSBRECHT van *Amstel*, aan vrouwe BERTRAND, erfdochter van den laatsten Heer van *Ysselstein*, en ontving die heerlykheid met haar ten huwelyk; doch doordien GYSBRECHT deel had aan het verraad van GERARD van *Velzen* tegen Graaf FLORIS den vyfden, nam hy de vlucht, en stierf als balling buiten's lands. Hy liet na Heer AREND van *Ysselstein*, welke het erfgoed zyner moeder behield, terwyl het goed van vaders zyde in beslag genomen was. AREND was de vader van Heer GYSBRECHT van *Ysselstein* en OTTO van *Beverwaarde*. Heer GYSBRECHT trad in het huwelyk met vrouwe MARIA van *Avennes*, by dewelke hy twee kinderen won, namentlyk AREND, Heer van *Ysselstein*; welke ongehuwd overleed,
en

(*) Etymolog. Teut. Ling. pag. 523, 525.

(†) Oudheden, tweede deel, bladz. 243.

(§) Hist. Episc. Ultraj. pag. 243.

(**) W. VAN GOUDHOEVEN, kronyk, bladz. 91. S. VAN LEEUWEN, Batav. Illustr. bladz. 1305.

en vrouwe GUIDA van *Ysfelstein*, welke *Ysfelstein* ten huwelyk bragt aan Heer JAN van *Egmond* (*). Zy ftierf in het jaar 1348, nalatende Heer AREND van *Egmond* en *Ysfelstein*. Sedert dien tyd bleef dit goed altoos aan het huis van *Egmond*, tot dat ANNA, erfdochter van MAXIMILIAAN van *Egmond*, Graaf van *Buuren* en *Leerdam*, Heer van *Ysfelstein* en *Faarsveld*, in het huwelyk trad met WILLEM den eersten, Prins van *Oranje* en *Nasau*. Sedert dien tyd is deze heerlykheid aan het huis van *Oranje* gebleven, en behoort nog hedendaagsch aan het zelve, uit de nog onverdeelde goederen van wylen WILLEM den derden, Koning van *Engeland*.

Nadat Graaf JAN van *Holland*, na den dood van zynen vader FLORIS den vyfden, door den Bisfchop van *Utrecht* twee malen geflagen (†), en de eerfte bezig was, om ten derden male een leger byeen te verzamelen, ontbood hy den Heer GYSBRECHT van *Ysfelstein* by zich, om zyn kasteel voor het *Hollandsch* krygsvolk te openen, ten einde het door die benden bezet werd, om daaruit den Bisfchop tegenftand te kunnen bieden en *Holland* te befchermen. Doch doordien GYSBRECHT van *Ysfelstein* leenman van den Bisfchop was, weigerde hy het verzoek van den Graaf toe te ftaan; te meer, doordien hy tot rechter en voorzitter in het land van den Bisfchop was aangefield. De Graaf daarover toornig geworden zynde, liet Heer GYSBRECHT nafporen, en kreeg hem gevangen; vervolgens beleegerde hy zyn kasteel, dat daarenboven van tyd tot tyd be-

(*) ANT. MATTHÆUS, de nobilitate in praef. pag. (C) Tom. II.

(†) W. VAN GOUDHOEVEN, kronyk, bladz. 352.

bestormd werd; doch BERTRAND, echtgenote van Heer GYSBRECHT van *Ysfelstein*, het bevel over de bezetting in persoon aanvaardende, verdedigde het kasteel byna een geheel jaar lang, waarna zy het eindelyk, door gebrek aan levensmiddelen, den vyand moest in handen geven. Zy kon niets anders van den overwinnaar bedingen, dan de behoudenis van haar leven, met de helft van die genen, welken op het kasteel waren, en die door het lot zouden benoemd worden; de Graaf moest met de andere helft naar zyn genoegen kunnen handelen. Hy deed hen ook allen onthoofden. De Graaf dus meester geworden zynde van dit kasteel, gaf het, benevens de heerlijkheid *Woerden*, met haar geheel rechtsgebied aan WOLFERT VANDER VEERE, om van hem tot een erfleen te ontfangen; op dat hy daaruit het Bisdom van *Utrecht* zou kunnen aantasten en verwoesten.

In het jaar 1374 moest *Ysfelstein* weder vreeselyk lyden, terwyl het doorden Heer WILLEM VAN REES, voor AREND VAN HOORN, Bischof van *Utrecht*, uitgeplonderd werd (*).

De Hoogleeraar BOXHORN getuigt, dat men in het jaar 1390 eenen aanvang gemaakt heeft, met de stad *Ysfelstein* door muuren en poorten te versterken, onder de regeering van ARNOLD, Heer van *Ysfelstein* en *Egmond*, welke hier ook omtrend den zelfden tyd een klooster van Regulieren, van de orde van *St. Augustyn*, op zyne eigene kosten gesticht en begiftigd heeft (†). Doch de oude Hollandfche kronyk (§) maakt gewag van eene

(*) B. SCOTANUS, *Friessche geschiedenissen*, bladz. 197.

(†) Toneel van *Holland*, bladz. 309.

(§) GOUDHOEVEN, bladz. 384.

eene belegering der stad *Ysfelstein*, in het jaar 1349, door den Marschalk van het sticht tegen *AARNOUD van Ysfelstein*, en voegt daarby, dat de stad zich, na vyf weken stormens, over gaf. Men zou hieruit kunnen besluiten, dat de stad toenmaals reeds poorten en muuren moet gehad hebben, en dezelve in het jaar 1390 slechts verbeterd of verbouwd zyn.

In het jaar 1405 is deze kleine stad onder den Graaf van *Holland* gekomen (*), doch reeds het jaar daaraan volgende werd hare rust gestoord, en zy moest vervolgens van tyd tot tyd geweldig lyden.

Hertog *WILLEM van Beijeren* droeg niet alleen eenen bitteren haat tegen Heer *JAN van Arkel*, maar ook tegen zyne vrienden en magen, hoewel allerminst tegen Jonker *WILLEM* (†). Heer *JAN van Egmond*, echtgenoot van vrouwe *MARIA van Arkel*, stond daarentegen allermeeft by hem in minachting. Mogelyk, dat de Hertog van *Beijeren* het gezegde van Hertog *REINOUD van Gelder* nog niet vergeten was, welke, by gelegenheid van een gastmaal op de *Veluwe*, in den jare 1413, tegen den eerften gezegd had, toen zy, na den koop van *Gorinchem* aan *Holland*, vrienden waren geworden: *waren wy nu niet vereenigd, gy waardt myn gevangen* (§)! zynde de haat van den Hertog van *Beijeren* op *Egmond* daaruit ontstaan, doordien de laatste hem in den oorlog tegens *Gorinchem* en den Hertog van *Gelder*, niet had willen dienen.

De vrienden van *Egmond* den bitteren haat van den

(*) B. SCOTANUS, bladz. 263.

(†) ABR. KEMP, beschryving van *Gorinchem*, bladz. 201

(§) W. VAN GOUDHOEVEN, kronyk, bladz. 428.

den Hertog bemerkende, verzochten hem, om *Egmond* vry geleide toe te staan, ten einde zich te komen verontschuldigen. *Egmond* werd drie malen ingedaagd, doch verscheen niet, waarom men hem veroordeelde, als lyf en goed verbeurd te hebben. Terstond daarop werden zyne goederen aangeslagen, en *Egmond* uit de landen van Hertog WILLEM gebannen. Hy trok dus met veel gewapend volk naar *Ysselstein* tot zynen broeder, Heer WILLEM van *Ysselstein*, en werd daar in het jaar 1416, omtrend *St. Maria Magdalena-dag*, door Hertog WILLEM beleegerd. Doch Jonker JACOB van *Gaesbeek*, de Heren HUBRECHT van *Kuilenburg*, en JOHAN van *Vianen*, zyne naaste bloedvrienden, vreezende zynen ondergang, verwierven door bemiddeling, dat *Egmond*, benevens zyn broeder uit *Ysselstein* zouden vertrekken met al hun goed, en zonder verlof nimmer weder in *Holland* terug keren, onder voorwaarde, dat *Ysselstein* voor hem en zyne nazaten, van Hertog WILLEM, eeuwig en erfelyk ontfangen zoude 2000 oude schilden jaarlyksch; *Egmond* jaarlyksch 600 Fransche kronen, en vrouwe JOLENSA, geduurende haar gehele leven, 800 Fransche kronen jaarlyksch. Voorts werd Hertog WILLEM, by brief en zegel, Heer van *Ysselstein*, en in die waardigheid gehuldigd.

JAN van *Egmond* (*) en WILLEM van *Ysselstein*, zyn broeder, in het jaar 1417 vernemende, dat Hertog WILLEM van *Beijeren* overleden was, zocht van het vaderlyk erfdeel zyner toenmaals overledene echtgenote MARIA van *Arkel* weder meester te worden. Heer WILLEM van *Ysselstein*

(*) ABR. KEMP, Beschryving van *Gorinchem*, bladz. 201

stein heimelyk eene menigte krygsvolk byeen vergaderd hebbende, kwam daarmede op *Heilige Sacraments-nacht* voor *Ysfelstein*, waar hem, door behulp van zyne vrienden, eene poort geopend werd, zo dat hy zich, zonder tegenkating, van de stad, maar geenfints van het kasteel, meester maakte. Eenige Heren, verzeld door de burgery van *Utrecht* en *Amersfoort*, beleegerden *Ysfelstein*, uit naam van vrouwe JACOBA, welke toenmaals in *Henegouwen* was. De Hoofdlieden waren WALRAVEN van *Brederode* en JAN, Burggraaf van *Montfoort*; doch eer dezelve voor het kasteel kwamen, was het door *Egmond* en *Ysfelstein* reeds ingenomen. Die van *Utrecht* vochten om zo veel te heviger, doordien hunne ballingen met den Heer HERMAN van *Lokhorst* en JAN VANDEN SPIEGEL mede daar binnen waren, en vier dagen daarna kwamen de burgers uit alle de *Hollandsche* steden, eenige weinigen uitgezonderd, met hunne bannieren in het beleg. Ook kwam 'er veel volks uit *Gooiland*, onder het geleide van Heer JAN van *Beijeren*, broeder van Hertog WILLEM, oom van vrouw JACOBA, gekoren Bisfchop van *Luik*, in het beleg, hetwelk met alle mogelyke zorgvuldigheid voortgezet werd. Doch na verloop van veertien dagen, floot men eenen vrede, door tusfchenkomst van den Heer JOHAN HENSBERGH, waarby men bedong, dat *Egmond* en de zynen met al hun goed zouden uittrekken. Het gehele leger trok daarop binnen. Die van *Utrecht* verzochten de stad en het kasteel ten hunnen behoefte, hetwelk hun zonder verder overleg werd toegestaan. Naauwlyks hadden zy dit in hunne magt, of zy begonnen op *St. Pieter en Paulus dag* alle de muuren, torens en poorten af te breken, tot den grond toe te flechten, en staken

A 4

daar.

daarna de gehele stad in brand, uitgenomen de kerk en het klooster. Op deze wyze bleef de stad vernield leggen, tot dat zy, ten tyde van Hertog KAREL *van Bourgondiën*, Graaf van *Holland*, door den Heer FREDERIK *van Ysfelstein*, in later tyd Graaf van *Buuren*, wederom herbouwd werd.

Jonker ADOLF *van Gelre*, de zoonszoon van vrouwe MARIA *van Arkel*, zynen vader Hertog AREND, in het jaar 1466, meer dan een jaar lang gevangen gehouden hebbende, maakte twist met Hertog JAN *van Cleef*, zyn moeders broeder (*), daarenboven viel hy in grote onmin met den vader van Jonkheer FREDRIK *van Egmond*, welke laatste zyn neef zynde, mede door hem gevangen was. ADOLF eigende zich toe alle de goederen van den Heer van *Egmond*, welke in *Gelre* lagen, en eischte met geweld de teruggave van alle de goederen, door Hertog AREND verpand, bestaande in de stad *Wachtendonk*, het land van der *Diffelen*, en *Rykswalt*. Ook zeide hy, dat zyn vader niet ten vollen betaald was, van dat geen, wat hem by huwelyksche voorwaarden met de Hertoginne CATHARINA toekwam, welke penningen hy ten vollen wilde voldaan hebben. Hertog JAN *van Cleef*, den bitfen hoogmoed van ADOLF ziende, verbondt zich tegen hem met de Heren WILLEM *van Egmond* en *Ysfelstein*, Jonker GERRIT *van Kuikenburg*, en den Heer van *Boekhoven*. Daarop viel men aan beide de kanten op een roven, branden, moorden en land verwoesten. De gevangen FREDERIK *van Ysfelstein*, omtrend dezen tyd Graaf van *Buuren* geworden zynde, ontkwam door list uit zynen kerker, en bestreed met de zynen den verwaanden

(*) A. KEMP, *Beschr. van Gorinchem*, bladz 322, 323.

den ADOLF, welke den Heer OTTO VAN VUUREN met veel gewapend volk in *Holland* gezonden had om *Ysfelstein* te verbranden, hetwelk hem gelukte, waarna VUUREN de stad beroofde van alles wat draagbaar was. In het wederkeren kwamen 45 dezer Geldersche manschappen binnen *Gorinchem*, denkende, dat zy daar vry waren. Doch die stad, toebehorende aan CHARLOIS, en zy het grondgebied van *Holland* geschonden en beschadigd hebbende, werden allen gevangen genomen. Negentien hunner braken uit, waarvan sommigen zich in de minderbroeders kerk, anderen in het Heilige Geest huis verborgen, maar nergens vonden zy vrydom; want de Stadhouder van *Holland* haalde hen met geweld van daar, en bragt ze naar 's *Hage*. Daarop verscheenen vele Geldersche vrouwen derwaards, dezelve waren hare mannen, broeders en zonen, op het gerucht dat zy gevangen waren, gevolgd, smekende, met tranen in de oogen, om hen weder vry te laten, en belovende een sterk rantzoen voor hunne vrylating, doordien 'er verscheiden ryke lieden, voornamentlyk uit *Nimmegen*, onder gevonden werden. De raad van *Holland* met hun begaan, schortte hun rechtsgeding voor eenigen tyd op; doch Hertog PHILIPS hun ongeoorloofd bedryf vernemende, en horende, hoedanig zy in eenen tyd van vrede het land beroofd hadden, veroordeelde hen als moordenaars en straatschenders en verwees hen om onthalsd te worden, en hunne lichamen op raderen te doen zetten. Twintig hunner werden 's daags na *St. Jansdag*, buiten de Latynsche poort, en de andere 25, den donderdag na Pinksteren, ter dood gebragt; de lichamen van een en veertig hunner werden op raderen gezet, en vier, die voor groot geld van

A 5

het

het rad vry gekocht waren, op het kerkhof begraven.

In de maand augustus van den jare 1482 (*), vergaderde de Hertog van *Cleef* 10000 mannen krygsvolk, zo te voet als te paard, en zond dezelve binnen *Utrecht*, om den Hollanderen het hoofd te bieden. Toen een groot gedeelte der stichtsche burgery zich by dezelve gevoegd had, trokken zy op den laatsten dag van het gemelde jaar uit, en legerden zich tusfchen *Utrecht* en *Ysfelstein*. Weldra verspreide zich het gerucht, dat de Cleeffchen en Stichtfchen *Ysfelstein* beleegerd hadden, en de Hollanders maakten grote toebereidselen om derwaards te trekken; de steden vergaderden alle de bevelhebbers met hun krygsvolk, als mede vele ingezetenen en poorters, te samen omtrend 12000 mannen ftrydbaar volk, en het gehele leger vergaderde te *Gouda*, onder het bevel van de kapiteinen JOOST VAN LALAING, Stadhouders, JAN van *Egmond*, de Jonge; FREDRIK van *Ysfelstein*, zyn broeder; PETIT ZALIZAART, kapitein van de *Gasconjers* en *Walen*, den Graaf van 's *Hoorle*, kapitein der *Hoogduitschers*. De Cleeffche trokken voort, kwamen in het begin van september voor *Ysfelstein*, waar zy zich legerden. Buiten de stad lag een *Cisterfienfer* klooster, aldaar trokken zy in, deden den monnikken groten overlast, en namen hun verblyf in hetzelfde. Van daar beschoten zy de stad, en bragten aan dezelve groot nadeel toe. De bezetting van binnen weerde zich niet minder dapper, en belette den vyand het indringen door een geduurig vuuren uit groot en klein geweer. Nadat zy omtrend agt dagen voor de stad gelegen had-

(*) W. VAN GOUDHOEVEN, kronyk, bladz. 532.

hadden, begonnen de Hollanders, onder het bevel van hunne zo even genoemde kapiteinen, vast te naderen, om de stad te ontzetten. De Cleefschcn zulks vernemende, kregen onderling verschild, braken weinig tyds daarna met groten haast op, trokken weder naar *Utrecht*, en lieten zelfs veel van hunne artillerie achter, welke door die van *Ysselstein* binnen de stad gehaald werd. Vervolgens trokken zy in het klooster, hetzelve tot den grond toe verwoestende en verbrandende. De monnikken trokken binnen de stad, alwaar zy, met toestemming van den Heer van *Ysselstein*, een ander klooster bouwden, en in hetzelve hun verblyf namen.

De Heer H. VAN RHYN (*), vermaard door zyne kennis in de oude geschiedenissen van ons vaderland, heeft de geduurige geschillen en daaruit gerezen oorlogen over het bezit van *Ysselstein* onderzocht, en oordeelt, hoewel die van *Holland* in het bezit bleven, de Bisshoppen van *Utrecht* echter, volgens aangehaalde redenen van den Hoogleeraar A. MATTHÆUS, schenen in het gelyk te moeten gesteld worden. De Bisshoppen van *Utrecht* hebben aan die stad van tyd tot tyd veel goeds bewezen, en *DAVID van Bourgondiën* onder anderen heeft vryheid gegeven, om *Ysselstein* weder te bemuuren niet alleen, maar herstelde de burgers weder in het bezit van hunne oude privilegiën.

De Heren van *Ysselstein* bewoonden in vroegere tyden het kasteel aldaar, hetwelk in vervolg van tyd de gewone verblyfplaats van den drosfaard geworden is.

De

(*) H. VAN HEUSSEN, Oudheden, tweede deel, bladz. 244, 245.

De Heer MATTH. BROUËRIUS VAN NIDEK zegt (*): „de geloofwaardigste fchryvers willen, „ dat het tegenwoordig flot, dat aan de rechter „ zyde en aan den achtergevel op vele plaatzen „ vernieuwt en veranderd is, niet voor de tyden „ van Hertog KAREL *den Stouten van Bourgon-* „ *diën* opgetimmerd zoude zyn; alzo doenmaals „ eerst Heere FREDERIK *van Ysfelstein* verlof „ bekwam om het ftedeke weder te bemuuren, „ en aldus eenige fterkte te geven. Deze Heer- „ lykheid van *Ysfelstein* is niet zeer groot, en be- „ grypt buiten het ftedeken, niet anders dan het „ fraaije Dorp *Benschop* of *Benskoop*, tufchen de „ 2 en 3000 fchreden westwaards van *Ysfelstein* „ gelegen.”

Sedert dien tyd zyn de gebeurteniffen van *Ysfelstein* van geen belang geweest; wanneer men uitzonderd, dat de Franschen zich in het jaar 1672 meester gemaakt hebben van deze ftad, toen dezelve buiten ftaat was, om zich te kunnen ver-
deedigen.

Onze befchryving van *Ysfelstein* is verrykt met vier gezichten van die ftad. Het eerfte gezicht, op plaat 173, verbeeldt de Ysfelpoort, in het jaar 1630 getekend. De 174fte plaat toont ons de overdekte fluis by de voornoemde Ysfelpoort, in het jaar 1625 getekend, omtrend welke zeer aangename gezichten zyn, welken in twee daaraan volgende prentverbeeldingen uitgedrukt ftaan, zynde de plaat 175 een gezicht van de Benskooper poort, en plaat 176, een gezicht van de Ysfelpoort voornoemd, met een gedeelte der oude kapel in den ringmuur der ftad.

De

(*) Toneel der vereenigde Nederlanden, bladz. 381.

De openbare gebouwen der stad zyn, de kerk, benevens een gasthuis en het stadhuis.

Deze parochie kerk (*) heeft weleer gestaan in het dorp *Eitheren*, omtrend een vierdedeel uurs van de stad gelegen, en hetwelk weleer veel meer aanzien moet gehad hebben dan hedendaagsch; men vindt van hetzelfde nog eenige huizen, en de Roomschegezinden doen jaarlyksch derwaards nog bedevaarten, als houdende den grond nog voor heilig.

De kerk in *Tsselfstein* is verrykt met een altaar van MARIA, waaraan door AGNES, weduwe van den Ridder WERENBOLDUS DE VLAMING reeds in het jaar 1293 een vicariaat gesticht is.

Toen de gemelde parochie kerk van *Eitheren* binnen *Tsselfstein* verplaatst werd, is dezelve ter eere van *St. Nikolaas* ingewyd, door JOHANNES, Bisshop van S..., Wybisshop van den Utrechtschen Bisshop GUIDO. Paus INNOCENTIUS de derde, gaf in het jaar 1355 grote aflaten aan deze kerk, en in het jaar 1398, heeft ARNOLDUS, Heer van *Egmond* en *Tsselfstein*, aldaar een kapittel van agt kanonniken gesticht en begiftigd.

Dezelfde ARNOLDUS heeft ook in het jaar 1394, buiten de stads muuren, eene priory gesticht van de *Cistercier* orden, met name *onzer lieve Vrouw-Berg*, welke naderhand, by de uitlegging der stad, binnen dezelve getrokken is. Dit klooster was weleer eene abtdy, doch is naderhand in eene priory veranderd. Uit dit klooster is de priory van *St. Maryen Have* te *Warmond* gesproten (†).

Tus.

(*) H. VAN HEUSSEN Oudheden, II. deel, bl. 243, 244.

(†) Zie tweede deel van dit werk, bladz. 326.

Tusfchen de kloosters te *Ysfelstein*, *Warmond*, en eenige anderen, is na dien tyd eene grote vereniging gefloten. Van het gemelde klooster heeft eene zekere ftraat te *Ysfelstein*, den naam van de *kloosterftraat* behouden. Het klooster zelf is afgebroken en in woonhuizen veranderd, waaronder een huis, hetwelk voor den Heer der ftad gefchikt is. De voormalige kerk werd voor eene hooi- en koornfchuur gebruikt; hoewel dezelve de gedaante der kerk heeft behouden.

Doch om tot de tegenwoordige kerk der ftad terug te keren; omtrend dezelve moeten wy nog aanmerken, dat zy eene kruiskerk is, en een klein orgel by den predikftoel heeft. In het choor ftaat eene verhevene tombe, waarop een leggend vrouwenbeeld gezien wordt, hebbende eenen engel aan het hoofden- en eenen hond aan het voeten-einde. Het opschrift tekent aan, dat deze de afbeelding is van vrouwe *ALYD van Kuilenburg*, welke in het jaar 1471 overleed, en echtgenote was van *FREDRIK van Egmond*, Heer van *Ysfelstein*, welke haar overleefde, en in het jaar 1500 ftierf. De toren heeft niets byzonders.

De kerk te *Ysfelstein* behoort onder de clasfis van *Buuren*, welke tot in het jaar 1603 onder de clasfis van *Gorinchem* behoorde, doch toenmaals daarvan afgefcheiden, en hedendaagsch eene clasfis op haar zelve is.

De gemeente van *Ysfelstein* wordt bediend door twee predikanten, de eerfte, welke aldaar beroepen werd, was *JOHANNES BACHUSIUS*, die aldaar in het jaar 1582 beroepen werd.

De gehele baronnie brengt jaarlyksch by uitkoop aan de unie op, drie duizend guldens; voor gemeene lasten brengt de baronnie op, eene fomma
van

van vier duizend guldens, waarvan de stad *Ysfelstein* de helft betaald.

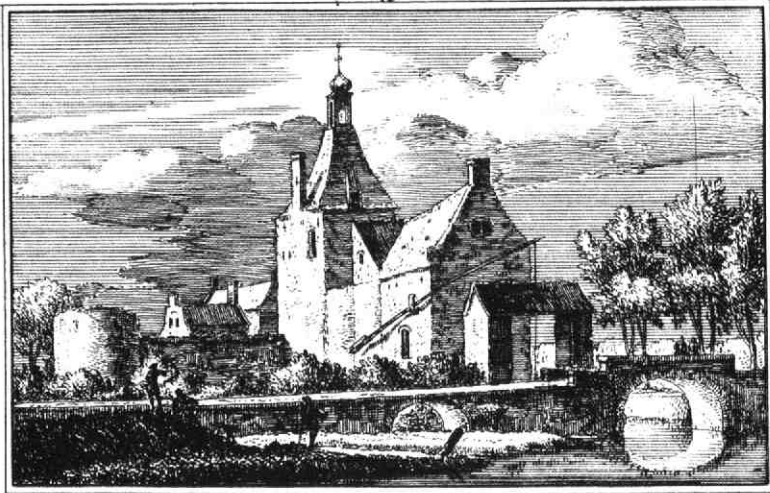
De Regeering der stad bestaat uit eenen Drosfaard, eenen Schout en twee Burgemeesteren.

De poorters van *Ysfelstein* zyn, volgens eenen brief van Keizerinne MARGARETHA, gegeven op *St. Lucas* dag van den jare 1350, bevoorrecht met de vryheid van tollen door geheel *Holland*.

Het Schout-ampt van *Ysfelstein* bestaat uit vyf polders, namentlyk *Broek*, *Neder Oudland*, *Over Oudland*, *Hooge Biezen*, *Ysfelveld*.

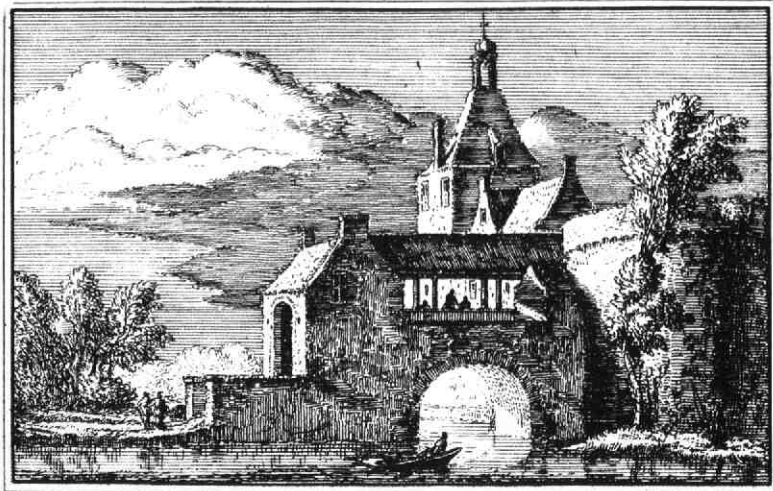
Niet verre van *Ysfelstein*, aan de rivier *den Ysel*, staat een huis, door de Hernhutters, omtrend den jare 1736, aangelegd. Dit huis noemden zy 's *Heerendyk*, als gewoon zynde hunne gestichten met het Hoogduitsche woord *Hern*, in het Nederduitsch *Heer*, te bestempelen. De Baron FREDRIK VAN WATTEVILLE had aanvangs het opzicht over hetzelfde; het werd eerst door vyftien of zestien personen bewoond, doch groeide aan tot tusfchen de veertig en vyftig menschen. Doch de meesten hunner zyn van daar weder naar *Zeist* vertrokken, nadat men hun daar meerdere vryheid vergund heeft.

De IJssel POORT tot YSSELSTEIN

1630

De Sluys tot YSSELSTEIN

1625

Fotografische overdruk uit: 'Kabinet van Nederlandsche en Kleefsche oudheden ...', met prenten door Abr. Rademaker. Dit werk verscheen tussen 1773 en 1779. Voor

een beschrijving van IJsselsteins prentwerk met geschiedschrijving, zie HKY uitgave 20 – red.

Driemaal Apenluiders

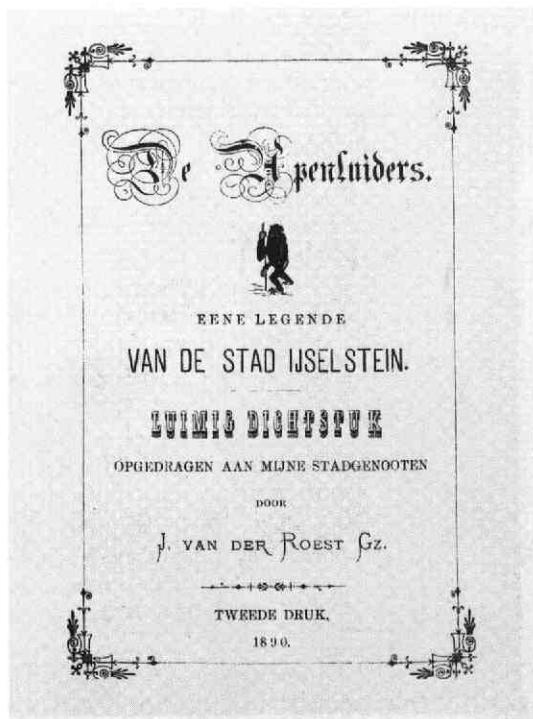
Met de verschijning van de tekenstrip over de legende van de IJsselsteine Apenluiders, door Frits van Loenen, is dit vermakelijke verhaal weer volop in de belangstelling gekomen. Voor de HKIJ reden om eerdere, op schrift verschenen, versies bij elkaar te brengen en deze aan u te presenteren in druk en herdruk.

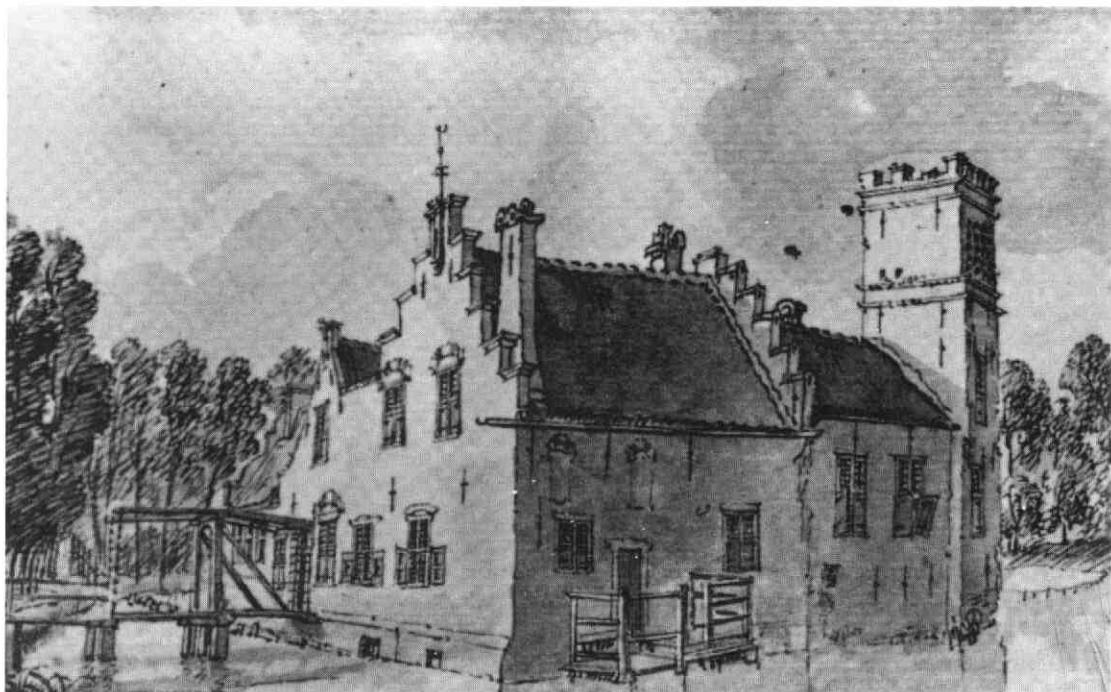
Als eerste versie treft u het verhaal, verteld door de schrijver Olaf J. de Landell, zoals dat voorkomt in het boek 'De lachende Hollander' hetgeen verscheen in 1978 bij uitgeverij De Kern te Bussum. De tweede versie is van de hand van onze bekende streekromanschrijver Herman de Man (1898-1946). Voor zover bekend is dit verhaal niet eerder gepubliceerd. De vereniging 'Herman de Man' heeft het verhaal uit haar archieven gediapt en aan de HKIJ ter beschikking gesteld voor publicatie. De oorspronkelijke schrijfstijl en spelling is hierbij ongewijzigd gelaten. In deze, nauwelijks bekende, versie vertelt de Man op zijn eigen, karakteristieke, wijze hoe de klokken aan het luiden kwamen voor de aap Kees.

In een speciale, voor deze gelegenheid, bijlage treft u de derde versie als fotografische herdruk het 'luimig dichtstuk' van 'eene legende van de stad IJsselstein' door onze stadgenoot J. van der Roest Gz. Van deze volksdichter is reeds eerder werk in onze uitgaven verschenen. Bij deze herdruk is gekozen voor de tweede uitgave. De eerste druk uit 1884 is wat sober van uitvoering. Bij de tweede uitgave zijn enkele afbeeldingen geplaatst en is de opmaak wat levendiger. De versie van J. van der Roest

vormde de basis voor de tekenstrip van Frits van Loenen.

De redactie van de HKIJ heeft getracht enig beeldmateriaal bij elkaar te zoeken waarvan u bijgaand het resultaat treft. In het artikel 'de boerderij Rijpckerwaard' in onze uitgave van februari 1977 geeft de heer R.J. Ooyevaar een geschiedenisoverzicht van boerderij en hofstede welke nog op de zelfde plaats staat waar ons verhaal zich afspeelt.

Het huis Rijpickerwaard bij het Gein, 19 augustus 1744. Tekening door Jan de Beyer.

Het Huis Rijpickerwaard in het Gein. Afbeelding van het oude Rijpickerwaard gelijk het zich vertoonde in de jaren 1731. De Geer 1843 in T.S. van der Moude t.o. blz. 361.

Apenluiders

*Een spotvertelling uit IJsselstein
door
Olaf J. de Landell*

Het is al zoveel eeuwen geleden gebeurd, dat wij er nu gerust eindelijk eens over mogen praten. Het was toch ook maar een misverstand, en dat is een heel menselijk verschijnsel, geloof u mij!

De burchtheer van Rijpikerwaard was bevriend met de burgemeester van IJsselstein, die op het kasteel aldaar slotvoogd was. De beide heren hadden dikwijls en veel met elkander te bepraten. Als zij niet samen waren binnenskamers, of in de straten van IJsselstein of op het veld van de Rijpikerwaard, dan was er wel een dienaar onderweg. Om de nog veel gewichtiger zaken, inmiddels geschied of intussen vergeten, ter kennis van de beide heren te brengen. Zo ging dat tussen kasteel en stad, welke mekaar haast konden beroepen. Het was echt Hollands gezellig. Hoeveel malen had men niet een dienaar van de stede IJsselstein naar het zuiden zien wandelen, de kant van de rivier op? - Dan wisten de stedelingen: de heer van Rijpikerwaard moet nog iets weten! En hoe dikwijls kwam niet de knecht Kees, van de burchtheer, de poort van IJsselstein binnen!

Een kwieke knecht van een jaar of dertig! Hij liep, alsof hij schaatsenreed, van de rivier naar de stad - van de stad naar de rivier. De wachten aan de poort kenden hem goed: zijn snelle lach, zijn vrolijke tong! Ja we moeten aannemen, dat menig meisje in IJsselstein er ook blij om is geweest, wanneer Kees weer eens even voor een boodschap naar de slotvoogd in de stad moest. Het was toen nog zo'n genoeglijke tijd! De mensen

knikten tegen elkaar, ook zonder voorgesteld te zijn. De aarde was groter, maar de afstand van mens tot mens was kleiner. Vooral de afstand van de kwieke knecht naar menige meisjeswang is bijzonder kort geweest. Maar waar de vrouwen begonnen te kijken, en hun doekspelden trokken, liep Kees lachend weg.

'Ha, goedendag!' zeiden de mannen, die bij de poort rond slungelden. En Kees zal daarop zekerlijk hebben geantwoord: 'Bedankt, mannen!. Aan een goede dag was ik juist toe!...' Of als een vrolijk wijfje hem aanlachte, verhaastte hij kwasi zijn tred, roepend: 'Nog niet! Ik heb toch haast!...' zodat de omwonenden schaterlachten. Ach ja: Trijne en Minet en Goosjen en Aeltjen en Kee..., de velen, wier naam geen nieuwsgierigheid meer achterhaalt...

Doch niet altijd, zoals wij al zeiden, deden knechts de boodschap. Vaak reed de burgemeester uit, naar Rijpikerwaard. Zijn paard kende de weg in pikkedonker als op de helle dag, en bracht hem langs de smalle wegen en dijkpaden naar het slot. Dan werd de brug al neergelaten, zodat de burgemeester rechtdoor kon aanrijden tot het bordes. Daar zei hij: 'Dag Kees! want natuurlijk nam de vrolijke knecht zijn paard bij de teugel. Direct daarna zei de burgemeester dan nog eens: 'Dag Kees!' Dat zult u vreemd vinden: - maar bij de ingang van de zaal zat een aap, - ja, een echte, gewone aap, die kunstjes kon maken. En deze heette eveneens Kees. Het gaf heus geen verwarring, want als men vertellen zou

dat Kees een bedelaar had willen bijten, dacht niemand aan de knecht; en wanneer men zei, Kees te horen fluiten, blikte geen mens naar de aap. Het dier was aardig, en vooral de burgemeester mocht het graag iets lekkers voeren. Hij had zich bij zijn vele bezoeken aan dit wezentje gehecht. Maar de knecht Kees was toch door zijn vrolijkheid en vriendelijke dienstvaardigheid de belangrijkste van de twee. Kees de aap danste aan zijn ketting voor een klontje, en

Kees de knecht stak met zijn twinkelogen de brand in elke ernst. Kees de aap buitelde over zijn kop en zette zotte gezichten; Kees de knecht wist daar een uitleg bij te geven, die de mensen tot brullend gelach bracht.

Nu moet u niet denken, dat er tussen Rijpikerwaard en IJsselstein alleen mar gelach en vrolijk gepraat klonk! Nee, werkelijk - de twee heren confereerden over belangrijke zaken, en keken daar gepast plechtig bij. IJsselstein is trouwens een heel serieuze stad, met alle waardigheden die ons tot vertrouwen en eerbied vermogen te brengen. De mensen van Rijpikerwaard gingen daar ter kerke en te biecht, ze deden in de stad hun inkopen en voelden zich veilig onder de vleugels van IJsselstein als de kiekens onder een kloek. De IJsselsteiners drentelden zondags langs de weg naar Rijpikerwaard, uitziende naar de rivier en de landerijen. Was dit alles niet aan hun stad gebonden door de vele schreden, die het dagelijks pad baanden?

Een enkeling had wel eens een boddschap van de burgemeester moeten brengen, en de aap bij het bordes of binnen zien zitten, als een beduiveld klein mannetje met rollende ogen en malle manieren. Nu weten wij niet hoe het zo kon gebeuren, dat Kees de knecht eens vele dagen achter elkander niet in de stad kwam.

Hij zal het druk hebben gehad met werk voor zijn meester - wapens poetsen of kleren borstelen? Staal schuren of paarden roskammen? - Hij had het druk, dat staat vast. Andere dienaren brachten berichten voor hun heer naar de stad. De slampampers bij de poort en de meisjes vroegen: 'Is Kees ziek?... Is Kees weggegaan?...' Maar de

dienaren hebben misschien niet geantwoord, of alleen maar gezegd, dat hij thuis was. Mensen zijn niet altijd even duidelijk.

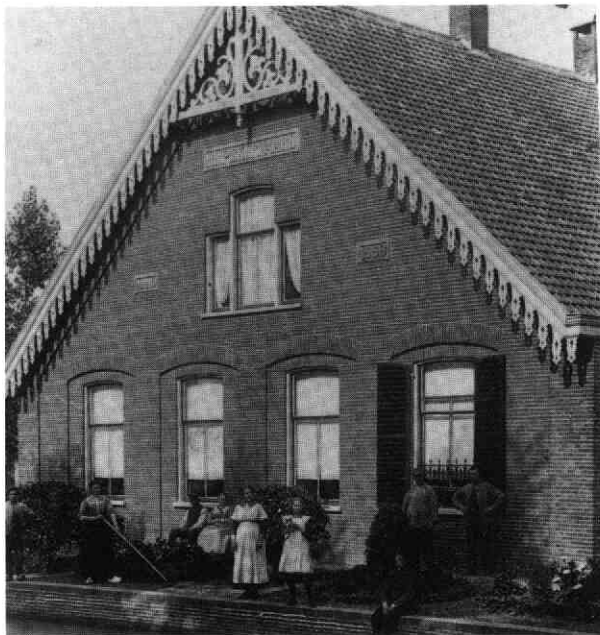
En op een dag had het aapje Kees iets slechts gegeten. Hij zat in elkaar gedoken, en kon niet bewegen of opkijken. Hij zat maar, en staarde met matte ogen naar een plotseling nabije einder. De burchtheer liet hem door de chirurgijn aderlaten. Het aapje werd in warme wollen doeken gestopt, het werd verwend met een kruik en heet bier en rauw vlees. Maar het zat stil, met zijn ogen toe.

En op een ogenblik dat zijn meester het wilde liefkozen, bemerkte hij, dat de aap dood was. 'Ach,' zei de slotheer, 'wat verschrikkelijk spijtig! Wat zal dit de burgemeester leed doen! Ach, ach! Hij mocht het diertje zo graag! Hij was altijd zo blij, wanneer hij kwam!...' En hij zond een knecht naar de stad met het bericht, om de burgemeester in te lichten. 'Wel?' vroeg de burgemeester, die vriendelijk opkeek van zijn werk, 'wat bericht kom je me brengen goede vriend?' De dienaar boog haastig. 'Mijn meester laat u zeggen dat Kees dood is, burgemeester,' zei hij. De burgemeester rees verschrikt op. 'Wat zeg je?!' riep hij uit. 'Kees?! Ach, wat een slag voor je heer! Ga spoedig terug, en betuig hem mijn innige deelneming!... Ach! Kees!... En hij was altijd zo vrolijk!...' De knecht verdween even snel als hij was gekomen. Maar de burgemeester, diep getroffen in de overtuiging dat het hier om Kees de knecht ging, schreed zelf naar de bodenkamer en gaf last, de rouwklok te luiden. 'Kees is dood,' zei hij ontroerd, 'van het Huis Rijpikerwaard!' Dat nieuws deed zijn treurige ronde. Een zware stilte viel over de slampampers, de vrolijkerds. Kees dood! Ach, hemel! Kees!... Toen klonk ergens een kreet. Een vrouwenstem barstte in schreien uit. Trijne? Minet? Goosjen? Aeltjen? Kee? Een der anderen, meer onbekend?... Maar het was niet een... Plotseling leken alle IJsselsteinse vrouwen op straat te zijn. En allemaal met rode neuzen, bibberlippen en een verkleurd gezicht. Kees!... Dood!... Wat?! Kees...! Van de Rijpikerwaard?...! O, Hemeltje, Hemeltje! Kees!... Zij huilden

allen. Ook de ongekusten; en praat-
luisterden in schokkend snikken, hun neuzen
snuitend in schort of stoflap. Boven en om
hen luidde de rouwklok, en alle vrouwen
beierden mee. Had men ooit beseft, dat
Kees de knecht zo bemind was, bij de
vrouwen van IJsselstein...?...

Intussen stond de heer van Rijpikerwaard
zich voor zijn venster te verbazen, toen hij
daar eensklaps de rouwklok uit de stad
hoorde. 'Wat zal er geschied zijn?' vroeg hij
zich af. Hij kon zich niet voorstellen wie er in
IJsselstein gestorven mocht wezen. 'Kees!'
riep hij naar de knecht, 'ga eens gauw naar
de stad, en vraag de burgemeester, wie er
dood is!' - Wat een hartelijke belangstelling,
nietwaar? - De knecht, monter als immer,
zette zijn stap naar de stad. Hij kwam de
poort binnen, waar mensen hem met knol-
ogen bezagen, waar een brandewijndrinker
omtuimelde, bij het zien van hem. Kees
lachte. Hij begreep niets van de gillende
vrouwen, die eibleek van elkander stoven,
als hij er eentje met een zoen wilde verrassen

- de mannen, die
zich bekrusten
voor zijn knipoog...
Kees grinnikte en
liep rechtdoor naar
de burgemeester.
Die stond nog op
straat, diep onder
de indruk naar het
luiden van de klok

De huidige boerderij, kort na de bouw in 1889.

Het huis Rijpikerwaard stond daar tot ca. 1789. Daarna is op dezelfde plek een boerderij gebouwd welke in 1889 is afgebroken. De fundering van de oude voorgevel van het Huis deed dienst als beschoeiing voor de gracht.

te luisteren. Toen hij zijn ogen opsloeg en
Kees de knecht aanschouwde, werd hij zo
wit alsof hijzelf een lijk begon te worden.
'Kees!...' stamelde hij, 'wat k-kom je d-
doen?... Wat heb ik je m-m-mis-daan,
Kees?... Ben je dan niet d-dood gegaan...?'

Daar stond Kees, bruin en met een kleur
van het haastige lopen. 'Nee, meneer, het
was de andere aap,' zei hij. 'Mijn meester
dacht, u zachtkens te laten weten, dat het
diertje is gestorven!' Er trok een rare grinnik
om burgemeesters mond, toen hij ten
spoedigste het luiden liet staken. Het
verdriet op straat moest subiet gedempt zijn,
wat heel moeilijk was. Er waren die dag veel
mannen op te monteren en vrouwen te
troosten. Men zegt, dat Kees daar ijverig bij
hielp. Het zal hem wel genoeg hebben
gedaan - hij was zo hulpvaardig!! Doch hij
lachte hardop, en zei: 'Hahaha, die
apenluiers!...' Een gevaarlijk woord en
onaardig van hem; want IJsselstein had nog
geen bijnaam... Men wilde het hem om zijn
lieve leven wel vergeven. Maar de wind nam

het woord, en
voerde het om en
om en om over het
land in 't rond - -
en het blijkt nooit
verklonken te zijn.
Nog hoort men
soms hier of daar
in de buurt: '... die
Apenluiers...'

De apenluiders van IJsselstein

door Herman de Man

Even buiten de stad IJsselstein, tussen de wallen en de Doorslag, waar de Hollandsche IJssel een elleboogbocht maakt, staat een renaissance-heerenhuis, omgeven met een deftig, symetrisch aangelegd park, het Apen-Stein. Het is volstrekt geen Riddergoed, wel het oorspronkelijke kasteel het Stein, dat er heel veel vroeger een halve kilometer verder stond, maar de IJsselsteiners houden er het voor en ik vraag U vriendelijk, hen in die waan te laten, want ze zijn er zo trotsch op, als een HBS-nufje oprijver met een snor.

In dat heerenhuis woonde een dame, die reumatisch en daarom altijd uit haar humeur was. In welk jaar dit alles gebeurde, weet ik niet; dat komt er trouwens niet zo precies op aan; Flip Koeiemoes, de oudheidkundige

bedelaar heeft mij de geschiedenis verteld en Flip is betrouwbaar. Die dame nu had een neef, Cornelis Vredenborgh en als die in de vakantie op het Stein kwam, werden alle boden van het huis gezoend, dan werd Florimond de jachtsetter uit zijn kennel gehaald, dan werd er gedraafd en gezongen

en dit alles natuurlijk niet door de reumatische dame maar door den neef. Zoo ongeveer de over-betovergrootvader van den tegenwoordigen Flip Koeiemoes, die ook bedelaar was (bedelaar zijn, was erfelijk in zijn familie) kende den neef goed, want hij kreeg er wel eens een schelling van en dan kon deze best velen, dat Flip er dadelijk enkele pierenverschrikkertjes voor kocht. 'Nou meneer!' vertelde Flip mij; 'Die ouwe mevrouw is toen subiet het hoekje omgegaan en de neef erfde.

moet hij zoo blij geweest zijn, dat hij met z'n vrienden in een open koets, met zes witte paarden ervoor, naar IJsselstein kwam rijden. Z'n tante was toen allang begraven, want hij wist alleen maar van den notaris, dat ze dood was. Nu zal die snuiter dat wel eerder geweten hebben, maar

ik denk zoo dat hij niet van begrafenissen hield. Aan al die narigheid heb je ook niet veel als je in je ziel eigenlijk vroolijk bent nietwaar meneer?' Ik knikte.

'Nou en toen heeft-ie een erge zware zerk gekocht en op haar graf laten leggen. Die leit er nog zeggen ze. Toen kwam hij op

Rijpikkerwaard met gracht en Utrechtseweg in 1955. Rechts van de dijk de oude slotgracht. Red.

't huis wonen en voor 't werkvolk moét hij erg best geweest zijn, dat moet gezegd worden. Ze hebben hem eerst in den Raad van IJsselstein gekozen; ziet U, omdat hij nogal wat in de melk te brokkelen had; mij zullen ze niet kiezen, want ik kan niks weggeven, daar heb je 't. Hij mocht zich nu Cornelis Vredenborgh tot IJsselstein noemen, want het Huis ligt binnen de Ambachtsheerlijkheid. Hij deed veel goeds; van hem is het oude hofje in de Achterstraat en op andere manieren gaf hij ook nog veel weg; soms zoomaar - als niemand er erg in had. Maar hij werd wel vijftig jaar en trouwen deed hij niet. Daarom dachten ze in IJsselstein: onze meneer de Baron wordt een ouwe vrijer, net als z'n tante zaliger. Die gekke streken met de meiden had hij verleerd, zeiden ze - maar daar gelooft Flip Koeiemoes niet aan. Wie de meisjes zoent als hij twintig is, doet het ook, al is hij vijftig, wat jij meneer? Maar er werd natuurlijk nooit iets van gehoord - nou ja, hij was de baas he'. 'Toen kwam op een keer een vriend van den Baron, een erge lange, een beetje verbruinde, meneer uit de Oost terug, en meneer de Baron nam hem met z'n familie op 't Huis. Hij had een vrouw, of eigenlijk een vrouwtje (want ze was bar klein) die was zoo bruin als koffie en negen

kinders had hij en een aap. Dat kleine bruine vrouwtje was erg bang voor alles, maar de kinderen niet, die liepen door IJsselstein of de heele stad van hun was. En de aap was er altijd bij en die deed veel kwaad. Wel betaalde meneer de Baron alles wat er

vernield werd, maar de schrik die dat vieze beest de menschen op het lijf joeg, was met geen gou-tientjes te betalen'. 'Het oudste meisje was precies haar Moeder, net zoo schuw, maar erg mooi. D'r hangt van haar nog een portret in 't Huis, ga zelf maar eens kijken. Je zou d'r, als je kon, zoo uit de lijst halen, en meenemen, zoo'n lief beesie. En nu is 't gebeurd, dat meneer de Baron op z'n ouwen dag nog verliefd is geworden op dat Indisch kindje en toen gingen ze trouwen. Heel IJsselstein vlagde en Meneer de Baron gaf een schoolfeest en aan ieder gezin een dubbele krentemik en een daalder aan het manvolk, om kermis mee te vieren. En de kinderen op school hebben voor den Baron en het nieuwe kleine mevrouwje gezongen van 'lang zullen ze leven!' en nog veuls meer. Als na een poosje dat heele Indische stelletje wegtrok, bleef het oudste meisje over, met haar man en den aap'. 'Maar nou moet het van mijn hart, dat de Baron voor z'n vrouw een aap van een kerel moet

geweest zijn. Want hij dronk in die dagen nog al veel en als hij wat op had, was hij zoo ruw als een hengst. Iedereen in de stad hield direct al van de nieuwe mevrouw. Ze werd zoo stil en zoo droevig en wie dat zagen werden kwaad op den Baron en zeiden dat hij al niet beter was dan z'n

aap. Van dat hij dat te hooren kwam, wier hij zoo boos, meneer, dat hij zwoer den kerel die hem aap genoemd had met z'n hondenzweep blauw te ranselen. En dat was precies de verkeerde manier want de lui die 's avonds praatbeurs houden op de bank

De Utrechtseweg omstreeks 1950, net voor Rijpckerwaard, gezien in de richting van Utrecht. Links de vermoedelijke plaats van het galgenveld. Vaag op de achtergrond de boerderij. Red.

onder de IJsselpoort hoorden dat en die zeiden tegen mekaar - 't is een aap en hij zal aap hieten.' Daar was niets meer aan te doen. De Baron zei aan den Diender, dat hij de lui die hem achter z'n rug uitscholden voor 't gerecht moest dagen, en de Diender zei - jawel meneer de Baron - en schold achter z'n rug even hard mee'.

'En op een keer ging ineens de aap dood, zeker aan de apenziekte. Weet je wat dat is meneer? Nee? Nou dat is zooveel als dat je wat in je kop krijgt mieren van de pierenverschrikkers. Dan ga je naar 't ziekenhuis, 't is zooiets als de dulte bij de honden. De tuinman moest hem in de voortuin begraven en op z'n graf een eikenboompje zetten. Die boom staat er nog en is bar dik geworden meneer. Apenvleesch schijnt dus goeie mest te zijn. Maar nu wil 't geval dat ze in IJsselstein hoorden, dat Kees de Aap dood was, en toen meenden ze dat het de Baron was. Maar 't was de Kees, die altijd z'n buik zat te bekrabben als er iemand binnenkwam.

En de klokluiers moesten alle drie de klokken laaien, want het was voor een Raadslid en een Ambachtsheer. Zo waren ze nog altijd aan 't klokkemelken, toen opeens meneer Kees het IJsselpoortje binnenkwam, met, naar z'n gewoonte, een eiken knuppel in z'n hand.

Nelemeu van Gijsbert den Dikke zat net op haar stoep aan 't mandebreien. 'He Nelemeu' riep Kees, boven het klokkenlawaai uit; 'Waarom laaien de klokken zoo?' Nelemeu schrok zoo, dat ze haar rokken over haar hoofd sloeg en naar binnen vloog. 'Een geest! Een geest!' gilde

ze, overal tegenaan botsend, want ze kon niks niemandal door die baaien rokken zien. Kees de Aap snapte er niets van. Hij duwde Nelemeu's onderdeurtje open en wierp er lachend een handje duiten doorheen. Toen stapte hij fluitend verder, met z'n vingers in zijn vestje en den stok onder de arm. In de Achterstraat meende hij zingen te hooren. Eerst dacht hij dat het de naklank van de klokken was, maar neen - dat was zingen. Waar gezongen werd, moest Kees zijn. Maar hoorde hij het wel goed? Z'n dik gezicht werd zo rood als een baksteen, echt waar meneer, als een baksteen!. Hij boorde eerst nog eens z'n ooren uit, zomaar op straat met zijn pinken maar dat veranderde niets aan wat hij hoorde. Ze zongen

*Kees de Aap is dood
Kees de Aap is dood
En zijn wijfie krijgt het lood*

Toen verscheen Kees, met driftige stappen in de Achterstraat. Meneer ik zeg je

Rijpickewaard anno 1990. Ingeklemd tussen verkeerswegen vormt het een blijvende herinnering aan de Apenlegende. Red.

ze schrokken zich stijf. Ik zou het niet zoo goed weten, maar de Grootvader van Vaders Vader, of misschien was het wel diens Vader, had het liedje gemaakt en danste er bij in een kring. Die mocht nadien nooit meer op 't Huis komen voor een duit. Zoo komt het nou, dat ze ons IJsselsteiners altijd apeluiers

noemen en al zeg ik het zelf, je kan me niet giftiger maken, dan me daarvoor uit te schelden'. Flip was uitverteld en keek eens schuin naar me op, hoe ik z'n verhaal opvatte. Ik gaf hem een kwartje. Hij bezwoer me, dat God mij in mijn kinderen voor dat kwartje zegenen zou. Het zij zoo.

'Weecht wel doet ellick recht'

Geschiedenis van het wegen te IJsselstein

door L. Murk

Door de ontwikkeling van de techniek, de productie van professionele weegtoestellen, het steeds groter wordend aanbod van goederen die gewogen moesten worden en de niet onbelangrijke wijziging van het waagrecht, waaronder de heffing van accijnzen, is de functie van de stadswaag verdwenen. De IJsselsteinse Stadswaag aan de Benschopperstraat werd in de jaren zestig gesloten. De laatste waagmeester Johannes Willem Geurts gaf, na controle van inventaris en staat van onderhoud, op 19 februari 1963 de sleutel terug aan het gemeentebestuur. Het doek was na ruim 400 jaar gevallen.

Er gingen meerdere jaren voorbij voordat een goede bestemming voor deze ruimte werd gevonden. In de tussentijd functioneerde het als opslagplaats van diverse goederen.

Waarschijnlijk is dit de reden dat de gehele oorspronkelijke inventaris van de stadswaag her en der verspreid raakte en zodoende geruisloos verdween. Toen de brandweerkazerne aan de Doelenstraat in 1974 werden gesloopt, ontdekte een lid van de vrijwillige brandweer bij het leeghalen van de zolder tussen een hoeveelheid oud ijzer, de originele *kleine balans*, ook wel *evenaar* genoemd. Deze balans werd opgeknapt en kreeg een ludieke functie in de nieuwe brandweerkazerne. Maar toen in 1981 de heropgerichte IJsselsteinse VVV huisvesting kreeg in de oude Stadswaag, mocht de kleine balans daar weer terugkomen en kon in zijn oude luister worden opgehangen. Er was echter ook een *grote balans* en hoe het daarmee verliep is onbekend.

De bovenverdieping van de Stadswaag, thans 'de Bovenwaag' geheten, is nu in gebruik

als documentatiecentrum van de Historische Kring. Door een samenloop van omstandigheden is sinds kort de *oude balans* weer terecht. De HKIJ wist te bewerkstelligen dat dit belangrijke stuk weer op zijn oude stek kon terugkeren. Dit voorval, samen met het jubileum van de VVV is reden om de Stadswaag weer in de belangstelling te plaatsen.

Inleiding

In de 13e en 14e eeuw toen verschillende bewoningskernen zich uitbreidden tot steden leidde dit ook tot het samenbrengen van landbouw, nijverheid en handel. Zo ontstonden de markten waar kooplieden en kopers met elkaar zaken deden. Het was daarbij belangrijk dat gewicht en inhoud van de gekochte waar precies werd vastgesteld. Om hieraan te kunnen voldoen werd door de overheid de publieke (stads-)Waag in het leven geroepen. Deze koopmanswaag voldeed aan een grote behoefte en had een grote toekomst. De bloei van de handel heeft dus de stoot gegeven voor het oprichten van publieke wagen door de plaatselijke overheden, die hiertoe weer het recht kregen van hogere overheidsinstanties. De exploitatie van de Waag kon aan derden worden overgedragen.

De eerste IJsselsteinse Waag is waarschijnlijk gebouwd in 1599. Maar gezien het feit dat de stad daarvoor ook al als handelsstad dienst deed, mag men aannemen dat de inrichting van vroegere datum zal zijn. Of het stadsbestuur de exploitatie in eigen hand hield is niet bekend. Mogelijk werd dit toen ook al aan particulieren verpacht. De opbrengst van de pacht verdween meestal in de kas van de

Schutterij, die deze gelden gebruikte om de kosten verbonden aan de stadsverdediging te kunnen betalen.

De functie van de Waag

Voor de overheid was de goederenhandel van groot belang ter verkrijging van accijnzen

of belastinggelden. De stadswaag vervulde daarbij een belangrijke functie. Voor veel handels-goederen was officieel vastgesteld boven welke hoeveelheid het verplicht was om in de Waag te laten wegen. De grens waarboven gewone droge handelsgoederen uitsluitend centraal via de Waag werden verhandeld, was in IJsselstein 50 pond. Die grens was vanzelfsprekend enigszins afhankelijk van de aard en waarde van de goederen. Voor meer kostbare zaken als kleurstoffen, zijde, specerijen, kruiden en andere drogerijen, golden andere regels dan bijvoorbeeld voor graan, zout, metalen, hop, vlas, touwwerk en wol. Een goed stedelijk beheer

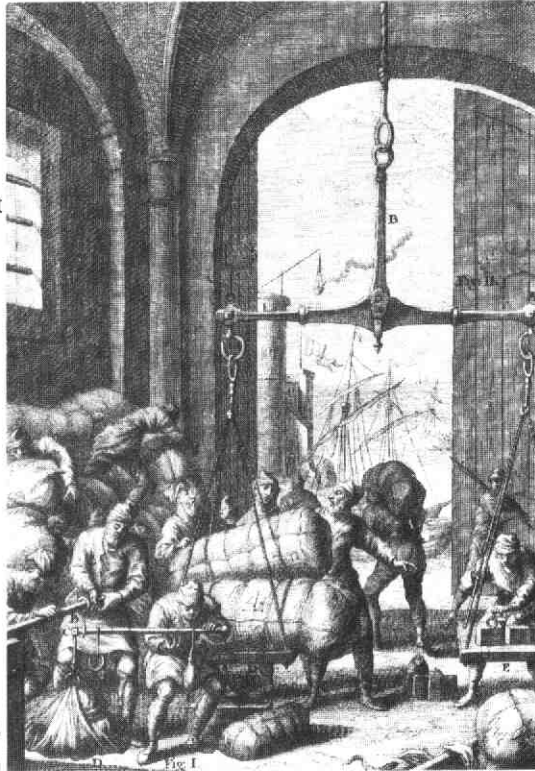
van en toezicht op de Waag waren daarbij uiteraard onontbeerlijk. Vooral vlas en hennep werden via de Waag in deze buurt verhandeld. En vanwege het weidegebied ook veel zuivelproducten. Alleen voor kleinvee dat gewogen moest worden en voor kaas hebben meer algemeen geldende regels te bestaan. Naast de Waag, waar goederen niet werden verhandeld doch meestal slechts gewogen, was er soms een marktgebeuren. Als regel werd hier over de kwaliteit van de goederen beslist en werd de aan- en verkoop financieel afgehandeld.

Goederen werden echter ook gewogen en gemeten om de accijnzen die de stad erover hief

te kunnen vaststellen. De Waag was echter niet alleen noodzakelijk voor het goede verloop van de handel en de correcte heffing van accijnzen. De stad kon ook direct voordeel van het wegen hebben. De kooplieden moesten ervoor betalen en dat kon flink oplopen. Het waagrecht was oorspronkelijk in handen van het stadsbestuur.

Het was een officieel recht en daarom wilden particulieren het graag voor een redelijk bedrag pachten. De beslissing om te pachten werd beïnvloed door de hoogte van de gevraagde, respectievelijk geboden pachtsom. Immers omdat de pacht soms voor jaren achtereen werd aangegaan, konden bij verloop van de handel of door andere onvoorziene tegenvallers er voor de pachter grote financiële problemen ontstaan. Welke voordelen bood de Waag aan het stadsbestuur, c.q. pachter? Op de eerste plaats werd door de verplichte weging van openbaar verkochte goederen op de publieke Waag knoeierijen met gewichten en dergelijke

voorkomen. Voorts bestond, gezien het belang van een zuiver gewicht voor de koopman, de verwachting dat de aanwezigheid van een Waag handel zou aantrekken. En hoe meer controle door de overheid, hoe groter de aantrekkingskracht van kopers en verkopers, zo luidde de redenering. Tenslotte zou de Waag voor behoorlijke winsten kunnen zorgen en dat was niet zo'n onbelangrijk motief. Voor het wegen moest worden betaald. Uiteraard waren er voor de eigenaar/pachter van de Waag kosten verbonden. Bijvoorbeeld onderhoud, afschrijving van de gebouwen en niet te vergeten de post arbeidsloon.

*Het wegen van goederen met een grote balans, 1760.
Georg Lichtensteger*

Het waaggebouw

Het vermoedelijk eerste officiële waaggebouw in IJsselstein dateert van 1599 en heeft ook gestaan op de plaats van het huidige. Hier zijn geen schriftelijke bewijzen van. Wel is in de tegenwoordige Waag een steen aangebracht welke afkomstig is uit de oude Waag en hierop staat behalve het jaartal 1599:

“WEECHT WEL DOET ELLICK RECHT”.

In de achttiende eeuw zijn slechts enkele waaggebouwen nieuw gebouwd. O.a. Delft, Dokkum, Zaltbommel en IJsselstein.

De echt grote monumentale gebouwen zijn meestal uit vroegere perioden. Dit wil niet zeggen, dat de jongere gebouwen geen sieraad voor de stad zouden kunnen zijn; inteedeel.

Uit de oude archieven vernemen wij dat in 1762 de IJsselsteinse Stadswaag een grondige opknapbeurt nodig had, maar dat de benodigde gelden ontbraken. Er gaat een verzoek uit naar de Baronie en de Schout van Benschop en Noord Polsbroek om een geldelijke bijdrage. Men achtte dit billijk *‘omdat de Stadt tot op heden alle kosten zelf heeft gedragen, terwijl de Baronie ook profiteerde van de Waag’*.

In antwoord op dit verzoek opperde de Schout van Benschop de suggestie om de Waag niet voor vier jaar te verhuuren maar voor twee jaar. Mogelijk zou dit meer geld opbrengen. Toch wordt de Waag weer verhuurd voor vier jaar aan *Willem van Os* voor de somma van 270 Beijersche guldens. Willem van Os was van beroep schipper en kon kennelijk gemakkelijk het een met het ander combineren. Veel goederen werden immers door hem met de trekschuit aangevoerd.

Dat de reparaties welke in 1762 werden uitgevoerd tekort waren geschoten, mag blijken uit de vergadering van het Stadsbestuur van 20 november 1779 waar over de Waag wordt gesproken: *‘Dat het gebouw van de Nieuwe Waag en Stadskinder Werkhuis en School, afgemaakt sijnde en door de metselaar van Oosten en de timmerman van Zijll de kosten voor het aandeel des waags in deze vertimmeringe opgenomen, en begroot sijnde op ene somma van f 2.100,00’*.

Gelijktijdig wordt dan met het bestuur van de Baronie overeengekomen, dat ook deze laatste de premie zal voldoen. Dit zou dan ook het bewijs kunnen zijn dat er in de Baronie verder geen Waag aanwezig is.

Uit bovenstaande blijkt dat het gebouw meer functies kreeg. Men bouwde gelijktijdig ook een ruimte voor de stadskinderschool en kinderwerkhuus. Deze beslissing van het stadsbestuur hield in, dat er een school kwam voor kinderen uit arme gezinnen die les kregen in lezen, schrijven en rekenen, maar die hier tevens moesten werken om de kosten van de school te dekken. (De HKIJ hoopt t.z.t. nog meer uitgebreid op deze Stadskinderschool en werkhuus terug te komen.)

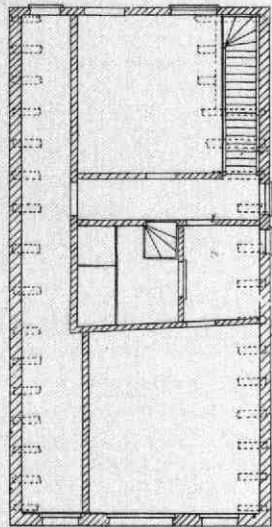
De naam van de architect is niet bekend. Toch mag men aannemen, dat waarschijnlijk de beroemde architect van der Stolk hier wel wat mee te maken heeft gehad omdat hij in deze periode veel werk in opdracht van het stadsbestuur heeft verricht. De grootte van het waaggebouw was afgestemd op de omvang van de handel in de stad. De Waag zelf had in principe alleen een ruimte op de begane grond nodig, waar de weegtoestellen opgehangen konden worden en dergelijke. De lokaliteit daarnaast, de boven- verdieping en zolder waren bestemd voor de stadskinderschool en -werkhuus.

We nemen nu een sprong in de geschiedenis.

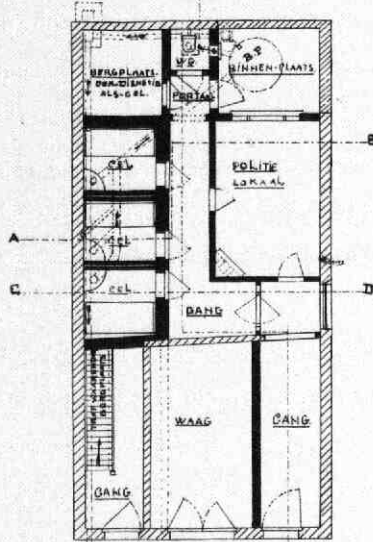
In de achttiende en eerste helft van de negentiende eeuw werden waaggebouwen nog gezien als de meer belangrijke gebouwen van de stad. Langzamerhand nam dit aanzien wat af. De stadskinderschool verdween en de bovenverdieping kreeg een bestemming als gasthuus en maakte deel uit van het Ewoudsgasthuus. De kosten van het onderhoud werden steeds hoger doordat de kapconstructie

ONTVANGER REGISTRATIE
J. SSELSTEIN

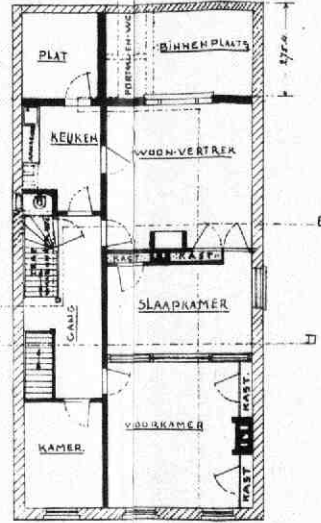
VERBOUWING VAN HET STADS WAAGGEBOUW. SCHAAAL 1:100.

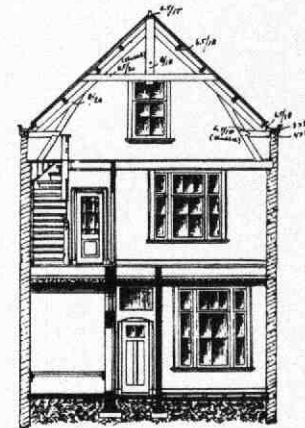
BEGANE GROND - BESTAANDE

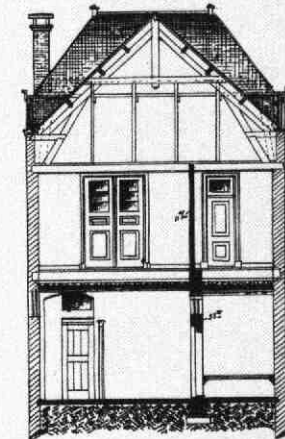
BEGANE GROND NIEUWE

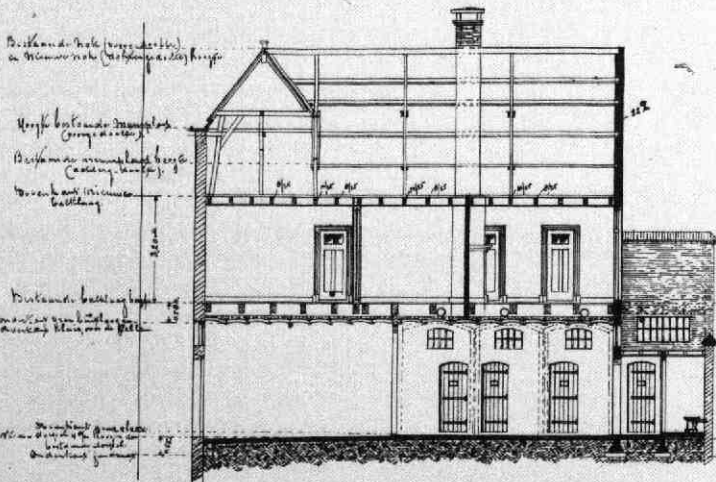
1^e VERDIEPING

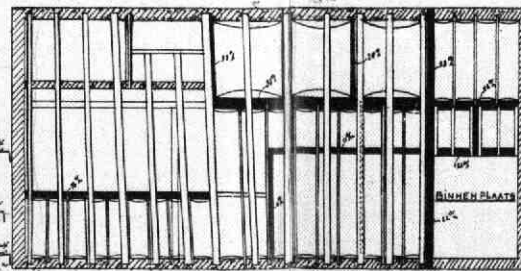
GEZICHT-OVER-AB

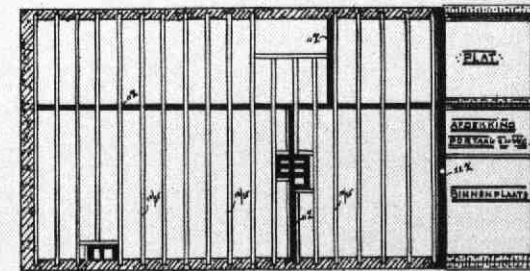
GEZICHT-OVER-CD

GEZICHT-OVER-EF

BALKGROND 1^e VERDIEPING

BALKGROND-ZOLDERVERDIEPING

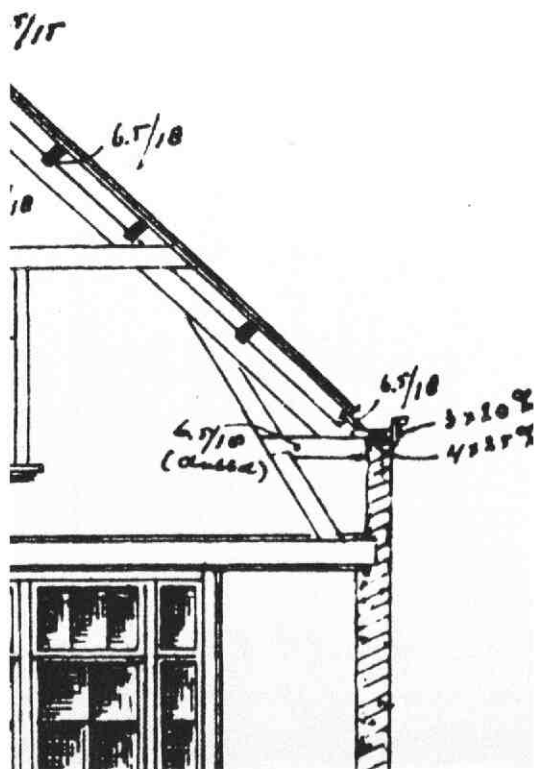
BESTAANDE MUREN
NIEUW METSELUERK

J. SSELSTEIN APRIL 1924

Tekening uit 1924 van de verbouwing van het waagebouw tot politiebureau

gedeeltelijk moest worden vernieuwd en nieuwe dakpannen moesten worden aangebracht.

In 1894 moest er een nieuwe houten en zinken dakgoot komen, welke toen f 225,00 heeft gekost. (Zie tekening).

Inmiddels werd de bovenverdieping gebruikt door de *burgerwacht*, wat ook niet veel geld in het laatje bracht. Een grote ingrijpende verbouwing vond plaats in 1924. Toen besliste het gemeentebestuur om de politie in het waaggebouw te huisvesten. Het moest voldoen aan de eisen van de tijd. Het gehele gebouw, behalve de hal waar de Waag was, ging veranderen (zie tekening vorige pagina's). Op de begane grond werd het gedeelte rechts van de Waag (het voormalige stadskinderwerkhuus) verbouwd tot politiebureau met drie eenpersoonscellen en een cel voor meerdere personen. De eerste verdieping (de voormalige stadskinderschool), met de ingang links van de Waag, werd geheel verbouwd tot dienstwoning voor een politiefunctionaris. De politiepost heeft dienst gedaan tot circa 1956. Nadien heeft het

gebouw meerdere bestemmingen gehad. Het kantoor van de gemeente-ontvanger was er gehuisvest ten tijde van de explosieve groei van IJsselstein in de jaren 1965 - 1975. Begin tachtiger jaren zetelde er de Opbouwwerker en daarna kreeg de plaatselijke VVV hier zijn thuis. De bovenverdieping heeft nog tot 1983 dienst gedaan als woning. Hierna heeft de verdieping een lange periode leeggestaan. Maar na een grondige opknappbeurt heeft de Historische Kring in 1989 deze ruimte in gebruik kunnen nemen voor als documentatiecentrum. We noemen het nu 'de Bovenwaag'.

Bij de monumenteninventarisatie van IJsselstein in 1989 heeft het gebouw als plaatselijk monument de hoogste waardering gekregen. Op pagina 128 van de uitgave van deze inventarisaie lezen we:

Het pand gedekt met een blauw samengesteld dak heeft in het midden een grote dubbele toegangsdeur in classicistische stijl, omgeven door natuurstenen blokken. De overige deuren en vensters hebben een vlakke omlijsting. Boven de vensters staat in natuursteen uitgehakt: 'gasthuus' en 'stadswaag', in de verdieping 'MDCC' en 'LXXIV', met in het midden het stadswapen, omgeven door guirlandes. In het interieur is een gevelsteen uit de oude waag opgenomen met de tekst: '1599 weecht wel doet ellick recht'. Archief: GAIJ S 2439-363; B 4041. Lit.: 11.

De vormen en het materiaal van de gewichten

De gewichten die in een Waag voor de meeste handelsgoederen gebruikt werden waren vrijwel steeds gemaakt van ijzer, dat ter bescherming tegen roest van een laagje olie was voorzien. Slechts gewichten die voor kostbare goederen werden gebruikt waren van brons of van messing. De ijzeren gewichten hebben een cilindrische vorm die iets taps naar boven toeloopt. Ze zijn voorzien van een stevig handvat. De kleinere geelkoperen messing gewichten waren ook vaak van een enigszins tapse cilindrische vorm, meestal voorzien van een dunne, iets uitstekende bovenrand, maar vele ander vormen waren ook toegestaan. Een enkele keer komt men in een waaggebouw nog stenen 'gewichten' tegen. Deze werden

Huidige aanzicht van de Waag

De gewichten welke nu tot de inventarisatie behoren.

uitsluitend gebruikt om te tarreren, niet om te wegen, en mogen dus in feite niet als gewichten worden aangemerkt. Onder tarreren verstaat men het wegen van het verpakkingsmateriaal van de handelsgoederen. In 1820 werd het metrieke stelsel ingevoerd en werden alle oude gewichten afgeschaft. Tot 1820 gebruikten de meeste steden een eigen pond, dat van stad tot stad wel tot 6% in massa kon verschillen met dat van Amsterdam. Hoewel de absolute waarde van hun pond voor het stadsbestuur geldelijk bezien niet erg interessant was, voelde het zich toch verplicht om ook daar toezicht op uit te oefenen, omdat het voor de onderlinge handel tussen de steden van belang was dat er met de massa's niet geknoeid werd.

Nederland maakte in 1820 een eind aan de verschillende stedelijke gewichten. Toen werden ook nieuwe namen voorgeschreven. Wat in 1820 echter nog een Nederlands ounce heette, werd in 1870 een hektogram, in 1912 een ons en in 1939 uiteindelijk 100 gram. De massa van de ijzeren gewichten diende als regel beperkt te zijn tot 1, 2, 5, 10, 20 en 50 kilogram.

De controle van de gewichten werd ook vroeger door een speciale ijkmeester uitgevoerd.

Voor de maximale toelaatbare afwijking was in de vóór-metrieke tijd echter vaak geen formeel voorschrift voorhanden; de ervaring van de ijker bleek dan van doorslaggevend belang. Ten teken van goedkeuring werden de gewichten vervolgens met een voorgeschreven stempel geijkt. In 1820 werden landelijke arrondissementsijkers benoemd, die allen dezelfde jaarletters moesten gebruiken. In 1870 werden de ijkers verbonden aan negentien nieuw opgerichte ijkkantoren, die intussen tot vijf zijn gecentraliseerd.

Tot de zestigerjaren van onze 20e eeuw werd er één keer per jaar bij advertentie een melding gedaan dat er op een bepaalde dag gelegenheid was tot het laten ijken van maten en gewichten in de stadswaag. Iedere koopman of winkelier toog op die bewuste datum naar de Waag. Daar was een ambtenaar uit Utrecht van het ijkwezen, die ijkte dan de aangeboden maten en gewichten. Uiteraard tegen een zekere betaling. In de Waag zijn nog meerdere originele gewichten aanwezig.

Uit de diverse inventarislijsten blijkt dat er regelmatig nieuwe gewichten werden aangeschaft.

In 1849 4 stuks ijzeren gewichten elk van 50 kilo

- 5 stuks idem van 25 kilo
- 1 stuks idem van 12 kilo
- 1 stuks idem van 7 kilo
- 1 stuks idem van 5 kilo
- 1 stuks idem van 2 kilo
- 1 stuks idem van 1 kilo

In 1869 is die van 12 kilo vervangen door 10 kilo en het gewicht van 7 kilo komt daarna niet meer voor.

In 1902 14 stuks ijzeren gewichten van elk 25 kilo

- 1 stuks idem van 20 kilo
- 1 stuks idem van 10 kilo
- 1 stuks idem van 5 kilo
- 1 stuks idem van 2 kilo
- 1 stuks idem van 1 kilo

In 1991 zijn nog aanwezig:

- 1 stuks van 50 kg
- 6 stuks van 25 kg
- 3 stuks van 10 kg
- 5 stuks van 5 kg
- 5 stuks van 2 kg
- 2 stuks van 1 kg

Tevens 3 ijzeren krukgewichten waarvan

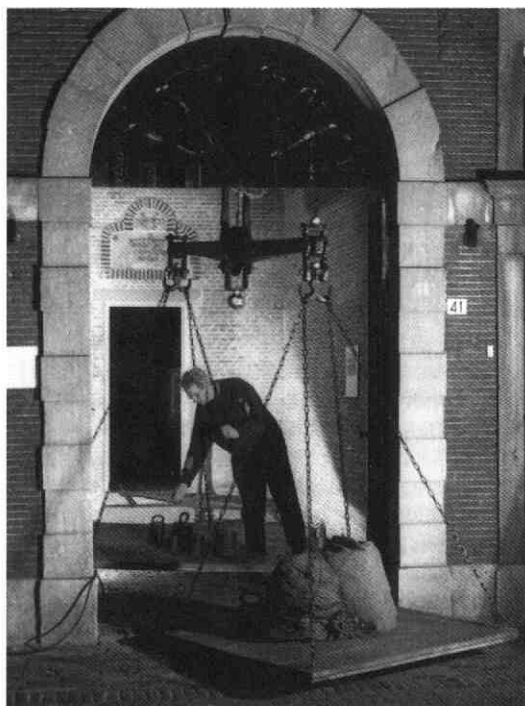
- 1 stuks van 1 kg
- 1 stuks van 0,5 kg
- 1 stuks van 0,25 kg

Bovendien zijn er nog 3 zeshoekige gewichten met ring, waarvan

- 2 stuks van 5 kg
- 1 stuks van 2 kg

De balansen

Voor het redelijk nauwkeurig wegen van massa's van 5 kg en meer gebruikte men al in het tweede millennium voor Chr. gelijkarmige jukbalansen, ook wel 'evenaars' genoemd. Ze komen voor tot een lengte van ruim drie meter. De nauwkeurigheid van een evenaar wordt bepaald door haar massa, haar doorbuiging en de wrijving in de drie draaipunten. Om grote massa's te kunnen dragen zonder veel doorbuiging, moest men van hout afzien en diende men een niet te dik, maar hoog en naar

De grote balans in werking.

de uiteinden taps toelopen ijzeren juk te gebruiken van voldoende stijfheid.

Aan het einde van de 16e eeuw ontdekten men dat de wrijving van de centrale as aanzienlijk kon worden verminderd door haar uit gehard staal te maken, met een vrij scherpe onderkant, die draaide op een hard, glad oppervlak. Spoedig daarna werden de koorden van de balansschalen niet meer met hun lussen in een soort haak aan het juk-uiteinde opgehangen, maar werden die haken eveneens vervangen door scherpe, driehoekige assen. Aan elke as werden twee haken voor het ophangen van de touwen van de schalen bevestigd. Een weegschaal met zulke haken is internationaal bekend onder de naam 'Hollandse balans'. De oudste ons bekende Hollandse balansen dateren van omstreeks 1600.

De nauwkeurigheid van weging met goede gewichten en een Hollandse balans is beter dan een half procent. De centrale as van het balansjuk is opgehangen in een zogenaamde schaar. In de regel is die ook van ijzer gemaakt. Ze werd aan een stevige balk bevestigd en diende om een verticale as draaibaar te zijn.

Om moeizaam gesjouw met zware lasten te beperken, werden de meeste weegschalen zo dicht mogelijk bij de grote deuren opgehangen. In sommige waaggebouwen is bovendien een speciale constructie aanwezig, waarbij de ophanging van de balans zo verschoven kan worden, dat één balansarm met schaal door de poort naar buiten steekt tot vlakbij de wagen waarin de lasten werden aangevoerd. In IJsselstein hangt de schaar onderaan een klein, tweewielig wagentje, dat met behulp van geleide wielen over een houten balk ruim drie meter verschoven kan worden, zodat men buiten kan wegen. Dit werd ondermeer gedaan als er varkens gewogen moesten worden.

De grote balans van de IJsselsteinse Waag dateert van 1764. Het jaartal is in het ijzer geslagen. Ook duidelijk zichtbaar zijn de initialen IR van de smid, mogelijk tevens ijkmeester. Met grotere letters en cijfers is in het ijzer geslagen: "H.L.M. A° 1779. Deze datum komt overeen met de nieuwbouw van de Waag. Vermoedelijk is de balans toen opnieuw geijkt. De totale lengte van het weegtoestel is 260 cm. In zijn soort een grote.

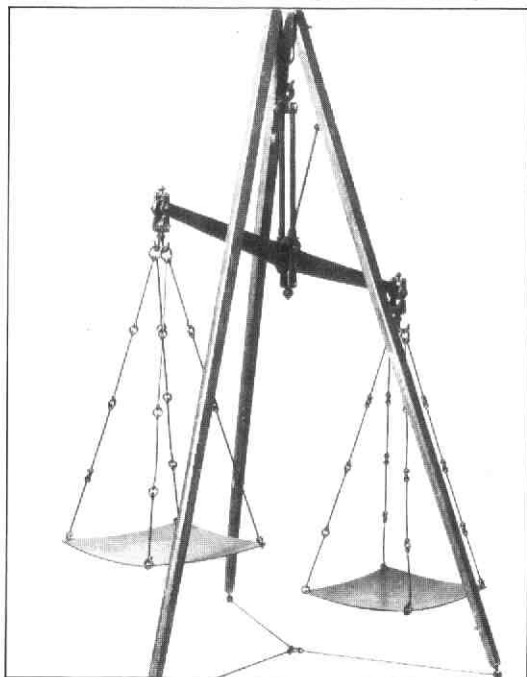
Na de nieuwbouw van de huidige Waag in 1779 werd de balans zeer waarschijnlijk geheel gereviseerd en opnieuw geijkt en weer voorzien van initialen en het jaartal 1779. Het is jammer dat de schalen niet meer origineel zijn. De schaal met er rond omheen een hek voor het wegen van de varkens en schapen is niet meer aanwezig. Op de inventarislijsten van 1849 en 1869 staat vermeld:

"Twee ijzeren balansen met twee paar houten schalen, waarvan de twee kleinsten onbruikbaar zijn"

Om in bepaalde gevallen ook buiten het waaggebouw te kunnen wegen, dit mocht alleen met toestemming van de burgemeester, gebruikte men een eenvoudige driepotige stelling van ongeveer 2 à 3 meter hoog 'pikkel' genoemd. Deze was gemakkelijk te dragen.

Hiervoor diende de *kleine* balans. Deze kleine balans, lang 170 cm, is gedateerd met het jaartal 1661 en voorzien van een merkteken.

Op het zuiver wegen van de balans werd ook van overheidswege controle uitgeoefend. Maar in tegenstelling met het ijken van maten en gewichten bestond hiervoor geen vast termijn.

Kleine balans, vrijstaand weegtoestel en schalen.

Waagmeesters en reglementen

Omdat het wegen van de vele goederen verplicht was, zorgde de Waag ook voor de nodige werkgelegenheid. De werkzaamheden kon het stadsbestuur in eigen hand houden. Maar omdat dit toch veel organisatie vereiste, werd de zaak uitbesteed aan particuliere ondernemers. Tegen een bepaald bedrag kon men de waagrechten dan pachten en na beëdigd te zijn werd men 'waagmeester'.

Het aanbesteden van de waagverpachting gebeurde altijd in het openbaar en de hoogst biedende kreeg dan voor 4 of soms ook 6 jaar de

Waag in pacht. Zoals eerder vermeld was de eerste waagmeester van de nieuwe Waag in 1779 Willem van Os, van beroep schipper. De waagmeester had meestal nog een ander beroep. Zo komen wij verschillende van die beroepen tegen: Logementhouder, schipper, slager, slijter, winkelier, koperslager, koopman, fruithandelaar

De uitgeschoven balans

en caféhouder,

De laatste waagmeester was dus Joh. Willem (in de volksmond "Jopie") Geurts.

Uit de archieven blijkt dat de Waag het meest werd gepacht door drie families, t.w.: van Os, Benschop en Geurts. Het wisselde wel eens tussen deze families. Maar sinds 1849 blijkt het steeds een Geurts geweest te zijn. In 1849 wordt getekend met J. Geurts. In 1893 de Erven Geurts. In 1906 Johannes Antonius Geurts en

Robertus Lambertus Geurts. In 1937 eveneens Johannes Antonius Geurts. Tenslotte in 1960 de meergenoemde Johannes Willem Geurts.

Alles wat in en rond de Waag plaats vond was door de overheid streng gereguleerd. In de loop van de tijd werden die reglementen dan weer bijgesteld. Hierin stond dan waar de waagmeester en zijn helpers zich aan te houden hadden. Naast zaken die rechtstreeks met het wegen hadden te maken werd ondermeer ook voorgeschreven hoe men waaggebouw en zelfs de straat moest schoon houden.

De openstelling was in 1868 van zonsopgang tot zonsondergang. In de zomer waren dat soms lange dagen. In verband met de winkelsluitingswet werd dit in 1935: van 8.00 uur tot 18.00 uur. De huur- en pachtcontracten werden vroeger wel eens wat later bijgesteld. Maar wat te denken van het huidig huurcontract van de HKIJ anno 1990, waarin ondermeer staat vermeld:

"Het is verboden om dierenhuiden op te slaan of te bewaren".

De weegtarieven waren ook vastgesteld:

- 1e. voor een varken, kalf, schaap of ander dier 30 ct
- 2e. Voor elke 100 pond kaas of boter (of daaronder) 10 ct
- 3e. Voor elke 100 pond ijzer, lood of koper 10 ct
- 4e. Voor alle andere wegingen beneden de 50 pond 5 ct
- 5e. Van 50 pond tot 100 pond 10 ct
- 6e. Voor elk ledig vat, kist of dergelijke 5 ct

Deze tarieven zijn zeer stabiel gebleven. Zij zijn in meer dan honderd jaar niet veranderd. In 1900 vraagt het stadsbestuur toestemming aan de hogere overheid om de tarieven te verhogen. Men had toen n.l. dak en goten van de Waag laten repareren en kon wat meer inkomsten goed gebruiken. Dit verzoek heeft niets uitgehaald,

want in 1937 waren de prijzen nog onveranderd.

Dat de Waag ook ruimte moest afstaan voor opslag van goederen ten behoeve van de gemeente volgt uit artikel 9 van een uit 1868 daterend reglement: *"De pachter zal verplicht zijn ten allen tijde te moeten gedogen zoveel de localiteit der Waag zulks toelaat, dat de Heren verpachters over genoemd lokaal beschikken tot berging of plaatsing van deze of geene voorwerpen, in welk geval alsdan de pachter verplicht zal zijn, de Waag dadelijk te doen ontsluiten."*

Kennelijk heeft de gemeente van dit recht ooit misbruik gemaakt, want enige jaren later lezen we dat "opslag door de gemeente verboden is"!

In 1893 (weer in artikel 9) staat vermeld: *"De pachter zal in het lokaal der Waag, voor zoveel de ruimte zulks toelaat, goederen of andere voorwerpen ten eigen bate mogen bergen."*

Vermoedelijk zijn de rechten en plichten van de pachter na 1937 niet veel meer gewijzigd. Hieronder drukken wij de volledige tekst af van het pachtcontract van 14 juni 1937.

De Burgemeester der gemeente IJsselstein, handelende ter uitvoering van het besluit van den Raad dier gemeente van 30 December 1936, No. 5, goedgekeurd door Gedeputeerde Staten van Utrecht bij hun besluit van 12 Januari 1937, 3e Afdeling, No. 18/80 ter eenre, en Johannes Antonius Geurts, Caféhouder, wonende te IJsselstein, ter andere zijde, zijn overeengekomen als volgt: Partij ter eenre verpacht aan partij ter andere zijde, die in pacht aanvaardt, voor den tijd van zes jaar, ingegaan zijnde 1 januari 1937, de rechten der Stadswaag, voor een jaarlijksche pachtsom van eenhonderd vijf en twintig gulden (Zegge f 125,-) en zulks op de navolgende voorwaarden:

Artikel 1. Onverminderd de bevoegdheid hierna in artikel 12 omschreven, hebben beide partijen het recht opzegging der pacht voor volgend(e) huurjaar(en) te doen, indien de opzeggende partij daarvan tenminste drie maand voor den afloop van het loopend huurjaar schriftelijk mededeeling aan de wederpartij doet.

Artikel 2. De betaling der pachtpenningen zal door den pachter geschieden ten kantore van den gemeente-ontvanger jaarlijks vóór den 15 September alzo voor de eerste maal vóór den 15 September 1900 zeven en dertig;

Artikel 3. De pachter zal alle goederen welke hem ter weging worden aangeboden moeten wegen, hij zal dit zelf moeten doen of wel dit laten doen door iemand, daartoe van zijnentwege onder goedkeuring van Burgemeester en Wethouders aan te wijzen. De Waag zal voor het publiek beschikbaar moeten zijn alle dagen uitgezonderd de Zondagen en algemeene erkende christelijke feestdagen van zonsop- tot zonsondergang. (Dit onderstreepte wordt met een renvooi gewijzigd in: "voormiddags half acht tot des namiddags half acht" (BM)) Pachter zal voor het wegen geen ander tarief mogen toepassen als is vastgesteld bij raadsbesluit van 7 Juni 1900, No. 126 W, goedgekeurd bij Koninklijk besluit van 27 September d.a.v. No. 6.

Artikel 4. De pachter is verplicht zich bij het wegen telkens te overtuigen, dat de

schalen effen zijn, en, indien zulks door belanghebbenden verlangd wordt, dit ook aan hen aan te toonen.

Hij zal de hoeveelheid van het gewicht opgeven, alvorens dit van de schaal weg te nemen en aan belanghebbenden gelegenheid geven zijne opgave te controleeren.

Artikel 5. De pachter zal met geen ander dan wettig geijkt gewicht mogen wegen. Hij is gehouden de gewichten voor eigen rekening ter herijking aan te bieden.

Artikel 6. De pachter is verplicht het waaglokaal in en uitwendig alsmede de plaats vóór het geheele waaggebouw steeds schoon te houden ten genoegen van Burgemeester en Wethouders. De balansen, evenaar en unzer moeten steeds rein gehouden en met daartoe geschikte oliën worden gesmeerd.

Artikel 7. Het waaglokaal moet, wanneer dit niet in gebruik is, steeds aan de straatzijde zijn afgesloten, op Zondagen en Algemeene erkende Christelijke Feestdagen door de deuren en op de overige dagen door de deuren of het hek.

Artikel 8. De pachter is verplicht de hem ter weging aangeboden voorwerpen, enz. in de Waag te wegen, behoudens toestemming van Burgemeester en Wethouders om zulks ook elders te mogen doen. Hij is verplicht van al het gewogene een register, volgens model, vast te stellen door Burgemeester en Wethouders, naar tijdsorde aan te houden en dit register op de eerste aanvraag

door of namens Burgemeester en Wethouders ter inzage te verstrekken.

Voor den ingang van den pachttermijn legt hij eed af in handen van den Burgemeester, volgens formulier door deze vast te stellen. De kosten hiervan komen ten laste van den pachter.

Artikel 9. De schalen en gewichten, welke zich in de stadswaag bevinden behooren aan de gemeente en zullen den pachter bij het ingaan van den pachttermijn tegen ontvangstbewijs worden ter hand gesteld.

Hij is verplicht deze bij het einde van den pachttermijn ten zelfden getale en in denzelfden toestand weder op te leveren.

Artikel 10. Het waaglokaal mag noch geheel, noch ten deele als bergplaats worden gebruikt, zoomin door den pachter als door verpachters.

Artikel 11. Verpachters behouden aan zich het recht om het waaglokaal ten allen tijde binnen te treden en hetzelfde met de weegwerktuigen te inspecteeren of te doen binnentreden en te doen inspecteeren door hunne gemachtigden.

Artikel 12. Indien de pachter niet aan zijn verplichtingen voldoet, zal hij telkenmale ten behoeve van verpachters verschuldigd zijn eene boete van f 25,-, behoudens het recht van deze laatsten om deze overeenkomst als geëindigd te beschouwen.

De beslissing hieromtrent berust bij Burgemeester en Wethouders, van welk College hij binnen 14

dagen bij den Raad kan in beroep komen.

Artikel 13. De pachter zal stellen een of twee goeode borgen die zich hoofdelijk met en nevens den pachter verbinden voor de nakoming van al zijn verplichtingen uit deze overeenkomst voortvloeiende en zulks onder afstanddoening van het voorrecht van uitwinning en schuldsplitsing.

Artikel 14. De pachter zal gehouden zijn vóór den ingang van den pachttermijn aan den Gemeente-Ontvanger te betalen de kosten welke verbonden zijn aan de teruitvoering van dit besluit op te maken akte.

Aldus in tweevoud gedaan te IJsselstein op 14 Juni 1937.

DE PACHTER, Joh. A. Geurts

DE BURGEMEESTER, Abbink Spaink

De BORG, C.L. Geurts

Het einde van de Waag

Vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw werd steeds minder gebruik van de Waag gemaakt. Door andere organisatie van de handel en de opkomst en het succes van de fabrieksmatige massaproductie hadden koop en verkoop van goederen plaats zonder aan- en afvoer op de markt. Produkten zoals boter en kaas, die voorheen "en masse" op de marktpleinen werden aangevoerd, gingen voortaan rechtstreeks van de boerderij naar de koopman, van de ene handelaar naar de andere of rechtstreeks naar de zuivelfabriek. Dat was mogelijk omdat de transacties door de aanwezigheid van geijkte weegapparatuur bij de

verkoper of koper plaats vonden.

Naast deze directe afzet -dat wil dus zeggen zonder tussenkomst van concrete markt en waag- werden steeds meer goederen die eerst op de markt werden verkocht, nu via de beurs aan de man gebracht. De sterk groeiende fabrieksmatige produktie van massagoederen bracht de aflevering in standaard- verpakkingen met gegarandeerd gewicht met zich mee. De Waag werd door al deze veranderingen overbodig. Hier en daar rekte de Waag haar bestaan nog, zoals in Alkmaar waar de in 1936 opgerichte kaasbeurs geen succes bleek en de oude vertrouwde handel weer de plaats van de monsterverkoop innam. In de jaren vijftig bleek de Waag toch niet te redden, niet in de laatste plaats omdat tegen de zuivelfabrieken niet te concurreren viel. Wat rest, is een toeristische attractie in de zomermaanden. Zie ook de Waag in Oudewater.

Uiteraard betekende het verdwijnen van de publieke wagen derving van inkomsten voor de overheid. Door andersoortige heffingen bij producent en consument en door uitbreiding van het stelsel van directe belastingen kon dit gemis echter ruim- schoots worden goedge maakt.

In het na 1850 op gang komende industrialiserings- en moderniseringsproces werd de functie van de publieke Waag uitgehold en overbodig. Wegen bleef en blijft in de economie onmisbaar, maar de wijze waarop is nu anders. Met het letterlijk verdwijnen van de Waag uit het straatbeeld is ook de aanblik van het openbare leven opvallend veranderd. Het allerlaatste beeld van de Sstadswaag werd in het voorwoord reeds aangehaald.

Geraadpleegde literatuur:

- "Het Waagstuk" van C.H. Slechte en N. Herweijer
- "Alkmaren" van H. Koolwijk
- "Alkmaarsche Waag" van L. Speet
- Gemeentearchief van IJsselstein
- IJsselstein, geschiedenis en architektur, Brigitte Giessen Geurts, Renata Mimpfen en Alfons Vernooij

De voor-de-oorlogse VVV

door
L.Murk

In 1933 werden de eerste ideeën ontwikkeld om te komen tot de oprichting van een IJsselsteinse VVV. De doelstelling, n.l. het promoten van IJsselstein, was gelijk aan die van de tegenwoordige VVV. Maar daarnaast was men ook actief op het gebied van museum/oudheidkamer en ander historisch onderzoek. In zijn voorwoord in de VVV gids van maart 1935 geeft de toenmalige burgemeester Abbink Spaik aan wie de initiatiefnemer was:

“Hier past zeker een gelukwensch aan de jonge ‘Vereniging Voor Vreemdelingenverkeer IJsselstein’ dat zij in de heer A.B. Haefkens iemand mocht vinden, die geheel belangeloos bereid was zijn groote kennis omtrent IJsselstein’s heden en verleden dienstbaar te maken aan de bevordering van haar doel
De heer Haefkens, ambtenaar ter gemeentesecretarie, werd geassisteerd door de heer Antoon Peek, metselaar en een bekend man met veel ervaring als bestuurder in het IJsselsteinse verenigingsleven en notaris A.G. Cool. Deze mannen richtten een verzoek aan burgemeester Abbink Spaik om het voorzitterschap op zich te nemen. In de vergadering van 15 mei 1934, in hotel ‘Het Wapen van IJsselstein’ werden de statuten en het Huishoudelijk Reglement vastgesteld. In deze vergadering deelt de voorzitter mee dat de vereniging 26 leden telt. Tijdens de vergadering melden zich nog 11 leden, zodat het aantal op 37 komt. Als bestuurslid wordt toegevoegd de Heer J.B. ten Hout, directeur van het plaatselijk Gas- en Waterbedrijf. Als eerste activiteit werd een prenententoonstelling georganiseerd, gewijd aan IJsselstein, welke bijzonder goed is geslaagd. Dit blijkt wel uit de uitgebreide

catalogus met de namen van de prenten en de plaatsen waar men die prenten had geleend.

Als tweede taak stelde men zich het uitgeven van een VVV gids. Deze zeer goed verzorgde gids, geschreven en samengesteld door de heer Haefkens, is heden ten dage nog steeds een goede bron voor de historisch geïnteresseerde. Langs de vele wetenswaardigheden, die werden genoemd kon men zich laten rondleiden door de heer W.B. Pompe, desgewenst in het Esperanto! Mevrouw C.J.G. Cool-van Oosten Slingeland heeft deze gids verlevendigd met fraaie etsen van enkele monumentale gebouwen. De gids kostte f 0,25. Een heel bedrag in die tijd. Dus werd hiervoor weer reclame gemaakt via een vouwfolder. Deze folder, ook weer een juweeltje, vertoonde een 13-tal foto’s en was op zichzelf een prachtig reclamemiddel voor de streek. Dat deze Gids en Folder (verdient inderdaad een hoofdletter) op het verlanglijstje staan van menig liefhebber, behoeft geen betoog. Na zestig jaar zijn er nog enkele gesignaleerd bij verzamelaars. De toenmalige VVV stuurde een exemplaar naar **HM Koningin Wilhelmina**. Van het koninklijk secretariaat kwam de volgende brief:

‘s Hagen, 27 april 1935

‘Hare Majesteit de Koningin heeft mij opgedragen het bestuur der Vereeniging voor Vreemdelingenverkeer IJsselstein haar dank over te brengen voor het aangeboden exemplaar van de ‘Gids voor IJsselstein’ en voor de daarbij geuite gevoelens jegens Hare Majesteit. De Koningin heeft de toezending van de gids zeer op prijs gesteld’.

De Particulier Secretaris van HM de Koningin.

Een derde activiteit was het uitschrijven van een fotowedstrijd met daaraan gekoppeld een fototentoonstelling. Wederom een pijl in de roos.

Het werd een groot succes. Competitiegewijs werden unieke, inmiddels verdwenen, plekje op de gevoelige plaat vastgelegd en voor de geschiedenis behouden. Door toeval kwam de HKIJ in het bezit van het resultaat van deze wedstrijd (zie HKIJ uitgave 29 van juli 1984). Ook werd een oudheidkamer ingericht in de raadselder onder het stadhuis. Vele voordien her en der gehuisveste historische zaken werden hier verzameld en tentoongesteld. Dankzij de bezielende invloed van burgemeester Abbink Spaink konden er opgravingen worden gedaan op een weiland aan de Nieuwpoort naar de funderingen van het

klooster Onze Lieve Vrouwenberg. Niemand minder dan de vermaarde Utrechtse monumentendeskundige W.J. Stooker, die destijds de opgravingen op het Utrechtse Domplein had begeleid, werd bereid gevonden zijn medewerking te verlenen aan deze klus. De fundamente van het klooster werden voor een groot gedeelte blootgelegd en gefotografeerd (zie HKIJ uitgave 22 van september 1982).

Ook had de groep grote bekendheid willen krijgen met het aantonen van onderaardse gangen tussen het Kasteel, Klooster en Stadhuis. Hiertoe nam men in 1938 contact op met de wichelroede-loopster Mevrouw Klein Sprokkelhorst uit Zeist. Door het plotseling naar beneden bewegen van de roede zou worden aangegeven dat er een holle ruimte was onder het aardoppervlak. Het onderzoek gaf helaas geen positief resultaat.

“Ijsselstein, de Stichtse Kersenstad”

Met deze slogan is de VVV ook zeer actief

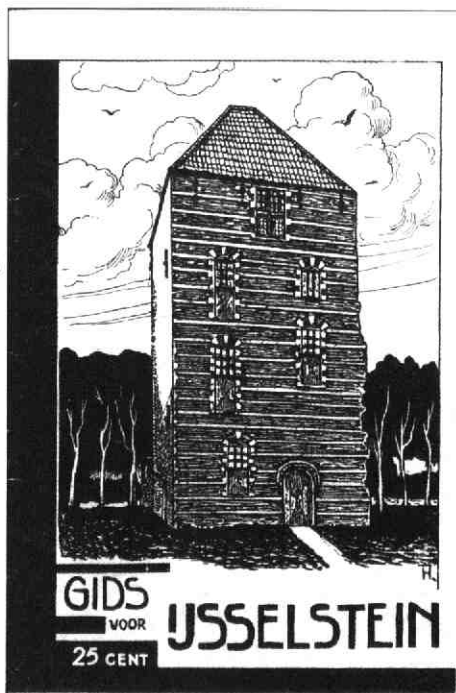
geweest. Nu lag deze activiteit min of meer voor de hand. Want in de dertiger jaren waren in Ijsselstein en omgeving zo'n kleine vijftig kersenboomgaarden, waarvan

alleen in de gemeente Ijsselstein al dertig met een totale oppervlakte van van circa 30 hectare (zie HKIJ uitgave 37/38 van 1986). In het voorjaar werden kersenbloesemwandeltochten gehouden. De grote stimulator hiervan was notaris A.G. Cool. De VVV wist honderden bezoekers naar Ijsselstein te halen die wandelend genoten van de bloeiende boomgaarden. Daar moest van tevoren natuurlijk reclame voor worden gemaakt hetgeen men deed door de schrijvende pers uit te nodigen en met die pers een bustocht te houden langs de kersenboomgaarden. Ook kon men op het Vreeburg in Utrecht een reclamewagen tegenkomen, met teksten die het publiek uitnodigden naar

Ijsselstein te komen. En ze kwamen in grote getale naar de 'Stichtse Kersenstad'.

Het ledenbestand van de VVV

Bij de oprichting had men bepaald dat de vereniging zou bestaan uit leden-contribuanten, donateurs en ereleden. Zoals bij meerdere verenigingen was het ledenbestand nogal wisselend, zoals uit onderstaand staatje blijkt.

Omslag van de VVV gids van 1935

	leden	begunstigers	donateurs
1934	34	9	0
1935	64	32	7
1936	57	28	5
1937	73	35	3
1938	73	36	3
1939	60	32	5
1940	68	57	3
1941	61	55	3
1942	55	45	2
1943	26	22	1
1944	15	8	1

Het eerste VVV bestuur; van lnr: A. Peek, J.J. Abbink Spaink, A.G. Cool en A. B. Haefkens.

Reklame voor de Stichtse Kersenstad op het Vreeburg te Utrecht.

Gedurende de tweede wereldoorlog liep de belangstelling zienderogen terug. Eigenlijk had de bezetter een hekel aan het (voort)bestaan van dergelijke verenigingen. Maar in het archief vonden we nog de complete VVV ledenlijst van 1942

Vereeniging voor Vreemdelingenverkeer IJsselstein

Ledenlijst 1942

Mr. J.J. Abbink Spaink	: J.W. Langerak
A.B. Haefkens	: J. Epping
A.J.A.Schippers	: Ant. Kromwijk
Ant. Peek	: Gebr. Blom
F. den Dunnen	: Th. v Doorn
TH. H.J. Batenburg	: J. Peelen
Deken W.H. de Grijs	: M. Bleijenberg
Dr. A. Leering	: G.J. van Eck
A.G. Cool	: F. de Vos
J.H. Bouwman	: J.A. van Rooijen
J. vd Wijngaard	: E. van Lint
J. Meerveld	: G.C. Pompe
B.G. Pompe	: P vd Berg
A.H. Balt	: W. de Rhoter
H. de Vos	: C. van Leeuwen
J.M. de Morree	: W. Boer
G.C. Wiegand Bruss	: W. Geurts
G.A. v Doorn ('s Hage)	: C. M. Moes
Th. Heijman	: C. H. van Meurs
L. de Ruijter	: C. de Bruin
Gebr. Baars	: A.J.Th. Straathof
N. Oskam	: H. Verbeek
H.J. vd Berg	: G.Q.M. v Rooijen
Gebr. Verweij	: H.G. M. v Rooijen
W. van Dijk	: Kap. R. Poodt
A. de With	: C. vd Wijngaard
C. Schooneveld	: G.F.J. Meij
J. de Jong	

De verzamelde pers gedraagt zich uitbundig in een IJsselsteinse kersenboomgaard

Dit in tegenstelling met andere verenigingen, die hun ledenadministratie hadden vernietigd om de Duitsers geen persoonlijke gegevens in handen te spelen. Waarom de VVV niet tot vernietiging van hun ledenbestand overging is niet bekend.

In 1947 werd weer geprobeerd de VVV nieuw leven in te blazen. notulen. Maar dat lukte niet zo best. Er was nauwelijks animo om het bestuur weer op orde te krijgen.

De grote animator de heer Haefkens vertrok uit IJsselstein om burgemeester van Houten te worden. De heer Cool moest bedanken wegens drukke werkzaamheden van zijn notariële praktijk. In die vergadering van 1947 werd wel besloten dat burgemeester Abbink Spaink nog één jaar als voorzitter zou aanblijven, waarna hij benoemd zou worden tot erevoorzitter.

Helaas vinden wij geen latere gegevens meer en moeten wij constateren dat deze ooit zo actieve IJsselsteinse VVV met de nachtkars in slaap is geraakt.

Gelukkig is er weer een wakkere opvolger!

Van Waag tot Vraagbaak

Joop Bloemheugel

Minder bekend is dat de vooroorlogse VVV, zoals is beschreven door de heer Murk, een aantal vruchteloze navolgers kende alvorens de huidige VVV uit de startblokken kwam. Op 2 november 1954 ondernam het College van Burgemeester en Wethouders een poging om een nieuwe VVV van de grond te krijgen. Het College stelde er zelfs een startsubsidie van f 150,— voor beschikbaar. Zonder het gewenste resultaat. Op initiatief van burgemeester mr. A.H. Post werd het in 1964 nogmaals geprobeerd. Het kwam zelfs tot een voorlopig bestuur onder voorzitterschap van de heer M.J.C. Aquina, maar ook deze poging strandde.

Het was daarna opnieuw jaren stil aan het toeristisch front. Eerst op 21 november 1972 deed zich een nieuwe ontwikkeling voor. De burgemeester van Montfoort nodigde, in samenwerking met de Provinciale Utrechtse Bond voor Vreemdelingenverkeer (PUBV), de omliggende gemeenten uit voor een bespreking met het doel om samen te werken op de terreinen vreemdelingenverkeer, toerisme en recreatie. De algemene vergadering van de PUBV had daarvoor reeds besloten tot de oprichting van een drietal streek-VVV's in de provincie Utrecht over te gaan. Voor het westelijk deel van de provincie werden daarvoor uitnodigingen gezonden aan de gemeentebesturen van Benschop, Harmelen, Houten, Kamerik Kockengen, Linschoten, Lopik, Maartensdijk, Montfoort, Nieuwegein, Ouderwater, Polsbroek, Snelrewaard, Vleuten-De Meern, Willeskop, IJsselstein en Zegveld. De IJsselsteinse gemeenteraad nam tijdens de vergadering van 28 februari 1973 het principebesluit om deel te nemen in de 'Stichting VVV Utrechts Weidegebied', zoals de naam van de nieuwe

streek-VVV inmiddels luidde. De gemeenteraad bepaalde, met ingang van het begrotingsjaar 1973, de bijdrage aan de streek-VVV op vijftien cent per inwoner. Het voordeel van IJsselstein tot de toetreding beperkte zich tot het bezorgen van VVV-informatiesets in het Stadskantoor, het bestellen van goedkope toeristische uitgaven via de VVV, het uitgeven van streekgebonden brochures, het opnemen van openbare evenementen van meer dan plaatselijk belang in de maandelijks uitgave 'Uit in Utrecht', het verwerken van gegevens uit het gemeentelijk informatieblad in de VVV-uitgave 'Nederland naar plaats' en vermelding van horecabedrijven in de provinciale hotel- en restaurantgids. Op 29 maart 1973 was de taak van de PUBV ten einde, toen de nieuwe 'Stichting Federatie van Utrechtse Streek-VVV's' haar taken overnam.

Pas bij raadsbesluit van 30 januari 1975 trad IJsselstein tot de streek-VVV toe, onder voorwaarde dat de statuten werden aangevuld met bepalingen over het toe- en uitreden van de deelnemende gemeenten. De eisen van IJsselstein werden eerst op 22 april 1976 aangebracht, waarmee de formele toetreding van de Baroniestad een feit was. Al snel bleek het provinciaal verband voor IJsselstein een vrijblijvende zaak te zijn. Incidenteel verscheen er eens een brochure of folder waarin IJsselstein werd genoemd en verder moest men het doen met vermelding van periodiek door de gemeente geleverde gegevens ten behoeve van het blad van de Nationale Bond voor Toerisme (NBT). Illustratief voorbeeld is een in 1977 verschenen streekgids, waarvan in IJsselstein welgeteld vijftien exemplaren worden verkocht.

Reeds medio 1973 verzocht de streek-VVV het gemeentebestuur kenbaar te maken op welke

plaats in de gemeente een VVV-informatiepost kan worden ingericht. Het College van B en W beraadde zich hierover en kwam na rijp beraad - op 31 maart 1977 - met het besluit om de informatiepost onder te brengen bij de receptie van het Stadskantoor. Het College onderkende deels de eraan klevende bezwaren. Niet alleen was het Stadskantoor 's middags voor bezoekers gesloten; ook de ligging ver van de voor toeristen aantrekkelijke binnenstad was nu niet bepaald gunstig, opnemng van de letters 'VVV' op de gemeentelijke wegwijzers ten spijt. Schriftelijk liet B en W aan de streek-VVV weten zich nog te zullen beraden over de aan de informatiepost verbonden werkzaamheden.

De feitelijke dienstverlening beperkte zich, zoals het College het uitdrukte, tot *'toeristisch informatiemateriaal aan het publiek te verstrekken door tussenkomst van de receptioniste in de foyer van het Stadskantoor'*. Wethouder W.F. Boenders, in wiens portefeuille de VVV-zaken thuishoorden, was door het College als gemeentelijk vertegenwoordiger in de streek-VVV benoemd. Secretarie-ambtenaar de heer H.B. van der Leest volgde wethouder Boenders in die functie medio 1977 op. Dat was de feitelijke situatie nog in 1979, op het moment dat veertien gemeenten aangesloten waren bij de streek-VVV: dertien ervan hadden een informatiepost en alleen Oudewater kende een stads-VVV. Het verzorgingsgebied van de streek-VVV 'Stichting VVV Utrechts Weidegebied' was met een populatie van ongeveer 86.000, relatief gezien, gering. Voor de individuele deelnemende gemeenten kon het niet optimaal functioneren ook al omdat de te verspreiden informatie, c.q. brochures te algemeen van aard gehouden moesten worden. De administratieve zaken waren ondergebracht bij de VVV Utrecht dat, praktisch gezien, grotendeels de streek-VVV subsidieerde door middel van huisvesting en het beschikbaar stellen van beroepskrachten.

Wie bedenkt dat in 1980 de (sluitende) begroting van de streek-VVV f 23.700,— bedroeg, kan nagaan dat hiervoor ook weinig prestaties verlangd konden worden ondanks de inmiddels tot 22 cent gestegen gemeentelijke bijdrage per inwoner. Het was in die tijd dat in IJsselstein meer en meer stemmen opgingen om de stad een eigen 'gezicht' te geven. Daarvoor

waren redenen te over. In de achterliggende jaren was IJsselstein explosief gegroeid, zag zich de plaats als centrumgemeente voor het achterland Lopikerwaard succesievelijk overgenomen door Nieuwegein, had een breed scala aan winkelvoorzieningen (alleen in de binnenstad al 16.000 m²), vreesde een verdere 'overloop' na de aanleg van de raillijn naar Nieuwegein en Utrecht en had een forse investering gepleegd in verfraaiing van de binnenstad (restauratie van beeldbepalende panden en uitvoering van het 'Luifelplan'). Daarbij kwam nog dat velen 's zomers node de toeristen en 'dagjesmensen' aan IJsselstein zagen voorbij trekken, hetzij via de provinciale weg in de richting Schoonhoven of via de Hollandse IJssel op weg naar Montfoort, Oudewater en Gouda. Met name de immer actieve Ondernemersvereniging 'De Baronie' was dit een doorn in het oog. Toch was het ongewild het gemeentebestuur dat de eerste aanzet voor de VVV 'nieuwe stijl' veroorzaakte.

Voorjaar 1979 bracht het College van B en W, op verzoek van de gemeenteraad, de nota 'Voorlichting, openbaarheid en inspraak' uit. In het hoofdstuk 'Public relations' werd, zij het summier, ingegaan op de positie van de streek-VVV en de rol daarin van IJsselstein. De teneur ervan was dat IJsselstein haar greep op de regio moest zien te versterken door middel van een gerichte promotie-aanpak. Het College trok daarbij zelf het boetkleed aan en vroeg zich af waarom de gemeente de mogelijkheden en aantrekkelijkheden niet etaleert. Letterlijk werd in de nota gesteld: *"Tot heden is IJsselstein in deze wellicht wat te bescheiden geweest. (...) Waar mogelijk en mits betaalbaar moet IJsselstein zich meer presenteren. Hiermede kan ongetwijfeld ook een impuls gegeven worden aan plaatselijke initiatieven en aan het plaatselijke economische leven"*.

De nota passeerde op dit onderdeel nagenoeg ongeschonden de gemeenteraad van 29 november 1979 en de CDA-fractie nam het initiatief om een nota te schrijven die moest aantonen dat het adequaat functioneren van een plaatselijke VVV geen overdreven luxe is, maar voor enkele doelgroepen binnen de IJsselsteinse samenleving van economisch belang zou zijn.

Op 28 februari 1980 verscheen de CDA-nota 'Knoop-punt IJsselstein?!' en werd het eerste

30 april 1981

opening van "de waag" als kantoor van de stads-v.v.v.
door mr. roest crollius, burgemeester van IJsselstein.

Nº 1393

Eerste dagenvolp met als poststempel, 30 april 1981.

exemplaar bij de rondvraag van de gemeenteraadsvergadering overhandigd aan burgemeester drs. J.G.C.J. Timmermans, die een dag later met pensioen zou gaan.

Ondernemersvereniging 'De Baronie' nam het initiatief, onderschreef de uitgangspunten van de nota en hield op 29 april 1980 in restaurant Ridder St. Joris een bijeenkomst, waarbij zowel de gemeente, de middenstand en de Historische Kring waren vertegenwoordigd. Er werd een commissie ad hoc ingesteld, bestaande uit de heren C. Boer (coördinator), P. Udo (van restaurant Les Arcades) en W. van den Heuvel (directeur Rabobank), die met voorstellen zou komen om zo snel mogelijk een plaatselijke VVV van de grond te tillen. De commissieleden konden daarbij ook nog een beroep doen op een aantal mensen die het initiatief zeer ter harte gingen, onder wie het echtpaar Vroom-Terberg, mevrouw A. Aelbers en de heren C. van Mil, S. Epping, gemeentevoorzitter T. Hulsman en de opstellers van de nota in de persoon van de fractievoorzitter van het CDA.

De commissie ging voortvarend te werk en verzekerde zich in korte tijd van de steun van de gemeente, de middenstandsvereniging en van de streek-VVV. Eén van de eerste zaken die de commissie zich ten doel had gesteld was het zoeken naar een geschikte accommodatie in de

oude binnenstad waar het VVV-kantoor kon worden gehuisvest. De nota gaf hiervoor een aantal aanbevelingen die successievelijk op haalbaarheid werden getoetst: het Fulco-theater, ruimte in de nieuwe Rabobank aan de Schuttersgracht, de bibliotheek, het pand Kloosterstraat 3 en de Waag.

Daarvan bleven uiteindelijk de laatste twee over. Twee dagen na de officiële oprichting van de VVV volgde op 17 december 1980 een gesprek tussen het dagelijks bestuur - bestaande uit mr J.M.L. Vroom (voorzitter, die de inmiddels naar Terschelling verhuisde C. Boer was opgevolgd), P. Udo en W. van den Heuvel - met burgemeester mr M. Roest-Crollius. De huisvestings-opties Kloosterstraat 3 en de Waag werden besproken, waarbij het College van B en W eerstgenoemde lokatie aanbood. De begrootte opknappkosten van rond f 9.000,— zouden voor rekening van de gemeente komen. In een tweede gesprek met wethouder B.J. Kolenbrander, op 8 januari 1981, bleek dat het College unaniem besloten had om de Waag als huisvestingsruimte aan de VVV beschikbaar te stellen voor het symbolische bedrag van f 1,— per jaar. De eerder toegezegde f 9.000,— voor het opknappen van het pand Kloosterstraat 3 kon worden gebruikt voor het inrichten van de Waag. In hetzelfde onderhoud werd aan subsidie over

Natte opening VVV-kantoor

IJSSELSTEIN - De opening van het nieuwe VVV-kantoor, 's morgens om 11.00 uur op Koninginnedag, ging, ondanks de regen, gepaard met veel publieke belangstelling. Na de openingsspeech van burgemeester Roest Crollius en het doorknippen van het lint, stond het kantoor, dat ondergebracht is in de Oude Waag in de Benschopperstraat, open voor het enthousiaste publiek.

In zijn toespraak roemde Roest Crollius het mooie pand en de mooie plaats, waar het VVV-kantoor gehuisvest is. „Het doel van dit nieuwe informatiecentrum is niet alleen het waardig ontvangen van gasten en hen inzicht geven in het leven in onze stad, maar ook bedoeld voor de IJsselsteiners zelf”, zo zei hij. Speciaal voor deze feestelijke opening werden in het VVV-kantoor eerste dag enveloppen verkocht voor slechts f 5,-. Ook Fulco de Minstrel (alias de Utrechenaar W. Kuipers, die model stond voor het beeld van Fulco), was bij de opening aanwezig en zorgde met zijn originele

Bur veester Roest Crollius knipt het lint door en opent daarmee het nieuwe VVV-kantoor in de Benschopperstraat 41

Vlaamse doedelzak voor een gezellig achtergrondmuziekje. In het Waaggebouw is een miniatuur van Fulco de Minstrel geplaatst. De hele opening stond overigens in het teken van deze IJsselsteinse historische figuur, want menigeen liep rond in een blauwe Fulco-sweater met opdruk. Maar ook de kleuren van de IJsselsteinse vlag

(geel/zwart) vielen op. Door het slecht weer kon de tuin voor gebouw Mariëberg helaas niet gebruikt worden, maar de familie Aelbers stelde haar winkel beschikbaar, zodat daar warme thee gedronken kon worden, waarbij een origineel Hernhuttertje gepresenteerd werd.

Opening van het VVV op 30 april 1981. De IJsselsteiner van 14 mei 1981.

het jaar 1981 f 3.000,— toegezegd, olopend via f 6.000,— in 1982 tot f10.000,— voor de jaren 1983 tot en met 1986. B en W en het VVV-bestuur waren het erover eens dat deze wijze van subsidiëring, waarbij gekozen was voor een hoge startsubsidie die in een aantal jaren werd afgebouwd, de voorkeur had omdat de VVV op die manier een kans kreeg om na verloop van tijd zelf supporting te kunnen worden.

Nog was de zaak evenwel niet in kannen en kruiken. De Waag diende als opslagruimte voor de ernaast gelegen delicatessenzaak van 'Clochemerle' en was niet zonder meer geschikt voor huisvesting van de VVV-medewerkster. Er werd, op basis van tekeningen van architect Van den Akker, een plan ingediend voor aanpassing van de Waag die door de Welstandscommissie op 29 januari 1980 werd afgewezen. Een dergelijke ingrijpende verbouwing zou nimmer de goedkeuring van Monumentenzorg

verkrijgen, zo luidde de uitspraak. Een tweede plan dat werd ingediend, waarbij de bestaande pui gehandhaafd zou blijven met daarachter een portaal met een glaswand in een aluminium profiel, kreeg op 26 februari 1981 wél het groene licht. Resterde nog slechts twee maanden om de beoogde openstelling op Koninginnedag te realiseren. Conform het goedgekeurde (tweede) plan werden de voorzieningen uitgevoerd, vond herbestrating van de vloer in de Waag met kleine steentjes plaats, werd electra aangelegd en kon de - van de Rabobank afkomstige - balie worden geplaatst. Met het opbouwwerk, dat was gehuisvest in de aanbouw van de Waag en dat bereikbaar was via de 'tuin' van Mariëberg, werden afspraken gemaakt over gebruik van de sanitaire voorzieningen door de VVV-informatrices.

Wat een zonnige Koninginnedag had moeten worden, bleek een wat gure en zeer natte maar

toch feestelijke opening te zijn. Burgemeester Roest Crollius, geflankeerd door de luit-spelende Fulco de Minstrel opende de Waag door een in de IJsselsteinse kleuren uitgevoerd lint door te knippen. Na de opening zou een gezellig samenzijn volgen in de theetuin van Mariënberg, doch de regen verhinderde dit. Daarom toog het gezelschap naar bakkerij Aelbers voor de koffie met koek. Speciaal voor deze gelegenheid was een nieuw koekje gebakken dat de naam 'Hernhuttertje' droeg. In de tussentijd konden de aanwezige kinderen hun wedstrijdballon loslaten. Anderen namen een kijkje in de Waag en bestelden de speciale 'eerste dag-enveloppe' met het (unieke) IJsselsteinse poststempel 30 april 1981. In het bestek van het thema past het niet om verder uitgebreid in te gaan op de ontwikkelingen van de jonge VVV.

Dat de VVV in een behoefte voorziet kan niet beter worden geïllustreerd dan door cijfers. In het openingsjaar van de Waag telden de informatrices 2.211 contacten van allerlei aard. In 1989 was dat aantal gestegen tot 5.444.

Mede door de vrij explosieve groei van de activiteiten en de al snel na de oprichting verkregen 'R-status' (regionale dienstverlening) was uitbreiding onontbeerlijk. Die mogelijkheid deed zich voor toen het opbouwwerk in 1986

verdween. Met behulp van de gemeente kon de ruimte achter de Waag bij de VVV-ruimte worden getrokken. In de achtermuur van de Waag werd een doorgang gecreëerd en kon het eigenlijke kantoor met balie worden verplaatst naar de voormalige ruimte van het opbouwwerk. Deze aanzienlijk grotere ruimte doet tevens dienst als expositieruimte voor IJsselsteinse kunstenaars. In de Waag zelf werd de vloer aangepast en is een hellingbaan gerealiseerd naar het iets hoger gelegen nieuwe gedeelte. Het keukentje bevindt zich thans in wat eens de cel van het voormalige politiebureau was. Maar dat is weer een ander verhaal.

De nieuwe ruimte werd op 27 september 1986 officieel geopend door dr. A.C. van Wickeren, secretaris van de Provinciale VVV Utrecht. De laatste aanpassingen zijn zeer recent. De Waag is weer Waag door plaatsing van de waag in z'n oude hoedanigheid. Opnieuw moest er worden verbouwd. De ingang naar het VVV-kantoor is daardoor verplaatst naar de rechterzijde van het gebouw.

De Historische Kring, welke is gevestigd op de bovenverdieping van de Waag, en de VVV hebben een passende bestemming gevonden in het markante en monumentale bouwwerk.

Ze voelen er zich thuis.

Historische Kring IJsselstein

De Stichting Historische Kring IJsselstein is tot stand gekomen in 1975 en stelt zich het volgende als doel:

De belangstelling wekken voor de geschiedenis in het algemeen, voor de geschiedenis van IJsselstein en van de Lopikerwaard in het bijzonder.

Dagelijks bestuur

Voorzitter: L. Murk, IJsselstraat 24, IJsselstein.
Secretariaat: C.J.H. van Dijk-Westerhout, Omloop West 42, 3402 XP IJsselstein, tel: 03408-83699.
Penningmeester: W.G.M. van Schaik, M. Hobbema-laan 11, IJsselstein.
Bank: Amrobank IJsselstein, reknr: 21.84.00.217, gironummer van de bank: 2900

Redactie:

B. Rietveld, Meerenburgerhorn 7, 3401 CC IJsselstein

Donateurs ontvangen het periodiek (4 uitgaven per jaar) en worden op de hoogte gehouden van de activiteiten.

Nieuwe donateurs kunnen zich opgeven bij dhr. W.G.M. van Schaik, M. Hobbemalaan 11, 3401 NA IJsselstein, tel: 03408-81873. Voor inwoners van IJsselstein bedraagt de contributie minimaal f 20,- per kalenderjaar, zij die buiten IJsselstein wonen worden verzocht f 6,- extra over te maken ivm de verzendkosten. Losse nummers kunnen, voor zover voorradig, a f 7,50 bij het secretariaat worden besteld. Voor dubbelnummers is de prijs f 10,00. Verzamelbanden met 20 nummers naar keuze zijn f 80,-.

Hotel, Café, Restaurant

„RIDDER ST. JORIS”

Bondshotel A.N.W.B. Tel. 17

J. H. BOUWMAN

Gunstig gelegen bij het stadhuis
en bij de standplaats der auto-
bussen. Zalen beschikbaar voor
vergaderingen, verkooping, en
bruiloften, enz.

Kamers beschikbaar voor Pension.

Garage — Stalling voor paarden.

Fam. Voorendt willen u graag ook in deze tijd op eigentijdse wijze
ontvangen om u van dienst zijn.

Restaurant Ridder Sint Joris

Tel: 03408 - 81321

De Kuiper

*Een bijdrage van de werkgroep 'Oude Ambachten IJsselstein',
door W.T. Bunnik en C. A. van Duuren.*

Inleiding

In 1990 was het 50 jaar geleden dat Meester Kuiper A. J. den Dunnen zijn kuipersbedrijf in IJsselstein beëindigde. Een goede gelegenheid om hier aandacht aan te schenken en het ambacht van kuiper te belichten. Het gaat niet goed met het kuipersambacht: op een of twee kuiperijen per provincie na is dit vak uitgestorven. Zo'n 100 jaar geleden waren er in plaatsen als IJsselstein, Woerden en Oudewater wel 3 kuiperijen gevestigd, waarvan sommige met personeel. In een grotere plaats als Amersfoort waren alleen al in de Hellestraat 4 kuipers gevestigd. De Historische Kring IJsselstein moet zich door deze ontwikkeling haasten om dit mooie beroep te beschrijven. Nu zijn er nog enige praktizerende kuipers die over hun geliefde beroep kunnen praten en hun specifieke gereedschappen kunnen tonen. Er is één lichtpuntje: misschien kan de huidige herwaardering voor natuur, milieu en oude ambachten voor de kuiper het tij nog keren. Sommige kuipers mechaniseren hun productie en haken in op een zekere hang naar ambachtelijke producten in een nieuwe vorm en toepassingsmogelijkheid.

De kuiperij heeft een zeer lange historie. Diogenes van Sinope (4e eeuw voor Christus) was een Griekse wijsgeer en synicus, die afstand deed van iedere vorm van luxe in zijn leven. Een ton beschouwde hij als voldoende onderkomen en hij wierp zijn drinknap weg,

toen hij bemerkte dat het drinken uit de holte van de hand ook mogelijk is. Dit is een van de eerste vermeldingen van kuipwerk in de geschiedenis. Door de eeuwen heen zijn prachtige afbeeldingen van kuipwerk bewaard gebleven, die getuigen dat kuipen een uitgebreid en belangrijk beroep was.

We willen een algemeen historisch overzicht geven van het werk van de kuiper, en een overzicht van de kuipers die na 1750 in IJsselstein hun beroep uitoefenden. Voorts behandelen we specialisaties van kuipwerk voor de zuivelbereiding, de huishouding, de visserij, de alcoholica, de chemische industrie, de inleggerij en bomen- en plantenuipen.

Door de ligging van IJsselstein, op de rand van een weidegebied, benadrukken we het kuipen voor de zuivelbereiding.

Historisch overzicht

Voor zover bekend zijn er over de historie van het kuipen geen beschrijvingen. Aan de hand van afbeeldingen en schilderijen is het verloop van het kuipen goed te volgen.

Amforen, buikige kruiken met 2 oren en een inhoud van 26 liter, die door de Grieken en Romeinen werden gebruikt, hadden waarschijnlijk beperkingen door hun kwetsbaarheid en geringe inhoud. De tonnen en kuipen vormden langzamerhand een

alternatief voor deze kruiken.

Archimedes (287 - 212 voor Chr), de Griekse wis- en natuurkundige, kwam tot het formuleren van zijn beroemde wet toen hij in een tot de rand met water gevulde badkuip stapte: ' een vast lichaam, ondergedompeld in een vloeistof, staat bloot aan een opwaartse druk die gelijk is aan het gewicht van de

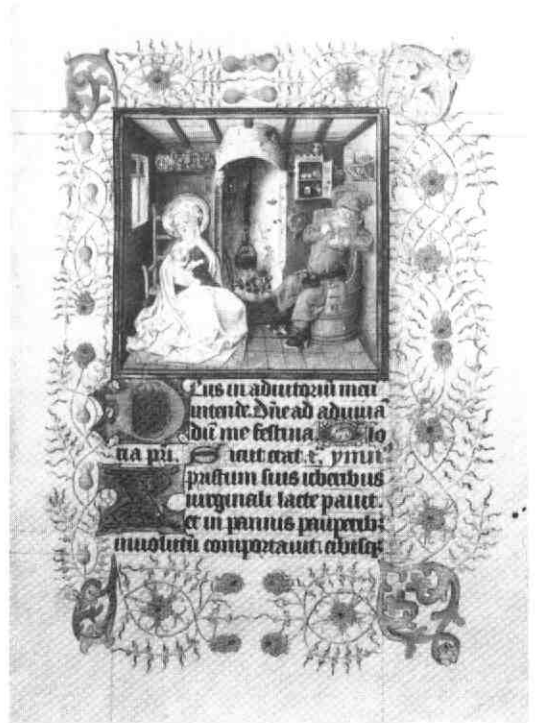

1. Emmertje, gevonden te Vechten.

verplaatste vloeistof.

Bij opgravingen naar Romeinse vestigingen en castellums uit de eerste eeuwen na Chr. te Vechten zijn Italiaanse wijnvaten, tonfunderingen en een emmertje gevonden (afb. 1). Het emmertje is gevonden in een put en is bijzonder stevig van konstruktie. Uit een miniatuur (afb. 2) van ca. 1440 blijkt dat kuipwerk ook voor andere doeleinden wordt gebruikt. Het geeft de voorloper van onze kuipstoel te zien.

Op een 16e eeuwse afbeelding (afb. 3) van een kuiper die met een drijfhouw of slagijzer en een kuipershamer de houten banden of hoepels

2. De Heilige familie. Miniatuur in het Getijdenboek van Katharina van Kleef. Utrecht, ca 1440. New York Pierpont Morgan Library.

3. De kuiper, 16e eeuwse afbeelding.

van een wijnvat aandrijft is de typische werkhouding van de kuiper te zien.

Johannes en Casparus Luiken hebben in hun '100 Verbeeldingen van Ambachten' van 1694 ook de kuiper verbeeld (afb. 4). Het opschrift slaat vooral op het natte kuipwerk hetgeen

*De Kuiper .
Soo't niet en sluit, Het leckter uit .*

*De banden van aandachtig leven
sint heilich woord van God ge geven
Die moeten t eedel Zielen Nat
niet menslick herte dicht besluiten
Of anders drooper t. Wijntie buiten
En liet de mens een leedig Vat*

4. De kuiper

waterdicht moet zijn.

H. Geerts vermeldt in het jaarboek van Twente 'de Cuperie' dat er in 1906 in Nederland ongeveer 2700 kuipers werkzaam waren waarvan alleen al 700 in Vlaardingeng. Het is moeilijk vast te stellen of het er ooit meer geweest zijn. Rond die tijd begint de omslag in het kuipersambacht. De eerste zuivelfabrieken

maken veel kuipwerk voor de zuivelbereiding bij de boeren overbodig. Melkbussen, zinken emmers en Keulse potten doen eveneens een aanslag op de kuipproductie. Daarna komen de kunststoffen bakken en de roestvrijstalen tanks. Prijscouranten van 1928 en 1930 van de fa. Blom en Van Riet uit Aarlanderveen laten zien dat de mechanisering van kaasmaken en karnen flink op gang komt. Dus meer productie in minder tijd met minder kuipwerk. De grotere kuiperijen in de zuivelbereiding gaan het zoeken in de toegevoegde waarde van de kuip in de vorm van mechanisering en krachtinstallaties. In 1940 beëindigt IJsselstein's laatste kuiper zijn bedrijf.

Kuipers in het buitenland

Ook in het buitenland beleeft het kuipersambacht moeilijke tijden. Het Zwitserse tijdschrift voor het boswezen van 1939 neemt een stukje over uit 'Heimatwerk' Blätter für Volkskunst und Handwerk nr.2. Het handelt over een bezoek aan een Appenzeller Weisskübler (witte kuiper) wiens vak door allerlei nieuwe vindingen op het gebied van vloeistofopslag aan inhoud verliest. Hij houdt nog vast aan de oude tradities in het maken van houten melkemma's, botervloten en melknappen. Het werk wordt gemaakt van fijnjarig vuren, wit-hout, vandaar waarschijnlijk de naam 'witte kuiper', welke benaming in Nederland ongebruikelijk is. De witte kuiper werkte meestal met andere houtsoorten dan eiken omdat dit de smaak kan beïnvloeden van de inhoud van het vat. De duigjes worden hier 'gedeuveld' en gelijmd, waarna het kuipwerk van binnen en buiten wordt gladgedraaid. Hierna worden brede bergahorn banden met in elkaar grijpende lassen rond de kuip bevestigd. Later wordt alles met vlak beeldhouwwerk versierd. Ook de onderkant van de bodem. De binnenkant houdt men zo vlak mogelijk i.v.m. het gebruik: er mogen geen melkresten in de kuip achterblijven. De ornamenten van het beeldhouwwerk zijn levensbomen, bloemmotieven en afbeeldingen uit het

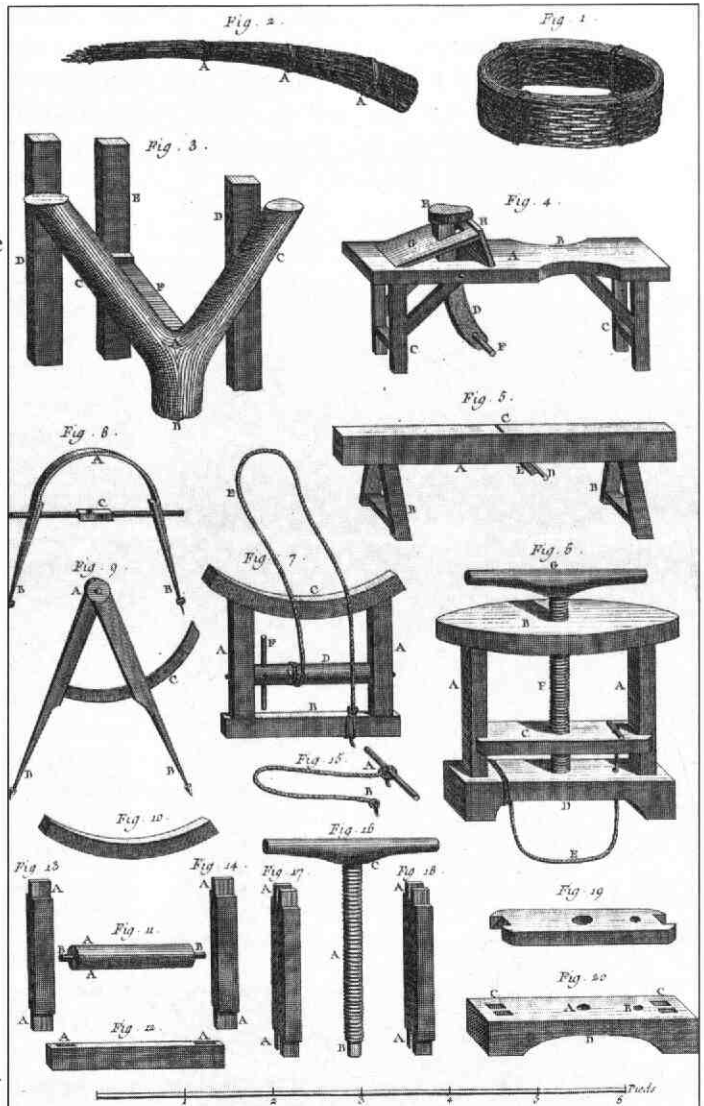
boerenleven. Antiquairs maken in die tijd al jacht op fraaie exemplaren, in de wetenschap dat het spoedig met de ambachtelijke kuiper gedaan zal zijn. In 1966 verschijnt in de Zwitserse Vereniging voor Volkskunst een artikel in een serie over uitstervende ambachten door Wilhelm Egloff 'Ein Fass wird aufgesetzt', het opzetten van een vat. Dit artikel handelt over het uitstervende ambacht van de kuiper. Nauwkeurig wordt stap voor stap het maken van een wijnvat voor het nageslacht vastgelegd.

Oude Gereedschappen

Bij oude houtberoepen is het meestal de gewoonte dat de gereedschappen en hulpwerktuigen door de houtbewerker zelf gemaakt worden. Uit deze primitieve gereedschappen zijn de latere moderne uitvoeringen ontstaan. Reden genoeg om enkele van deze gereedschappen af te beelden, te beginnen met de gereedschappen van de Tonnelier uit de encyclopedie van Diderot, afb 5.

Kuipers na 1750 in IJsselstein

In het Register van Nering-Doende-Luiden uit het Oud Archief van IJsselstein staat te lezen: *Den 21 maart 1776: Steven Flink, kuiper en coopman in kalk. Den 25 maart 1776: Ary Benschop, kuiper. Gerardus Bredie, als kuiper. Den 13 dito maart 1777: is aan Cornelis Bredie geaccordeerd (toegestaan) als kuipersbaas te mogen werken tot den 1 november a.s., moet dan wederom om continuatie (voortzetting) versoecken. Den 18 oktober 1781: is als laatste over deze periode aan Dirk de Jong op zijn versoeck geaccordeerd*

5. Oude gereedschappen in gebruik bij de kuiper: 1 bosje houten hoepels, 2 bosje biezen, 3 steun voor het in- en uitwendig bewerken van het kuipwerk, 4 snij- of snitselbank (kuiperswerkbank), 5 omgekeerde rijschaaf voor het strijken van de duigen, 6 strop om duigen tegen elkaar te trekken, 7 strop, 8 steekpassers, 9 steekpassers, 10 t/m 14 onderdelen van strop 7, 15 t/m 20 onderdelen van strop 6.

om het kuipen te mogen excerceren (uit te oefenen). In de eeuw daarop volgend valt in het register der uitgegeven patenten het volgende te lezen onder nummer: 209/226 Huib Capel 1847/48 afgegeven patent zonder zegel. 266

6. De Kuiperij van Den Dunnen aan de Utrechtsestraat in 1910.

Joseph Hammers 1848/49 afgegeven patent zonder zegel. 197 B. van de Meijden 1850/51 afgegeven patent. IJsselstein kende in deze tijd ook vele hoepelmakers, o.a. Johan Lambies, Van Dorsfen en Schalijs. Kuipers en hoepelmakers werkten ongetwijfeld veel samen. In 'IJsselstein voor en na 1900', door J.G.M. Boon, worden verschillende kuipers vermeld. Bij de Beroepsbevolking van 1880 zijn er 4 kuipers in IJsselstein. Tussen 1895 en 1899 is in de Weidstraat een kuiperij gevestigd van D.P. Hoogerhout. En rond 1900 komt IJsselstein's laatste kuiper in beeld: Meester Kuiper A.J. den Dunnen (1877-1954).

IJsselstein's laatste kuiper

Den Dunnen was een 'natte kuiper', dwz hij maakte kuipwerk voor vloeistoffen. Boven de deur van de kuiperij aan de Utrechtsestraat was een raam met het opschrift 'A.J. den Dunnen Mr. Kuiper, Hout- en Touwwerken'. Tot 1920 werkt hij met een knecht. Het natte kuipwerk

bestaat uit: melkammers, kaasvaten, karntonnen, botervloten, wringtobben, wastobben en regentonnen. Een typische zuivelkuiper voor de omwonende veehouders. Verder worden strekels gemaakt à 15 cent per stuk (strekkel: stuk hout van 7 x 40 cm bedekt met steenachtig materiaal voor het scherpen van de maaizeis). Naast het kuipwerk verkoopt hij nog:

melkblokken à f. 0,65 per stuk
 pothouten à f. 0,35 per stuk
 stekeltrekkers à f. 3,25 per stuk
 platte schoppen à f. 1,45 per stuk
 kapschoppen à f. 2,25 per stuk
 hooirijven à f. 2,75 per stuk.

Soms is er ook aanvoer van grote wijnvaten uit Frankrijk voor reparatie. De vaten bevatten dikwijls restjes wijn of cognac die door het gezin met genoeg werden opgemaakt. Uit het historisch overzicht blijkt dat de opkomst van de zuivelfabrieken, mechanisering en andere vormen van vloeistofopslag de teloorgang van de kuipers betekenen. Samen met het gebrek aan opvolgers is dit voor Den Dunnen de reden om het bedrijf, net voor de meidagen van 1940 te beëindigen. Het gereedschap wordt geschonken aan de Oudheidkamer (thans stadsmuseum).

Er zijn ook leuke voorvallen te melden: kuipers zijn vuurtjestokers. In de slachttijd is het stil in de kuiperij. Deze stille tijd wordt benut om hammen, zijden spek, schoeren, hijsjes, vlees en worst te roken. IJsselsteiners weten dat, echter niet een logerende bezoeker in de pastorie, die het flikkerende schijnsel voor brand aanziet en met zijn 'brand! brand!' de hele buurt en kuiperij op stelten zet. Het is dan voor kuiper Den Dunnen een plezier om de logerende bezoeker de 'rokerij' te tonen. Leerjongens worden uitgestuurd op ooievaarskuitenvenet en de vierkante gatenboor. In Engeland is het de gewoonte om een gezelschap aan het einde van zijn 5-jarige leertijd in te smeren met roet, meel, houtkrullen, water en

bier om hem daarna in een door hem zelf gemaakte ton door de werkplaats te rollen. Kuipers die een flinke borrel lusten, worden vaak verrast door het vervangen van de K in een Z op uithangbord of naamplaat.

De kuiper voor de zuivelbereiding

De veehouderij ten westen van IJsselstein was en is van grote betekenis. Men denke o.a. aan de Goudse-, Leidse- en Edammerkaas. De boeren in de veehouderij zijn traditioneel grote afnemers van kuipwerk. Naast het huishoudelijke kuipwerk, zoals emmers, stamptonnen, wastobben en spek- en vleeskuipen is er kuipwerk nodig voor de

7. Fraaie verzameling zuivelkuipwerk uit 1930.

kaasmakerij en zuivelbereiding (afb. 7).

Voor de kaasmakerij was dit de: wringtobbe of kaaskuip, weikuip, kaaspersen, verschillende kaasvormen en melkammers. Voor de boterbereiding was dit de: karnton, roomstaar en botervloot.

In anderhalve eeuw is het aandeel van de boeren in de beroepsbevolking teruggelopen van 50% tot nauwelijks 5%. Samen met de industriële melkbereiding en nieuwe methoden van vloeistofopslag heeft dit veel kuipers de das omgedaan. Zestig à zeventig jaar geleden werd nog wel kuipwerk gemaakt, maar in steeds mindere mate. Aan de hand van prijscouranten van 1928 en 1930 worden de verschillende

soorten kuipwerk getoond. Al het kuipwerk bestaat uit verschillende onderdelen, zoals een aantal duigen, een bodem, al of niet een deksel en hoepels of ijzeren banden. De vormen van het kuipwerk zijn echter uitgebreider dan de onderdelen. De kuiper spreekt van: fust, kuip, staar, tobbe, ton, vat en vloot. Wanneer kuipwerk een kuip, ton of vat is, is moeilijk aan te geven. We houden ons aan het algemeen spraakgebruik.

De kaasmakerij

'Wringtobbe' of 'kaaskuip' (afb. 7 rechtsboven); dit is een ronde gerende kuip (schuin naar boven of beneden toelopend) met grote inhoud van, 250 tot 600 liter, voor het maken van kaas. Deze wringtobbe rust op een stoel en is veelal voorzien van een deksel. De houtsoort is meestal teakhout. Later wordt de kuip voorzien van een roestvrijstalen binnenkuip, thermostaat en een elektrisch aangedreven kaasroermachine. De kuip moet van binnen zeer glad en strak zijn. Splinters uit het hout zijn bronnen voor bacteriën, die zich daar kunnen ophopen en de eerstvolgende kaasproductie kunnen bederven. Het verhaal gaat dat de zelfkazende boerin met een speld uit het haar dit wegpeutert met als gevolg een steeds groter gat, waartegen zelfs het zeer duurzame teakhout op de lange duur geen verweer heeft.

'Weikuip' (afb. 7, rechts midden); dit is een ronde gerende kuip met een inhoud van 130 tot 240 liter voor het bewaren van wei, een residu van de kaasmakerij. De kuip heeft al dan niet een deksel en is ook hier uitgevoerd in teakhout. Aanvankelijk heeft deze kuip aan de bovenkant twee oren; twee duigen die aan de bovenkant doorlopen.

'Goudse' kaasvormen (afb. 11, links onder en afb. 12); rond geprofileerd kuipje, oplopend genummerd van klein naar groot. Uitgevoerd in teakhout met teakhouten volgers (deksel met 1 of 2 klampen).

'Komijnen' kaasvorm (afb. 11 naast de Goudse kaasvorm); rond kuipje ongeveer als de

Goudse kaasvorm. Naar grootte genummerd van no. 4 tot no. 20, uitgevoerd in teakhout met teakhouten volgers.

'Edammer' kaasvorm; sterk afwijkend van

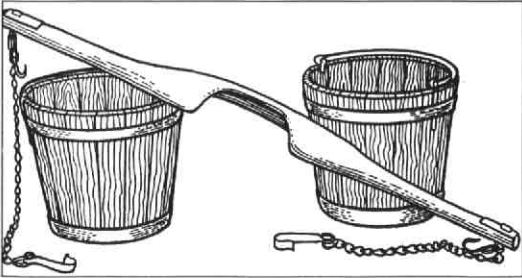

8. Goudse kaasvormen met volgers.

de Goudse kaasvorm, een teakhouten kuipje voor oplopende ronde kaasjes van 2 tot 6 kg.

'Melkemmer' (afb 9) ; ronde kuip met een inhoud van 10 tot 36 liter in 8 maten met knophengsel, uitgevoerd in teakhout. Ook zijn er tonemmers, dwz dat de emmer een buikje heeft.

Enkele prijzen uit 1930: een wringtobbe van

9. Schouderjuk met 2 melkemmers.

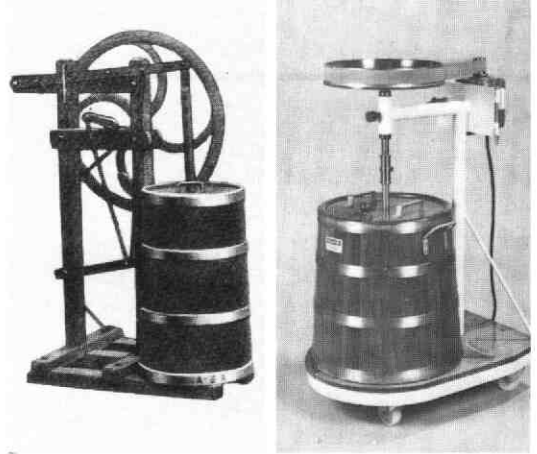
gemiddelde grootte (300 l.) voor handbediening f. 75.-, een weikuip van 200l. f. 35.- en een Goudse kaasvorm no. 20 f. 20.-

De boterbereiding

'Karnton' (afb. 11 midden en 10); een ronde gerende kuip, meestal uitgevoerd in een maatverscheidenheid van enige liters (denk aan het boterkarnen in de oorlog), tot soms wel 300 liter met als houtsoort teakhout. Het kenmerk van een karnton is niet de gebruikelijke gering

naar de onderkant maar naar de bovenkant, ten behoeve van de stabiliteit en het voorkomen van uitstromen aan de bovenkant.

In de karn of karnton wordt uit aangezuurde

10 en 11, Gloria karn waarbij het plompen of stoten gemechaniseerd is. Later volgt het roteren d.m.v. stoom-, mens-, dier- of elektrokraft(11).

melk de boter afgescheiden. Boter kan gemaakt worden uit melk (roomboter) of uit wei (weiboter). Bij een heftige beweging verticaal of rondkantelend komt de boter vrij uit de melk of wei. De verticale methode, ook stoot- of plompmethode genoemd, bestaat uit een dikke stok (de pols) die van onderen voorzien is van een ronde houten schijf met gaten, welke wordt op- en neerbewogen. In plaats van een pols spreekt men in het midden/westen van het land ook wel van een 'trei+huppelaar'. De pols gaat door een ronde opening in de twee dekselhelften. Het spreekt haast vanzelf dat het op- en neerbewegen van de pols, vooral bij grote karnen een vermoeiende bezigheid is. Deze beweging wordt later gemechaniseerd. Ook honden, ezels en paarden zijn hiervoor gebruikt. De verticale beweging die vrij moeilijk te mechaniseren is, wordt later vervangen door een meer horizontale beweging. Eerst met stoomaandrijving van een centraal aandrijfsysteem en later met een elektromotor. Vanzelfsprekend is dan de pols in het deksel en karnbodem gelagerd en voorzien van schijven.

'Roomstaar' (afb. 7, geheel links met deksel); een ronde kuip met meestal een buik, vandaar ook wel de naam 'roompot' met een inhoud van 50 tot 165 liter, uitgevoerd in teakhout. In melk en wei stijgen de vetdelen naar boven. De room, het beste deel van de melk en wei, komt boven drijven, wordt afgeroomd en in de staar bewaard.

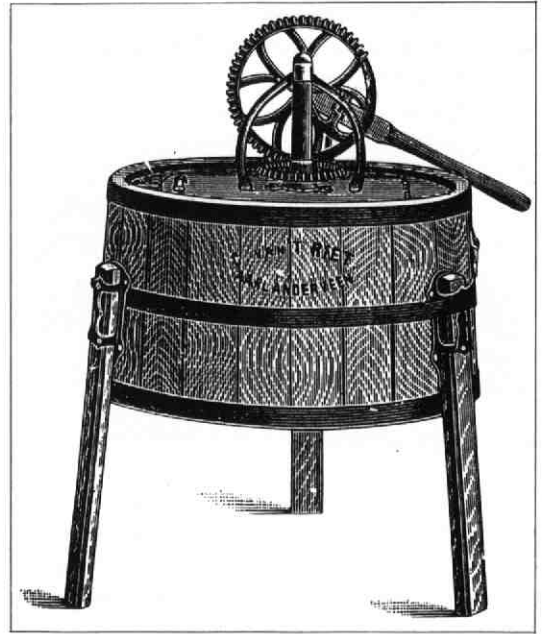
'Botervloot' (afb. 7, rechtsonder); dit is een laag gerend kuipje met doorsneden van 40 tot 90 cm, uitgevoerd in teakhout. In deze botervloot wordt de boter gekneed om de laatste resten karnemelk of wei te verwijderen en de boter te bewaren.

Helaas is de zelfkazende en boterbereidende boerin een zeldzaamheid geworden. Direct na de oorlog staat de gehele markt in Gouda nog vol met kaasbrikken en is er een levendige handel tussen de handenkletsende boer en de kaashandelaar. Ook verdwenen is de reizende kuiper die de boeren bezoekt voor reparaties aan het kuipwerk, zoals het vervangen van een duig en het aandrijven van de hoepels of ijzeren banden. Want *'soo 't niet en sluit, het leckt 'eruit'*.

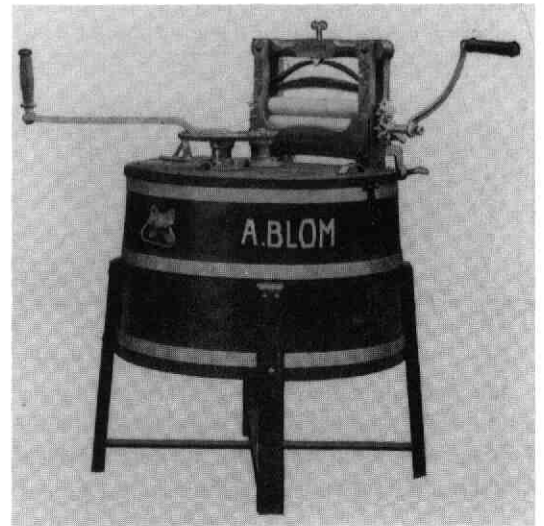
De kuiper voor de huishouding

Tot het begin van de 20e eeuw heeft een huishouding buiten een linnenkast, bed, tafel en enige stoelen, ook absoluut nodig: emmers, een stampton en een wastobbe. Na de eerste wereldoorlog komt langzamerhand de gekuipte houten wasmachine met handaandrijving in gebruik en weer wat later exemplaren met een elektromotor.

Wassen in het 'wasmachineloze' tijdperk was een zware en langdurige bezigheid. In een stampton gevuld met wasgoed en een sopje stampt men met een enkele stamper van f 1.50 of met een stamper met 3 pootjes van f 3.- het ergste vuil uit het wasgoed om het naderhand in een wastobbe met wasbord en wasborstel verder te schonen. Regenwater, bleekmiddelen, een zakje blauw en een stralend zonnetje zorgden voor de rest. Emmers, zoals in gebruik op de boerderij behoeven geen nadere

12. Wasmachine met hefboom van Kuiperij C. van 't Riet in teak; f 38,- en in grenen f 35,-

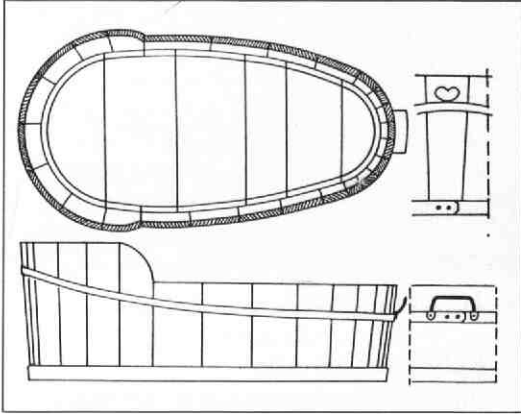
13. Verbeterde kettingwasmachine van Kuiperij A. Blom in teak; f 52,- en in grenen f 44,-.
De wringer kost f 7,50.

toelichting, maar wel de stampton: een rond gerend laag kuipje van 57 of 61 cm hoog, meestal in teakhout met in 2 tegenover elkaar liggende duigen een handopening of eventueel

twee ijzeren handvatten.

'Wastobbe' (afb. 12 en 13); laag rond gerend kuipje met een doorsnede van 50 tot 80 cm, meestal in teakhout of eiken, met bovenuitstekende handvatten. De vroegere bovenuitstekende duighandvatten hebben menige draaiende kuiper een 'draai om de oren gegeven'.

'Badkuip' (afb 14); specifieke aan het lichaam aangepaste vorm in teak- of eikehout

14. Badkuip met verhoogde rug.

en waarschijnlijk in een vette Amerikaanse naaldhoutsoort als pitch-pine. Het is lastig kuipwerk door de verscheidenheid van rondingen.

'Vlees- en spekkuipe'; een kuipje van gelijke middellijn en hoogte in teakhout met vertind beslag. Bijv. 60 cm hoog en 62 cm in diameter, voor f. 15.- tot f. 25.- is de vleesvoorraad goed bewaard.

'Groentenmaakkuip'; is wat kleiner dan de vlees- en spekkuipe, de gemiddelde maat is 37 cm hoog en 37 cm in diameter. Het kuipje wordt compleet gemaakt met een persvolger (een deksel met gewichten verzwaard welke de inmaak afdekt).

'Privaattonnen': het gebruik van privaattonnen als laatste verzamel- en afvoermiddel van faecaliën voor de komst van de beerput en het huidige watercloset komt vanaf de tweede helft van de vorige eeuw voor. Tot 1960 is nog van deze tonnen gebruik

gemaakt, aldus een kuiper uit Woerden. Zijn laatste opdracht is een flink aantal tonnen volgens verstrekt model van een Friese gemeente, uit te voeren in teakhout. Aan de binnenkant is een uitgezaagde rand waar het deksel op rust. Het model heeft veel weg van een klein model karnton. Gemeenten die deze tonnen gebruikten, hadden een dubbele voorraad, want de tonnen werden gewisseld. Een volle ton voor een schone lege. Dit karweitje werd verricht door de bemanning van de 'Boldoot- of 4711-wagen' zoals Amsterdammers fijntjes opmerkten. In geval van een besmettelijke ziekte zijn tonnen beschikbaar, geschilderd in een bepaalde kleur. In IJsselstein verdwijnen rond 1930 de laatste stronttonnen.

De kuiper voor de visserij

We beperken ons tot enkele hoofdzaken. Rond 1920 worden de houten hoepels vervangen door ijzeren banden. Het traditionele eikenhout wordt Scandinavisch vuren of Portugees dennen. Het ambachtelijke handkuipe wordt na de oorlog langzamerhand vervangen door een machinaal productieproces en kunststof doet zijn intrede. Op het schip worden de kisten vervangen door de rechthoekige, goed stapelbare vriesbakken. De bewerking, als zouden de houten tonnen nog wat extra smaak aan de vis toevoegen schijnt na de invoering van het kunststof geen hout meer te snijden.

Langs de Nederlandse kust was de visvangst vroeger een belangrijke bron van bestaan voor vissers en kuipers. In 1896 telt Scheveningen 35 kuiperijen. In Vlaardingen treffen we in totaal 700 kuipers. Aangenomen mag worden dat ook de andere vissersplaatsen talrijke kuipers werk verschaffen. De benamingen tonnen en vaten worden door elkaar gebruikt. Wij houden het op tonnen.

Opmerkelijk is ook dat de gangbare benaming van 'droge' en 'natte' kuiper in de visserij anders ligt. Een droge kuiper is een kuiper die tonnen maakt in de werkplaats in een

maat 1/1, 1/2, 1/4 of 1/8, ofwel tonnen van 100, 50, 25, of 12,5 liter. Een 1/1 ton bevat 900 tot 1000 stuks haringen, afhankelijk van de grootte van de haring en of het volle of ijle haring is. Een 1/1 ton is gelijk aan een kantje en 17 kantjes is een last.

De natte kuiper werkt vooral op de kade of in de pakkerijen. Hier werden de van boord komende tonnen geopend door het lichten van de kopband, waardoor het deksel verwijderd kon worden. Hierna wordt er gesorteerd en het pekelnivo en het aantal haringen bijgevuld. Door het aan boord pekelen krimpt de haring. Vanaf 1582 wordt de keuring van haring door een keurmeester landelijk verplicht. De natte kuiper is altijd in de buurt van de keuring want hij pakte de haring over in tonnetjes voor de handel, of sluit de deksels van de gekeurde haringtonnen. Wellicht komt hier de ongunstige term 'kuiperijen' vandaan, want met ongeregelde visaanvoer en een grote verscheidenheid van belanghebbenden kan er gemakkelijk iets misgaan. Uit oude stukken blijkt dat er ondanks keurmeesters en keuringen nogal wat klachten zijn.

De visserijkuipers maken ook 'breels', spitstoelopende genummerde tonnetjes, om de plaats van het visnet aan te geven en om het net drijvende te houden.

Uit de geschiedenis van de kuiperij van de firma K. Knoester en Zonen te Scheveningen, schat men het maken van de tonnen op wel 100.000 per jaar. Het vervangen van een kapotte duig kostte niet meer dan 15 minuten. In een latere periode werden de tonnen waterdicht gemaakt met parafine.

Sinds 1978 is het bedrijf Knoester de enige vrij grote kuiper voor de visserij, met een gemechaniseerde produktie. Het verlies aan visserij-orders wordt gecompenseerd door de produktie van bloemkuipen en regentonnen, prullenbakken, paraplustandaards en relatiegeschenken.

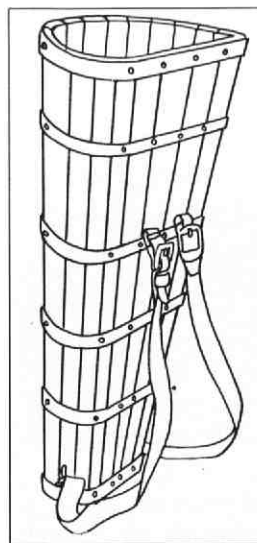
De kuiper voor de alcoholische dranken.
Dranksoorten kunnen in 3 hoofdgroepen

worden verdeeld: wijn, bier en gedistilleerd. De fust (verzamelnaam voor vaten en tonnen voor drankopslag) dient als opslag van drank in het groot en voor smaak- en geurverbetering. Kruiken en flessen dienen als huis- en winkelopslag en als verpakking voor de kopende klant. De opslagfunctie en de verbetering van smaak en geur is voor de kuiper zeer belangrijk, want dit beslag op fust geeft de kuiper veel werk.

Voor drankopslag worden traditioneel eiken en tamme kastanjebomen gebruikt. Deze houtsoorten, vooral eiken, leveren niet alleen goed werkhout, maar bevatten tannine. Juist deze looistof dient ter verbetering van het boeket (geur en smaak). Wanneer tannine een ongunstige of niet gewenste uitwerking heeft op de drank moet het kuipwerk gereinigd worden met een soda-oplossing of worden voorzien van een beschermingslaag.

Kuipwerk voor wijn

Bij de druivenoogst wordt in Duitstalige landen van een 'butte' gebruik gemaakt. Het is een gekuipt, met schouderriemen draagbaar

15. Butte met draagriemen voor transport van de druiven naar de verzamelplaats.

transportkuipje, dat in allerlei vormen gemaakt wordt, soms met een gestoffeerd rugdeel. Het legen van de butte gebeurt dan over de schouder; via het meest holle gedeelte. Dit lastig te vervaardigen kuipwerk met zijn vele verschillende rondingen, werd door de Nederlandse kuipers uiteraard niet vaak gemaakt. Ook het maken van wijnvaten is voor de Nederlandse kuipers niet de belangrijkste bezigheid.

16. Weinlese in Oostenrijk en nog altijd worden daarbij houten kuipen gebruikt.

Kuipen van wijnvaten wordt het meest gedaan in de wijnstreken zelf, waarbij sommige wijnbouwers ervan uitgaan dat hun wijn het beste boeket verwerft als ze wordt beïnvloed door eiken fust uit de eigen streek. De diverse soorten eiken oefenen grote invloed uit op het boeket van de wijn. De 'echte' wijnkenners kunnen de soort eiken en de leeftijd van de fust, nieuw of oud, goed inschatten. Een groot drankenconcern in Rudesheim aan de Rijn gebruikt uitsluitend eiken fust uit de omgeving van het Franse Limoges, omdat juist deze eikesoort verantwoordelijk is voor het specifieke boeket van de drank. Voor het maken van wijnvaten is het hoogste niveau van kuipkennis nodig. De wijnvaten hebben soms een inhoud van duizenden liters, meermalen in een afwijkende ovale vorm. De duigen bij grote vaten kunnen wel tot 10 cm dik zijn, met holle bodems om de druk van de wijn van binnenuit te kunnen weerstaan. Sommige vaten zijn rijk gebeeldhouwd (afb. 17).

Kleinere wijnvaten worden soms door Nederlandse kuipers doorgezaagd om ze te

17. In eikehouten vaten ontwikkelt wijn zich het best. Het rijpingsproces wordt regelmatig gecontroleerd door de keldermeester.

wijzigen in kuipwerk voor andere doeleinden. De restjes wijn, cognac en sherry in deze oude vaten hebben menige kuiper een goede dag bezorgd. Ook wordt heel wat fust gerepareerd, gedekristalliseerd (ontdaan van wijnsteenkristallen), gestoomd en gezwaveld.

Kuipwerk voor bier

Bier is een 'licht' alcoholische drank, welke in kleur kan variëren van lichtgeel tot bijna zwart. De drank ontstaat door een ingewikkeld brouwproces van mouten (kiemen) van gerst, koken in water, toevoegen van hop, gist en enkele andere ingrediënten van geringere omvang. Het brouwen zou al meer dan 5000 jaar oud zijn. De Sumeriërs uit Mesopotamië offerden bier aan de goden, de oude Egyptenaren gebruikten bier in de graven van gestorven familieleden om ze op weg naar het hiernamaals voor dorst te behoeden. Later in de middeleeuwen is bier een vervangingsmiddel voor onbetrouwbaar drinkwater.

Nederland telt anno 1990 nog zo'n 20 à 25 grote en kleine brouwerijen, die tot voor

De Brouwer.

Dehaving staatgeree, Waar is het dorstend Leed?

Als Dorst en Dranck malkaar ontmoet
g'st Bitter d' oorspronch van het Soet:
i' Siel, i' Begeeren en het Geeven,
Uw Dorst, en i' Leevens springfontyn
Sal Eeuwige Verquicking Zyn,
Die Weelden lust, soeck sulcken leever

18. De kijk van Johannes en Casparus Luiken op de brouwer.

ongeveer 20 jaar de professionele horeca uitsluitend met eiken biervaatjes bevoorraadden. West Duitsland telt 1200 brouwerijen, waarvan alleen al in Beieren 900. Het afleveren van bier in eiken vaten gebeurt hier en daar nog steeds. Het eiken biervat, sommigen spreken ook van een bierton, is met nostalgie omgeven. Nog steeds worden in sommige steden de vaatjes met paard en wagen afgeleverd. De 'shirers', Engelse paarden met hun lange hoefhaar stelen daarbij de show. Maar ook hier nemen andere opslagmogelijkheden, naast fles en kruike, de

19. Kuiperij voor het maken van biervaten. De oude snij- of snitselbank is prominent aanwezig.

opslag van bier over.

In 1967 beëindigt de Amstelbrouwerij de kuiperij. Gelukkig is het maken van een biervat door kuiper J. Verloop in tekst en foto's vastgelegd. Ook het Brouwerijmuseum 'De Boom' in Alkmaar geeft een goed overzicht van

20. Kuiper Verloop bewerkt met een haalmes een duig die hij met een voetbeweging vastklemt op de snijbank.

brouwen en kuipen. Hieraan ontlene wij enige gegevens.

Of alle brouwerijen hun eigen kuiperij hadden is niet geheel duidelijk. Biervaten zijn in Nederland massaal vervaardigd. Het maken ervan wijkt niet veel af van het overige kuipwerk. De duigen zijn relatief dik, want de vaten moeten tegen een stootje kunnen. De gebruikte houtsoort is overwegend eiken. Het

vat is meestal voorzien van 4 banden en een spongat. Door de ambachtelijke produktie is niet ieder vat precies gelijk van inhoud. De binnenkant is glad afgewerkt wat een gunstige uitwerking heeft op de afwerklaag. Ongelijke duigen zouden de film van de afwerklaag ongunstig kunnen beïnvloeden. Het binnenzijds afwerken wordt op een draaibank gedaan. Het looistof of tannine bevattende eiken is voor het wijnvat van grote betekenis voor het boeket van de wijn. Voor de biervaten wordt dat als nadelig ervaren, vandaar de laag aan de binnenzijde. Dit afwerken wordt ook wel 'pekken' genoemd, hoewel het geen pek is, maar een harsprodukt uit Zwitserland. Het eiken kan door deze isolatie geen invloed

21. Kuiper Verloop, in de typische kuipershouding, drijft met kuipershamer en slagijzer de halsband aan. Het biervat is nagenoeg klaar.

uioefenen op de smaak.

Ieder vat heeft een nummer of code waarvan nauwkeurig een administratie wordt bijgehouden, bij dit nummer hoort de geijkte

inhoud. Reparaties aan het vat of opnieuw pekken kan de kwantiteit van de inhoud veranderen. Aan de hand van het vatnummer wordt de faktuur gemaakt. Om problemen met de klant te voorkomen wordt 1 liter bier gratis geleverd. Later worden metalen binnenvaten ingevoerd van 20, 30 en 50 liter, waardoor minder administratie nodig is.

Kuipwerk voor gedistilleerd

Onder gedistilleerd worden dranken verstaan met een hoog alcoholpercentage en een grote verscheidenheid aan smaak en geur. Distilleren is het verwarmen en achtereenvolgens verdampen van vloeistoffen, zoals wijn, korenwijn, en moutwijn. Door sterke afkoeling kunnen vloeistoffdelen van elkaar gescheiden worden in afzonderlijke delen (fracties). Zo kunnen wijn- en graanoverschotten omgezet worden in dranken met een hoog alcoholpercentage. Door het toevoegen van smaak- en geurstoffen verkrijgt de distillateur een verscheidenheid aan dranken. Dit is een oude techniek die in ons land tot grote hoogte is gekomen. Vooral Schiedam is bekend om het geestrijke vocht wat daar gemaakt wordt. In de bloeitijd waren er wel 400 bedrijven actief in gedistilleerd. Vanzelfsprekend was er hierdoor ook veel werk voor de kuipers. Het Nationaal Gedistilleerd Museum in Schiedam geeft van het distilleren en kuipen een goed overzicht. Het museum heeft een wand met 30 ovaalvormige tapvaatjes met ijzeren banden. We komen de fraaiste namen tegen als: *creme de vanille*, *apricot brandy*, *cherry brandy*, *brandewijn*, *bruidstranen*, *jonge en oude jenever*, enz.

Een gekuipde kit of kan met een koperen tuit wordt in de brandewijnbereiding gebruikt om het moutmeel samen met rogge en maismeel met heet water aan te lengen en te verhitten. Een koperen kit zou voor dit werk te warm geweest zijn. Hieruit blijkt dat het eikehout tevens een prima warmte-isolator is. Ook zijn er gekuipde smalle hoge vaatjes voor het filteren van gedistilleerd.

22. Doorkijk in het Nationaal Gedistilleerd Museum te Schiedam. Let op het vele kuipwerk.

Rijmpje.

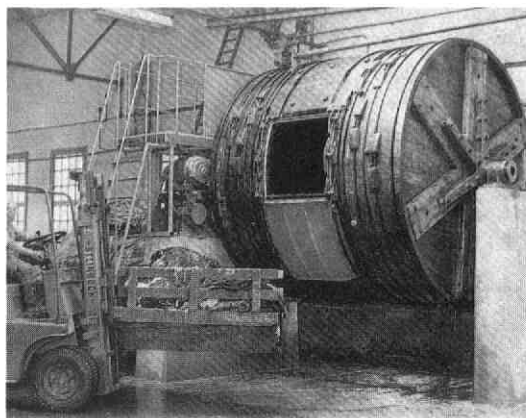
*Het vat dat ghij hier siet,
Dat kan u niet vermaken,
Maer komt eens in en proef mijn drank,
Die sal u beter smaken.*

Tot slot een bericht uit de Houtwereld van 28-2-1990: *Een tekort aan speciaal Amerikaans eiken dreigt de produktie van Schotse whisky te frustreren. Leveranciers van de speciale vaten waarin de malt whisky moet rijpen kunnen niet aan de vraag voldoen, enerzijds door de schaarste van het speciale Amerikaans eiken, anderzijds door de grote vraag naar deze vaten omdat landen als Z.Amerika, Japan, Korea en India Schotse whisky maken. De malt whisky moet minstens 12 maanden rijpen (op fust) in deze bourbonvaten.*

Kuipwerk voor de chemische industrie en inleggerij

Dit kuipwerk bestaat uit niet zomaar een ton met een hoepeltje erom. Hier komt nogal wat bij kijken. Zeer grote kuipen voor opslag en produktie met een inhoud van soms wel 80.000 liter komen voor. Dit is uiteraard gespecialiseerd werk waarvoor speciale houtsoorten nodig zijn en de hoge inwendige spanning van de vloeistofdruk maakten vaak sterkteberekeningen nodig. Ook de werkplaats en het transport stellen eisen aan dit werk.

Metalen en kunststoffen tanks hebben voor een deel het hout vervangen. Hout heeft echter voor specifieke toepassingen flinke voordelen. Sommige houtsoorten als Javateak en Afzelia hebben een grote resistentie tegen inwerking van chemicaliën. Ze zijn zeer duurzaam en de thermische isolatie ligt beduidend hoger dan die van metaal en kunststof. Een ander voordeel van hout is dat kuipen met zeer grote diameters tot 3 à 4 meter ter plaatse kunnen worden gemonteerd. Houten kuipen worden ook gebruikt in o.a. de verf-, inkt-, drank- en smaakstoffen- stremsel- en lederindustrie en voor het inleggen van uien en augurken. Javateak is de meest perfecte houtsoort voor dit doel. Het voldoet aan de hoogste duurzaamheidsnormen en is onafgewerkt meer dan 25 jaar bestand tegen aanraking met natte grond. Een algemeen in ons land bekende houtsoort als beuken is binnen 5 jaar in natte grond verrot. Helaas komt Javateak niet in grote handelsmaten voor. Als vervanger wordt bijv. Oregon-pine gebruikt. Ook Russisch lerken

23. Een enorm looivat wordt, m.b.v. een heftruck geladen met huiden.

(Larix) staat bekend om zijn duurzaamheid.

Kuipen in grote maten zijn niet voorzien van de traditionele ijzeren gegalvaniseerde banden, maar van trekbanden met klemschroeven. Het in duigen vallen van de ton zou hier catastrofaal zijn. In Engeland bestaat een Fa. Bulmer die cider maakt. Voor het gisten

van cider zijn 122 kuipen beschikbaar, elk met een inhoud van 60.000 gallon = 270.000 liter.

24. Drie grote kuipen op weg naar de klant.

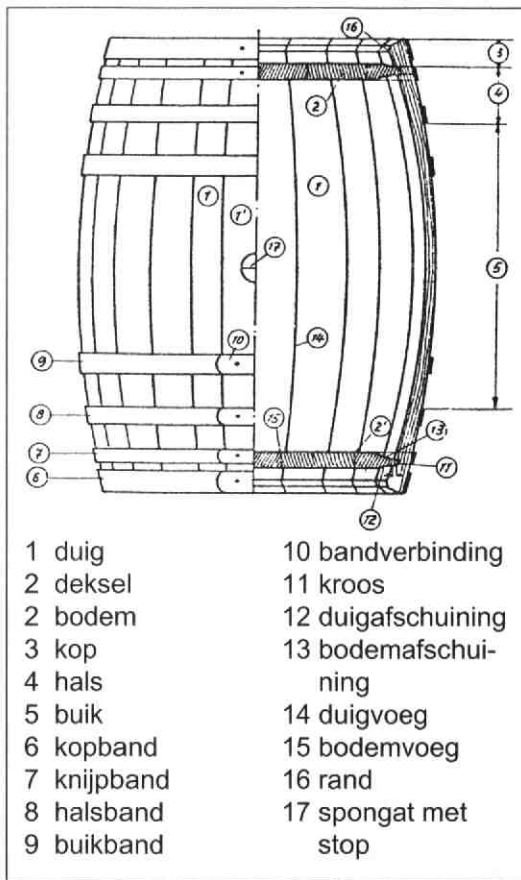
K Kuipwerk voor bomen en planten

In botanische tuinen, orangerieën, binnentuinen, oprijlanen, voetgangersgebieden en bij particulieren kan men plantenkuipe aantreffen van groot tot klein. Deze kunnen gevuld zijn met planten en bomen. Voor vorstgevoelige planten en bomen hebben kuipen het voordeel dat ze gemakkelijk verplaatsbaar zijn. 'Soo't niet en sluit, het leckt'er uit', is op dit kuipwerk niet van toepassing, want de bodem is van enige gaten voorzien om bij overvloedige regen het vocht van de potgrond te reguleren. Hiertoe dienen de plantenkuipe iets vrij van de grond te staan. Het kuipwerk wordt om zijn duurzaamheid van Javateak gemaakt en met blanke lak afgewerkt. Ook in het buitenland worden de Hollandse plantenkuipe gewaardeerd, wat nogal eens een exportorder oplevert. Het maken van plantenkuipe is een goed voorbeeld van de overlevingsstrategie van de hedendaagse kuiper. Het maken hiervan wijkt niet af van overig kuipwerk.

Het maken van allerlei soorten kuipwerk

Het beschrijven van de vervaardiging van kuipwerk is niet eenvoudig. Enerzijds door de

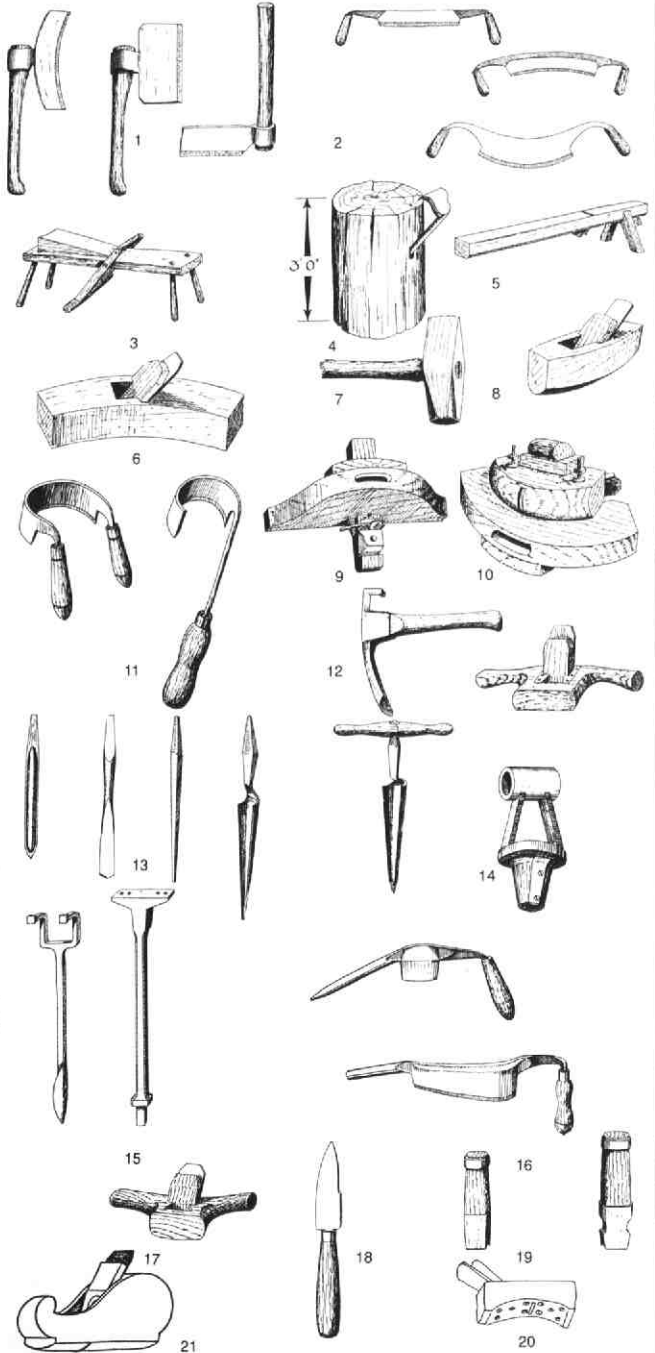
verscheidenheid ervan, anderzijds door de verschillende werkmethode van de kuipers en de overgang van de ambachtelijke naar machinale productie. Ook de verscheidenheid aan gereedschappen voor veelal gelijke bewerkingen maakt de zaak ondoorzichtiger. We gaan dan ook niet tot in de kleinste details treden, maar bespreken de interessante oude ambachtelijke werkwijze en verwijzen naar de nu gebruikte houtbewerkingsmachines. In kuipwerk met een buik (vat of ton) komen alle onderdelen en kuipersbenamingen voor. Ook zijn de specifieke kuipersgereedschappen

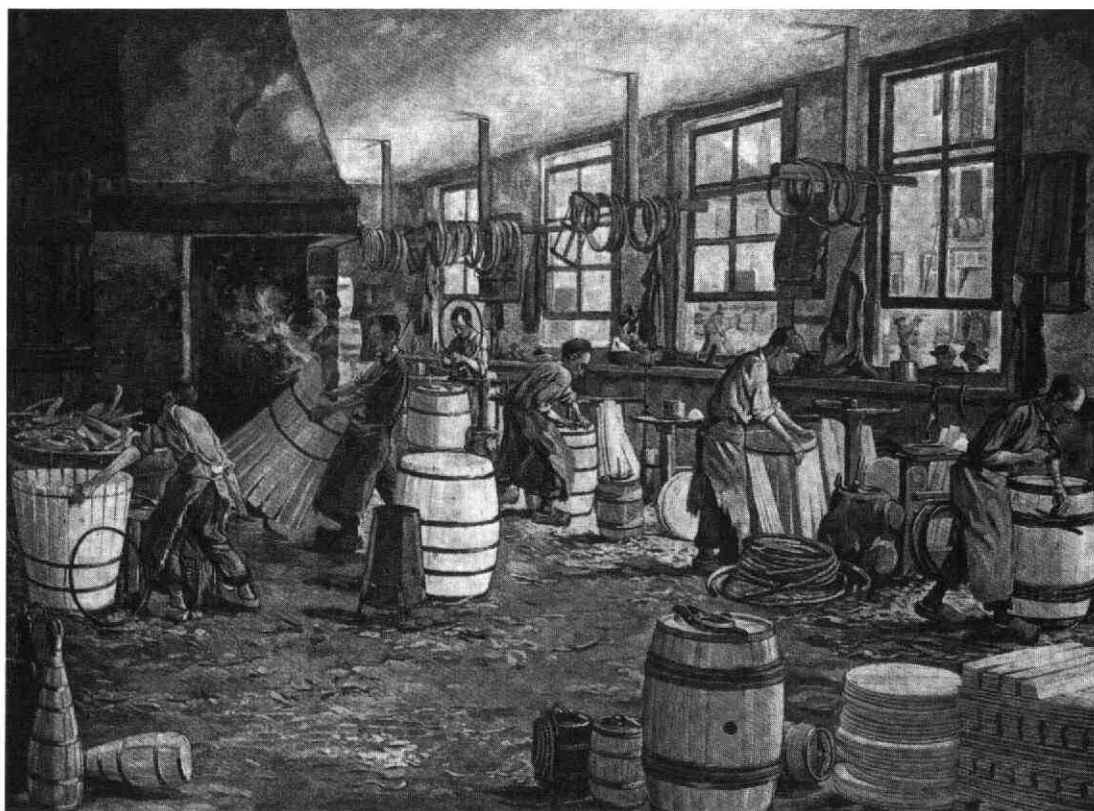
25. Houten vat met benamingen van de onderdelen.

aangegeven met benaming en bewerkingsmogelijkheid. Eiken is traditioneel het meest gebruikte werkhout voor de kuiper. Het komt in grote afmetingen voor en is vrij

1. Twee bijlen met breed blad, voor het ruw bewerken van duigen en kloofmes voor kloven van duigen.
2. Recht, hol en rond haal- of trekmes, voor bewerkingen naar de kuiper toe.
3. Snij- of snitselbank.
4. Kuipersblok, voor het op werkhogte van de duigen.
5. Kuipersrijschaaf, voor het strijken van de duigvoegnaden.
6. Ronde schaaf met vlakke zool, voor het bewerken van kuipwerk.
7. Kuiperhamer, voor het aandrijven van de banden.
8. Blokschaaf, voor het inwendig bewerken van tonnen en vaten.
9. Kroos- of kimschaaf, in diverse vormen, voor het lopen van een groef voor de bodem.
10. Schaaf met ronde zool, voor het lopen van een ondiep hol op de plaats van de kroos.
11. Fox- of trekmes, voor het opzuiven van de binnenkant van kuipwerk.
12. Kuipersdissel met haak, voor het schuinmaken van de koppen van de duigen. De haak voor het aanslaan van de kopband. Voorts een rechte spookschaaf voor het opzuiveren van de buitenkant.
13. Ruimer en 3 boren voor het maken van de uvel- en spongaten.
14. Tapse boor en frees, voor het naboren en frezen van spongaten.
15. Klauw- en klinknagel met tegenhouder. De klauw is voor het gelijk of uit elkaar wrikken van duigen. De tegenhouder wordt in het aambeeld gebruikt als hulpmiddel bij klinken van de banden.
16. Haal- of trekmes, voor het gelijkwerken van te repareren, ingezette, duigen.
17. Houten spookschaafje om smalle duigen aan de binnekant te bewerken.
18. Kort, dik, kuipersmes voor allerlei doeleinden.
19. Twee typen slag- of drijfijzers met groefje aan de onderzijde voor het aanslaan van de ijzeren banden. Bij houten hoepels zijn ze van hout.
20. Schaafje met holle zool, voor het bewerken van de buitenkants kuipwerk op de draaibank.
21. Recht krul- of gerfschaafje met ronde zool voor het binnenzijds bewerken van enkel gerend kuipwerk.

26. Overzicht van de meest gebruikte handgereedschappen in de kuiperij.

27. De kuiperij in vol bedrijf.

Links onder: twee breels voor het drijvend houden van de haringvleet.

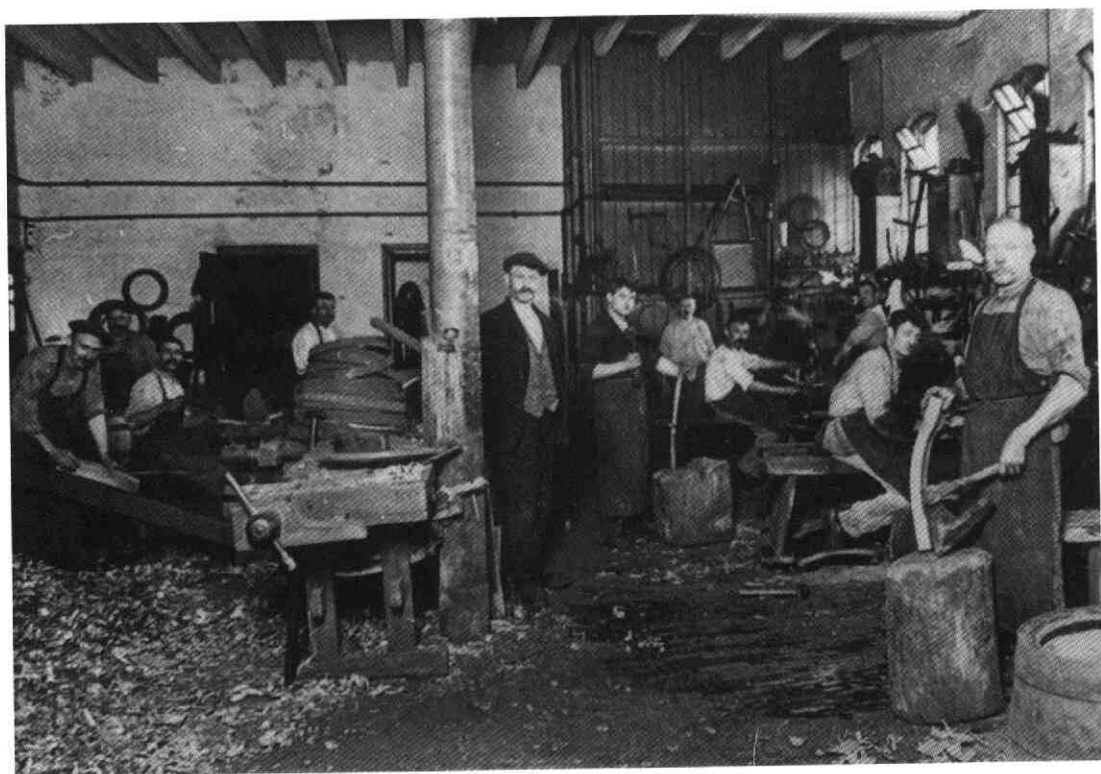
In het midden links zien we het met de strop indraaien van de waaier en het verhitten of branden boven een vuurkorf. Op de achtergrond wordt op het aambeeld een band geklonken.

Precies in het midden is het 'krozen' met kroos- of kimschaaf te zien. Uiterst rechts het aandrijven van houten hoepels m.b.v. een drijfhouw en dissel en daarnaast wordt een vat of ton opgezet.

duurzaam. Het in eiken aanwezige tannine kan de smaak en houdbaarheid van de inhoud beïnvloeden, waardoor bij huishoudelijk en zuivelkuipwerk voor een andere, meestal lichtkleurige, houtsoort wordt gekozen. Vandaar de benaming 'witte kuiper'. Verder moet het onderscheid tussen 'natte' (voor vloeistoffen) en 'droge' (voor droge stoffen) kuiper vermeld worden. In de nu volgende beschrijving van het maken richten we ons zoveel mogelijk op de natte kuiper van dubbelgerend kuipwerk, kuipwerk dus met een buik.

Zoals de maker van houten schepen kiest voor overwegend kromme stammen kiest de

kuiper voor rechte. Hij kort de eikestam op de lengte van de benodigde duigen met wat overmaat. Met het grootste en zwaarste kloofmes wordt de stam in vieren gekloofd. De duigen worden zoveel mogelijk met een lichter kloofmes kwartiers uit de kwarten gehaald, d.w.z. in de richting van het hart van de stam. Soms kan een dosse voordeel bieden; dwars op de hartrichting. Dit vanwege het kromtrekken in de breederichting. Bodems die vlak dienen te blijven, moeten met zorg gekloofd worden. Waarom wordt het kuiphout niet gezaagd, zal men zich afvragen? Gekloofd hout is absoluut recht van draad, sterker bij buigen en waterdicht. Gezaagd kuiphout waarin de

28. Kuiperij aan het einde van de vorige eeuw.

Geheel links zien we het voegen van een duig m.b.v. de schuinstaande kuipersrijschaaf. In het midden en rechts zijn twee kuipers bezig met het geren van een duig op het kuipersblok.

draadrichting scheef kan lopen, leidt tot kuipwerk wat van binnen naar buiten vocht doorlaat; zweten. Het gekloofde hout wordt daarna met enige ruimte opgetast tot het beendroog is. Het kloven is zwaar en nauwkeurig werk. Te dik hout vraagt later veel verspanende arbeid en licht hout voldoet onvoldoende aan vereiste sterktenormen.

'Een goede kuiper maakt zo min mogelijk spaanders'.

Later wordt het hout in kwarten geleverd en met behulp van een lint- of cirkelzaag op dikte geschulpt; in de lengte uitgezaagd. Na het drogen volgt het sorteren; scheluw getrokken- en warrige duigen worden uitgesorteerd. Op het kuipersblok worden met behulp van (kant)bijl of stootmes de geringen aangebracht. Sommige kuipers bewerken nu de platte kant van de duigen, met een rond trekmes voor de

binnenkant en met een hol trekmes voor de buitenkant. Anderen geven de voorkeur aan een totale bewerking als het kuipwerk in elkaar zit. Zware duigen maakt men in het midden dunner om ze later wat makkelijker te kunnen buigen. In plaats van het kuipersblok kan de kuiper ook gebruik maken van een snij- of snitselbank of van beide.

Nu volgt een precies werkje, nl. het voegen van de duignaden op de kuipersrijschaaf. Hierbij wordt de rijschaaf niet over het hout bewogen maar beweegt de kuiper het hout over de schaar. Voor de juiste schuinite en breedte van de duigen maakt hij gebruik van een houten mal, waarin de grootste en kleinste duigbreedte, alsmede de schuinite van de duigen aangegeven zijn. Bekijkt men kuipwerk met een buik dan blijkt veelal dat de duigen niet van gelijke breedte zijn. Ook smal hout vindt zijn weg in de

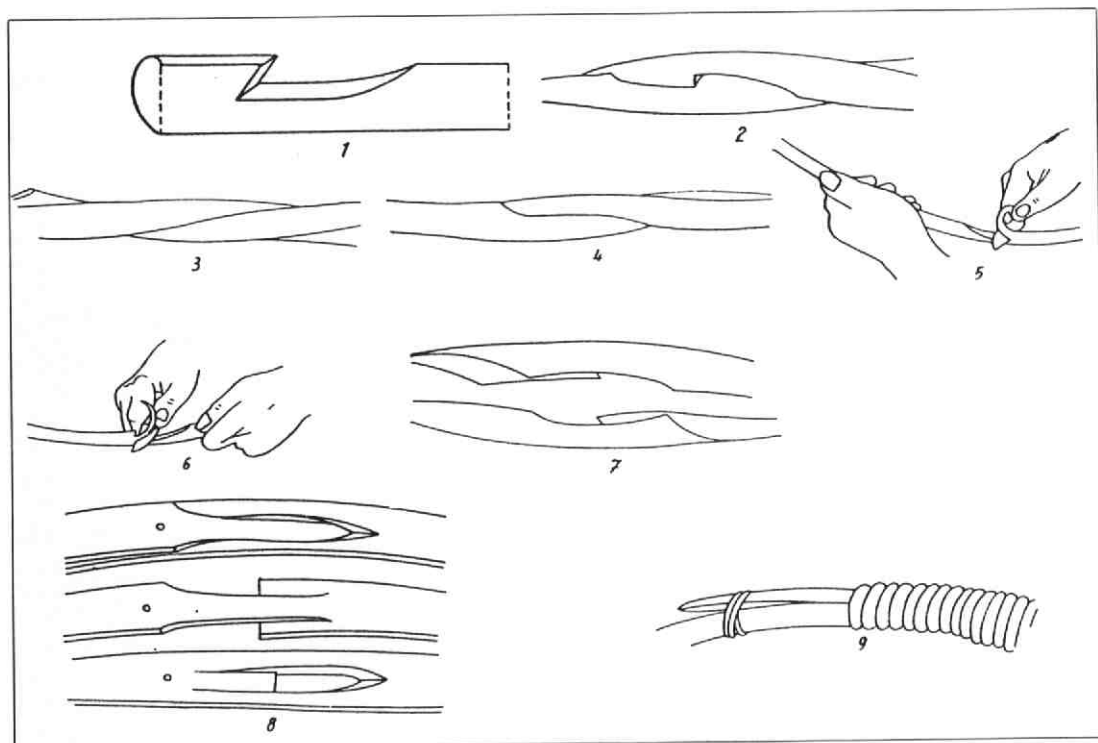
29. Kuiper H. Meester uit Amersfoort bezig met het voegen van een duig.

30. Opzetten van de kuip met vormband.

kuiperij.

Wanneer de duigen gestreken zijn, volgt het opzetten van het kuipwerk. Hiervoor zijn een aantal methoden: de kuiper zet twee tegenovergestelde duigen vast met een lijmkleem aan de vormband en vult de rest op. Een handige kuiper doet het eventueel zonder lijmklemmen. Door het aanbrengen van een vormband, dit zijn 10 mm of meer dikke ijzeren banden, op de plaats van kop of hals, ontstaat een waaier. Door de tapse vorm (de geer) lopen de duigen aan de onderzijde uiteen. Nu is het de kunst om de uitwaaierende duigen dicht te krijgen. Dit kan niet zonder deze te verhitten of te branden. Dit gebeurt over een open metalen vuurkorfje, waarin houtafval, 'mot', wordt verstoekt. Door het kuipwerk aan de binnenzijde te verwarmen en de buitenkant nat te houden wordt het hout buigzaam. Door het aandrijven van weer andere vormbanden dwingt de kuiper de duigen naar binnen. Soms moet het verhitten of branden herhaald worden,

31. Vervaardiging van hoepelverbindingen van houten hoepels.

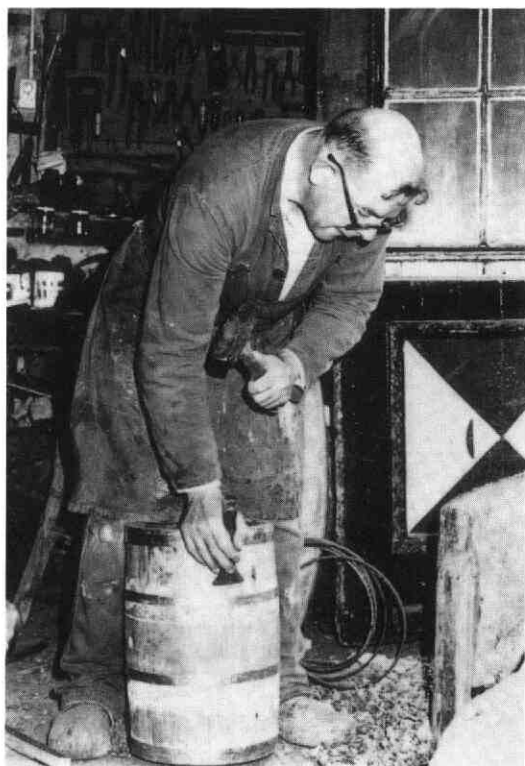
32 Engelse wijze, 'The Dutch hand', om lichtgerende vaten voor droog kuipwerk dicht te krijgen.

tot de kuiper en zijn knecht met veel geweld, rond het kuipwerk lopend, de duigen definitief aaneensluiten. Ook wordt in plaats van vormbanden gebruik gemaakt van stroppen, die door aandraaien of hefboomkracht de wijkende duigen dichtwringen, zie afb. 32.

De vormbanden worden nu één voor één vervangen door houten hoepels of ijzeren banden, waarvan de naden geklonken zijn. Om het verschuiven van de banden te voorkomen wordt het houtwerk ter plaatse van de band ingesmeerd met krijt. Bij kuipwerk met houten hoepels passen enige dichtregels van Frederik Alberdink:

*Waar wierd ooyt eëler const gevonden,
Als hout met hout te gaer gebonden!*

Ook ijzeren banden dienen gegeerd te worden, d.w.z. dat de diameter van boven- of/of onderkant niet hetzelfde zijn. Dit kan met behulp van een hamer op het aambeeld of zoals later met een geermachine, die de onder- of bovenkant uitrekt. Later worden de waaiers na

33. Rechts perst kuiper Verloop de banden mechanisch om een biervat en links doet kuiper Meester dit op traditionele wijze met kuipershamer en slagijzer.

het verhitten d.m.v. hydraulische persen dichtgeperst en hydraulisch van banden voorzien. Het nog niet van een bodem voorziene kuipwerk wordt vervolgens aan de binnenkant bewerkt met een ronde dissel, ronde foxmessen, trek-messen, dubbelronde blok- of gerfschaven tot een glad geheel, naar de eisen van het werk.

Na het inwendig opzuiveren van het kuipwerk worden de boven- en onderkant gelijk gewerkt en schuin naar binnen gedisseld met de kuipersdissel. Zonodig worden de koppen voor meer nauwkeurigheid bewerkt met de ronde schaaaf. Ook de plaats waar de kroos of kim komt, dient strak en glad te zijn. Vóór het schaven van een kroos of kim kan op die plaats een ondiep hol gelopen worden (niet altijd gebruikelijk), waarna met het kroosblok of krooschaaaf een 15 mm diepe groef, kroos of kim genoemd, gelopen wordt. Het kuipwerk is

nu voor meer dan de helft klaar en wordt van nu af minder zwaar. In het midden van het land hanteerde men een rijmpje om dit aan te geven:

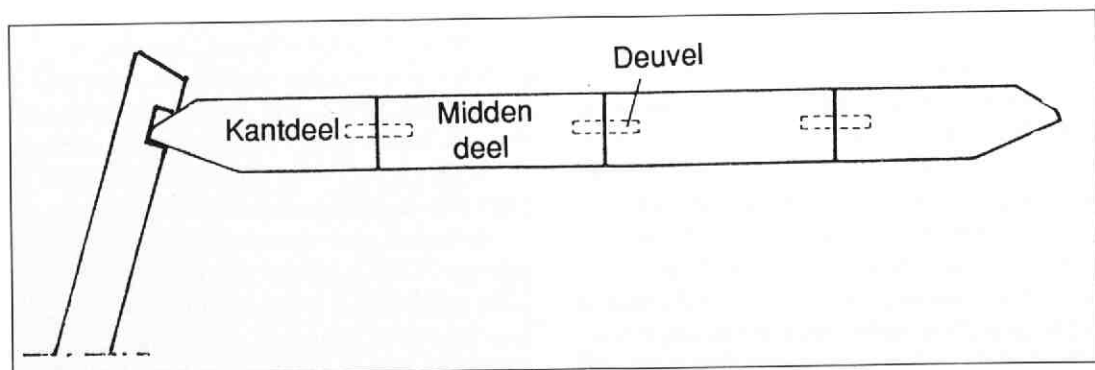
*Met krozen zagen,
kan je een kuiper naar Indië jagen,
maar met pennetjes steken en biezen
spouwen,
kan een kuiper het leven behouwen.*

Later worden, indien nodig, de binnenkanten strak en glad gedraaid op een draaibank. Ook de kroos en de onder- en bovenkant kunnen op de draaibank worden gemaakt. De kroos kan ook op de freesmachine worden ingelopen.

De bodem moet uiteraard zeer nauwkeurig in kroos of kim passen. Voor het meten van de juiste middellijn past de kuiper in de kroos 6 keer $1/6$ van de omtrek af, te beginnen bij een scherp krijtstreepje. Ook al zou het kuipwerk niet zuiver rond zijn, $1/6$ van de omtrek is de halve diameter of de straal waarmee de grootte

34. Het opzuiveren van de buitenkant van een kuip, welke aan de binnenzijde d.m.v. een stop is gemonteerd op de draaibank. Een vormband is verwijderd; op de achtergrond zien we een lintzaag voor het rond zagen van de bodem.

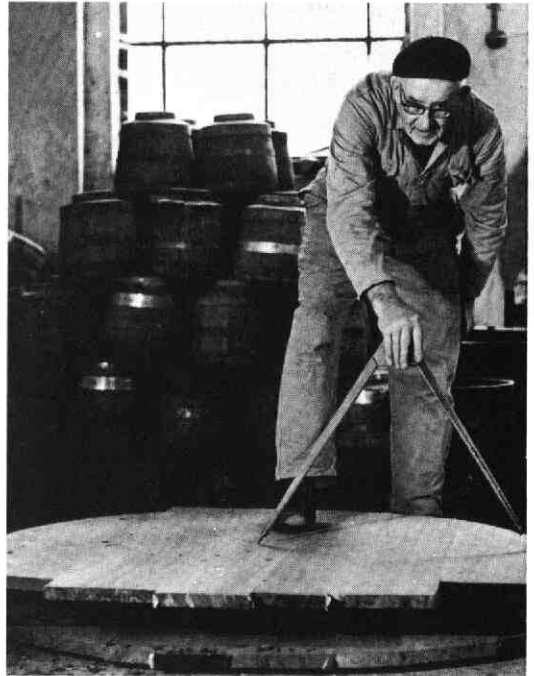

35. Doorsnede van een vast deksel met twee kant- en middenstukken, versterkt met deuvels. De schuine kanten passen in de kroos of kim welke rijkeleijk voorzien wordt van linmeelpap trgrn lekkage; links op de afbeelding.

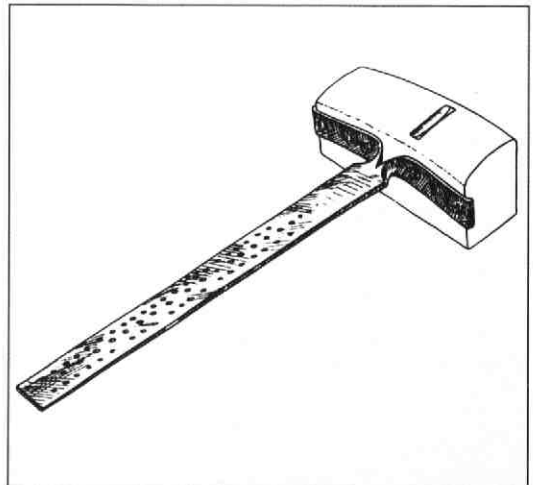
van de bodem met de steekpasser kan worden bepaald, zie afb. 36.

De bodem bestaat al naar gelang de grootte uit 3 of meer delen. De naden worden versterkt door houten pennetjes (deuvels) en tegen de geringste vorm van lekken voorzien van een bies. Later worden de houten deuvels vervangen door tweepuntige metalen pennetjes. In het midden van het land betreft de kuiper zijn biezen uit de Nieuwkoopse plassen. Deze biezen in de bodemnaden bevorderen in hoge mate de waterdichtheid. Wanneer de bodemdelen aaneengevoegd zijn, worden ze met een smalle spanzaag rondgezaagd. Dan rest het opschaven van de bodem en het voorzien van schuine kanten, d.m.v. de bodemschaaf, dit is een om een spijker ronddraaiende schAAF met daaraan gemonteerd een stuk geperforeerde strip, voor variatie in de diameters. Ook door middel van een stoot- of haalmes kan de schuine kant er aan gelopen worden. Door het lichten van de kopband en eventueel de halsband ontstaat er een ruimte om de bodem in de kroos te monteren. Bij gesloten buikig kuipwerk geldt dezelfde werkwijze voor het deksel. Door het beurtelings verwijderen van de banden kan de kuiper met behulp van een spookschaaf de gehele buitenzijde opzuiveren en gladmaken. Voor de langshout bewerkingen aan de binnen- en buitenzijde blijkt het grote voordeel van gekloofd hout. Dit hout is rechtdradig, wat zich gemakkelijker laat bewerken dan gezaagd hout. Gesloten kuipwerk moet voorzien worden van een spongat met stop. Hiervoor wordt een rechte lepelboor gebruikt, die gevolgd wordt door een tapse boor of sponfrees om het gat taps te maken. Kuipwerk voor vloeistoffen dient als laatste nog voorzien te worden van een houten tap of tapkraan.

Hierna wordt de buitenkant nog bewerkt op een draaibank met de draaiguts of met een schAAF met in de lengte een holle zool, voorzien van messing bekleding tegen slijtage. Schuurmachines zorgen dan voor het eindresultaat. Na een lakje of vernisje glimt het

36. Kuiper Van Veen uit Aarlanderveen heeft met de steekpasser in de kroos of kim van het vat de maat genomen; 1/6 van de omtrek is de straal waarmee hij hier een cirkel trekt op de nog ruwe bodem. Van Veen werkte meer dan 60 jaar in de kuiperij en mocht op 78-jarige leeftijd de zilveren 'houtzaagmolen' in ontvangst nemen. De hoogste eer in het houtvak.

37. Bodemschaaf voor het aanlopen van schuine kanten aan de bodem.

fraaie kuipwerk de koper tegemoet. En de kuiper? Hij gaat door om weer een ander prachtig stuk kuipwerk te vervaardigen, dat hij voorlopig niet mag versagen!

*Blij te zijn een ambachtsman
Blij te zijn een kuiper
Is er soms niets om blij te zijn
Dan drinken wij de restjes wijn.
We kloven, drogen, hakken schaven
Branden, buigen, foxen draven
Ten leste is het vat gereed
Hoe?*

Voor u een vraag voor ons een weet!

Nawoord

Met veel plezier hebben de schrijvers gegevens en afbeeldingen verzameld van de kuiper. Dit is in de eerste plaats te danken aan de bereidwillige medewerking van vele personen en instanties. Hierbij willen wij dank zeggen aan:

- : J. Bakker, kuiper te Bodegraven
- : A. Blom, kuiper te Alphen aan den Rijn
- : Jac. Blom en P. Sanders, kuipers te Woerden
- : Dochters van A.J. den Dunnen, laatste kuiper te IJsselstein
- : fa. W.H. Knoester te Scheveningen
- : H.W. Luten, gemeentearchivaris te IJsselstein
- : M. Meester, kuiper te Amersfoort
- : Biermuseum de Boom te Alkmaar
- : Heineken klantenservice te Zoetermeer
- : Kaasmuseum te Bodegraven

- : Museum Het Catharijneconvent te Utrecht
- : Nationaal Gedestilleerd Museum te Schiedam
- : Nederlands Openlucht Museum te Arnhem
- : Visserijmuseum te Vlaardingingen

Voorts danken wij de redactie van de Historische Kring IJsselstein voor de hulp bij het korrigeren en opmaken van de teksten.

Literatuur

- : J. van Bakel, Het Kuipersvak, Taal en Tongval, 1962.
- : J.H.F. Bloemers e.a., Verleden Land.
- : M. Eyk, Het maken van een biervat, Amstelbrouwerij, 1967.
- : H. Geerts, De Cuperie, Jaarboek Twente 1968.
- : Jack Hill, Country Crafts, London 1979.
- : John E. Horsley, Tools of the Maritime Trades.
- : Kenneth Kilby, The Cooper and his Trade.
- : Herbert Kindler, Berufskunde des Handwerks, Fachliche Reihe: 32.
- : W.H. Knoester, Geschiedenis van de fa. Knoester en zonen te Scheveningen.
- : J. en C. Luiken, 100 Verbeelding van Ambachten, 1694.
- : R. Morren, De Brabander, Kuipers te Tienen, 1962.
- : Jean Taransaud, Le Livre de La Tonnellerie, 1976.
- : Frederik J. Weijs, Met Beide Handen, 1984.

Het ontstaan van het rivierenlandschap in de omgeving van IJsselstein

door
H. J. A. Berendsen

Zuidwest-Utrecht heeft jarenlang gediend als exercitieterrein voor studenten in de natuurkundige aardrijkskunde (fysische geografie) aan de Rijksuniversiteit Utrecht, die hier gedurende zes weken hun eerste 'veldwerk' verrichtten. Daarbij werden (onder andere met behulp van handboringen) kaarten gemaakt van het voorkomen van de hoogteverschillen in het landschap en van de verschillende grondsoorten. Daaruit kon weer worden afgeleid hoe het gebied in de loop der eeuwen is ontstaan.

Dit werd weergegeven in zogenaamde 'geomorfogenetische' kaarten. De term geomorfogenese is afgeleid van geo = aarde, morfos = vorm, en genese = ontstaan. De kaarten geven dus een beeld van het ontstaan van de vormen aan de aardoppervlakte. Hoewel het werk van de studenten in de eerste plaats een onderwijskundig doel had, zijn de resultaten uiteindelijk gepubliceerd in een aantal kaarten op de schaal 1 : 25.000 en een bijbehorend boek getiteld: 'De genese van het landschap in het zuiden van de provincie Utrecht' (BERENDSEN 1982).

Ook nu nog worden, dankzij de welwillende medewerking van de boeren in de omgeving

van Montfoort, elk jaar gedurende één week in juni praktische oefeningen gehouden in dit gebied. Het feitelijke veldwerk vindt daarna echter plaats in andere delen van het rivierengebied. Zo zijn inmiddels de Vijfheerenlanden, de Bommelerwaard, het Land van Maas en Waal en de Betuwe al in kaart gebracht. Op dit moment wordt gewerkt in de Alblasserwaard.

Naast het werk van de Rijksuniversiteit Utrecht is er ook door andere diensten onderzoek met behulp van boringen verricht. Hoewel dit op het eerste gezicht misschien dubbel werk lijkt, is het doel van het onderzoek totaal verschillend. De verzamelde gegevens zijn dan ook niet dezelfde. De eerste die een (overzichts)kaart van de ligging van de rivierlopen heeft gepubliceerd was VINK (1926). Daarna is er door de Stichting voor Bodemkartering een bodemkaart gemaakt op de schaal 1 : 50.000 (HARBERS 1981), terwijl door de Rijks Geologische Dienst (VERBRAECK 1970) een geologische kaart op schaal 1 : 50.000 is gemaakt. De laatste kaart geeft ook inzicht in het voorkomen van dieper gelegen afzettingen. Degenen met een

bijzondere belangstelling voor de relatie tussen het landschap en de bewoningsgeschiedenis in het algemeen worden verwezen naar LOUWE KOOLJMANS (1985).

In dit artikel wordt een overzicht gegeven van het ontstaan van het landschap in Zuidwest-Utrecht, met een accent op de omgeving van IJsselstein

1. Inleiding

Het rivierenlandschap van Zuidwest-Utrecht is voor vele buitenstaanders een wat saai, vlak gebied met veel weilanden, en slechts hier en daar enkele boomgaarden. Toch is dit gebied gekenmerkt door een grote variatie. Bij een nauwkeuriger beschouwing blijkt, dat de oudste wegen, de dorpen en de boomgaarden en akkers niet willekeurig verspreid over het gebied voorkomen, maar steeds op de hoogste (en dus relatief droge) delen liggen. De ondergrond bestaat hier uit zandige, kalkrijke afzettingen, waar vroeger zelfs veel bouwland voorkwam. In de lager gelegen gebieden is het veel natter; deze gebieden zijn vrijwel uitsluitend in gebruik als weiland en hooiland, en de ondergrond bestaat er uit kalkloze klei en veen. Ook het verkavelingspatroon vertoont opmerkelijke verschillen: de hoge delen langs de Hollandse IJssel en in de omgeving van Montfoort zijn gekenmerkt door relatief grote blokvormige kavels met een onregelmatige vorm, terwijl de lage delen langgerekte en smalle kavels hebben. Benschop en Lopik zijn mooie voorbeelden van gebieden met langgerekte, smalle kavels op een venige ondergrond.

Deze verschillen zijn niet toevallig ontstaan, maar zijn het resultaat van een eeuwenlange geologische en (fysisch-)geografische ontwikkeling van het gebied. Vanaf circa 1000 na Chr. speelt de mens bij deze ontwikkeling een belangrijke rol. Zonder het ingrijpen van de mens zou het rivierengebied voor een groot deel bestaan uit een onbegaanbare, drassige, met moerasbos begroeide wildernis, waar landbouw onmogelijk zou kunnen plaatsvinden.

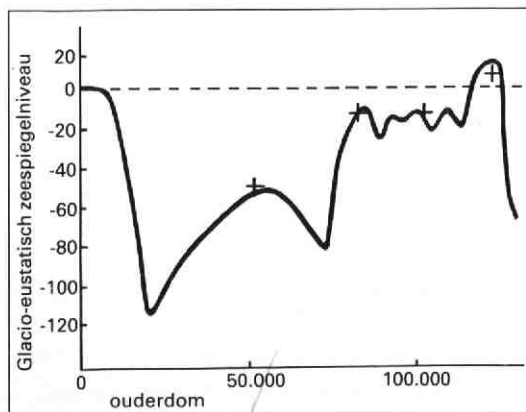
De mens is bij zijn ingrijpen in de natuur echter niet volstrekt willekeurig te werk gegaan: hij heeft zijn activiteiten aangepast aan de verschillen die al van nature in het landschap aanwezig waren. Dit blijkt onder meer uit de aanpassing van verkaveling en grondgebruik aan de natuurlijke hoogteverschillen in het landschap. Pas in de 20e eeuw hebben er ingrepen plaats gevonden, waarbij men zich niet meer heeft laten leiden door de van nature al in het landschap aanwezige verschillen. Voorbeelden van dergelijke ingrepen zijn de enorme stadsuitbreidingen van Utrecht, Nieuwegein, IJsselstein, Houten en Woerden, en in iets mindere mate ook van Montfoort, Lopik, De Meern en Linschoten

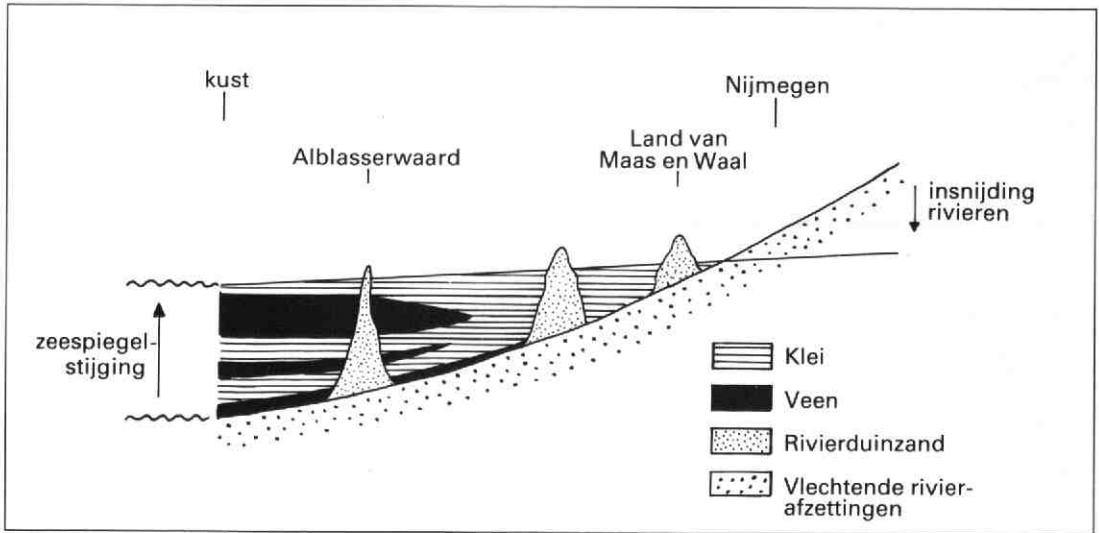
2. Het rivierengebied aan het einde van de laatste ijstijd

Voor het begrijpen van de ontstaanswijze van het rivierenlandschap moeten we in gedachten teruggaan tot het Weichselien: de laatste ijstijd, die in Nederland ongeveer 10.000 jaar geleden eindigde.

Weliswaar bereikte het landijs (dat vrijwel geheel Scandinavië bedekte) Nederland niet, maar er heersten hier wel zeer koude omstandigheden. De gemiddelde jaartemperatuur was ongeveer 10 graden lager dan tegenwoordig, waardoor de ondergrond het

1. Zeespiegelveranderingen in de laatste 100.000 jaar als gevolg van de vorming en het afsmelten van ijskappen op Scandinavië en Noord-Amerika.

2. Schematische Oost-west doorsnede met de bovenkant van de vlechtende rivierafzettingen, en de dikte van het holocene pakket

gehele jaar door bevroren bleef; alleen het bovenste laagje ontdooide in de zomer. Er was vrijwel geen begroeiing; het landschap leek daardoor enigszins op dat van Noord-Lapland. Vrijwel over geheel Nederland werden door de wind afzettingen neergelegd, de zogenaamde dekzanden, die op veel plaatsen buiten het kust- en rivierengebied nu nog aan de oppervlakte liggen, bijvoorbeeld in het gebied tussen Zeist - Doorn en Amerongen.

De grote rivieren stroomden evenals tegenwoordig door de Betuwe, maar ze zagen er geheel anders uit. Er waren nog geen dijken, waardoor ze zich gemakkelijk konden verleggen. De rivieren vervoerden veel (grof) zand en grind, en hadden een vlechtend patroon, dat wil zeggen, er bestond niet één kronkelende bedding, maar een stelsel van geulen, die zich herhaaldelijk splitsten en herenigden. De zee was ver weg: omdat er zoveel water aan de oceaan onttrokken was, dat opgeslagen lag in de grote landijskappen van Scandinavië en Noord-Amerika, stond de zeespiegel 80 - 100 m lager dan tegenwoordig (Fig. 1). Dit betekent, dat de Noordzee geheel droog lag.

Omdat de rivieren gedurende een groot deel

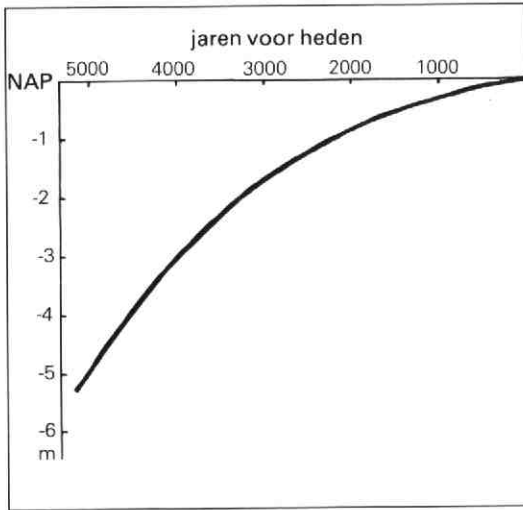
van het jaar bevroren waren, lagen de beddingen van de vlechtende rivieren vaak droog, met als gevolg dat er zandverstuivingen konden optreden. Daardoor zijn 'rivierduinen' ontstaan, die soms 20 m hoog zijn ten opzichte van de toenmalige rivierlakte. Vooral in het Land van Maas en Waal en in de Alblasserwaard komen rivierduinen voor. In de Alblasserwaard worden ze aangeduid met de naam *donken*. Alleen het topje van de rivierduinen steekt boven de omgevende klei- en veenlagen uit. In Zuidwest-Utrecht is slechts één kleine donk gevonden, namelijk ten westen van Lopik.

De zandige, en grindrijke afzettingen van de grote rivieren uit deze tijd liggen nabij Nijmegen nu nog aan de oppervlakte. Nabij IJsselstein liggen ze op een diepte van circa 6 meter beneden maaiveld. Ze zijn hier bedekt geraakt met jongere rivierafzettingen, die in de laatste 10.000 jaar (het *Holoceen*) van de geologische geschiedenis zijn gevormd (Fig. 2).

3. De ontwikkeling in het Holoceen

3.1 De zeespiegelstijging

Aan het einde van de laatste ijstijd smolten de ijskappen op Scandinavië snel af, waardoor

3. Zeespiegelstijging in Nederland in de afgelopen 5000 jaar.

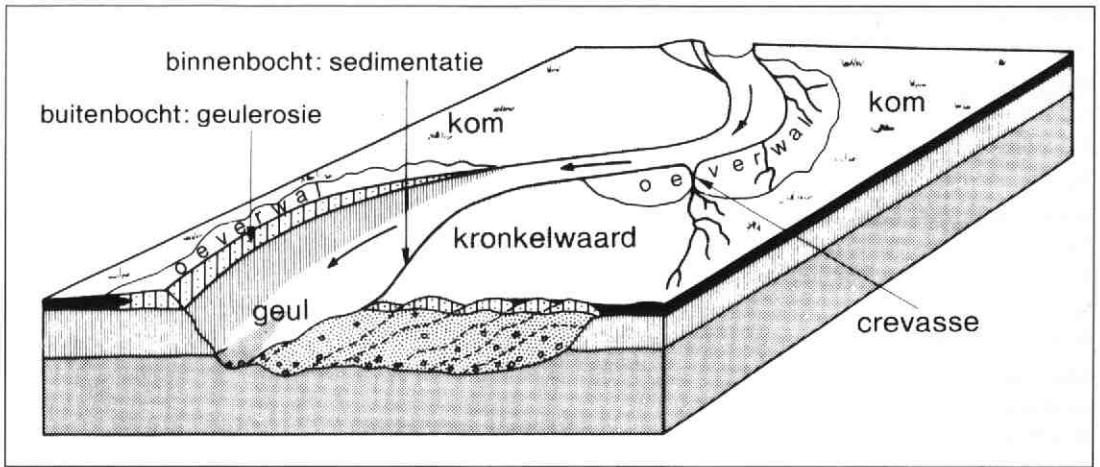
het smeltwater in de oceanen terecht kwam, en de zeespiegel snel steeg.

De stijging van de zeespiegel (Fig. 3) heeft een belangrijke invloed gehad op de rivieren, vooral in het westen van Nederland. In het begin van het Holoceen was de zeespiegelstand nog zo laag, dat deze geen invloed had op de rivieren in Midden-Nederland. De rivieren hadden een diepe bedding ingesneden in de afzettingen uit de ijstijd, waardoor het riviereengebied slechts zelden werd overstroomd. Circa 3000 jaar voor Chr. (5000 jaar geleden) stond de zeespiegel op ongeveer 5 m -NAP. Dit betekent, dat bij (storm)vloed de rivieren in hun benedenlopen werden opgestuwd door de hoge zeespiegelstand. Dit leidde tot een verlies aan stroomsnelheid en een verhoging van de waterstanden, met als gevolg afzetting van veel (fijn) materiaal. Doordat het grove materiaal het eerst werd afgezet, vertonen de afzettingen van de rivieren een afname van de gemiddelde korrelgrootte in stroomafwaartse (westelijke) richting. In de gebieden tussen de rivierarmen in (de zogenaamde kommen) werd klei afgezet. Doordat de oppervlakte van de kommen in westelijke richting toeneemt, kwam er per oppervlakte-eenheid minder klei tot bezinking. Dit werd echter gecompenseerd door

een toename van de veenvorming. Het resultaat is, dat in West-Nederland het holocene pakket is opgebouwd uit een afwisseling van (dunne) klei- en veenlagen. Deze situatie wordt wel beschouwd als kenmerkend voor het zogenaamde perimariene gebied (letterlijk: het gebied rondom de zee), waar de afzettingen zijn gevormd door de rivieren, maar waar de zeespiegelstijging wel een belangrijke invloed heeft gehad. Zuidwest-Utrecht wordt beschouwd als een deel van het 'perimariene' gebied. Bij laag water in de rivieren is nog eb- en vloedwerking te bespeuren tot de lijn Wijk bij Duurstede - Tiel - Hedel. Bij de hoogste rivierstanden dringt de getijdeninvloed echter veel minder ver landinwaarts: ongeveer tot Lopik - Brakel - Heusden. Overigens is het zo, dat de variaties in rivierstanden veel groter zijn dan de (daarop gesuperponeerde) eb- en vloedwerking: bij Wijk bij Duurstede bijvoorbeeld bedraagt het verschil tussen hoogste hoogwater en laagste laagwater ongeveer 6 meter; alleen bij de laagste waterstanden is een verhoging als gevolg van de vloed merkbaar van circa 0,1 m. Bij Schoonhoven is het verschil tussen hoogste hoogwater en laagste laagwater 5 m, daarvan komt echter een variatie van 2 m voor rekening van eb- en vloedwerking.

Afzettingen die gevormd zijn in en door de zee, vindt men ten westen van de lijn Dordrecht - Rotterdam - Amsterdam.

Het zal duidelijk zijn, dat de invloed van de zee verder landinwaarts merkbaar wordt, als de zeespiegel verder stijgt. De verwachting is, dat de zeespiegel in de toekomst nog verder zal stijgen. Hoeveel deze stijging precies zal bedragen is op grond van onze huidige kennis nog moeilijk te zeggen. In de afgelopen eeuw bedroeg de zeespiegelstijging ten opzichte van het land ongeveer 15 cm. Verwacht wordt, dat de aarde warmer wordt door het toenemende broeikas-effect als gevolg van de toename van CO_2 (kooldioxide) en CH_4 (methaan) in de dampkring. Dit zal waarschijnlijk leiden tot een sterkere afsmelting van ijs, en een uitzetting

4. Blokdiagram van een meanderende rivier.

van het water in de oceanen. De zeespiegelstijging die daarvan het gevolg zal zijn, zal er voor zorgen, dat de waterstanden in de benedenlopen van de rivieren hoger zullen oplopen.

3.2 Meanderende rivieren

Op de overgang van de laatste ijstijd naar het Holoceen (circa 10.000 jaar geleden) veranderde het rivierpatroon. Dit was in de eerste plaats het gevolg van de klimaatverandering, waardoor de afvoer van de rivieren regelmatig over het jaar werd verdeeld (de rivieren waren niet meer de helft van het jaar bevroren). Ook gingen de rivieren geleidelijk fijner materiaal vervoeren, als gevolg van het belangrijker worden van andere verweringsprocessen. Tenslotte speelde de vegetatie hierbij een rol; doordat de begroeiing toenam, werden de oevers van de rivieren gestabiliseerd, waardoor ze zich minder gemakkelijk konden verleggen. Het gevolg was, dat de vlechtende rivieren veranderden in *meanderende* rivieren.

Meanderende rivieren zijn gekenmerkt door het feit, dat ze maar één kronkelende rivierbedding hebben, die zich slechts langzaam verlegt. De afzettingen van meanderende rivieren zijn verschillend, al naar gelang de plaats waar het materiaal wordt afgezet. Het grofste materiaal (grind en grof zand) blijft

achter op de bodem van de rivierbedding, terwijl bij overstromingen het iets fijnere materiaal (fijn zand, zavel) op de oevers wordt afgezet, vlak naast de rivierbedding. Op grotere afstand van de rivier, wordt in vrijwel stilstaand water het fijnste materiaal (klei) afgezet. Zo ontstaan vlak langs de rivier zandige, zogenaamde *oeverwallen* (Fig. 4). Naarmate de oeverwallen bij de jaarlijks voorkomende overstromingen verder worden opgehoogd, kan het grove materiaal de bedding steeds moeilijker verlaten. Dit heeft tot gevolg, dat steeds fijner materiaal op de oeverwallen wordt afgezet, waardoor in de oeverwallen de korrelgrootte naar boven toe afneemt. Men spreekt dan ook van een *aflopend profiel*. Bij een grondboring is een oeverwal dus te herkennen aan het feit, dat op grotere diepte steeds grover materiaal wordt aangetroffen. Wanneer een rivier met veel geweld buiten zijn oevers treedt, kunnen in de oeverwallen kleine geulen (*crevassegeulen*) worden gevormd, die soms enkele kilometers ver de kom in kunnen lopen. Vanuit deze kleine crevassegeulen worden weer miniatuur-oeverwallen opgebouwd. Dergelijke crevasse-afzettingen zijn als smalle ruggen te vervolgen in de Polder Blokland en in het uiterste westen van de Polder Broek (bij de eendenkooi).

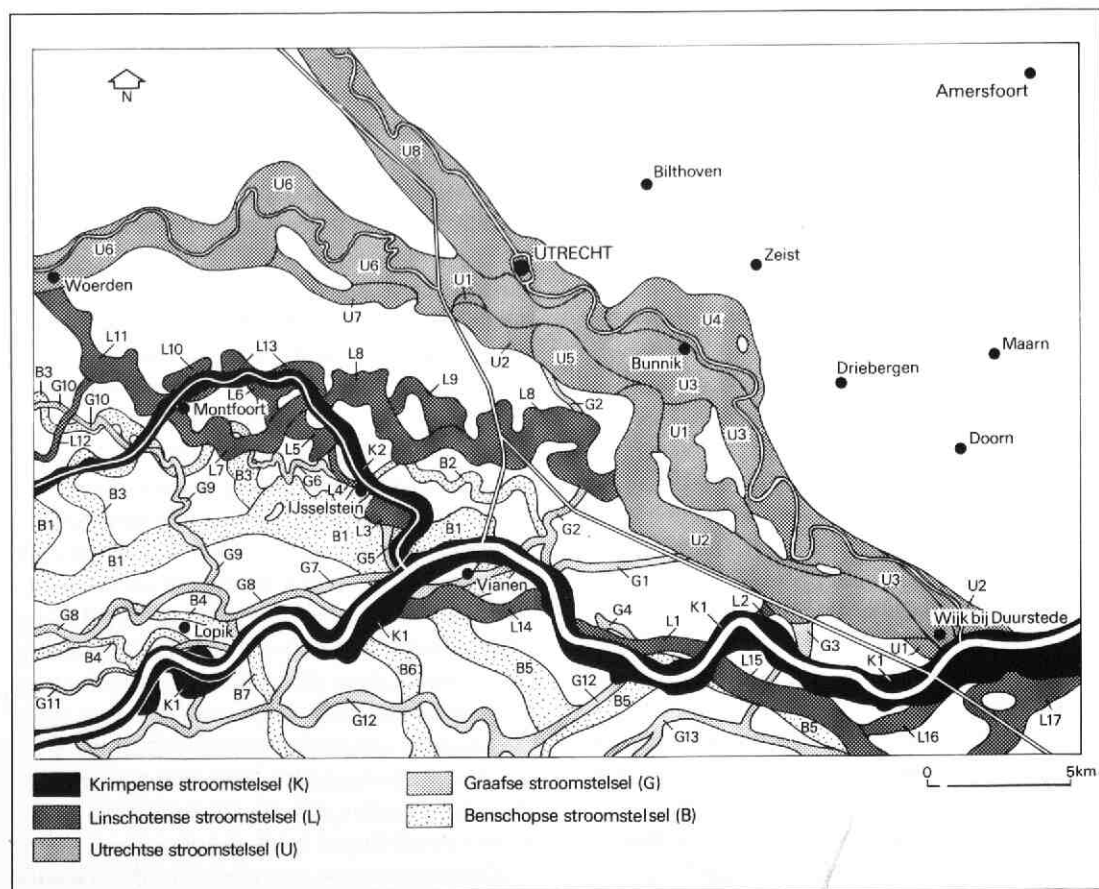
De afzetting van materiaal door de rivieren

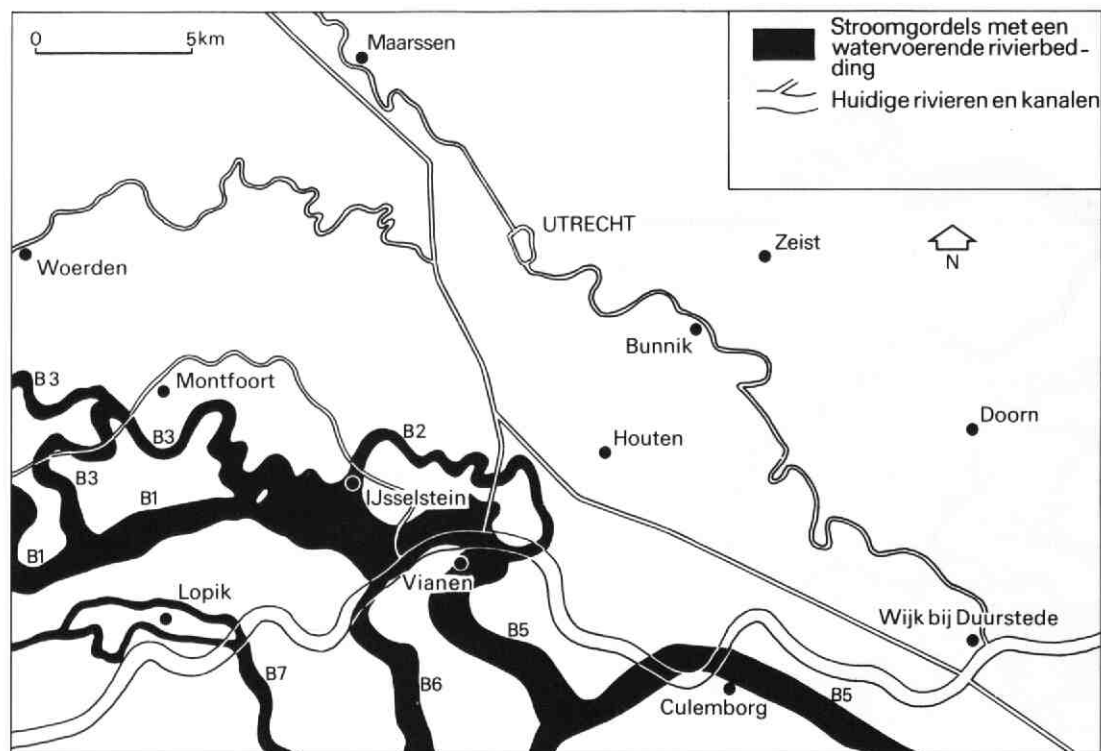
wordt verder in hoge mate bepaald door de wijze van stromen in de bochten (meanders). In een bocht heeft het water de neiging rechtuit te stromen. Daardoor ligt de grootste stroomsnelheid langs de concave (holle) oever, die door de stroming wordt ondergraven. De bocht wordt geleidelijk naar buiten verlegd. Aan de convexe (bolle) oever wordt gelijktijdig materiaal afgezet. In het diepste deel van de bedding, dat langs de concave oever ligt (Fig. 4) bestaat de bodem uit het grofste aanwezige materiaal; naar de convexe oever neemt de korrelgrootte af met de diepte. Naarmate de rivierbedding zich verder naar buiten toe verlegt, ontwikkelt zich een zogenaamde *kronkelwaard*, die geheel bestaat uit beddingafzettingen (zand en grind). Bij hoog

water worden daarop oeverwallen opgebouwd.

De kronkelwaard vormt samen met de oeverwallen en de rivierbedding een zogenaamde *stroomgordel*. Doordat de rivieren zich in het natuurlijke landschap vaak konden verleggen en een geheel nieuwe loop vormden, is een ingewikkeld netwerk van stroomgordels ontstaan (Fig. 5), met daartussen laag gelegen kommen, waarin soms ook veen kon ontstaan. Soms werden gehele stroomgordels met klei van jongere rivieren bedekt. De stroomgordels die in de laatste 3000 jaar zijn ontstaan, zijn echter nog nauwelijks met jongere afzettingen bedekt geraakt. Dergelijke stroomgordels, die in het landschap nog als relatief hoge ruggen zichtbaar zijn, worden *stroomruggen* genoemd. Soms zijn in een stroomrug nog de resten van

5. Stroomgordels in de omgeving van Utrecht.

6. Het rivierpatroon omstreeks 5700 BP

de vroegere rivierbedding te herkennen als een zogenaamde *restgeul*. De oude rivierbeddingen slibden na een stroomgordelverlegging langzaam dicht met klei; voor een deel werden ze vaak ook met veen opgevuld.

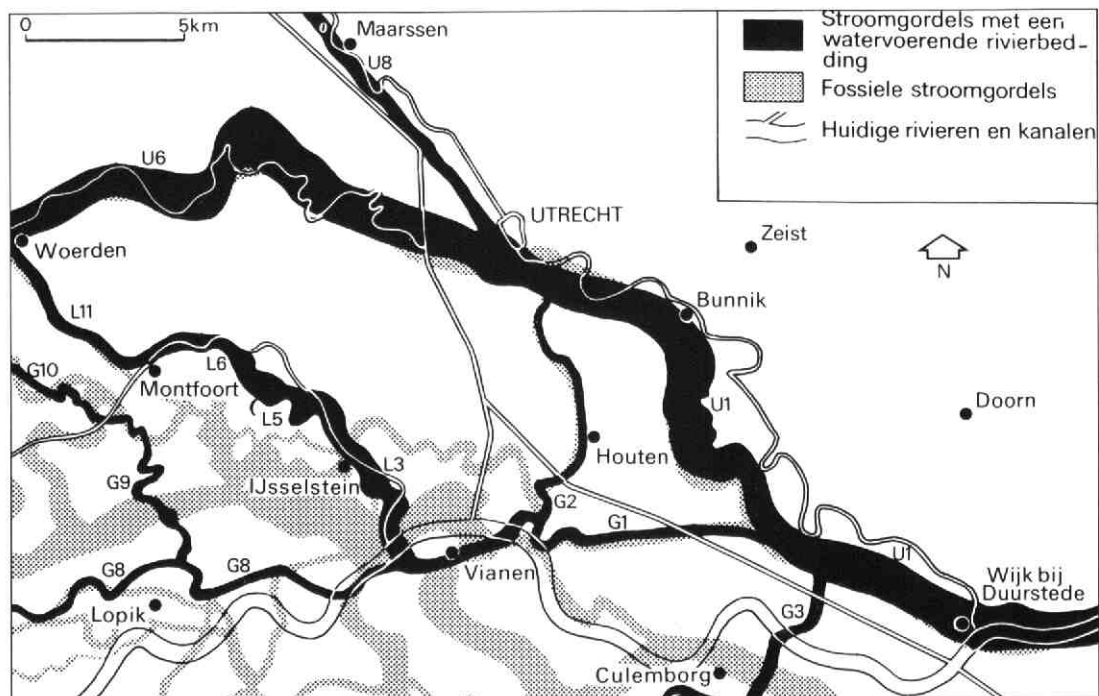
De stroomruggen zijn voor de landbouw de meest geschikte gronden. Omdat de bodem er op enige diepte meestal uit zand bestaat kan overtollig water gemakkelijk wegzakken, terwijl in tijden van droogte het water gemakkelijk capillair kan opstijgen. De bovengrond is gemakkelijk bewerkbaar en bestaat uit kalkrijke (lichte) klei. Het is dan ook geen wonder dat juist deze gronden het eerst voor de landbouw in gebruik werden genomen.

Op de laaggelegen grote riviervlakten tussen verschillende rivierarmen werd bij elke overstrooming een dun laagje zware klei afgezet. Deze vlakten hebben een enigszins holle ligging en worden daarom *kommen* genoemd. De klei in de kommen is kalkloos. De

afwatering was er van nature slecht, waardoor ze voor het grootste deel begroeid raakten met riet, elzen en berken. Dit leidde vaak tot de vorming van veen, waarin thans nog de resten van deze planten kunnen worden herkend. Bewoning vond in de kommen pas plaats in de Late Middeleeuwen (na circa 1100) toen deze gebieden op grote schaal werden ontgonnen.

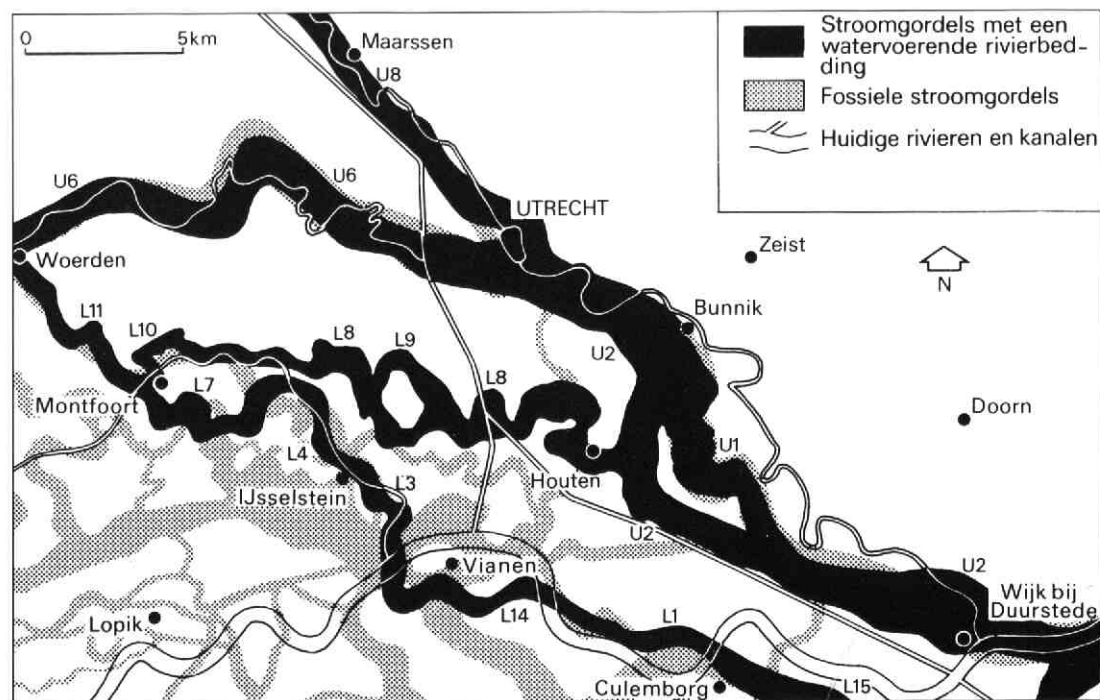
3.3 Riviersystemen in de omgeving van IJsselstein

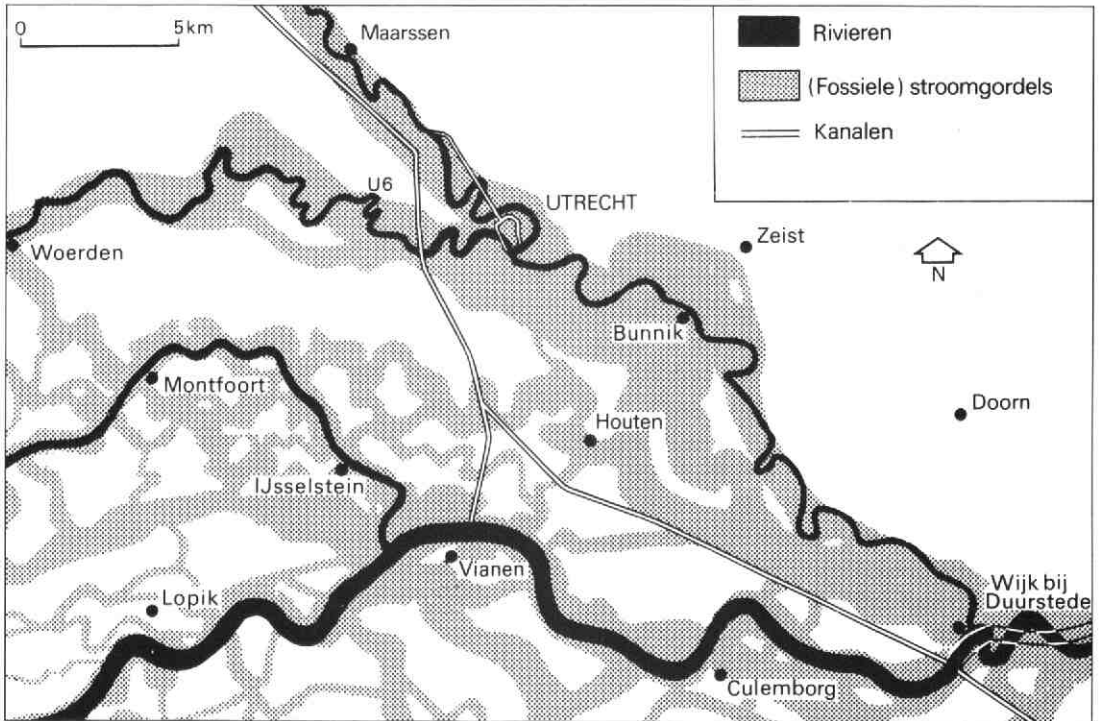
In de omgeving van IJsselstein zijn in de loop van de laatste 6000 jaar verschillende stroomgordels actief geweest (Fig. 5). De oudst bekende holocene stroomgordel is hier de zogenaamde *Benschopse stroomgordel* (B1 in Fig. 6), waarvan de afzettingen nabij IJsselstein en in de omgeving van Benschop op een diepte van ongeveer 4 meter onder het maaiveld worden aangetroffen. De rivier, die als de hoofdstroom van de Rijn moet worden

7. Het rivierpatroon omstreeks 4200 BP.

8. Het rivierpatroon omstreeks 3700 BP.

9. Het rivierpatroon omstreeks 750 BP (1200 AD).

beschouwd, functioneerde van ongeveer 7000 - 5300 BP (BP = voor heden).

Waarschijnlijk ontstond betrekkelijk kort daarna (het precieze tijdstip is niet bekend) al een rivier, die beschouwd kan worden als de directe voorloper van de Hollandse IJssel. De rivier mondde bij Woerden uit in de hoofdstroom van de Rijn, die via Wijk bij Duurstede en Utrecht naar Woerden liep (Fig. 7). Uit de kaart van de omgeving van IJsselstein (BERENDSEN 1982) blijkt, dat er ten noordwesten van IJsselstein twee restgeulen voorkomen, die respectievelijk rond 3500 en 4000 BP buiten gebruik raakten. Het is niet geheel duidelijk wat er daarna met de rivier in de omgeving van IJsselstein gebeurd is. Waarschijnlijk is er toch wel een rivier blijven bestaan, die via Montfoort naar Woerden stroomde. In ieder geval heeft deze rivier hetzij bij Knollemanshoek of bij Montfoort water ontvangen van de *Jutphase stroom* (L8 in Fig. 8), een zijtak van de Houtense stroom (U2), die

op dat moment de hoofdstroom van de Rijn vormde, en die via de Oude Rijn naar zee afwaterde. Tussen 3900 en 3200 BP ontstond de zogenaamde *Stuivenbergse stroomrug* (L7), die thans in de Polder Blokland nog fraai in het terrein te zien is. Daarna ontwikkelde de *Hollandse IJssel* zich geleidelijk aan tot de rivier zoals die nu bekend is. Aanvankelijk vond de afwatering nog plaats via de Linschoten stroomrug (L11), terwijl rond het begin van de jaartelling een kleine (zij)tak bestond via de Lange Linschoten (L12) naar Oudewater. De Hollandse IJssel benedenstrooms van Montfoort is waarschijnlijk pas aan het eind van de Romeinse tijd ontstaan. In de Middeleeuwen bestonden de nu bekende rivieren: de Kromme Rijn - Oude Rijn, de Vecht, de Hollandse IJssel en de *Lek* (Fig. 9). In de Late Middeleeuwen (rond circa 1100) begon de mens in te grijpen in de natuurlijke ontwikkeling van het rivierengebied.

4. De invloed van de mens

4.1 Bewoning

De oudste archeologische vondst uit de omgeving van IJsselstein is een hak, vervaardigd uit rendiergewei, die dateert uit het *Mesolithicum* (circa 10.000 - 6400 BP). Deze hak werd opgezogen uit de Put van Weber ten noorden van IJsselstein (mondelinge mededeling R.J. Ooyevaar). Bij Vianen is een Laat-Mesolithische schedel opgebaggerd. De toenmalige 'bewoners' van West-Nederland waren waarschijnlijk jagers, die met de kuddes heen en weer trokken, en nog geen vaste woonplaats hadden.

In het *Neolithicum* (6400 - 3650 jaar geleden) werd het gebied zeker bewoond. De plaatsen, die het eerst bewoond werden waren de rivierduinen en de grote, relatief hooggelegen stroomgordels. De mensen uit deze tijd waren boeren, die vrij veel varkens, maar ook schapen en geiten hielden. De varkens werden gehoeid in de toenmalige oeverwalbossen in het rivierengebied. Ook vond reeds enige akkerbouw plaats.

In de *Bronstijd* (1800 - 700 v Chr.) was de agrarische bedrijfsvoering al wat verder ontwikkeld; er werd bijvoorbeeld bemesting toegepast, akkers werden omheind met hekken, en het rundvee werd 's winters op stal gezet (LOUWE KOOIJMANS 1985). De gevonden nederzettingen waren 'permanent' (d.w.z. het gehele jaar door) bewoond. Bij Benschop is een bewoningsniveau gevonden op de zogenaamde Bloklandse stroomrug.

Uit de *IJzertijd* (700 - 50 v Chr.) zijn vele bewoningsplaatsen bekend, vooral van de Jutphase stroomrug ten noorden van IJsselstein.

In de *Romeinse tijd* (50 v Chr. - 400 na Chr) moet het gebied relatief dicht bevolkt geweest zijn. Er zijn vele bewoningsplaatsen bekend van vrijwel alle grote stroomruggen. De Kromme Rijn-Oude Rijn vormde lange tijd de noordgrens van het Romeinse Rijk. Langs deze zogenaamde 'limes' werden vele 'castella' aangelegd. Bekend uit deze omgeving zijn de castella van Wijk bij Duurstede, Vechten, en

het Domplein. De invloed van de mens op het landschap bleef echter toch relatief gering tot in de Late Middeleeuwen.

4.2 Bedijking

In de 11e eeuw werden in Zuidwest-Utrecht de eerste kaden en rivierdijken aangelegd. Uit historische bronnen is bekend, dat in 1233 een zware dijk is aangelegd tussen Amerongen en Schoonhoven, onder gezag van Graaf Floris IV en Bisschop Otto III. Deze dijk is de grondslag geweest voor de Noorder Lekdijk. Omstreeks dezelfde tijd of iets later moeten ook lage dijkjes langs de Hollandse IJssel zijn aangelegd. In 1285 werd de Hollandse IJssel afgedamd bij het Klaphek, een werk dat in 1291 was voltooid. Gezien de ligging van de dam tussen de IJsseldijken in (Fig. 13) moet de Hollandse IJssel in 1285 wel bedijkt zijn geweest. De 'Nijendam', zoals de dam bij het Klaphek werd genoemd (in tegenstelling tot de oudere dam bij Wijk bij Duurstede) is voor de waterstaatkundige geschiedenis van groot belang geweest. De Noorder Lekdijk werd toen namelijk opgesplitst in twee waterstaatkundige eenheden: de '*Lekdijk Bovendams*' en de '*Lekdijk Benedendams*' (VAN HENGST 1898, p. 14). De grens van de Lekdijk Bovendams liep in noordelijke richting langs de Hollandse IJssel en de Meerndijk naar de stroomrug van de Oude Rijn bij De Meern. De Meerndijk is dus geen rivierdijk, maar een zogenaamde 'dwarsdijk', die bedoeld was om bij een eventuele overstroming in de Lekdijk Bovendams, het water te keren.

Omdat in het begin de dijken nog niet zo hoog waren, en alleen matig hoge waterstanden konden keren, ontstond tussen verschillende polders al spoedig een strijd om de hoogste dijken. Dit leidde weer tot een verdere verhoging van de waterstanden, omdat steeds minder polders onder water liepen. Als gevolg van de hogere waterstanden werd de kans op *dijkdoorbraken* steeds groter. Deze kwamen dan ook veelvuldig voor, vooral op plaatsen waar de dijken oude stroomgordels kruisen. De

zandige ondergrond laat hier veel kwelwater door, waardoor de dijken ondermijnd kunnen worden. Bij een dijkdoorbraak wordt door het binnenstromende water een uitkolkingsgat ('wiel') gevormd. Achter het wiel wordt materiaal uit het wiel afgezet, in een waaier van zogenaamde dijkdoorbraakafzettingen. Men spreekt ook wel van *overslagen*. De overslagen bestaan meestal uit een zandig dek, op een ondergrond van stroomrug of kom.

Ook langs de Noorder Lekdijk komen vele wielen voor, bijvoorbeeld bij Schalkwijk (doorbraken in 1496, 1523, 1624), bij het Klaphek (1672, een deel van het wiel is nog juist te zien aan de rechterkant in Fig. 13) en bij Jaarsveld (1677). Bij Jaarsveld is zowel binnendijks als buitendijks een wiel te zien (het buitendijkse wiel is overigens vrijwel geheel dichtgeslibd). Op sommige plaatsen zijn de

wielen gedempt, zoals in de Polder Batuwe en ten zuidwesten van de kerk in Jaarsveld. Ook de Meerndijk is tenminste éénmaal doorgebroken, namelijk bij een overstroming van de Lekdijk Bovendams in 1747. Daarbij is ca. 500 m ten zuiden van de autoweg Utrecht-Den Haag een wiel gevormd aan de westkant van de dijk.

Het materiaal voor de dijkaanleg werd betrokken uit de onmiddellijke omgeving; vaak ziet men dan ook uitgegraven laagten evenwijdig aan de rivierdijken liggen. Dit is fraai te zien langs de Noorder Lekdijk tussen Lopikerkapel en Uitweg. De '*kleiputten*' (Fig. 10) zijn tegenwoordig vaak beschermde gebieden in verband met de bijzondere flora en fauna.

Zoals hierboven reeds bleek, zijn de dijken sinds hun aanleg in de Middeleeuwen nog vele

10. Kleiputten langs de rivierdijk van de Lek

malen verhoogd. Ze werden in de loop der eeuwen op een relatief smalle dijkvoet steeds hoger opgetrokken. Dergelijke dijken zijn bij hoge waterstanden instabiel. Deze situatie is feitelijk de belangrijkste reden voor de dijkverbetering (Fig. 11), die in de afgelopen jaren ook tussen Vreeswijk en Schoonhoven heeft plaatsgehad. De verbreding van de dijken is daarbij eigenlijk nog belangrijker dan de verhoging.

4.3 Uiterwaarden

Door de bedijking van de grote rivieren kwam er een einde aan de natuurlijke ontwikkeling van het stroomruggen en kommen landschap. De rivieren konden zich nu niet meer verleggen en de afzetting van materiaal vond uitsluitend nog plaats in de uiterwaarden.

Als gevolg hiervan zijn de uiterwaarden hoog opgeslibd. Dit was in feite ongunstig voor het waterbergend vermogen van de uiterwaarden. Bij de Lek bedraagt het hoogteverschil tussen de uiterwaarden en het binnendijkse land vaak meer dan 2 m, plaatselijk zelfs 4 m. Door het afgraven van klei ten behoeve van de steenfabrieken is het hoogteverschil echter vaak weer kleiner geworden, waardoor ook het waterbergend vermogen weer toenam. Op sommige plaatsen is 2-3 m klei en zavel (een mengsel van klei en zand) weggegraven.

Door het afsnijden van rivierbochten zijn in de uiterwaarden vaak nog verlaten rivierbeddingen (zogenaamde *strangen*) te herkennen. Voorbeelden hiervan uit de directe omgeving zijn de Kil van de Kleine Lek ten zuiden van de IJsseldam en de Binnenlek bij

11. Dijkverzwaring langs de Waal bij Hurwenen.

Willige Langerak.

4.4 Terpen

Omdat na de bedijking de waterstanden bij overstromingen zo hoog opliepen, werden op vele plaatsen in het rivierengebied, vooral in de periode 1400 - 1600 'opgehoogde woonplaatsen' (woerden, worden) gebouwd. Deze zijn te vergelijken met de Friese terpen, alleen werden de terpen in Friesland al voor de bedijking aangelegd. In de Lopikerwaard komen ze vooral voor in Benschop, langs de Benschopperwetering.

4.5 Ontginning

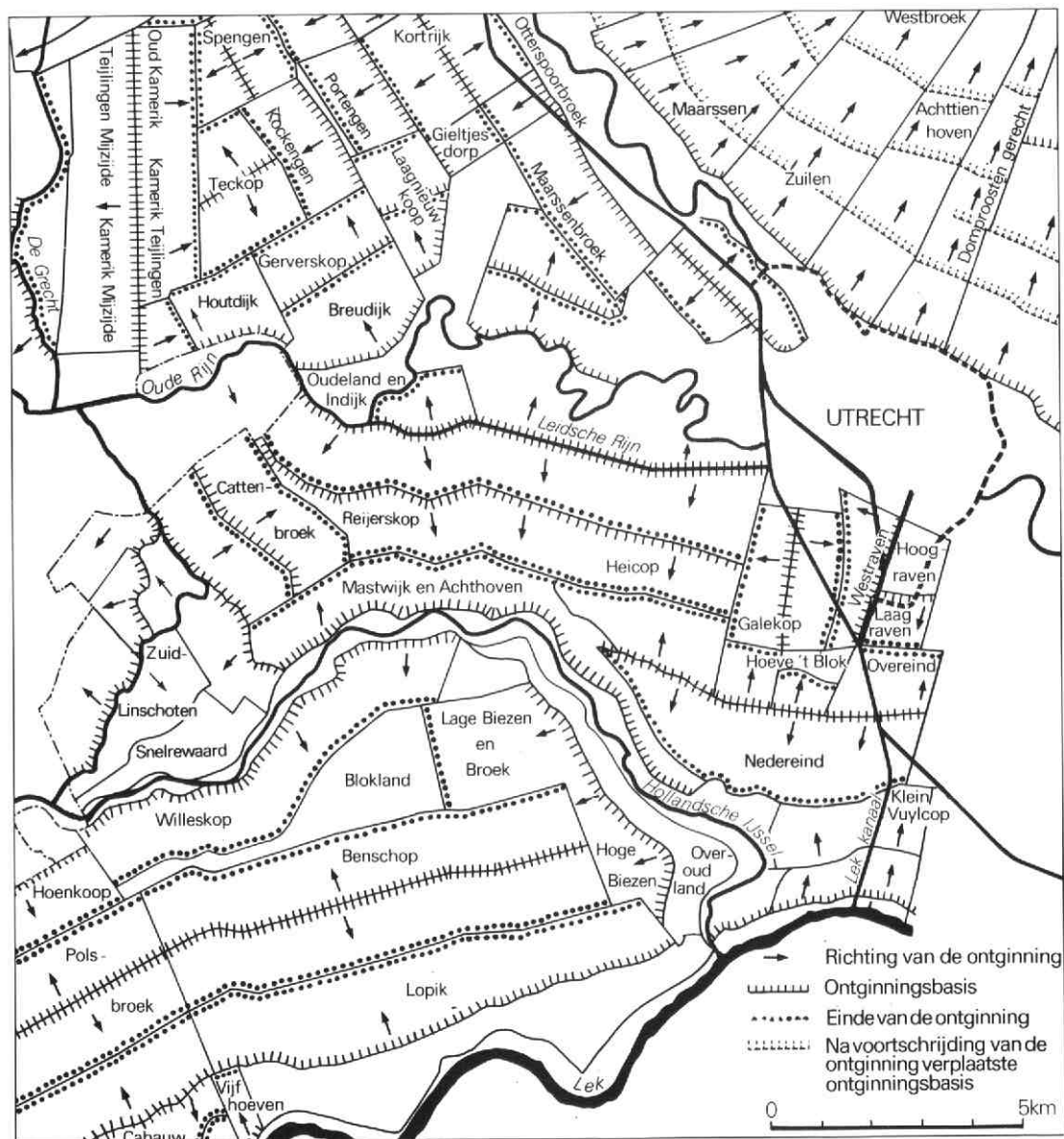
Tot in de 10e eeuw lagen de (hoofdzakelijk agrarische) nederzettingen uitsluitend op de hooggelegen stroomruggen. Deze stroomruggen hadden een onregelmatige, blokvormige verkaveling. De kommen vormden een ontoegankelijke wildernis, overwegend bestaande uit moerasbos.

Tegelijk met, of direkt na de bedijking kwam hierin een drastische verandering, doordat de komgebieden werden ontwaterd en ontgonnen. Dit gebeurde door het graven van weteringen met dwarssloten. Het (moeras)bos werd gekapt en de kommen werden in gebruik genomen door de landbouw. De lage komgebieden bleven echter nog eeuwenlang te nat, waardoor de gronden eigenlijk alleen geschikt waren voor hooiland.

Het veengebied van West-Nederland was ten tijde van de ontginning (1100 - 1300) in bezit van de Graaf van Holland en de Bisschop van Utrecht. Deze gaven de wildernis voor systematische ontginning uit aan groepen kolonisten. Deze ontginningen, die bekend staan als *cope-ontginningen* (Fig. 12) hebben het karakteristieke verkavelingspatroon opgeleverd, dat nu nog het West-Nederlandse veengebied beheerst. Vele namen herinneren aan de cope-ontginningen, bijvoorbeeld Heycop, Gerverscop, Benschop, Willeskop, Reyerscop. De ontginning vond plaats vanuit een ontginningsbasis (een weg op een

stroomrug, rivier(dijk) of gegraven wetering), vanwaar een bepaalde diepte, meestal ongeveer 1250 m werd uitgezet. De kavels kregen een breedte van circa 113 m, zodat de oppervlakte per kavel 16 'morgen' (ongeveer 14 hectare) bedroeg. Dit was destijds voldoende voor een gezinsbedrijf. De boerderijen werden gebouwd op de kavels langs de ontginningsbasis, waardoor zeer langgerekte dorpen ontstonden zoals Benschop. De kavels zijn begrensd door sloten, welke steeds loodrecht staan op de tevoren gegraven weteringen, die als ontginningsbasis dienst deden. De woeste grond werd door de bewoners zelf in cultuur gebracht. De kolonisten kregen het vrijwel onbeperkte gebruiksrecht, en waren slechts een symbolisch bedrag verschuldigd aan de bisschop, als erkenning van diens gezag.

Bij de cope-ontginningen liggen langs de weteringen aan de ontginningsbases de zogenaamde 'voorwegen', waarlangs de boerderijen liggen. De ontginningen werden rondom vaak beschermd tegen het water van belendende ontginningen: aan het eind door een *Achterkade* of *Lansing* (= landscheiding); aan de oost- en westgrens door een loodrecht hierop staande kade, de '*Zijdewende*' of '*Meent*'. Langs deze wegen of kaden komt van oudsher geen bewoning voor. Daarnaast zijn er polderwegen, eveneens zonder bewoning, die de naam *Uitweg*, *Steeg* of *Opweg* dragen en die in de lengterichting van de kavels lopen naar de toenmalige 'bewoonde wereld'. Voorbeelden zijn de *Bovenkerkweg* en de *Benedenkerkweg* bij Montfoort, de *Eitersesteeg* bij IJsselstein, de *Damweg* bij Polsbroek, de *Breedesteeg* bij Lopikerkapel en de *Uitweg* bij Uitweg. Verder komen in sommige cope-ontginningen zogenaamde *Tiendwegen* voor, bijvoorbeeld in de Polder Willige Langerak, in de Polder Willeskop en bij Zeist. Vroeger is wel verondersteld dat de *Tiendwegen* aangelegd zouden zijn in verband met de verplichte betaling van 'tienden' (belasting in natura). DEN UYL (1963, pp. 19-22) is echter van mening, dat deze verklaring van de naam

12. Cope-verkaveling in Zuidwest Utrecht.

Tiendweg onjuist is. Hij merkt op, dat de Tiendwegen de functie van kwelkaden hadden. In zuidwest-Utrecht komen de Tiendwegen inderdaad alleen voor in cope-ontginningen, die langs de rivieren liggen. Bij Heukelum aan de Linge ligt een Tiendweg, die gedeeltelijk Kweldijk heet. Het woord Tiendweg zou volgens DEN UYL (1963) zijn afgeleid van

tiën (=trekken, zijgen, zuigen).

De ontginningsblokken van de cope-ontginningen zijn als bestuurlijke en waterstaatkundige eenheden lang zelfstandig gebleven. Gemeentegrenzen en waterschapsgrenzen vallen dan ook vaak samen met die van de oude ontginningen. Een mooi voorbeeld van cope-ontginningen vindt men bij

Lopik, waar de ontginning heeft plaatsgehad vanuit de Lopikerwetering. De bochten in de wetering worden in noordelijke richting driemaal herhaald in het verkavelingspatroon (Fig. 12). VINK (1926, p. 194) en POELMAN (1966, p. 17) beschouwen de Lopikerwetering als een natuurlijk veenstroompje (kom-ontwateringsgeul), de Lobeke genaamd. Deze Lobeke is door een gegraven kanaal ('Graaf') verbonden met de Enge IJssel (van oorsprong een crevassegeul). De verbonden wateren zijn samen de ontginningsbasis geweest voor Lopijkerkapel, Lopik en Cabauw. Benschop en Polsbroek sloten later op deze ontginningen aan. De Polder Blokland (afgeleid van 'beloken' =afgesloten land) tussen Benschop en Montfoort is een restontginning die het laatst aan de beurt kwam, en daardoor een onregelmatige vorm heeft gekregen.

De weteringen werden door 'vlieten' verbonden met de rivier, waar overtollig water geloosd werd. Tot 1450 vond deze lozing op 'natuurlijke' wijze (dat wil zeggen door middel van uitwateringssluizen) plaats. Door de wateronttrekking trad echter inklinking op, zodat omstreeks 1450 de uitwatering niet meer op natuurlijke wijze kon plaatsvinden, en bemaling met windmolens noodzakelijk werd. Betere ontwatering leidde steeds opnieuw tot verdergaande inklinking, zodat men eind 16e eeuw - begin 17e eeuw over moest gaan op tweetraps bemaling (twee molens achter elkaar). Na 1870 kwamen de stoomgemalen in gebruik. Inmiddels zijn deze allemaal vervangen door elektrische gemalen.

4.6 Veranderingen aan de rivieren

Vrij snel na de bedijking zijn de Kromme Rijn en de Hollandse IJssel afgedamd, waarschijnlijk omdat deze ondiepe, reeds gedeeltelijk verzande rivieren bij hoge waterstanden veel gevaar voor overstromingen opleverden. De afdamming van de Kromme Rijn heeft waarschijnlijk omstreeks 1122 plaatsgevonden. De Hollandse IJssel werd in 1285 afgedamd (Fig. 13). De rivieren zijn

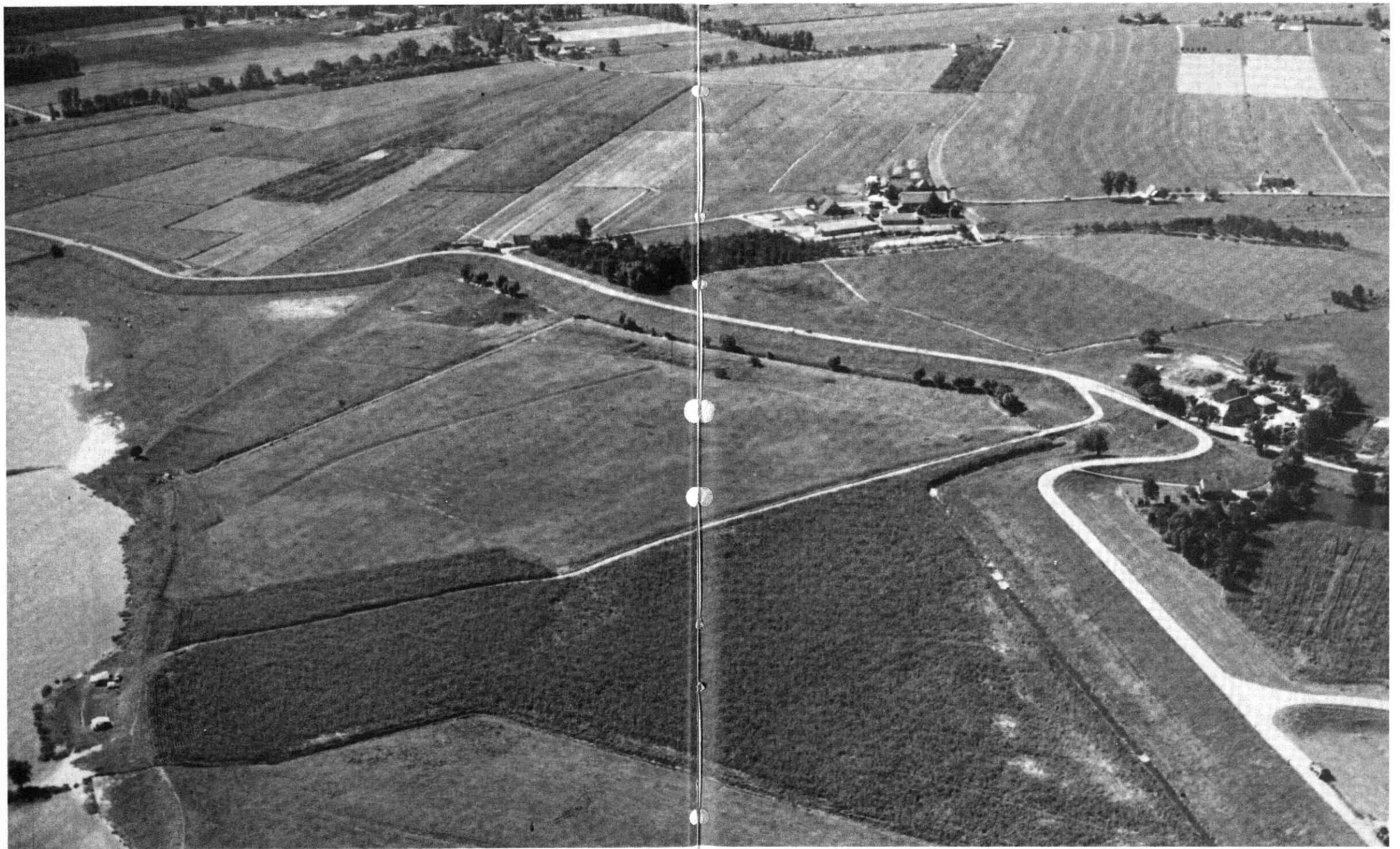
verder beïnvloed door:

- uitbaggeren. De Hollandse IJssel moest al in 1485 worden uitgediept; ook daarna is dit nog enkele keren gebeurd (DEN UYL 1963, p.31).
- bochtafsnijdingen. Een voorbeeld is de afsnijding van de Roodvoet-meander bij Wijk bij Duurstede aan het eind van de vorige eeuw.
- de aanleg van kribben en strekdammen (in de 19e eeuw) in de Nederrijn-Lek, om de rivier vast te leggen en op diepte te houden.
- de aanleg van stuwen bij Hagestein en Maurik (1961-1966), om de afvoer te kunnen reguleren (Fig. 14).
- de aanleg van een dam met sluizen in de Hollandse IJssel bij Gouda (1851-1862).
- de aanleg van de stormvloedkering bij Krimpen aan de IJssel (1958), waardoor extreem hoge vloedstanden op de Hollandse IJssel kunnen worden vermeden.

4.7 Aanleg van kanalen

De afdamming van de Kromme Rijn in 1122 verminderde voor Utrecht het waterbezwaar, maar was tegelijkertijd nadelig voor de handel van de stad. Vanuit Utrecht is dan ook bij herhaling moeite gedaan om de schepen langs Utrecht te laten varen. Deze moeite kwam onder andere tot uiting in het graven van verbindingen naar de belangrijkste waterwegen. Voorbeelden hiervan zijn:

- DE VAARTSCHE RIJN (vroeger 'Nieuwe Rijn' genoemd). Dit kanaal is in vier etappes gegraven. Het eerste deel, van de Tolsteegpoort tot nabij de Liesbosch in de stad Utrecht, dateert waarschijnlijk al uit de 11e eeuw. Het tweede deel, van de Liesbosch tot Oudegein werd omstreeks 1148 gegraven. Bij Oudegein sloot dit kanaal aan op een crevassegeul langs

13. De IJsseldam bij het Klaphek. Links is de Lek nog juist zichtbaar.

de Randdijk (thans is dit gebied geheel veranderd door de bebouwing van Nieuwegein). In Utrecht was omstreeks 1127 de Oude Gracht (toen 'Nova Fossa' geheten) gegraven, zodat er na het graven van het tweede deel van de Vaartsche Rijn een verbinding bestond tussen het centrum van Utrecht en de Hollandse IJssel (VAN DOORN 1959, p.15). De dijk langs de 'Nieuwe Rijn' heette Rijndijk en enkele heerlijkheden in de buurt kregen de namen Rijnhuizen, Rijnenburg en Rijnestein. De Vaartsche Rijn heeft voor de Utrechtse handel vervolgens de plaats ingenomen van de Kromme Rijn, waardoor de naam 'Nieuwe Rijn' verklaard kan worden. Een natuurlijke Rijnloop langs de Vaartsche Rijn, zoals door sommige auteurs is beschreven, heeft in ieder geval nooit bestaan. Na de afdamming van de Hollandse IJssel bij Het Klaphek in 1285 werd omstreeks 1289 de 'Nyer Vaart' gegraven vanuit Jutphaas naar De Wiers bij Vreeswijk. Volgens VAN DOORN (1959) kreeg daarna het gehele kanaal van Utrecht tot Vreeswijk de naam 'Vaartsche Rijn'. Omstreeks 1373 werd het vierde deel van de Vaartsche Rijn gegraven van De Wiers naar de Lek.

- DE DOORSLAG. Volgens VAN DOORN (1959) zou dit kanaal in twee gedeelten zijn gegraven. Het eerste deel liep van Jutphaas tot Oudegein, waar het kanaal aansloot op een crevassegeul langs de Randdijk. Hier lag reeds in 1217 een dam. De crevassegeul langs de Randdijk is waarschijnlijk bij een doorbraak van de Noord-IJsseldijk verzand. De dam bij Oudegein werd daarna 'doorgeslagen', en het kanaal werd verlengd tot Het Gein, waar een verbinding met de Hollandse IJssel werd gemaakt. Het gehele kanaal werd naar de doorsgeslagen dam 'De Doorslag' genoemd.

- DE LEIDSCHER RIJN. Ook de Leidsche Rijn is in enkele etappes gegraven. Het oudste deel, dat rond 1385 tot stand kwam, vormde de verbinding tussen de Lange Vliet (ten zuiden van De Meern) en de Oude Rijn ten westen van

Harmelen. Rond 1545 schijnt er een verbinding gemaakt te zijn tussen de Oude Rijn en de Vleutense Vaart. In 1665 kwam het laatste stuk van de Leidsche Rijn, van Oog in Al tot in de binnenstad van Utrecht tot stand.

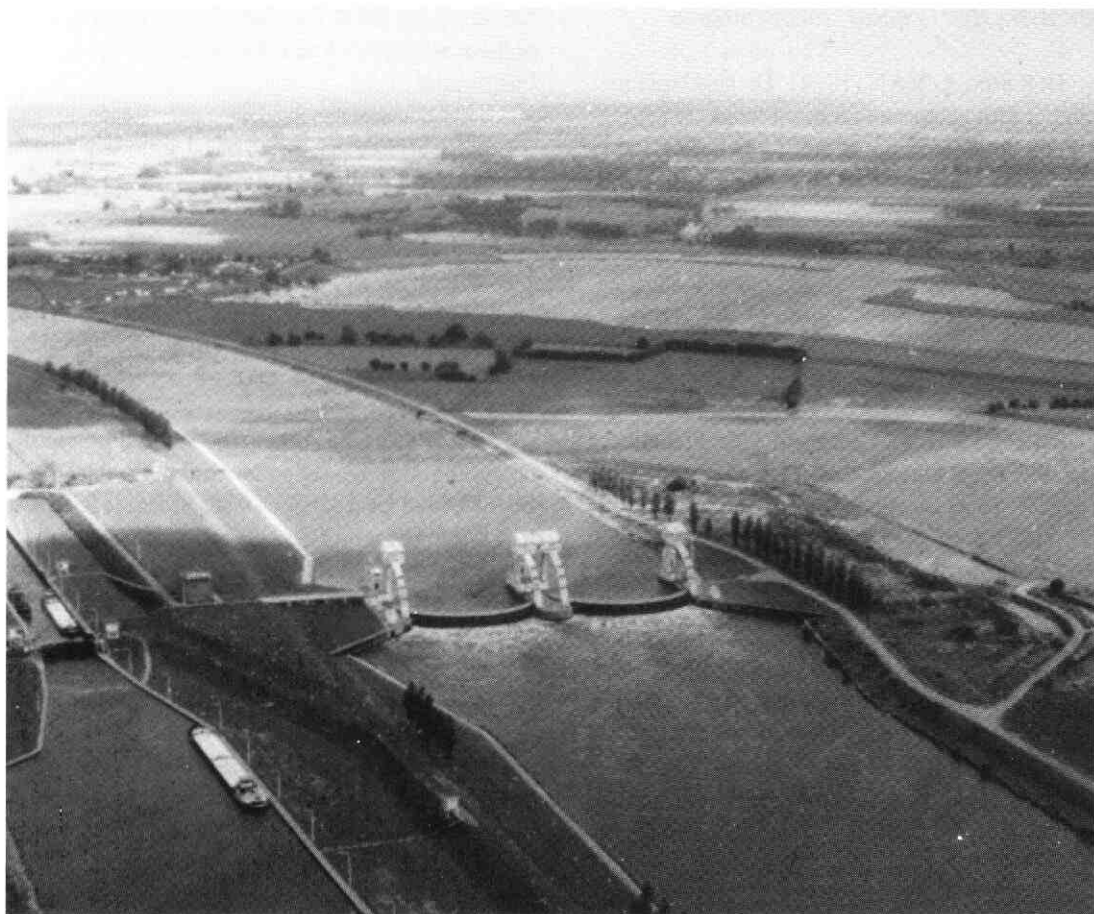
- GRACHTEN EN SINGELS. Vanuit de stad Utrecht werd een verbinding gegraven naar de Oude Vecht (1148), en later naar de Vecht, langs het Karthuizer klooster (1338). Verder werden in de stad diverse grachten gegraven: de Oude Gracht (1127), de Catharijnesingel (1122), de Nieuwe Gracht (1393), en de Maliesingel (1318).

Tenslotte zijn enkele kanalen gegraven, waarbij het handelsbelang van Amsterdam voorop stond, namelijk het Merwedekanaal (1881-1893) en het Amsterdam-Rijnkanaal (1933-1954).

4.8 Landgebruik

Het landgebruik in het rivierengebied was vanaf het begin sterk aangepast aan de natuurlijke omstandigheden. Tuinbouw en akkerbouw kwamen uitsluitend voor op de stroomruggen, griend (wilgen- en elzenhakhout) en hooiland in de kommen. Grasland kwam zowel op de stroomruggen als in de kommen voor. Tuinbouw en akkerbouw zijn sinds de vorige eeuw sterk achteruitgegaan ten gunste van de hoeveelheid grasland. Sinds het begin van de 20e eeuw is het fruitteelt areaal sterk toegenomen. Onder invloed van economische factoren is het de laatste 10-20 jaar echter weer afgenomen. Vele hoogstamboomgaarden zijn bovendien vervangen door laagstamboomgaarden in verband met de hoge plukkosten.

In de uiterwaarden is sinds de vorige eeuw vooral de hoeveelheid griend sterk afgenomen. Op vele plaatsen in de uiterwaarden zijn de restanten van de vroegere griendcultures nog te zien aan het hobbelige reliëf van de zogenaamde spekdammen, waarop vroeger de jonge wilgen werden geplant.

14. Stuw in de Nederrijn bij Maurik.

In recente tijd zijn op veel plaatsen, zowel in de uiterwaarden als op de grote stroomruggen, grote plassen ontstaan, als gevolg van het zuigen van zand ten behoeve van de wegenbouw. Voorbeelden zijn de plas 'Everstein' bij Hagestein, de 'Put van Weber' en de Vuilstortplaats in Mastwijk.

Sinds het begin van de 20e eeuw is de hoeveelheid bebouwd gebied sterk toegenomen. De technologische ontwikkeling heeft ertoe geleid dat het ingrijpen van de mens steeds minder werd aangepast aan de natuurlijke omstandigheden, waardoor helaas ook een groot deel van het oorspronkelijke cultuurlandschap op een onherstelbare wijze is aangetast.

Literatuur

BERENDSEN, H.J.A. (1982), De genese van het landschap in het zuiden van de provincie Utrecht - een fysisch-geografische studie. Rijks universiteit Utrecht: Utrechtse Geografische Studies 25, 256 pp. (het boek is uitverkocht; kaarten zijn nog wel verkrijgbaar).

BERENDSEN, H.J.A. Red. (1986), Het landschap van de Bommelerwaard. Amsterdam/Utrecht: Nederlandse Geografische Studies 10.

DOORN, Z. van (1959), Uit de vroege geschiedenis van Rijpikkerwaard en omgeving.

No. 2038, zonder plaats, zonder uitgever.

DOORN, Z. VAN (1964), De geschiedenis van het aftichelen van kleiland langs de Oude Rijn en de invloed op de landbouw en het landschap. Landbouwkundig Tijdschrift 76, pp. 140-149.

HARBERS, P. (1981), Toelichting bij kaartblad 38 Oost Gorinchem. Stichting voor Bodemkartering Wageningen.

HENGST, J.A. VAN (1898), De Lekdijk Benedendams en de IJsseldam. Geschiedenis van dit Hoogheemraadschap vanaf de vroegste tijden tot in de tweede helft der negentiende eeuw. Deel 1: 860-1648. 's-Gravenhage: Swart. Deel 2 en deel 3: zie ITTERSUM, F.A.R.A. van.

ITTERSUM, F.A.R.A. VAN (1906-1907), De Lekdijk Benedendams en de IJsseldam. Geschiedenis van dit Hoogheemraadschap vanaf de vroegste tijden, tot in de tweede helft der negentiende eeuw. Deel 2: 1648-1795. Deel 3: 1795-1905. Utrecht: Swart.

LOUWE KOOIJMANS, L.P. (1985),

Sporen in het land. De Nederlandse delta in de prehistorie. Amsterdam: Meulenhoff Informatief.

POELMAN, J.N.B. (1966), De bodem van Utrecht. Wageningen: Stiboka.

UYL, W.F.J. DEN (1960), De Lopikerwaard, deel 1: Dorp en kerspel. Utrecht: Kemink. UYL, W.F.J. DEN (1963), De Lopikerwaard, deel 2: De Waterschappen. Utrecht: Kemink.

VERBRAECK, A. (1970), Toelichtingen bij de geologische kaart van Nederland, schaal 1 : 50.000, blad Gorinchem Oost (38 O). Haarlem: Rijks Geologische Dienst.

VINK, T. (1926), De Lekstreek, een aardrijkskundige verkenning van een bewoond deltagebied. Dissertatie, Amsterdam.

ZAGWIJN, W.H. (1975), De paleogeografische ontwikkeling van Nederland in de laatste drie miljoen jaar. Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap, Geografisch Tijdschrift, Nieuwe Reeks 9, pp. 181-201.

Wolven in de buurt van IJsselstein

door
P. W. A. Broeders

Op zoek naar iets anders stuitte ik in de inventaris van de Collectie Rijsenburg in het Rijksarchief te Utrecht op een omschrijving die mijn aandacht trok: "Wolvenjacht in de omgeving van Culemborg en IJsselstein". Bij inzien van het dossier 1) bleek het twee oproepen te bevatten waarin boereninwoners van de stad werden aangespoord deel te nemen aan een wolvenjacht. Hier volgt de letterlijke tekst:

Alzoe nu kortst (= Omdat nu sinds kort), Godt beter 't, alhier in Onzen Heeren landt van Ysselsteyn is gecommen den Wolff, zoedat aen de beesten verscheuringhe te bezorghen staet (= zodat men bang moet zijn dat de (koe) beesten verscheurd zullen worden), alzoe hij nyet ophouden en sall (= omdat hij er niet mee zal ophouden) alhier weder te kommen, oick mede zoe (= en ook omdat) hij int Sticht van Utrecht ende over de Leck tot diverschen stonden hem heeft laeten vinden (= een groot aantal keren is aangetroffen), doende een onspreekelijcke groote schade aen de beesten, jae hebbende corts verschuert ende ommegebracht een jonck schamel meysken, zoedat om dat'zelve te verhueden, beletten ende voor te kommen all omme bij onze naebuieren zijn gestelt groote penningen (=zodat om dergelijke dingen verder te voorkomen door de

plaatsen in de omgeving grote sommen gelds bijeen zijn gebracht), *die men zal gheeven dengeenen, die eenighe van deselve wolven connen ommebrenghen ende dooden.*

Ende omme ons in gelijcke saecke te vervoegen (= En om niet achter te blijven), is geordonneert ende eendrachtelick besloten bij den drossart, schoudt, ende magistraet van Ysselsteyn, dat zoe wie eenighen Wolff in onze voors. (= eerder genoemde) landen ommebrengt, 't zij met schieten off andersins, zal gerecompenseert ende beschoncken worden van 't Gemeen Lant met een vereeringe van vijff ponden Vlaemsch 2). Elck segge den anderen voorts Actum (=Opgemaakt) in der cameran op den stadthuyze, opden 6en Junii 1590 ouden stijl 3).

Aldus gepubliceert voor op (de) puye van het stadthuys dair men gewoentelick publicatie is doende, opten VIIIen Junii aq 90 antiquo. Oirconde mijn handt. Bij mijn, gerichtsbode: (w.g.) Adriaen Jacobsz. 4).

Drie jaar later volgde een soortgelijke oproep:

Alzoe men bevindt dat den Wolff hem is onthoudende alhier in onzer jurisdictie (= zich

in ons rechtsgebied ophoudt) ende onytrent (= en in de buurt van) onze omleggende landen, die clachtelyck versoeck hebben gedaen ende geresolveert sijn tegens morgen goets tijts (= morgen op de beste tijd) te doen een gemeyne (= algemene) versamelinghe, omme met onze borgeren ende ingelanden gelijckelijck den Wolff te jaghen ende vernielen, tot conservatie (= tot behoud) van onze ende haere beesten ende schaepen; is eendractelick geslooten ende rijpelijck geaviseert bij den heeren drossart, schoudt ende magistraet deezer steede, dat uuyt elck huys hebbende beesten ofte zullende weyden beesten dit jegenwoordich jaer; zoe van onzer steede ende landt onder den schoudtampte sorteerende, hen tegens morghen te zesse uren voor noene precies hen te laeten vinden bereyt voor den stadthuysse, hebbende kaetsballegers 5) ende ander bequaem geweer totter jacht dienende, met haere groote bequame honden, omme de ondersaeten te quartierien (= in te delen) de jacht aen te neemen, de wolff te jaegen tot conservatie van onse beesten ende verdere schaede. Ende zoe in deeze eenighe onwillich bevonden worden (hem) tot de jacht te laten vinden, zal verbeuren een boete van zesse stuyvers, die men hen datelick zal aff neemen, na peenen recht (= wat een rechtvaardige straf is) ende tot profijt van de goetwilligers, zoe de bueren zullen doen in elck quartier (= in elke groep die gevormd wordt) een gemeyne uuytboseminghet (= een gemeenschappelijke uitval), naer ouwer

geownten. Elck wacht hem van schaede. Actum den XVI Aprilis 1593 ouden stijl 3).

Aldus gepubliceert voor op die puye van het stedehuys, daermen gewoinnelick publicatie is doende.

Actum ut supra. Oirconde mijn handt:

Bij mijn gerichtsbode:

(w.g.) Adrijan Jacobsz.

Noten

- 1 Twee afschriften van archiefstukken opgenomen inde Collectie Rijsenburg nr 1590, RAU.
- 2 Een pond Vlaemsch: zes gulden
- 3 Paus Gregorius XIII hervormde de kalender door oa te besluiten dat op 4 oktober 1582 onmiddelijck 15 oktober 1582 zou volgen; in Nederland is de Gregoriaanse kalender in de verschillende provincies op diverse tijdstippen ingevoerd tussen 1582 en 1701. Volgens de vernieuwde kalender moet dus in de eerste tekst resp. aan 17 en 19 juni 1590 en in de tweede aan 27 april 1593 gedacht worden.
- 4 Onder deze tekst staat: "Naar het oorspronkelijk papier bewaard in het archief van de stad IJsselstein, portef. no. 8".
- 5 In: J. Verdam: Middel-nederlands Handwoordenboek, Den Haag, 1961 vond ik alleen dat de eerste betekenis van "Caetse" is: Vervolging van een vijand; jacht op een wild dier (vgl. het Franse

Het Maarschalkerweerd-orgel in de Nicolaasbasiliek te IJsselstein

door
René Verwer

Op 4 februari 1990 vond na een restauratie in drie fasen de heringebruikname plaats van het orgel van de Sint Nicolaasbasiliek. Het instrument is qua klankkarakter weer geheel in de oorspronkelijke staat teruggebracht, terwijl de speelaard aanzienlijk is verbeterd. Hiermee kan het orgel zich weer scharen onder de fraaiste specimen van de Utrechtse orgelmaker Michael Maarschalkerweerd (1838-1915).

In 1853 vond het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland plaats. Ons land werd wederom een kerkprovincie van Rome en de katholieke emancipatie zou zich in haar volle omvang gaan voltrekken. Reeds in de eerste helft van de 19e eeuw waren veel nieuwe bedehuizen gebouwd in de zg. 'Waterstaatsstijl'.

In 1869 werd door de toenmalige kapelaan van de Utrechtse Sint Catharinakathedraal, Gerard van Heukelum, het Bernulphusgilde opgericht, waarin de kerkelijke kunst zich bijzonder gestimuleerd zag. Spoedig sloten zich diverse kunstenaars aan, o.a. de architect Alfred Tepe (1840-1920), de beeldhouwer Wilhelm Friedrich Mengelberg (vader van de latere dirigent van het Concertgebouworkest te Amsterdam), de glazenier Geuer, de edelsmeden Brom en de orgelmaker Michael Maarschalkerweerd.

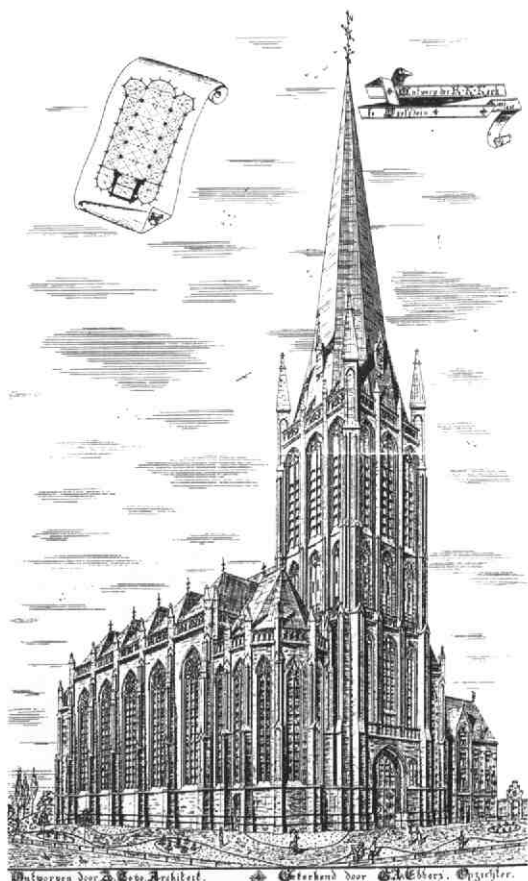
In tegenstelling tot Pierre Cuypers, die de vroege Franse gothiek tot voorbeeld nam, zocht Tepe meer aansluiting bij de latere Nederlandse

*Waterstaatskerk in de Lopikerwaard.
Parochiekerk van de H. Barnabas te Haastrecht uit 1854*

Westfaalse gothiek. Naar zijn idee lag in de gothische kunst de bloei van de Rooms-Katholieke Kerk.

Diverse kerken werden volgens deze inzichten ontworpen en ingericht o.a. St. Nicolaas te Jutphaas (thans Nieuwegein), St.

Bouwtekening van de Nikolaaskerk uit 1885.

Michaël te Schalkwijk, Willibrordus en Martinus in Utrecht en voorts te Benschop, Maarsse, Abcoude, Raalte, Amsterdam ("Krijtberg"), in totaal rond de zestig kerken, waarvan vele nog te bewonderen zijn.

In september 1887 werd de IJsselsteinse St Nicolaaskerk plechtig in gebruik genomen; het ontwerp was van Tepe en veel van het kerkmeubilair kwam uit het Utrechtse atelier van Mengelberg. Uit de schuilkerk aan de Havenstraat gingen oa. de fraaie Vlaams-barokke preekstoel, de communiebank en het Meere-orgel mee naar het nieuwe kerkgebouw.

In de loop van deze eeuw werd de kerk verder verrijkt met o.a. de prachtige gebrandschilderde ramen en - in 1972 - de

lichtkronen en de neo-gothische koorbank uit de afgebroken O.L.V. Kerk aan de Utrechtse Biltstraat.

We keren terug naar het orgel. De nieuwe kerk was voorzien van een grote koortribune, waarop het schuilorgel werd geïnstalleerd. Hoe het daar gestaan heeft is onbekend; omdat het vrij klein van omvang was, is de kans niet uitgesloten dat het een plaats kreeg middenachter. Het gebrandschilderde raam daar werd pas in 1937 aangebracht. Al spoedig bleek, dat het instrument te klein was voor de veel grotere hallenruimte (52 meter lang, 24 meter breed, interieurhoogte 18 meter).

Op 30 november 1907 gaf de Utrechtse Aartsbisschop Mgr. H. van de Wetering zijn fiat voor de bouw van een nieuw orgel. De opdracht werd gegeven aan de toen zeer gerenommeerde Utrechtse orgelmaker Michael Maarschalkerweerd.

In aanleg komt de traditie van de Maarschalkerweerds voort uit het beroemde orgelbouwersgeslacht Bätz (orgels in o.a. Dom te Utrecht en tal van hervormde en lutherse kerken in Amsterdam, Den Haag, Delft, Woerden, 's-Hertogenbosch, Benschop en IJsselstein). Pieter Maarschalkerweerd (1812-1882) was leerling van Jonathan Bätz en stichtte in 1840 een eigen bedrijf (aanvankelijk in samenwerking met Christiaan Stulting). Rond 1870 kwam zijn zoon Michael in het bedrijf werken, nadat deze eerst een ingenieursopleiding had genoten en voorbestemd was om naar Nederlands Oost-Indië te gaan. In de loop van de volgende jaren nam Michael het bedrijf van zijn vader over.

Alvorens we ons gaan bezig houden met een aantal stijlkenmerken van dit orgeltype, is het verstandig de lezer uitleg te verschaffen over enkele algemene bouwprincipes. Het orgel is in drie belangrijke groeperingen opgesplitst: de windvoorziening (blaasbalgen, windkanalen), de mechaniek (overbrenging van toets naar pijp) en tenslotte het pijpwerk. De speeltafel beschikt over een of meerdere klavieren (toetsenborden) en een pedaal, waarbij elk

klavier een eigen pijpengroep bevat. De pijpen zijn onderverdeeld in zogeheten registers (klanktimbres) en naar klankhoogte gerangschikt. Het spreekt voor zich dat kleine pijpjes hoge tonen voortbrengen en grote pijpen lage tonen. Pijpen staan opgesteld op zgn. windladen, deze vormen de kern van het instrument, omdat alle onderdelen hier samenkomen.

Het aantal pijpen loopt in een orgel vrij snel op: per register zijn er in principe evenveel als er toetsen op een klavier aanwezig zijn. In de St. Nicolaasbasiliek meet de grootste pijp circa zes meter, de kleinste is zo groot als een potlood (32 tot circa 12000 trillingen per seconde). Het orgel heeft van alle muziekinstrumenten de grootste klankomvang.

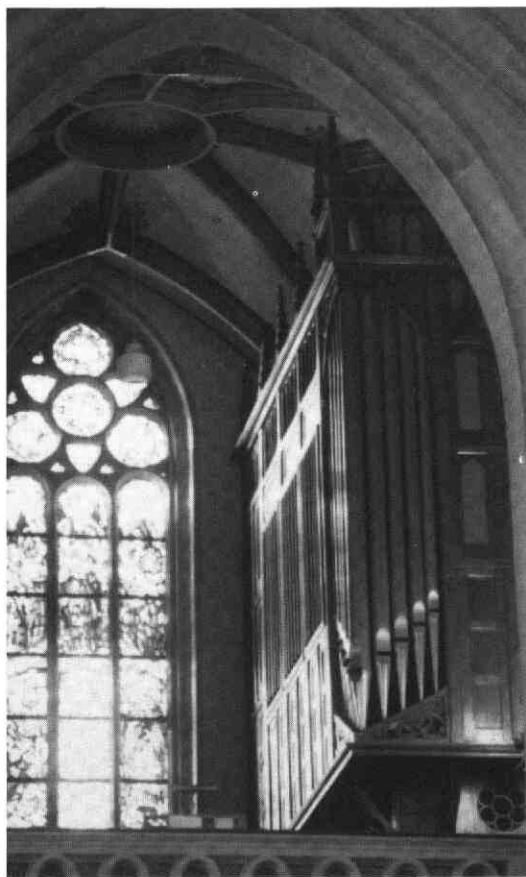
Zowel Pieter als Michael in zijn eerste periode bouwden volgens de stijl van Bätz, die gekenmerkt wordt door een traditionele Hollandse orgelbouw met twee klavieren (Hoofdwerk en Bovenwerk) en een vrij pedaal. Deze types waren bij uitstek geschikt voor de gemeentezang in de protestantse eredienst en klonken derhalve nogal "on-katholiek".

Mede door de inzichten van het Bernulphusgilde moet Michael Maarschal kerweerd gezocht hebben naar een mystieke klank, die sterk zou afwijken van wat op dat moment in Nederland gebruikelijk was. Hij ging zich daarom oriënteren in het buitenland, waar - vooral in Frankrijk en Duitsland - de orgelbouw in hoog aanzien stond. Terwijl in ons land de orgelbouw artistiek min of meer tot stilstand was gekomen, waren figuren als Cavaillé-Coll (Parijs) en Walcker (Ludwigsburg) alom gerespecteerd vanwege hun vooruitstrevende ideeën. Hierdoor ontstond bij Maarschalkerweerd (en bij een andere Nederlandse bouwer, genaamd P.J. Adema) een stijftype dat zich onderscheidde van de orgels die in Nederland op dat moment werden vervaardigd. De klank van Maarschalkerweerd-orgels is warm en rond, zowel in de zachte als in de krachtige registers. Elk register heeft een duidelijk en voornaam karakter.

De overgang van de eerste naar de tweede stijlperiode tekent zich rond 1885 af. Er wordt gestreeft naar een opzet van registers en intonatie naar ideeën van de Franse meesterbouwer A. Cavaillé-Coll (1811-1899). Deze orgels noemen we symphonisch vanwege het uitermate romantische klankbeeld. Bij de namen van registers zien we veel orkestinstrumenten, die als zodanig geïmiteerd worden (Violon, Viola da Gamba, Fluit, Piccolo, Fagot, Hobo, etc.) Voorts staat een deel van het pijpwerk in een zogeheten crescendokast. Dit is een aan bijna alle zijden gesloten ruimte, waar door middel van houten lamellen aan een of twee kanten het geluid kan worden getemperd. Door dit sterk-zacht effect kan de organist alle expressie in de te spelen muziek aanbrenge. De grote Franse organist César Franck (1822-1890), zelf bespeler van een Cavaillé-Collorgel in een Parijse kerk, vatte zijn instrument samen in een zeer kernachtige uitspraak: "Mon orgue est un orchestre!" ("Mijn orgel is een orkest!").

In de laatste periode (1896-1915) bouwde Maarschalkerweerd als een der eersten pneumatische orgels. De overbrenging vond niet meer plaats middels een aaneenschakeling van houten latten (het zgn. mechanisch systeem), zoals tot dan toe gebruikelijk was, maar door een systeem van koperen buizen, waarbij de aanspraak van de pijpen door winddruk tot stand kwam. Dit idee was in de op industriegebied revolutionaire 19e eeuw ontstaan. Het klankkarakter werd in deze laatste periode niet ingrijpend gewijzigd.

Uit de werkplaatsen van Maarschalkerweerd kwamen in totaal circa 175 orgels (nieuwbouw- en restauratieprojecten). Onder de belangrijke instrumenten noemen we Amsterdam-Concertgebouw, Delft-St. Jozef, Zwolle-O.L.V. Kerk ("Peperbus"), Rotterdam-Kralingen-St. Lambertus, Eindhoven-Augustijnenkerk, Utrecht-Kathedraal St. Catharina en de Willibrordus- en Augustinuskerk, en voorts Sneek, Oosterhout, Oudewater, Jutphaas e.a. Door de samenwerking binnen het

Rechterkas van het orgel.

Rechterkas van het orgel; links jalouzieën van de Crescendokast.

Bernulphusgilde zien we nogal wat Maarschalkerweerd-orgels in Tepe-kerken.

Met de bouw van het IJsselsteinse orgel werd direct na de opdracht aangevangen; het was binnen de gestelde termijn van anderhalf jaar klaar. Het uit 1792 daterende Meere-orgel kwam na de verkoop (f. 250,00) uiteindelijk terecht in de Gereformeerde Bethelkerk te Urk, waar het in gewijzigde staat nog immer functioneert (zie verder artikel L. Murk in HKY nr. 48, maart 1989, pp. 149-155).

De bouw van het nieuwe orgel was mogelijk geworden door een uiterst vorstelijke gift van f. 10.000,00 door de heer A. van Kippersluis, een der kerkmeesters. Hiermee was de aanschaf in zijn geheel afbetaald. Dat dit bedrag hoog

was, moge blijken uit het feit, dat een dergelijk instrument thans (1991) zeker vijf ton moet kosten bij eventuele nieuwbouw. De inwijding vond plaats op 10 december 1908.

Het orgel verdeelde men over twee zgn. kassen, dit om de raampartij geheel vrij te laten. De neogothische stijl hiervan past goed bij het kerkinterieur. De afmetingen van de kassen zijn: diepte max. 5.20 m., breedte max. 2.40 m., hoogte circa 8.00 m. In de linkerkas kwam het Hoofdwerk (in twee etages), de rechterkas bestemde men voor het Crescendowerk. Het pedaal werd verdeeld over de beide kassen. In totaal waren 1480 pijpen over 26 registers beschikbaar. Het instrument kreeg de volgende dispositie (= samenstelling der registers):

Hoofdwerk:

Prestant	16'	49 pijpen:	<i>sprekend vanaf F, eerste 5 tonen combinatie Bourbon 16' en Prestant 8' eerste 24 pijpen van hout</i>
Bourbon	16'	54 "	
Prestant	8'	54 "	
Roerfluit	8'	54 "	<i>eerste 12 pijpen van hout</i>
Viola	8'	54 "	
Quintadeen	8'	54 "	
Octaaf	4'	54 "	
Roerfluit	4'	54 "	
Quint	2 2/3'	54 "	
Octaaf	2'	54 "	
Mixtuur	II-V	258 "	<i>oplopend 2 tot 5 pijpen per toets</i>
Cornet	V	150 "	<i>sprekend vanaf c1, 5 pijpen per toets</i>
Trompet	8'	54 "	
		954 pijpen	

Crescendowerk:

Flûte harmonique	8'	42 "	<i>eerste 12 pijpen in combinatie met Holpijp 8', overblazend vanaf g1</i>
Viola da Gamba	8'	54 "	
Voix Céleste	8'	42 "	<i>sprekend vanaf c</i>
Holpijp	8'	54 "	<i>eerste 12: houtpijpen</i>
Flûte octaviante	8'	54 "	<i>overblazend vanaf c1</i>
Salicionaal	4'	54 "	
Piccolo	2'	54 "	
Basson Hobo	8'	54 "	
		408 pijpen	

Pedaal:

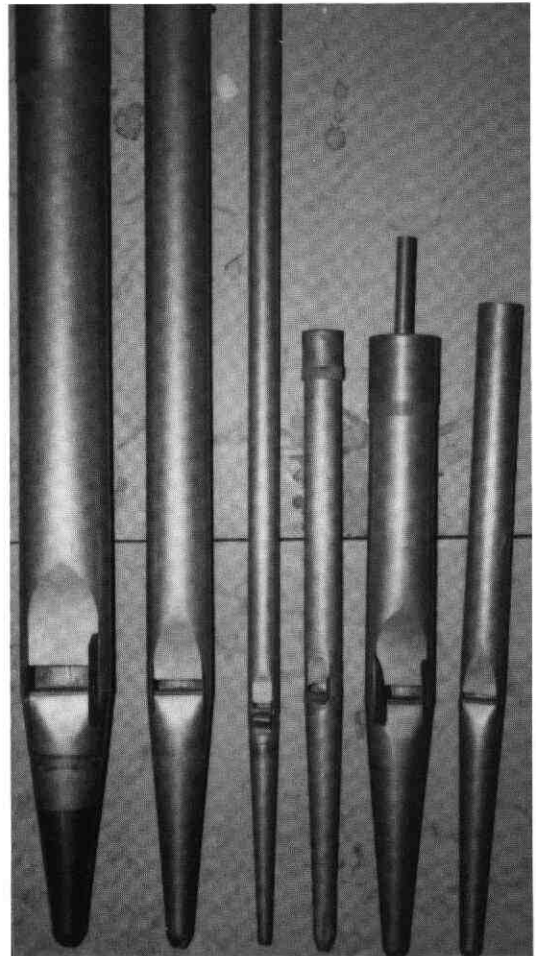
Prestant	16'	27 "	<i>op de 9 frontpijpen na (F#-d) alle van hout</i>
Subbas	16'	27 "	<i>alle van hout</i>
Octaaf	8'	27 "	<i>alle van hout</i>
Gedekt	8'	27 "	<i>eerste 12: houtpijpen</i>
Bazuin	16'	27 "	
		135 pijpen	

- Hulregisters: - koppeling der klavieren (I+II)
- koppeling Hoofdwerk aan Pedaal (Ped + I)
- koppeling Crescendowerk aan Pedaal (Ped +II)
- Superoctaafkoppeling Hoofdwerk (I + I 4')
- Suboctaafkoppeling Crescendowerk aan Hoofdwerk (I + II 16')

Combinatiedrukknoppen (vastgestelde registercombinaties): Piano, Mezzo-forte, Forte, Tutti (= alle registers open), Oplosser.

Enkele pijpvormen; v.l.n.r.:

Bourbon 16, Prestant 8, Viola 8, Quintadeen 8, Roerfluit 8, Octaaf 4.

Plan van den bouw van een
nieuwe Orgel in de Parochiekerk te
Usselstein, door den Orgelmaker
Maarschalkweerd te zien te Utrecht.

Dispositie - De Orgelmaker voornemens, verkiest zich te
maken en te leveren in de parochiekerk te Usselstein,
een geheel nieuw 16 voets Orgel, 1° Klasse, met
twee klavieren: vrij pedaal, afzonderlijk geplaatste
Speelkast, Crescendokast en verduist in twee
Orgelkasten, volgens bij deze behoorende teekening
van een en het volgende 26 Register, met een
totaal van 1480 sprekende pijpen.

I Hoofdmanuaal of Ordeklavier, 13 register.

1. Prestant 16 voet, tel E gecombineerd met Bovenklavier
2. Bovenklavier 16 voet
3. Prestant 8 voet
4. Roerfluit 8 voet
5. Viola 8 voet
6. Quintadeen 8 voet
7. Octaaf 4 voet
8. Roerfluit 4 voet
9. Quint 3 voet
10. Octaaf 2 voet
11. Mixtuur 2-5 stak
12. Cornet 5 stak
13. Trompet 8 voet

II Finess of Bovenklavier, in Crescendo-kast, 8 Register.

1. Viola di Gamba 8 voet
2. Vox-celést 8 voet
3. Holpijp 8 voet
4. Flûte Harmonique 8 voet, geest Octaaf in Holpijp 8 voet
5. Flûte Octavimute 4 voet
6. Labiconaal 4 voet
7. Piccolo 2 voet
8. Basen-Hoto 8 voet

Pedaal, 5 Register.

1. Prestant 16 voet
2. Subbas 16 voet
3. Octaaf 8 voet
4. Gedekt 8 voet
5. Basen 16 voet

Het orgelplan van Maarschalkweerd.

Voor de bouw van het orgel werden de beste materialen uitgekozen: de orgelkassen zijn van eikenhout, evenals de windladen. Uit diverse soorten materiaal heeft de bouwer het pijpwerk samengesteld: Engels tin voor de frontpijpen (d.w.z. de vanuit de kerk zichtbare achttien grote pijpen), Pitch-Pine (Canadees

grenenhout) voor de houten pijpen en zgn.

orgelmetaal (legeringen van tin en lood) voor de overige. Voor een klein aantal is zink aangewend, dit om een bepaalde strijkende toon te verkrijgen, en hoewel dit metaal tegenwoordig niet meer wordt gebruikt, heeft Maarschalkerweerd deze meesterlijk geïntoneerd.

Aanvankelijk moesten twee orgeltrappers de benodigde wind leveren. Vanuit een groot windreservoir werden zes kleine reguleurbalgen (dichtbij de windladen) gevoed.

Vanaf 1924 verving een elektrische windmachine de trapbalgen. Thans is deze direkt aangesloten op de reguleurs, die onder een constante druk staan, nodig voor een juiste aanspraak van de pijpen.

In deze staat heeft het orgel tot 1954 gefunctioneerd. In dat jaar vonden enige wijzigingen plaats: de Flûte harmonique 8' en

Flûte octaviante 4' werden verwijderd en vervangen door twee Prestanten 8' en 4'. De pijpen van de Salicionaal 4' sneed men af tot een Nasard 2 2/3' (een zeer ongelukkige ingreep). Voorts kwam een gedeeltelijke vervanging van de overbrenging van toets naar pijp met behulp van electriciteit.

Huidige speeltafel.

Tijdens de restauratie van de Basiliek (1968 - 1972) werd het orgel nogmaals gerestaureerd, wederom door de Fa. Elbertse uit Soest en onder advies van Dr. P.J. de Bruin (kosten f.30.000,00). Ditmaal stelde men de crescendo kast buiten werking, werd de oude fraaie speeltafel verwijderd en vervangen door een louter functioneel produkt. De traktuur werd nu geheel geëlektrificeerd. Met nog enkele kleine wijzigingen realiseerde men een klankconcept, dat weinig

binding had met het oorspronkelijke instrument. Gelukkig kan men niet spreken van een totale ontluistering, wat helaas met veel Maarschalkerweerd-orgels is geschied. Misschien zijn de handelingen van 1954 en 1971 enigszins te verklaren vanuit de voor die tijd geldende neo-barokke zienswijzen.

Pijpen van het Hoofdwerk.

Tegenwoordig wordt een restauratie veel meer historisch onderbouwd en streeft men immer naar een oorspronkelijke toestand.

Bij het naderen van het eeuwfeest van de Basiliek kwamen er diverse gebreken aan het orgel. Bij vochtige weersgesteldheid functioneerden toetsen niet en een aantal pijpen was in erge mate aangetast door loodoxidatie of tinpest. De klank van deze pijpen ging hierdoor merkbaar achteruit. Mede door veranderde inzichten over de voorgaande werkzaamheden werd besloten tot een nieuwe restauratie, ditmaal door de orgelmaker J. Brink uit Nieuwegein, onder advies van Dr. T. van Eck namens de Katholieke Kloeken- en Orgelraad en ondergetekende als organist van de St. Nicolaasbasiliek. Voordat men hiermee begon, is de toren rond de koorzolder opnieuw

gevoegd, waardoor het vochtgehalte tot een minimum beperkt kon blijven. De restauratie is in drie fasen uitgevoerd. Nog vóór de feestelijkheden in september 1987 werden de Trompet 8', Basson-Hobo 8' en Bazuin 16' schoongemaakt, ontdaan van de loodoxidatie en opnieuw geïntoneerd (sommige delen van pijpen zaten aan elkaar vastgeroest!) In het volgende jaar was de elektrische traktuur aan de orde; deze is geheel gerenoveerd (met o.a. een nieuw magnetensysteem), waarbij de oktaafkoppelingen opnieuw werden aangebracht. In juni 1989 startte de grote werkzaamheden, die tot Kerstmis zouden duren.

Voor zover mogelijk heeft de bouwer het orgel gedeeltelijk laten doorfunctioneren ten behoeve van de liturgische vieringen. Allereerst

Pijpen van het Crescendowerk: op de rechterfoto met mechaniek voor het openen en sluiten vande Jalousree.

werd de Crescendokast in ere hersteld. Nieuwe binnenschotten (als deuren uitgevoerd) en een schuinlopend plafond binnen de kast zorgden ervoor, dat het geluid direct de kerk in kon worden gestuwd.

Veel van het geluid uit deze kas bleef voordien boven "hangen". De vijftien lamellen (vanuit de kerk zichtbaar) werden met stof bekleed en aan de voorkant (achter de frontpijpen) kwamen vier nieuwe zweldeurtjes. Het effect tussen een geopende en gesloten stand is hierdoor zeer groot en indrukwekkend. Muziek, voor dit orgeltype geschreven, klinkt alleen al door de aanwezigheid van de crescendokast veel expressiever.

De door tinpest aangetaste pijpen van het Crescendowerk (circa 200) werden van nieuwe pijpvoeten voorzien (dit is het onderste tapstoelopende deel van een pijp). Tinpest is

een rottingsproces dat onderaan de pijp begint en zich steeds verder naar boven werkt. Door het aangetaste deel af te snijden en van nieuw materiaal andere pijpvoeten te maken, kan dit euvel worden verholpen. Alle pijpen van het Crescendowerk zijn tevens schoongemaakt en opnieuw geïntoneerd. Hierdoor is de klank aanzienlijk helderder geworden.

De in 1954 verdwenen registers Flûte harmonique 8', Flûte octaviante 4' en Salicionaal 4' zijn in ere hersteld. De eerste twee zijn nieuw gemaakt door de Fa. Stinkens te Zeist, naar voorbeelden in andere Maarschalkerweerd-orgels. De indertijd afgesneden pijpen van de Salicionaal zijn met nieuw materiaal weer op de juiste lengte gebracht. Vooral voor begeleiding van cantor of koorzang zijn deze fluiten uitmuntend. Ze hebben een heldere klank en zijn daarbij niet

overheersend.

Tenslotte zijn nog een aantal kleine wijzigingen en verbeteringen doorgevoerd. Het pedaal is van 27 naar 30 tonen uitgebreid (dit alleen via de koppels), waardoor de organist een groter repertoire kan spelen.

Door de restauratie, welke de parochie f. 50.000,00 kostte, heeft de IJsselsteinse Nicolaasbasisliek zich weer een orgel aangeschaft, dat op waardige wijze de liturgie kan ondersteunen. Het begeleiden van koor- en

volkszang en het spelen van liturgische orgelmuziek rondom een viering zijn hierin de belangrijkste bestanddelen, maar de hoop moet tevens worden uitgesproken, dat ook orgelconcerten van tijd tot tijd mogelijk moeten kunnen zijn. Het is een instrument bij uitstek geschikt voor muziekrepertoire uit de romantische periode (Franck, Widor, Saint-Saëns, Vierne, Mendelssohn, Andriessen e.a.). Dat hiervan velen getuige mogen zijn, is de wens van een dankbaar organist.

Stichting Historische Kring IJsselstein

De Stichting Historische Kring IJsselstein is tot stand gekomen in 1975 en stelt zich het volgende als doel:

De belangstelling wekken voor de geschiedenis in het algemeen en voor die van IJsselstein en de Lopikerwaard in het bijzonder.

Dagelijks bestuur:

Voorzitter: L. Murk, IJsselstraat 24, IJsselstein, tel: 03408 - 81627.

Secretariaat: C.J.H. van Dijk - Westerhout, Omloop West 42, 3402 XP IJsselstein, tel: 03408 - 83699.

Penningmeester: W.G.M. van Schaik.

2e Penningmeester: W. J. van Vliet, J. W. Frisolaan 7, 3401 AX IJsselstein, tel: 03408 - 81660.

Bank: ABN - AMRO IJsselstein, reknr: 21.84.00.21, gironummer van de bank: 2900

Redactie:

B. Rietveld, Meerenergerhorn 7, 3401 CC IJsselstein.

Donateurs ontvangen het periodiek (4 uitgaven per jaar) en worden op de hoogte gehouden van de activiteiten.

Nieuwe donateurs kunnen zich opgeven bij dhr. W. J. van Vliet, J.W. Frisolaan 7, 3401 AX IJsselstein, tel: 03408 - 81660.

Voor inwoners van IJsselstein bedraagt de contributie minimaal f 20,- per kalenderjaar; zij die buiten IJsselstein wonen worden verzocht om f 6,- extra over te maken ivm de verzendkosten. Losse nummers kunnen, voor zover voorradig, a f 7,50 bij het secretariaat worden besteld. Voor dubbelnummers is de prijs

f 10,-.

Verzamelbanden met 20 nummers naar keuze zijn f 80,-

'DIE WAECH ENDE MAET'

De IJsselsteinse Waag tot 1779

door
Saskia Raue

Voorwoord van de redactie

Wederom treft u een artikel over de Stadswaag van IJsselstein. Het door de heer Murk gemaakte artikel over de Waag vanaf 1779 in de uitgave van april vorig jaar is voor mevrouw drs. S. Raue aanleiding geweest studie te doen naar de Waag van vóór 1779 tot aan de vroegste vermelding rond 1425. De redactie prijst zich gelukkig dat het resultaat hiervan ter beschikking van de HKIJ is gekomen voor publikatie. Hiermee is een waardevolle bijdrage geleverd aan de geschiedschrijving van onze Waag.

Inleiding

Op 30 april 1991 bood de Historische Kring de jubilerende IJsselsteinse VVV, gevestigd in de Waag, de 'oude' balans aan. Tegelijkertijd verscheen in het bulletin van de HKIJ een artikel van de hand van L. Murk over de geschiedenis van het wegen in IJsselstein. Als beginpunt van zijn onderzoek kiest de auteur de nieuwbouw van de Waag in 1779. Hij baseert zich op de gegevens die in het gemeentearchief in IJsselstein aanwezig zijn en voor wat betreft de algemene historische gegevens op twee studies over de Waag in Alkmaar. Voor een afgerond beeld van de geschiedenis van de IJsselsteinse Waag treffen we in het Oud Archief IJsselstein (afgekort: O.A.IJ.) een veelheid aan informatie over wegen en meten in

de stad en Baronie van IJsselstein vanaf de eerste helft van de vijftiende eeuw. Dankzij het archief van de Schutterij van Sint Joris weten wij bijvoorbeeld precies - zij het met enige lacunes in de zestiende eeuw - wie vanaf 1547 (de eerste vermelding) tot 1745 (tijdelijke opheffing van de schutterij) de waagmeesters waren. Voor de periode 1745 tot 1779 kunnen we terecht in de stadsrekeningen. De gemeente neemt dan ook het schuttersaandeel in de kosten voor haar rekening. We kennen de pachtsommen die de pachters moesten betalen, de onkosten aan reparaties en nieuwe materialen voor de Waag. We lezen de pachtvoorwaarden en bepalingen die aan de waagmeester waren opgelegd en de produkten die ter weging werden aangeboden, waarvan turf, graan en hennep de belangrijkste zijn. En tenslotte bezitten we het gehele bestek en de aanbesteding van de nieuwbouw van de Waag uit 1598-'99. Hierin staat ondermeer de rekening van Albert Gerritss. Cruyff, de beeldhouwer die de gevelsteen maakte en plaatste: *'1599 weecht wel doet ellick recht'* dat is weegt goed, geeft ieder het zijne. Deze spreuk kan ook zo gelezen worden: denk goed na, laat alles tot zijn recht komen.

Bij het onderzoek naar de voorgeschiedenis van de Waag heb ik mij gericht op de archieven van de Schutterij van Sint Joris en het Sint Ewoutsgasthuis, de stadsrekeningen en de resolutieboeken van IJsselstein tot 1779. Een

afb. 1. 'Vrouw Justitia', een gravure van de Leidse graficus Lucas van Leyden (1489 of 1494-1533). De spreuk in de Waag verwijst naar Vrouw Justitia: zij weegt de waarheid en oordeelt rechtvaardig. uit: M.J. Friedlander, Lucas van Leyden. Leipzig, 1924.

heel gelukkige bijkomstigheid is dat het gemeentearchief in het bezit is van het 'archief van M.H.H. Doesburg', dat afschriften bevat van nagenoeg alle genoemde bronnen. Het voordeel is dat het oude Middelnederlandse schrift is getranscribeerd in twintigste eeuwse letters, waardoor de leesbaarheid aanzienlijk is vergroot. De weerbarstigheid van de taal blijft weliswaar bestaan. Daarom heb ik lopende vertalingen gemaakt van het bestek en de aanbesteding van de nieuwbouw van 1599 (bijlage 2); de pachtvoorwaarden en -bepalingen uit 1600 (bijlage 1); de aanbesteding van de nieuwbouw van 1779 (bijlage 3) de overdracht van de schuur op het

binnen terrein aan het 'stads kinder werkhuis en schoole' met de koopcondities uit 1779 (bijlage 4). Tot besluit volgt een lijst van schutters die 'die waech ende maet', het gewicht en de inhoudsmaat, kortere of langere tijd hebben gepacht (bijlage 5).

Schutmeester-Waagmeester

De vroegste verwijzing naar weegactiviteiten in IJsselstein is te vinden in de ordonnantien uitgevaardigd door Heer Willem van Egmont, Heer van IJsselstein circa 1425-'51. De bepalingen gelden in zijn hele gebied, dat wil zeggen in IJsselstein, Achtersloot, Benschop en Polsbroek. Met betrekking tot gewicht en maat bepaalt hij het volgende:

VAN DER WAGE.- Voert alle goet, dat waechber is, ende zy vertieren willen, dat zell tot Iselsteyn ter wagen comen, als dat van outs gewoinlic is, op die peene voirscreven. (namelijk 'eenen Vranckrijcksce schild')

VAN DER MATE.- Voert van den maten, so en zal nyemant meten mit uutheemschen maeten noch mit anderen maeten, dan die der heerlicheyt toebehoren, op die peene voirscreven.

DAT ALLE GOET, DAT WAECHBAER IS, TOT YSELSTEYN TER WAGEN COMEN SAL.- Item also die luden in den landen van Iselsteyn arghelist zoeken om huer goet uut den lande van Iselsteyn te voeren, dat eerst ghewegen hoert te wesen in der wagen tot Iselsteyn, seggende, als zy dairmede begrepen worden, "dat sys vercoopen en willen maer anderswair opleggen willen, ende als zy dat vercoopen willen, so sellen zy dat weder ter wagen brenghen", ende also den waghemeister hoer ghelt ontvoeren; dairom so isser geordineert: zoe wie zijn goet, dat gewegen hoert te wesen, uutten lande voerde off opten wegen bevonden worde voerby Iselsteyn off tOudewater off tot Schonoven wert voerende off anderswair, ende zy daerop bevonden worde, die zouden verbueren eenen Vranckrijcsce schild. halff den heer, halff den wagemester, also dicke als zy bevonden worde

DAT DEN HENNIP TOT YSELSTEYN EERST TER MERCKT COMEN SAL.- Item alle den hennip, die binnen den lande van Iselsteyn, Aftersloot, Benschop ende Polsbroeck gewassen is off wassen zall, die zall op eenen Woensdach eerst in der wagen tot Iselsteyn gewegen wesen, eer hy tot eenighen anderen

*marckten comen mach, op een boete van een
Vranckrijcxse schild, halff tot sheeren behoeff ende
halff tot des waghmeysteren behoeff.*

De vertaling van deze passages vindt u in bijlage 1 (no. 3 tm 6), de pacht en weegbepalingen zoals die zijn opgesteld in 1600. Wellicht naar aanleiding van de in gebruikname van het nieuwe waaggebouw. Wat nu opvalt is dat deze vijftiende eeuwse verordeningen hierin letterlijk zijn overgenomen. Men heeft het kennelijk zelfs niet nodig gevonden om de boetes na pakweg anderhalve eeuw te actualiseren (indexeren-red.). - De schuttersrekeningen zijn namelijk berekend in Beierse guldens -. In de volgende post (no.9) blijken ze te zijn overgenomen uit een ordonnantie van Floris, graaf van Bueren, uit 1524. Maar wij weten intussen dat de bepalingen dan al bijna een eeuw opgeld doen.

Dat deze bepalingen op gezette tijden weer onder de aandacht worden gebracht, geeft aanleiding te vermoeden dat de IJsselsteinse kooplui en boeren met de nodige creativiteit probeerden deze verplichtingen te ontduiken. Dat blijkt ondermeer uit het verslag van een zaak die op 18 juli 1600 heeft gediend voor het IJsselsteinse gerecht. Op verzoek van de burgemeesters van Benschop en Polsbroek verklaren Cornelis Dirckss., een tachtiger, en Ingen Anthoniss., van een jaar of 65, met de hand op hun hart dat zij met hun goederen rechtstreeks naar markten gaan in Holland en in het Sticht, zonder eerst bij de Waag te zijn langsgedaan. En, betogen zij, *'dat een ijeder huijsman elx int particulier (afzonderlijk) metten voorseide waechmeester sij overkommen ofte geaccordeert (overeengekomen) met gelt ofte haever ...'*. Zo blijken de Benschoppers hun eigen waagmeesters te zijn, terwijl zij de IJsselsteine waagmeester met steekpenningen of haver stoppen. En zo deden zij het al jaren *'zonder ter cause van dien (daarom) bij ijemant gemolesteert (gestraft) te zijn'*.

De vroegste vermelding in het archief van de Schutterij van Sint Joris en tevens in opvolging

na 1524 is de rekeningpost *'noch aen Harmen die Lijndraeier (touwslager) gegeven 4 st. (stuivers) om selen (touwen) tot die waech int gasthuys'* in het boekjaar 1547-'48. Het kasboek van de schutters loopt van Sint Jorisdag, 23 april de feestdag van de schutspatroom van de ridders, tot Sint Joris van het volgende jaar. Deze post geeft belangrijke informatie. Ten eerste is er touw gekocht om versleten touwen te vervangen. Dit staat er niet met zoveel woorden, maar wanneer touwen worden aangeschaft om nieuwe weegschalen op te hangen, dan staat dat in de rekening speciaal vermeld. Ten tweede horen we waar het weegtoestel is opgehangen, namelijk in het Sint Ewoutsgasthuis. In de rekeningen van het Ewouts is echter niet terug te vinden of de gasthuismeesters hiervoor geld betalen (bijvoorbeeld een gedeelte van de pacht) of ontvangen (bijvoorbeeld huur van de schutters). Evenmin is duidelijk of de weegschaal voortdurend klaar hangt voor gebruik en of het gasthuis het vaste onderkomen van de Waag is. In 1586-'87 worden gewicht en maat gepacht door Lambert Janss., die door de schutters wordt betaald omdat *'hij de waech heeft toegelaeten te hangen van Alderheyligen (1 november) tot Sint Jorisdach int gasthuys'*. Het levert hem twee Beierse guldens op. Men zou hieruit bijvoorbeeld kunnen afleiden dat de Waag niet het gehele jaar in bedrijf is, maar alleen in de maanden dat geoogst wordt en de produkten direct op de markt worden gebracht. Men mag immers geen ongewogen waar aanbieden.

Bovendien zijn er twee vermeldingen, in 1596-'97 en 1597-'98, waaruit blijkt dat het weegtoestel bij de pachter thuis hangt. In 1596-'97 lezen we dat zakkendragers de weegschalen, de unster en het gewicht van Lambert Janss. naar Claes Arinss. dragen. En in 1597-'98 krijgt Lambert Janss het hele apparaat weer retour bezorgd. Waarom al dat gezeul? Wil het Ewoutsgasthuis de Waag geen onderdak meer verlenen? Is het de gewoonte dat de waagmeester zijn bedrijf aan huis houdt

maar bij gebrek aan ruimte thuis in het Ewouts terecht kan? Een inventarislijst uit 1588 waarop alle woonhuizen en huizenamen in IJsselstein staan genoteerd, vermeldt niet het bestaan van een waag.

Wel krijgt Lambert Janss. in 1597-'98 een vergoeding voor de inbreuk op zijn privacy, 5 gulden 'van dat hij de waech ende maet in zijn caemer hadde gehangen, zoe men meenden een nyeuw waechhuys te laeten maeken...'. (afb. 2)

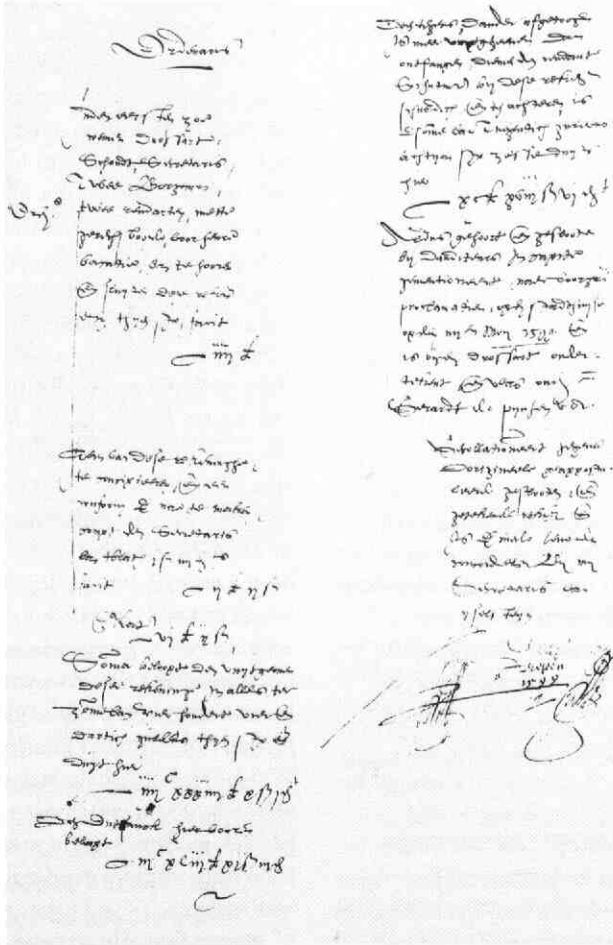
Tot 1685 wordt de pacht van gewicht en maat jaarlijks vergeven, in dat jaar wordt voor de eerste maal een contract voor vijf jaar gesloten met Willem Andriess. van Benschop. In bijlage 5 zijn alle waagmeesters tot 1779 voor zover bekend opgenomen. Op Jorisdag komen gegadigden voor de pacht van de Waag, de visserij in de stadsgrachten en de wijngaard en bieden om het hoogst. Opmerkelijk is dat niet vanzelfsprekend de hoogstbiedende de pacht wordt vergund, maar dat de voorkeur van de schutmeester doorslaggevend is. De politieke en persoonlijke voorkeuren kunnen wij nu niet meer bevroeden. Het archief toont echter wel aan dat de Schutterij een instituut is geweest waar

persoonlijke belangen zich moeiteloos met zakelijke belangen verstrengelen. Dirck Beyen in 1602-'03 waagmeester naast Cornelis de Man is tevens glazenier. Daaruit volgt dat hem alle glasreparaties in de Waag, de Doelen en de Schutterstoren worden toegeschoven. Een

aantal jaren is hij schutmeester. Lambert Janss. is waagmeester en schutter, maar in het dagelijks leven bakker. In 1591-'92 zien wij hem als gasthuismeester figureren van het Ewoutsgasthuis, waar hij de leverancier is van brood en andere levensmiddelen.

Zoals gezegd wordt vanaf 1685 de waagpacht voor langere termijnen vergeven. Vijf, vier, twee, soms tien jaar, men bekijke bijvoorbeeld de loopbaan van Willem Andriess. van Benschop. Voor het eerst wordt hij vermeld in 1673-'75 als 'de waegh ende maete [...] vermits de conjuncture van tijden met kennis

ende goetvinden van de heeren auditeuren deses niet verpacht, maer door Willem Andriess. gecollecteert (geind)' is. Wat is er aan de hand? De Zeven Verenigde Nederlanden zijn verwickeld in een oorlog met Lodewijk XIV. De stad en landen van IJsselstein zuchten onder de verplichting vanwege de prins van Oranje om maar liefst 33

afb. 2 Afrekening van de nieuwbouw van de Waag in 1589-99, O.A.I.J.

compagnien van het regiment De Sault te onderhouden. In ruil voor de neutraliteit van IJsselstein moet de stad wekelijks een contributie van ongeveer tachtig daalders betalen plus nog eens honderd wagens proviand. Gebeurt dat niet dan lopen de inwoners kans dat hun goederen geplunderd, hun huizen afgebrand en het kasteel opgeblazen wordt. Bovendien is de Lopikerwaard als onderdeel van de waterlinie onder water gezet en de Lekdijk (1672) ter hoogte van Vreeswijk doorgesneden om Leiden veilig te stellen. Er valt kortom weinig te wegen, want geen handel.

Maar terug naar Willem Andriess, van Benschop. In 1675-'76 wordt hem voor de eerste maal de pacht verleend, en vanaf 1685-'86 voor een periode van vijf jaar. Na zijn dood in 1705 of 1706 verlengt zijn weduwe Annigje Pieters, van Jaarsveld het contract voor vier jaar. Daarna zet de zoon Adriaan de pacht voort tot zijn dood in 1762. In 1756 wordt hem de pacht-voor-het-leven vergund. Al met al zijn maat en gewicht dan vanaf 1675-'76 dus ruim tachtig jaar in handen van de 'Benschoppen' geweest.

De pachtsom bestaat uit een jaarlijks opnieuw vastgesteld bedrag dat in geval van meerjarige contracten voor de looptijd ongewijzigd blijft en steevast vier tonnen bier ter waarde van 25 stuivers per ton. Over de verdiensten van de waagmeester zijn we niet ingelicht. Maar deze zullen niet al te hoog zijn geweest gezien het feit dat het voor de meeste pachters een nevenfunctie is. In de zeventiende- en achttiende eeuwse salarisregelingen staat dat de waagmeester een aanzienlijk deel van zijn inkomsten moet afstaan aan de stad. Hierop kan een uitzondering worden gemaakt voor een bepaald bedrag, wanneer de sterfte onder het rundvee hoog is of wanneer de Lekdijk is doorgebroken (of gestoken zoals in 1672). Meerdere malen vinden we het verzoek van de pachter om te worden vrijgesteld van deze afdracht gehonoreerd.

Uit 1604 dateert een bepaling uitgevaardigd door Heer Philips, graaf van Hohenlo, dat op

iedere honderd pond een halve stuiver extra wordt gerekend, om het achterstallig onderhoud aan de IJsselsteinse vestingwerken mee te bekostigen. De aanleiding voor de maatregel is dat de stad in de afgelopen jaren veel geld heeft moeten besteden aan de opvang en verzorging van buitenlandse, voornamelijk Engelse en Schotse soldaten in het Ewoutsgasthuis. Engelse troepen die ter ondersteuning van de Nederlandse protestanten zijn gelegerd in de toenmalige schans aan de Meerenhoef, in IJsselstein en Benschop brengen hun zieken, stervenden onder in IJsselstein. En inderdaad blijkt uit de rekeningen van het Ewoutsgasthuis dat in de jaren 1585-'89 handenvol geld zijn uitgegeven aan versterkende voeding en wijn, vervoer van genezen soldaten terug naar hun onderdeel, maar ook aan begraafniskosten voor hen die aan hun verwondingen zijn bezweken. Hier is het Lambert Janss, die het versterkende voedsel en meel levert.

Deze verordening ten behoeve van het onderhoud van publieke werken wordt gehandhaafd in de vorm van het 'stadsgrootjen' (een muntstuk ter waarde van een halve stuiver) dat per honderd pond te wegen goederen dient te worden afgedragen.

Waag en gewicht

Het voornemen van de schutters om een nieuwe Waag te bouwen, zoals in de boeking ten gunste van Lambert Janss. aangekondigd, wordt in 1599 verwezenlijkt. Op 4 mei zijn de financiën en de aanbesteding rond (bijlage 2). De precieze locatie van de Waag en het Ewoutsgasthuis, die vanaf het midden van de veertiende eeuw vaak in verband met elkaar worden genoemd, is niet bekend. Het vermoeden is gewettigd dat de Waag altijd in de buurt van de markt, op de Plaats, zal zijn geweest. Het lijkt waarschijnlijk dat de nieuwe Waag verrijst op de plaats waar vanouds her werd gewogen en waar hij tot op heden staat.

De stad neemt de kosten voor haar rekening en de schutters betalen jaarlijks een aflossing en rente. Zoals in de zestiende eeuw al

gebruikelijk is, betalen de stad en de schutters elk een gedeelte van de reparaties en aankopen ten behoeve van Waagegebouw en de weegtoestellen. Vanaf de vroegste vermelding in 1547 zijn er jaarlijks terugkerende uitgaven met betrekking tot het onderhoud van weegschalen, maattonnen, manden en schepels. Regelmatig worden kleine delegaties van twee schutters uitgestuurd naar Utrecht, Vianen of Dordrecht om nieuwe schalen, gewichten en weegtoestellen te bestellen. Zowel nieuwe als gerepareerde turftonnen en-manden, schepels en andere inhoudsmaten worden jaarlijks geijkt. Hiervoor komen de ijkmeester, de waagmeester, schutmeesters of homans en de gerechtsbode bijeen, in de zestiende eeuw ten stadhuize en in latere eeuwen op de Waag. Volgens de rekeningen gebeurde het ijken met haver, want regelmatig worden zakkendragers en vullers betaald voor het aanleveren van haver en het vullen van de maten. Gewoonlijk besluit men de ijkdag met een gezamenlijke maaltijd onder het genot van het nodige bier. Uit herhaalde 'memorien' blijkt dat de heren zich geen beperkingen opleggen: 'men sal vordaan nyet meer passeren (uitgeven) op d'ijck in alles tot last van (op rekening van) de schutten dan 12 guldens ende zoe zij meer verteren sullen sij tzelff leyen ende betalen' in een poging het gezelschap tot matigheid te bewegen. Ook nu delen de stad en de schutters de kosten namelijk eenderde voor de stad en tweederde voor de schutterij.

De gewichten waarmee de aangeboden waar wordt gewogen, zijn in de zestiende eeuw van ijzer en lood. In 1563-'64 verraden de rekeningen ons een zoektocht naar gewicht en de tijdsinvestering die dat meebrengt.

- Roelof Ariaens heft tUtrecht gewest om wicht te copen, ende verteert ende voir vracht 0-3-6.
- Zoe tUtrecht geen wicht en was is Roeloff Arijens voirt gevaren van IJselstein op Schoenhoven, ende voir die nacht betaelt 0-7-0.

- Te Schoonhoven verteert ende van overvaren betaelt 3.5 st.
- Van de vracht van Schoonhoven op Dordrecht betaelt 3.5 st.
- Van bruggelt ende te Dort over te varen gegeven 0-0-3.
- Binnen Dordrecht betaelt van zeecker tereghe (vertering) 11.5 st.
- Gijsbert Peterss. te Dort betaelt voor 526 lb (pond) ijseren gewichten, volghende zijn quitantie 26-6-0
- Vant gewicht in de waech te brengen ende uuyt die waech opt water int schip betaelt 5.5 st.

afb. 3 De balansmaker. Uit: Jan en Kaspar Luiken, Spiegel van het menselijk bedrijf. Leiden, 1694.

De Balansemaeker.
Houd goed gewicht, Doort' naau gesicht.

ôEvenaer van ons Gemoed,
Hoe moedich is't ons t' overweegen,
Een tydlyck en een Ewigh Goed,
Waar ons het meest aan leid geleegeen
Soot Ewigh deel niet over slaat
Dan is de Schaal vervalst en quaadt.

Hoe deze 526 pond over de afzonderlijke gewichten verdeeld was, is onbekend. Waarschijnlijk zit er een aantal 60 ponds stukken bij. Ter gelegenheid van de nieuwbouw krijgt de Waag in 1601 nieuwe gewichten: twee stukken van 100 pond en vier stukken van 50 pond in plaats van zes stukken van 60 pond 'alzoë (omdat) dzelve ongerieflijck (onhandig) waeren voor de gemeenen man om tellen'. Bij de visitatie op 23 april 1623 treft men in de Waag de volgende gewichten aan:

3 stücken van 100 lb.
 2 „ „ 70 „
 1 „ „ 60 „
 8 „ „ 50 „
 4 „ „ 25 „
 1 „ „ 15 „
 1 „ „ 12 „
 1 „ „ 6 „
 1 „ „ 5 „
 1 „ „ 4 „
 1 „ „ 2 „
 1 „ „ 1 „

De Waag werkt met evenaars (afb. 3), weegtoestellen met twee gelijke armen waaraan schalen zijn bevestigd een voor gewicht en een voor goederen, en unsters (afb. 4), weegtoestellen met ongelijke armen waaraan de korte arm de goederen worden gehangen, terwijl het gewicht langs de lange arm wordt geschoven. Uit de overgeleverde gegevens valt niet af te leiden over hoeveel evenaars en/of unsters de Waag heeft beschikt. Evenmin valt iets te zeggen over het gebruik van bepaalde weegtoestellen voor het wegen van bepaalde goederen. Hierbij laat ik een lijstje volgen van alle jaren waarin melding wordt gemaakt van evenaars en unsters.

Over een nieuwe evenaar wordt geproken in 1563-'64; 1607-'08; 1610-'11; 1612-'13; 1621-'22; 1625-'26; 1674-'75.

Over de 'kleine' evenaar in 1639-'40 en 1779.

Van een nieuwe unster is sprake in 1591-'92;

La fè, la lealtad, cordura, y seso,
 Se prueua comunmente en el ausencia,
 Bien como en la romana al mucho peso,
 La pesa va huyendo su presencia:
 Y en diametro puesta, tanto exceso,
 Contrasta, en la distante diferencia,
 Que estando en vn fiel, las haze iguales
 Aqui vna libra, y alli diez quintales.

afb. 4 De unster. De latijnse spreuk betekent: hoe groter de afstand (namelijk tussen het gewicht en het contragewicht) hoe groter het gewicht. Waarmee wordt bedoeld dat men het belang van geloof, verstand, moed en eer pas inziet wanneer deze ver zijn te zoeken. Dat geldt precies zo voor de unster, die onbelast uiteraard in evenwicht is, maar waarbij de afstand tussen gewicht en contragewicht bepaald wordt door de zwaarte van het gewogen gewicht. De unster op de prent heeft daarom een naald waarmee de afstand tot het contragewicht wordt gemeten.

Dergelijke zinnebeeldige verklaringen van gebruiksvoorwerpen waren in de zestiende- en zeventiende eeuw heel populair. De spreuk van de IJsselsteinse Waag 'weecht wel doet ellick recht' verwijst naar de plicht om rechtvaardig te zijn. De associatie met de weegschaal van Vrouwe Justitia, die immers de argumenten weegt voordat zij haar uitspraak doet, ligt voor de hand. Uit: A. Henkel, A. Schöne, *Emblemata; Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI und XVII Jahrhunderts*. Stuttgart, 1976.

1596-'97; 1597-'98; 1599-1600; 1602-'03.

Over de 'kleine' unster in 1602-'03; 1621-'22; 1628-29.

Over een grote en een kleine unster in 1602-'03.

Hoe de nieuwbouw van de Waag eruit heeft gezien is onbekend noch van afbeeldingen, noch van bouwtekeningen. Maar het gebouw bestaat uit een benedenverdieping, waar de waag hangt, en een zolder die afzonderlijk wordt verhuurd. In de pachtvoorwaarden van 1603 is de clause opgenomen dat de waagmeester moet toestaan dat de huurder van de zolder een vrije opgang door de Waag heeft. Schout Nicolaes van Helmondt is de eerste huurder die in 1599-1600 een huurcontract afsluit voor vier jaar. Deze overeenkomst wordt voortijdig beëindigd, want in 1601-'02 is het Cornelis Frerixss., brouwer en tevens schutmeester, die de zolder voor zes jaar huurt en met een verlenging van vier jaar. Tot 1670 wordt de zolder voor langere of kortere tijd verhuurd aan verschillende personen. Na dat jaar maken de Schutters- en de stadsrekeningen geen melding meer van inkomsten uit zolderhuur. Toch lijkt het mij onaannemelijk dat de ruimte tussen 1670 en 1779 leeg heeft gestaan. Hierop kom ik later terug.

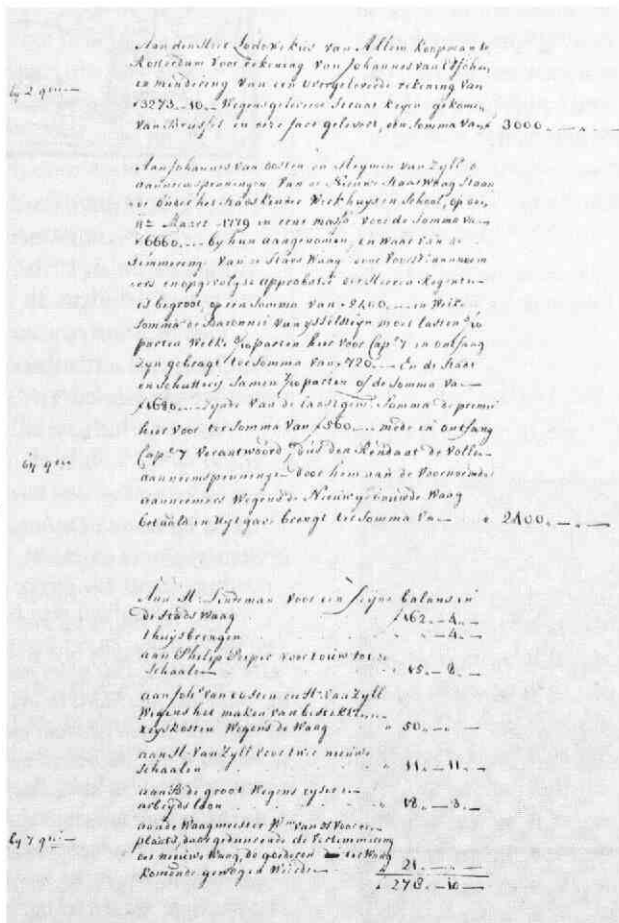
De eerste jaren na de oplevering van de nieuwbouw zijn er, volgens de rekeningen geen kinderziekten. Men geniet van de nieuwe

behuizing; er komen banken (1602-'03), er wordt een klinkerstraatje aangelegd (1606-'07) en vervolgens bestraat Dirck Beyen de vloer van de Waag (1616-17). Op last van de Schutters komen er vier leren brandemmers, die onder het genot van een goed glas worden

opgehangen. Gaandeweg duiken er nu posten op die we voor 1600 niet aantreffen, namelijk voor onderhoud: het schoonmaken van goten, dakreparaties, poetsen en witten van het Waaggebouw en het oververven van het schrijfbord. Meestal draaien de waagmeesters op voor het poetsen en witten, zo blijkt uit de betalingen. Waaruit men kan afleiden dat het onderhoud van het gebouw, in tegenstelling tot het onderhoud van de apparatuur, niet in de pachtvoorwaarden is opgenomen. In 1681-'82 sluiten de schutters - in overleg met de stad en de kerk - een contract

met een looptijd van vijftien jaar met Abraham Mor voor het herstel en onderhoud van de leiendaken op alle schuttersgebouwen.

Afgezien van de gebruikelijke reparaties en vernieuwingen zingen ze het hiermee uit tot 1734-'35. In dat boekjaar tast men diep in de buidel om 'noodzakelijke buitengewone' reparaties te financieren. Metselaar, smid,

afb. 5 De aanbesteding aan Johannes van Oosten en Heymen van Zyll gedaan op 2 maart 1779. Uit: O.A.I.J. 329-36.

schilder, loodgieter en vooral de timmerman leveren een aanzienlijk werk voor 237-13-0. Dit is de laatste grote beurt voor 1779 die in de boeken is te achterhalen. Het Schuttersarchief houdt op in 1745, omdat de Schutterij geen taken meer vervult die het voortbestaan rechtvaardigen. Voortaan neemt de stad de zorg voor het onderhoud geheel voor haar rekening. Voorzover er van onderhoud sprake kan zijn, want daaraan wordt geen cent gespenseerd. De Waag raakt in de versukkeling. Van een opknapbeurt die volgens Murk in 1762 is uitgevoerd heb ik in de stadsrekeningen niets teruggevonden. Het lijkt er meer op dat de lobby van de stad IJsselstein om geld los te peuteren in de Baronie volslagen is mislukt. Het is dan ook de vraag of er tussentijds daadwerkelijk iets aan onderhoud is gedaan. In dit licht is de veelomvattende verbouwing in 1779 beter te begrijpen. Waarschijnlijk was dit de beste en goedkoopste oplossing voor het oude Waaggebouw.

In 1769 heeft architect J. van Stolk in opdracht van het gemeentebestuur de 19 IJsselsteinse stadswerken geïnspecteerd en een kostenraming opgesteld voor de herstelwerkzaamheden. Het lijkt erop dat de Waag in zijn inventarisatie niet wordt genoemd. Het feit van deze inspectie en de kostenraming houdt niet noodzakelijk in dat Van Stolk de architect is van de nieuwbouw.

Wel bezitten we de aanbesteding bij Johannes van Oosten en Heymen van Zijll van de *'Nieuwe Stadswaag staande onder het Stads Kinder Werkhuys en School'* op 11 maart 1779 (afb. 5 en bijlage 3). Uit deze formulering blijkt dat de verbouwing alleen de stadswaag betreft. Parallel hieraan bevindt zich in het Rijksarchief in Utrecht een rekening waaruit eveneens blijkt dat het werkhuis en de school al voor de verbouwing in het Waaggebouw gevestigd zijn. Het gaat om de overdracht op 8 februari 1779 van een schuur op het terrein tussen het Ewoutsgasthuis en de Waag aan de stadskinderschool. De condities voor de overdracht zijn overgenomen in bijlage 4.

Nader onderzoek naar de stadskinderschool en het werkhuis zal mogelijk ook licht kunnen werpen op de fragmentarische gegevens met betrekking tot het Waaggebouw tussen 1745 en 1779.

Nawoord

In dit artikel is geprobeerd om met behulp van de IJsselsteinse documentatie de geschiedenis van de IJsselsteinse Waag te belichten. Met name de archieven van de Schutterij van Sint Joris geven veel meer van het verleden prijs dan in dit verhaal tot uitdrukking is gekomen. Voor wat betreft de zestiende eeuw ben ik geneigd om aan te nemen dat er voor de weegtoestellen geen vaste locatie was. Ten eerste omdat er in de schuttersrekeningen voor 1600 geen onderhoudskosten voor een Waaggebouw worden aangetroffen. Ten tweede omdat er met gewicht en weegtoestellen gesjouwd wordt tussen de verschillende pachters en het Ewoutsgasthuis, dat blijkbaar ook ruimte ter beschikking stelt.

Samengevat kom ik tot de conclusie dat het eerste officiële Waaggebouw is gebouwd in 1599 en grondig herzien in 1779 toen het gebouw een nevenbestemming had gekregen als huisvesting van de stadskinderschool en -werkhuis.

Bijlage 1

Hier volgt een bloemlezing uit de pachtvoorwaarden ingaande op Sint Jorisdag (23 april) 1603 volgens de ordonnantie uitgegeven op 10 februari 1599 door de graaf van Hohenloe en goedgekeurd op 21 april 1600.

1 De pachtsom zal in goede Beyerse guldens van 20,5 st. per stuk worden betaald; de ene helft jaarlijks op Mattheusdag (21 september), de andere helft op de verschijningsdag (Jorisdag), zonder uitstel op elke termijn.

2 Het gewicht en de inhoudsmaat zal men

verpachten volgens de oude ordonnantoies die in het handvest staan, waarnaar de ordonnantie van Zijne Genadigheid verwijst en waarin de volgende artikels zijn opgenomen:

3 Alle goederen die weegbaar zijn en die zij (handelaren SR.) willen verkopen, moeten in IJsselstein naar de waag worden gebracht zoals van oudsher gebruikelijk is op straffe van 1 Franse schild (voortaan: Fr. sch.).

4 Niemand zal meten met een uitheemse inhoudsmaat of met andere maten dan die de heerlijkheid [van IJsselstein SR.] toebehoren op straffe van 1 Fr. sch.

5 Daar de lieden in het land van IJsselstein proberen deze verplichting te onduiken door hun goed uit het land van IJsselstein te brengen terwijl dat eerst gewogen behoort te zijn op de waag in IJsselstein, en die zeggen wanneer zij daarop betraapt worden: "dat zij het niet verkopen willen, maar elders opslaan en dat zij het naar de waag zullen brengen als zij verkopen willen."

En omdat de waagmeesters opkomen voor hun verdiensten is verordonneerd dat wie zijn goed dat gewogen dient te worden uit het land brengt, of op de weg wordt gevonden voorbij IJsselstein of bij Oudewater of bij Schoonhoven of elders en die daarop wordt betraapt, die zal 1 Fr. sch. verbeuren, de ene helft voor de heer en de andere helft voor de waagmeester, zo vaak als zij betraapt worden.

6 Alle hennep die binnen het gebied van IJsselstein, Achtersloot, Benschop en Polsbroek is verbouwd of zal worden verbouwd, zal op een woensdag in de Waag in IJsselstein gewogen moeten worden, voordat het op enige andere markt kan worden aangeboden, op een boete van 1 Fr. sch. de helft voor de heer en de helft voor de waagmeester.

7 Als iemand deze waag huurt die een van de onderdanen zijn hennep te koop laat

aanbieden, zonder dat die op woensdag naar de waag in IJsselstein is gebracht zoals voorgeschreven, die moet de voornoemde boete zelf betalen zoveel keer als hij had laten verkopen, de helft voor de heer en de helft voor zijn stad.

8 Voor iedere 100 pond zal de waagmeester 4 d. krijgen. Voor minder dan 50 pond 2 d. Maar iedere poorter (inwoner die door geboorte of door aanneming de rechten van de stad geniet SR.) kan in zijn huis per dag tot 10 pond wegen.

9 De pachter zal zich moeten gedragen in overeenkomst met de goedkeuring van Zijne Genadigheid, door de ordonnantie van H.L.M. graaf Floris, graaf van Buuren, heer van IJsselstein van 6 maart 1524 na te leven, zonder daarmee in strijd te handelen.

10 Voor alle graan, hetzij hard graan hetzij zomerkoren dat door hem gemeten wordt, zal de pachter 1 d. per mud krijgen.

11 Als de waagmeester op enig moment niet in staat zou zijn om te meten, dan is hij verplicht een bekwame persoon in zijn plaats te stellen zodat er geen klachten komen.

12 Voor de turf zal de pachter als van ouds ontvangen. De turfmanden die nodig zijn zullen door de schutmeesters en de pachter ieder voor de helft bekostigd worden op dezelfde wijze zal reparatie worden vergoed.

13 Wie enig bedrag inzet op de pacht of hij de eerste, de tweede of derde is en wie hij ook is, die zal bij verhoging van zijn bod niet vrij gesteld zijn zolang de pacht niet toegekend is, omdat de schutmeester de pacht kan toekennen aan die zijn voorkeur heeft.

14 De pachter van deze Waag zal het niet wagen om in een keer meer dan 1000 pond plus 8, 10 of 12 pond ten hoogste ongestraft te

wegen aan de grote unster, of meer dan 350 pond plus 5 of 6 pond ten hoogste aan de kleine unster. Op straffe van 6 Carolusguldens boete voor iedere keer dat zowel de waagmeester betrappt wordt als de eigenaar van de goederen, voorzover wordt geconstateerd dat hij met de waagmeester schuldig is. De ene helft voor de heer en de andere helft voor het onderhoud van de stad.

15 Op straffe van dezelfde boete zal de pachter bovendien gehouden zijn om de andere 'wiersdach' (?) en ten langste om de veertien dagen het gaande werk van de beide unsters schoon te maken en te smeren met boomolie in aanwezigheid van een van de schutmeesters, homan of iemand van het gerecht die daarvan op de hoogte is, en tot dat doel altijd een kannetje boomolie in de Waag te hebben hangen.

16 De pachter zal op straffe van dezelfde boete de benedenverdieping van het Waaggebouw niet kunnen verhuren om goederen op te slaan tenzij er iets gewogen is dat voor een week of veertien dagen ten langste blijft liggen, waarvan hij een behoorlijk leges zal kunnen ontvangen en anders niet.

17 De pachter zal dagelijks bij de Waag aanwezig zijn om de goede lieden ten dienst te zijn zodat daarover geen klachten komen.

18 De pachter zal moeten toestaan dat de huurder van de zolder boven de waag een vrije opgang zal hebben door het Waaggebouw.

19 Niemand zal zich verstouten opnieuw te pachten die zijn pacht niet aan de toezichthoudende schutmeesters heeft betaald.

20 De huurder zal verplicht zijn om voor zonsopgang en ten langste binnen 24 uur alle inkomsten, zowel buitengewone als gewone, aan de schutmeester af te dragen. Boven iedere gulden van de pachtsom een oude leeuw (5 d.)

opgeld.

21 De pachter zal verplicht zijn de eed van trouw af te leggen, dat hij alle voornoemde artikels op generlei wijze zal schenden maar in alles na te leven waarin men hem beedigt; ook om iedereen ten dienst te zijn en niet meer dan zijn loon te ontvangen.

22 Op grond van deze pachtvoorwaarden zijn gewicht en maat vanaf 1603 verpacht aan de pachters die in de bijlage staan vermeld, met een jaarlijkse aantekening van de datum tot en met 23 april 1627.

Bron: O.A.JJ. inventaris no. 463; stukken betreffende het verpachten van de waag in de Baronie door het Schutterijbestuur.

Bijlage 2

Rekening van het nieuwe Waaggebouw bij besluit van de schutters opgesteld op het schutterserf in de Benschopperstraat voor Roeloff van Lodesteyn en Willem Bartelmeess., schutmeesters.

ONTVANGST

Ten eerste zijn de rentmeesters bij de afsluiting van hun rekening gehoord op Sint Jorisdag 1598 de schutters schuldig gebleven de som van 41 gulden, 13 stuivers, 3 duiten (voortaan gld. st. d.) meer te hebben ontvangen dan uitgegeven. Deze penningen had men moeten uitgeven aan het nieuwe Waaggebouw. Hierbij wordt de rekening als voldaan en gerechtvaardigd beschouwd. 41-13-3.

Bij het opmaken van de voornoemde rekening hebben de drost, schout en enkele schutters besloten en de rentmeesters toegestemd om bij betaling van het geld uitgegeven voor de nieuwbouw van de Waag, met goedkeuring van de schutters te kunnen ontvangen een som van 280 of 300 gld. om daarvan interest te betalen en jaarlijks een som van 150 gld. af te lossen in gevolge van de

overeenkomst.	nihil	gewerkt buiten zijn bestek wordt hem bovendien uitbetaald	4-10-0.
Overeenkomstig het besluit in de genoemde rekening, omdat er nog geen aanspraak is gemaakt op het geld en omdat de volledige 300 gld. nodig zijn worden deze hier voor ontvangen genoteerd	300-0-0.	Ten behoeven van het metselwerk aan het nieuwe waaggebouw bij de steenoven van Lamsweert 11000 harde grote stenen laten halen voor 6 gld. en 10 st. per 1000, bedraagt tezamen	71-10-0.
Joris van Dam verkocht 146 pannen die van het dak overgeschoten waren.	1-18-0.	Bij de voornoemde steenoven nog laten halen derdehalf duizend zachte stenen voor 4 gld. per 1000 [d.w.z. 2500 stenen]	10-0-0.
Voor de stenen die van het metselen overgeschoten waren; deze zullen worden gebruikt voor de schutterstoren en andere noodzakelijke reparaties.	memorie,	Ten behoefte van het metselwerk nog laten halen 500 dubbele ijsselstenen	1-15-0.
De ontvangst bedraagt de som van	343-11-3.	Ten behoeven als hiervoor in Utrecht laten halen bij Henrick van Cooten een zekere hoeveelheid kalk, pannen en dergelijke en de levering daarvan bedraagt volgens zijn specificatie	74-12-0.
<u>UITGAVEN</u>			
Ten eerste hebben de rentmeesters na de vorige openbare aankondiging op het stadhuis ten overstaan van de schout, schepenen, secretaris en een aantal schutters op 15 maart 1599 bij Jan Evertss. Daelen de nieuwbouw van de waag aanbesteed en om het hout daarvoor te leveren krachtens het bestek dat daarvoor is gemaakt voor de som van 1222 gld. waarvan de ene helft meteen te betalen en de andere helft aankomende Mattheusdag (21 september).	122-0-0.	Aan Thomas Cleever Voerman betaald de som van 24-4-0 omdat hij met zijn paarden en wagen bij de steenoven heeft gehaald hetaantal van 14000 stenen benevens 24 roeden [inhoudsmaat gebruikt voor het afmeten van vloeistoffen SR.] zand bij het metselen gebruikt, krachtens zijn specificatie en kwitantie	24-4-0.
Bij betaling op 4 mei 1599 naderhand de helft	61-0-0.	Betaald aan Jan Janss. Gaffel, Huijch den Molenaer en Henrick Spijers voor het in Utrecht halen van 72 schepels kalk en deze te dragen en te kloppen	10-3-0.
De voornoemde timmerman heeft afgezien van het bestek nog zeker buitenwerk gemaakt dat niet in het bestek was voorzien; daarvan heeft de timmerman een specificatie gemaakt voor de som van	9-10-0.	Aanbesteed bij Jan Ghijsbertss. Leijdecker om de dakpannen op het Waaggebouw te hangen en de panlatten te bevestigen	5-5-0.
Janss. Metselaer heeft aangenomen het voornoemde waaggebouw te metselen en toezicht te houden krachtens het bestek	20-0-0.	Voor de pannen en de vracht om de pannen uit Utrecht hier te brengen	1-10-0.
Daar de voornoemde metstelaer heeft		Om 1800 pannen, 100 plavuizen en enkele kilpannen uit de schuit te lossen en naar het Waaggebouw te brengen	1-2-0.

Franck Heymenss. heeft aangenomen voor een zekere prijs ijzerwaren te leveren zoals ankers, hang-en sluitwerk, krammen, nagels en dergelijke aan het waaggebouw gebruikt. Deze levering bedraagt naar zijn specificatie aangeeft de som van ... Met dien verstande dat in deze specificatie niet zijn inbegrepen de hingsels van deuren en vensters die nog geleverd moeten worden 32-3-3.

Voorvoemde Franck Heymenss. krijgt nog van geleverde ijzerwaren die in de gewone rekening die onlangs op Sint Joris is gedaan, zijn vergeten krachtens zijn specificatie 2-10-6.
tezamen 34-14-1.

Voor het aanbesteden, timmeren, de levering van hout, het metselwerk en de ijzerwaren hebben de rentmeesters aan strijkgeld verstrekt krachtens de hand van de secretaris 6-12-0.

Roeloff Lambertss. Glaesmaeker krijgt voor het maken en zetten van de ruiten in het waaggebouw volgens zijn specificatie 7-15-0.

Voor een pond lijnzaadolie waarmee de ramen van het waaggebouw zijn geschilderd, betaald 0-5-0.

Aan de timmerman, metselaar, smid en anderen die aan het voorvoemde waaggebouw hebben gewerkt, toen de meiboom werd opgericht een half vat vijf gulden bier 2-10-0.

Aan belasting voor het voorvoemde halve vat en de accijns betaald 2-15-0.

De secretaris krijgt voor het schrijven van de voorwaarden, bestekken en aannemingen van de timmerman, de metselaar en de smid, voor het overschrijven van het stuk en voor andere diensten krachtens zijn specificatie 2-4-0.

Albert Gerritss. Cruijff, die ter ere van de

schutters in twee stenen heeft gehakt: de waag met een inscriptie en het wapen van de stad, die gezet zijn in de voorgevel van de waag, stelt zijn arbeid op 0-30-0.

De rentmeester die zich veel inspanningen heeft getroost voor het kopen van steen, kalk, pannen en dergelijke die voor de bouw van de waag nodig waren, stelt zijn bezigheden op 3-0-0.

Voor de schout die een verzoekschrift heeft geschreven om octrooi te verkrijgen op de voorwaarden voor het gewicht, de maat, het personeel en met betrekking tot het weegloon 0-28-0.

Aan Jan Gijsbertss. Leijdecker vergund om de pannen op het waaggebouw te schilderen 4-10-0.

Aan Jantken int Gasthuys die heeft geopperd en alle puin en drek uit de waag heeft afgevoerd 0-35-0 bij toelegging.

Men schenkt de schutters die op de hoorzitting aanwezig zijn een half vat bier van 5 gld. per ton 2-10-0 bij toelegging.

Voor belasting en accijns 0-6-4.

Voor het dragen van twee halve vaatjes 0-1-0.

Jan van Straelen is naar Delft geweest om een zeker verzoekschrift in te dienen 3-0-0.

ORDENARIS

Ten eerste nemen drost, schout, secretaris, twee burgemeesters, twee rentmeesters en de gerechtsbode voor hun aanwezigheid bij het horen en sluiten van deze rekening elk 10 st. 4-0-0.

Voor het opstellen van deze rekening en het maken van een afschrift krijgt de secretaris per

blad 1 st. 2-2-0.
 De uitgaven in deze rekening bedragen in
 totaal de som van 434-10-1.

De ontvangsten hierboven bedragen
 343-11-3.

Het een van het ander afgetrokken is er meer
 uitgegeven dan ontvangen en blijft de
 rentmeester de schutmeesters van deze rekening
 een bedrag schuldig van 90 gld. 18 st. en 6 d.
 90-18-6.

Aldus gehoord en gesloten door de
 toehoorders als boven vermeld na voorgaande
 proclamatie op het stadhuis op 4 mei 1599 en is
 door de drost ondertekend en was

Gerard de Pynsen van der Aa.

Gecollationeerd naar de letter van het
 origineel na het sluiten van de gerekende
 rekening en is goed bevonden en ondertekend
 door mij secretaris van IJsselstein
 Strepen, 1599.

Bron: O.A.IJ.

Bijlage 3

Aan Johannes van Oosten en Heymen van
 Zyll de aanneemspenningen van de Nieuwe
 Stadswaag staande onder het Stads Kinder
 Werkhuys en School, op den 11 Maart 1779 in
 eene massa voor de somma van 6660.- by hun
 aangenomen. En waar van de Timmeringe van
 de Stads Waag door de voorzeide aanneemers,
 en opgevolgde approbatie (goedkeuring) des
 Heeren Regenten is begroot op een somma van
 2400.-. In welke somma de Baronnie van
 IJsselstein moet lasten 3/10 parten welke 3/10
 parten hiervoor in Cap. 7 in ontfang zijn
 gebracht ter somma van 720.-. En de Stad en de
 Schutterij samen 7/10 parten of de somma van
 1680.- zijnde van de laatstgemelde somma de
 premie hier voor ter somma van 560.- mede in
 ontfang Cap. 7 verantwoord. Dus den Rendant

de vollen aanneemspenningen wegens de
 Nieuwgebouwde Waag betaald in uytgave
 brengt ter somma van 2400-0-0.

Aan H. Lindeman voor een feijne balans in de Stads Waag	162- 4-0.
thuijsbrengen	0- 4-0.
Aan Philip Peeper voor touw tot de schaaalen	15- 8-0.
Aan Joh. van Oosten en H. van Zyll wegens het maken van bestekken	50- 0-0.
Aan H. van Zyll voor twee nieuwe schaalen	11-11-0.
Aan B. de Groot wegens eyser en arbeydsloon	18- 3-0.
Aan de waagmeester Willem van Os voor een plaats, daar geduurende de Vertimmering des nieuwe Waag, de goederen ter Waag komende gewogen wierden	21- 0-0. 278-10-0.

Bron: O.A.IJ. 329 - 36, cap.7, p.20.

Bijlage 4

Koopcondities genoteerd bij de transactie
 van Theunis Voorboom, meester timmerman,
 woonachtig binnen IJsselstein, die overdroeg
 aan het stads-kinder-werkhuys en schoole "*een
 schuur, staande tusschen dezer stads waag en
 het Ewoudsgasthuys, belent oostwaards den
 verkoper met desselfs woonhuys, en westwaards
 den ingang van het gasthuys.*"

koopsom (400 gld) is voldaan.
 koopconditie dd. 11 maart 1779
 gedaan 1779 maart 18.

1 Als koper treedt op Goris 't Hoen,
 burgemeester van de stad IJsselstein met
 goedvinden en machtiging van de Edele
 Mogende Raad van Zijn Doorluchtige
 Hoogheid de Prins van Oranje en Nassau dd. 8-
 2-1779, ten behoeve van het
 stadskinderwerkhuys en school.

2 condities:

a bij de vernieuwing van de stadswaag zullen alle gemeenschappelijke muren, die vernieuwing of verbetering nodig hebben, vernieuwd of verbeterd worden, ten koste van de waag of het kinderwerkhuis; de verkoper behoeft daarin niet bij te dragen.

b de verkoper zal op zijn erf een secreet mogen bouwen,"so nabij doenlijk aan het secreet, dat bij of in het nieuwe gebouw sal gezet en gemaakt worden, om hetzelfde aldus in een riool te brengen, sonder dat hij of zijn regt-verkrijgende in het reynigen en ledigen van hetzelfde ooit zal behoeven te lasten, vermits hij door de verkoop van deze schuur sijn uytgang over het erf van het gasthuys komt te verliezen."

c de verkoper is verplicht "twee stoelen breete (of zoo veel meer als er tot de gang om naar het secreet van het nieuwe gebouw nodig is) op sijn erff af te staan, en toe te laten, dat de vengsters van het nieuwe gebouw aan de zijde van sijn wooning het licht (=daglicht) ontfangen."

d bij het afbreken van de genoemde schuur zal al het hout en de pannen toevallen aan de verkoper, maar de stenen aan het stadskinderwerkhuis.

e de koper "verpligt sich in sijn particulier, aan de verkoper een plaats te vergunnen op desselfs noorder-cingel onder de stadswall bij het munneke-poortje, tot het maken van een schuur, om sijn hout in te brengen, en sulks voor altoos, en ter lengte van veertig voeten."

Bron: excerpt van M.H.H. Doesburg uit RA.Utrecht Recht. Arch. no. 648, 12e gebonden deel 1774-..... Hieruit de no.4871 en 4872.

Bijlage 5

WAAGMEESTERS

Henrick Vlugh 1563-'64.
Aelbert van Zevender 1571; 1572-'73; 1573-'74.
Dirck van der Muye 1574-'75.
Engbert Areaens 1575-'76.
Aras Mathijss. 1576-'77.
Lambert Janss. bakker 1577-'78.
Merten Henricxs. 1578-'79.
Willem Roelen 1581-'82.
Willem Janss. Clinck 1585-'86.
Lambert Janss. 1586-'87; 1587-'88.
Willem Janss. Clinck 1588-'89.
Hendrick Lichthart 1589-'90.
Claes Adriaenss. waard 1590-'91; 1591-'92; 1592-'93.
Lambert Janss. 1593-'94; 1594-'95; 1595-'96.
Claes Arinss. 1596-'97.
Lambert Janss. 1597-'98; 1598-'99.
Beernt Hoomans 1599-1600.
Claes Aryenss. 1600-'01; 1601-'02.
Cornelis de Man en Dirck Beyen 'glaesmaecker' 1602-'03.
Claes Dirrixss. Verwey 1603-'04.
Willem Corneliss. de Man 1604-'05; 1605-'06.
Dirck Janss. Beyen 1606-'07; 1607-'08.
Beernt Hoomans 1608-'09
Claes Henrixss. schoenmaker 1609-'10.
Dirck Janss. van Oosterlaeck 1610-'11; 1611-'12.
Cornelis de Man 1612-'13; 1613-'14; 1614-'15.
Henrick Claess. kleermaker 1615-'16; 1616-'17.
Dirck Janss. van Oosterlaeck 1617-'18; 1618-'19; 1620-'21; 1621-'22.
Willem Corneliss. de Man 1622-'23; 1623-'24; 1624-'25.
Dirck Janss. Beyen 1625-'26; 1626-'27.
Jan Dircxss. Oosterlaak 1627-'28
Thomas Matheus Gijssel 1628-'29
Claes Kilsdonck 1629-'30.
Claes Adriaenss. waard 1630-'31; 1631-'32.
Joris van Mierlo 1632-'33; 1633-'34; 1634-'35; 1635-'36; 1636-'37.
Samuël Heyndricxs. 1637-'38.

Heyndrick Aertss. van Os 1639-'40; 1640-'41;
1641-'42; 1642-'43.
Samuell Heyndricxs. 1643-'44; 1644-'45; 1645-
'46.
Peter Camp 1646-'47; 1647-'48; 1648-'49;
1650-'51; 1653-'54; 1654-'55; 1655-'56.
Weduwe van Peter Camp 1656-'57.
Thonis Pronckert 1657-'58; 1658-'59.
Arien van Rossum 1659-'60
Gerbrecht Gerrits. 1660-'61.
Gijsbert van Guijlick 1661-'62.
Lambert Camp 1662-'63.
Jacob Camp 1663-'64.
Willem van Heerden 1664-'65; 1665-'66; 1666-
'67; 1667-'68.
Jacob Camp 1668-'69; 1669-'70; 1670-'71;
1671-'72.
Willem van Heerden 1672-'73.
niet verpacht 1673-'74; 1674-'75.
Willem Andriess. van Benschop 1675-'76;
1676-'77.
Willem van Oosterlaak 1677-'78; 1678-'79.

Willem Andriess. van Benschop 1679-'80;
1680-'81; 1681-'82; 1682-'83; 1683-'84; 1684-
'85; 1685-'86 voor 5 jaar; 1691-'92 voor 3 jaar;
1694-'95 voor 4 jaar; 1698-'99 voor 4 jaar;
1702-'03 voor 4 jaar.
Annigje Pieters. van Jaarsveld, wed. van
Willem Andriess. van Benschop 1706-'07 voor
4 jaar.
Adrianus Benschop 1710-'11 voor 4 jaar; 1714-
'15; 1715-'16; 1716-'17; 1717-'18; 1718-'19
voor 4 jaar; 1722-'23 voor 4 jaar; 1726-'27 voor
4 jaar; 1730-'31 voor 2 jaar; 1732-'33 voor 2
jaar; 1734-'35; 1735-'36; 1736-'40 voor 4 jaar;
1745-'46 voor 10 jaar; 1755-'56 voor het
leven...
In 1762 overlijdt Adriaan Benschop en wordt
de pacht vergund aan Willem van Os, die in
1779 nog waagmeester is.

Bron: excerpt van M.H.H. Doesburg van het
archief van de Schutterij van Sint Joris.

IJsselstein in tweevoud

Met 'IJsselstein in tweevoud' willen we hedendaagse situaties van IJsselstein zetten naast die van vroegere dagen. Het uitgebreide fotoarchief van de HKIJ bevat vele plekjes van het oudere IJsselstein waarvan nu weinig of niets meer terug is te vinden. Alleen aan de hand van omgevingselementen zijn deze situaties soms nog te herkennen.

Voor de geboren en getogen IJsselsteiner zullen de beelden een herinnering brengen aan vroeger dagen met het toenmalig wel en wee. Voor diegenen die minder bekend zijn met het oude IJsselstein kunnen de plaatjes inzicht geven in een levend verleden dat relatief nog zo dicht bij ons staat.

We beginnen met het verdwenen menselijk bedrijf van 'voddenboer'. Tussen 1945 en 1965 was Henk de Winter een markant figuur in de IJsselsteinse dreven. Zijn stentorstem galmde tegen de gevels om ieder erop te attenderen dat men bij hem lompen en oude metalen kon verkopen. De oogst van zijn werkdag bracht Henk naar zijn pakhuis op de Walkade. Bij mooi weer bracht hij zijn 'scaff' op straat door. En als hij geluk had, zat er tussen zijn schilderachtige lading een buitgemaakte fauteuil!

De Noodbrug in 1967.

Van 1959 tot 1972 lag ter hoogte van de kruising Panoven/Anna van Burenstraat de 'Noodbrug' over de Hollandse IJssel. Deze brug diende als tijdelijke vervanging voor 'enkele' maanden van de gesloopte IJsselbrug bij de IJsselpoort. Herbouw van deze brug geschiedde eerst in 1972! Tal van ongelukken hebben zich voorgedaan met de oude Baileynoodbrug waardoor deze eerder een obstakel dan een overgang vormde.

Hoepschuur en mandenmakerij op het Hazenveld, 1965.

Bij de IJsselbrug waar nu woningen op het Hazenveld staan bevond zich tot 1967 deze hoep- en mandenschuur. De opdrachtgever voor de bouw was Willem Frederik Lodewijk Lapidoth; notaris. Van 1814 tot 1843 bekleedde hij de functie van gemeentesecretaris. Op de oude foto zien we uiterst links een huis met pindak: 'de Hofkamp'; pastorie van de NH gemeente.

Automobielenreparatieinrichting in de dertiger jaren.

Garagebedrijf Henk Beijen was gevestigd aan de Hoge Biezen bij de verdwenen sluis waar nu het busstation is.

De man op de motor is aannemer Jan Beijen en op de achtergrond zit Piet Weelde op de motorfiets.

Toon Oskam bedient met de hand de benzinepomp. Eerst werd de benzine met een slinger omhoog gepomp in een glazen reservoir. Door daarna terug te draaien liep de brandstof in de tank van de auto of motorfiets.

Transportbedrijf midden jaren zestig.

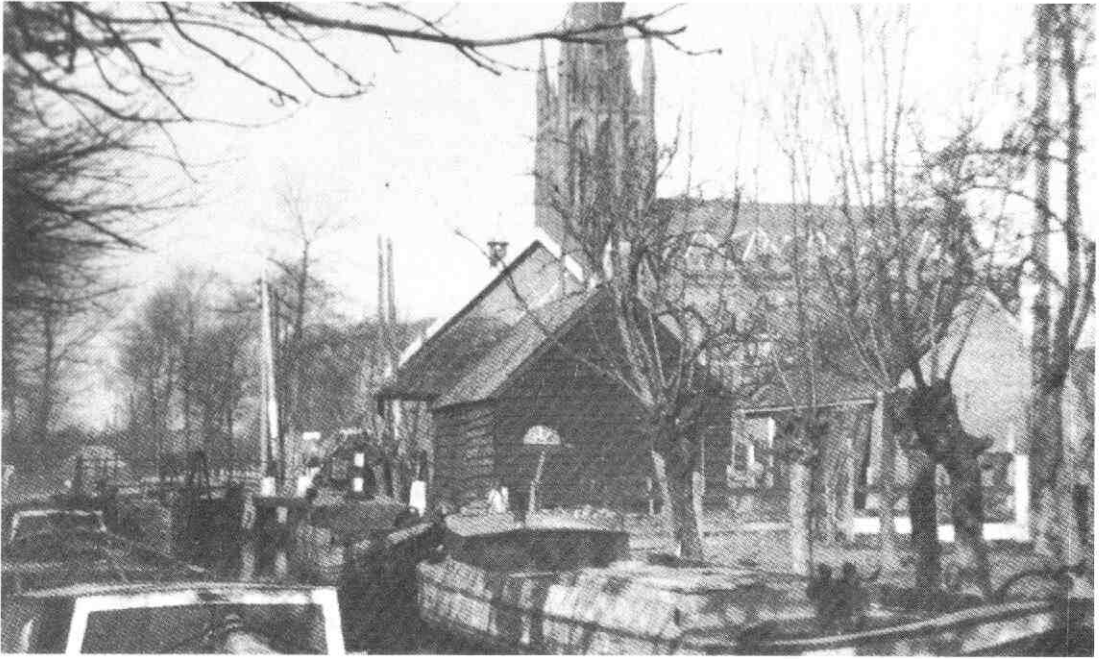
De transportonderneming 'Gebroeders van Dommelen' verzorgde reeds in 1923 het scheepvrachtvervoer IJsselstein - Amsterdam vv. vanaf de IJsselkade. Vanaf 1937 gebeurde dit ook over de weg per 'Chevrolet' vrachtwagen. Het vervoer over water hield stand tot de tachtiger jaren.

De lokatie IJsselkade is enkele jaren geleden verlaten om plaats te maken voor woningbouw.

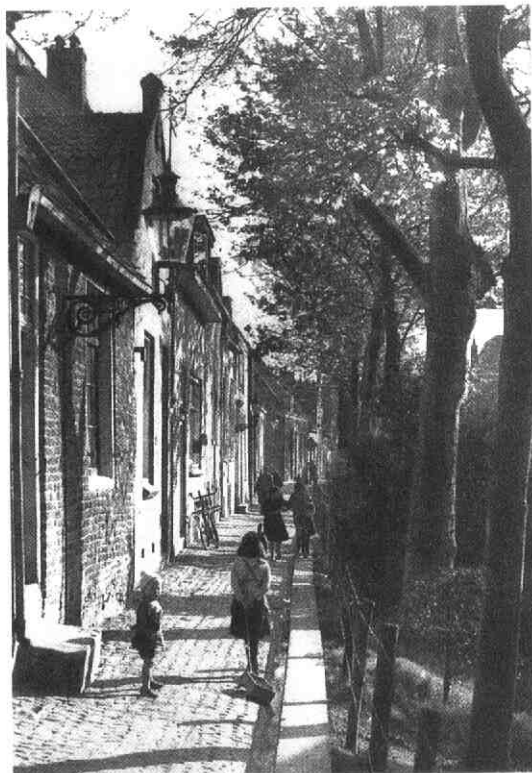

De sluis bij

Op de plaats van het huidige busstation aan de Benschopperpoort lag tot 1965 een sluis die van belang was voor Jan Blanken. Dit was de eerste zg. 'waaiersluis' in Nederland. Kenmerk van zo'n sluis is de waaiervormige afsluitdeur die in gebruik gesteld. We zien hier twee oude situaties geplaatst met de huidige. De sluis is nu een museum. Op de foto rechts boven zien we de sluis in het begin van de zestiger jaren. Deze is dan al niet meer in gebruik.

*De Biezen.
 eepvaart en watertoevoer in de Lopikerwaard. De sluis werd in 1807 gebouwd en genoemd naar deontwerper:
 sluis in de Hollandse IJssel bij Haastrecht is ook van dit type. De sluis is in 1809 officieel door Koning Lodewijk in
 'nksboven toont ons de sluis van voor de oorlog en nog volledig in gebruik.
 in gebruik als schutsluis De sluis stond in de volksmond bekend als het 'Karnemelkse gat'.*

Havenstraat.

We zien hier de Havenstraat vanaf het 'Domineesbrugje' in 1938 en nu. De bestrating was toen niet breder dan 2 meter en daardoor alleen geschikt voor fietsers en voetgangers. Vele van de huizen waren in de achttiende eeuw in bezit van handelslieden die hun koopwaar konden opslaan in de grote kelders onder de huizen welke per vaartuig gemakkelijk waren te bereiken.

Stichting Historische Kring IJsselstein

De Stichting Historische Kring IJsselstein is in 1975 tot stand gekomen en stelt zich het volgende als doel:

De belangstelling voor de geschiedenis in het algemeen en voor die van IJsselstein en de Lopikerwaard in het bijzonder.

Dagelijks bestuur:

Voorzitter: L. Murk, tel: 03408 - 81627.
 Secretariaat: C. J. H. van Dijk - Westerhout, Omloop West 42, 3402 XP IJsselstein, tel: 03408 - 83699.
 Penningmeester: W.J. van Vliet, J.W. Frisolaan 7, 3401 AX IJsselstein, tel: 03408 - 81660.
 Bank: ABN - AMRO IJsselstein, reknr: 21.84.00.21, gironummer van de bank: 2900.

Redactie:

B. Rietveld, Meerenburgerhorn 7, 3401 CC IJsselstein.

Donateurs ontvangen het periodiek (4 uitgaven per jaar) en worden op de hoogte gehouden van de activiteiten.

Nieuwe donateurs kunnen zich opgeven bij dhr. W. J. van Vliet, J.W. Frisolaan 7, 3401 AX IJsselstein, tel: 03408 - 81660. Voor inwoners van IJsselstein bedraagt de contributie minimaal f 20,- per kalenderjaar; zij die buiten IJsselstein wonen worden verzocht om f 6,- extra over te maken ivm de verzendkosten. Losse nummers kunnen, voor zover voorradig, a f 7,50 bij het secretariaat worden besteld. Voor dubbelnummers is de prijs f 10,-. Verzamelbanden met 20 nummers naar keuze zijn f 80,-